B/1576

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK.

KÉTHAVONKINT MEGJELENŐ FOLYÓIRAT
A MAGYAR HADI TÖRTÉNETIRÁS FEJLESZTÉSÉRE.

A M. T. AKADÉMIA HADTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

RÓNAI HORVÁTH JENŐ

HONVÉD-SZÁZADOS, A BIZOTTSÁG ELŐADÓJA.

1891. NEGYEDIK ÉVFOLYAM.
(IV. KÖTET.)

KIADJA A M. TUD. AKADÉMIA HADTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGA.

BUDAPEST.
1891.

TARTALOM.

I. Értekezések és önálló nagyobb dolgozatok.

Lap

Borovszky Samu, dr. Hadi articulusok 1734-ből ... 569
Bubics Zsigmond. Kik vettek részt Buda 1686-iki ostromában? ... 577
Czímer Károly. A szegedi veszedelem ... 243, 375
Dobos Kálmán. Katona-levél az 1809-ik évi nemesi fölkelő seregtől ... 424
Gömöry Gusztáv. Esztergom vár bevétele 1595-ben ... 462, 648
— Hadi szabályok a magyar lovasság és a hajdúk számára a 30 éves háború előtti időszakból ... 148
Horváth, Rónai, Jenő. Zrínyi Miklós a költő mint hadvezér ... 81
— Az 1664-ik évi Mura-Rába melléki hadjárat és a Szt.-Gotthárd melletti csata ... 297, 596
— A magyar függetlenségi harcz 1848—1849-ben ... 509
Huszár Imre. Egy lap a Mária Terézia-rend történetéből. Báró Fejérváry Géza 1
Karácsonyi János, dr. Katonai becsületbíróság 1515—1516-ban ... 482
Kiss Lajos, Nemzeti függetlenségünk védelmezése III. Henrik ellen 27, 180, 332
Király Pál. Katona-állítás Erdélyben a múlt században ... 678
Komáromy András, dr. Az 1607-ik évi hajdúlázadás történetéhez ... 226, 359
Koncz József. Apafi Mihály erdélyi fejedelem hadi edictuma 1682 augusztus hó 5-éről ... 291
— Hadi edictum Kővár vára részére 1665-ből ... 428
Kozics László. Győr-vár 1594-től 1598-ig ... 489, 683
Majláth Béla. Zrínyi Miklós a költő ereklyéi Vöttauban ... 265
Milodanovics Simon. A franczia forradalmi háborúkban kitűnt magyar katonák ... 397
Szendrei János, dr. A sárospataki és gyulafehérvári ágyúöntő-házak a XVII. században I. Rákóczi György idejében ... 116
Szilágyi Sándor. Az erdélyi 1681-iki hadjárat előkészületeinek történetéhez 415
Thaly Kálmán. Tényleges létszámok és hadi fölszerelés Rákóczi hadseregének ezredeiben ... 7, 153
— Még egyszer a koronczói csatáról és gróf Forgách Simon tábornokról 433
— A kard, kézi lőfegyver és tölténygyártás történetéhez hazánkban ... 132
Thury József. Szigetvár elfoglalása 1596-ban. Török forrás szerint ... 60, 208

II. Hadtörténelmi apróságok.

Asztali szabályok a XVII. századból ... 559
Álmosdi ütközet 1604. G. G. ... 709
Becsvágy és vitézség ... 282
Bercsényi huszárok Gerpinnes-nél ... 281
Brenta sziget megvédelmezése 1796-ban ... 712

Lap

Erdélyi hadjárat 1681-iki előkészületei. Szilágyi Sándor ... 414
Erdélyi hadak menetrendje a XVII. századból. Koncz József ... 137
Eszterházy Antal gróf török fogsága 1698. Thaly Kálmán ... 704
Fölkelés, 1741-ik évi, számereje ... 279
Franczia-lengyel hadak laktáborozása Erdélyben 1678. Koncz József ... 136
Hadtudományi munka, ismeretlen, a XVII. századból. Thaly Kálmán ... 273
Jajczai bánok fizetése 1505—1507. Dr. Karácsonyi János ... 555
Kanizsa hadi fölszerelése a töröktől való visszavétele után. K. J. ... 422
Kard, kézi lőfegyver és tölténygyártás történetéhez hazánkban. Thaly Kálmán ... 132
Katonai szerződés-levél a nagy török háborúk idejéből. Dr. Szendrei János 277
Kolini csata történetéhez, adalék ... 138
Leutheni csata után, bajor fejedelem levele Nádasdyhoz ... 280
Magyar gyalogezred szereplése a sziléziai hadjáratban. Kozics László ... 139
Miksa császár naplójából, Magyarország elleni hadjárata alatt ... 274
Montecuccoli jelentése a Szt.-Gotthárd melletti csatáról ... 707
Napi parancs, Károly főherczegé, 1809 április 6-án ... 422
Nemesi fölkelés időszakából, 1809, katona-beszéd ... 711
Nemesi fölkelő seregtől, 1809. katonalevél. Dobos Kálmán ... 424
Öltözetre vonatkozó parancsok a XVII. századból ... 714
Ősmagyar ruházatról és fegyverzetről ... 130
Riednél, önfeláldozó utóvédharcz, 1805 ... 558
Szabadságharczi, 1848—49-iki emlékek és képek kiállítása ... 550
Szeben város hadtörténelméhez adalék. K. J. ... 421
Velikai vár fölszerelésének jegyzéke. Dr. Szendrei János. ... 551
Zrínyi Péternek a portávali alkudozásaihoz. K. J. ... 420
Zsidó ezred, II. József császáré ... 558

III. Egyéb tárczabeli közlemények.

A Magyar Tud. Akadémia hadtudományi bizottságából 128, 272, 414, 550, 703
Hadtörténeti irodalom:
I. Ismertetések ... 141, 283, 560, 716
II. Irodalmi szemle ... 285, 562
III. A hadtörténeti irodalom repertoriuma. Dr. Mangold Lajos 144, 289, 568, 718
Magyar hadi szabályzatok gyüjteménye ... 148, 291, 428, 569, 724

Mellékletek.

Arczképek: Fejérváry Géza, Zrínyi Miklós (a szigetvári), Montecuccoli Rajmond, Szinán pasa, Pálffy Miklós. Összesen 5 darab.
Térképek és rajzok: III. Henrik hadjáratai 1, Szigetvár 1, Zrínyivár melletti tábor 1, Zrínyivár 1, Koronczó 1, Győr 1, Isaszeg 1, Szt.-Gotthárd 2, Esztergom 1. Összesen 10 darab.

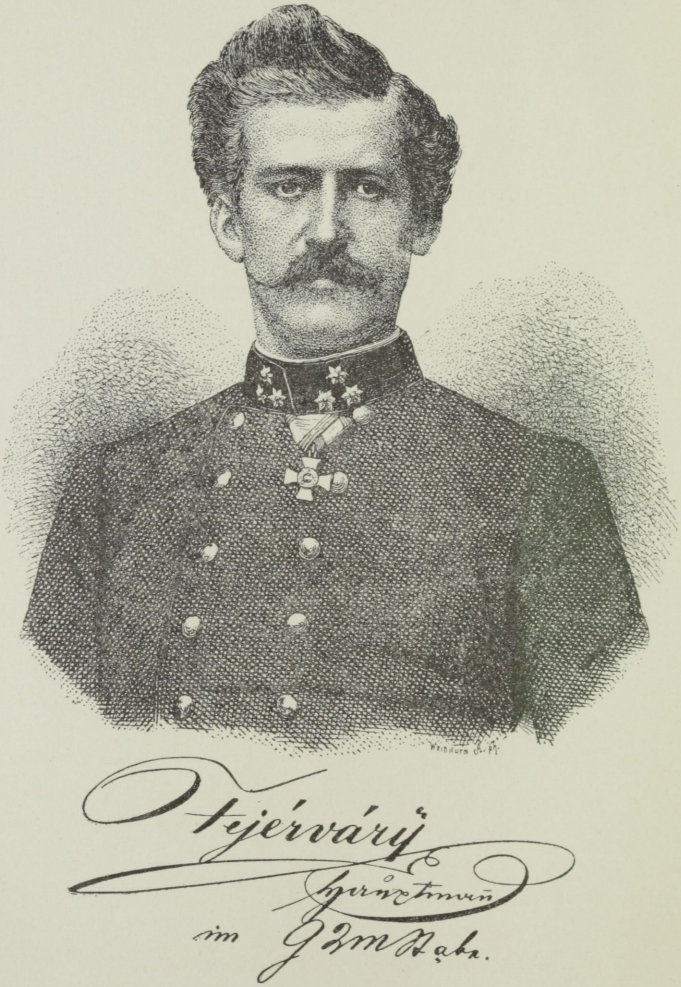

BÁRÓ FEJÉRVÁRY GÉZA.

EGY LAP A MÁRIA TERÉZIA REND TÖRTÉNETÉBŐL.[1]

BÁRÓ FEJÉRVÁRY GÉZA.

Fejérváry, egy cs. és kir. altábornagy fia, 1833 márczius 15-én Josefstadtban, Csehországban, született, s katonai neveltetését a bécsújhelyi cs. és kir. katonai Akadémiában nyerte.

Innét 1851 augusztus 14-én mint alhadnagy kilépve, az 52-ik gyalogezredbe osztatott, de már a következő 1852. év január 10-én a 61-ik gyalogezredben főhadnagygyá neveztetett ki. A vezérkarhoz, még pedig a IX. hadtest főhadiszállásához, 1854 február havában osztatott be s a hadtesttel a nyár folyamán Bécsből, Újvidéken és Erdélyen át, Bukovinába menetelt. Ezután a vezérkar országleírási irodájának belföldi osztályába jutott, végezte 1855-től 1857-ig a cs. és kir. hadi iskolát Bécsben, s ismét a vezérkarhoz osztatván, 1859 április 8-án ennek állományában II. osztályú, hat hét múlva pedig, azaz 1859 május 22-én, I. osztályú századossá neveztetett ki.

A Francziaország és Piemont elleni 1859-ik évi háborúban Fejérváry ezen minőségben vett részt.

Kezdetben a III. hadtesthez tartozó Dürfeld-dandár vezérkari tisztje volt, a solferinoi csatában azonban már a Benedek altábornagy által vezetett VIII. hadtesttel St. Martinonál küzdött és a

[1]) «A katonai Mária Terézia rend története» most megjelent harmadik részéből. A mű ismertetését e füzet irodalmi rovata tartalmazza.

csata folyamában többször nyílt alkalma a hadtest balszárnyán önálló tevékenységet kifejteni, és ez által a st.-martinoi magaslatok diadalmas megtartásához hozzájárúlni.

Már az ütközet előtti napon, jún. 23-án, Fejérváry százados egy fél század császár-huszárral Rivoltella irányában sikeres kémszemlét intézett, mely az ellenség állására nézve földerítette, hogy az ellenséges előőrs-vonal Castel Venzagotól, Centinaro és Venga-n át, egész Rivoltelláig terjed; továbbá, hogy Castel Venzago és Centinaro az ellenség által megszállva vannak, hogy S. Zenonál, Machettonál és Mirabellonál nagyobb különítmények, körülbelől egy zászlóalj erejéig, a Monte Mare lábánál pedig egy nagyobb ellenséges sátortábor (4—5000 emberre) láthatók, — végre hogy egy előretolt ellenséges (300 főnyi) lovas-csoport S. Martinonál vett állást. Fejérváry e kémszemle alkalmával a parasztoktól még azt is megtudta, hogy az egész ellenséges vonalon kizárólag piemonti csapatok állanak, és csak egy kis osztály franczia gyalogság érkezett Desenzanoba.

A csata napján, június 24-én, Fejérváry százados — bár mint a VIII. hadtest hadműveleti irodájába beosztott tiszt, Benedek altábornagy kíséretébe tartozott — mindjárt a csata kezdetén önként a visszavetett ellenség üldözésére a hadtest bal szárnyával előre küldött Lippert dandárhoz csatlakozott és avval az első harczvonalba nyomúlt elő.

A Rainer-gyalogság két zászlóaljának élén ő is részt vett ama rohamban, melyet ezek a piemontiak jobb szárnya ellen $7^1/_4$ órakor reggel Casette-en át Ortaglia, San-Martino és Contracania irányában intéztek. Daczára a leghevesebb, határozottan hősies ellenállásnak, a Lippert-dandár első vonala az ellenséget mégis, még pedig az első rohammal visszavetette.

De a friss csapatok által megerősített és élénk lövegtűzzel támogatott ellenség a Lippert-dandár első harczvonalának makacs ellenállása daczára nemsokára ismét előrehatolt, a san-martinoi magaslatokat elfoglalta és a Rainer-gyalogság két zászlóalját a legközelebbi magaslatra visszanyomta. Mindkét harczoló fél fokozatosan megerősítést nyervén, a VIII. hadtesttől lassanként az egész Lippert- és a fél Reichlin-dandár — melyek Benedek bal szárnyát képezték — az ütközetbe vonatott. A san-martinoi ma-

gaslatok négyszer foglaltattak el, s négyszer vesztettek ismét el. De végre délelőtt 10 órakor Benedek e 1½ dandára, véres küzdelem után, tartósan a magaslatok birtokában maradt.

További előnyomúlás azonban, tekintettel a hadsereg közepén történtekre, nem látszott tanácsosnak. Az ütközetben ennek folytán beállott hosszabb szünet az ellenségre igen kedvező volt. Újonnan érkezett csapatokkal megerősítve, hosszabb, igen heves bevezető löveg-tűz után, az ellenség délután egy órakor több egymásután következő erős rohammal a san-martino-contracaniai állást visszahódítani igyekezett; de támadása mindig visszautasíttatott.

Öt óra tájban, nagy viharban, az ellenség kísérletei ismétlődtek; de a Rainer-gyalogság, továbbá a Don-Miguel gyalogság és a 9. vadász-zászlóalj bámúlatos vitézsége e rohamokat ötször egymásután visszaverte. Az állás, daczára a tetemes túlerővel intézett támadásoknak, e derék csapatok által az éj beálltáig megtartatott. A 8 óra 30 perczkor este bekövetkezett utolsó heves roham a Casette-i magaslatról intézett hatalmas ellentámadás által visszautasíttatott. A visszavonúlás csak ezután, Benedek altábornagy parancsára, s a legnagyobb rendben kezdetett meg.

A Rainer-gyalogság két zászlóaljának reggel 7¼ órakor történt előnyomúlásától kezdve, Fejérváry, ki önkéntesen csatlakozott ide, az ütközet egész tartama alatt, tehát este 9 óráig, a hadtest bal szárnyán lévő két dandárparancsnokot, Lippert és Reichlin tábornokot, tanácscsal és tettel a leghathatósabban támogatta.

Mindenütt, a hol az alkalmas pillanatot elérkezettnek vélte, ő maga gyűjtötte össze és vitte rohamra a csapatokat.

E mellett a lövegek előnyös és hatásos elhelyezéséről is gondoskodott. Különösen a ½11-kor történt rohamot, mely a contracania-sanmartinoi állás végleges megtartását eredményezte, készítette az által elő, hogy a 8/VIII. sz. lovagló üteg két lövegét az ellenség által igen erősen megszállt Cascine Colombara ellen irányította, és azt onnan előzvén, az ellenség ama szándékát, hogy a Contracania ellen előnyomúló rohamoszlopainkat oldalról sikeresen lövethesse, meghiúsította.

Fejérváry végre nagy erkölcsi bátorságot is tanusított, a mennyiben saját felelősségére a hadtestparancsnokság nevében

parancsokat adott, melyeket a helyzet sürgősen követelt, és melyek a harcz szerencsés kimenetelére indokoltaknak bizonyúltak.

E mellett a saját személyét fenyegető minden veszélylyel bátran szembeszállt és így a csapatokra példája által is lelkesítőleg hatott.

Eredményes működése által a tizennégy óráig tartó küzdelem alatt a siker kivívásához lényegesen hozzájárúlt, mely abban állott, hogy a VIII. hadtest egy több mint kétszerte erősebb ellenség fölött döntő győzelmet aratott, a csatamezőt az éj beálltáig megtartotta és így a hadsereg Pozzolengón át visszavonúló részeit fedezni képes volt.

A hadtest bal szárnyán lévő összes csapatparancsnokok és tábornokok Fejérvárynak a San-Martino melletti harczokbani közreműködéséről a legnagyobb dícsérettel emlékeztek meg, s érdemeit általánosan elismerték.

«A változó szerencsével lefolyt harcz egész tartama alatt — írja báró Reichlin tábornok harczjelentésében — körülbelül reggeli 9 órától délután $^1/_2$3-ig, a mikor a dandár a Pozzolengotól délnyugatra fekvő magaslatokra irányíttatott, mindama fontos pontoknál, melyeknél épen jelen voltam, Fejérváry vezérkari százados személyében egy legnagyobb mértékben tevékeny egyéniséget találtam, ki szüntelenül igyekezett a csapatok itt-ott lankadó szellemét fölélénkíteni, és mindenfelé útmutatásokat adván, az ütközet hátrányos következményeit megelőzni. Csak az igazság kedvéért említem meg, hogy a szerencsés eredmény elérésére czélzott eme törekvéseinél többnyire azon pontokon tartózkodott, melyeken az ellenséges tűz a leghevesebb volt. Alig találtam olyan tisztet, ki az ütközet után annak lefolyásáról velem beszélve, Fejérváry százados kiváló tevékenységét saját kezdeményezéséből nem említette volna.»

Szellemi és erkölcsi tevékenységéről nemcsak a vezérkari főnök, lovag Litzelhofen alezredes, hanem a hadtestparancsnok, Benedek altábornagy, maga a legfényesebb bizonyítványt állította ki és ez utóbbi egyenesen fölhívta őt, hogy a szervezeti szabályok értelmében a Mária Terézia rendbe való fölvétele érdekében igényeinek érvényt szerezzen.

A *solferinoi csatában,* 1859 jun. 24-én tanúsított vitézségéért

Ő Felsége I. Ferencz József császár, mint a rend nagymestere, 1859 október 17-én komlóskeresztesi *Fejérváry Géza* századost, a rend káptalanjának ajánlata alapján a CLVIII. felavatás alkalmával a Mária Terézia rend kis keresztjének adományozása által a rend kötelékébe fölvette, és ennek következtében 1862-ben a rend alapszabályai értelmében a bárói méltóságra emelte.

1862 jul. 1-én Fejérváry százados a 6. gyalog-ezredhez helyeztetett át. Ezen rendfokozatban vett részt 1864-ben a Dánia elleni háborúban, a Gablenz altábornagy vezetése alatt a VI. hadtesttel. Február 3-án a Loopstedt melletti ütközetben, febr. 4-én és 5-én a fahrdorfi lövegharczban küzdött; később márczius 19., 20. és 21-ikén Fridericia ostromában és lövetésében, majd végre emez erőd körűlzárolásában — egész annak április 29-én a dánok által történt föladásáig — vett részt.

1865 április 12-én Fejérváry báró őrnagygyá léptettetett elő és a 39. gyalog-ezred nyilvántartásába beosztva, Ő Felsége szárnysegédévé neveztetett ki. Ezen alkalmazása alatt, az 1866-ik évi porosz háború folyamán, báró Fejérváry őrnagy kétszer küldetett az északi hadsereghez. E mellett a blumenaui csata előtt az ő erélyes közbenlépésének köszönhető, hogy a szállítási eszközök gyors előteremtése által a II. hadtest még a Pozsony melletti harcz alatt beérkezhetett és eme fontos átkelő pont megtartását elősegíthette, úgy hogy Pozsony az ütközet után közvetlenül kötött fegyverszünetnél, a cs. és k. hadsereg kezei közt maradt.

1868 október 28-án Fejérváry alezredes lett a 32. gyalog-ezredben, 1870 október 29-én a 72. gyalog-ezred tartalék-parancsnoka; 1872 október 1-én ezredessé léptettetett elő.

Ugyanez év október 26-án a magyar királyi honvédséghez helyeztetvén át, 1878 máj. 1-én tábornokká és egyidejűleg a magyar királyi honvédelmi miniszteriumban államtitkárrá neveztetett ki.

Ezen állásában kifejtett buzgó és eredményes működéséért báró Fejérváry tábornok 1882 október 5-én a Szent-István rend közép keresztjével tűntettetett ki, és ugyanez év november 2-án titkos tanácsosi méltóságot nyert.

1884 január 1-én altábornagygyá lett.

Több évi sikeres munkássága után mint államtitkár, 1884

október 28-án az uralkodó bizalma báró Fejérváry altábornagyot a magyar honvédelmi miniszteri tárczával bízta meg.

A m. kir. honvédséghez történt áthelyezése óta Fejérváry magasfokú katonai és szervező, nemkülönben parlamenti képességeinél fogva, rendkívül sikerdús működést fejtett ki, egyrészt a magyar honvédségi intézmény nagymérvű fejlesztése, másrészt a közös véderő érdekeinek a magyar kormány és képviselőház keblében tevékeny és sikeres képviselete által.

Miután báró Fejérváry altábornagy 1887 április 25-én a 46. gyalog-ezred tulajdonosává neveztetett ki, 1887 május 23-án az I. osztályú vaskorona-renddel lőn Ő Felsége által kitűntetve.

1890 máj. 1-én báró Fejérváry táborszernagygyá léptetteteett elő.

* * *

Eddig a Mária Terézia rend könyve.

Ámde e könyv aránylag szűk kerete nem engedte meg, hogy Fejérváry Geza báró táborszernagy és magyar honvédelmi miniszternek, ugy a harczok mezején, mint béketevékenységében szerzett érdemeit csak megközelítőleg is teljesen leírja; halvány vázlat ez csupán, mely még kiegészítésre, csak futólag gyűjtött adatok sorozata, mely még földolgozásra vár. Reméljük azonban, hogy nemsoká kell várnunk, míg Fejérváry báró érdemeit teljesebben méltányló, tökéletesebb mű kerül kezeinkbe.

Addig is örömünkre szolgál, hogy a megjelent könyv alkalmat nyújtott Fejérváry Géza báróról, a magyar honvédség büszkeségéről, a magyar hadi tudományok hivatott és buzgó támogatójáról megemlékeznünk.

TÉNYLEGES LÉTSZÁMOK ÉS HADI FÖLSZERELÉS RÁKÓCZI HADSEREGÉNEK EZREDEIBEN.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

Minden katonaember jól tudja, hogy háború — s kivált hosszabb tartamú háborúk — idején, mily gyorsan változók és a valóságban gyakorta mennyire elütnek az önálló harczászati egységeket képező csapattestek (általánosságban mondjuk a régi harczászati egységet: *ezredek*) létszámai, a szervezeti szabályokban előírtaktól. Természetes, hogy a csapat harczképessége, szolgálati erejének mérve, hatálya is első sorban annak tettleges létszámához viszonyúl. A hadtörténet-íróra nézve tehát, — nemcsak, hogy a végeredményt illetőleg ennek egyes tényezőivel szemben igazságos ítéletet hozhasson: hanem, hogy vizsgálódásait is helyes, reális alapokon tehesse meg, — elsőrendű fontossággal bír a közreműködő ezredek tényleges létszámait és fölszerelését, a különböző időkben és az események által előidézett különböző mozzanatokban, lehető határozott pontossággal ismerni. Mert, ha az ezredek szabályszerű állományát, nem pedig a hosszas háborúk s főként ezeknek egyes balesetei által gyakran nagyon leolvadt tényleges létszámokat veszszük számításaink alapjául: a működő haderők mennyiségének meghatározásánál óriási tévedésekbe eshetünk. Pedig vajmi sokan így tesznek, könnyebb végét fogván a dolognak; s csak a csapatnevek után indúlva, a sok apró, csonka ezredkék, ezredtöredékek, avagy ezred-tagozatok téves számításával, hatalmas hadtesteket hoznak össze képzeletben ott, a hol a valóságban sokkal csekélyebb erő működött.

Persze, hogy valamely hosszú évekre húzódó hadviselés folyamában előforduló, egymástól sokszor nagyon elütő tényleges ezredlétszámokat kideríteni s pontosan meghatározva közölni, — ha csak egy-ugyanazon ezredet kísérnénk is, például a harminczéves háború folyamán végig, — nagyon fáradságos, nehéz, olykor épen lehetetlenséggel határos munka. De a mennyire csak emberileg lehet: fáradságot nem kímélve, meg kell mégis tennünk, ha igazságosan akarunk ítélni; pedig az igazi történetíró másként nem akarhat. Azért, úgy hiszszük, mindenki helyesen cselekszik s a későbbi kor hadtörténészeinek is hálájára számíthat, a ki valamely kor speciális történetével foglalkozván, ily természetű adatoknak birtokába jut: ha ezeket nem rejti véka alá, hanem másoknak is lehető hasznára, szakközlönyökben napvilágra juttatja. Jól tudjuk mi, hogy az ilyen történeti anyag nagyon becses, — a minthogy idevágó munkáinkban igyekeztünk is bőséggel értékesíteni az effélét;[1]) mindazáltal a Rákóczi-korról tömérdek, még föl nem használt ily adat állván rendelkezésünkre: nem vagyunk olyan önzők, hogy ezeket mindaddig rejtve tartogassuk, a míg majd valamelyik földolgozandó munkánknál esetleg értékesíthetjük. Szívesen szolgálunk velök másoknak is, — nem késünk közzétenni, legalább a most kezünk ügyébe eső részeket.

Sőt ezt már meg is kezdtük: *Adalékok II. Rákóczi Ferencz tűzérsége történetéhez* czimű czikkünkkel (*Hadtört. Közl* 1888-iki évf. 343. l.), épen azon fegyvernemet bocsátván előre, melyről a pontos adatok legritkábbak. Emlitett közleményünk anyagát magának a fejedelemnek egykori levéltárából, a Rákóczi-Aspremont-Erdődy-féle — ma vörösvári — dúsgazdag levéltárból merítők, s a végén ezt írtuk:

«E föntebb ismertetett tűzérségi és várfölszerelési kimutatásokon kívül még *igen nagy számú katonai lajstromokat és specificatiókat tartalmaz a Rákóczi-levéltár a lovas- és gyalog-ezredek*

[1]) L. pl. «*Dunántúli hadjárat 1707-ben*», továbbá «*Ocskay László és a felső-magyarországi hadjáratok, 1703—1710*». Mindkettőnek számításait stb. a «*Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen*» katonaírói is elfogadták, idézik, sőt pl. gr. Pálffy tbgy. 1709-iki felső-magyarországi hadjáratai s hadereje leírásánál csaknem kizárólag ezekből merítnek.

tényleges létszámairól, stb. E hadtörténetileg nevezetes becscsel bíró adatokról *külön közleményben szólandunk.*» (354. l.)

Jelen czikkünkkel ezt az ígéretünket kívánjuk beváltani. Tehát ezúttal a lovas- és gyalog-csapatokról beszélünk; és pedig, ismétlésekbe bocsátkozni nem akarván: e csapatok szervezetére, fölszerelésére és minőségére nézve utaljuk a t. olvasót a *II. Rákóczi Ferencz hadserege* czímű tanúlmányunkban (*Hadtört. Közl.* 1888. I. füz. 12. l.) elmondottakra, melyek az alább írandókra is általános zsinórmértékűl szolgálnak.

* * *

A Rákóczi-háború két első évéről, 1703 és 1704-ről, alig maradtak fönn rendszeres ezredlétszám-kimutatások: minthogy a hadi szemlék (mustrák) és fizetésosztás (hópénz és quártélypénz) még ekkor nem volt szabályozva. Különben az ezredek ekkor — a lelkesedés tetőpontján, a hazafiságból, továbbá kaland- és zsákmány-vágyból zászlók alá való tömeges tódulás idejében, — mind teljes-, sőt a híresebbek épen fölös számmal valának. Így volt ez jóformán még az 1705-ik év folyamában is, a mikor azonban már javában folyvala a szigorúbb hadi szervezkedés, melyet az ezredeknek 1706-ban foganatosított ú. n. reductiója (arányosítása és toborzási terűletek szerinti beosztása), rendszeres szemletartási és zsoldosztási határidők kitűzése, s a tényleges létszám-kimutatási táblázatok hóról-hóra leendő összeállításának elrendelése, stb. követett.

Általánosságban megjegyezzük, hogy a kurucz hadsereg eleinte csupa, és utóbb is nagy részben, *önkéntesekből* állott; még az idegen hadcsapatok is önként szerződöttek valának. Az utóbb a vármegyék és szabad városok, földesurak és birtokos-nemesség által állított zsoldosok, valamint a jászok, kúnok huszárjai s a hajdúkerűletek és községek hajdúi, befejezett 17-ik életévökben soroztattak be és három évi tettleges szolgálat után — ha tovább maradni nem akartak — másokkal váltattak föl, s húsz éves korukban már családot alapíthattak. Gyalog-ezredekbe dobosoknak még gyermekek is fölvétettek; így például Esze Tamás ezredében — ennek 1707-iki, nagyon tüzetes tabellái szerint — csaknem csupa 14—15,

legfölebb 16 éves doboskákat találunk. S bizonyára így volt ez a többieknél is, valamint az 1848—49-iki önkéntes honvéd-zászlóaljakban is akárhány ily gyermek-dobos, s a tűzéreknél gyermek-tűzér találkozek.

Mustra-tabellák, — melyek a megtartott ezredszemlék eredményéről a hadi és főhadi szemle-mesterek által évenként ketszer: május és november elején, állíttattak ki s az ónodi *Regulamentum* óta számtalan rovatból állván, még a legkisebb fölszerelési czikkekre is kiterjeszkednek, — valamint az ezredparancsnokok által havonként kiállított pontos létszám-kimutatások, úgy a Rákóczi-féle vörösvári, valamint a fővezér, gr. Bercsényi Miklós egykori ungvári levéltárát magában foglaló országos-archivumban, nem-különben gr. Károlyi Sándor hadtestét illetőleg e grófi család levéltárában nagy számmal maradtak fönn. Sőt ez utóbbiban vaskos kötetekre terjedő *Mustrakönyvek* is vannak, s katonai tanúlmányokra nagybecsű adataikkal várják a szakavatott földolgozó kezet. Mi jelen közleményeinkben csupán a vörösvári levéltár *Militaria* actáiból fogunk meríteni, — mintegy ízelítőül. Készletben bírjuk azonban a másik két nagy — s még egy pár száz kisebb — levéltár e nemű adatait is: ha valaha időnk adatnék értékesítésökre!...

Mindenekelőtt egy fölszerelési táblázatból a kurucz tisztek *rangjelvényeiről* emlékezünk meg, mint a mely tárgy még nagyon kevéssé van tisztába hozva. A magasabb, vezénylő tiszti rangok jelzéséül szolgáló aranyos buzogány, párducz háti bőr és forgós sas-, kerecsen-, darútoll mellett: a törzstiszti rangokat a nemezből készült csákósüveg peremszélének arany, a főtisztieket ezüst, s az altisztieket a zsinór színével egyező paszománt-szegély képezé. Az 1707 augusztus 30-án az oványi táboron kelt eredeti tabella szerint azonban a tisztek — épen mint ma — dolmányaik gallérjain is bírtak rangjelvényekkel; csak kár, hogy ez utóbbiak alakját tüzetesebben nem ismerjük. Keczer Sándor felső-magyarországi fő hadi biztos, küldvén ugyanis Kassáról egyik gyalog gránátos-ezrednek mindenféle fölfegyverzési és fölszerelési czikkeket, ezek között említtetnek: *Signa Collaria pro Dominis Officialibus.* Avagy talán nem *rangjelvények* voltak volna ezek, hanem *granatéros-jelvények?* E kérdést határozottan el nem dönthetjük; noha a gránátosságot már a magas medvebőr-süveg (mit a kurucz granatérosok

is viseltek), eléggé jelezte. Ugyan e jegyzék szerint is küldetett nekik 960 ilyen süveg («... pilei pro granaderijs nro 960»[1]). Kaptak továbbá lőfegyvereik és kézi gránátjaik mellé kardokat, kardöveket, granát- és tölténytartó táskákat, kiegészítésül 50 flintát, és — a mi nevezetes — *1300 darab szuronyt*, («stiletæ nro 1300»). Mely fegyver tehát 1707-ben már a kurucz gyalogság közt, mint látszik, igen el volt terjedve, — a mint is hazánkban a szurony-alkalmazását nagyban Rákóczi hozta be, tudtunk szerint 1705-ben. (Azelőtt csak itt-ott kivételesen, mintegy különczködésként, használtatott ez a nagyon hatásos, de csak nem rég feltalált fegyverfaj.)

Egy 1706 április 2-án Lőcsén kelt mustra-tabella is beszél szuronyokról, említvén, hogy a Czelder Orbán féle reguláris gyalogezrednek hiányzik még 685 kardja *vagy* szuronya («desunt frameae *seu bajonetae* nro 685»), s a Bonafous-félének puskája van 413, szuronya *(pugiones)* 359; hiányzik flintája 514, szuronya (ismét *pugiones)* 838, kardja (frameae) 540. — A Czelderénel használt *bajonet* szó semmi kétséget nem hagy fönn; hogy pedig a karddal vagylagosan említtetik, szerintünk azt mutatná: hogy *vagy kardnak, vagy szuronynak*, de egyiknek legalább kellett lenni; a mint is e táblázat a tavaszi fölszerelest megelőzőleg, s épen e czélból készült. A mi már a *pugio*-t illeti: ez az épen akkor élt Páriz-Pápay szótára szerint annyi, mint: «handzsár, dákos, hegyes tőr»; vagyis az itt értett alkalmazásban kétségtelenül szintén puskaszurony.

Szurony használatára — és pedig Rákóczi franczia granátostestőrcsapatánál — különben már egy évvel előbb is positiv adatot lelünk. Ez *Engelmayer Jakab* fölszerelési biztos Lőcsén, 1705 júl. 15-én kelt érdekes jegyzéke, mely szerint Berthóti Ferencz felsőmagyarországi altábornok megbízásából *Duverger Andrásnak*, ő Felsége testőrző granatéros kapitányának, százada számára a Lengyelországból érkezett fölszerelési czikkekből a következőket adta légyen által, nyugta mellett:

«141 rothe Röcke für Granadiere; 228 Paar Hosen; 104 Frantzözisch-blau, rothgefütterte Menteken (mentéket); 130 unga-

[1]) A süveg maga fekete nemezből készült: erre huzatott rá a medvebőr, elől Rákóczinak díszes rézczímerével s «*Pro gloria et patria*» felirattal, fegyver-díszítmények közt.

rische Hembdter; 130 Paar Gatchen; 200 weise Halstücher von 3 Ellen; 100 roth und blau Granadier-Mützen; 70 teutsche Hembter; 300 Paar Bind-Schuche; 230 Granad-Taschen; *230 Beyonetten-Gehenck; 200 Beyonetten, ohne Scheiden;* 200 Granadier-Hacken mit Stihllen; 300 Rühmen (Riemen) auf die Flinten; 200 Lunden-Verberger; 70 kupferne Feldt-Kessel mit Decken; 53 Paraquen (Barraquen?) von Trilich; 2 kleine Zelter von Trilich für die Cadetten; 1 roth rundt Zelt zum Gewehr, mit tubleten (doubletten) Tapeten; 18 Trummelspilen; 4 Carmasin Holländisch Tuch für die Cadetten; 4 Paar Tilo-Hosen für sie.»

De utalunk a szurony történetére nézve, és hogy az hazánkban 1705-ben már gyártatott is, valamint hogy puskacsők is öntettek és fúrattak nálunk: ennél még érdekesebb adatra. Ugyanis Rákóczi erdélyi hadainak vitéz fővezére, a regularitásáról dícsért *gr. Forgách Simon* tábornagy (előbb osztrák tábornok), Nagy-Szebent ostromzároló harsági táborából 1705 aug. 27-én a fejedelemhez írt s Vörösvártt őrzött levelében egyebek közt ezeket jelenti:

«Roth (János György, reguláris gyalog-) regimentje jó státusban vagyon, noha kard nélkül jöttek be (Erdélybe, Kassa vidékéről): de már a kardcsinálást jó rendben hoztam *és ezen Roth regimentinek bayonetteket csináltattam, sőt a puskacséveket is kezdem csináltatni s az is folyni fog,* úgy, hogy az fegyvert éjjel-nappal fogom csináltatni».

Forgáchnak ezen erdélyi fegyvergyára Thordai Szaniszló Zsigmond naplója szerint az ottani bányahelyek egyikén, *Toroczkón* létezett; ámbár a puskalakatokat viszont Kolozsvártt és valamelyik szász városban, talán Beszterczén, vagy Medgyesen gyártották. (Magyarországon tudjuk, hogy a zólyomi, szepesi és gömöri bányavárosok s a kassai hadszergyár voltak a fő fegyverkészítő műhelyek.)

Forgách egyik 1705-iki leveléhez a nyári évszakból — különben dátum nélkül — az alatta lévő fegyveres erő, illetőleg ezredek tenyleges létszám-kimutatását is mellekli, noha csak kerek számokban tartva. Ezek szerint 15 lovas- és 7 gyalog-ezredet találunk ekkor Erdélyben, de számos ezek közül nem a maga egészében, csak részben vala odavezényelve, vagy pedig (a nagy nyári,

aratási, munka miatt) az ú. n. mezei hadak legénysége igen hazaszéledt, mint ily évszakban rendesen. Forgách a 22 ezredből álló hadtestet két hadosztályra osztotta, melyek közül az egyiket maga, s a másikat altábornagya, gr. Pekry Lőrincz, vezénylé. Pekry alatt, — ki Brassó és Fogaras várait tartá körűlzárolva, — csupa lovasság állott, és pedig a következő ezredek: 1. saját karabélyosai, 400 fő; 2. gr. Csáky László huszárjai, 300; 3. gr. Teleki Mihályé, 500; 4. br. Jósika Dánielé, 800; 5. gr. Gyulay Istváné, 500; 6. Somlyai Balogh Péteré, 400; 7. Draguly Farkasé 300; 8. Kún Istváné (Aranyos-szék), 500; 9. Daniel Ferenczé, 300; 10. br. de Vissenacque lovas-granátosai, 500; 11. Bik László huszáraiból 400; 12. Nyúzó Mihályé, 300 = 5000 ember. Míg Forgách hadosztálya, mely Medgyes és a vöröstoronyi erőd bevétele után Szebent ostromzárolá, így alakúlt: 1. Az udv. karabélyos-ezredből, 500 fő; 2. az udv. szekely kópiás-ezredből, 500; 3. Norwaldt dragonyosaiból, 300; 4. Bik László huszáraiból, 200; = 1500 lovas. Továbbá gyalogezredek: 1. Fierville d'Hérissy franczia lovag, granátosai, 600 fő; 2. az udvari palotás-ezredből (Szent-Iványi János), 1300; 3. Almásy Márton hajdúi, 550; 4. Esze Tamásé, 500; 5. Eölyűs Jánosé, 300; 6. Ecsedy Jánoséból, 60; végre 7. az Abrudbányát s a havasokat megszállva tartó Szent-Páli István hajdú-ezrede, 800 fő = 4110 gyalog. A lovassal együtt: 5610. Pekryével, az egész hadtest tényleges létszáma = 10,610 ember. Kikhez még némely várőrségbeliek, a marosmelléki, aradi szorosokra vigyázók (2000,) és a Ribiczey László, Szudricsány, stb. féle szabad csapatok, s szükség esetén a székelységi és vármegyei bandériumok, — melyek most otthon voltak — számítandók.[1])

[1]) Van ennél a vörösvári Rákóczi-levéltárban még egy régibb kimutatás az erdélyi csapatok létszámáról, csakhogy teljesen dátum nélküli; mindazáltal az ezred- s illetőleg csapat-parancsnokok neveiből következtethető, hogy még tán 1704-ről, de valószinűebben 1705 elejéről való, mikor Forgách a magyar ezredekkel oda beérkezett s a vezényletet Pekrytől átvevé. (Mert ez alábbiak tisztán Erdélyből és a Partiumból kiállított hadak s a táblázat alkalmasint azt tünteti elő: minő *tényleges létszámban* találá e hadakat Forgách? a ki aztán közűlök több túlnagy ezredet reducált, míg viszont számos apró-cseprőt megszüntetett vagy egyesített, (ú. m. a Konczét, Hátszegiét, Gyárfásét, Csulayét, Fonáczyét, Harhóczyét). A táblázat ily lét-

Érdekes, a mit Forgách e levelében, a később Görgény vára védelménél valódi Zrínyi Miklósként küzdött s végül vitézi vértanúvá vált fiatal palotás-kapitányról, *Ráthonyi*ról jelent:

«*Görgényben penig Ráthonyi Pál* (tollhibából, *János* helyett) *hatvan palotással küldetik bé*, és ugyan ő fog hajtani élést bé. Kolozsvárra penig Limprecht (palotás-alezredes) megyen bé commendánsnak, præsidiumot én disponálok beléje; kinek is erősítéséről, úgy az Beszterczéjéről, fogok disponálni.»

Görgeny várának a kuruczvilágban csaknem példátlanúl álló, ritka hősies és kitartó védelmét — a különben labancz — Cserey Mihály krónikája tüzetesen leírja. Most, Forgách tábornok e leveléből megtudjuk, hogy e védelem intéző lelkét, a hős Ráthonyit, ő szemelé ki oda parancsnokúl, — a mi dícséretére válik emberismeretének. Egy más adatból viszont megismerkedünk ama vitéz zászlótartó nevével, a ki a vezényletet Ráthonyi eleste után átvévén, midőn a rommá lőtt vár már végkép tarthatatlanná vált, alig 30 megmaradt hajdújával (a kiknek ekkor fele elesett) keresztülvágta magát Rabutin táborán, és a havasokon át elvégre is Máramarosba, Rákóczihoz vergődött. Ez a férfiú *Horváth György* vala. *Vay Ádám*, az udvari hadak főkapitánya, írja róla, 1708 april 16-án Bacskóról, a fejedelemnek:

számokat tüntet föl: 1. *Lovasság:* Vay László ezere 1040 fő; Kaszás Pálé 1549 fő; gr. Pekry Lőrinczé 683; gr. Csáky Lászlóé 1399; gr. Teleki Mihályé 1532; Harhóczyé 271; Koncz Gáboré 116; Gyárfásé 159; = 6749 lovas. 2. *Gyalogság:* Pongrácz György ezere 1462 fő; Csáky Andrásé 306; Ecsedy Jánosé 299; Koss Mihályé 292; Fonáczy Mátyásé 172; Komlóssy Sándoré 15; (pedig ez igen vitéz főtiszt volt s ezrede gyakran teljes számú; ekkor nyilván egészen hazaoszlott volt, valami különös okból). Szudricsányé 91; Hátszegi (Haczogán) Markulyé 122; Csulay Balázsé 79; Gyaluvár őrsége 59 fő; dézsi csapat 17; = 2914 gyalog. Összesen 9678 fő.

Van a székely székek bandériumainak mustrájáról is egy dátumtalan létszám-kimutatás. E szerint Udvarhelyszék felültetett 2207, Csík-Gyergyó-Kászonszék 1516, Marosszék 459, összesen e három szék 4182 fegyverest. (Lovast? gyalogot? nincs említve; alkalmasint együtt.) Háromszékről és Aranyosról a kimutatás hiányzik, talán azért, mert Háromszék a maga hadait folyton Brassó bloquádájába küldé, Aranyosszék 500 embere pedig — mint már föntebb említtetik — Kún István alatt Pekry táborában vitézkedik vala.

«*Szegény Rátonyi hajdúival* némelylyel már szólottam. *Horvát György zászlótartó* — ki succedált volt commendansságban, — már az regimentnél van; olyan nevezetes actusiért, én meghagytam Szent-Iványi (ezredes) uramnak: *az szegény Rátonyi compániáját tartsa számára s a több hajdúkat in suo genere promoveálja, Felséged továbbvaló ratificatiójáig.*» (Eredeti levél, Vörösvártt.)

Nemsokára Rákóczi, egész udvara jelenletében, ünnepélyes audientián fogadta a munkácsvári trónteremben a 65-ből életben maradt 16 görgényi hőst, s Horváthtal minden részletet elbeszéltetvén, meleg szavakkal köszönte meg hűségöket, magasztalá példás vitézségöket; és őket többi hadainak mintaképül ajánlván, a zászlótartót saját fejedelmi képére vert arany-, a többieket ezüst-érmekkel tűnteté ki. Ezenfölül Horváth Györgyöt, Vay Ádám előterjesztése szerint, a néhai Ráthonyi századának kapitányává nevezé ki, a többit is fokozatosan előléptetteté és pénzzel bőkezűen megajándékozá.

Ennyit a görgényi hőstett bővebb ismertetéséhez. És most térjünk át tulajdonképi czélunkra: a tényleges ezredlétszámok és fölszerelési lajstromok ismertetésére, lehetőleg korrend szerint haladván.

A szerencsétlen végfejleményű zsibói ütközet (1705 nov. 11.) után a fejedelem hadait — az e csatában részt nem vett Károlyiféle és a győzelmesen előnyomuló s egyre szaporodó duunántúli hadtest kivételével — téli szállásokra helyezven, mindent elkövetett, hogy a téli időt új reguláris ezredek szervezésére s illetőleg a meglevők kiegészítésére és lehető teljes fölszerelésére s begyakorlására fordítsa. E lázas erővel folytatott hadszervezések színhelye Felső-Magyarország, különösen Kassa és Lőcse volt. Tizenkét reguláris ezred — közte 7 lovas, 5 gyalog — volt szervezendő, úgymint öt az «udvari hadak» keretében, hét ezen kívül. Nevezetesen, az udvariak közt: 1. A testőrző udvari lovas karabélyos huszárok, (Ordódy György); 2. a Deák Ferencz (Máriássy Ádám)-féle udvari karabélyos huszárok; 3. a b. Vissenacque (utóbb br. Zay András)-féle udv. lovas-granátosok; 4. az udvari testőrző palotás hajdú-ezred, (Szent-Iványi János); és 5. a Fierville-féle udvari testőrző gyalog

gránátos-ezred.[1]) Továbbá, az udvari hadak keretén kívül, gróf Forgách Simon (utóbb gr. Eszterházy Antal) vezénylete alatt: négy dragonyos- és három gyalog-ezred. Úgymint I. Dragonyos-ezredek: 1. gr. Bercsényi Miklósé, (Győri Nagy János); 2. gr. Forgách Simoné, (Babócsay Ferencz); 3. gróf Eszterházy Antalé, (Palásthy Ferencz); Chassant György franczia brigadérosé, (utóbb Gyürky Pál tábornoké), Hangossy Imre vezénylő ezredes alatt. II. Gyalog-ezredek: 1. Róth János György dandárnoké; 2. Czelder Orbáné; 3. Bonafous János franczia ezredesé.

Ezen utóbbi hét ezred szervezési s fölszerelési főpontja Lőcse városa volt, hol a Lengyelországban, Danczkán, megrendelt fegyvereket, hadi és ruházati szereket hamarosan kaphatták. A tervezet szerint a lovas-ezredeknek (a dragonyosoknak is) egyenként 1212, s a gyalogoknak 1780 főből kell vala állniok. Azonban, az udv. két lovas karabélyos és az udvari testőrző palotás-ezredet kivéve, *ily* teljes létszámra a többiek sohsem juthattak el, főként az északi háború következtében csak nagy bajjal kaphatott lőfegyverek és egyéb szerelvényekben való hiány miatt. Mindazáltal a fejedelem vasakarata s híveinek buzgó serénykedése annyira juttatá félév alatt a dolgot, hogy az 1706-iki fegyverszünet idején, június hó végnapjaiban, Rákóczi az érsekújvári mezőn újon és teljesen fölszerelt, fölfegyverzett s jól begyakorlott 12,000 főből álló reguláris hadosztályt mutatott be (gr. Forgách tábornok parancsnoksága alatt), a békeközvetítő Nagy-Brittánia és Hollandia követeinek, sőt a béketárgyalásokra lerándult császári miniszteréknek is, köztük gróf Wratislaw cseh cancellárnak, — kik nem bírták meglepetésöket takarni.

De, hogy mennyi küzdelembe, mennyi baj és akadály legyőzésébe került ez eredmény kivívása, s mily állapotban valának ezen ezredek még a tavasz kezdetén: az alább ismertetendő két tabella fogalmat nyújt róla.

1706 márczius közepe felé, valami fenyegető hadmozdúlat következtében, a Bercsényi-dragonyosok ezredese parancsot kapott, hogy a szervezés alatt levő dragonyos-ezredekből válogassa ki a jó

[1]) Ezekhez járult még utóbb a Hans Jacob Dittrich-féle udv. gyalog- és a lengyelek- s svédekből álló Charrières-féle udv. lovas karabélyos-ezred.

lovasokat és teljesen fölszerelteket, a kikkel első rendeletre azonnal indúlhasson. Kiválogatta s márczius 14-én megtette jelentését létszámukról: «Extractus militiæ equestris ordinis commendatæ ex quatuor Inclytis Regiminibus Dragonerorum, sub commando Perillustris ac Generosi Domini Joannis Nagy de Győr.» Ez a czíme az ezredes által aláírt s megpecsételt táblázatnak, melynek adatai szerint a Bercsényi-ezredből 121, a Forgách-féléből 118, az Eszterházyéból 311, és Chassant-éból 115, — összesen 665 vitéz telt ki, kikből 87 prima plana, 578 legénység. Az indúlási parancs azonban csak két hét múlva érkezvén, a fölszerelés ezalatt is haladt, — úgy, hogy Nagy János és Bonafous (emez a gyalogokkal) márcz. végén jóval nagyobb létszámmal indúlhattak Lőcséről a Vághoz. Mennyi immár teljesen fölszerelt dragonyos és gyalog vezényeltetett el velök, s mennyi maradt a még szervezés alatt levő ezredtörzseknél? pontosan kimutatja Lehner Ferencz hadi szemlemesternek, Eszterházy tábornok parancsára készített és Lőcsén, 1706 april 2-án kelt mustra-tabellája, mely számtalan, kitöltött rovatból áll és több ívre terjed.

Lényege ez:

1. *Gr. Forgách dragonyos-ezrede.* Törzs 14 fő; prima plana 114; legénység 492. Összesen 620. Kik közül elvezényeltettek Győri Nagy Jánossal 151-en; marad tehát még az ezredtörzsnél 469, köztük sok újoncz. 2. *Gr. Eszterházy dragonyos-ezrede.* Törzs 12 fő; prima plana 117; legénység 739. Összesen 868. Ebből elvezényeltetett 337 fő; marad tehát még 531, köztük 201 újoncz. 3. *Chassant György dragonyos-ezrede.* Törzs 12; prima plana 95: legénység 277. Összesen 384. Ebből elvezényeltetett 129. Marad 255, köztük 135 újoncz. 4. *Gr. Bercsényi* (Győri Nagy János) *dragonyos-ezrede.* Törzs 8; prima plana 103; legénység 543. Összesen 654. Ebből elvezényeltetett 120. Maradt tehát még 534. 5. *Róth György gyalog-ezrede.* Törzs 12; prima plana 379; legénység 844. Összesen 1135. Ebből elvezényeltetett Bonafous-val 304. Maradt tehát még helyben 831, köztük szintén sok újoncz. 6. *Czelder Orbán gyalog-ezrede.* Törzs 12; prima plana 262; legénység 268, helyben. Elvezényeltetett Bonafous-val 288. Summa status effectivus totius Regiminis: 830. 7. *Bonafous gyalog-ezrede.* Törzs 11; prima plana 410; legénység 507. Summa status effectivi 928. Ebből elvezényel-

tetett Bonafous-val 421. Újoncz van 277. Helyben maradt tehát 698. Az ezred tényleges összlétszáma 1205.

Az egyéb számtalan adatból fölemlítjük, hogy Forgách ezredében jó lovú dragonyos volt 558; pisztolylyal is bíró 425; puskás és kardos 620. Eszterházyéban jó lovas 769, pisztolyos 303, puskás 508, kardos 482. A Chassantéban jó lovas 327, pisztolyos 202, puskás 240, kardos 244. A Nagy János ezredében jó lovas 350, rossz lovas 83, lovatlan 110, pisztolyos 85, pisztolytalan 569, flintás 55, flinta nélkül 599, kardos 228, kard nélkül 426. A gyalogság közül, Róth ezredéből hiányzik puskája 590-nek, tölténytartója 596-nak; Czelder ezredében hiányzik puska 534, kard vagy bayonette 685; Bonafous ezredében hiányzik puska 514, szurony 828, kard 540.

Végül még megjegyeztetik, hogy a br. Andrássy Pál gyalogezredéből az ezredtulajdonos tábornok úrral elvezényeltek mind fegyveresek, ellenben a hátramaradottak még mind teljesen fegyvertelenek és egyenruhátlanok.

Gr. Eszterházy Antal tábornok, midőn a szemlebiztosnak ezen táblázatát a fejedelemnek beküldi, jelenti még, — kár, hogy dátum nélkül, tán néhány nappal később, — miszerint a Lőcsén szervezkedő hadakból bármely pillanatban elvezényeltethetik még, ha szükséges: 1. Forgách ezredéből 502; a saját magáéból 190; Chassantéból 100; Bercsényiéből 200. Summa totalis equestris militiæ 992. A gyalog-ezredekből pedig: Róthéból 156; Czelderéből 284; végre Bonafouséból 413. Summa totalis militiæ pedestris 853. Lovas, gyalog, mindössze; 1845.

Ugyanitt van még egy tényleges létszám-kimutatás az 1706-ik évből, név szerint *Gundelfinger Dániel* Abaújmegyei huszárezredéről, a mint ez márczius 9-én Pestvármegyei Tura községben megmustráltatván, tettlegesen találtatott hat században (Leib-compánia, Pap János, Fáy Gergely, Borbély János, Dobos János és Veres János századai), összesen 469 fő, a törzs nélkül. Ezek mind jelen és jó lovasok, fegyveresek valának. Sebesült volt 12, távol vala 25.

A következő évekből már sokkal bővebben vannak létszámkimutatási tabellák Vörösvárott.

Pontosan készített, részletes táblázatot nyújt be 1707 június 15-én az udvari hadak egyik legszebb ezredének, a *testőrző lovas-*

granátos-regimentnek tényleges létszámáról *br. Zay András* alezredes s ez idő szerinti vezénylő-ezredes, úgy, a mint az ezred, — miután legutóbb 230 pót-lóval láttatott el («post neo-perceptos 230 equos»), — álla. A sokrovatú tabella szerint ezen élite-ezred, a törzstisztek, 12 százados, 12 hadnagy, 17 zászlótartó (5 számfölötti), és a megfelelő altisztek alatt, a következő 12 századra vala tagozva: 1. Leib-compánia; 2. az alezredes, 3. az őrnagy százada; 4. Dabasi Halász Péter (később híres kurucz-, majd (1741-ben) osztrák huszárezredes); 5. Patay Kristóf; 6. Ordódy János; 7. Ozori Ottlyk Sándor; 8. Szlavniczai Sándor István; 9. Fáy Mihály; 10. Mészáros László; 11. Batvay János, és 12. Fejérváry Sándor századaira. Ezek tényleges létszáma vala 1050, a törzszsel és főtisztí személyzettel együtt összesen 1119 fő, a málha és takarmányhordó 34 ezredszekerészen kívül. A teljes létszámból tehát, Zay szerint, csak 69 legény és ugyanennyi ló hiányzott. (330 közvitéznek saját paripája volt.)

Ugyancsak Zaynak ezredlétszám-kimutatása meg van ezen év augusztus haváról is, már a táborból. A fogyaték eddig elenyésző csekély volt. A legénységi és prima plana létszám 1016; a törzszsel és tisztikarral: 1107. Augusztus havi fogyaték: 4 ember, 8 ló; defectus a statu completo: 91 ember, 118 ló. (Július hóban tehát nagyobb fogyaték volt, u. m. 16 ember és 41 ló, — a föntebbivel összevetve.)

Ugyancsak 1707 augusztus haváról (30-án, az oványi táboron) itt leljük az *udvari gyalog granátos-ezred* (Fierville) tényleges létszámkimutatását, mely szerint ezen, többnyire francziákból, németekből, szóval idegenekből alakúlt ezred ekkor tényleg állott: 12 törzsbeli személyből, 12 századosból, 14 fő- és 12 alhadnagyból, 28 őrmesterből, 12 fourierből, 12 őrvezetőből, 23 dobosból, 64 tizedesből, 85 altizedesből, 525 közemberből s 26 szekerészből, — összesen — 12 században — 823 főből. Az ezred, mely az országgyűlés folyama alatt (1707 május—június) Ónodnál volt táborban, augusztus 6-án már Oványnál táborozik vala s fizetést ott, e napokban kapott.

A Norwaldt-féle, — ekkor a franczia *gr. D'Absac Antal* ezredes parancsnoksága alatt s szintén többnyire francziák és német szökevényekből álló — reguláris dragonyos-ezred is ezen a tájon:

Bihar-Félegyházán táborozott ezen időben, Nagy-Váradot ostromzárolva. A Félegyházán 1707 augusztus 12-én, D'Absac által aláírt tényleges létszám-kimutatás szerint, állott az ezred tíz században (ezredes, alezredes, őrnagy, továbbá Rochefort, Derville, Baron Lämpel, Rinchem, Mellenthin, Szőllősy és Spindler kapitányok századai), összesen 751 főből. Kiknél a dragonok mellett találtatott 606 pár pisztoly, 360 karabély, 370 tölténytartó táska, stb. A lovak közül 148 elhasználtnak véleményeztetik.

Megvan továbbá az *erdélyi vármegyék* hadainak létszámkimutatása, a mennyit t. i. 1707-ben táborba szállítának; ú. m. Fejérvármegye kiállított 538, Küküllő 250, Torda 245, Kolozs 429, Doboka 308, Hunyad 993 és Zaránd 100, összesen a hét vármegye 2863 fegyverest, a tiszteken kívül. (Belső-Szólnok, Fogaras- és Kővárvidék, s a felső Partium általában hiányzik e nem teljes kimutatásból.)

Itt leljük végre az 1707 november 12-én Zemplénben Király-Helmecz mezővárosban végbement hadiszemle eredménye szerint kiállított tényleges létszám-táblázatát a *Bonafous gyalogezrednek.* Aláírva s nemesi címerrel megpecsételve: «De Bonafous m. p.» ezredes. Állott az ezred egy granátos- és 8 rendes századból; 1. A granátos-század: 1 kapitány alatt 72 fő; 2. az ezredes százada, 72 fő; 3. az alezredesé, 65; 4. az őrnagyé, 72; 5. Vigneron századosé, 67; 6. Remond századosé, 75; 7. Baur századosé, 74; 8. Fuchs századosé, 78; és 9. Laythner századosé, 69. Összesen 653 fő, s rajtok kívül még 10 elvezényelt és 19 beteg, = 682.

Van még egy, az 1707-ik év őszén, a fejedelem hadi tanácsában tervezgetések alapjául az összes haderő ekkori tényleges beosztásáról: melyik ezred hol volt alkalmazva? — készült nagyon érdekes *áttekintési vázlat,* melynek pótléka némely ezredek tettleges állományát is adja. Címe ezen, már eredeténél fogva is teljes hitelű vázlatnak: «*Az hadaknak subdivisiója az mostani három Generális-Corpusok szerint, mely connotáltatott juxta statum, in Anno 1707. 21. 8-bris.*»

I. *Dunáninnen.* (E hadtestnek *gr. Bercsényi* vala a fő-, *gr. Eszterházy Antal* a helyettes parancsnoka.)

a) *Lovas- és karabélyos-ezredek:* 1. Réthey György. 2. Gróf Barkóczy Ferencz. 3. Orosz Pál. 4. Gr. Csáky Mihály. 5. Deák

Ferencz. 6. Szalay Pál. 7. Réthey János. 8. Mikházy György. 9. Gr. Eszterházy Dániel. 10. Berthóti István. 11. Ebeczky István. 12. Ocskay László, (utóbb Bokros Pál). 13. Galánthai Balogh István. 14. Somogyi Ferencz. 15. Szemere László. 16. Bessenyey Zsigmond. 17. Jász ezer, (Szent-Miklóssy János). 18. Báró Sennyey Ferencz. 19. Bónė András. 20. Kárándy Mihály. 21. Krucsay János. 22. Br. Palocsay György. 23. Vay László.

b) *Gyaloq-ezredek:* 1. Báró Andrássy Pál. 2. Radics András. 3. Csajághy János. 4. Bagossy Pál. 5. Szinay Mihály. 6. Br. Perényi Miklós. 7. Nyáray László. 8. Br. Révay Imre. 9. Czelder Orbán. 10. Szádeczky Gáspár, (Winkler Vilmos). 11. Bonafous. 12. Gődény Pál.

c) *Karabélyosok,* (kettő *dragonyos* is): 1. Géczy Gábor. 2. Gr. Forgách Simon. 3. Gyürky Pál. 4. Luzsénszky Sándor.

(*NB.* E nagy hadtestnek a Károlyi Sándoréhoz tartozó ezredei többnyire túl a Tiszán állottak, Váradot ostromzárolva s Arad, Szeged, Jenő felé a ráczokra vigyázva.)

II. *Dunántúl.* (Bottyán János tábornok parancsnoksága alatt.)

a) *Lovas-ezredek:* 1. Bezerédy Imre. 2. Somogyi Ádám. 3. Bottyán János. 4. Kisfaludy László. 5. Thelekessi Török István. 6. Béri Balogh Ádám. 7. Szekeres István. 8. Kisfaludy György. 9. Gr. Eszterházy Antal (karabélyos, dragonyos).

b) *Gyalog-ezredek:* 1. Br. Révay Gáspár. 2. Fodor László. 3. Domokos Ferencz. 4. Móry István. 5. Enyedy András.

(*NB.* Nem említtetik Goda István csonka huszár-ezrede.)

III. *Erdélyben.* (Br. Károlyi Sándor fő-, és gr. Pekry Lőrincz alparancsnoksága alatt.)

a) *Lovas-ezredek:* 1. Gr. Teleki Mihály. 2. Br. Jósika Dániel. 3. Draguly Farkas. 4. Killyéni Székely Zsigmond, (udvari testőrző székely kópiások). 5. Gr. Csáky László. 6. Br. Károlyi Sándor, (Bik László). 7. Nyúzó Mihály. 8. Gr. Gyulay István.

b) *Gyalog-ezredek:* Szent-Iványi János, (udv. testőrző palotás-ezred). 2. Fierville, (granátos). 3. Szent-Páli István. 4. Esze Tamás. 5. Ecsedy János. 6. Almássy Márton. 7. Eöllyűs István.

c) *Karabélyos-ezredek:* 1. Ordódy György, (udv. testőrző). 2. Br. Vissenacque, (udv. lovas granátos). 3. Norwaldt, (D'Absac). 4. Gr. Pekry Lőrincz.

Summa Regiminum:	Dunán innen	39
	Dunán túl	14
	Erdélyben	19
	Summa totalis	72.

Némely helyi századokat,[1]) szabad csapatokat[2]) és a gr. Mikes Mihálylyal a moldvai széleken állomásozó irreguláris székelységet nem számítva, ezen ezredekből állott íme 1707-ben II. Rákóczi Ferencz fejedelem hadi ereje. Azonban a dunáninneni hadtest *c)* pontja alól egyik reguláris dragonyos-ezred: a *gr. Bercsényié*, (a Győri Nagy János-féle), a mely pedig igen jó állapotban létezett és működött, csodálatos feledékenységből *kimaradt*. Ez okvetlenül pótlandó, s így Dunáninnen 40 ezred volt. Úgyszintén nincsenek említve Bercsényinek — igaz, hogy többnyire vele járó és Ungvár őrségét képező — udvari palotás-ezrede (Bezegh Imre), s a dunántúli Goda-Perényi Farkas-féle huszárok. E hárommal együtt tehát az ezredek száma 75; a mint is Rákóczi *Emlékirataiban* ép e számot említi: «*75,000 ember állott zsoldomban*».

A föntebbi vázlat papirjára még valami különleges hadműveletre szánt következő csapatok nevei és létszámai vannak vörös írónnal jegyezve:

Loras:		*Gyalog:*	
Ocskay	1000	Szent-Iványi	1600
Forgách, Györky	1200	Bonafous	600
		Fierville	500
Zay, Ordódy	1600	Bagossy, Almássy	800
Szalay	700	Csajághy	1000
Réthey János	600	Czelder	800
Orosz Pál	700		5300
Deák Ferencz	600		6400
	6400		11,700

[1]) Ilyenek voltak pl. a Semsey Miklós-féle kassai és sárosi 3 lovas-század; Kocsis János és István érsek-újvári 2 lovas-százada; a simontornyai két gyalog- és egy lovas-század; br. Ghyllányi János önkéntes lovas-százada, Bezerédy Imre mellett; a sarkadi hajdú-zászlóalj; az ecsedi lovas-század, stb.

[2]) Pl. Borbély Gáspár szabad lovas-csapata Soprony táján; Mártonffy Izráel berzsenyi hajdúi Hontban; Gál Márton és Péter szabadhajdúi

(Az udvari palotás-ezernek Munkács, Ecsed, Huszt és Kővár várak állandó őrségeit képezett zászlóaljait itt nem számítja, csakis a tábori zászlóaljakat.)

Ezzel menjünk át az 1708-ik évre, melyből leginkább a Károlyi-féle tiszai és erdélyi hadosztályok létszám-kimutatásai maradtak reánk.

Az 1708-ik évi létszám-kimutatásokat Erős Gábor tiszántúli főhadiszemle- és fizetőmester részletes pontossággal készített generális mustra-tabellája nyitja meg, az *erdélyi ezredeknek* az év elején, — február és márczius havában — Kővár vidékén végbement szemléiről: mily állapotban találtattak tényleg, téli szállásaikon ezen, a megelőző őszi hadjárat által megzilált ezredek, midőn Rabutin elől gr. Pekryvel Erdélyből a Partiumba kinyomúlni kénytelenítettek, s újév óta Károlyi parancsnoksága alá mentek át. Károlyi igyekezett is őket újból rendbeszedetni, s e kiegészítési és fölszerelési műveletnek képezé alapját az Erős által végrehajtatott tüzetes szemle. «*Tabella Generalis*, Felséges Fejedelem Felső-Vadászi II. Rákóczi Ferencz Kegyelmes Urunk ő Felsége lovas és gyalog, nemes erdélyországabeli regimenteirűl, kik Méltóságos Commendérozó Főgenerális, Tek. Ngos Károlyi Sándor Uram ő Excja parancsolatjából nemes Kővár-vidékén megmustráltattak in Martio 1708.» Ez főfelírata az Erős Gábor által s. k. aláírt s megpecsételt nagyterjedelmű és töméntelen rovatú tabelláris-könyvnek; mert egész könyv az, foliáns-alakban, sárgásbarna félkemény kötésben. Látni fogjuk főbb adataiból: mennyire fogyatékos volt, a szabályszerűhöz mérve, ezen ezredek valóságos létszáma, s mily hiányos fegyverzetök és fölszerelésök, — mikhez képest aztán katonai értékök is egészen más megítélés alá esik.

1. Megmustráltatott Nagy-Nyíresen, Kővárvidékén, az *udvari testőrző székely, kópiás lovas-ezer*. Ezredese Killyéni Székely Zsigmond «promotus a regimine»; diplomatiai megbízatásban járt a

a Vértesekben s utóbb a Selmecz és Zólyom vidéki hegységekben; Pongrácz Jánoséi Szepesben; Rácz Miska érsek-újvári hadnagy szabad lovas-csapata; Jávorka Ádám és Maszelnik Márton kapitányok 3—5, olykor 700 főnyi guerillacsapatai a morvaszéli Fehérhegységben; Ribiczey László gornyikjai Zarándban; Balyika László, Csurullya, Szudrics in, Belgredán, stb. guerillái Erdélyben, stb.

keleten, hol, még Thököly idejéből, ismerős vala. Jelen voltak a törzsből: Bíró Kristóf alezredes, Cserey János őrnagy, a hadsegéd s az élésmester, = 4 fő. A századok így találtattak: 1. Leib-compánia, 81 fő; 2. az alezredes százada, 67; 3. az őrnagyé, 81; 4. Balogh János századosé, 41; 5. Bárczy Gáboré, 72; 6. Nagy Eleké, 73; 7. Kovács Györgyé, 74. (Több század nem volt.) Összesen 489 fő, 4 stabális. Létszámban tartatott még 121 fő; ebből 2 hadifogoly; 16 távol (absens), 91 elszökött, 1 labanczczá lett, 1 megöletett, 9 meghalt. Önkéntesek voltak még az ezredben, létszámon fölül: 1 százados, 1 hadnagy, 1 zászlótartó, 2 őrmester, 1 fourier. — A mi a fölszerelést illeti: használható dolmánya nem volt 257-nek, nadrágja 444-nek, köpönyege 433-nak, kardja 73-nak, karabélya 366-nak, pisztolya 333-nak; lova rossz 81-nek, teljesen lovatlan 40.

2. *Jósika Dániel mezei huszárezrede.* Az ezredes, alezredes Rácz Péter, őrnagy Nemes Tamás, mind jelen; a törzs teljes, 9 személy. A századok: 1. Leib-compánia, 61 fő; 2. az alezredesé, 68; 3. az őrnagyé, 62; 4. Kis Péteré, 51; 5. Lőcsey Józsefé, 72; 6. Torday Lászlóé, 90; 7. Karuly Lászlóé, 81; 8. Nyerges Mihályé, 72; 9. Császkay Istváné, 66; 10. Szőcs Gergelyé, 80; 11. Lódingos Jánosé, 77; 12. Petky Pálé, 83. = 863 fő, a törzszsel 872, köztük 750 közember. Ezekből 14 fogoly, néhány salva gvardia és vezényelt. A 872-őn kívül: távol 39, ellenség földén maradt 130, elesett 27, meghalt 6, szökevény 21. Kardja nincs 48-nak, karabélya 367-nek, pisztolya 444-nek, lódingja 167-nek, lova 81-nek; rossz lovú 56. Dolmánya nincs 156-nak, nadrágja 272-nek, köpönyege 468-nak, salavárija (kurta lovagló-nadrág) 585-nek, süvege 242-nek, csizmája 332-nek, inge 51-nek, lábravalója 48-nak.

3. *Gróf Pekry Lőrincz reguláris lovas karabélyos-ezrede.* Az ezredtulajdonos tábornok Bereg-Szent-Miklóson telelt, Rákóczi kastélyában. Alezredes Rhédey László, jelen, az őrnagyi hely üres. A törzs tényleg 9 egyén. Századok: 1. Leib-compánia, 63; 2. alezredesé, 54; 3. Daniel István századosé, 71; 4. Wass Mózesé, 57; 5. Gyarmathy Jánosé, 40; 6. Kolumbán Sámuelé, 35; 7. Szúnyogh Zsigmondé, 49. (Több század nem volt.) Összesen 369, a törzszsel 378 fő. Kikhez járúl 6 tiszti önkéntes, elvezényelt 9, fogoly 7. = 400. Létszámban tartatnak még: távol levő 8, ellenség földén

maradt 170. Ellenség által elesett 29, elszökött 1. Kardja nem volt 12-nek, karabélya 107-nek, pisztolya 209-nek, lódingja 67-nek, lova 11-nek; rossz lovú 22. Dolmánya nem volt 30-nak, nadrágja 24-nek, köpönyege 50-nek, salavárija 205-nek, süvege 27-nek, csizmája 40-nek, inge 5-nek, lábravalója 13-nak.

4. *Gróf Teleki Mihály reguláris huszárezrede.* Ezredes és alezredes (Rácz András) jelen; Bihary István, őrnagy, hadi fogoly Szebenben. Törzs: 11 fő. Századok: 1. Leib-comp. (ennek kapitánylajdinantja *Dálnoki Veres Gerzson*, az ismeretes verseskrónikaköltő volt), 90 fő; 2. alezredesé, *vácál*;[1]) 3. Biharyé 48; 4. Sarmasághy Györgyé, 79; 5. Pap Mihályé, 57; 6. Balogh Györgyé, 79; 7. Lada Sámuelé, 56; 8. Pataky Istváné, 54. (Több század nem volt.) Összesen 463, a törzszsel 474. Közűlök fogoly 5, sebesűlt 2. Kivűlök még: távol 82, ellenség földén maradt 77, elszökött 3, elesett 30. (Fegyver, ruha és fölszerelési hiányok szintoly arányban, mint megelőzőleg.)

5. *Vay László mezei huszárezrede.* Ezredes, alezredes (Kállay János) jelen, őrnagyi hely üres. Törzs: 6 egyén. Századok: 1. Leibcompánia, 99; 2. alezredesé, 88; 3. őrnagyé, 66; 4. Gyulay Istváné, 51; 5. Balogh Mihályé, 97; 6. Jeney Andrásé, 59; 7. Balla Mártoné, 54; 8. Békésy Istváné, 81; 9. Nakucza Balázsé. 109; 10. százados és százada lesz a máramarosi zsoldosság. Összesen tényleg 698 fő; kik közűl 14 elvezényelt, 14 hadi fogoly, 11 beteg, 7 sebesűlt. Kivűlök: távol 215; más ezredekbe adta magát 109; Moldvába szorúlt, gr. Mikes Mihály tábornokkal: 86, meghalt 20, labancz földén maradt 104, elesett 22, elszökött 1, fölakasztatott 1. (Ezen ezredben is igen sok fegyvertelen, ruhátlan, rossz lovú.)

6. *Almássy Márton gyalog-ezrede.* Ezredes, alezredes (Haris Sámuel) őrnagy Szekeres István, jelen; a törzs 6 személy. Századok: 1. Leib-compánia, 83; alezredesé, 51; 3. őrnagyé, 57; 4. Nagy Pálé, 104; 5. Bakk Mihályé, 89; 6. Nagy Jánosé, 68; 7. Dóka Andrásé, 117; 8. Bánky Mihályé, 79; 9. Tolnay Györgyé, 39; 10. századosa nincs, 95. Összesen a törzszsel, 788 fő és 1 önkéntes

[1]) Bizonyára ez volt a gr. Csáky ezredébe átadott egyik század (l. alább.), mely helyett most más volt alakítandó, vagy valamely ezredből átveendő.

zászlótartó. Közűlök elvezényelve 48, beteg 54, sebes 3, a betegek mellett ápoló 5. Kívűlök: távol 301, szökevény más ezredekbe 22, labancz földön maradt 1, elesett 128, meghalt 3. (Az elesettek közt hadnagyok is valának.) Kardja nem volt 143-nak, puskája 68-nak, lódingja 53-nak, dolmánya 159-nek, nadrágja 141-nek, köpönyege 76-nak, süvege 83-nak, inge 45-nek, lábravalója 46-nak, bocskora 40-nek.[1])

Állott tehát az öt lovas-ezred tényleg, a mustrakor, a törzseken kívül: 476, 863, 369, 463, 698, összesen 2869 főből; Almássy gyalogsága pedig 782 főből. Elesett a hat ezredből összesen 237, hadi fogságba került 52. — Előadatik aztán: melyik ezred mikor mennyi fizetést, mennyi s mily színű ruhaposztót, etc. kapott, s mennyi jár még nekik? stb. Megemlíti, hogy Teleki ezredéből a kolozsvári és kalotaszegi három század gr. Csáky László ezredéhez helyeztetett át a reductiókor; hogy Jósika ezredének semmi «mundír» nem adatott még, és hogy a székely kópiás-ezer legényei annyira csizmátlanok, hogy számosan közűlök kénytelenek valának, huszár létükre, bocskort kötni föl, stb. stb.

E «generális mustra-tabellát» oly czélból kívántuk kissé részletesebben ismertetni, hogy a t. olvasónak fogalma legyen róla: mily kimerítők s mi mindenre kiterjednek az e fajta kuruczvilági kimutatások. Megjegyezzük még, hogy gr. Csáky Lászlónak szintén erdélyi illetőségű huszárezrede azért nem muströltathatott meg ez alkalommal: mert más, túl a tiszai hadakkal együtt, épen bennjárt Erdélyben, ennek ellenség-birta földén, hová a kuruczok, télen át is, egész a Marosig beszáguldozának. Február s márcziusban különösen az ostromolt Görgényvára fölmentését kísérelték meg. A gr. Csáky-, továbbá a gr. Gyulay- és Draguly lovas-, s a Szent-Páli és Eölyűs gyalog-ezredek, — hasonlóképen erdélyi hadak — mustrája, úgy látszik, külön és később történt meg, — melyről azonban a tabella, legalább a Rákóczi-levéltárban, fönn nem maradt.

THALY KÁLMÁN.

[1]) Megvan ugyancsak Erős Gábortól 1708, márcz. 27-én a kovácsi-i mezőben kelt mustra-tabellája Almássy Márton ezrede «*egyik batalionjának*». E bataillon 344 főből állott, (264 közvitéz) s fizetését két hóra jul. 4-én a zsibói táboron kapta ki.

NEMZETI FÜGGETLENSÉGÜNK VÉDELMEZÉSE III. HENRIK ELLEN.

(Az 1890-ik évi hadtörténelmi pályázaton megdícsért pályamunka.)

Egy rajzmelléklettel.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

Azon másfél évszázad alatt, mely a honfoglalás kezdetétől Sz. István haláláig terjed, mindössze kétszer indított a német birodalom hazánk ellen támadó hadjáratot s mind a kétszer sikertelenül. Az elsőnek, mely mindjárt Árpád halála után, 907-ben történt, az volt a czélja, hogy az ifjú magyar állam egyetlen iszonyú csapással megsemmisíttessék s az Európa közepére betolakodott szilaj, pogány magyarság egyszer s mindenkorra megtöressék, mint a hogy Nagy Károly megtörte száz évvel előbb az avarokat. Azonban a magyarok tönkre tették a német hadakat és e diadal után félszázadon át ostoraivá lettek Nyugot-Európának. A második hadjáratnak, melyet II. Konrád 1030-ban Sz. István ellen indított, czélja volt a római-német császárság fenhatóságát Magyarországra kiterjeszteni; de a magyarság most is harczkészen állott függetlensége biztosítására és Konrád rövid ideig tartó határszéli küzdelem után kénytelen volt nagy tervéről lemondani.

De a czél nem ejtetett el örökre. Konrád fia, III. Henrik, harmadszor is kísérletet tesz hazánk leigázására és e kísérlet hevesebb és kitartóbb az előbbieknél. Míg 907-ben és 1030-ban csak egyetlen sikertelen hadjáratban nyer kifejezést a hódítás-vágy eszméje, addig III. Henrik korában 13 évig foglalkoznak a németek a magyar kérdéssel s ez idő alatt nyolcz ízben törnek hazánkra a nyugot-római birodalom ellenséges hadai.

A német császárság az egész középkoron át sohasem volt hatalmasabb, külterjileg soha sem volt nagyobb, mint a XI. század közepén. Sem Nagy Ottó, sem Barbarossa Frigyes nem gyakorolt oly döntő befolyást Európa viszonyaira, mint III. Henrik. Birodalma a tulajdonképeni Németország határain túl mindenfelé messzire kiterjeszkedvén, valódi világbirodalomnak nevezhető. Éjszakon a Német- és Balti-tengerig terjedt a határa, délen az osztrák és svájczi havasokon át lenyúlt egész Apuliáig, délnyugaton a Rhone melletti Burgunddal a Földközi-tenger képezte a végső vonalat, nyugaton a mai Elszász, Lothringia, Belgium és Hollandia kiegészítő részei voltak, észak-keleten a cseh, morva és lengyel tartományok a császár vazallusai voltak, végre keleten a Morva és Lajta folyó meg Stájerország hegyei képezték a határfalat Magyarország felé.

Ezen óriási birodalom belső szervezetének minden hiányai mellett is oly nagy tehetségű, vallásos, erélyes, lovagias és mindenek fölött dicsvágyó fejedelem alatt, mint III. Henrik, roppant erőkifejtésre volt képes és Európa szomszédos kisebb államait agyonnyomással fenyegette.

Nyugaton Francziaország, keleten pedig Magyarország volt első sorban veszélyeztetve a túlhatalmas szomszédtól. És Henrik vágyakozott is mindkettőt jogara alá hajtani. Házassága poitiersi Ágnessel mintegy bevezetését képezi Francziaország ellen irányuló czélzatainak; a hazánkban Sz. István halála után dúló belviszályok és a trónról elűzött Péter segélykérései pedig kedvező alkalmat nyújtának neki Magyarország meghódítására. És csakugyan odafejlődtek a viszonyok, hogy Péter másodszori uralkodása alatt hazánk a középkori államjog értelmében a római-német császárság hűbérállama lett.

E hűbéri viszony azonban csak két évig tartott. Az ifjúi erőtől duzzadó, szilaj magyar nemzet mint orkán zudúlt fel Péter ellen, ki a királyságot az ország függetlenségének feláldozásával nyerte vissza és elsöpörte a hűbéres trónját, a császári hűbériséggel együtt.

A németek még ma is büszkén emlékeznek vissza ama napokra, midőn ők intézkedtek Fehérvárott Magyarország sorsa fölött. Innen magyarázható meg az a jelenség is, hogy történészeik

nagy előszeretettel foglalkoznak ezen korszakkal és számos önálló munkában örökíték azt meg.[1])

Hazai irodalmunkban az e korszakra vonatkozó specialis művek száma igen csekély. Szabó Károly «Péter és Aba» című akadémiai székfoglaló értekezése csak a Vata-féle pogány lázadásig terjed s ez időszakot bő forrástanúlmánynyal és alaposan tárgyalja. A Tudományos Gyűjteményben és más helyeken Péter és Aba korára több régi értekezéssel találkozunk, de ezek a mai történeti irodalom színvonalán alúl állanak, másrészt pedig Henriknek Endre elleni nagy hadjárataira nem is terjeszkednek ki.

Ezek után, úgy hiszszük, nem teljesítünk hálátlan feladatot, ha ezen korszakot főleg a hadi történelem szempontjából vizsgálat tárgyává teszszük. Minden kezdetleges viszonyok mellett is, érdekes kora ez nemzeti múltunknak. Minden belső bajok mellett is erőteljes volt az akkori Magyarország, mely a roppant túlhatalom ellen oly fényes sikerrel védelmezte állami függetlenségét. És habár a kútfők csekély világítása mellett Endre és Béla alakjai nem domborodnak is ki eléggé a kutató szemei előtt: a lezajlott küzdelmek fényes eredményei már magukban véve is eléggé igazolják, hogy ők, kik ez időben hazánk sorsa fölött intézkedtek, méltó helyet foglalnak el a magyar nemzet legnagyobb politikusai és hadvezérei között.

I.

AZ ELSŐ HADJÁRATOK ABA SÁMUEL ALATT.

(1042. 1043.)

Vazul megvakítása és Szár László fiainak száműzetése után az ősi hagyományokhoz ragaszkodó *ellenpárt*, mely Péternek trónörökössé jelölése ellen tiltakozott, elnémíttatott. Utolsó és talán legkönnyebb diadala volt ez a nagyerélyű reformátornak, ki az ifjú korban kitűzött magasztos czéljához, hogy t. i. népét a keresz-

[1]) Ilyenek a többek közt: Strehlke: De Heinrici III. imperatoris bellis hungaricis. Berlin 1856. (Ez Péter és Aba korát tárgyalja.) Dr. J. G. Meyndt: Beiträge zur Geschichte der älteren Beziehungen zwischen Deutsch-

tény vallásban megszilárdítsa, állandóan, élte fogytáig hű maradt. Végakaratát nemcsak a püspökök, hanem a keresztény hit iránt immár teljes buzgalommal viseltető világi előkelők is helyeselték s így Sz. István halála után, húgának Ottó velenczei herczegtől származott fia, Péter, Magyarország királyává koronáztatott. [1])

Pétert tekintélyes párt támogatta. Az észszel és nagy vagyonnal rendelkező püspöki kar és a keresztény papság, az új hitben megerősödött magyar főurak, a külföldi származású, birtokkal lekötelezett lovagok, a nem csekély számú bevándorlott olaszok és németek és mindenek fölött az e korban már eléggé megszilárdult várispánságok jövedelmei és fegyveres csapatai elég erős alapot szolgáltattak uralma állandósítására.

Azonban Péter csakhamar eljátszotta ezen megbízható párt ragaszkodását. Születést és érdemet mellőzve, kegyenczeit és az általa kedvelt németeket és olaszokat alkalmazta a főbb hivatalokra. A népre törvénytelenül nagy adókat vetett ki. Sz. István özvegyét, Gizellát, az udvarból eltávolítván, őrizet alá helyezte s hitbérét lefoglalta. Ez eljárás által elidegenítette magától a nagy király barátait. Tobzódó és kéjelgő élete által felzudította maga ellen a főpapságot, trónjának legfőbb támaszait, valamint a nemesebb gondolkodású világiakat is. Az e miatti megbotránkozást még azzal tetézte, hogy két püspököt önkényesen megfosztott állásuktól s helyökre másokat nevezett ki. Külpolitikája is eszélytelen volt, a mennyiben a lázadó cseh herczegnek III. Henrik ellen segédcsapatokat adván, az országot czéltalan háború esélyeinek tette ki. [2]) Ezek miatt csakhamar bomlásnak indult az egykor oly szilárd párt. Összeesküvések jöttek létre, melyekre Péter kegyetlen üldözéssel

land und Ungarn stb. 1870. (E mű roppant forrástanulmánynyal, de gyakran elfogúltan adja elő Henrik császár Endre elleni hadjáratait.) Heinrich's III. Züge nach Ungarn, Hormayr's Taschenbuch 1830. 339 és köv. lapjain, két térképpel. Ezek közül egyiket, mely III. Henrik hadműködési irányait föltünteti, e füzethez mellékeljük.

[1]) Szent István nagyobb legendája. 15 fejezet (Szabó K. fordításában). Annales Altahenses. 1041. évhez. (Pertz. Monumenta Germaniæ Hist. XX. 794. lap.)

[2]) Kézay Simon krónikája (ford. Szabó K.) 60—61. lap. Marci Chronicon. 39. lap. (Toldy Ferencz kiadása.) Cosmæ Chronicon Pertz. M. G. XI. 74. lap.

választ, mi által nem hogy elfojtotta volna az elégületlenséget, sőt még újabb tápot adott annak.

A magyarok végre megsokalták Péter zsarnokságait s 1041-ben, épen azon időben, mikor szövetségese, a cseh herczeg, III. Henrik által leveretvén, hódolatra kényszeríttetett, Péter trónja fölé is mindenünnen vészfelhők tornyosúltak.

A mozgalom, melynek szellemi vezetője, úgy látszik, Aba Sámuel volt, véres jelenettel kezdődött. Az elégületlenek, kiknek vezetőiül Visk, Taiszlán és Péczel nevű főurakat említik kútfőink, a palotába törvén, Péter főbb tanácsosait és párthíveit legyilkolták, mire a megrettent és mindenkitől elhagyott király, néhány hívével együtt sógorához, Adalbert osztrák őrgrófhoz menekült, kinek közbenjárásával a német császár kegyelmét és pártfogását csakhamar megnyernie sikerült. [1])

A magyarok pedig Pétert trónvesztettnek nyilvánítván, helyére Aba Sámuelt, Sz. István sógorát, kiáltották királylyá és őt azonnal megkoronázták.

A Vazul-féle *ellenzék*, melyet Sz. István elnémitott ugyan, de nem semmisített meg, melyet most Aba is fölhasznált Péter megbuktatására, meg lehetett lepetve a dolgoknak ily váratlan fordulata által, de meghajolt Aba előtt, kinek trónra emelését, bár akaratlanúl, ő is előmozdította; a reformpártiak, egyháziak és világiak melléje csatlakoztak, a várispánságok, melyeknek élére a németek és olaszok helyett magyarokat nevezett ki, rendelkezésére állottak; az alsóbb néposztály pedig atyjának nevezte a demokratikus érzületű fejedelmet, ki Péter nagy adókivetéseit mindjárt uralkodása elején megszüntette.

Csak egyetlen körülmény nyugtalanítá Abát: hogy t. i. vetélytársa a német birodalomban szíves fogadtatásra talált, miről eléggé tanúskodott az, hogy a német hadak még az 1041-ik évben betörtek Magyarországba s annak nyugati részeit tűzzel-vassal pusztították. [2])

[1]) Herimanni Augiensis Chronicon. Pertz. T. VII. 123. lap, 1041. év. O. Frisingensis Chronicon. Pertz. T. XX. 244. Marci Chronica 40.

[2]) Az Annales Mellicenses (Pertz. M. G. XI. 498.) és a Chronicon Salisburgense (Pez. Scriptores rerum austr. Tomus I. 341.) az 1041. évre egyezőleg írják, hogy ekkor Henrik hadai Magyarországot megtámadták.

A bosszús Aba még az év végén követséget küldött Henrikhez, az ügyek tisztázása végett. A követség, mely 1041 karácsonyán a strassburgi birodalmi gyűlés előtt megjelent, tudtára adta Henriknek, hogy Abát nyugtalanítja Péter befogadása; ez okból óhajtaná tudni, minő czélzatai vannak a császárnak Péterre nézve és általában véve, mit remélhet Magyarország a német birodalomtól: háborút-e vagy állandó békét? [1])

Henrik azt válaszolta, hogy neki nincs szándékában háborút kezdeni, de ha Aba őt, vagy az övéit megtámadná, azt nem fogja megtorlás nélkül hagyni. Egyszersmind a maga részéről is követeket küldött Abához, a válasz közlése végett, kik a magyar követséggel együtt útnak indúltak.

A császár válasza nem volt ugyan határozott hadüzenet, hanem tagadhatlanúl oly fenyegetés, mely a jövőt igen bizonytalanná tette. Abára nézve kétségkívűl az lett volna a megnyugtató eljárás, ha Henrik elutasítja udvarából Pétert, mi azonban nem történt meg.

A fehérvári udvar szilaj haragra lobbant a válasz hallatára. Aba gyorsan összevonta csapatait. A német követeket, az idegen kereskedőket letartóztatta s a határt gondosan őríztette, nehogy készületeiről a császári alattvalók értesűljenek.

A magyar hadsereg *1042 február* elején három részre oszolva támadta meg a német birodalmat. Az egyik a Duna északi, a másik a déli oldalán rontott nyugat felé, a harmadik pedig a karinthiai határgrófságra tört. [2])

E vidékek már régóta meg voltak kímélve a magyarok pusztításaitól. A Lajthától a Bécsi-erdőig terjedő föld, mely ekkor még Magyarországhoz tartozott, csekély népességgel bírt ugyan, azonban feljebb a Duna mentében s a termékeny *tullni* lapályon számos népes község volt. A hosszú béke alatt bajor települők vándo-

[1]) Annales Altahenses. 1042. év. (Pertz. XX. 796.) Ez időben az *új év* karácsonykor kezdődött, tehát a mai időszámítás szerint a magyar követek 1041-ik év végén, karácsonykor jelentek meg Strassburgban.

[2]) Annal. Alt. u. o. Herim. Augiensis. (Pertz. VII. 123.) Ez utóbbi azonban a karinthiai hadjáratról nem szól, míg az altaichi évkönyv erről részletesen ír. Az ekkori karinthiai határgrófság a mai Stájerországot is magában foglalta.

roltak ide és mint földmívelők jólétnek örvendettek. Ép így benépesült a Dráva és Mura völgye is a Gejza és Sz. István idejében uralkodó békés korszak alatt. A pusztításra és rablásra tehát e vidékeken bőséges alkalom kínálkozott.

A hadjárat gyors és váratlan volt. Február 16-ikán, hajnalkor kezdték a magyarok a rablást és pusztítást Tulln vidékén. A száguldó lovasok minden irányban bekalandozták a környéket, a községeket fölégették, a lakosokat vagy leölték, vagy rabszíjra fűzték, ingóságaikat elrabolták. És miután a Traisen folyóig mindent feldúltak, a zsákmányokkal és foglyokkal hirtelen visszatértek. A Duna déli oldalán működő sereg, melynek vezére némelyek szerint maga Aba volt, szerencsésen haza ért; azonban az északi oldalon haza felé sietö seregnek egy részét, valószinűleg az utócsapatját, Adalbert osztrák őrgróf és fia, a vitéz Luidpold hirtelenében összeszedett kis csapattal a Morva mezőn megtámadta, zsákmányától megfosztotta s a megvert hadat egész a Morva folyóig üldözte.[1]) Ép ily szerencsétlenség érte a karinthiai rablócsapatot is, melyet Gottfried őrgróf a visszavonulás alatt Pettau vidékén megtámadván, teljesen szétvert és a zsákmányt és foglyokat tőle mind elvette.[2]) A hadjárat sikerével azonban mindemellett is meg lehetett elégedve Aba király, mert maga az altaichi évkönyv-iró is elismeri, hogy a magyarok sohasem raboltak Bajorországban oly nagy zsákmányt, mint ezen alkalommal.

Aba rabló hadjárata iszonyú izgatottságot hozott létre egész Németországban. Senki sem vette tekintetbe, hogy Aba voltaképen csak a kölcsönt fizette vissza a németek múlt évi beütése miatt. Mindenki úgy fogta föl a dolgot, hogy a magyar király, mialatt követei Strassburgban jártak, már készen állott a hadjáratra s a követküldés csak cselvetés volt, hogy vállalata meglepő és sikeres legyen. Rablóknak nevezték a magyarokat, kik mint a farkasok, erdei ösvényeken, lopva törtek a birodalomra.[3])

[1]) Az Annales Altahenses, Pertz. XX. 797. l. e dolgot nagyítva adja elő. Herim. Aug. Pertz. VII. 123. l. szerint a Duna északi oldalán a sereg egy részét ölte le Adalbert, nem pedig az összes északi sereget.

[2]) Annales Altahenses 1042. év. Pertz. XX. 797. Kézay 63.

[3]) Annales Alt. Pertz. XX. 796.

A népes birodalmi gyűlés, melyet Henrik 1042 husvét ünnepén *Kölnben* tartott, rendkivül hevesen tanácskozott a fölött, mi módon lehetne a magyarok rablását megtorolni és egyhangúlag elhatározta a hadjáratot.[1]) Pünkösdkor Würzburgba jött a császár és megkezdte a csapatok gyűjtését, azonban az előkészületek oly sok időt vettek igénybe, hogy Henrik csak a nyár végén indúlhatott el Regensburgból, mely város a Magyarország elleni vállalatoknak ez idő óta rendes kiinduló pontja volt. Útközben Adalbert osztrák őrgróf és Bretiszlav cseh herczeg csapatai is hozzá csatlakoztak és ezekkel együtt az egész hadsereg, melyet az egykorú német évkönyvírók *igen nagynak* mondanak, a Duna déli oldalán Magyarország felé nyomúlt. A seregben volt Péter is, kinek Henrik megígérte, hogy a trónra visszaülteti.

A németek először is az útba eső Hainburgot, mely ekkor még magyar birtok volt, elfoglalták és fölégették. Innen Győr felé szándékoztak vonúlni, azonban a Lajtha, Fertő-tó és Rába közti terület árvízzel volt borítva, mi miatt Henrik Bretiszláv tanácsa szerint a *Duna északi* partjára tette át hadait, ekként hazánk észak-nyugati részének a Vág, Nyitra, Zsitva és Garam alsó folyásánál elterülő lapályos vidékét tette hadművelete színhelyévé.[2])

A német hadak rohanó árvíz gyanánt özönlötték el ezt a területet. Először is Pozsonyt elfoglalták és porrá égették, innen egészen a Garam folyóig hatoltak, útközben hét várost hódítottak meg, ezeket és az útba eső falvakat fölprédálták, a lakosokat leölték, két magyar sereget megvertek s végre az említett folyótól, hihetőleg a beállott esőzések miatt, diadallal indúltak haza felé.[3])

A hadjárat csak kevés ideig tartott, s valószínű, hogy október elején már megkezdték a németek a visszavonúlást, mivel Henriket október 15-én Nordhausenben találjuk.[4])

[1]) Annales Altahenses az 1042. évre (Pertz. XX. 797.)

[2]) Annales Alt. u. ott. Herimannus Augiensis 1042. év. (Pertz. VII. 124.) szerint a hadjárat őszszel volt.

[3]) A hadjáratra nézve: Herimannus Aug. Pertz. VII. 124. Annales Altahenses. Pertz. XX. 798. «Novem ibi civitates rex deditione cepit». Annales Mellicenses. Pertz. XI. 498. Marci Chronicon 41. Kézai 63.

[4]) Georgisch. Regesta Chronologico-Diplomatica. Lipsiæ 1740. 363. III. Henrik 1042 okt. 15. oklevele. (Northuysen.) Nordhausen a mai Porosz királyságban, a Harz hegység déli részén.

Úgy látszik, hogy Aba a dunántúli vidéken várta a támadást és itt gyűjtötte össze hadseregét. A dunántúli vidék volt ez időben a magyar *királyság* súlypontja. — Itt feküdt Esztergom és Székesfehérvár; amaz az ország egyházi, emez politikai fővárosa. Itt alakúlt a legtöbb püspökség és apátság. Az ország egy vidéke sem volt oly népes, mint ez és sehol sem volt annyi község s nem virágzott annyira a földmívelés, mint itt. Ha tehát Henrik komoly eredményt akart fölmutatni, ha Pétert vissza akarta ültetni trónjára: okvetlenül e vidéket kellett volna választania a hadjárat színhelyéül, a mit ő eleinte tervezett is, de tervét az árvíz miatt nem hajtotta végre.

Ennek következtében az 1042-iki nagy vállalat, melyet a németek oly vérmes reményekkel kezdtek meg, egyszerű rablóhadjárat színvonalára sűlyedt le. Henrik tett ugyan intézkedést a Garamig terjedő vidéknek a német birodalomhoz csatolására, de eredmény nélkűl. Előbb ugyanis fölhívta a lakosokat, kik a diadalmasan előnyomuló ellenség előtt meghódoltak, hogy Pétert ismerjék el fejedelmökül; azonban a lakosok kijelentették, hogy minden más föltételt teljesítenek, de Pétert semmi áron sem fogadják vissza. Ekkor Henrik a meghódított terűletet, mint hűbért, Szent István valamelyik rokonának — ki ekkoriban a cseh herczegnél tartózkodék s a hadjáratban is részt vett, — adományozta, és védelmére csehekből és bajorokból álló 2000 főnyi csapatot hagyott hátra; azonban alig távozott el az országból, Aba azonnal megtámadta és kiűzte a hűbéres herczeget, seregével együtt.[1])

Az eddigiek azonban meggyőzték Abát a felől, hogy Henrik igen veszélyes és hatalmas ellenfél, kivel húzamosabb ideig mérkőznie lehetetlen; tehát, a további háborút ki akarván kerülni, ismét követeket küldött hozzá, békekötés végett. Előbb 1042 karácsonyán Goszlárban, majd 1043 pünkösd ünnepén Paderbornban

[1]) Herimannus Aug. 1042. év. Pertz. VII. 124. Annales Altah. Pertz. XX. 798. «Novem ibi civitates rex deditione cepit, quas rogatu Bratezlavi et consensu incolarum fratrueli Stephani regis, qui cum eodem duce advenerat, dedit». Szabó Károly véleménye szerint ez a herczeg talán *Endre* volt, Szár László legidősebb fia. (Szabó K. «Péter és Aba», 20. l.) Katona szerint Béla lett volna, Engel szerint pedig Proknui vagyis Bokua, Gyula erdélyi vezér fia. Az e fölötti vitatkozás különben meddő.

(május 22.), végre pedig a nyár közepén Regensburgban folytak a békealkudozások Henrik és a magyar követek között; azonban mind a háromszor sikertelenül. A császár *1043 augusztus elején* új hadjáratra indúlt Magyarország ellen, és most a *dunántúli* vidéket jelölte ki a harcz színhelyéül.

Aba nem volt elkészűlve a hadjáratra. Egész az utolsó perczig bízott abban, hogy követei végre is megkötik a békét és csak midőn ezektől értesűlt, hogy a német hadsereg nyomban utánuk indúlt el Regensburgból, szedett össze hirtelen némi haderőt, melylyel a mosonyi kapu védelmére sietett.

Itt mindössze csak annyit tett Aba, hogy a Rábcza folyó védőműveit, melyek e vonalon az ellenség föltartóztatására készűltek, őrséggel látta el, maga pedig, a sereg többi részével, a Rába jobb partján táborozott.

E közben értesűlést nyert az ellenség roppant számáról, és belátta, hogy csekély erejével döntő csatában mérkőzni lehetetlenség.

Elhatározta tehát, hogy békét kér, bármily föltételek mellett is. Követeket küldött a császárhoz, kik épen akkor értek a német táborhoz, midőn az ostromgépek a rábczai védművek ellen már föl voltak állítva.

Henrik, úgy látszik, nem volt kellően tájékozva Aba készületlenségéről. Tekintetbe vehette azt is, hogy ha a békét nem fogadja el, a Rábczán és Rábán való átkelést csak nagy áldozatokkal vívhatja ki. Ennélfogva hajlandó volt a békére, mely a következő föltételek mellett köttetett meg:

Aba visszaadja Gizella királynénak Péter által elfoglalt minden javát, melyeket Szent István rendelkezése értelmében nyert; haza bocsátja az 1042-iki hadjáraton elrablott német foglyokat, s azokért, kiket haza nem küldhet, kellő kárpótlást fizet; lemond a Lajtha folyó és Kahlenberg közti vidékről, mely eddig Magyarországhoz tartozott; ezeken fölűl 400 font aranyat s ugyanannyi palástot (selyemszövetet) fizet hadi kárpótlásúl s mindezen föltételeket ugyanazon év András napjáig eskü alatt teljesíti, egyszersmind biztosítékúl a császárnak kezeseket ad.[1])

[1]) Annales Altahenses. 1043. év. Pertz. XX. 798. Herimannus Augien-

Legfontosabb és egész napjainkig kiható következménye volt e békekötésnek a Lajtha és Kahlenberg közti terület átengedése. Henrik azonnal birtokába vette ezt és híveinek birtokokat adományozott rajta.[1])

Győzelmes ütközet árán sem nyerhetett volna fényesebb eredményeket, mint ezen vér nélküli hadjárat által. Az ifjú uralkodó a diadal érzetével térhetett vissza hazájába.

Aba ellenben lesújtva, szégyennel ült vissza ingadozó trónjára. Akár őszinte, akár ravasz forrásból származtak békefeltételei, egyformán lealázók voltak ezek az országra. A birodalom területe megcsonkíttatott; a hadi kárpótlás súlyos adófizetés gyanánt tűnt föl; a foglyok visszaadását pedig az új birtokosok, kik az illetőket szolgáik gyanánt használták, károsnak és sérelmesnek tekintették.

Nem csodálkozhatunk tehát a fölött, ha az egyházi és világi előkelők, kik az ország érdekeit szívükön viselték, ez események után meghidegültek Aba iránt s így a tekintélyes párt, mely trónra emelését lehetővé tette, bomladozni kezdett.

De ha az előkelőknek okuk volt megvetéssel viseltetni oly uralkodó iránt, ki az ország érdekeit becsülettel védelmezni képtelennek mutatkozott, ép oly oka volt Abának is a bizalmatlanságra azok iránt, kik az 1043-iki hadjáratban nem segítették annyira, mint ő várta volna s ez által a hátrányos békének, bár közvetve, előmozdítói voltak.

E kölcsönös bizalmatlanságnak, gyűlölködésnek, az lett a következménye, hogy Aba elfordúlt ez előkelő uraktól s az *alsóbb néposztályban*, a tömegben, igyekezett ingadozó uralmának szilárdabb alapot szerezni. Az úri osztály ellenben annyira elkeseredett ellene, hogy meggyilkolása végett összeesküvést szerveztek.

Aba azonban valamelyik áruló besúgása folytán megtudta a dolgot s a mit sem gyanító urakat — tanácskozás színe alatt — Csanádra hívta s közűlök ötvenet, a fölizgatott néptömeg által, minden bírói ítélet nélkül leöletett.[2])

sis. 1043. év. Pertz. VII. 124. Lamberti Hersfeldensis Annales. 1043. Pertz. VII. 153. Marci Chronica 41. l.

[1]) Fejér Codex Dipl. I. 335. Henrik 1044. április 8. kelt adománylevele, mely szerint Rizimannak a Lajtha mellett birtokot ad.

[2]) Kézai 64. Marci Chronica 41—42. Sz. Gellért élete. 17. és 18. fejezet.

Erre a világi és egyházi urak közt általános óhajtás lett Aba megbuktatása, és a legyilkoltak rokonai s mindazok, kik a zsarnok bosszújától éltöket féltették, nagy számmal menekültek ki Németországba, hogy Henriket Péter visszahelyezésére ösztönözzék.

Az *altaichi* évkönyvekben az olvasható, hogy a pápa Abát és hiveit egyházi átokkal sújtotta.[1]) Ez valószínűtlen. Rómában ekkor a legnagyobb zavarok uralkodtak. Három pápa viselte egyszerre a tiarát és ezek annyira el voltak foglalva egymás közti viszályaikkal, hogy legkevésbbé sem törődtek azzal, mi történik a távoli Magyarországban.[2]) Hanem az évkönyv-iró tudósítása mégis bizonyságot tesz egyről, arról t. i., hogy a menekültek Abát a keresztény vallás ellensége gyanánt tűntették föl a németek előtt.

A mély vallásosságú Henriket már maga ez a tudósítás is haragra lobbanthatta, de ezen kívül más okok is elkeserítették őt Aba ellen. Aba az 1043-iki béke föltételeit mind ez ideig *nem teljesítette.* A foglyokat nem küldte vissza, a hadi sarczot sem fizette meg.

Henrik tehát jogos czímen indíthatott új hadjáratot Aba ellen és a viszonyok felől nyert tájékozás után méltán ringathatta magát azon reményben, hogy a *Magyarország fölötti hübér-uralmat,* mit atyja, Konrád, hiába tervezett, rövid időn meg fogja szerezni.

II.

A MÉNFŐI CSATA ÉS KÖVETKEZMÉNYEI.

Aba most biztosabbnak érezte trónját, mint azelőtt. A tömeg szívvel-lélekkel csatlakozott hozzá, kitől reményeinek valósulását várta. A honn maradt előkelők remegve hajóltak meg a zsarnok előtt, csak titkon várakozva a pillanatra, midőn tőle megszabadúlhatnak.

Aba, hatalma érzetében, bosszúra gondolt a császár ellen, ki ellenségeit befogadta, és 1044 nyarán nagy sereget gyűjtött Németország megtámadására.

[1]) Annales Altahenses. 1044. Pertz. XX. 800. lap.

[2]) Reumont. Geschichte der Stadt Rom. II. 338—339.

Henrik a Rajna mellett tartózkodott, midőn Aba készületeiről értesülést szerzett. Azonnal összegyűjté hűbéres csapatait és júniusban Regensburgból Magyarország felé indúlt.

Serege nem foglalta magában a német birodalom összes hadait, hanem mindamellett is tekintélyes számú volt az. Némely régi írók csak 6000 emberre teszik Henrik ekkori haderejét, Abáét pedig 200,000-re.[1]) Azonban Giesebrecht is elismeri, hogy Henrik serege jelentékeny nagyságú volt.[2]) A császári lovas-dandáron kívül, mely az egész sereg magvát képezé, ott voltak a bajor herczegség összes csapatai, ott volt a harczias Gebhard regensburgi püspök, Bruno, würzburgi püspök és több főpap, az egyházi zászlóaljakkal, ott volt a magyarok nagy ellensége, Adalbert, osztrák őrgróf és Bretiszlav cseh herczeg, ki — mióta 1041-ben meghódolt, — egész haláláig tántoríthatatlan híve maradt a császárnak.[3]) Ezen kívül ott voltak a Péter-párti német és magyar menekültek is, kik a magyarok harczmódját ismervén, később, mint látni fogjuk, igen fontos szolgálatot tettek Henriknek.

Aba serege valószínűleg nagyobb volt, mint Henriké, de 200,000-re semmi áron sem ment, mivel ily roppant haderőt az akkori Magyarország a legnagyobb erőfeszítés mellett sem lett volna képes kiállítani. Úgy látszik, Aba közfölkelést hirdetett és a néptömeg nagy számmal tódúlt zászlói alá.

Midőn a német hadsereg útban volt Magyarország felé, — így olvassuk az ezen események fő forrását képező altaichi évkönyvben, — megjelentek a császár előtt a magyar követek és Aba nevében békét ajánlottak. Kijelentették, hogy királyuk teljesíteni fogja a múlt évi béke pontjait, sőt annál még nagyobb engedményeket is hajlandó adni, de csak azon föltétel alatt, ha Henrik a viszály okozóit, a hozzá menekült Péter-párti magyarokat, kiszolgáltatja.

[1]) Aquilinus. Annales Ducatus Styriæ. Græcii. 1768, 462. A. Brunner. Annales Boiorum. Francofurti, 1710. 222. Aventinus: Annales Boiorum. 501. lap.

[2]) Giesebrecht. II. 366—367. lap.

[3]) Annales Altahenses 1044. Pertz. XX. 799. Annales Weissenburgenses 1044. Pertz. V. 70. Annales Pragenses 1044. Pertz. V. 120. Chronicon Dubnicense. M. Florianusnál III. 55. flandriai csapatot is említ.

Henrik hallani sem akart a békéről, hanem a követeket letartóztatván, tovább folytatta útját és június vége felé Magyarország határához érkezett.[1])

Aba ezalatt szintén ide érkezett hadaival és július elsején,[2]) midőn a két sereg már csak egy napi járásra állott egymástól, újra követeket küldött Henrikhez és az előbbi föltételek mellett békét ajánlott. Az alkudozás most is meghiúsult és ekkor Henrik, a nyugati népeknél e korszakban divatozó szokás szerint, kitűzte a helyet, melyen harmadnap a két sereg ütközetre fog megjelenni, mibe a magyar követek beleegyezvén, királyukhoz visszatértek. Július 3-án Henrik meg is jelent a kitűzött csatahelyen, de Abát és hadait nem találta ott, s e miatt seregével tovább haladt és még az nap a Rábcza folyóhoz érkezett. Itt azonban veszélyes helyre jutottak a németek. A révet erősség védelmezte, mely fegyveresekkel volt megrakva; az erősséget megkerülni pedig egykönnyen nem lehetett, mivel Aba a Rábcza alsó részét gátakkal zárta el és e miatt az egész vidék vízzel volt elárasztva. A zavarból a táborában levő magyarok szabadíták ki Henriket; ezeknek kalauzolása mellett a német lovas hadak megkerülték az árvizet és a folyó balpartján egész éjjel fölfelé haladván, végre hajnalban alkalmas gázlóra találtak és a Rábczán átkeltek. Midőn a rév védői észrevették, hogy az ellenség hátuk mögé került, azonnal elfutottak helyökről, mire a németek az erősséget elfoglalták s az ott talált élelmi szereket elrabolták. Így az átkelés a sereg többi részére nézve is nyitva állott s Henrik július 4-én összes haderejével a Rába felé nyomúlt. Ez utolsó akadályon minden nagyobb nehézség nélkül keltek át a németek. Dedo gróf, az előcsapat vezére, kezdte meg az átvonulást a folyón, július 5-ikén, korán reggel s utána nemsokára az egész hadsereg a Rába jobb partjára lépett. Az átkelés még nem volt befejezve, midőn a *győri síkságon, Ménfőtől* éjszakkeletre, föltűnt a távolban a magyar hadseregnek végtelen

[1]) Annales Altahenses. Pertz. XX. 799.

[2]) Ezen és a következő napi datumok az altaichi évkönyv után *biztosan* megállapíthatók a ménfői csatának általa világosan megjelölt napjától, júl. 5-ikétől visszafelé számítva.

hosszú körvonala s kevés idő múlva megkezdődött az eredményeire nézve annyira fontos ütközet.[1])

Közel száz éve múlt, hogy a magyarok fölhagytak a Nyugat-Európa elleni rabló hadjáratokkal, de azért a régi harczmód hagyományait nem feledték el. A magyar most is könnyű lovas volt, mint azelőtt. A Tisza síkjain száguldozó pásztorok a nyilazáshoz ép oly jól értettek, mint a honfoglaló ősök idejében. Az időközben bevándorolt besenyők is gyakoroltak némi befolyást a régi harczászat ébren tartására.

Mikor az altaichi és más évkönyvekben a ménfői csata előzményeit olvassuk, akár csak a *brentai* ütközet állna előttünk. Mint akkor, úgy most is békét kérnek a magyarok az útban levő ellenségtől, előnyös föltételek mellett. A németek, azt hivén, hogy az ellenfél megíjedt, elbizakodnak s hallani sem akarnak az egyezkedésről. Július elsején már csak egy napi járóföldre van a két sereg egymástól. Aba újra békét ajánl. A németek vérszemet kapnak és büszke önhittséggel csatát tűznek ki, a hely és idő megjelölésével s a magyar követek ebbe, látszólag, beleegyeznek. A németek július 3-án megérkeznek a kitűzött helyre, de Aba sehol sem látható; ő ezalatt a Rába mögé vonúlt seregével. A németek még jobban neki bátorodnak. Nyilvános dolog, hogy a magyarok nem mernek megütközni. Tehát üldözni kell őket. A németek merészen nyomúlnak előre, s íme, egyszerre azon veszik észre magukat, hogy árvíz közé jutottak, és előttük a Rábcza erődített vonala zárja el az útat.

De vagy rossz hadvezér volt Aba, vagy pedig a magyarok felejtettek el sokat a régi harczászati hagyományokból, mivel a küzdelem vége egészen más lett, mint Brentánál.

A németek, a Péter-párti magyarok tanácsával, kiszabadúlnak a kelepczéből, kézre kerítik a Rábcza erődítéseit, átkelnek a réven és a megkezdett útvonalon akadály nélkül haladnak a Rába folyóig, sőt ezen is föltartóztatás nélkül jutnak át.

Ebből látható, hogy Aba nem fordított kellő figyelmet az

[1]) Annales Altahenses 1044. Pertz. XX. 799—800. lap. Marci Chronica 42. Thuróczy. Schwandtnernél I. 162. Chronicon gosecense. Pertz. XII. 144. Kézai 64—65.

ellenség mozdúlatainak kikémlelésére. Elhanyagolta a Rábcza vonalát. Nem értesült arról, hogy az erődítések az ellenség kezére jutottak és hogy Henrik a Rábához közeledik. Nem tudta, mikor kezdték meg a németek az átkelést a Rába folyón, mert hiszen akkor okvetlenül kísérletet tett volna őket átkelés közben, tehát a legválságosabb helyzetben, megtámadni. Igaz ugyan, hogy a mint az első csapatok átgázoltak, azonnal föltűnt előttük a magyar sereg, ámde nagy távolban,[1]) és a midőn Aba megkezdte a támadást, akkor a németek már mindnyájan a jobb partra értek és csatarendben állottak.

Az egykorú német írók is igen csodálkoztak azon, hogy Aba minden akadály nélkül bocsátotta át őket a Rába folyón. Azt hitték, hogy Aba szándékosan tette azt, azon czélból, hogy a visszavonúlástól két folyó által elzárt ellenséget vagy elfogja, vagy egészen megsemmisítse.[2]) Tehát ők hadi cselnek tekintették azt, a mi voltaképen nagy strategiai hiba volt.

De ha tovább folytatjuk vizsgálatunkat, azt kell mondanunk, hogy Aba a mily nagy mulasztást követett el a vízi vonalak elhanyagolásával, ép oly hibásan járt el a csatatér megválasztásában is.

Állapítsuk meg először is a *csatatért.*

A Rába folyó, Marczaltőn alul, Győrmegye határához érvén, előbb észak felé folyik, Rába-Szent-Mihályig, innen pedig Ikrényig éjszakkeletre. Az előbbi vonal hossza 16, az utóbbié pedig 12 kilométerre tehető. Ikrénynél hirtelen keletre kanyarodik s ily iránynyal bír egészen Gyirmotig, honnan, ismét északkeleti folyással közeledik a győri Dunaághoz. Az Ikrény-Gyirmot közti szakasz légvonalban hét, a Gyirmottól Győrig terjedő pedig hat kilométerre tehető.

A Rába jobb partján, Marczaltőtől Győrig, terjedelmes síkság vonúl, melyet a Bakonyból északnyugat felé kiágazó alacsony

[1]) Annales Altahenses. 1044. Pertz. XX. 800. «Tertia demum die post condictum prœlium, quum primi nostrorum transirent Raba fluvium, ecce innumeræ acies armatorum *eminus* apparent, qui campum latissimum, quasi sylva succrevisset, operuerant».

[2]) Herimannus Augiensis 1044. Pertz. VII. 124.

hegysorok két részre osztanak: az északkeleti és délnyugati síkságra. Győrmegye délkeleti részén ugyanis három párhúzamos hegysor ágazik ki a veszprémi Bakonyból. Ezek között hosszaságra és magasságra nézve legjelentékenyebb a középső, mely Románd és Péterd veszprémmegyei helységeket elhagyván, Ravazdnál lép Győrmegyébe és délkeletről egyenest északkeletre csap, a Rábának azon könyökéig, melyet ez, mint föntebb láttuk, Gyirmotnál alkot. E hegysor északi felében, Nyul és Tényő községek között, 300—330 méter magasra emelkedik, innen kezdve azonban folyvást apad, végre Ménfő és Csanak szőlőhegyeiben, a Rábától alig egy kilométernyire, csaknem meredek lejtéssel, hirtelen megszakad. Sokkal alacsonyabb és rövidebb ennél a nyugoti lánczolat, mely Kajár és Pétka között ér a megyébe, és amazzal párhúzamosan, északnyugatra haladvan, Puszta-Szent-Pálnál, a Rábától 7—8 kilométernyire lelapúl, míg végre, Koronczó felé, homokbuczkákban enyészik el. Ép ily rövid a keleti hegyláncz is, mely Pannonhalmán legnagyobb magasságát éri el és ettől nem messzire, a Sághalomban, a Rábától mintegy 15 kilométernyire, hullámos síkságba megy át, melyen imitt-amott egyes dombok emelkednek.[1])

Győrmegye déli síkságát tehát az említett hegysorok, főleg pedig a *ravazd-ménfői* középső, hosszú hegyláncz, világosan megkülönböztethető *két részre osztják*. A két síkság találkozási pontjánál a történeti nevezetességű *Ménfő* nevű puszta fekszik, erre vezet a közlekedési vonal a délnyugati, vagyis koronczói síkságról az északkeleti, vagyis a *győri síkság* felé.

Az a kérdés már most, hogy a két síkság közűl melyiken történt az ütközet?

Ennek eldöntése végett szükséges tisztában lennünk azzal, melyik útvonalon nyomúlt be a német hadsereg: vajjon a rövidebb *mosonyi* kapun-e, mely azon emelkedési vonalon vezetett Győr felé, a hol napjainkban Hainburg, Köpcsény, Oroszvár, Rajka, Mosony, Lébény, Öttevény és Abda községek vannak, a merre jelenleg a győr-brucki vasút is halad; vagy pedig a jóval hosszabb *soproni* úton, mely, a Fertő tavát megkerűlve, annak nyugati és

[1]) Fehér Ipoly: Győrmegye és város egyetemes leírása. Budapest, 1874. 19—23. lap.

déli oldalán húzódott el és Kapuvárnál, a Kis-Rába folyót átszelvén, keleti irányban a Rába felé vezetett.

Hazai kútfőink szerint a császár 1044-ben Sopron felé jött be, honnan Babót (Kapuvár közelében) felé vette útját és itt átkelvén a Rábcza folyón (tulajdonképen a Kis-Rába), a Rábához jutott és ennek jobb partján, a ménfői mezőn, vívta a csatát.[1])

Megjegyezvén, hogy krónikáink előadása az útvonalra nézve nem elég világos, nem tartjuk valószínűnek, hogy Henrik ekkor a soproni útvonalat választotta volna, — és pedig a következő okok miatt:

Henrik császár 1044 június 16-án még Bonndorfban, a mai Bádeni-nagyherczegség területén, időzött[2]) és már július 5-ikén Ménfőnél állott hadaival.[3]) Ez igen hosszú útnak ily rövid idő alatti befejezése már magában véve is arra mutat, hogy Henrik Hainburgtól a rövidebb irányt választotta.

De ez alkalommal nem is forgott fönn olyan ok, a mi miatt oly jelentékeny kerülőt kellett volna tenni. Az egykorú német évkönyvek ugyanis, e hadjárat leírásánál nem tesznek említést *árvízről*, mely a Lajtha és Rába közti vidéken az egyenes közlekedést akadályozta volna, holott 1042-ben és 1051-ben, nagyon is hangsúlyozzák, hogy az áradás miatt e vonalon nem lehetett behatolni. 1044-ben június végén jöttek a németek hazánkba, tehát oly időben, mikor a kis vízállás nagyon is valószínű volt. Az időjárás a csata előtti napokban nem volt esős, sőt ellenkezőleg, száraz volt.[4]) A Rábcza azon a vidéken, hol az átkelés történt, ki volt ugyan áradva, de a magas vízállás a miatt történt, mivel a magyarok a víz alsó folyását eltorlaszolták. A Rába nem volt megáradva, mivel az ellenség könnyen átkelt rajta. Figyelembe veendő körülmény az is, hogy Henrik, mint láttuk, július 3-ikára

[1]) Kézai 64—65. Marci Chronica 42. Thuróczy 162. Ezt az útvonalat mutatja térképmellékletünk is.

[2]) Georgisch. Regesta. 366. III. Henrik 1044. június 16-iki oklevele szerint.

[3]) Herimannus Augiensis 1044. Pertz. VII. 124. világosan júl. 5-ikére teszi a csatát.

[4]) Ez kitűnik abból, hogy a július 5-iki csata kezdetén a szélvihar iszonyú porfelhőt kavart föl.

csatát ajánlott és erre a helyet is kijelölte. A németek megjelentek a kitűzött téren, és miután a magyarokat nem találták, tovább folytatták útjokat és csak ezután értek a Rábcza folyóhoz. Világos dolog tehát, hogy a kijelölt csatatér a Rábczától nyugatra feküdt. Ha már most tekintetbe veszszük, hogy Sopronmegye nyugati része ez időben, egész Kapuvárig, rengeteg erdővel volt borítva, valószínűtlennek látszik az, hogy Henrik e hegyes és erdős vidéken — talán a mai Vittnyéd és Nagy-Czenk közti vonalon — alkalmas csatatért találhatott volna; ellenben sokkal valószínűbb az, hogy a kérdéses csatatér a Mosony-Győr közti vonalon, talán a mai Öttevény és Mosony közt valahol feküdt.

Mindezekből következik, hogy a német hadsereg 1044-ben a mosony-győri útvonalon nyomúlt hazánkba, s így a Rábcza folyón valószinűleg Abda vidékén, a Rábán pedig Ménfőtől északra kelt át, ennek Ménfő és Győr közti szakaszán.

Hogy pedig az ütközet színhelye nem a ménfő-koronczói, hanem a *ménfő-győri síkság* volt, ez az ellenség útirányának tekintetbe vétele mellett, még az által is igazolható, hogy a csatatér, a német évkönyvek szerint, igen széles és nyílt mező volt; már pedig, a Ménfőtől délre terjedő síkságon nyugatra a Rába melléki fűzesek, délre a nem nagy távolban emelkedő koronczói homokbuczkák és szemerei hegyek, közvetlen kelet felé pedig a ravazd-ménfői hosszú hegyláncz magaslatai zárták el a láthatárt; ellenben a ménfő-győri síkság, észak, kelet és délkelet felé, tehát ez esetben épen az ellenség arczvonala előtt, beláthatatlan távolban, nyitva állott.

Azonban épen az a körülmény, hogy a csatatér nyílt síkságot képezett, arról tanúskodik, miszerint Aba a hely megválasztásában teljesen figyelmen kívül hagyta a régi magyar harczmód hagyományait.

Bölcs Leónál olvassuk, hogy a magyarok a síkságon tömör csatarendben ellenök rohanó lovassággal nem szeretnek megütközni és nagyon félnek a fegyelmezett gyalogságtól, mivel a gyalog katonák lovaiknak sokat árthatnak és ha lovaikról leszállanak, még többet szenvednek, mivel gyalog harczolni szokva nincsenek.

Ez okból Leó azt javasolja vezéreinek, hogy csatatérül síkságot, vagy lehetőleg oly térséget válaszszanak, a hol sem erdőség,

sem mély útak, sem pedig magas mesgyék nincsenek, melyeket a magyarok les-állásokra szoktak fölhasználni. És hogy a sereg a bekerítéstől mentve legyen, tanácsolja, hogy, ha lehet, oly térséget kell választani, melynek hátterében átgázolható folyam, vagy tó, vagy pedig mocsár van.

Ezekből látható, hogy Aba rosszúl választotta meg a harcztért. A német hadsereg háttal a Rába folyóra támaszkodott, mi által a bekerítéstől meg volt védve. Igaz ugyan, hogy ez válságos helyzet volt, mivel megveretés esetén a visszavonulást a folyó akadályozza, és ekkor teljes megsemmisülés következhetik be; azonban épen ez a válságos helyzet a hősies uralkodó által vezetett, vitéz és gyakorlott sereg bátorságát az elszántság legmagasabb fokáig emelte, mivel itt csakugyan nem volt más választás, mint győzelem, vagy halál. A magyarokra nézve pedig hátrányos volt a csatatér, mivel a nyílt, nagy síkságon leseket nem állíthattak föl; itt minden mozdulatot észrevettek a németek, és azonnal alkalmazhatták az ellen-intézkedéseket.

A két hadsereg létszámában semmi esetre sem volt oly kiáltó aránytalanság (6000 : 200,000), mint ezt némely újabb német krónikások írják. Henrik hadereje jelentékeny volt, mint föntebb már említettük. A németek a magyar haderőt túlságos nagynak képzelték, a mi abban leli magyarázatát, hogy a magyar sereg nem képezett tömör, zárkózott tömeget, hanem végtelen hosszú harczvonalban bontakozott ki. Ha csak 20,000-re teszszük Aba összes haderejét, — melynél valószínűleg nagyobb volt, — és ha föltételezzük, hogy a sereg, a régi harczászat szerint, három harczvonalra volt osztva és az első vonalban a sereg fele, vagyis 10,000 ember állott és ez, nyíl-harczra készülve, két sort képezett: úgy, egy-egy lovasra $1^1/_2$ lépésnyi tért számítva, a magyarok első harczvonala 7500 lépésnyi hosszúságban terjeszkedett ki a síkságon.

A németek, átkelve a Rábán, gyorsan csatarendbe állottak és zárkózott csatarendben nyomúltak előre; a magyarok pedig hosszú harczvonalban vágtattak feléjök, miközben a két szárny ív alakúlag előre hajlott, hogy az ellenséget jobbról és balról közrefogja.[1]) Midőn már annyira közeledtek egymáshoz, hogy a magya-

[1]) Annales Altahenses 1044. Pertz. XX. 800. «Sic parati, paucitatem

rok, rendes szokás szerint, a *nyílharczot* akarták megkezdeni, oly váratlan esemény állott be, a mi rájok nézve végzetes következményekkel járt. Mint forró júliusi napokban hazánkban gyakran szokott előfordúlni, hirtelen, egy pillanat alatt, iszonyú *szélvihar* keletkezett, mely a száraz talaj porondját fölkavarva, porfelhőt zúdított a mieink harczvonala felé. E miatt a nyílharcz, a magyarok legrémítőbb eszköze, melylyel a csatát megkezdeni s az ellenség sorait megbontani szándékoztak, sikertelenné lett téve. A czélozás majdnem lehetetlen volt, mivel a magyarokat a szélvihar és porfelhő szemben érte; az erős szél miatt a nyílvesszők hordereje is gyengült. Az egyöntetű működés csakhamar megszűnt a magyar seregben. Az egyik rész, kilövén nyílait, szokás szerint visszavágtatott, hogy ismét sorakozva, újabb nyílharczra rohanjon. Azonban a sorakozás a legnagyobb rendetlenségben történt, épúgy az újabb nyílharcz is. A másik rész a zivatar miatt a nyílharczot czéltalannak látván, rohamra, kézviadalra indúlt, ez azonban, minthogy az ellenség csatarendje az előleges nyílharcz által nem lett megingatva és előnyomulás közben nem bomlott föl, hasztalan volt. A hadvezér akarata nem volt észrevehető a zűrzavarban. A németeket hátban érte a vihar, így az rájok nézve nem volt oly zavaró, s az aránylag kis térre szorúlt seregben az egységes működés lehetséges volt. Végre a magyarok körűlfogták az ellenséget és általános lett a *kézviadal*, melyben a pánczél, sisak és vért által védelmezett és a közeli harczban gyakorlottabb ellenség a magyarok fölött nagy előnynyel bírt. A vihar később megszűnt, de a küzdelem nagy elkeseredéssel tovább folyt, sőt csak még ezután érte el a tetőpontot. Most Aba, válogatott hadai élén, döntő támadásra rohan a németekre s ezek, a sokáig tartó harczban megfogyva és kimerűlve, már-már ingadozni kezdenek a túlnyomó erő ellenében, midőn több magyar csapat, melyeknek hadnagyai a Henrik táborában küzdő, menekűlt rokonaikkal titkos egyetértésben állottak, egy adott jelre földre dobja zászlóit és az ellenséghez csatlakozik.

E váratlan jelenet iszonyú hatást gyakorolt Aba híveire. A megritkúlt sorok, a németek csapásai alatt, csakhamar bomlásnak

nostrorum suis copiis undique circumvallant ut nullus eorum saltim fugiendo mortem posset declinare».

indúlnak. Hiába buzdítja őket Aba új rohamra, hiába mutat példát hősies küzdelem által, miközben aranyozott lándzsája is az ellenség kezére jut: a megzavart tömeg már csak futásra gondol s a csatatért elhagyva, magával ragadja a királyt is.[1])

Kétségkívül nagy volt a magyarok vesztesége, de nagy volt Henriké is. A magyar hagyomány nem ok nélkül nevezte még Kézai korában is «*veszsz német*»-nek a ménfői csatatért.[2])

Aba serege teljesen fölbomlott, úgy, hogy ő újabb csatára képtelen volt. A németek pedig, az üldözésből visszatérvén, diadallal vonúltak táborukba. Most Henrik daróczba öltözve, mezítláb járúlt a feszűlet elé és letérdelve, seregével együtt buzgó imában mondott hálát Istennek a váratlan diadalért. Azután halottait eltemetvén, és sebesültjeinek hazaszállításáról intézkedvén, Fehérvár felé indúlt, útközben mindenütt hódolattal fogadtatván a nép által. A székváros ellenállás nélkűl nyitá föl kapuit. Az idegen ajkú, német és olasz lakosság és mindazon egyházi és világi urak, kik Aba politikáját a vagyonra és egyházra egyaránt veszélyesnek tartották, szabadító gyanánt üdvözölték a bujdosó rokonokkal és elvtársakkal bevonuló németeket, kik Aba iszonyú zsarnokságának egyetlen csapással véget vetének. Azután Henrik a székesfehérvári templomban, roppant közönség jelenlétében, ismét megkoronáztatta Pétert, és trónjára ismét visszahelyezte. Nagy lakoma zárta be a beiktatást, mely után Henrik Péter védelmezésére német őrcsapatot hagyván, nemsokára haza indúlt, és rövid idő alatt Regensburgba érkezett. Megjövetele után azonnal hálaadó istentiszteletet tartott a fényes diadalért. Ő maga szőrruhában, mezítláb haladt a processió élén, a főváros utczáin, egyik templomtól a másikhoz, a püspökök, papok, szerzetesek, apáczák és a tömérdek népsokaság végtelen hosszú sora által követve. A processió alatt a császár a templomok összes oltáraira egy-egy fényes palliumot

[1]) Annales Altahenses. Pertz. XX. 800. Herim. Aug. 124. Marci Chronica 42—43. Kézai 65. Chronicon Dubnicense M. Florianus. III. 55—57. Aventinus. Annal. Boi. 500. A magyar források szerint az árulás a csata alatt történt s a megveretés okozója volt. Ellenben Herim. Aug. szerint a magyarok Aba futása után pártoltak Henrikhez.

[2]) Kézai 65. Marci Chronica 43.

ajándékozott. Soha nem volt a bajor fővárosban ily nagy öröm, soha nem zengett útczáin ily lelkesedéssel a hálaadó ének.[1])

Ezalatt a szerencsétlen Aba a Tisza felé menekült, hogy új sereget gyűjtsön, azonban Péter fegyveresei által üldöztetven, fogságra jutott és megöletett.

Péter, visszahelyezése alkalmával, nem tett nyilvános hűbéri esküt Henriknek. Maguk a nyugoti egykorú írók is csak annyit mondanak, hogy Henrik ekkor megelégedett a puszta pártfogói szereppel és megelégedett azzal, hogy Pétert alattvalóival kibékítse.

Azonban a *német őrség*, melyet védencze oltalmára hagyott, világos jele volt az idegen uralomnak. E körülmény megdöbbentette az ország függetlenségére féltékeny világiakat és nemsokára *nemzeti ellenzék* fejlődött ki köztük, a német befolyás ellen.

Az ellenzék lassú, de folytonos szervezkedése s a tömeg állandó nyugtalansága elremité Pétert és híveit, valamint a kereszténység jövője miatt aggódó főpapságot is. Okvetlenül tenniök kellett valamit, hogy a forradalom még csirájában elfojtva legyen. Ez okból elhatározták, hogy magukat és az országot, nyilvánosan Henrik fönhatósága alá helyezik s az ellenzéket a császári tekintély által elnémítják.

Péter tehát 1045 elején, követei által fölhívta Henriket, hogy az ország ünnepélyes hűbérbe vétele végett, mennél előbb jöjjön el.

Henrik május első felében, díszes papi és világi kísérettel, indult Magyarország felé. Péter király a legnagyobb tisztelettel és hódolattal fogadta a határon a hatalmas pártfogót; ép ily hódolatot tanúsított útközben, a keresztény valláshoz legnagyobb hajlammal viseltető, dunántúli lakosság is. Május 25-én vonúltak be a fejedelmek Székesfehérvárra s másnap, pünkösd első napján, a Szent István által alapított székesegyház szokatlan jelenetnek volt tanúja. Péter, a német nagyok, a magyar főpapok és világi urak, és a templomot zsúfolásig megtöltő népsokaság jelenlétében, Magyarországot Henriknek, mint urának, pártfogójának, az *aranyos lándzsával*, mint a hatalom jelvényével, ünnepélyesen átadta és az országnagyokkal együtt, neki és utódainak letette a *hűségi es-*

[1]) Annales Alt. 1044. Pertz. XX. 800.

küt; viszont Henrik Péternek, mint hűbéresének, élethosszig tartó birtokúl visszaadta az országot, a maga részéről is esküt tevén, hogy őt, mint a német birodalom alattvalóját, hűsége szerint minden ellenségei ellen védelmezni fogja. Gazdag lakoma zárta be a hódolati ünnepélyt, mely alkalommal Péter urának fényes ajándékokkal kedveskedett, miket a bőkezű és nagylelkű fejedelem azonnal a jelenlevő hívei közt, kik a ménfői csatában hősileg küzdöttek oldala mellett, osztott ki.[1])

Ezek után Henrik elhagyta Fehérvárt és sietve hazafelé útazott. Június 3-ikán már Perschlingben, Tulln mellett találjuk őt, kíséretével együtt.[2])

III.

AZ 1046-IKI FORRADALOM. ENDRE URALKODÁSÁNAK ELSŐ ÉVEI.

A római egyház egysége már évszázadok óta meg volt alapítva. Az egység eszméje, egyházi téren, a pápai hatalomban lelt kifejezést, a politikai téren pedig a római császárságot hozta létre. Előbb a Karolingek, Nagy Ottó korától fogva pedig a német királyok viselték a császári koronát, melyet csakis Rómában, a pápa kezéből nyerhettek el. A pápa, Szent Péter utódja, Krisztus földi helytartója, volt tehát a császári hatalom forrása és innen magyarázható meg, hogy a császárság magát mintegy az istenség által az egyetemes római kereszténység fölé helyezett hatalomnak tekinté.

Henrik csak 1046-ban nyerte el a császári koronát, de azért római császár volt ő uralkodása elejétől fogva minden tetteiben. Életczélja volt a nyugati kereszténység fölötti egyeduralmat megalapítani. Nagy Károly óta egyetlen elődje sem mutatott föl oly nagy sikert e tekintetben, mint III. Henrik. Az egyház érdekeit senki sem viselte annyira szívén, mint ő. Lelkének egész hevével

[1]) Herim. Aug. 1045. Pertz. VII. 125. Annales Altahenses. 1045. Pertz. XX. 802. Marci Chronica. 44. Thuróczy 164.

[2]) Georgisch. Regesta. 357.

a cluny-i iskola híve volt. Élő kifejezése a legbuzgóbb, a rajongásig emelkedő vallásosságnak. Fejedelmi öltönyét és fegyverzetét soha sem vette magára, mielőtt meg nem gyónt és meg nem áldozott volna. Láttuk, mint alázta meg magát a kereszt előtt a ménfői mezőn és Regensburgban.

E hatalom oltalma alá vonúlt most a fehérvári udvar, remélve, hogy a trón és anyagi érdek örök időkre biztosítva van. Ide vonúlt a többnyire idegen származású és a kereszténység ügyét minden egyéb kérdésnek föléje helyező főpapság is, azon meggyőződéssel, hogy az új egyház Henrik védelme alatt nem lesz többé veszélyeztetve.

Azonban nem sokára kiderűlt, mennyire helytelenűl számítottak.

Péter bizonyára gondoskodott arról, kik legyenek jelen a pünkösdi hódolati ünnepélyen. Nem volt azon képviselve az egész ország, hanem csak *egy párt*, melynek ép azért, mivel gyöngeségeit érezte, oltalomra volt szüksége. A független gondolkozású, önérzetes magyarokat harag és szégyen fogta el azon gondolatra, hogy Péter az ország függetlenségét eljátszotta. Az ország keleti részén, a Tisza síkjain, hol a magyarság zöme tanyázott, hol a lánglelkű Gellért püspök összes tevékenysége sem volt képes a szilaj népből a pogány vallás emlékeit kiirtani, fenyegető zivatar kezdett mutatkozni. *Visk*, Péternek engesztelhetlen ellensége, ki 1041-iki megbuktatásában is nagy szerepet játszott, továbbá *Buja* és *Bokna* főurak állottak a mozgalom élén. Ez utóbbiak fiai voltak Gyula erdélyi vezérnek, kit Szent István hatalmától megfosztott s élte fogytáig börtönben tartott;[1]) ők tehát az ellenzéki szellemet családi hagyomány gyanánt örökölték.

Ezen pártnak, melyet *nemzeti pártnak* tekinthetünk, czélja volt, alkalmas időben az országot általános fölkelésre szólítani, és Pétert megbuktatván, a száműzött *Árpád-herczegek* legidősbjét, *Endrét*, mint az etelközi szerződés értelmében jogos örököst, a királyi trónra emelni. Ez okból a nevezett vezérek Endrével és testvéreivel, követeik által, már régebben összeköttetésben állottak.

De mielőtt a mozgalom szélesebb keretet öltött volna, két

[1]) Béla király névtelen jegyzője. Szabó Károly kiadása. 36. 39.

áruló, Buda és Devecser, föltárta Péter előtt az összeesküvők tervét; erre Péter a pártvezéreket elfogatta, Visket, Buját, Boknát fölakasztatta, az összeesküvők közűl többet megvakíttatott, másokat börtönre vetett. Így újolag zsarnokság által akarta ingadozó uralmát szilárdítani.

Ez esemény nagyobb izgalmat hozott létre, mint Abának csanádi vérengzése. Az áldozatok a tőzsgyökeres magyarság előkelő osztályához tartoztak mindannyian; Buja és Bokna az Árpád-herczegekkel vérségi rokonságban állottak. A csapás szíven találta az egész nemzetet. Ha Péter el volt határozva uralmát könyörtelen eszközökkel is föntartani, ép oly könyörtelen volt a nemzet válasza is.

A *nemzeti párt* 1046-ban *Csanádon* összegyűlt, és Pétert, mint bitorlót, mint az állami függetlenség árulóját, trónvesztettnek nyilvánítván, reá és a keresztény vallásra halált esküdött s egyuttal a bujdosó Árpád-herczegek behívását elhatározta.[1])

A gyűlés után gyorsan fejlődtek az események. Lovas hírnökök száguldoztak szerteszét, a lakosságot Isten és a magyar nép nevében fegyverre szólítva Péter és a németek ellen, a papság és keresztény hit ellen. Nemsokára megérkezett *Endre* herczeg, öcscsével, Leventével, Lengyelországból.

Az 1046-iki forradalomban, mint azt a következmények mutatják, *két párt* különböztethető meg. A *mérsékeltek* egyedűl Péter megbuktatására és Endre trónra emelésére törekedtek. A *túlzók* ezen kívűl a keresztény hit eltörlését s a régi vallás visszaállítását is követelték. Ez utóbbiaknak *Vata*, Belus vár ura, volt a vezére, ki a táltosok és papnők intézményét új életre hívta és megkezdte a fehér lovak áldozását a pogány oltárokon.

A hatalmat, mindjárt a forradalom elején, a túlzók ragadták kezökbe. Itt volt az alsó néposztály, a műveletlen tömeg. A mérsékeltek kénytelenek valának velök haladni, mivel czéljokat csakis így érhették el.

Abaujváron nagy sokaság várta a herczegeket. Vata, a nép vezetője, kijelentette Endre előtt, hogy csak azon föltétel alatt segítik Péter ellen, ha beleegyezését adja, hogy a püspököket a pap-

[1]) Marci Chronica. 46.

sággal együtt öljék le, a templomokat rombolják szét, a dézmaszedőket konczolják föl, az ősi pogány hitet állítsák vissza, az adót végképen törőljék el és Péter emlékezete, németeivel és olaszaival, veszszen el mindörökre.[1])

Endrének a történendőket megakadályozni nem állott hatalmában. Levente azonnal a tömeg részére hajlott. Ha Endre ellenkezik, akkor Levente lesz a fejedelem és ő alatta még veszélyesebb dolgok történhetnek. *Endre elfogadta a forradalmat, a mint volt.*

A rombolás művét a Vata-pártiak már előbb is megkezdték, és most Endre nevében, az ő zászlói alatt, folytatták tovább. Az országban mindenfelé visszaállították a pogány hitet és viseletet, Vata és a nép kezdének lóhúst enni, a papokat, szerzeteseket és azon világiakat, kik a keresztény hitben megmaradtak, leöldöstek, sok templomot lerontottak, a németeket és olaszokat, kik különböző hivatalokat viselve Magyarországon, el valának szórva, kegyetlenül kivégezték, az idegen ajkú keresztények közül sokat leöltek, vagy mindenökből kifosztva, kiűzték az országból. Gellért, Buld és Besztrid püspököket a Kelenföld aljában megkövezték, legyilkolták, Szónok ispánnal és számos előkelő kereszténynyel együtt; Péter német testőrségét utolsó emberig fölkonczolták, őt pedig elfogván, megvakították és Fehérvárra vitték, hol sebeiben nemsokára meghalt.

Endre, a mennyire lehetett, igyekvék a tömeg szenvedélyét mérsékelni. Beneta püspököt ő szabaditotta ki a dühöngők kezeiből. Azonban a vérengzést teljesen megakadályozni nem volt képes.[2])

E forradalom őszszel történt. A nép kitombolván magát, téli szállásra vonúlt. Endre Fehérvárra ment, hogy az iszonyú vérontás árán szerzett trónt elfoglalja. Úgy látszott egyideig, hogy a magyar nemzet ismét a pogányság homályába sűlyed vissza.

[1]) Marci Chronica. 46—47.

[2]) Marci Chronica. 46—48. Kézai 67—68. Szent Gellért élete 17—20. fejezet. Chronicon Posoniense Endlichernél I. 55. szerint Modestus püspököt is vértanúnak írja. Herimannus Aug. 1046. Pertz. VII. 125. a forradalmat 1046 őszére teszi. Annales Altahenses 1046. Pertz, XX. 803. a külföldi források közt legbővebben szól a forradalomról, szerinte csak 3 püspök maradt életben.

Válságos időpont állott be hazánk történetében.

Az volt a kérdés: vajjon az ázsiai barbár állapot, melyet Vata és társai fölújítottak, állandó maradjon-e, vagy pedig újra az *európai műveltség* útjára lépjen a nemzet és azon a nyomon haladjon előre, melyet *Szent István* megjelölt; vajjon idegen legyen-e a magyar Európa közepén, vagy pedig ismét belépjen-e a keresztény egyház testvérületébe.

Endre széles látkörű, világlátott férfi volt. A bujdosás, számüzetés, mely mintegy 15 évig tartott, bőséges tapasztalattal gazdagitá őt. Tanúja lehetett ő már egyszer ily forradalomnak Lengyelországban, 12 évvel azelőtt. Itt is földúlták a templomokat, leölték a papokat és kereszténveket. Ámde nemsokára bekövetkeztek a bosszúállás napjai; betört a cseh és német és véres megtorlást szerzett a Krisztus hite ellen elkövetett merényletért. A nemrég oly hatalmas birodalmat a belviszályok es szerencsétlen külháborúk földarabolták, az enyészet szélére juttatták. Végre haza jött Kázmér a számüzetésből és a keresztény vallást visszaállitván, helyrehozta a belső nyugalmat. De Lengyelország nem az volt többé, a mi Boleszláv korában. Kénytelen volt a német császár fönhatóságát elismerni.

Azt is tudta Endre, hogy a pogány hittel föl fognak újulni a régi korszak egyéb intézményei is, a laza törzs-szervezettel együtt, s ezzel vége lesz a *monarchikus egységnek*. Hogyan fog ellenállhatni a meggyöngült magyar állam a nagy német birodalomnak? És hogyan fog ellenállhatni a pogány magyar nemzet nyugat keresztény népeinek? Mert hiszen e korszak a keresztes háborúk előestéje volt. A nyugati népeknél a vallásosság egész a rajongásig emelkedett. A zarándokok seregestől tódultak Palesztinába, az Üdvözítő sírjához. A vezeklés, bűnbánat soha sem volt nagyobb gyakorlatban, mint most. Soha sem történt annyi szentté avatás, mint ekkor, és az ereklyéknek soha sem tulajdonítottak oly csodatevő erőt, mint e korszakban.

Endre jól megfontolta ezen körülményeket és a *pogány konzervativek* ósdi álláspontját a korszellemmel ellenkezőnek s a nemzetre határozottan veszélyesnek ismervén, elhatározta, hogy a Szent István által megkezdett reformok útjára lép és az erősen megingatott, de még egészen ki nem irtott intéz-

ményt, minden idegen befolyás mellőzésével, *nemzeti alapon*, tovább fejleszti.

Levente, a pogány párt határozott jellemű vezére, 1046 végén, vagy a következő év elején elhalt.[1]) A pesti véres jelenetek után Vata is letűnik történetünk színpadáról, ámbár családjában az ősi hit hagyományai még sokáig fönmaradtak.

Leventével a pogányság leghatalmasabb támasza szállt sírba. Most az 1046-iki forradalom *mérsékelt pártja* lépett előtérbe; ehhez azon előkelő urak tartoztak, kik a Vata-féle túlzókkal, politikai szempontból egy időre egyesültek ugyan, de midőn a kitűzött czélt elérték, elszakadtak tőlük, mivel, mint fölvilágosult emberek, az ázsiai barbarizmusba való hanyatlást erkölcsi képtelenségnek tartották.

Erre a pártra támaszkodott Endre, midőn elhatározá, hogy a magyar keresztény egyházat újonnan szervezni fogja.

Ez elhatározás a *legnagyobb fejedelmeink közé* emeli Endrét. Ő majdnem tabula rasa-t talált maga előtt. Arra hajlíthatja vala nemzetét, a merre akarja. Azonban a jövőbe vetett mély pillantás a Szent István által megkezdett irányt fogadtatta el vele. Ezért az egykorúak és utódok «*katholikus*» melléknévvel tisztelték meg Endrét.[2])

Nincs semmi nyoma krónikáinkban, hogy a Vata-féle párt e rendeletre új lázadással felelt volna. Megdöbbenhetett ugyan a dolgok e váratlan fordulata miatt, de némán tűrte azt. Ez arra mutat, hogy Endrének a lefolyt néhány hónap alatt sikerült uralmát eléggé megszilárdítania, részint a várispánság új szervezése, részint pedig az előkelő osztály bizalmának megnyerése által.

Azonban Endre még másképen is igyekezett a királyi hatalom tekintélyét emelni.

Ő Levente halála után egyedül állott az országban az Árpádok közül. Fia nem volt. Előkelő rokonok segélyére nem támaszkodhatott, pedig sok volt a teendő. Egyetlen testvére, *Béla*, Lengyelországban lakott, hol vitézsége s lovagias jelleme által általános tiszteletet szerzett nevének.

[1]) Marci Chronica. 49.
[2]) Marci Chronica. 49.

Endre haza hívta öcscsét, s az ország harmadát *vezéri* címmel és hatalommal reá ruházván, örökösévé nevezte őt.

Bélában, kinek ekkor két serdülő fia volt, a jövő reményét látta a nemzet. A hősies, lovagias herczegben a szilaj magyarság ideálját találta föl. Az *Árpád-dynasztia* hatalma, jövője biztosítva lett. Endre, a mély belátású *államférfi* és okos *diplomata*, kezet fogott a *hőssel* s e két kiváló egyéniség szövetkezése mentette meg ez időben az *ország függetlenségét*.

Endre minden áron békében akart élni a német birodalommal. A vallási és politikai intézmények szervezése csakis nyugalmas külpolitikai viszonyok közt történhetett. Azonkívül szigorúan fontolóra vevén a nemzet erejét, a harcz megújulását a nyolcz éves belháború által meggyöngített országra nézve veszélyesnek tekintette.

Hazánk tetemes része a XI. században még teljesen lakatlan volt.

Nyugaton a rengeteg erdőség messzire behatolt a Mura, Dráva, Zala és Rába völgyein; a Fertőtől a Dunáig néptelen mocsáros vidék terült el. Északnyugaton a Vág, Nyitra, Garam és Ipoly felső völgyeit, hol most népes szláv és német községek lelhetők, ekkor még csupa lakatlan erdőség borítá, épúgy a Sajó, Hernád, Bodrog és Tisza felső vidékeit is. Beregmegye még ezután sokáig erdőség volt, Máramarosnak is alig volt ekkor lakója. Erdélyben csak a Szamos és Maros tágasabb lapályain csoportosúlt a lakosság, a felső völgyeket sűrű erdőség födte. Az országnak több mint *egy harmada* nem volt ekkor benépesítve; a többi helyeken is ritka volt a lakosság.

Csekély népességű volt tehát Magyarország Endre korában s e csekély nép egy részét is idegen ajkúak képezték.

Mellék tartományai nem voltak. Horvátország ekkor még külön állam volt.

Endre nemzete erejét *nem becsülte túl a mértéken*; mint józan belátású politikus belátta, hogy a legnagyobb eszélytelenség lenne kihívólag viselkedni azon uralkodóval szemben, kinek hatalma előtt a byzanczi császáron kívül Európa összes keresztény uralkodói meghajoltak.

Nem lehet tehát gyáva meghunyászkodásnak nevezni Endre

azon igyekezetét, hogy még *áldozatok* árán is tisztázni óhajtá a viszonyokat a német birodalommal.

Henrik 1047 pünkösd előtt néhány nappal Rómából visszatérvén, azonnal a Magyarország elleni hadjáratra gondolt. Júniusban Speyerben tanácskozást tartott, melyen a jelenlevők közakarattal elhatározták, hogy bosszút kell állani Péter és a németek legyilkolásaért, mit a birodalom elleni lázadásnak tekintettek, és a keresztény hit ellen elkövetett merényletért, mit égbe kiáltó bűnnek tartottak.

Endre a veszély elhárítása végett sietve követséget küldött Németországba.

Mik voltak ajánlatai, kellő adatok hiánya miatt biztosan nem állapítható meg. Az egykorú Herimannus szerint a magyar követek következőleg terjesztek a császár elé királyuk üzenetét: Endre bocsánatot kér a történtekért, kijelenti, hogy nem áhitozott a trónra, hanem egyedül a magyarok által kényszerítve foglalta el azt, ő a Péter ellen elkövetett merényletben egészen ártatlan, az összeesküvőket részint lefejeztette, részint hajlandó a császár boszszújának kiszolgáltatni, ezen felül hódolást, évi adót, és alázatos szolgálatkészséget ajánl a császárnak, ha országát megtartani engedi.[1])

A dolog természeténél fogva e pontok lényegesebb részét *nem Endre ajánlatának*, hanem *Henrik föltételének* kell tartanunk.

Endre nem kívánta Péter halálát, sőt ellenkezőleg oltalmazni és tisztességes bánásmódban akarta részesíteni a sorsüldözött embert, kivel vérségi rokonságban is állott. Igen valószínű tehát, hogy megvakítóit szigorúan büntette. De hogy az úgynevezett «összeesküvőket» a császárnak kiszolgáltatni hajlandó lett volna, képtelenségnek mondható, mert hiszen az 1046-iki forradalomban nem egy néhány ember, hanem úgyszólván az egész magyarság vett részt. Ép oly képtelenségnek tekinthetjük azt is, hogy Endre a császár *fenhatóságát* elismerni kész lett volna. Endrére különben is zúgolódtak a *pogánypártiak* a keresztény vallás visszaállítása

[1]) Herimannus Aug. 1047. Pertz. VII. 126.

miatt; ha a német fenhatóságot elismeri, a *keresztény magyarok* is elfordúltak volna tőle, mint a nemzeti függetlenség árulójától. Hogyan követhette volna Endre Péter politikáját, mikor jól tudta, mily borzasztó következményeket vont az maga után.

Az eltérés tehát a császár és magyar király álláspontja között igen nagy volt. Endre épen arra nem volt hajlandó, a mit Henrik leginkább követelt. Így az alkudozás sikertelen maradt.

Midőn azonban a császár javában készült a hadjáratra és már nemsokára indúlni szándékozott Magyarország ellen, mint villámcsapás érkezett táborába a hír, hogy a birodalom nyugati része lángban áll. *Gottfried*, a harczias lothringeni herczeg, *Balduin* flandriai, *Hermann* monsi, és *Dietrich* hollandiai grófok szövetségében, fellázadt a császár ellen.

Henrikben az *imperatori eszme* legfényesebb megvalósulását találjuk föl; Gottfriedban ellenben a régi nyakas, szívós és önállóságra törekvő *herczegségek* hagyományai nyertek megtestesülést. Henrik az egyesítő hatalmat, Gottfried pedig a szethúzó erőket képviselte a római német birodalomban. Alig volt Henriknek veszélyesebb ellensége Gottfriednál, kiben a szilaj vitézség ravaszsággal és páratlan szívóssággal egyesült. Egész Európában érezhető lett a lázadás hatása. A franczia király és a burgundi főurak titkos szövetségesei voltak Gottfriednak. Itáliában a tusciai grófok a példát követve, fegyvert fogtak Henrik ellen. A lengyel herczeg Szilézia elfoglalására törekedett.

A lázadás oly veszélyes jelleggel bírt, hogy Henrik kénytelen volt *elhalasztani* a magyarországi hadjáratot és összes seregével nyugat fele indúlni.

Harmadfél évig tartott a küzdelem. Ez alatt Henrik mozgásba hozta a birodalom minden erejét, szövetkezett a dán és angol fejedelmekkel, kik a tenger felől is megtámadták Flandriát és Lothringiát; a franczia királynak az *ivoisi* békében engedményeket tett, lecsendesítette a burgundi elégületleneket, mi által a lázadók pártját gyöngítette s midőn mindez hasztalan volt, segélyül hívta IX. Leo pápát is, ki a középkor rettenetes fegyverével, egyházi átokkal sújtotta Gottfriedot és szövetségeseit. Ily erőfeszítés után végre elérte czélját: Gottfried és Balduin meghódoltak, hogy a puszta életet megtarthassák.

Mi sem mutatja inkább Endre komoly, *békés hajlamát*, mint az, hogy ezen idő alatt egy újjal sem háborgatta Németországot.

Azonban az időt nem töltötte tétlenül. Megszilárdította a *keresztény vallást*. Betöltötte a megürült püspöki székeket. Külföldről papokat fogadott be, hogy a pogány forradalom által okozott nagy veszteséget pótolja. Így például 1047-ben a Balduin által porrá égetett *Verdunból* 24 pap költözködött hazánkba, kik nem is mentek többé vissza.[1]) Emelte az ország *harczképességét*. A régi alapon tovább fejlesztette a várispáni intézményt. Megerősítette a nyugati határok kapuit. Szóval készült az ellenség fogadására.

Kiss Lajos.

[1]) Pertz. Tomus XII. 492. lap. Laurentii. Gesta Episcoporum Verdunensium 1047. évre.

SZIGETVÁR ELFOGLALÁSA 1566-BAN.

Török forrás szerint.

Egy rajzmelléklettel.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

Az 1566. évi török hadjárat történetét, melyet I. Szulejmán szultán személyesen vezetett s mely Szigetvár elfoglalásával és Zrínyi Miklós hősi önfeláldozásával végződött, legrészletesebben és legalaposabban Salamon Ferencz írta meg «Az első Zrínyiek» című nagybecsű munkájában, melynek két utolsó fejezete ez eseménynyel foglalkozik. De azon források közül, melyekből Szigetvár ostromáról és elestéről való tudásunkat merítjük, egyik sem mondható *közvetlen* kútfőnek s így nem csoda, ha a nevezett, különben igen jeles munka sem ad egészen hű képet e hadjáratról. Hogy Forgács, Istvánfy, Bizar, Ortelius és Hammer nem közvetlen források, azt említeni is alig szükséges; csak azt akarom kiemelni, hogy még *Budina* latin krónikája és az a *német jelentés* sem tartható ilyen kútfőnek, mely a törökök által a győri táborba küldött szigetvári katona elbeszélése nyomán kelt s mely a drezdai levéltárban maradt fenn.[1]) Mert Budina már egy horvátnak krónikáját fordította latinra és így közvetett forrás; s ki tudja először azt, hogy e fordítás mennyire felel meg az eredetinek, másodszor azt, hogy valóban szemtanú volt-e amaz ismeretlen horvát s az esemény után mennyi idő múlva írta krónikáját? Föltéve, hogy az a bizonyos szigetvári katona egész híven el tudta beszélni az ese-

[1]) Aus vier Jahrhunderten. Mittheilungen aus dem Haupt-Staatsarchive zu Dresden. Leipzig, 1857. I. kötet.

ményeket s hogy a német nyelvű jelentés azt egészen pontosan visszaadta: ez a jelentés inkább csak a magyar részen, a várban történtekre vonatkozólag, lehet egészen hiteles.

Az 1566-iki hadjáratra és Szigetvár ostromára vonatkozólag, *közvetlen* forrást én csak egyet ismerek s ez *Szelániki Musztafa efendi* munkája, mely az 1563. évtől 1599. évig terjedő időszak eseményeit foglalja magában s mely nyomtatásban is megjelent Konstantinápolyban 1864-ben. Ez volt Hammernek is főforrása, de úgy, a hogyan kivonatozta és több helyen elferdítette, nem csak kevés haszna van, hanem némi tekintetben káros is. Salamon Ferencz természetesen azt használta fel, a mit Hammernél talált, a ki aztán több dologban tévútra vezette őt; míg ha eredetiben használhatta volna Szelánikit, e nevezetes eseményről a meglevő dolgozatától több vonásban eltérő képet festett volna.

Szelánikinak tanúlmányozása s ennek Hammer előadásával és Salamon dolgozatával való összehasonlítása csak még jobban meggyőzött arról, hogy mennyire igazam volt, mikor e folyóirat múlt évi III. számában (363. lap) úgy nyilatkoztam, hogy nem mindegy, vajjon közvetlenül az eredeti kútfőből veszszük-e az adatokat, vagy pedig már másodkézből s hogy Hammer nem mindig és nem mindenben megbízható. Úgy hiszem tehát, hogy nem végezek fölösleges munkát, ha az 1566-iki hadjáratnak és Szigetvár ostromának e legközvetlenebb kútforrását hű fordításban megismertetem a magyar hadtörténelem barátaival.

Szerzőnk, mint előneve mutatja, Szalonikiból való s még fiatal ember lehetett, midőn az 1566-iki hadjáratban részt vett, mint Semsz Ahmed pasa, ruméliai beglerbégnek korán-olvasója. Később fokonkint emelkedett magasabb és magasabb hivatalokra. Előbb a diván egyik alsóbb rendű hivatalnoka volt, azután czerimonia-mesterré neveztetett ki. Majd Mekka és Medina jövedelmeinek kezelője s felügyelője, végre pedig anatóliai defterdár lőn.

Az 1566. évi hadjáratról természetesen mint szemtanú ír. S hogy nemcsak azokat volt alkalma följegyezni, a miket történni látott, hanem az intéző egyének terveiről is jól értesűlve lehetett: mutatja az a körűlmény, hogy a szultán halálának titkába is be volt avatva, a mennyiben midőn a nagyvezír Feridun béjt a vezírekhez küldte, hogy értekezzék velök, tudja ki gondolataikat és

tervöket, hogy aztán a másnap tartandó divánban ahhoz képest beszéljenek a szultán haláláról, vele ment Szelániki is és mindenütt bele szólt a dologba. — Egész művének naplószerű berendezése; az a körülmény, hogy legtöbbször olyan apró részleteket is elbeszél, melyeket hosszabb ideig alig lehetne emlékezetben tartani; legtöbb passusának közvetlensége és élénksége; végre előadásának módja és nyelvezete mind azt bizonyítják, hogy szerzőnk 1563 szeptember 20-tól kezdve 1599-ig, tehát 36 évig folytonosan jegyezgetett, az eseményeket, melyeknek szemtanúja volt, azon melegében papirra tette, — épen csak alkalmi följegyzések alakjában, rendszeres előadás és gondos fogalmazás, szerkesztés nélkül. Munkájának egész előadásából, stilusának pongyolaságából legalább az tűnik ki, hogy műve olyan formában maradt reánk, a mint a szerző először alkalmilag és hevenyében leírta. Ezen nyelvbeli és szerkesztésbeli fogyatékosságát azonban szívesen elnézhetjük azon érdemeért, hogy az eseményeket azonnal és híven jegyezte föl. Hammer is úgy nyilatkozik róla, hogy az összes oszmán-török historikusok között az előadásban legrészletezőbb és adataiban a legpontosabb író.[1])

Mielőtt Szelániki művéből az 1566-iki hadjáratra vonatkozó részt fordításban bemutatnám, szükségesnek tartom, hogy Salamon Ferencznek nevezett dolgozatával összehasonlítva, egy-két dolgot, a mik tévedésen alapulnak, helyre igazítsak, a mik kétesek voltak, tisztába hozzam s végre kiemeljem azokat, a miknek tudását Szelánikinak köszönhetjük.

Mindjárt a török sereg útjának irányára és megérkezésének idejére nézve bizonytalanságban volt eddigelé történetírásunk. Salamon Ferencz így ítél a szultán útjáról: «Június 26-án utóbbi helyre (Belgrádba) érkezett, vagyis csak azt mondván, a mi történelmi világos tény, jún. 27-én Zimonyban volt, mert *nem mutat arra semmi, hogy Belgrádban volt volna ezúttal.* Hihető, hogy ő és rendes csapatja *egyenesen a Szabácsnál épített szávai hídnak vette útját.* Tévesnek tartom, mintha a szultán már június 16-án Belgrádon volt volna . . . . . Hammer azt mondja, 49 nap alatt, az június 18-án . . . . Hammert kétségtelenül egy egykorú, nem elég szaba-

[1]) Munkája II. köt. 643.

tos följegyzés vezette félre (502. lap) . . . . Hammer kivonatát nem fogadhatjuk el egészen historiai forrásnak, habár eredeti kútfőkből dolgozott. Így azt, hogy Szulejmán Belgrádban volt volna és nem egyenesen Zimonyba ment a szabácsi hídon, csak oly összezavarásnak tartjuk, mint Tordainál, ki nem tesz különbséget Zimony és az átellenben levő Belgrád közt» (504. lap).

Hammer itt nem hibázott Szelániki tolmácsolásában s én nem értem, hogy Salamon miért vonja kétségbe, hogy a szultán és serege Belgrádnál is megszállt s miért gyanúsítja e részben és az időre vonatkozólag Hammernek egykorú és szemtanú forrását? Szelániki határozottan azt mondja, hogy a szultán a sereggel 49 napig útazott és az 50-dik napon, Zil-hidse havának elsején, azaz június 19-én Belgrádnál volt. Itt három napig táborozott, négy nap alatt Szabácshoz ért és átkelt a hídon, másnap pedig, Zil-hidse 8-án, azaz június 26-án bevonúlt Zimonyba. — Ha az egyetlen *közvetlen* forrásnak nem hiszünk, kinek és minek higyjünk? Melyik író tudhatta ezeket jobban, mint épen Szelániki? S mi oka lett volna e dologban a hamisításra? Salamon nem bizonyította be positiv adatokkal, hogy a szultán nem volt Belgrádon és hogy nem 49 nap alatt érkezett oda.

A másik vitás kérdés az, hogy Szulejmán eleinte csakugyan *Eger* ellen szándékozott-e menni és valóban vertek-e a törökök hídat Péterváradnál? Salamon erre vonatkozólag ezeket mondja: «A szultán . . . . jobban sietett most, mint máskor, mi magában sem mutatja azt, hogy habozott volna Zimonyban, vajjon Egernek vagy Szigetvárnak vegye-e útját. Általánosan elfogadott vélemény, hogy már a híd meg is volt építve a Dunán, melyen e víz jobb partjára szállva, a Duna és Tisza közt folytassa útját Eger felé, sőt hogy csapatjainak egy részét már át is költözteté s csak akkor hívta vissza, mikor a siklósi csatározás híre a szultánhoz érkezett. De én úgy látom, hogy az a híd, melyen a szultán Egerbe volt menendő, az a híd, melyen ezen egész egri hadjárat tervének némi kis valószínűsége alapszik, *az a híd nem létezett* — s így az egész egy fölkapott kósza híren épült, vagy pedig a tervekre nézve az ellenfélnek homályban tartására czélzott török eredetű koholmány volt . . . . *Magyar források állítják, hogy a törökök Péterváradnál építének hídat és ezt utánok mondja Hammer is*, holott maga török

források után a vukovári dunai hídat említi. A magyarok kétségkívül a vukovári hídat zavarták össze a péterváradival, mely utóbbi nem létezett .... A pétervárádi hídról semmi történelmi adat nincs. Csak az jegyzendő meg, hogy a török sereg közel sem járt ezúttal Pétervárádhoz» (507—508).

Úgy látom, Salamon tévedése azon véleményén alapszik, mintha Hammer a pétervárádi híd létezését a magyar írók után állítaná, a kik pedig ezt — az ő véleménye szerint — a vukovári híddal tévesztik össze. Azonban a dolog nem így áll. Hammer egyenesen Szelánikira támaszkodva állítja mind a pétervárádi, mind a vukovári hídnak léteztét, mind azt, hogy Szulejmán Eger felé már útnak is indította seregét. Az a körülmény, hogy török és magyar források egymástól függetlenül szólnak a pétervárádi híd mellett, csak még jobban megingatja Salamon egyszerű tagadásának valóságát.

E gordiusi csomót Szelániki így oldja meg előttünk.

A János-Zsigmondnak Zimonyból eltávozta után tartott divánban azt határozták, hogy a hadjárat tulajdonképeni czélját nem kell elárulni, hanem félre kell vezetni az ellenséget. E határozat értelmében először is az a parancs adatott, hogy verjenek hídat Pétervárádnál, mert a sereg Eger ellen megy. Ez csak az ellenség ámítására való volt, de maga a török sereg is csak azt hihette, hogy valóban Eger ostromára kell mennie s valóban egy része már át is kelt, mikor visszarendelték s azt az újabb parancsot adták, hogy Vukovárnál fognak átkelni. Ez volt a második csel, de hát itt is átkelt a sereg, legalább részben. Ekkor az történik, hogy a magyarországi török helytartók jelentik Szulejmánnak, hogy Zrínyi, magyar és horvát főurakból álló pártjával, a német császártól független magyar királyságot szándékozik teremteni. Szulejmán pedig e tervnek még csírájában elfojtását tartja a legelső teendőnek s ekkor és ezért indítja hadát Szigetvár ellen. *Ezután* jelentik neki Mohammed tirhalai szandsákbégnek siklósi vereségét is.

Nincs egészen nyiltan megmondva, hogy tulajdonképen mit akart Szulejmán, mikor e hadjáratra elhatározta magát és megindúlt Sztambulból; annyi azonban bizonyos, — hogy nem Eger és nem Szigetvár ellen indúlt meg; mert maga a török történetírás

határozottan állítja. Sőt ha egészen közelről vizsgáljuk a dolgokat, még azt is kiolvashatjuk a török történetírásból, hogy mi volt a valódi czélja Szulejmánnak e hadjárattal.

Szulejmán haragjának főfő oka — mint alább látni fogjuk — az volt, hogy már két év óta nem kapta meg a békekötésben kikötött adót; ezért természetesen Miksára haragudhatott és valóban ezért izente meg neki a háborút. Tulajdonképeni czélja tehát az volt, hogy a császárt támadja meg, illetve a császári hadsereget semmisítse meg, a miből aztán óriási előnyöket húzhat. Alig is lehetne föltenni, hogy Szulejmán ilyen óriási készülettel, ilyen vén korában s beteges létére épen csak egy kisebb vár, Szigetvár ellen indúlt volna el. — Hogy a császári hadsereget hol fogja találni, azt előre nem tudhatta, de bizonyosan kész volt Bécsig menni s talán épen azt óhajtotta, hogy odáig mehessen, hogy egy csapással két legyet üssön s régi vágyát, legalább harmad ízben, halála előtt megvalósíthassa. Az levén tehát a czélja, hogy a császári hadsereggel mérkőzzék meg, e czélját — hogy sikere biztosabb legyen — az utolsó perczig nem akarta elárulni, hanem arra törekedett, hogy az ellenség bizonytalanságban legyen terve felől. Erre való volt úgy a pétervárади és vukovári híd, mint a félreeső Gyula ostromoltatása. Mikor azonban már igazi útjára tért volna, Zrínyinek nagy tervéről értesül és Szigetvár ellen vezeti hadát, nem akarván egy ilyen veszedelmes pontot háta mögött hagyni s gondolván, hogy ezzel úgyis könnyen és hamarjában végez, azután biztosabban folytathatja útját tulajdonképeni czélja felé. — Ez az, a mit magából, a török történetírásból részint határozottan megtudhatunk, részint józan fővel kiérthetünk.

Az aztán a dologra nézve voltaképen mindegy: akár igaz volt Zrínyinek ama szándéka, akár nem volt; tény, hogy ezt Szulejmánnak jelentették s ő igaznak vette és magára, illetőleg a török uralomra nézve olyan veszélyesnek tartotta, hogy szükségesnek látta az útjából való kitérést s mindenek előtt e tervnek megsemmisítését. Érdekes volna tudnunk, hogy miből meríthették a törökök e hiedelmet és állításukat? Horvát- és Tótország — mint tudjuk — az 1530-as évek második felében tényleg el akart pártolni Ferdinándtól; Zrínyit 1557-ben azzal vádolták, hogy Ferdinándhoz hűtlen akar lenni; igaz, hogy nádorságra vágyott, majd pedig

lemondott előbb a bánságról, 1565-ben pedig a dunántúli és szigetvári kapitányságról s tárnokságról; tény, hogy a közte és Ferdinánd közt levő viszony idővel elhidegedett. — Hogy a magyarországi pasák és bégek ezen és ilyenféle körülményekből következtették-e azt, hogy Zrínyi Magyarország egy részéből s Szlavoniából önálló királyságot akar teremteni, vagy pedig olyan dolgokat is tudhattak, a miket mi nem tudunk ma már: azt ezúttal — mert messze vezetne célomtól — nem kutatom. Másrészről nem nagy erőltetésbe kerülne azt gondolni, hogy a császári hadsereg akkori magaviseletének tulajdonképen az volt az értelme, hogy Zrínyi csak hadd vesszen el magára hagyottan. Talán nemcsak a török, hanem a császár is veszélyesnek tartotta?

Bármiként álljon azonban a dolog, az a körülmény, hogy Szulejmánt egyenesen ama hiedelem indította Szigetvár, illetőleg Zrínyi ellen: azt bizonyítja, hogy a török veszélyesnek tartotta egy független, önálló *magyar királyság* keletkezését, mint a mely fenyegette volna uralmát s meggátolta volna terjeszkedését; ellenben azt nem tartotta bajnak, hogy a német birodalmi s más külföldi seregek — segítség czímén — bejártak Magyarországra; mert tapasztalásból tudta, hogy azok itt csak tanácskoznak, ide-oda mozdulatokat tesznek s végre kivonúlnak. A töröknek egy önálló magyar királyság keletkezésétől való félelme kissé más világításban tünteti fel a török-magyar háborúkat, de épen mert nagy jelentősége van, bővebb tárgyalást kiván, azért itt elégnek tartottam csak megemlíteni.

Ezek után térjünk vissza tárgyunkhoz.

A harmadik dolog, a mit itt csak röviden ki akarok emelni, az, hogy *Szigetvár ostromának menete* sem egészen olyan volt, a milyennek Salamon rajzolja. Ő szerinte a három részt (Új- és Óváros, vár) nagyjában egymásután vívta a török s bár a várat már az Ó-város vívásakor is lövette, mégis annak derekas ostromához csak emennek eleste után fogott. Itt magával is ellenmondásba jön Salamon, midőn Budina ellenére — kit különben leghitelesebb forrásnak mond több ízben — azt tartja, hogy a várat csak az Ó-város vívásakor kezdték lövetni, ámbár Budina azt állítja, hogy már az Új-város ostroma alatt elkezdődött ellene a tüzelés.

Szelániki állítása szerint mindjárt kezdetben egészen körül-

vette a török sereg Szigetet, még pedig a *rumeliai sereg*, Kizil Ahmedli Musztafa pasa vezír és Semsz Ahmed ruméliai beglerbég vezérlete alatt, az *Új-város* felől, az *anatóliai sereg*, élén Ferhad pasa vezírrel és Zál Mahmud anatóliai beglerbéggel, *északon a belső vár* felől. A janicsárok helyét nem jelöli meg pontosan, talán azért, mert úgy is magától érthető, hogy középütt harczoltak, vagyis az Ó-várost vívták. Augusztus 9-én, vagyis az Új-város felgyújtása után, a ruméliai sereg és a janicsárok elfoglalták azt s abból ostromolták az Ó-várost, mígnem hatalmukba ejték 19-én. De már 17-én az anatóliai sereg egy hídon a *vár* faláig hatol és aknát kezd ásni, de sikertelenül. 19-ike után az egész sereg a várat vívja.

Hogy milyen módon szólította fel Szulejmán Zrínyit a vár átadására, azt csak Szelánikitól tudhatjuk meg a maga valóságában. Salamon is említi e felszólítást, de az Ó-város elvesztése utáni időre teszi, holott ez a külső vár elveszte után történt, még pedig — mint az alább egész terjedelmében közölt levélből látható — Zrínyi György nevében.

Zrínyi e levélnek hitelességében nem kételkedett s azonnal válaszolt is fiának, a ki azonban valósággal nem volt a szultán foglya. E rövid levél tartalma annyira a szigetvári hősre vall, hogy koholmánynak még csak gondolni sem lehet; mert így csak az az ember *beszélhetett*, a ki úgy *tett* is, a mint tapasztaltuk. Nagy emberek legjobban csak maguk jellemezhetik magukat saját szavaikkal s én azt hiszem, hogy ha megfontoljuk, hogy Zrínyi 1542-ben szövetkezett nehány főnemes ifjúval a török ellen; ha nem feledjük, hogy mennyire esküdt ellensége volt mindíg a töröknek; ha értéke szerint mérlegeljük és méltányoljuk Szigetvár védelmezésében tanúsított hazafiságát s önfeláldozását; s végre ha e levélben fenmaradt nyilatkozatát olvassuk: Katzianer meggyilkoltatását nem tarthatjuk egyszerű orgyilkosságnak, hanem mintegy olyan elvből kifolyó merész tettet, hogy inkább veszszen el *egy* ember, a ki sokat árthat, mintsem az *egész*, a haza.

Van azután még itt egy olyan dolog, a mely, ha a tényállást ismerjük, igen furcsa színben tűnik fel. Az a közhiedelem, hogy Zrínyi szeptember 7-én, kirohanása előtt, előhordatta arany és ezüst kincseit, arany és ezüst edényeit s mindezeket tűz által meg-

semmisítette. De nézzünk utána e hiedelem eredetének. A magyar történelmi művek semmit sem tudnak Zrínyinek e tettéről s történetírásunk azt mondja, hogy ez adatot a török források tartották fenn s mi ezekből tudjuk. A török históriai irodalmat történetírásunk mindeddig csak Hammer közvetítésével ismerte és értékesítette. S csakugyan Hammer ezt mondja *egyenesen Szelánikira hivatkozva:* «Hunderttausend ungarische Ducaten, hunderttausend Thaler, tausend grosse und kleine Becher und Gefässe hatte Zriny, *aber Alles hat er vernichtet*» (2-ik kiadás II. k. 323). Ebből tudjuk tehát, hogy Zrínyi elégette drágaságait. Hammer e helyen Zrínyi három elfogott szolgájának vallomását idézi Szelánikiból, ezek mondják az idézett szavakat a nagyvezír előtt, — csakhogy ők mást állítanak, mint Hammer, t. i. «mindezeket *szétosztotta*» (ülestirdi). Hogy igazat mondott-e a három fogoly s Zrínyi kinek és mikor osztotta szét: az más kérdés; tény az, hogy Hammer forrása, Szelániki, egy hanggal sem mondja, hogy tűz által megsemmisítette. Mindössze annyi igaz, hogy két sorral alább arról van szó, hogy a lőpor-raktár is mindjárt felrobban, mely mondatban csakugyan előfordul a tüzet jelentő *ates* szó. Ime, ez a haszna az adatok másodkézből vételének! — A magyar írók közül csak Zrínyi a költő említi époszában, hogy őse elégette kincseit.[1]) Hogy honnan vette a költő ez adatot s hogy ez nála csak poetica licentia-e, vagy pedig valóság: azt nem tudom; én csak azt mondom, hogy mondjunk le azon téves nézetünkről, mintha Zrínyi kincseinek elégetését *török források* állítanák.

Eldöntetlen dolog volt eddigelé a szultán halálának ideje is. Salamon ezt mondja: «A szultán halála napjára nézve lehetetlen teljes bizonyosságot szerezni az eddig ismert adatokból. Budina szeptember 4-ére, azaz szerdára, délutáni egy óra tájra teszi; Bizar szintén szept. 4-én délután kevéssel mondja kimúltnak Szulejmánt, de más helyen szept. 3-ára teszi a halál napját. A török for-

[1]) A Szigeti Veszedelem XV. énekének egyik versszaka:

Zrínyi pedig megyen a gazdag tárházba,
Minden drágaságot ő rak egy rakásba,
Visz tüzet alája aztán egy fáklyában,
Mind füstbe bocsátja a mennyi kincse van.

rások egyáltalában nem érdemelnek itt hitelt, *a mint Hammer idézi.* Szelániki, ki a táborban jelen volt (de azért nem szemtanú), *szept. 6-ára tenné a halál napját, azaz péntekre,* de egész hitelét elveszti e részben, midőn azt mondja, hogy szombat nap volt» (614. lap.)

Salamonnak tökéletesen igaza van abban, hogy Szelániki nem érdemel hitelt úgy, a mint Hammer idézi. Azután — hogy hasonlót hasonlóval viszonozzak — azt kérdem, vajjon Bizar nem veszti-e el hitelét, ha egyszer 4-ikére, máskor 3-ikára teszi Szulejmán halálát? Marad tehát Budina, mint olyan, a ki legalább egy nyomon beszél. De hát valószínűnek tartható-e, hogy ez, vagy ennek horvát forrása jobban tudhatta, hogy mikor halt meg Szulejmán, mint Szelániki? Igaz, Szelániki nem volt *szemtanúja* a halálnak, de — mint föntebb említém — be volt avatva a titokba és így nem értem, hogy miért volna okunk kételkedni állításában; mert *Hammer hibája miatt* nem érdemes megtagadni tőle a hitelességet. Ugyanis nem igaz, hogy Szelániki szept. 6-ára, péntekre, teszi a halálozás napját; mert ő határozottan azt mondja, hogy a szultán már Szigetvár elfoglalása után, a szombati napra következő éjjel, még pedig éjfél után 2 óra körül halt meg, Száfár hó 22-ikén (szept. 8-án), — csakhogy az éjfél utáni idő, a mi számításunk szerint, már nem szombathoz, hanem vasárnaphoz tartozik. Szelániki tehát nem péntekről és nem szept. 6-áról beszél, ennek állítása csak Hammer hibája.

Végül még egy ponthoz kell hozzá szólanom. Salamon azt mondja, hogy a török sereg szept. 16-án indúlt el Szigetvár alól, hogy a Dráván átkelve Belgrádnak tartson s egyszersmind csodálkozik azon, hogy a győri táborban még szept. 25-én sem tudták meg a törökök visszaindulását. Hogy micsoda források alapján teszi Salamon ez időpontot szept. 16-ára, nem tudom, de az bizonyos, hogy a török táborban jelen volt Szelániki szerint csak október 21-ikén kerekedtek föl Sziget alól és így nagyon természetes, hogy a győri táborban levők nem szerezhettek erről tudomást már szept. 25-én.

Következzék már most, e bevezetés után, Szelániki munkájából az a rész, a mit az 1566-iki hadjáratról és Szigetvár ostromáról följegyzett.

I.

Magyarország hitetlen királyától a magas portának járó 35,000 gurus[1]) ez évben nem érkezvén meg, mentségül és ürügyül azon izenetet küldte, hogy ha isten engedi, két évi adót egyszerre fog megküldeni. A határvidéki emírek egyszersmind azt is jelentették a boldogságos udvarnak, hogy velök czivakodni kezdtek, ezt mondva: «az oszmán birodalom határán levő templomainkban és az évenkint egyszer tartatni szokott vásárainkon való összejövetelünket megakadályozzátok» s egyúttal Gyula és Temesvár[2]) várakat megerősítették, Szigetvárat pedig védhető állapotba helyezték. Midőn a felséges és hatalmas padisah, Szulejmán szultán, a hitetlen magyaroknak lázadását és túlkapását s ilyenféle ürügyét hallotta, a vezíreknek szigorú és határozott parancsot adott, hogy a Magyarország ellen indítandó nagy hadjárat elhatároztatván, buzgóan készüljenek; egyszersmind az anatóliai, karamáni és rumeliai béglerbégekhez is csausokat bocsátott azon parancscsal, hogy az ellenség ellen fegyverkezzenek és a kitűzött helyen megjelenjenek. 973. év Redseb havában.[3])

Ezen közben a nagyvezír, Mohammed pasa, Magyarország követét[4]) vezetvén, a divánhoz[5]) így szólt: «Felséges urunk kész a hadjáratra. Az oszmán dynastia padisahinak gyertyája az ellenség

[1]) 1562-ben Busbeck úgy kötötte meg a békét Ali pasa nagyvezírrel, hogy Ferdinánd, magyar birtokaitól, évenkint 30,000 frtot tartozik fizetni.

[2]) Temesvár már 1552 óta a töröké volt, itt tehát valami hibának kellett becsúszni Szelániki szövegébe. Itt valószinűleg ugyanazt akarta kifejezni, a mit alább, t. i. «a temesvári ejaletben levő Gyula vára».

[3]) A 973. évi Redseb hó kezdődött 1566 január 12-én s tartott február 20-ig.

[4]) T. i. Hosszútóti György, kit Miksa küldött a portához.

[5]) A diván, vagyis államtanács tagjai a nagyvezír elnöklete alatt az ú. n. *erkjan-i-devlet* (az állam oszlopai), t. i. a *vezírek*, vagyis a 3 lófarkos pasák, kiknek száma haton felül soha sem emelkedett s épen Szulejmán idejében öten voltak; azután a *kadi-aszkerek* (fő hadbírák, rumeliai s anatóliai), a *defterdárok* (kikről alább is lesz szó) és a *nisandsi*-k (kik a hivatalos okmányokra a szultáni aláírást képviselő *túrát* rajzolták; államtitkárok).

zsírjától szokott világítani s Magyarország királyait régen hatalma alá hajtotta kardjával. Kegyelem adása csak kegyességének tanúsága. Ne késlekedjél, hanem menj és készülj. Ime, felséges urunk az iszlam hadseregével indulóban van, lába már a kengyelben.» A követ ezt mondá: «Ha kívánságotok az adó: megküldjük; ha várakkal elégedtek meg: foglaljatok; ha tartományt óhajtotok: jelöljétek ki, parancsotok szerint pecsétes levelet hozatok királyomtól.» Azonban ajánlata nem hallgattatván meg, hozzá kezdtek a fegyverkezéshez.

II.

A MÁSODIK VEZÍRNEK, PERTEV PASA MÜSIRNEK SZERDÁRRÁ KINEVEZTETÉSE ÉS ELINDULÁSA 3000 KATONÁVAL, A JOBB ÉS BALSZÁRNY AGÁIVAL GYULA VÁRÁNAK ELFOGLALÁSÁRA.

A 973. év Sában havának [1]) végén parancs adatott, hogy Pertev pasa, második vezír, vezérlete alatt 3000 vitéz janicsár, a szegben basival,[2]) az ulufedsik [3]) jobb hadosztálya összes agáival, a gurebá-k bal hadosztálya összes agáival, a szilihárok ketkhudája 600 válogatott harczossal és 63 csaus aga induljanak a győzelmes hadjáratra.[4]) Részünkről fizetett kémek hírül hozták, hogy az alávaló hitetlenek által a temesvári ejáletben, egy mocsár közepén, a

[1]) Sában hó febr. 21-től márcz. 21-ig. Pecsevi szerint Pertev pasa csak Sevval hó 7-én (április 27) indúlt el.

[2]) Oszmán és Orkhán idejében a *gyalogság* neve *szegbán* volt (Hundewärter). A janicsárság hadtest felállítása után ebbe kebeleztettek. A janicsárság 100—500 emberből álló ú. n. *ortákra* vagy *odákra* oszlott. I. Szulejmán korában 165 orta volt s három elnevezés alatt fordulnak elő; az 1—62. orta = *bülük*, 63—96-ig *szegbán*, a többi *dsemát*, vagy *jaja*, *piade* (gyalogság). *Szegbán basi* ezen 33 ortának parancsnoka.

[3]) A török lovasság részint *zsoldos* (kapu kuli), részint *hűbéres* (ejálet aszkeri) volt. Amannak alkotó részei: a) *szipáhi*, b) *szilihdár*, c) *ulufedsián-i-jemin*. d) *ulufedsián-i-jeszár*, e) *ghureba-i-jemin*, f) *ghureba-i-jeszár*.

[4]) Pertev pasa serege, Hammer szerint (II. 313) 25,000 gyalog és lovasból, 2000 janicsárból állott, melyhez Belgrádban és Temesváron még járultak csapatok.

békekötés ellenére épített *Gyula* nevű erős várba 5000 hitetlen zárkózott,[1]) igen sok eleséggel, fegyverrel és lőporral; hogy vezérük egy *Kerecsin* nevű horvát ember; s hogy a nevezett várat folytonosan erősítik. Miután a szerdár, Pertev pasa ő fensége, nagy pompával, méltósággal és díszszel rendbe hozta csapatát, megindult.

III.

SZULEJMÁN SZULTÁN SZEMÉLYESEN ELINDÚL MAGYARORSZÁG MEGHÓDÍTÁSÁRA AZ ÁLLAM NAGYJAIVAL.

Midőn a 973. év Sevvál hó 11-ik[2]) napján, hétfőn, az összes államnagyok, vezírek és ulemák a győzelmes hadsereggel készen voltak és várakoztak: egy áldott órának egyik szerencsés perczében megjelent a felséges szultán is, fehér ruhában, minarethez hasonló cziprus-termettel, hadi fegyvereivel, gazdagon feldiszített lován. A kiséret oly nagy pompával volt fölszerelve az ellenség ellen, hogy nem lehet leírni. Midőn a szultán ő felsége jobbra és balra kegyeskedett vetni szelid és nyájas tekintetét, a világ népe önkénytelen lelki olvadozással üdvözletre emelte kezét és imát küldött fel Allahoz az iszlam győzedelmeért és a muszulmánok segíttetéseért. Az útakon álló nép könyörgése mellett vonúlt el az iszlam hadserege csapatonkint.

A nagyvezír ekkor Mohammed pasa volt; a második vezír Pertev pasa, ki mint szerdár már elment; a harmadik vezír Ferhád pasa; a negyedik vezír Ahmed pasa; az ötödik vezír Kizil Ahmedli Musztafa pasa. A ruméliai kádi-aszker: Hamid efendi, az anatóliai kádi-aszker: Abdullah bin Abdullah el sehir Perviz efendi. Áli aga, janicsár agának és Murád Cselebi efendi fő defterdárnak azon nap meghagyatott, hogy előre menvén Halkali-Bu-

[1]) Horváth Mihály szerint Gyula őrsége Kerecsényi László parancsnoksága alatt 2600 magyarból és németből állott. A török író tehát nagyít, vagy inkább a törököknél elterjedt hírt tolmácsolja.

[2]) 973 Sevval 11 = 1566 május 1.

narban szálljanak meg és a belgrádi állomáson csatlakozzanak a szultán személyéhez. Továbbá parancs adatott, hogy Murád efendi defterdár az állami kincstárral menjen Edirnébe [1]) és ott várakozzék; hogy az Isztambul őrzése végett otthon hagyott, tapasztalt és bátor Iszkender pasa — ki előbb anatóliai beglerbég volt, — továbbá az anatóliai defterdár, Haszán cselebi és a második defterdár,[2]) Balik Oglu Ali Cselebi, az állami kincstár hivatalnokaival maradjanak a város őrzésére; és hogy a császári hajóhaddal hadjáratra ment Piale pasa, kapudan, helyett a kikötőbe jövő-menő hajókra Daud aga, bosztandsi basi, ügyeljen fel. Ebuszúd efendi, sejkh-ül-iszlam, a «hóditó» Mohammed karavanszerája előtt a szultán személyéhez csatlakozván, Ali pasa dsámija mellett vált el tőle. Iszkender pasa, kajmakám,[3]) pedig az edirnei kapuig ment vele. Az isztambuli kádi, Mevlána Kazizáde Ahmed efendi, is hozzája csatlakozván, elkísérte egy darabig.

Az állomási hely Rusztem Cselebi mezeje levén, az állam nagyjai, az ulemák és sejkhek itt gyűltek össze szerencse-kívánatra. Ő felsége a padisah alázattal és meghajlással mindnyáját üdvözölve vonúlt el az iszlam győzelmes zászlóival és sátora előtt szállott le; a vezírek rangjoknak megfelelő távolságban telepedtek meg a császári táborban; a szultánhoz közel csak Mohammed pasa nagyvezír ütött sátort (973 Sevval hó 11-én = 1566 május 1.)

A híres költők és kiváló ékesszólók, u. m. Abdul Báki efendi, Mevlána Fuzi efendi, Mevlána Neváli efendi és Mevlána Kázizáde Obejdi cselebi a győzelmes hadjárat alkalmából költemenyeket szereztek.

Csataldse és Szilivri állomások után, több állomáson átútazva,

[1]) Drinápoly.

[2]) Eleinte egy *bas defterdár* (fő deft.) volt Konstantinápolyban s alája rendelve kettő: az *anatóliai* és *halebi* (vagy szyriai). Később egy második defterdár neveztetett ki Konstantinápolyban, a *defterdár sikk-i-száni* (ez volt Ali cselebi), de rangra nézve a diványban harmadik volt; első a bas defterdár (ez Murád efendi), második az anatóliai (Haszán cselebi).

[3]) Ha a nagyvezír háborúba ment, teljhatalmú helyettese volt Konstantinápolyban a *kajmakám pasa*. S mivel ilyenkor a nagyvezírt, vagy a szultánt az összes katonai és polgári méltóságok követték, a háború tartamára mindegyiknek helyettese neveztetett ki Konstantinápolyban.

a 11-ik napon [1]) Edirne mezején üttetett föl az országokat hódító uralkodó sátora, hol három napig időztek, a negyedik napon pedig tovább mentek .... A szultán ő felsége többnyire kocsiban ült és midőn nyugalom s pihenés végett valamely állomásra érkezett, az állam nagyjait a kocsiból üdvözölvén, szajban [2]) alá telepedett.

A nagyvezír, Mohammed pasa, egy-egy állomással előbb menve, szállást és átjáró helyeket keresett és útat egyengetett a kocsi számára. Az uralkodó drága egészségét és kedves személyét — immár öreg korában — a köszvény miatt néha elgyengülés érte; hogy tehát az útazás fáradalmai következtében fájdalma és bágyadtsága ne legyen, a tapasztalt vezír, a maga nyugalmát feláldozva, szép gondoskodással és utánjárással szüntelenül az állomások útjait kutatta és egyengette, s Zil-kade 13. napján [3]) Tatar-Bazari közelében, egy nagyon kedves helyen telepedtek meg.

A kapudsik levélben azon örömhírt hozták, hogy a szerencsés és koronára s trónra méltó Szelim khán — Allah hosszabbítsa meg életét és teljesítse vágyait! — fiának, Murad szultánnak Magnesia szandsákjában egy kedves gyermeke született.[4]) S midőn tudatták, hogy az apa az uralkodó ő felségét kérdezi meg a névadás iránt, a felséges padisah határtalan hálaadás után nagy örömmel így méltóztatott szólni: «Nemes őseinknél Murád fia Mohammed szokott lenni, ennek neve is Mohammed legyen». Határozott óhajtása meghallgattatván, teljesitették.

Miután az iszlam hadserege Zil-kade hó közepén a filibei mezőn táborozott, egy napi pihenés után tovább menvén, a szakadó záporeső miatt ezerféle nehézség közt kelt át a Kapu-derbendi szoroson és az ikhtimáni síkon szállt meg. Zil-kade hó végén a szófiai mezőre érkezvén, egy napi pihenés következett. Másnap folytatták az útat s a nis-i hévvizek mellett állapodtak meg és a padisah ő felsége sátorába hévvizet vitetvén, itt két napig időzött, azután pedig kényelmes és nyugalmas módon [5]) tovább ment.

[1]) Azaz május 11-ikén.

[2]) *Szajban* = Schattendach, offenes Zelt.

[3]) Azaz június 1-én.

[4]) Szulejmán fia volt II. Szelim, ezé pedig III. Murad s ennek fia volt az újszülött, ki III. Mohammed név alatt lett szultánná.

[5]) T. i. kocsin.

Az iszlam hadserege között gonosz rablók és tolvajok jelenvén meg, a gondatlanok sátraiból értékes fegyvereket és egyéb szereket loptak el; s mikor ezt észrevették (a károsultak), nagy lármát ütöttek. Más félre eső helyeken pedig a takarmányért menő szállás-csinálókat támadván meg, kardot rántva kezdték fosztogatni a sátorokat. Midőn a felséges padisahnak magas tudomására jutott e gonoszság híre, a fő vezíreik legénységének szemrehányással azon nyomatékos rendeletet adta, hogy a rablókat okvetetlenül kerítsék elő; a janicsár aga, Ali aga pedig a jaszakcsi [1]) szolgálatot teljesítő janicsároknak előléptetést ígérvén, ezek Nistől Belgrádig a régóta ismert híres útonállókat és rablókat megtalálva, előhozták. A nagyvezír a milgarai Orenbeg nevű híres szipáhit is felbiztatta ígéretekkel; a nevezett pedig nehány nap alatt, rátalálva a gonosz és alávaló rablók nyomára és rejtekhelyere, tanyájukra ütött és nehányat közülök kézre kerített. Ilyen módon minden állomáson kivégzéssel büntettettek s az iszlam serege békében maradhatott.

Zil-hidse havának új holdját a *belgrádi* állomáson látták meg.[2]) Az összes állomásokkal együtt 49 napig tartott az út. Itt három napig pihenvén, mivel a tovább haladás napján az ég derült volt, a padisah ő felsége aranyos ruhát öltött s aranyos *kotaszt* [3]) tűzvén fel, az alattvalókat annyira megörvendeztette, hogy leírni és kifejezni nem lehet. Minthogy a Duna nagyon ki volt áradva, hídat verni sehol és semmiképen nem lehetett. Bajram bégre, ki előbb a magas porta defterdárja volt, jelenleg pedig a szemendrei (szendrői) szandsák bégje, a nép nagyon panaszkodott; audientia alkalmával azonban a kegyes padisah ő felsége erre nem hallgatva, azt mondta, hogy most más teendőnk van s parancsot adott, hogy «erdőt írtva útat nyissanak, *Bögürdilen* [4]) vára előtt hídat verjenek; a míg kíséretemmel magam is megyek, a janicsár-aga, a defterdár a kincstárral, a ruméliai, anatóliai és karamáni sereg hajó-

[1]) A janicsárség közül 2 *bölük* (század, osztály) neve, mely hadjárat alkalmával rendőri szolgálatot teljesített s a kivégzéseket végrehajtotta.

[2]) Ez azt jelenti, hogy Zil-hidse elsején, azaz június 19-én Belgrádban voltak.

[3]) *Kotasz* vagy *kutasz*: a tibeti jak szőréből fonott czifraság a lovak nyakán.

[4]) Így nevezik a törökök Szabácsot.

kon keljenek át a szerémi síkra s várjanak ott, míg én is megérkezem». Azután Orenbeg, ki a rablókat összefogdosta, a magas udvar csausává neveztetett ki; négy janicsár közember pedig, kik a gonosztevőket kézre kerítették, 13 akcse napi zsolddal a szipáhik közé vétetett föl.

A tovább indulás napján a sok esőzés miatt nagy bajjal és fáradsággal lehetett átkelni a vizeken, úgy hogy a szultáni sátort vonó tevék közűl egy megdögölvén, midőn az uralkodó ő felsége a sereggel az állomásra megérkezett, mivel sátort nem talált, a nagyvezír, Mohammed pasa, sátorában szállt meg s mivel azon éjjel az eső szüntelenül szakadt, tovább nem mehettek, hanem azon a helyen tartózkodtak. Másnap az idő kiderűlvén, a nedvesség felszáradt . . . .

Még soha hadseregtől nem járt helyeken az erdőségek kiirtatván, a negyedik napon isten segélyével Bögürdilen vára közelebe érkeztek s minthogy a föntebb említett Bajram bég által hajókból csinált nagy híd már készen volt, a felséges padisah a győzelmes hadsereggel nehézség nélkűl átkelhetett. Itt híre érkezett, hogy a ruméliai, anatóliai és karamáni sereg, a janicsár-aga, Áli aga s Murád efendi defterdár az állami kincstárral, már a szerémi mezőre erkeztek. Csausok küldettek előre azon szultáni parancscsal, hogy az egész hadsereg, a ruméliai, anatóliai és karamáni bégekkel, a mir-i-livák,[1] a záimok és timárlik [2] teljes készletben felállítva várják a világhódító padisah ő felségét, az állam nagyjaival együtt. Reggel a szultán kísérete teljes díszben felkészülve levén, a padisah ő felsége aranyos ruhában s tetőtől talpig drágakövekkel megrakott lován vonúlt el az iszlam győzedelmes zászlói után s a pompa és nagyszerűség dobjainak pörgése és trombiták harsogása közben jobbra-balra kegyesen köszöngetett.

E napon — mely Zil-hidse havának 8-ik napja volt [3] — tel-

[1]) Dandárparancsnok.

[2]) *Záim* egy *ziámet*-nek, vagyis 20,000 oszporától följebb jövedelmező hűbérnek birtokosa (szipáhi), a ki minden 5000 oszpora után 1 lovast tartozott kiállítani. *Timárli* egy *timárnak*, azaz 20,000 oszporán alúl jövedelmező kisebb hűbér tulajdonosa, ki minden 3000 oszpora után egy fegyverest tartozott kiállítani.

[3]) Zil-hidse 8 = június 26.

jes méltósággal *Zimun* (Zimony) nevű helyen szállt meg s kikiáltatta a táborban, hogy a kurbán bajramot itt fogják megünnepelni. Minthogy a délután tartott divánba Erdély királyától, János fia Isztefántól [1]) levéllel jött emberek azt a hírt hozták, hogy a király holnap megérkezvén, küldjenek sajkákat, melyeken a Dunán átjöhessen: a győzelmes seregnek szigorú rendelet adatott s az ünnep előestéjén leírhatatlan pompával elébe mentek,[2]) de mivel későn érkezett, sokáig vártak reá. A nevezett számára vörös sátor állíttatván fel, sokféle kegyben és megtiszteltetésben részesült. Másnap diván-ülés tartatván, a nevezett Isztefán 300, tetőtől-talpig ékes ruhákba öltözött, lovas és gyalog hitetlennel jött, hogy arczát a szultáni trón zsámolyához dörzsölje. A szultán környezete olyan pompában volt, hogy azt leírni és elbeszélni nem lehet. A rumélliai, anatóliai s karamáni seregek, a beglerbégek, emirek, záimok és szipáhik oly határtalan számmal voltak, hogy nem lehetett volna megolvasni. Mikor a nevezett Isztefán király, a fő vezírekkel együtt a királyok királyának tiszteletére belépett, drágakövekkel és aranynyal diszített sapkáját, szokásuk szerint, levette és a világ menhelyének színe előtt hódolatból letérdelt. A boldogságos padisah azt mondta neki, hogy keljen fel; ő pedig a parancsnak engedve fölkelt, kettőt lépett és ismét letérdepelt. Harmadszor pedig a szultán felé közeledvén az aranyporhoz hasonló lábaporához dörzsölte arczát s mikor fölkelt, a nagyvezír, Mohammed pasa, gyöngyökkel kivarrott és aranyhímzésű székre ültette. A nevezett király Ibrahim bég tolmácsnak mentegetőzve így szólt: «a félelem egészen megzavart és nem vagyok képes beszélni»; a szultán ő felségének pedig csak ennyit mondott: «egy régi szolgádnak fia vagyok, a parancs padisahm joga».

Midőn a diván szétoszlott, azt beszélték, hogy az ellenség seregét félrevezetni szándékoznak, de valójában másfelé menés a czél.

Másnap a kikiáltók kihirdették, hogy a hadsereg tovább megy. Szulejmán pasa, karamáni beglerbég, innen egész seregével Buda

[1]) T. i. Szapolyai János fia, János-Zsigmond, nem István.

[2]) T. i. Zil-hidse 9-én, azaz június 27-én, mert a *kurbán-bajram* (áldozó ünnep) Zil-hidse 10-ikére esik.

felé küldetett vigyázni. — *Varadin*[1]) vára mellett a nagy híd készen levén, mikor a tengernyi hadsereg már megindúlt *Eger* vára hódítására, sőt a seregnek egy része már át is kelt a hídon s a *Janik* és *Komaran*[2]) várak felé portyázás is ki volt már mondva: a terv és hadjárat czélja egyszerre megváltoztattatott;[3]) a csausok a podgyászt és sereget visszarendelték s azon parancs adatott, hogy *Vulkovár*[4]) előtt verjenek hídat. A sereg tehát gyorsan visszatért. Nehány nap alatt ez a híd is elkészűlt s a szultáni sátorral előre ment kapudsi basi, Áli aga, ámbár a híd az állomástól két állomásnyi távolságban volt, a két állomást egybevonta s a szultáni sátort épen a hídfőnél ütötte fel, a mivel az uralkodó haragját annyira magára vonta, hogy az fejét akarta vétetni. Azonban az eszélyes nagyvezír, Mohammed pasa, azon czélból, hogy a nevezettet megszabadítsa az uralkodó haragjától, így beszélt: «Padisahm! ámbár ama szolgád nem a császári parancs követelte helyen ütött sátort s a parancs megszegése miatt a kivégeztetésre méltó is; de minthogy isten akaratából a sátor e helyig érkezett, ez az ellenségben nagy félelmet és ijedelmet gerjeszt, mert így beszélnek: a világhódító padisaht öregnek és erőtlennek mondják, de hát milyen erőtlen az, a ki két állomást egygyé téve, az előző állomástól Vukovárig tud jönni». E beszéde következtében a szultán azt parancsolta, hogy szandsákság adassék a nevezettnek.

Másnap a hídon átkelvén, a határvidéki emírektől az a hír érkezett, hogy a horvátok közt hatalmáról híres és vitézségéről ismeretes *Zirindsik*[5]) nevű átkozott, az ismét lakhatóvá tett *Szigetvárat* jól megerősítette s 3000-nél több válogatott lovas és gyalog fegyveressel bele zárkózott; azután szerződést kötött az összes magyar és horvát bégekkel, hogy szövetségükkel a királyságot elszakítván a németektől, Magyar- és Horvátország királya lesz. Ez okból a szultán azt mondta, hogy valóban mindenek előtt a leg-

[1]) Pétervárad. Nagy-Váradot a török is *Várad*-nak nevezte.

[2]) Győr és Komárom. Itt állott ugyanis a császári hadsereg zöme, gr. Salm parancsnoksága alatt.

[3]) T. i. a hadsereg szemében, mely a tervet nem ismerte.

[4]) Vukovár.

[5]) Zrínyi Miklós.

szükségesebb teendő ezt csírájában elnyomni, parancsot adott a visszatérésre és a hadjáratot Szigetvár ellen határozta el. — E közben az a hír érkezett, hogy Mohammed, tirhalai szandsákbég, előbbi főasztalnok, *Oszek*[1]) vára mellett hajókon átkelvén a Dráva vizén, az átkozott Zirindsik leshelyből észrevétlenül megtámadta, összes kincstárát elrabolta, sereget összetörte; maga a bég sebesülten, két szolgájával, Siklós várába menekült és megszabadult.[2]) — Ez állomáson folytonosan szakadt az eső, ember és állat erő nélkül maradt; annyi eső esett, hogy sehova sem lehetett mozdulni. Ezen kívül a Dráva és Száva is megáradt és kiöntött s az egész világ tengerhez hasonlított.

Parancs adatván, hogy Öszek vára közelében egy nagy híd építtessék, a ruméliai és anatóliai sereg a környéken talált fát és deszkát összehordta, a janicsárok vitézebbjei pedig 4800 rőf hosszú hídat vertek, olyan formán, hogy 118 hajót egymáshoz csatoltak és az 17 nap alatt teljesen elkészült... Ő felsége, a padisah, aranyos csónakjában ülve, a hídat minden felől megszemlélte és az építő mestereket igen gazdagon megjutalmazta. Azután a janicsáraga sátorába menvén, az agát értékes díszruhával és sok arannyal jutalmazta meg; s Portuk bég is fejedelmi jutalmazásban részesült.

Ezután parancsot adott, hogy «a beglerbégek azonnal keljenek át még az éjjel, hogy útunk legyen környezetünkkel átkelni».

A 974. év Moharrem havának holdját épen akkor látták meg,[3]) midőn az öszeki híd elkészült. Miután a beglerbégek csapataikkal egy nap és egy éjjel[4]) átkeltek, a sor a zsoldos csapatokra került. Még naplemente előtt sikerült a hídra jutniok[5]) s napkelte

[1]) Eszék.

[2]) Zrínyi, mint tudjuk, Szigetvár és Babócsa őrségéből 1000 gyalogost és 500 lovast küldött ki Alapi Gáspár vezérlete alatt, mely csapat a Siklós mellett táborozó, kevés számú török sereget reggel felé megtámadta és megverte. Hammer szerint Mohammed bég és fia is elesett, Salamon szerint pedig a megsebesült Mohammed a mocsárba fúlt, fia pedig elfogatott. Szelániki itt is mást mond s bizonyára hitelesebb, mint más források, mert a szultáni tábort bizonyára jól informálták az eseményekről.

[3]) 974 Moharrem elseje = 1566 július 19.

[4]) Tehát július 19. éjjel és július 20-án.

[5]) T. i. 20-ikán este.

után egy óra mulva csak nagy nehezen tudtak átérni.[1]) A felséges uralkodó az iszlam seregével reggel a hídra lépvén, a délutáni ezán után értek le a hídról.[2]) — Ezen éjjel a levendek[3]) és a csőcselék nép a környéken levő falvakat s városokat felgyújtotta és kirabolta. E miatt a szultán haragjának tüze lángra lobbanván, a kapudsik ketkhudájával, Gulábi agával, 100 fegyveres kapudsit küldött azon parancscsal, hogy a kiket az égő helyeken találnak, konczolják fel. Egyszersmind a nagyvezírhez is küldött szemrehányó császári íratot, meghagyván benne, hogy a csaus basival és a vele levő csausokkal végeztesse ki azokat, a kik a videket lángba borították. A kétszeresen kiadott szigorú parancs értelmében megtalált gonosztevők közűl csak kevés szabadulván meg, igen sok ember kivégeztetett.

THÚRY JÓZSEF.

[1]) Azaz 21-én reggel.

[2]) Azaz július 21-én. Tehát az egész hadsereg két nap és egy éjjel kelt át. És így nem állhat meg Salamon véleménye, a ki szerint hat napig tartott volna az átkelés (512. lap).

[3]) Szabad, önkénytes csapatok.

ZRÍNYI MIKLÓS A KÖLTŐ MINT HADVEZÉR.[1]

A török hódoltság időszaka Magyarországon egész sajátszerű tüneteket mutat, milyeket más nemzetek hadtörténelmében hiába keresünk. Másfélszázados küzdelem időszaka volt ez, mely alatt a harcz soha se szünetelt, s az úgynevezett *béke* a nyílt háborútól csak annyiban különbözött, hogy a harcz csak kisebb erőkkel folytattatott, a foglalások, rablójáratok, harácsolások, pusztítások és gyújtogatások csak a hódoltságra s annak legközelebbi szomszédos területeire terjedtek ki.

A Muraköz, a szigeti hős és utódai által nagy tekintélyre emelt Zrínyi-család főbirtoka, kétszeresen kedvezőtlen helyzetben volt, mert északon a kanizsai hódoltsági kerülettel, délfelől a boszniai pasa kitágított hatalmi körével lévén határos, mindkét oldal felől állandó és folytonos támadásoknak volt kitéve.

A kifejlődött harczok változatos szerencsével, de egészben mégis a magyarokra kedvező eredménynyel folytak; Zrínyi Miklós e küzdelmeknek gyermeksége óta szemtanúja volt, sőt azokban gyakran vitéz atyja, Zrínyi György, oldalán személyesen is részt

[1]) Kivonat és mutatvány «*Gróf Zrínyi Miklós a költő és hadvezér hadtudományi munkái*» czímű, most megjelent műből. A Magyar Tudományos Akadémia hadtudományi bizottságának megbízásából sajtó alá rendezte, bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátta *Rónai Horváth Jenő* honvéd százados. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Ára 2 frt; a *Hadtörténelmi Közlemények* előfizetői számára: fűzve 1 frt, kötve 1 frt 50 kr.

Az itt — ismertetés helyett — közölt rész a bevezető dolgozatból van véve, s Zrínyi Miklóst mint hadvezért mutatja be; a bevezető dolgozat második része, mely Zrínyi Miklós hadtudományi elveit tárgyalja, e folyóirat 1889-ik évi II. évfolyamában közöltetett.

vett, s így nem csodálkozhatunk azon, hogy a családja hősi traditioival eltelt, s a harczi dicsőség iránt fogékony lelke, már gyermekkorában magába szívta ama szenvedélyt, mely később egész lénye fölött uralkodott. Harcz volt a gyermek vágya, az vált az ifjú eszményévé, az töltötte be a férfiú egész életét.

De bár a Csáktornya körül lefolyt harczok a hadi pályára készülő gyermek-ifjúnak kitünő előkészítő iskoláúl szolgálhattak, az, a tisztán gyakorlati irányú neveléssel kapcsolatban, melyben Zrínyi a szülői háznál részesült, alig alkotott volna Zrínyiből egyebet, mint egy derék vitézt, ki társait testi erőben, ügyességben, vitézségben és bátorságban ugyan felülmúlja, de másként közülök ki nem emelkedik.

Hogy belőle nagy ember, nagy hadvezér váljék, a szívnek és elmének felsőbb kimüvelése, a természeti tehetségeknek helyes irányban való fejlesztése volt szükséges. E gondosabb nevelést, e felsőbb kimüvelést Zrínyi Miklós atyja halála után gyámja, Pázmány Péter bíboros érsek, nagyszombati hírneves intézetében nyerte. Itt ismerkedett meg Zrínyi a római klassikusokkal, melyekkel azontúl egész életén át szívesen foglalkozott; itt mélyedt bele a hazai történelem tanúlmányozásába, melyből ama lángoló hazaszeretetet merítette, mely jövő élete minden cselekményének fő rugója volt, mely őt nagy tettekre, nagy alkotásokra lelkesítette; itt fejlődött ki ama rendkivüli önállósága, jellemszilárdsága, mely őt mint hadvezért s mint államférfiút egyaránt kitüntette.

Olaszországi útjáról, mely nevelésének befejezését képezte, 1637-ben visszatérve, mint alig 20 éves ifjú átveszi birtokai kormányzását s már itt hozzákezd ama reform-alkotásokhoz, melyeket — ha a sors irányában kedvező — bizonyára az egész országra kiterjeszt s a mint birtokát hatalmas és erőteljes új intézményekkel megerősítette, biztosította, úgy erősítette s biztosította volna magát az országot, mely ily intézményeknek soha nagyobb szükségében nem volt, mint ép ekkor.

Hadügyi intézkedéseiből különösen figyelemre méltó Csáktornya újjáépítése, melyet új és szilárd védőművekkel látván el, birtokainak nemcsak közigazgatási, de katonai központjává is tett, melyhez a szintén kijavított, védő-őrséggel s védelmi eszközökkel bőven ellátott kisebb erődök, mint egy czélszerüen szervezett erő-

dítési rendszer egyes tagjai sorakoztak. De az erődöknél még sokkal hathatósban megvédte Zrínyi a Muraközt határozott föllépésével, midőn a hatalmas kanizsai pasát egy kisebb, de döntő jelentőségű ütközetben oly hatásosan megverte, hogy azontúl támadásai ellen hosszú időre biztosítva volt.

Zrínyi e föllépésével magának s birtokainak nyugalmat szerzett s e nyugalomra nagy szüksége volt, mert elméjében már ekkor megfogamzott ama nagy és hatalmas gondolat, *mely egymaga elégséges arra, hogy Zrínyit hazánk legnagyobb fiai, legnagyobb vezérei közé emelje.*

E nagy gondolat az volt, hogy *a magyar hazáját a török rabiga alól önerejéből fölszabadítsa.*

Közel másfél század óta görnyedett már Magyarország török rabság alatt, s hazánk ez idő alatt a végpusztulás lejtőjére jutott. Igaz, hogy már Báthory István gondolt a török kiűzésére, de ő ezt lengyel segítséggel, a 15 éves háború férfiai is e jelszót hangoztatták, de ők, valamint Bethlen Gábor is, e művet a császár segítségével akarták végrehajtani, később pedig az eszme teljesen feledésbe merült, s az idő múlt a nélkül, hogy az ország fölszabadítására, önállóságának és függetlenségének visszavívására csak egyetlen komoly kísérlet tétetett volna.

Zrínyi családjában a török elleni gyűlölet hagyományos, örökségszerű volt, mely apáról fiúra szállt s a szigetvári hőstől egész a költőig ivadékról ivadékra fokozódott. De míg Zrínyi elődei megelégedtek avval, hogy a töröknek minden kínálkozó alkalommal kárt tegyenek, beütéseit, rablásait megtorolják, portyázó csapatait megsemmisítsék: Zrínyi Miklós hatalmas szelleme e kisebb eredményekkel be nem érhette s oly magas czélt tűzött maga elé, melyre kortársai ekkor még csak gondolni sem merészkedtek.

A török hadak féktelen pusztításai, vad kegyetlenkedései szemei előtt folytak le, s míg a magyar faj pusztulását, sülyedését vérző szívvel szemlélte, lelke föllázadt e tűrhetlen állapotok ellen. Míg kortársai a nemzet nyomoráról megfeledkezve, idejöket vallási meddő vitatkozással tölték, Zrínyi forrón szeretett hazája szomorú jövőjén töprengett, s lelkében mindinkább meggyőződött arról, hogy ha a magyar nemzet egy hősies erőmegfeszítéssel a török rabigát le nem rázza, vagy végkép elpusztúl, vagy nemzeti s állam

függetlenségét elveszítve, a két hatalmas szomszéd, a török és német, martalékává válik.

Így szülemlett meg a fölszabadítás, a nemzeti függetlenség kivívásának nagy gondolata.

Zrínyi Miklós volt kortársai közt az első, ki a veszély egész nagyságát átlátta, ő volt az első, ki a fölszabadítás nagy eszméjét újból fölvetette.

De ha nagyszerű volt maga az eszme, még nagyszerűbb volt a mód, a mely szerint Zrínyi a fölszabadítás nagy művét végrehajtani akarta.

Zrínyi ebbeli törekvéseinek alaptétele az volt, hogy *a magyar nemzet a török iga alól való fölszabadulását csakis önmagának köszönhesse.* A magyar nemzet maga volt az, ki a gyászos emlékezetű mohácsi csatában az országot török rabságra juttatta, a magyar nemzet maga legyen az, ki e gyűlölt ellenséget másfél századig tartó garázdálkodás után hazája területéről kiűzi. Éledjen föl újra a magyar dicsőség, mely hajdan az egész világot betöltötte, küzdjön a magyar egy élet-halál harczot hazája megszabadítására, s ne köszönje a diadalt senki másnak, hanem csakis saját dicső fiainak.

A török kiűzésének merész eszméje csak egy nagy hadvezér elméjében születhetett meg, ki magát egy ily óriási mű végrehajtására hivatva érzi, az ohajtás pedig, *hogy a magyar e nagy művet minden idegen segítség nélkül, egyedül maga végezze el,* koczkáztassa lételét, hogy azután a dicsőség is egyedül az övé legyen, ily eszme *csak egy nagy hazafi szívében keletkezhetett.*

De a magas műveltségű s ifjúsága daczára hadi tapasztalatokban már is bővelkedő Zrínyi átlátja azt, hogy e nagy mű kivitelére egyelőre még sem az idő, sem a viszonyok nem kedvezőek. Be kell tehát várni az időpontot, melyben a harcz megindítható s addig el kell követni mindent, hogy a küzdelem idejekor a nemzet készen álljon.

Nagy eszméje végrehajtásához Zrínyinek két tényezőre volt szüksége: *hadvezérre* első sorban, ki nemcsak bátorság, vitézség dolgában honfitársai közül kiemelkedjék, de a ki a hadi tudományokban s a hadművészetben is jártassággal bírván, a hadműveletek vezetésére, a csaták intézésére alkalmas legyen s így a győzel-

met kivívhassa; másod sorban pedig *hadseregre*, mely a hírneves, harczokban edzett s minden irányban kipróbált török hadsereggel bátran legyen szembeállítható, s azt ha számban nem is, de fegyelemben, katonai képzettségben, bátorságban, vitézségben és lelkesedésben felülmúlja. Ha e kettő megvan, ám indúljon meg a küzdelem életre-halálra, kimenetele nem lesz kétes. És ha az isteni kiszámíthatlan bölcsesség még is úgy határozná, hogy ismét a magyar bukjék el, bukása nem gyászos lesz, mint volt Mohácsnál, hol a magyart nem a török, hanem önnön galádsága, fiainak oktalansága, önző írigysége, pártoskodása s ebből eredő készületlensége verte meg, hanem dicső, mint volt az oly nemzeteké, melyek hatalmas ellenfeleikkel szemben mindent elkövettek, mit a hazaszeretet parancsol, s csak akkor buktak el, midőn fiaik öntudatos, dicsőséges s önfeláldozó harczokban elvérzettek.

Hogy a bekövetkezendő nagy küzdelemben a *vezér* szerepét Zrínyi önmagának szánta, mondanunk sem kell. Nem beteges ambitio volt ez, mely sok ifjú életerejét elérhetlen czélok utáni törekvésekben fölemészti s megsemmisíti, nem túlzott nagyravágyás, mely jog nélkül előtérbe tolakodik; tudjuk, hogy Zrínyi soha oly vállalatba, mely erejét felülmúlta, nem fogott, tudjuk, hogy szerencséje tetőpontján sem szédült el s nem egy megérdemelt kitüntetést utasított vissza.

A vezéri szerepre a jogczímet első sorban önmagából meríthette; mert kit illetne meg egy nagy mű végrehajtása előbb, mint azt, kinek elméjében az eszme megfogamzott, ki arra hivatást, tehetséget érez; de joga volt a vezéri szerepre még mint az ország egyik legelőkelőbb családja fejének, mint zászlós úrnak, mindenekfölött pedig mint a szigetvári hős ivadékának, ki nagy őse minden fényes tulajdonát örökölte s már is az ország első leventéi közé tartozott.

Ámde Zrínyi a történelem tanúlmányozásából okulást merítve, s jól tudva, hogy a háború vezetésére, a csaták intézésére hivatott hadvezérnél, valamint a hadseregnél is más föltételek szükségesek, mint az egyszerű portyázó hadviselésnél: a hadvezérrel szemben, ép úgy mint a hadsereggel, magas követelményeket támasztott; már pedig a mint az akkori magyar hadsereg, úgy maga Zrínyi sem bírt azokkal a kellékekkel, melyek az országot fölszabadító

nagy küzdelemben — hogy azok sikert igérjenek — mellőzhetlenek valának.

Megkezdette tehát a művelést előbb önmagán, hogy azt a nemzeten azután annál nagyobb sikerrel folytathassa; fáradhatlanúl munkálkodott szelleme kiképezésén, tehetségei fejlesztésén, hogy majd akkor, midőn a küzdelem ideje beköszönt, midőn a magyar nemzet a fölszabadító sereg zászlói alá sorakozik, kész legyen a vezér is, ki a magyar lobogókat diadalra vezesse.

Újra elővette tehát a régi remekírókat, a hazai történelmet, s hozzá az akkor ismert összes hadtudományi munkákat is, és önmegtagadó buzgalommal fogott azok tanúlmányozásához. Hogy mily módon, mily sikerrel folytatta, mutatják munkái, mutatják véghezvitt cselekedetei. Munkáiról e vázlat folyamán még módunkban lesz bővebben foglalkozni, forduljunk tehát ismét cselekedeteihez, melyek fölemlítése hadvezéri jellemzéséhez nélkülözhetlen.

Az 1637-től 1644-ig terjedő időszakban Zrínyi, mint légrádi és muraközi főkapitány, az őrizetére bízott országrész megvédelmezésére szorítkozott; de már ez apró küzdelmekben is kitünik vezéri képessége, önállósága, melynélfogva a harczokat az eddigi hagyományos szokásoktól eltéröleg vezeti.

A végeken eddig úgy volt szokásban, hogy a magyar urak csak akkor nyúltak fegyverhez, midőn a török kalandozó hadak területükön megjelentek, rabolni, gyújtogatni kezdettek; ekkor a várúr összeszedte — többnyire csekély számú s hirtelenében fölfegyverzett jobbágyokkal megerősített — hadát s a törökre ütött. Bárha a török portyázókat ilyenkor többnyire visszaverte, az eredmény teljes még sem volt soha, mert a gyújtogatást megelőzni, az elrablott holmikat s a rabszíjra fűzött foglyokat visszavenni, csak ritkán sikerült; a török mindig idejekorán gondoskodott arról, hogy vállalatának gyümölcsét biztosságba helyezze. Még gyakoribb volt az, hogy a várúr, készületlensége folytán, bevárta míg a török falai alatt megjelen s őt a küzdelemre fölhívja. Megtörtént ugyan néha, hogy egyesek csapataikkal török területre is beütöttek, de e vállalatok czél és terv nélküli kalandozások valának, melyekkel a töröknek nagyobb károkat okozniok csak ritkán sikerült.

Zrínyi hadviselése ettől merőben különbözött; égvén a vágytól, hogy a hadtudományi művekből tanúltakat a gyakorlatba átültesse,

kipróbálja s magának minél szélesebbb körű hadi tapasztalatokat szerezzen, vállalatait mindenkor előleges megfontolás, előre megállapított terv szerint hajtotta végre.

Minden jobbágyához a legszivélyesebb viszonyban állván, őket arra ösztönözte, hogy a töröknek területe felé való közeledését vele mindig idejekorán közöljék, megértetvén velök, hogy kiraboltatásukat, falvaik fölgyújtását csak úgy tudja megakadályozni, ha a török hadakat a támadásban megelőzheti s őket megverheti, mielőtt még nagyobb károkat okozhatnának. Ily módon a Muraközben egy rendszeres önkéntes hírszerző szolgálat szerveződött, mely vállalatait lényegesen megkönnyítette. Nem ritka eset volt az, hogy az asztalnál ülve, vagy éj közepén ágyában fekve fogadta egyik-másik jobbágya jelentését s osztotta ki a parancsokat, hogy a török mikép, hogyan támadtassék meg. Leggyakrabban azonban maga állott jól fegyverkezett, kitünően kiképezett, bátor s mindenkor harczkészen álló csapata élére, hogy a török elé vágtasson s azt meglepje. Igen gyakran lesállásban várta a kalandozó törököt, vagy egyik-másik vajdája által törbe csalatta, hogy azután hirtelen váratlanúl rajtaütvén, rövid küzdelem után megsemmisítse, vagy legalább visszaűzze.

Zrínyi ezek szerint nem várt a török támadására, nem akkor nyúlt a fegyverhez, midőn falvai lángoltak s várait a török lovasok portyázták körűl, hanem a támadásban a törököt mindenkor megelőzni igyekezett; ily módon az eddig dívó védő hadviselés helyébe a *támadó hadviselést* léptette, melynek később is, egész életén át, hive maradt.

E küzdelmeknek ugyan csak azon egy — bár magában is elég fontos — eredménye volt, hogy a Muraköz, sőt miután öcscse Péter mindenekben az ő tanácsa szerint járt el, s vállalataikat nem ritkán együtt is hajtották végre, a horvát végek is a török betörések ellen a legteljesebb sikerrel megoltalmaztattak, mégis Zrínyi nevét dicsfénynyel vonták körűl, s híre úgy a magyar hazában, de még inkább a törökök közt, mind inkább elterjedt; Zrínyi már ez időben a legeszélyesebb s legtapasztaltabb vezérek közé számíttatott, kitől a nemzet még igen sokat várhat.

1644-ben tevékenységének szinhelye megváltozott. A svéd hadak jeles fővezére, Torstenson, kormánya részéről a dánok meg-

támadására utasíttatván, a császári sereg, Pucheim altábornagy alatt egész erővel I. Rákóczy György erdélyi fejedelem, a svédek szövetségese, ellen fordúlt. Királyi fölhívásra e hadjáratban Zrínyi Miklós is, mint egy horvát dandár parancsnoka, részt vett. Vele együtt működtek Wesselényi Ferencz egy magyar és Barkóczy László egy lengyel dandár élén s az ónodi ütközetben Kemény Jánosnak Ibrányi Mihály által vezetett megyei hadait és hajdúit szétverték.

Ez volt az első eset, hogy Zrínyi Miklós nagyobb harczviszonyok közt működhetett s már itt kimutatta, hogy tehetségeit a nagy háborúban ép úgy képes érvényesíteni, mint a törökök elleni portyázó hadviselésben. Ez volt egyszersmind az első és utolsó eset, hogy Zrínyi kardját — bár a király oltalmára — saját honfitársai ellen használta.

Két évvel később Zrínyi már mint cs. és kir. tábornok és a horvát hadak főkapitánya jelent meg Szakolczán, a császári hadsereg gyülekező helyén, s részt vett — Lipót főherczeg alatt — Wrangel svéd hadának Morva- és Csehországokból való kiűzésében. E hadjáratban szintén többször kitűnt merész támadásaival; ezek közűl különösen fölemlítést érdemel az, melyet a svédek ellen a király szemei előtt hajtott végre,[1]) s melyben több mint 200 svédet levágván s majd ugyan annyit fogságba ejtvén, az egész főhadiszállás ünnepelt hőse lőn.[2])

Míg Zrínyi a király szolgálatában távol járt, a Muraköz és a horvát végek védelmét öcscse, Péter, vezette, de a megvédelmezendő terület nagyságánál fogva nem akadályozhatá meg azt, hogy Ali, a hatalmas kanizsai pasa, a Muraközt pusztítsa.

Mihelyt Zrínyi hazaérkezett, első gondja e galád pusztítások megtorlása s a túlhatalmas pasa megfenyítése volt. E czélból alig megpihent hadát öcscse, Péter, csapataival s a Batthyány Ádám dunántúli főkapitánytól nyert segélyhaddal megerősítvén, Kanizsa

[1]) Rattkay i. m. 214. l.

[2]) Egy 1819-ben kiadott «G. H. I. gróf Zrínyi Miklós» czímű nyomtatványban, mely a Nemz. Múzeum birtokában van, az is mondatik, hogy III. Ferdinándot Égernél Zrínyi megszabadította; erre azonban hiteles bizonyítékot nem leltünk.

ellen indúlt. Ali pasa egy a magyar hadat számban sokkal erősebb sereggel fogadta, de ennek daczára súlyos vereséget szenvedett s hadát a megsemmisüléstől csak a vár közelsége óvta meg, hova a vesztett ütközet után visszahúzódott.

Mint a svédek elleni hadjáratban, Zrínyi itt is bebizonyítá hadművészeti elvei egyikének kétségbevonhatlan igazságát, hogy a háborúban nem annyira a számbeli túlerő, mint inkább az eszes vezetés, a had fegyelmezettsége és lelkesült bátorsága az, mely leggyakrabban diadalra segít.

Még ugyanaz évben, a Pozsonyban tartott országgyűlésen, Draskovics János horvát bán nádorrá választatván, helyébe Horvát-Szlavon-országok bánjává 1647-ben gróf Zrínyi Miklós neveztetett ki. Ime tehát, a király méltányolta a nagyratörő hős kiváló érdemeit s alig harmincz éves korában oly állásba emelé, mely az országban a nádor után következett.

De nem egyedül a császári hadsereg soraiban, a svédek és szövetségeseik elleni hadjáratokban szerzett érdemei voltak azok, melyek a királyt a báni kinevezésnél vezették, mint inkább Zrínyi rendkívűli népszerűsége, melylyel a magyar hazában bírt. A szigetvári hős dédunokája, dicső nevét, melyet nagy ősétől örökölt a a fényes hadi tettek hosszú sorozata által még ragyogóbbá tette s a király, midőn Zrínyit az ősei által már több ízben elfoglalt báni székbe emelte, nemcsak jutalmazott, de a magyar főnemesség nagy többségének óhajtását teljesítette, kik Zrínyi iránt vallásküloönbség nélkül a legnagyobb tisztelettel s bámúlattal viseltettek. E mellett Zrínyi Miklós a leggazdagabb, leghatalmasabb s legbefolyásosabb főurak közé tartozott, s ez időben valóban alig lehetett volna valakit találni, ki a báni méltóságra jogosítottabb, szellemi és egyéb jeles tulajdonságainál fogva pedig alkalmasabb lett volna.

Zrínyi Miklós életében, bánná való kinevezésével, új időszak nyílik meg. Bárha mint fölovászmester, zalai és somogyi főispán, légrádi és muraközi főkapitány országos dolgokkal már eddig is foglalkozott, új méltósága következtében az országos ügyekre való befolyása nemcsak hogy növekedett, de ezentúl az ország sorsának egyik hivatott s törvényes intézőjévé vált.

Bárha ideje nagy részét ezentúl a báni és országos ügyek foglalák el, kardja azért mégis ritkán pihent. A bánság és a Muraköz

védelmét öcscse Péter ugyan sikeresen teljesítette, de ez rendkívüli bátorsága, vitézsége s nagy testi ereje mellett csekély önállósággal bírván, minden dologban bátyja tanácsával élt; ha pedig valamely nagy vállalat volt készülőben, valamint mindenkor, ha Miklós a bánságban vagy a Muraközben jelen volt, a vezetést Zrínyi mindig maga vette át, s a Zrínyi név a törökre félelmes lenni soha sem szünt meg.

Zrínyi Miklós lelkében ez idő alatt a török kiűzésének eszméje mindig mélyebb s mélyebb gyökereket vert, s most már, miután önmagát úgy elméletileg mint gyakorlatilag a lehető legtökéletesebben kiképezte, miután vezéri tehetségeit kisebb és nagyobb viszonyok közt vívott számtalan küzdelemben kipróbálta, hadi tapasztalatait nemcsak öregbítette de érvényesítette is, vezéri hivatottsága iránt eddig netán még táplált kételyeit bátran elvethette s hozzá foghatott feladata másik részének megoldásához. Mert a török kiűzésének nagy művéhez az első tényező, *a hadvezér,* Zrínyi személyében ugyan már megvolt, de hiányzott a másik, nemkevésbbé fontos tényező, a *jó hadsereg.*

Zrínyi ez időben már, tanúlmányból és saját tapasztalatából, igen jól ismerte a monarchia hadügyi viszonyait; ismerte jól a császári zsoldos hadsereget, annak tisztjeit, vezereit, — ismerte a magyar nemesség hadait, melyeket azok királyi parancsra a hadsereghez vezettek, ismerte a végbeli hadakat, a végvárak parancsnokait, s mindezeknek nagyobb és kisebb viszonyok közt való hadakozási módját. De ismerte a külföld hadseregeit is; ismerte mindazon változásokat, újításokat, melyek úgy a hadsereg-szervezés, mint a hadászat, harczászat, fegyverügy, szóval a katonai tudományok minden ágazatában különösen a legutóbbi időben Oraniai Vilmos, Gusztáv Adolf s mások befolyása folytán létrejöttek, s ez ismeret benne azon meggyőződést érlelé meg, hogy a török kiűzésére sem a mostani hadseregek, sem a hadviselési mód nem alkalmasak, még kevésbbé a császári hadsereg vezérei, kik a mohácsi vész óta a törökkel szemben folytatott harczokban teljességgel képteleneknek bizonyúltak, még azok is, kik más hadszínhelyeken, más ellenséggel szemben sikereket, dicsőséget arattak.

A magyar-török háborúk alapos és beható tanúlmányozása alapján kétségtelenné vált előtte, hogy a török kiűzése csak *magyar*

vezérek, magyar tisztek alatt álló *magyar hadseregnek* sikerülhet, mert a töröknek Európában való megjelenése óta egyedül csak a magyar hadak voltak azok, melyek a kereszténység e közös ellenségével sikeresen s diadalmasan megmérkőzhettek.

Ámde a magyar hadügy Hunyady János és Mátyás óta oly rendkívüli módon hanyatlott, hogy jelen állapotában ily nagy mű végrehajtásához teljességgel hasznavehetlen volt. Reformálni, átalakítani kellett tehát azt, alaposan, gyökeresen s a harcz csak akkor válik vala lehetségessé, ha az átalakulás e nagy műve befejezve van.

Kiindúlva azon igen helyes nézetből, hogy a nagy török birodalom Magyarország további megtartására a legnagyobb erőfeszítéseket teendi, melyek ellenében a magyarnak is *a nemzet egész erejét* kell kifejteni, reformterveiben Zrínyi az *egész magyar nemzetet* felöleli, melynek hadi ereje egy már békében megalkotott, fegyelmezett s kitünően kiképezett *magyar nemzeti állandó hadsereg* körül csoportosúlna.

Zrínyi fölfogása, hogy a török ellen az eddigi hadkiegészítési mód mellőzésével szedett-vedett zsoldos csapatok helyett *az egész nemzet fegyverbe állítandó*, s nemes és pór egyaránt a haza védelmére hívandó, méltán meglepheté vala a világot; fenséges volt ez eszme, mely mint hatalmas, tündöklő üstökös tűnik föl hazánk akkori, vallási viszályok, önző érdekhajhászás s hazafiatlan közönyösség által elborított sötét egén, s nemcsak hadvezéri bölcsességéről tesz tanúságot, de bemutatja a hazáját forrón szerető s a fenyegető veszélyeket látnoki erővel sejtő lánglelkű államférfiút is.

Föltétlen híve az uralkodó háznak s a koronázott magyar királynak leghűségesebb alattvalója, ki reformterveit csak alatta, általa s a törvényes országgyűlés hozzájárulásával kívánja végrehajtani; de sürgeti e végrehajtást, mert Magyarországot csak akkor véli úgy a török mint a német befolyás ellen eléggé biztosítottnak, csak akkor véli elég erősnek nemcsak a török járom alól való fölszabadulásra, de egyszersmind arra, hogy nemzeti létét, függetlenségét ama törekvések ellen megoltalmazza, melyek végczélja Magyarországnak a német császári birodalommal való egyesítése volt.

A nemzetnek királyválasztó joga még megvolt, alkotmánya, bár sérelmeket többszörösen szenvedett, ekkor még eléggé biztosí-

tottnak volt tekinthető; de a merő idegenekből, külföldiekből álló császári kormánytanács reactionarius hajlamai eléggé ismertek valának. Zrínyi ez áramlatot kitünően ismerte, s szívét hazafiúi aggodalom tölté el; előre látta a veszélyt, mely a magyar nemzetet fenyegeti arra az esetre, ha a törököt nem magyar, hanem császári hadak űzik ki, s minden erejét, minden tehetségét fölhasználta, hogy a nemzet szemeit fölnyissa, lethargikus álmából fölrázza, s egyesülésre, tömörülésre ösztönözze.

Mielőtt azonban a nemzet eszéhez, belátásához fordúlna, előbb szívére, lelkére kíván hatni. Elő akarja készíteni a magyar nemzetet a mellőzhetlen nagy küzdelemre, de mielőtt hozzá komolyan szólana, mielőtt reformterveit előadná, kedvező hangulatra akarja ébreszteni. Kezébe ragadja tehát a lantot, s megpendíti rajta azokat a húrokat, melyek a magyar nemzet szívében, míg csak él, örökké visszhangra találnak: énekel hazaszeretetről, nemzeti dicsőségről, önfeláldozó hősiességről. Mint hajdan Tirtäus, fölidézi a dicső küzdelmek emlékét, hogy honfitársait hasonló hősiességre, vitézségre, hazaszeretetre buzdítsa. Megalkotja remek eposzát, mely nemcsak a magyar, de a világirodalomnak egyik drága gyöngye, s melyben ősét mint a nemzet bűneiért megváltó-halált szenvedett martírt mutatván be, bebizonyítja, hogy e világon csak egyetlen nagyság van: a hazafiúi nagyság, egyetlen nemes szenvedély: a hazaszeretet.

Majd ismét folyóbeszédben írt «*Siralmas panasz*»-a kerül forgalomba, melyben az 1655-ik évi országgyűlésen az örökös királyság behozatala mellett fölhozott érveket dönti meg; kimutatja, hogy a magyar képes önmaga is arra, hogy a török hatalmát megtörje s a hazából kiűzze, — sokkal inkább mint a császári hatalom, a császári hadak, melyek mindeddig csak az ország romlását mozdították inkább elő, s azt megoltalmazni képtelenek valának.

Később, 1662 tájékán, bocsátja ki Zrínyi a «*Török áfium ellen való orvosság*» című nagyszabású szózatát, melyben velőkig ható erővel s elragadó ékesszólással buzdít a török elleni harczra, közrebocsátván egyszersmind reformtervei egy részét, melyekben a fölszabadítás nagy művének legszükségesebb eszközét, a magyar nemzeti hadsereg megalakítását, sürgeti. Kíméletlenül ostorozván a ferdeségeket, melyek a magyar nemességre ragadtak, s fölfedvén a

hiányokat, melyek a hadsereg értékét megsemmisítik, kijelöli határozottan az irányt, melyet a nemzetnek, ha önállóságát, függetlenségét megóvni s területét fölszabadítani akarja, követnie kell.

Végül pedig, mivel a nemzetnek, hogy a törökkel megmérkőzhessék, sokat, igen sokat kell tanúlnia, Zrínyi a hadi tudományokat a nemzet közkincsévé óhajtja tenni, s megírja hadtudományi műveit, melyekben a tiszti, alvezéri állásokra törekvőknek bölcs útmutatásokat ad. Oktatásai, melyek ez iratokban foglalvák, mély tudásról, szelleme fenségéről, nagy önállóságról s ritka éles itelő képességről tanúskodnak, s a magyar tudományos irodalomnak örök időkre díszére szolgálnak.

Igy működött Zrínyi feladata második részének megoldásán, a magyar nemzeti hadsereg megteremtésén.

Látni fogjuk később, hogy mind e törekvések, mind ez erőfeszítések sikertelenek maradtak. Kortársai sokkal törpébbek voltak, semhogy szelleme magas röptét követhessék, hogy tiszta, önzetlen, egyedül a haza üdvét czélzó törekvéseit megértsék, támogassák.

E sokoldalú munkásság nem gátolta Zrínyit abban, hogy legkedvesebb foglalkozásához, a török elleni harczhoz, időnkint vissza ne térjen. Mert bár a béke a törökkel 1650-ben 22 évre megkötetett, s Zrínyi azt maga is, mint horvát bán, 1652-ben a kanizsai pasával Légrádon fényesen s ünnepélyesen megújította, ugyancsak a kanizsai pasa már a következő évben Kis-Komárom ellen támadást intézett. Zrínyi Miklós erre Kosztainicza megtámadásával felelt s ennek védő-őrségét, valamint a fölmentő török hadat öt véres ütközetben majd teljesen megsemmisítette. Részt vett később — bár lázas betegen — a segesdi ütközetben is, mely Kis-Komárom másodszori támadásának megtorlására vívatott s a török újabb vereségével végződött.

E kisebb harczok szakadatlanúl folytak 1660-ig, s Zrínyit hol az országgyűlésen találjuk az ország érdekeit illető tanácskozásnál, hol a Dráva és Száva vidékén, hol a törökök betolakodó portyázó hadait űzi vissza.

Az 1655-ik országgyűlés elé Zrínyi és párthívei nagy érdeklődéssel néztek, mert Pálffy Pál nádor elhalálozása folytán a nádori állás volt betöltendő. Bárha Zrínyi a nádori méltóság elnyeré-

sére nyilvános lépéseket nem tett, ez állásra kétségtelenül törekedett s a hazafiak java része valóban őt tekintette Pálffy utódjának. Bár teljesedésbe ment volna e kívánság! Zrínyi, mint Magyarország nádora, hazája sorsára mérhetetlen befolyást gyakorolhat vala s talán sikerül neki nagy eszméjét végrehajtania, mely Magyarország újjászületését vonta volna maga után. De a sors mást határozott. A Zrínyi-család Miklósban és Péterben fénye, szerencséje tetőpontjára ért; de a sötét végzet már leselkedett a haza e két nagy fiára, s csak alkalomra várt, hogy őket lesújtván, a Zrínyi-családot örökre megsemmisítse.

Zrínyi Miklós nem lett nádor. A kormány sokkal jobban ismerte őt, mint nemzete; jól tudta, hogy a két Zrínyi a magyar nemzeti pártnak, ha nem is kikiáltott, de általánosan elismert feje, vezére. Ha Miklós nádor lesz, Péter követi őt a bánságban s e két férfiú oly befolyást, oly hatalmat gyakorolhat vala a nemzet fölött, hogy a kormány terveit örökre megsemmisítik. Azt a férfiút, ki az egész nemzetnek, a katholikus és református rendeknek egyaránt, teljes bizalmát bírja, ki az örökös királyság behozatalának legheve-sebb ellenzője, ki abból, hogy a kormány terveinek s cselekedeteinek ellensége, semmi titkot nem csinál, ki szelleme fenségénél s jelleme tisztaságánál fogva az egyedüli férfiú, ki a nemzetet összetartani, érdekeit megvédelmezni képes, ki reformterveivel az országot újjáalkotni, nagygyá és erőssé tenni készült, kinek lelkétől talán még az a gondolat sem volt távol, hogy a magyar nemzeti királyság eszméjét személyében újra megtestesíti s Hunyady Mátyás korát eleveníti újra föl, az ily férfiút a nádori székbe ültetni nem lehetett.

Zrínyi nem vétetett föl a nádorjelöltek sorába, s a nádori méltóságra Wesselényi Ferencz választatott meg.

De Zrínyi gondolkodása sokkal nemesebb, hazaszeretete sokkal önzetlenebb, sokkal tisztább vala, semhogy e mellőzés, mely a haza javára irányzott legmagasztosabb terveit ölte meg, benne keserűséget támaszszon. Nem fakadt panaszra mint Forgách Ádám, nem duzzogott titokban mint mások, hanem szemeit elérendő czéljára függesztve, lankadatlanúl működött a török háború előkészítésén.

Igaz ugyan, hogy szándékai megvalósítását a nádorrá való meg-

választás hatalmasan elősegítette volna; de tekintélye Wesselényi megválasztásával nem csorbúlt, mert ha az udvar őt is jelöli, megválasztása biztos. Egyébiránt Zrínyi bízott szerencsecsillagában. Ha a nagy nap, midőn az egész nemzet fegyvert ragad, elérkezik, ő készen lesz; ha a hazának szüksége lesz reá, ha a nemzet megváltójául a sors őt jelölte ki, a nemzet meg fogja őt találni.

A magyar nemzeti hadsereg törökverő hadjáratában diadalmas hadvezér óhajtott ő lenni; sokkal több volt ez, mint a nádori méltóság, sőt eszményileg talán több még, mint maga a királyság, s e téren versenytársa nem volt. — Bár lett volna! Bár akadt volna még valaki, ki Zrínyi nagy eszméinek társa, szerencsétlen bukása után pedig azok örököse lett volna; ki átvette volna a zászlót a haldokló kezeiből, hogy a magyar nemzetet a Zrínyi halála után bekövetkező sötét időszak alatt az egyedüli fényes czél, a nemzeti dicsőség felé vezérelte volna!

Zrínyi az országgyűlés után, melyen I. Lipót magyar királylyá választatott és koronáztatott, birtokaira vonúlt s az 1656-tól 1660-ig terjedő időszak alatt részben a török elleni portyázó hadviseléssel, részben pedig irodalommal s tanúlmányaival foglalkozott. Ez idő alatt kerűlt forgalomba, mint már említettük, még pedig mindjárt az országgyűlés után, a «Siralmas panasz», valamivel később 1656 és 1657-ben a hadtudományi munkák nagyobb része, melyekről a kortársak a legnagyobb elragadtatással emlékeznek meg.

Magyarország beléletében ez időszak alatt kevés változás történt, de annál több az erdélyi részekben.

1657-ben, még I. Lipót trónra lépte (1657 április 2.) előtt, indította meg II. Rákóczi György fejedelem szerencsétlen lengyel háborúját, mely nemcsak Rákóczira, de magára Erdélyre is végzetessé vált. A háború, mely úgy a császár mint a török akarata ellenére indúlt meg, gyászos véget ért s alkalmat nyújtott a töröknek Erdély ügyeibe avatkozni. A szultán Rákóczit letéve, helyébe Barcsay Ákost választatta fejedelemmé, midőn pedig Rákóczi a török ellen fordúlt, a budai pasa által úgy 1659-ben mint 1660-ban megveretett. Ez utóbbi alkalommal, a Kolozsvár mellett, Gyalu és Fenes közt, vívott csatában, Rákóczi halálosan megsebesülvén, Nagyváradra vitetett, hol junius 6-án meghalt.

A török sereg ekkor a békeszerződések ellenére Nagyváradot ostrom alá fogta, s bár úgy Wesselényi nádor, mint Souches császári altábornagy seregeikkel a város közelében táboroztak, Nagyváradot hosszas vívás után 1660 augusztus 30-án elfoglalta. Barcsay fejedelemsége tehát megvolt mentve, de nem sokára, mert a nagy adók fizethetése végett Erdélyt zsarolván, az év végén a fejedelmi széket Kemény Jánosnak volt kénytelen átengedni.

Várad elvesztése Magyarországon nagy elkeseredést szült, mivel kelet felé a legfontosabb végvár vala s általában Erdély s a Tiszavidék kulcsának tartatott.

Nehéz szívvel vette ezt Zrínyi Miklós is tudomásúl, ki a dunai részekből Várad alá vezetendő sereg parancsnokságával már késön bízatott meg s égett a vágytól, vajha a szégyent egy a török ellen intézendő nagyobb csapással visszatorolhatná.

Az alkalom nem is késett. Kanizsa, a Váraddal majdnem egyenlő fontosságú s török kézben levő végvár, kevéssel Várad eleste után kigyúladt, s a folyton terjedő tüz a lőportárat felrobbantván s a lövegeket megolvasztván, a védő-őrséget az ellenállás eszközeitől — legalább rövid időre — megfosztotta.

Mint a villám termett ott Zrínyi csáktornyai hadával s Kanizsát ostromolni kezdé. A török csak gyöngén védekezett s a vár megadása már csak napok kérdése volt, midőn Zrínyi táborában a bécsi császári kormány követe jelent meg s az ostrom további folytatását betiltotta.

Mérhetetlen boszuságában Zrínyi kardját a földhöz vágta, de engedett a királyi parancsnak s az ostromot félbenhagyva, seregével visszament Csáktornyába.

A császári kormány Kanizsa ostromát azon indokolással tiltotta be, hogy e vár megvétele a török által békeszegésnek tekintetnék s a háború újból való kitörését idézhetné elő. Nem tudjuk, hogy a császári kormány gyöngeségét vagy rövidlátását csodáljuk-e inkább. Összetett kezekkel nézte e kormány, hogy Nagyvárad, e nagyfontosságú véghely, melynek birtoka úgyszólván egész Erdély birtokát biztositotta, a török által szerződés ellenére s a béke megszegésével elfoglaltatott, s a helyett, hogy a fontos végvár elvesztéseért kárpótláskép egy másik hasonló fontosságú hely megszerzését maga kezdeményezné, betiltja Kanizsa ostromát akkor, midőn a

vár már majdnem kezünkben volt. E mellett elég rövidlátó azt hinni, hogy a béke még fentartható, a háború elkerülhető lesz.

Akár elfoglalja Zrínyi Kanizsát, akár nem, a háború mindenkép biztos volt, s így eszélyesebb lett volna e hadászatilag nagyfontosságú helyet birtokba venni, mi által a katonai helyzet a jövő háborúra sokkal kedvezőbbé válhatik vala.

Bármennyire elkedvetlenítette Zrínyit vállalatának oktalan meghiusítása, nagy lelke csüggedést nem ismert; látta ő s érezte, hogy a válság közeleg, s készült erre. Ha a császári kormány Kanizsát elfoglalni nem akarta, vagy nem merte, gondoskodott ő arról, hogy Kanizsa hatása ellensúlyoztassék s e vidék egy fontos hadászati támpontot nyerjen.

Ott, hol a Mura és a Dráva vize összefolyik, Zrínyi a következő évben, midőn a törökök mindig nagyobb és nagyobb erővel léptek föl s igy a béke fölbontottnak volt tekinthető, egy új várat emelt, melyet saját nevéről Zrínyivárnak [1]) nevezett. Nem ismeretes, vajjon bejelentette-e a bán építési szándékát a császári kormánynak, de biztosra vehetjük, hogy nem; mert ha a kormány a szándékról előlegesen értesül, az építést bizonyára betiltja. E mellett szól ama lázas izgatottság is, melylyel az építés végbement. Egykorú német tudósítások szerint Zrínyi maga személyesen naponta három órán át talicskázta a földet, hogy példája által a munkásokat buzdítsa s az építést siettesse.

A vár fölépült s a kormány a megtörtént dolgon többé nem változtathatván, az építést utólag helybenhagyta s a várba királyi őrség helyeztetett. Annál nagyobb volt a török dühe. Köprili nagyvezír a kanizsai pasát, ki a vár építését meg nem akadályozá, megfojtatta s helyébe Ali pasát küldte, kitől remélte, hogy Zrínyit megfenyítendi. De Zrínyi buzgón őrködött vára biztossága fölött, s testvérével, Péterrel, ünnepélyes esküt tett, hogy a várat, míg élnek, el nem hagyják, s ha egyikök országos ügyekben távozni kényszerülne, vagy táborba szállana, a másik a várban marad.

Időközben I. Lipót elérkezettnek vélte az időt arra, hogy a

[1]) A németeknél Zrínyi nevének elferdítésével Serinvár; ez elferdített nevet (Szerinvár, vagy néha Zerinvár) magyar írók is, bár helytelenül, széltiben használják.

török által folyton szorongatott Erdély ügyeibe beavatkozzék, s Kemény János fejedelem, valamint a magyar rendek ismételt kérelmére Montecuccoli tábornagy alatt egy 15,000 főnyi sereget küldött Erdélybe, melynek föladata Erdély fölmentése és Kemény visszahelyezése volt. Montecuccoli egyesült Kemény hadával s vele együtt Kolozsvárig nyomúlt elő, de a török sereg megtámadására semmiképen sem volt rábírható, s miután néhány várba őrséget helyezett, 1661 szeptember 17-én Erdélyből ismét kivonúlt. Kemény ennek következtében ismét magára maradt, a török által letétetett, midőn pedig a harczot saját csekély erejével fölvette, az 1662 január 23-án vívott segesvári csatában elesett.

A magyar rendek Montecuccoli ez eredménytelen hadjáratát gáncsolván, a császári fővezér egy magyar-gyűlölettől áthatott iratban védekezett, melyben különösen hangsúlyozta, hogy a magyarok, hadügyekben való tudatlanságuknál fogva, az ő hadműveleteit megérteni s így megítélni képtelenek. Az elbizakodott olasz vezérnek egy névtelenül kiadott röpiratban Zrínyi Miklós válaszolt, s a magyarokat Montecuccoli vádjai ellenében megvédelmezvén, állításait éles gúnynyal, de egyszersmind meggyőző modorban és ékes nyelven pontról pontra megczáfolta.[1])

Ez írásbeli vita nagy befolyással volt Zrínyi Miklós egész további működésére, mert a hiuságában mélyen megsértett Montecuccoli lelkében Zrínyi iránt kiolthatatlan gyűlölet keletkezett, mely később számos, a haza ügyére és Zrínyi nemes törekvéseire fölötte káros viszály okozója lőn.

Lipótnak az erdélyi ügyekbe való beavatkozása, daczára annak, hogy Montecuccoli az ellenséggel való összeütközést a leggondosabban elkerülte s tétlenül szemlélte, mint pusztítja a török Erdélyt s mint fűz százezreket rabszíjra, mégis előidézte a császári kormány által annyira rettegett török háborút. A szultán s a nagyvezíri állásra emelt fiatal Köprili Ahmed a Magyarország elleni hadjáratot már az 1662 év tavaszán elhatározták.

[1]) Montecuccoli és Zrínyi vitaíratai első ízben teljesen, jegyzetekkel és magyar fordításban is, a «Hadtörténelmi Közlemények» 1890-ik évi III. évfolyamában (125—136. és 424—444. lap) adattak ki. A «Történelmi Tár» előbbi kiadása sem fordítást sem jegyzeteket nem tartalmaz.

A császári kormány követségei útján most lázasan működött a háború kitörésének megakadályozásán, de siker nélkül; a hadjárat el volt határozva s minél nagyobb engedékenységet mutattak a császári követek, annál inkább fokozódtak a nagyvezír követelései, melyek közt Székelyhíd, Nagy-Károly és Kálló átadásán kívül már Zrínyivár lerombolása is szerepelt. A kormány ekkor nemcsak a Montecuccoli által megszállt erdélyi várak kiürítését, de sőt Zrínyivár lerombolását is fölajánlotta; de mind hiába.

A százezer főt meghaladó török sereg 1663 márczius havában Drinápolyból elindúlt s Nándorfehérváron és Eszéken át Budának tartván, oda julius közepén megérkezett. Hadműveleteinek első tárgyául a nagyvezír Érsekújvár megvételét tűzte ki s miután Forgách Ádám érsekújvári főkapitány hadát augusztus 5-én Párkánynál megverte, augusztus 15-én Érsekújvár alatt állott.

A császári sereg fővezérévé kinevezett Montecuccoli tábornagy hadművészeti elveihez híven, majd Óvárnál, majd Cseklésznél, majd Pozsonynál táborozott s erejét, mint mindig, most is elégtelennek tartván, a török hadakkal való összeütközést gondosan elkerülte s az ellenség előnyomúlásának megakadályozására, vagy csak megnehezítésére is egyetlen kísérletet sem tett; ép úgy támogatás nélkül hagyta Forgáchot, minek következménye lőn, hogy Forgách Érsekújvár várát hat heti hősies védelem után a töröknek feladni kényszerült. Érsekújvár veszedelmét rövid idő alatt Nyitra, Léva, Nógrád, Szécsény, Palánk, Buják, Komjáti és Galgócz bukása követte. Montecuccoli ezek elfoglalását ép oly kevéssé volt képes megakadályozni, mint a nagyfontosságú végvár, Érsekújvár elestét.

E gyászos hadjáratnak egyetlen fénypontja Zrínyi Miklós bán tevékenysége.

Már kora tavaszszal fegyverre kelvén, a kormánynak azt ajánlotta, hogy a török útját még a Drávánál elállja, ha támogatást nyer. Ajánlata el nem fogadtatván, portyázó hadviselésre szorítkozott s csapatai egész Budáig kalandoztak.

Majd nagyobb erővel kívánván föllépni, a nélkül, hogy erre a király által fölszólíttatott volna, a bánsági részek számára juliusban Varasdon országgyűlést tartott, a horvátokat fegyverbe hívta s azokat saját kis hadával egyesítvén, előbb egy a Dráva vidékén kalandozó, Arnót pasa által vezetett török hadat, vert szét, majd

pedig visszaverte a kanizsai pasa 10,000 főre emelkedett hadát, ki Zrínyivárát éjnek idején s csel útján hatalmába ejteni igyekezett.

Ekkor, szeptember végén, vette Zrinyi a királyi meghívást, hogy 4000 főnyi seregével a császári sereghez csatlakozzék. Érsekújvárnak ugyan segítséget már nem vihetett, mert ez megérkeztéig elesett, de megérkezése már egymagában rettegést keltett a töröknél, annál is inkább, mert megérkeztét egy a Nyulak szigetén (a mostani Margitszigeten) táborozó török hadnak rajtaütés által való fölkonczolásával jelentette be.

Zrínyi ezután a Csallóköz védelmét vállalta magára s Puchaim komáromi kapitánynyal egyetértőleg, nemcsak hogy a törökök több támadását diadalmasan visszaverte, de sőt a Dunaágon és a Vágon hidat vervén, a balparton álló török fősereg nyugtalanítására több sikerült támadást intézett.

Zrínyi fölhívta ugyan Montecuccolit, hogy vele közreműködve, a török ellen egy nagyobb szabású támadást intézzen, de ez — bár láthatta, hogy körmönfont manőverei a törökre a legkisebb hatást sem gyakorolják — határozott támadó föllépésre nem volt rávehető, s a Brünnig és Olmützig dúló tatárok a foglyok ezreit a császári fővezér szemei előtt hajtották az érsekújvári rabszolgavásárra. Miután azonban a nagyvezír a Dunán Zrínyi csapatai miatt át nem kelhetett s a tél is közeledőben volt, a török fősereg Párkányon és Esztergomon át Buda felé visszavonúlt.

E visszavonúlás új és igen kedvező alkalmat nyújtott a török megtámadására, s Zrínyi a császári fővezért erre ismételten föl is szólította, de Montecuccoli részint elveinél, részint a Zrínyi ellen táplált gyűlölségnél fogva, közreműködését ezúttal is megtagadta.

Zrínyi Miklós tehát 3—4000 főnyi hadával maga vállalkozott a török fősereg visszavonúlásának nyugtalanítására, mit oly kitünő sikerrel hajtott végre, hogy a töröktől, melynek hadát egész Esztergomig, sőt némely csapataival egész Budáig üldözte, a keresztény foglyok és a zsákmány nagy részét elszedte.

Zrínyi ezek után a Muraközbe sietett, hol jelenléte szintén szükségessé vált. Mert alig távozott Zrínyi Miklós szeptember végével a Dunához, a török újabb kísérletet tett Zrínyivár elfoglalására; e támadást, mely ezúttal a boszniai pasa által vezettetett, a várban visszamaradt Zrínyi Péter megelőzte és hősileg visszautasította; a

pasa 9000 főnyi seregéből 2000 a Károlyváros közelében október 17-én vívott harcz terén maradt s Zrínyi Péter 15 török zászlót vitt a diadal jeléül Zrínyivárba. Zrínyi Miklós november vége felé érkezett vissza, s ép jókor, hogy a nagyvezír által küldött 16,000 főnyi tatár seregnek Zrínyivár és a Mura-vonal ellen intézett újabb támadó kísérletét visszaverje. A november 27-én vívott ütközetben a tatárok megverettek s a Murán való átkelésben megakadályoztattak.

Ez aránylag rövid hadjáratban első ízben működik Montecuccoli és Zrínyi egymás mellett; de e közös működés nem hogy közelebb hozta volna őket, de sőt még élesebbé tette a viszályt, mely köztük amúgy is, ama bizonyos röpirat óta — fenállott. Montecuccoli szentül hitt a szerinte óvatos, de valóságban közönyös és tétlen, a törökökkel szemben pedig mindenesetre czélszerűtlen s így eredménytelen hadviselési módja helyességében, s Zrínyi fölhívásait csak zaklatásnak, illetéktelen beavatkozásnak tekintette. Ez utóbbi pedig, meggyőződve arról, hogy a török ellenében csak az általa számtalanszor kipróbált és mindenkor sikeres móddal, t. i. a szakadatlan, soha nem nyugvó s folyton megújuló támadásokkal lehet boldogúlni, a császári fővezér vonakodásában inkább a rosszakaratot látta, mely a haza veszedelme iránt közönyös, s hajlandó volt hinni, hogy Montecuccoli nem elvből, de az ellene s a magyarok ellen táplált gyűlöletből cselekszik így. Midőn pedig Zrínyi megmutatta, hogy az ő hadviselési módjával, az erők csekélysége daczára, nagy eredményeket lehet kivívni, ez a császári fővezérben természetes irígységet keltett, mely viszonyukat csak rosszabbá tehette.

A király a két fővezér iránt egyenlő bizalommal, vagy inkább, akkori kormányrendszeréhez képest, egyenlő bizalmatlansággal viseltetett. Magasztalja Zrínyi tetteit, s bár ez vezéri képességeit százszor bebizonyította, s Montecuccolival nemcsak képesség, de katonai tudományos képzettség tekintetében is fölért, a fővezérletet meghagyta Montecuccolinál; nyilván azt hitte, hogy a versengés az ügy előnyére fog válni s a sikereket majdan növeli. Igen, ha két Zrínyi Miklós lett volna ott! De az egyik, a nagyobb rész parancsnoka Montecuccoli volt s így a versengés az ügynek csak veszedelmére válhatott.

Gyönyörűen kiemelkedik e nehéz viszonyok közt Zrínyi nemes, önzetlen jelleme; bár ajánlatainak konok visszautasítása, vagyis

inkább elvetése mélyen sérthette, ez őt nem ösztönzi a visszahúzódásra, de sőt arra serkenti, hogy csekély hadával megtegye mindazt, mit az ügy érdekében jónak lát. Míg a császári fősereg Pozsonynál vesztegel s az eseményeket tétlenül szemléli, Zrínyi maroknyi hadával folyton harczban áll s egy alkalmat sem mulaszt el arra, hogy az ellenség helyzetét megnehezítse s neki minél több kárt tegyen. Ha már nem akadályozhatta meg Érsekújvár s a többi várak elestét, a szerencsétlen hadjáratnak legalább következményeit igyekszik enyhíteni; meggátolja az ellenség tovább terjeszkedését a reá bízott irányban, s elszedi a foglyokat és a zsákmányt, melyet az ellenség a császári fősereg működési körletében gyűjtött.

Montecuccoli, mint emlékirataiban is olvashatjuk, hivatkozva tábornagyi rangjára, az ilynemű tevékenységet megvetéssel utasítja el magától, s magasztalja saját és seregének érdemeit, hogy az örökös tartományokat ő mentette meg; e mellett ócsárolja Zrínyi, de sőt még a nagyvezír eredményeit is, ki megelégedett egy szerinte nyomorúlt hely (Érsekújvár) megvételével. Igaza is van; a nagyvezír nagyobb eredményre is törekedhetik vala s úgy véljük, Montecuccoli abban is alig gátolta volna, hogy a birodalmi székvárost, Bécset, hatalmába ejtse.

Az 1661—64-ik évi hadjáratokban a főszerepet Montecuccoli és Zrínyi Miklós vitték; az egyik a bécsi császári kormány, a másik a magyar nemzet képviselője volt. S valóban, a mily nagy volt az ellentét az akkori császári kormány és a magyar nemzet közt, oly nagy volt az a német és magyar hadak e két fővezére közt is. Egyik az elmélet, másik a gyakorlat; egyik az óvatos habozás, másik a merész elhatározás embere; míg a császári fővezér soha alapos számítás, a bekövetkezhető esélyek pontos mérlegelése nélkül vállalatba nem bocsátkozott, Zrínyi cselekedeteit leggyakrabban a lelkesedés és tettvágy pillanatnyi fellobbanása irányozta; ha a tábornagy ellenségről kapott hírt, kiszámította a mathematikai arányt s ennek megfelelőleg határozott; a bán nem számított, hanem cselekedett; támadott s az ellenséget megverte. Így történt legutóbbi ütközeténél a tatárok ellen is; a hír az ellenség számát 40,000-re tette, de a bán — noha csak alig 3000 fővel rendelkezett — a törököt mégis megtámadta s meg is verte; csak utólag, kivívott győzelem után,

becsli meg az ellenség számát s azt nagy szerényen csak 10,000-re teszi.

Jellemökben, gondolkozásukban, szóval egész lényökben a legnagyobb ellentét uralkodott, mit növelt még azon körülmény, hogy Montecuccoli mint idegen, ki a császári seregben pénzért vállalt szolgálatot, a magyar nemzet szenvedései, a török dúlásai s az ország bármely veszélyeivel szemben érzéketlen maradt s elhatározásainál csupán kormányának érdekeit s az örökös tartományok biztosságát tartotta szem előtt. Ezzel ellentétben Zrínyi lelkében a hazafiúi keserv dúlt, midőn hazája romlását, nemzete pusztulását szemlélnie kellett, s egész dicsőségét, szívvérének utolsó cseppjét is készségesen föláldozza vala, ha ez által hazája sorsán javíthat.

Hogy e két férfiú a hadművészet elveire nézve is ellentétes álláspontot foglalt el, magától értetődik; erre nézve e tanúlmány másik részében még bővebb felvilágosítást fogunk nyerni.

Térjünk most vissza az események fonalához.

Bármily kevéssé szerette is a császári kormány Zrínyi Miklóst, a fényes sikerek hatása előtt, melyeket Zrínyi a Dráva, Mura, Vág és Duna vidékein kivívott, el nem zárkozhatott. Montecuccoli fitymálta ugyan e sikereket, de a nép, Magyarországban ép úgy mint Ausztriában, de sőt egész Németországban, lelkesedéssel fogadta a győzelmi híreket, melyek az eddigi vészkiáltások által fölizgatott kedélyeket megnyugtatták; a győzelmi jelentések nyomtatás útján egész Európában elterjedtek s Zrínyi Miklós (a németeknél hibás kiejtéssel Graf von Serin) nevét dicsfénynyel vették körül.

Ily körülmények közt Zrínyit a kormány sem mellőzhette, s a fényes diadalok babérkoszorújával ékesített magyar fővezérnek a török háború ügyeibe nagyobb befolyást volt kénytelen engedni. Zrínyi tehát meghívatott a regensburgi tanácskozásokra, hol merész tervei mindinkább visszhangra, méltánylásra találtak. Bekövetkezett ama kivételes esetek egyike, hogy a császári hadi tanácsban a magyarok befolyása érvényre emelkedett.

A regensburgi tanácskozások első eredménye az *1664-ik évi téli* — vagy mint másképen nevezni szokták — *drávai* vagy *eszéki* hadjárat volt. E hadi terv mindenekelőtt a II. Szulejmán által épített s a törökök által a Magyarországba való betörésekre közel másfél század óta használt eszéki híd elrombolását vette czélba;

az idő, melyet a török a híd helyreállítására fordít, Kanizsa és más fontos pontok elfoglalására és a török sereg útjába eső vidék elpusztítására használható föl, amikor pedig a török átkel, serege a Drávánál lett volna megtámadandó.

Miután e hadi terv Montecuccolinál s a vele tartó katonai szakférfiaknál a leghevesebb ellenzésre talált, s mivel e tervezet nézetünk szerint Zrínyi hadvezéri képességeire is élénk világot vet, szükségesnek tartjuk, hogy e tervvel egy kissé behatóbban foglalkozzunk, összehasonlítván egyszersmind Zrínyi tervét, Montecuccoli tervezetével.

Lássuk előbb, miféle előnyöket igért Zrinyi s milyeneket Montecuccoli tervezete.

Zrínyi tervének előnyei a következők:

1. A téli hadjárat már magában, mint az akkori időben teljesen szokatlan vállalat, meglepi a török fővezérletet, s bizonyságot tesz a német-magyar hadsereg vállalkozó szelleméről, tetterejéről.

2. Az eszéki hídnak elrombolása a nagy Szulejmán hagyományain tisztelettel csüggő törökre leverőleg hat s az ellenséges sereget megfosztja — legalább egyidőre — az átkelés lehetőségétől.

3. A vidék elpusztítása elveszi a töröktől a sereg fentartásának eszközeit, s arra utalja, hogy az élelmi szert, takarmányt stb. saját országából magával hozza. Minél számosabb a sereg, mely Magyarország ellen indúl, annál nagyobbak a beálló nehézségek, a sereg mozgása annál lassúbb, hadműveletei annál nehézkesebbek lesznek, mi időt szerez az ellenműveletekre.

4. A terv módot nyújt arra, hogy az ellenség a Dráván való átkelés közben, tehát reánk kedvező viszonyok közt, támadtathassék meg.

5. Az ellenséget már a határon föltartóztatván, Magyarország megkíméltetik az ellenséges hadak dúlásától, működési körlete a legszűkebb térre szoríttatik.

6. A török nem vonhat hasznot a birtokában levő fontos hadászati pontokból, nem használhatja föl az erőket, melyek az országban szétszórva vannak.

7. Ha a nagyvezír a határon vereséget szenved, ez tetemesen

megkönnyíti az országban levő török haderők megsemmisítését, s lehetővé teszi, hogy az általa elfoglalt pontok egyenkint visszavétessenek. De ha a Dráván átkel is, ez és a további előnyomúlás sok időbe kerül, mely idő az erők összegyűjtését, s azok egy részével Kanizsa s más dunántúli török helyeknek már előleges elfoglalását lehetővé teszi.

8. A terv a török működő sereg ellen irányúl s ha a támadás sikerül, a hatás nagyobb.

9. A döntés gyorsabban következik be, a hadjárat rövidebb idő alatt folyik le.

10. Végre — ami a fő — a terv végrehajtása a *meglevő erőkkel* is lehetséges, s ami szintén igen fontos dolog, a *főszerep* a tevékeny, határozott Zrínyi Miklósnak jut, mi a sikernek már fél biztosítéka.

Montecuccoli terve szerint[1]) a török a Duna völgyében volt megtámadandó, Esztergom és Buda elveendő, azután pedig a támadás lépésről-lépésre, óvatosan és biztosan Belgrád, s még tovább Szófia és Philipoppolis felé folytatandó.

E hadművelet, magyarországi részét illetőleg, Montecuccoli szerint azon előnynyel bírt, hogy:

1. Nem marad mögöttünk ellenség, a dunai hajózás fölszabadúl, a sereg Magyarország közepén áll s minden részét egyenlően segítheti.

2. Esztergom és Buda bevétele könnyű, mert erős ellen-tüzér állások nincsenek, s mert az ostrom-anyag a Dunán könnyen leszállítható.

Montecuccoli nemcsak hogy több előnyt föl nem sorol, de még hadműveletét föltételekhez is köti; kívánja nevezetesen, hogy a dunai *főseregen* kívül még *mellékseregek* működjenek Felső-Magyarországon és Horvátországban, — továbbá *hogy a török sereg már vagy meg legyen verve* (?!) vagy az ostrom előbb kezdessék meg, *mielőtt a török sereg megindúl.*[2])

A dunai hadműveleti irány, ha annak czélja a török uralom megtörése Magyarországon, kétségtelenül a legczélszerűbb volt, s

[1]) Montecuccoli, Commentarii, lib. II. cap. III.

[2]) Mindezeket lásd Montecuccoli emlékirataiban az idézett helyen.

a Montecuccoli által fölsoroltakon kívül nézetünk szerint még a következő nevezetes előnyökkel bírt:

1. A hadsereg támadó előnyomúlása és a hadműveletek alatt való fentartása e működési vonalon a legkönnyebb.

2. Esztergom és Buda nagy fontosságú hadászati pontok; ha a török ezeket elveszti, elvesztette a Duna fölött való uralmát, meg van fosztva a partváltás lehetőségétől.

3. Buda Magyarország fővárosa, mely közel másfél század óta török iga alatt görnyed; ha fölszabadíttatik, ebből az országra s a működő hadseregre is, mérhetlen erkölcsi előny származik.

4. Esztergom és Buda a német-magyar seregnek ugyanazon hadászati előnyöket biztosítja, melyekkel eddig a török bírt.

5. Budát elvesztve, a török elveszti a talajt lába alól, s Magyarország fölötti uralma kérdésessé válik.

Ámde mindez előnyök *csak akkor* juthatnak érvényre, ha:

1. A kormány a dunavölgyi főssereg és a mellékseregek megalkotására *elegendő erővel rendelkezik.*

2. Ha a szultán az eseményeket *tétlenül szemléli* és Magyarország megtartására sereget vagy épen nem, vagy csak későn küld.

Mivel pedig a császári kormány a mondott seregek megalkotására *erővel nem rendelkezett,* a szultán pedig Köprili Ahmed nagyvezír alatt egy 50,000 főből, és 100 ágyúból álló működő hadsereget birtokai megoltalmazására *tényleg küldött*, s ha Budát fenyegetve látja, bizonyára még négy-ötször annyi erőt is küld, melynek miként való leküzdésére a császári fővezér terve mit sem tartalmaz, Montecuccoli terve elveszítette a reális alapot; nem számítván a *valóban létező körülményekkel* s mereven ragaszkodván azon nézethez, hogy a török háborút a tudomány elvei szerint *csakis így* és másképen vinni nem lehet, a tudós tábornagy terve nem egyéb egy theoretikus problemánál, mely a létező viszonyok keretébe be nem illeszthető, meg nem oldható, végre nem hajtható, s így a *gyakorlatban teljességgel értéktelen elmefuttatás.*

Zrínyi Miklós hadi terve nem tudós problema, mely valószinütlen, vagy lehetetlen tényezőkön alapúl, nem mathematikai képlet, hanem *a körülmények, a létező viszonyok gondos egybevetésén alapuló terv, mely a rendelkezésre álló erőkkel valóban*

végrehajtható, s tekintve a tervező egyéni tulajdonságait, a siker biztos reményével kecsegtethetett.

Zrínyi Miklós terve tehát egész határozottsággal tökéletesebb volt, mint a császári fővezéré s fényesen tanuskodik a mellett, hogy Zrínyi nem csupán vitéz katona, ügyes portyázó vezér, de a hadászatban s a felsőbb seregvezetés művészetében is otthonos parancsnok, szóval *hivatott hadvezér* volt.

Nincs kétségünk az iránt, hogy ha a császári kormány Zrínyi iránt teljes bizalommal viseltetik, őt fővezérré kinevezi, s a meglevő erőket teljesen rendelkezésére bocsátja, Köprili Ahmed alig jut át a Dráván, a vasvári szerencsétlen béke be nem következik, s Buda vára talán 20 évvel előbb kerül magyar kézbe vissza.

Sajnos, a dolog nem így történt. A császári kormány úgy Zrínyinek mint Montecuccolinak eleget akart tenni, elfogadta s egyesítette mindkettő tervét, a meglevő erőket háromfelé szétforgácsolta, s így az alkotott csoportok mindegyikének tevékenysége már eleve megbéníttatott.

Legelőször is Zrínyi terve vétetett foganatba, amennyiben Zrínyi nem csak fölhatalmaztatott a téli hadjáratra, de sőt hozzá rendeltetett a birodalmi segélyhad, mely *Hohenlohe Gyula* német tábornok alatt már Stiriában állott.

A két sereg a Muraközben egyesült s 15—16,000 magyar-horvát és 9000 fő német csapatból, összesen tehát mintegy 24—25,000 főből állott. A két fővezér, Zrínyi és Hohenlohe, egymástól függetlennek mondatott ki, de a császár és a hadi tanács által egyetértő közös működésre utasíttatott.

1664 január 20-án indult ki a sereg Zrínyivárból, s 21-én Berzencze alá érkezett; miután a török őrség már másnap alkudozást ajánlott, a vár minden nagyobb nehézség nélkül elfoglaltatott; ugyanez történt 25-én Babocsával. A sereg útját folytatva, elhaladt 27-én Szigetvár előtt, s 28-án Pécs alá ért. E város 29-én rohammal bevétetett, de a török védő őrség a várba vonúlt vissza s ott erősen tartá magát.

A vezérek most akként egyeztek meg, hogy Hohenlohe Pécs várát fogja ostromolni, Zrínyi pedig Eszék felé megy, a hírneves Dráva-híd elrombolására.

Zrínyi ennélfogva már másnap, január 30-án elvált a németektől; a törökök mindenütt kitértek előle, a pozsegai bég átfutott a Dráván, Dárda kiüríttetett. Február 1-én Szulejmán nagy hídja fölgyújtatott s két nap múlva már csak itt-ott kiálló kormos czövekek jelölték a helyet, hol a törökök másfél század óta használt remek hídja állott. Hat nap múlva Zrínyi hada ismét Pécs alatt volt, hol Hohenlohe még mindig eredmény nélkül fáradozott.

De itt a vezérek közt viszály tört ki, mely az ostrom félbenhagyását eredményezte. A város fölgyújtatott s a sereg, miután útközben még Segesdet megvette, február 15-én ismét Zrínyivárnál állott, hol a németek Zrínyitől elváltak.

Három vár, három palánk, 40 ágyú, 3000 ló, 20,000 darab szarvasmarha foglaltatott el e hadjáratban, s elpusztíttatott az egész vidék, melyen át a török betörő sereg vonúlni szokott.

De az anyagi eredménynél még sokkal nagyobb volt az erkölcsi hatás, melyet Zrínyi Miklós hadjárata előidézett. A török szégyennel, haraggal és félelemmel telt el, biztosság-érzete megrendült. A császár és Porcia miniszter hízelgő levelekben köszönték meg Zrínyinek a kivívott sikereket, s Regensburgban hálaadó ünnepi körmenet tartatott, melyen a császár személyesen részt vett. Ausztria, Németország s az egész külföld ujongott örömében; a pápa, Olaszország, Franciaország, Spanyolország, Németország fejedelmei pénzzel és kitüntetésekkel halmozták el [1]) a jeles magyar vezért, az egyedülit, ki eddig a török ellenében sikereket kivívni képes volt. A császár hálája még tovább is ment s Zrínyi Miklóst a törökön kivívott számos diadalaiért *birodalmi herczegi czímmel* kínálta meg. De Zrínyi cselekedeteinek jutalmát saját öntudatában találta föl, s a kitüntetéseket, köztük a herczegi czímet is, szerényen visszautasította.

Zrínyi fényes pályája azonban forduló ponthoz ért. A mily mértékben emelkedett a magyar hős hírneve, dicsősége, oly mértékben növekedett ellenségeinek irigysége, gyűlölete.

Montecuccoli és hatalmas, befolyásos pártja előbb csak fity-

[1]) A pápa arany ereklyetartót s hadi költségeire pénzsegélyt, a spanyol király az aranygyapjas rendet küldte neki; XIV. Lajos franczia pairré nevezte ki s 10,000 tallért küldött stb.

málással, az elért eredmények kicsinylésével igyekezett Zrínyi érdemeit kisebbíteni; de midőn a magyar párt befolyása hova tovább növekedett, Montecuccoli és társai pedig mindinkább háttérbe szorúltak, megkezdődött a sötét aknamunka, az élet-halál harcz, melynek egyetlen czélja Zrínyinek a tevékenység teréről való leszorítása, s a magyar befolyásnak az udvarnál való megsemmisítése volt.

Az eredmény gyors volt és meglepő.

A téli hadjárat fényes sikere után, melyben Zrínyi Miklós hadi tervének első részét már tényleg végrehajtotta s az elért eredménynyel mintegy biztosítékot nyújtott az iránt, hogy második részét is sikerrel fogja végrehajtani, Zrínyi és a magyar párt bizton hitték, hogy a fővezérlet Zrínyi Miklósra bízatik s neki mindazon erők alárendeltetni fognak, melyek fölött a kormány ez idő szerint rendelkezett.

De reményeikben úgy Zrínyi, ki magát már a megelőző megbízatás után egész kedvvel és önérzettel «az egész magyar haza vezérének» nevezte, s most egész élete legszebb álmai teljesedésének küszöbén állott, valamint a magyar hazafiak, kik Zrínyi törekvéseit támogatták, keserüen csalódtak.

A Regensburgban márczius havában tartott hadi tanácskozások ama sajátszerű és hadművészeti szempontból félszeg hadi tervet szülték, melyről már fentebb megemlékeztünk, s mely Montecuccoli és Zrínyi tervét egyesítve, értékétől mindkettőt megfosztotta.

E terv szerint a császári hadseregből, a német birodalom contingenseiből, és a magyar csapatokból *három hadsereg* volt alakítandó. A fősereg *Montecuccoli* alatt a Duna völgyében Esztergom, Buda s később Belgrád felé működik; létszáma egyelőre 28,800 fő, melyhez később Badeni Lajos német birodalmi és Nádasdy magyar csapatai csatlakoznak; a második, vagy északi sereg, *Souches* altábornagy alatt Felső-Magyarországon működik; a harmadik, vagy déli hadsereg végre *Zrínyi Miklós, Strozzi Péter* és *Hohenlohe Gyula* tábornokok *közös vezérlete* alatt Kanizsa ellen s a Dráva-vonalon volt működendő. E hadsereg létszáma egyelőre 12,500 főben állapíttatott meg; ehhez csatlakozandók voltak még Zrínyi horvát, Batthyány, Esterházy és Draskovics magyar-horvát csapatai.

Ime tehát az egész erő fővezérlete helyett Zrínyi Miklós annak csak egy töredékét kapja, s még e csekély erő fölött való parancsnokságot is két egyenlő hatáskörrel biró vezértárssal kell megosztania.

Zrínyi mélyen elszomorodott a változáson, de fenkölt szelleme most is diadalmaskodott a megaláztatás, a személyes becsvágy sérelme fölött: nagy lelke csak a haza üdvét kereste s bár meggyőződve volt arról, hogy a török háború az ő tervezete és vezetése mellett, más fordulatot vesz vala, megnyugodott a király tekintélye által szentesített intézkedésen, s el volt határozva, hogy a haza ügyét ez alárendelt szerepben is híven fogja szolgálni.

Sajátságos azonban, hogy bár a regensburgi hadi terv Montecuccoli eszmemenetét követte, mégis Montecuccoli volt az, ki a tervvel, mely állitása szerint hozzájárulása nélkül alkottatott, legkevésbbé volt megelégedve.

Ellenezte a kanizsai hadjáratot, mely Zrínyi tervének egyik lánczszeme volt, s mely véleménye szerint nem állami, hanem magánérdekből — Zrínyi birtokainak megoltalmazására — ajánltatott; ellenezte pedig, mert előre látta, hogy Zrínyi erélyes hadviselési módja a drávai hadszínhelyet — a török fősereget ide vonván — rövid idő alatt fő hadszínhelylyé változtatja, s míg ő Esztergom vívásával bajlódik, Zrínyi a Drávánál dicsőséget arat.

De nem volt megelégedve a főserég összeállításával sem, melynek létszámát — természetesen a déli sereg rovására — 50,000 főben és 140 ágyúval kívánta megállapítani. A császárnál ez iránt ismételten lépéseket tett, de bár visszalépéssel fenyegetőzött, a császár a regensburgi határozatokat mégis fentartotta.

De kieszközölte pártja a hadi tanácsnál a déli hadsereg három fejű vezérletét, mi e sereg működésének sikerét már eleve meghiúsította, továbbá azt, hogy a déli hadsereg hadi szerekkel oly hiányosan szereltetett föl, hogy hadműveleteit mindjárt kezdetben csak több heti késedelemmel indíthatta meg.

Mert Zrínyi Miklós Kanizsát már április első napjaiban körülzárni s ostromolni kívánta, hogy az ostromot — tervéhez képest — még előbb befejezze, mielőtt a nagyvezír serege a Dráván átkel. De a lőszer, s a legszükségesebb ostromszerek hiánya ezt lehetetlenné tette s a sereg csak április 27-én juthatott Kanizsa alá.

Zrínyit e huzavona annyira elkedvetlenítette, hogy tervéről lemondva, vissza akart vonúlni. De a Montecuccoli-pártnak szüksége volt a kanizsai vállalat kudarczára, mely már előlegesen is biztosra volt vehető, mert e nélkül Zrínyit leszorítani nem lehetett volna, s így Zrínyit Bécsből buzdíttatni nem szünt meg.

Az ostrom megkezdetett, de az ostromszerek és tüzér-anyag gyarlósága folytán még május végével sem jutott eredményre,[1]) amikor pedig már *a nagyvezír serege a Dráván átkelt* s Szigetvárnál állott.

Ámde ép e válságos időpontban, midőn a vezérek egyetértésére legnagyobb szükség lett volna, érte el a már kezdettől fogva meglevő viszály tetőpontját.

Zrínyi ajánlotta, hogy az ostromló sereg kerekedjék azonnal föl s *a törököt támadja meg;* de vezértársai, különösen Hohenlohe, ki mint mestere, Montecuccoli, a háborút számokkal viselte, semmiképen sem egyezett bele, hogy a 18,000 főnyi sereg a nagyvezír 40,000-nyi seregét megtámadja. Hiába adta Zrínyi elő, hogy a török sereg számra nagyobb ugyan, de értékre sokkal csekélyebb, hogy seregében nincs egyetlen magyar, ki a győzelem biztosságában kételkednék, hogy ő a törököt sokkal kedvezőtlenebb számarány mellett is már gyakran megverte; Strozzi tábornok, ki a török háborút jól ismerte, hajlandó volt a támadásra, s Zrínyi ajánlatát támogatta, de Hohenlohe, ki szintén a sereg megtartását tartotta a háború legfőbb czéljának, mint azt Montecuccolitól tanúlta, a támadásra nem volt rábírható s «*a kereszténység magasabb érdekeinek megóvására*» az ostrom fölhagyását és a visszavonúlást sürgette.

Ha valamikor, úgy most másodízben alkalma lett volna Zrínyinek kardját a földhöz vágni, midőn vezértársának gyámoltalansága, hogy ne mondjuk gyávasága miatt az ellenség szeme láttára hátat fordítani s visszavonúlni kényszerült. Hátrálni most, midőn alkalma lett volna egy fényes győzelmet kivívni, a magyar névnek mérhetetlen dicsőséget szerezni, s Magyarország fölszabadításának nagy művét megindítani.

[1]) Az ostrom lefolyását lásd «Hadtörténelmi Közlemények» 1888. évfolyam 632–645. lap.

Emberek és országok sorsa egy válságos pillanatban dől el. Ilyen pillanat volt a mostani. Ha Zrínyi a német Hohenlohét a támadásra ráveheti s a török sereget megveri, biztos győzelmében pedig kételkedni a legkisebb okunk sincs, a török háború ügye a Montecuccoli-párt kezéből Zrínyi és a magyarok kezébe megy át s a Zrínyi-család s vele egész Magyarország sorsa más fordulatot vesz.

Nem sikerült; a hátrálások nagymesterének tanítványa méltó maradt mesteréhez s a visszavonuláshoz mereven ragaszkodott.

E pillanat ledöntötte Zrínyit a magaslatról, melyre magát fölküzdötte; szédítő gyorsasággal közeledik ezentúl a végzetes örvényhez, melynek végén, hogy tragikus sorsa végkép beteljék, már tárt karokkal várt reá az erőszakos halál.

A három fejű sereg megkezdte visszavonulását Zrínyivár felé.

Zrínyi szíve keserűséggel volt telve, de még mindig remélt. A vár előtt s arra támaszkodva Zrínyi meg akart állapodni, hogy a török seregét bevárja s azután megtámadja. Még egy kísérletet tett, hogy vezértársait cselekvő föllépésre bírja; utalt a kedvező terepre, melyen a török sereg előnyös viszonyok közt volt megtámadható, a vár közelségére, mely minden eshetőségre biztos menhelyet nyújthatott. Mind hiába. A német vezéreket a hátrálásban többé föltartóztatni nem lehetett s Hohenlohe mindaddig, míg serege s a török közt a Mura folyót nem tudta, semmiféle vállalatba bocsátkozni nem akart.

A seregek tehát a Mura jobb partjára vonúltak s a vár és környezete fölött uralkodó magaslatokat a törököknek engedték át.

Evvel Zrínyi szerencsecsillaga örökre letünt.

Már a visszavonulásról szóló első jelentésre fölülkerekedett Montecuccoli és pártja; büszkén hivatkoztak arra, hogy ők a kanizsai hadjárat kudarczát előre látták — a minthogy láthatták is, mivel ők készítették elő — s az udvarnál megjelenő Montecuccoli, ki a főseregget még mindig Óvár körül tétlenül ácsorgott s figyelmét nem az ellenségre, nem hadi terve végrehajtására, hanem a kanizsai eseményekre fordította, s izgatottan várta a hírt gyűlölt ellenfele bukásáról, — mint mentő angyal állott a császár elé s kész volt «koczkára tenni hírnevét», hogy az ügyeknek jobb irányba való fordítását megkísérelje.

Junius 15-én érkezett Montecuccoli a táborba, hol a zavar

tetőpontján állott. Az eddigi közvetítő, Strozzi, a Mura védelmében elesett, Hohenlohe pedig nyílt ellenkezésben állott Zrínyivel, mi a német és magyar-horvát csapatokra is átragadván, a surlódások napirenden voltak.

Montecuccoli meghallgatta Zrínyinek a támadásra vonatkozó terveit, de erre még kevésbbé volt rávehető, mint előbb Hohenlohe, kinek magatartását teljesen helyeselte. Sőt mi több, ha Montecuccoli teljesen hajlamai szerint cselekedhetik, úgy Zrínyivárt, e «hitvány aklot», mint az erődöt megvetően nevezte, menten odahagyja s visszavonúl a Dunához.

Ezt azonban még sem tehette. Határozata tehát az volt, hogy a várat ugyan védelmezi, de miatta — bár időközben a sereghez tetemes erősbítések érkeztek — ütközetet koczkáztatni nem fog.

A német-magyar sereg már számra egyenlő volt a törökkel, sőt azt fölül is múlta, a vár helyzete napról-napra szorultabb lett, de Montecuccoli a támadást különféle ürügyek alatt folyvást halogatta. Már a török táborban levő császári követ is bámulatának adott kifejezést, hogy az alig 30,000 főnyi török hadat miért nem támadják meg; de Montecuccoli azt felelte, hogy a szökevények 70,000-ről beszélnek s így a sereget koczkára tenni nem lehet.

Zrínyi haragos szomorúsággal szemlélte mindezt; nem volt többé kétsége, hogy Montecuccoli egyetlen czélja az, hogy Zrínyivár, a Zrínyiek e kedves, sok vérrel megvédett fészke, az ellenség kezébe kerüljön. Junius 27-én a magyar-horvát csapatok a várból végkép kivonattak, «nehogy tovább védelmezzék», mint Zrínyi keserűen megjegyezte.

E közben a hadi tanácsban is mindinkább kellemetlen jelenetek fejlődtek ki, s a helyzet Zrínyire tarthatlanná vált.

Junius 28-án Zrínyi lebontatá sátrát, hogy Bécsbe menjen, a királynál panaszt emelendő. E hírre az udvaroncz tábornagy megdöbbent s előbb maga sietett hozzá, szándékáról lebeszélni, majd a táborban levő magyar urakat kérte föl. Zrínyi ennek daczára junius 29-én Csáktornyára utazott. Este a magyar urak levélben még egyszer fölkérték Zrínyit a visszatérésre, ki erre hajlandó is volt, midőn hírét vette, hogy Zrínyivárt a török, Montecuccoli és az általa vezérelt 40,000 főnyi sereg szeme láttára, lövés és vedelem nélkül, rajtaütés útján bevette.

A nagyvezír az elfoglalt Zrínyivárt julius 7-én a Montecuccoli által elhelyezett aknákkal légberöpítette s azután seregével Kanizsára ment.

Zrínyi vára bevétele után visszatért ugyan a táborba, mely még mindig tétlenül szemlélte a szemben álló ellenséget, a vár pusztulása után azonban a tábort, hol már csapatja sem volt, odahagyta s Bécsbe ment, hogy a maga számára egy önálló hadsereg vagy hadtest parancsnokságát kieszközölje.

De az udvarnál már a Montecuccoli pártja uralkodott s Zrínyi minden fáradozása hiába való volt. Zrínyi seregétől, várától, befolyásától megfosztva, Csáktornyára vonúlt.

Montecuccoli ezalatt kivívta életének egyetlen győzelmét: a Szt.-Gotthárd melletti csatát, melyet a franciák unszolására fogadott el, s ugyanezek bátor közreműködésével nyert meg.

Ez végkép döntött Zrínyi sorsa fölött. Bárha a császári seregnek a csata után bekövetkezett tétlensége újból Zrínyi felé irányozta a figyelmet, tevékenységre többé tere nem nyílt, mert a császári kormány elfogadta augusztus 10-én a vasvári gyászos emlékű békét, mely a háborúnak egyelőre véget vetett.

Zrínyi s vele egész Magyarország megdöbbenve hallotta e béke föltételeit, mely nem lehetett volna az országra gyászosabb akkor sem, ha azt nem fényes győzelem, de nagy vereség előzi meg. A vasvári béke még jobban kiszolgáltatta Magyarországot a töröknek, mint eddig volt; Nagyvárad, Érsekujvár, Kanizsa török kézen maradt, Székelyhid lerombolandó, Zrínyivárt többé fölépíteni nem szabad, a császár a török adófizetőjévé vált. Ezek voltak Montecuccoli szentgotthárdi győzelmének gyümölcsei.

A császári kormány tudta, hogy e béke Magyarországon nagy visszatetszést fog szülni, s aggodalmas figyelemmel kísérte Zrínyi Miklósnak, mint a magyar ellenzék vezérének s a magyar nemzet hivatott képviselőjének, minden lépését.

De Zrínyi végső elkeseredésében alkotmányos óváson kívül egyelőre semmit sem szándékozott tenni; reményét vesztve visszavonúlt csáktornyai birtokára s a vadászatban keresett szórakozást. E közben érte őt váratlanul 1664 november 18-án a halál.

A sors még halálában is mostoha volt hozzá s nem engedte, hogy a csatamezőn vérezzen el; a hős keblet, melyet a legtisztább,

legönzetlenebb hazaszeretet töltött be, egy vadkan agyarai tépték szét.

Evvel bevégeztük Zrínyi Miklós vezéri pályájának vázlatát.

Isten és a sors által kegyelt embereknek jut annyi dicsőség, Isten és a sorstól elhagyott embereknek annyi keserűség osztályrészül, mint a mennyi Zrínyi Miklósnak jutott.

Nem egy fejjel: egy évszázaddal emelkedett ki Zrínyi kortársai közül, s ha lelke legtitkosabb gondolatai között talán a korona is helyet foglalt, ám bátran állíthatjuk, hogy szellemének fensége, szívének és jellemének nemessége, a lángoló szeretet, melylyel a magyar hazát s annak dicsőségét keblére ölelte, Mátyás királynak méltó utódává tették volna őt. De nem hiszszük, hogy Zrínyi valaha a trónra, a koronára vágyott volna. Lelkének egyetlen és legfőbb vágyát hazájának a török rabszolgaság alól való fölszabadítása képezte; kitöltötte ez keblét teljesen s e mellett semmi más vágynak hely nem juthatott.

De a sors, melyben ő az emberek cselekedeteinek Isten után legfőbb intézőjét látta, talán ép azért, mert annyira bízott benne, mostoha volt iránta.

Zrínyi hadi terve az 1664-ik évi hadjárathoz hadvezéri hivatottságát minden kétségen felül helyezi, valamint nem hagynak kétséget egyéb iratai és nyilatkozatai sem az iránt, hogy teljes mértékben bírt mindama kellékekkel, melyek egy nagy hadvezérnél megkívántatnak; kétségtelen az is, hogy szelleme magas röptében messze elhagyta azokat, kik vele vagy körülötte a hadi mesterséget űzték, s még kétségtelenebb, hogy azokat úgy erkölcsi tulajdonokban, mint személyes bátorságban, vitézségben felülmúlta.

Ámde mind e tulajdonságok teljes kifejtésére, mind e tehetségek érvényesítésére hiányzott a tér, hiányzott az alkalom, s ha az kínálkozott, ellenségeinek gyűlölete, vezértársainak irígysége, megfosztotta, elütötte őt tőle.

Hiányzott a «sors bona», a jó szerencse.

Rónai Horváth Jenő.

A SÁROSPATAKI ÉS GYULAFEHÉRVÁRI ÁGYÚÖNTŐHÁZAK A XVII. SZÁZADBAN I. RÁKÓCZY GYÖRGY IDEJÉBEN.

Szilágyi Sándor e folyóirat első évfolyamában érdekes adatokat közölt I. Rákóczy György erdélyi fejedelem két tüzérszertárának történetéhez.[1]) Kutatásaim közben ugyane két szertár és öntőházra, t. i. a sárospataki és gyulafehérvári öntőházakra vonatkozólag nagyfontosságu adatokra találván, sietek azokat már csak azért is közzétenni, hogy az előbb említettem becses dolgozatot kiegészíthessem. Két jegyzékről van ugyanis szó, az egyik *1645*-ben készült s feltünteti, hogy a pataki öntőházban 12 falkony ágyúnak elkészítéséhez mennyi és milyen anyag kellett, miként folyt le az öntés s mi volt az érte az öntőnek s egyéb mesteremberekneк járt fizetés.

A munkálatok felügyeletével itt Pálházy István prefectus és Miszty István udvarbíró voltak megbízva. Látjuk ezen közben, hogy nem csupán nyers réz s «holmi elszakadozott taraczkoknak es ágyúknak matériás reze», hanem Szerencsről egy harang és Kassáról négy kis taraczk is fölhasználtatik ezen ágyúk öntéséhez. Hadi történetünkre és régészetünkre vonatkozólag mennyi becses adat veszett így el öntőházainkban, az ágyúk folytonos átöntése által.

Ugyanez alkalommal Ibrányi Mihály váradi kapitány részére is öntetett ott egy harang, a melynek költségeit azonban a fejedelem, mint Szilágyi közleményéből látjuk, nem volt hajlandó az öntőmesternek betudni. A mellékanyagokon kívül tisztán réz föl-

[1]) *Hadtört. Közl.* 1888. 177. l.

használtatott ez alkalommal 187 mázsa és 92 font. Érdekes azonban, hogy ebből az öntésnél apadásba ment, vagyis elpárolgott és a mintákban maradt 9 mázsa és 57 font. Az egész művelettől kapott az öntőmester 690 frt 43 denárt.

A másik sokkal pontosabb és részlegesebb jegyzék, 10 öreg ágyúnak *Anthoni* mester által a fejérvári öntőházhan való megöntéséről szól, ugyancsak *1645*-ben és *1646*-ban.

Itt az ágyúöntésnek valóban minden legkisebb részletével megösmerkedünk s az akkori árviszonyok felől is fontos értesüléseket nyerünk.

A 10 nagy ágyúhoz 438 mázsa és 125 font réz használtatott föl. Egy mázsában 140 font volt; fontját 50 denárral számítva, egy mázsa 70 frtba s így csupán a réz 30,722 frt 50 denárba került. Az ágyúk kerekeire mindegyiknél 22 mázsa s így összesen 220 mázsa vas ment fel, 1210 frt értékben.

Az öntés körüli munkával egész serege foglalkozott a munkásoknak. Így azon nyolcz hónap alatt míg az öntés folyt, csupán a kovácsok 7404 czipót ettek meg. Lakatos 47, ötvös 16, kerekes 80, ács 84 személy szerint számíttatott fel. A vegyes és közönségesebb munkával, minő az ágyúk kiásása az öntés után, azok kifurása, megmázsálása, emelgetése, hurczolása és megpróbálása volt, drabantok, napszámosok 1296 személyt számítva foglalkozkoztak s 5315 czipót ettek meg.

Magának az ágyúöntőnek fizetése 1974 frt 75 denárt tett ki.

A fődolog volt az öntőminták elkészítése, melylyel a mintázó ötvösök, kik már művész számba mentek s maga az öntőmester foglalkozott. Ehez ismét sok viasz, faggyu, terpentin és gyertya kellett. Az olvasztáshoz pedig a tűz élesztésére 33 szekér kovácsszénre és 35 öl fára volt szükség.

Minden ágyú ezen felül kötőlánczokkal, gyámolokkal, csigákkal s összesen több mint másfél ezer öl kötéllel szereltetett föl; úgy hogy a 10 ágyú öntésének összes költsége, midőn az 1646 szeptember 14-én összegeztetett, 35,453 frt 99 denárt tett ki; és így egy ágyú 3545 frt 29 és $^{9}/_{10}$-ed denárba került.

Az akkori árviszonyokat is tekintve, mindenesetre rendkívüli nagy összeg. Elképzelhető tehát, hogy a fejedelem mily óriási összegeket költhetett hadainak s különösen munkácsi és tokaji várai-

nak fölszerelésére, midőn ez mindazon költségeinek csak mondhatni egyik elenyésző csekély része volt. Hiszen Szilágyi közleményéből látjuk, hogy ugyan ezen években előbb 12, azután 16 falkonétát és 33 taraczkot öntetett.

De lássuk a nagyérdekű jegyzékeket közelebbről:

Anno 1645.

Az mi kegyelmes urunk pataki ágyúöntőházban, ujonnan megöntötött tizenkét új, négy négy-negy fontos falkonyok megöntésére adattatott réznek és matériának consignátiója:

	Centenario:
Die 8. novembris adatott Paálházy István uram által, az féle elszakadozott taraczkoknak és ágyúknak matériás reze, az ágyúöntő kezihez	47 ℳ —
Eodem az előtti öntetett taraczkoknak végeirűl esett materiás rezet adatott kezihez mely volt	13 ℳ 102.
Eodem az ágyúöntőház előtt lévő elszakadozott taraczkoknak az rezit, mely materiás volt, adott kezihez	47 ℳ —
Jeszenőbűl hozott elszakadozott ágyút, melyben materiás réz volt, adott Pálházy úr kezihez, kiben volt	42 ℳ —
Az ágyúöntőházban volt egy darab materiás réz, az mely az előtti öntött taraczkoktúl lefutott, és most kezihez adatott	8 ℳ —
Kassárúl hozott négy kis taraczkoknak az rezét, adott Paálházy úr az ágyúöntő kezihez, mely volt	26 ℳ 93.
Ugyanakkor adatott Paálházy úr által az ágyúöntő kezihez materiátlan réz az várbúl	5 ℳ —
Item fejér ón adatott ugyan Paálházy uram által az ágyúöntő kezihez	7 ℳ 74.
Summája az materiás réznek	184 ℳ 75.
Materiátlan veres réznek	5 ℳ —
Fejér ónnak	7 ℳ 74.
Generaliter summa facit	197 ℳ 29.

Ezen felől specificált materiákbúl öntötött lövőszerszámok és egyéb eszközök:

Centenario:

Az Nr. 12. Ujonnan megöntötött négy-négy fontos falkonyokba vagyon materiás réz promiscui ... ... 137 ℔ 20.

Az váradi portörő házhoz ujonnan megöntötött 12. talpakban és 12. czepelősekben avagy nyilakban vagyon materiás réz ... ... 4 ℔ 41.

Az szerencsi harangban vagyon promiscui réz. Centenario 4 ℔ 105, ezben szerencsiek ő harangjokban volt Cent. 2 ℔ 60, és így urunk rezibűl adatott ezen haranghoz ... ... 2 ℔ 45.

Az váradi kapitány Ibrányi Mihály úr harangjában vagyon promiscue réz. Cent. 7 ℔ 06, ezen haranghoz adott Ibrányi úr maga rezet, törödözött harangban Cent. 4. És így az mi kegyelmes urunk rezibűl erogáltatott azon haranghoz réz... ... ... 3 ℔ 06.

In summa ezen specificált szerszámokban vagyon réz 146 ℔ 112.

Restál:

Ezen taraczkok avagy falkonyok végeibűl az ki elmecződett és az kemenczébűl kifolyt, és kemenczében is az ki megmaradott, item az falkonyok lyukaibúl a ki kifúródott, mindenütt egybenszedvén és megméretvén lött promiscue az ki restál, és Pálházy úr kezihez adatott materiás réz ... ... 40 ℔ 100.

És így az megöntetett rezet, az ki az lövő szerszámokban és a porházhoz való eszkezekben, harangokban vagyon; item az ki megmaradt és Pálházy uram kezihez adatott, facit generaliter summa ... ... 187 ℔ 92.

Ment azért az apadásra réz a felől specificált rézbűl in toto ... ... Nro 9 ℔ 57.

Ezen megöntett szerszámoktúl való fizetés.

Az Nro 12. Falkonyokban vagyon réz Cent. 137 ℔ 20; az portörő malomhoz való eszközekben Cent. 4 ℔ 41 in summa Cent. 141 ℔ 61. Ennek minden mázsájátúl per f. 4,50 fizetvén in summa teszen hungaricales f. 636 dn. 78.

Az szerencsi harangban vagyon réz Cent. 4 *á* 105, a singh centenar. per f. 4 denaros 50 fizetvén, teszen ... ... hungarical f. 22 dn. —
summa f. 658 dn. 78.

Az váradi kapitány harangjában vagyon réz Centenario 7 *á* 6 a singh. centenar. per f. 4 dn. 50 fizetvén, facit ... ... f. 31 dn. 65.
summa per se

Tota summa facit ... ... hungarical f. 690 dn. 43.

Solutio.

Nemzetes præfectus uram ő kegyelme commissiójából adott Pataki udvarbíró Miszty István uram elsőben neki ... ...hungarical f. 100.

Azután viszont a mikor urunk Erdélyben hivatta adott neki Miszty István uram in paratis ... ... f. 32.

Lengyelországban Baxy István úr a mikor kihívatta, adott ott neki Baxy István úr talleros imperiáles Nr. 185 minden tallért in f. 1 dn. 80 computálván teszen ... ... hungarical f. 333.
summa solutionis facit hungarical f. 465.

És így restálna még hátra fizetésében in paratis hungarical ... ... f. 225 dn. 43.

Ez az számvetés után adatott nemzetes præfectus uram neki udvarbíró Miszty István uram által ... f. 200.
summa per se.

Et sic adhuc restarent solvendi ... ... f. 25 dn. 43.

Mivel peniglen az ágyúöntő az Ibrányi Mihály úr harangjához az mi kegyelmes urunk rezibűl úgy mint matériás rézbűl az Ibrányi Mihály úr ezen felől erogált idest Cent. 3 *á* 06; mely réznek mázsáját per f. 60 computálván tenne azon réznek az ára ... ... f. 183.

Item munkájáért az mint oda fel specificáltatott ... f. 31 dn. 65.
summa f. 214 dn. 65.

És így ha ezen Ibrányi Mihály uram harangjához

adatott réznek az ára az ágyúöntő kezihez adatott, item megöntéséért is idest ... ... f. 214 dn. 60.
Percipiált azért feljebb ezen számvetésen felől, mely jövendő munkájára tudódik idest ... hungarical f. 189 dn. 22.

Anno 1646 die 16 Junii, az mint ide fel vagyon declarálva in omnibus, így vetettünk számot az ágyúöntővel, az harangnak az árát, és ahoz adatott réznek az árát is ő percipiálta, és az harangot is elvitték Ibrányi Mihály úr szolgái.

Ez ide felnotáltatott f. 189 dn. 22. jövendő munkájára marad.

(Eredetije: *Országos levéltár.* Limbus.)

* * *

Az mely Nro 10 öreg álgyukat urunk Ő nagysága Anthóni álgyúmester által a die 10. Decembris anno 1645. usque ad diem 20. Julii anno 1646. Fejérváratt öntettett azoknak megöntésekre mennyi materiás réz és mennyi vas erogálodott item; különféle materiák és instrumentumok árai; annak felette azoknak ágyai, tengelyi, kerekei és egyéb faszerszáminak csinálásától, kerekesek, ácsok, kovácsok, lakatosok és minden rendbéli mesteremberek solutiojától való expensákot, in justo præfato æstimálván, és készpénzre computálván, annak brevis extractussa pro ut sequitur.

Réz erogatio.

Materiás réz vagyon az prænotált tíz álgyúkban, in summa Centenarium Nro 438 *Ø* 125, melynek mázsáját a 140 fontos mázsával ad f. 70 computálván, s fontját pro denario 50 tudván, præfatum facit ... ... f. 30722,50.

Vas erogatio.

Mindenik álgyúnak ágyaira, kerekek talpaira, tengelyeire és egyéb faeszközének vasazására, mindenikre huszonkét két mázsa vas erogálódván, azoknak megindításakor hozzá adott pár vasaló lánczo-

kon és vas eszközökön kívűl juxta rationem rationistæ, melynek mázsáját pro f. 5 dn. 50 computálván facit --- --- --- --- --- --- --- --- --- f. 1210.
mely vasnak műbe való apadása, ha feltudatik minden tíz font vasra egy font apadást tudván, az megint Nro 220 mázsa vasbúl defalkálódik Centenar. 12 és így marad az ágyúkra Centenar. 201.

Kovácsok solutiójára való erogatio.

Azon álgyúk vasazásán dolgozó kovácsoknak intra tempus præmissum pro personis vestri Nro 248 heti fizetések erogatiója facit --- --- --- --- --- f. 242.35.
Hus erogatiója teszen . . . . . librum 1414. sing. pro denario 1½ tudván facit --- --- --- --- --- f. 21.12.
Sajt erogatio teszen libr. 129½, libr. pro denario 4 tudván facit --- --- --- --- --- --- --- --- f. 5.18.
Czipó erogatiója teszen Nro 7404, mely juxta consertam diem sűlt ki ex tritici cubulum 30.3½, melynek vékáját pro denario 35 tudván, teszen az ára in paratis --- --- --- --- --- --- --- --- --- f. 43.22.
Bort erogáltak reájuk . . . . . 1102, melyet erdélyi veder számra computálván és itczéjét pro denario 12 tudván pretium facit --- --- --- --- --- --- f. 88.8.

Lakatosok solutiójára való erogatio.

Lakatosoknak pro personis Nro 47 az álgyúöntő fizetesen kívől, melyet a dominus prouisor fizetett facit --- --- --- --- --- --- --- --- --- --- f. 2.16.
Item húst ezeknek erogált libr. 242 pretium facit --- f. 3.63.
Sajtot erogált libr. 40 pretium facit --- --- --- --- f. 1.60.
Czipót erogált Nro 944, mely sült ex. trit. cub. 3.3½ modo prænotato teszen az ára --- --- --- --- f. 5.42.
Bort erogált Nro 165 mely teszen erdélyi vedret Nro 13.6 sing. ára pro denario 12 computálván facit f. 13.20.

Ötvesek solutiójára való erogatio.

Ötvesek miveltek azon álgyukon personis Nro 16 kiknek similiter noha az álgyúöntő fizetett, mind az által præbendájok a várbúl járván, czipó erogatio teszen Nro 336 mely sült ex trit. cub. 1.1½ pretium facit ... ... f. 1.92.
Húst erogált libr. 87 pretium facit ... ... f. 1.31½.
Bort erogáltak 71 facit veder 15.7½ sing pro denario 12 computálván pretium facit... ... ... f. 5.70.

Kerekesek solutiójára való erogatio.

Az kerekesek munkájától való solutio pro personis 80 intra tempus prænotatum diversis viabusque facit f. 65.45.
Hust erogált libr. 430 pretium facit ... ... f. 6.45.
Czipót erogáltak Nro 2046 ex cub. 8.2 sing metrece pro denario 35 computálván pretium facit ... ... f. 11.90.
Bort erogáltak . . . 483 facit . . . veder 40.2 sing, oct. pro denario 12, computálván pretium facit ... f. 32.20

Ácsok solutiójára való erogatio.

Ácsok fizetése pro personis Nro 84 hétre fizetődött nekik facit... ... ... f. 65.16.
Húst erogáltak librum 452 pretium facit ... ... f. 6.78.
Sajtot erogáltak libr. 69 pretium facit... ... ... f. 2.76.
Czipót erogáltak Nro 2633 ex cub. 11 denar. 35 facit f. 15.40.
Bort erogáltak Nro 552 facit veder 46 singulis oct. pro denario 12 computálván pretium facit... ... f. 36.80.

Ad diuersis.

Drabantoknak, kik az álgyúkat kiásták, vonták, fúrták, mázsálták, próbálták, idest personis 1296.
Czipó erogatio in summa facit Nro 5315, melyet simi-

liter búzára, avagy lisztre computálván, teszen paratis cubulis $22.^{1}{}_{2}$ et singuli metrece seu quartalia pro denario 35 tudván, facit ... ... f. 30.97.

Sajtot erogáltak nekik librum 432 pretium facit ... f. 17.28.

Az álgyúöntőnek maga munkájáért mázsájától f. 4.50 fizetvén, az prænotált Nro 438 mázsa és 125 font rezek megöntesétől való solutiója teszen in summa f. 1974.75.

Viaszot a formákhoz adtak librum 17 sing. libr. pro denario 45 tudván, pretium facit ... ... f. 7.75.

Terpentinát azon formákhoz librum 9 pro denario 40 computálván ... ... f. 3.60.

Gyertyát azon álgyúknak öntések, kiásatások és formáknak földben való beverések szüksége idejére erogáltak Nro 663 melynek az ára teszen ... ... f. 6.63.

Szalonnát megöntésekhez erogáltak librum Nro 177 sing. libr. pro denario 8 computálván facit ... ... f. 14.16.

Faggyat a formák csinálásához erogáltak librum 112 sing. libr. pro denario 5 computálván, pretium facit ... ... f. 5.60.

Kovács szén ment a formák száraztására Nro 33 szekérrel et sing. cub. ad f. 90 computálván facit ... f. 29.70.

Fa ment a réz megolvasztására orgias Nro 35 minden egy öl fát három-három szekérre; és minden egy szekér fát viszont ad denar. 40 tudván, pretium facit ... ... f. 42.

Az álgyúknak puskaporrmérő tíz kalányra ment ki, mért tályog réz librum 32. sing. libr. pro denario 50 computálván facit ... ... f. 16.

Azon álgyúkhoz való döröczkölő fákot és czölömpöket csináltanak Nro 30 sing. pro denario 30 tudván, pretium facit ... ... f. 3.60.

Melyekhez kópjaszálat adtanak Nro 20. Egyiket-egyiket pro denario 16 tudván, facit ... ... f. 3.20.

Item:

Azon álgyúkat megakarván indítani, az álgyúk ágyai

igazításához adtak ki viszont vasat centenar. 2.42
melynek az ára teszen ... ... f. 12.68.
Lánczot adtak mindenik álgyúhoz kettőt-kettőt Nro 20.
melyekhez volt vas centenar. 4.33. pretium facit f. 23.32.
Vasat adtanak az útra, a mire kévántatik, centenar.
Nro 1.38. melynek teszen az ára ... ... f. 7.2.
Vas ásót adtak az útra Nro 3 sing. pro denario 70;
vas kapát is Nro 3. sing. pro denario 33 tudván
facit ... ... f. 3.10.
Elűljáró öreg derék szegeket adtak Nro 5 melyek
nyomtanak cent. 1. ℔ 12½ pretium facit ... ... f. 6.18.
Egy gyámol tönköt, vagyon rajta négy vas karika két
foglaló vassal librum 14. facit... ... ... f. —.70.

Egy csigát 3 rézkarikájával, 3 általjáró szegekkel, vasban foglalva, az ketteje egy forgó karikával; item azon csiga fáknak két fájának a végiben két-két vas-szeg egy szorító karikával: az harmadik fájának is az alsó végiben egy erős vas-szeg szorító karikájával: azon fának felső végiben vas pléhhel burítva egy szorító vaskarika; ugyanazon fának az közepin, mivel megtalált volt pattanni egy erős vaspánt: ugyan ezen csigán az hol a feltekerő fa jár, két erős széles vaspánt rezezéssel és rezes fejével, kibe a tekerő fa jár, ahoz való két vasék, szegeivel, lánczostúl; item ugyan azon tekerő fának a végibe két-két vaskarika; ezek a csigához való szerszámok, kit noha ő nagysága visszahozat, nem kell computusba tudni, ha penig oda marad, ő nagysága æstimáltassa, minden hozzá tartozó eszközeivel együtt, kötelein kívől.

Item: két új vas nélkől való álgyú kereket és három
új tengelyt is, ugyanaz útra vittek, pretium facit f. 3.75.
Mindenik álgyú eleibe egy-egy öreg hatvan öles köteleket is adván, idest Nro 10, melyeket megmérvén,
nyomtanak centenar. 23 ℔ 30; ölszám penig volt
bennek Nro 600 et singulaæ ulnæ pro denario 75
computálván, pretium facit ... ... f. 450.
Ugyanazon álgyúkhoz harmincz öles köteleket adtak
Nro 10. kikben volt centenar. 12. öl szám penig

Nro 300, melynek ölit ad denar. 40 computálván facit ... f. 120.
Item hat-hat öles köteleket Nro 20. sing. ad denar 30. computálván pretium facit ... f. 36.
Viszont az álgyúk bekötözésére vékonyabb köteleket hét-hét ölest adtak Nro 50. melynek ölit pro denario 3. tudván pretium facit... f. 10.50.
Rövidebb kötél ment reájok Nro 10. melyekkel az rúdhoz az erős köteleket kötözték sing. pro denario 12 tudván pretium facit... f. 1.20.
Az álgyúk gyámola felkötözésére adtanak istrángot Nro 2. pro denario 8. Kalánok és döröczkölők kötözésére egy vég gyeplőt pro denario 15. summa f. —.23.
Azon álgyúk csigájához kit elvittek adtanak egy Nro 18. öles kötelet és egy tíz öleset, ölit pro denario 20. tudván, pretium facit ... f. 5.60.

Tota ac universa erogationum pecuniarum.
Summa facit f. 35,453.99.

Albæ-Juliæ. die 14. Septembris anno 1646.

Exactoris rationistæ fiscalium m. p.

(Eredetije: Országos Levéltár. Limbus.)

Ugyanezen időben, a folytonos harczok szükséglete következtében ágyúöntésünk egyebütt is virágzott az országban. Így Erdélyben, különösen Nagy-Szebenben, hol 1552 óta, midőn ott Haas Conrád császári zeugwart épített öntőműhelyt (Giesshitten),[1] folytonosan volt öntőház.

De öntöttek ezen kívül ágyút Beszterczebányán, Kassán és Pozsonyban is. Igaz ugyan, hogy az ágyúöntők itt is többnyire németekből és spanyolokból teltek ki, de voltak már a XV. század végétől kezdve magyar öntőink is elegen, kik az előbbenieknél semmivel sem állottak alább mesterségükben.

1651-ben a János király elleni hadrakészülés közben Ferdinánd fejtett ki lázas tevékenységet hadikészleteinek s különösen

[1]) *Thallóczy* Lajos. Magyar ágyú a XVI. századból. Arch. Ert. 1880. 130. lap.

ágyúinak gyarapításában. Így augusztus 24-éről két rendeletet is bocsájt a magyar udvari kamarához, melyekben elrendeli, hogy új ágyúk öntésére ezer mázsa rezet és 350 mázsa ónt szállíttasson azonnal hajón Győrből Bécsbe és hogy a taksás városoktól hajtasson be négy ezer forintot és azt adja *Lewen Leonárd* öntőmester költségeire.

Április 8-áról pedig újra rendeli, hogy a Szendrőben felesleges rossz ágyúkat sürgősen szállíttassák át Kassára, hogy ott újból átöntessenek, továbbá hogy 1050 frt értékben 200 mázsa jó ónt küldjenek Bécsbe és Pozsonyba, ugyancsak új ágyúk öntésére.

Márczius 24-én pedig már elrendeli, hogy a Bécsben és Pozsonyban öntött 20 ágyút Kassára szállíttassák. A következő napon pedig meghagyja, hogy Szendrő helyreállítása és ágyúkkal való fölszereltetésének költségeihez három ezer forintot fizessenek hadadi Wesselényi Ferencznek.[1])

Ily tevékenysége mellett az ágyúöntés mesterségének, midőn mondhatni folytonosan, mindennap készültek évtizedeken keresztül kisebb vagy nagyobb lövegek szertárainkban és öntőműhelyeinkben; természetes, hogy maga e mesterség technikája is rendkívül kifejlett s sok esetben a művészetnek is tápot nyújtott. Tudományunk szempontjából, mint már föntebb is említők, legnagyobb baj, hogy a lövegek folytonosan ismétlődő átöntése folytán igen kevés emlékünk maradt fenn e korból. Épen azért azonban, hogy e nagyszerűnek mondható tevékenységet méltóképen megismerhessük, mindent el kell követnünk, hogy a még létező csekély számú emléket mindenütt fölkeressük, tanúlmányozzuk és egybegyűjtsük.

D. Szendrei János.

[1]) *Országos levéltár.* Benigne Resolutiones.

TÁRCZA.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA HADTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁBÓL.

A Magyar Tudományos Akadémia hadtudományi bizottsága évzáró ülése 1890 deczember 13-dikán volt. A Hollán Ernő altábornagy elnöklete alatt tartott ülésen részt vettek Szvetics József tábornok és Zsoldos Ferencz ezredes, a bizottság több polgári tagja és az előadó.

Az ülés főtárgyát az akadémiának beterjesztendő *évi jelentés* képezte, melynek közérdekű részeit a következőkben közöljük:

I. Jelentés a bizottság működéséről. Bárha a hadtudományi bizottság — eszközei szerény voltánál fogva — nagyszabású működést ki nem fejthet, mégis azon kedvező helyzetben van, hogy kitűzött czéljait minden évben egy-egy lépéssel jobban megközelíti s így jelentései évről-évre kedvezőbbekké válhatnak.

1. *Irodalmi működése* a bizottságnak ez évben is kiváltképen a magyar hadi történetírás fejlesztésére irányult, de a bizottság e mellett más irányban is buzgólkodott.

«*Hadtörténelmi Közlemények*» czímű folyóirata a lefolyt évben a III. évfolyamot is befejezte, még pedig jelentékenyen megerősödve. A nagy és alig remélt pártolás ugyanis a bizottságot arra indította, hogy a folyóiratot évnegyedesből két havonkint megjelenővé alakította át, minek folytán az már az elmúlt évben is nem négy, hanem öt füzetben jelent meg.

Miután a füzetek terjedelme 8—10 ív között váltakozott, a folyóirat összes terjedelme 46 nyomtatott ívre emelkedett, melyhez mellékletkép hat arczkép és kilencz térkép és csatavázlat járult.

A munkálkodásban a bizottság tagjai is tevékeny részt vettek s a folyóirat általában eddigi irodalmi színvonalán megtartatott.

Fölemlítendőnek tartjuk, hogy a *Hadtörténelmi Közlemények Corvin Mátyás* dicső királyunk halálának négyszázados évfordulóját egy külön ez alkalomra szerkesztett emlékfüzettel ünnepelte meg, mely kizárólag e nagy király s nagy hadvezér emlékének volt szentelve.

A folyóirat anyagi sikere még teljesebb volt, a mennyiben az előfizetők száma a lefolyt évben ismét 100-al emelkedett, minek folytán nemcsak a folyóirat nyomtatási és kiadási költségei ebből kerültek ki, de még egy nagyobb, 500 frankos pályadíj kitűzésére is födözet maradt.

Nagy köszönet illeti a honvédelmi miniszter úr Ő Nagyméltóságát, ki a vállalatot ez évben is nagylelkűleg támogatta, mint minden évben ezúttal is 100 példányt rendelvén meg, s elismerés a honvéd tisztikart, mely a vállalatnak szintén hű és meleg pártolója maradt.

A folyóirat pályázata ez évben is sikeres volt. A pályadíj ugyan nem volt kiadható, de a beérkezett két pályamű egyike, a «*Nemzeti függetlenségünk védelmezése III. Henrik ellen*» című, a bírálók által dícséretre érdemesnek ítéltetett, s a folyóirat jövő 1891-ik évi IV. évfolyamában közzé fog tétetni.

Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér, hadtudományi munkáinak kinyomatása immár szintén megtörtént s az 25½ nyomtatott ívnyi terjedelemben, Zrínyi arczképével díszítve a karácsonyi könyvpiacz egyik újdonsága. Rónai Horváth Jenő százados a műhöz egy Zrínyi katonai pályáját és hadtudományi elveit megismertető bevezetést, több mint 1000 magyarázó észrevételt s minden részhez commentárokat csatolt.

Végre Szécsi Mór százados befejezte az *1866-ik évi osztrák-olasz háború* katonai történetét, melyet a bizottság megbízásából annak új vállalata, az «Egyetemes magyar hadtörténelmi könyvtár» számára írt.

A munka most adatott bírálatra s kiadásra az 1891-ik év folyamán kerül.

2. A «*Hadtörténelmi Múzeum*» ügye, mely a bizottságtól indúlt ki, örvendetesen halad. A vallás- és közoktatásügyi miniszter úr dr. Szendrei János urat, a hadtudományi bizottság külső tagját, hosszabb külföldi útra küldötte azon czélból, hogy a magyar eredetű tárgyakat tanúlmányozza, s ezekről valamint a külföldi hadi múzeumok berendezéséről stb. jelentést tegyen; hasonló megbízást nyert dr. Szendrei a belföld némely részeire is. A vallás és közoktatásügyi miniszter úr Ő Nagyméltósága ezenkívűl a jövő évtől kezdve egy múzeumi segédőri helyet rendszeresített, kinek föladata a Magyar Hadtörténelmi Múzeum előkészítése lesz.

3. A bizottság tagjai részt vettek az irodalmi művek bírálatában, néhányan — mint az állandó múzeumi bizottság tagjai — a hadtörténelmi múzeum létesítésén fáradoztak, ismét mások tagjai a folyóirat szerkesztő bizottságának.

4. Különféle ügyeinek elintézésére a bizottság a lefolyt évben öt ülést tartott.

II. A bizottság jövő évi munkásságának tervrajza.

1. A bizottság folyóiratát, a *Hadtörténelmi Közleményeket*, mely már eddig is oly nagy sikert aratott, a jövő évben is folytatja s annak IV. évfolyamát megindítja. Ez a jövő évben ismét két havonkint, vagyis öt füzetben fog megjelenni.

2. A bizottság ez évre is egy *hadtörténelmi pályakérdést* tűzött ki, melynek jutalmazására a folyóirat jövedelméből 500 frankot, azaz 250 forintot szándékozik fordítani.

3. Megkezdi a bizottság a múlt évben már jelzett «*Egyetemes Magyar hadtörténelmi könyvtár*» című vállalatát, melynek első kötetét Szécsi Mór százados «Az 1866-ik évi osztrák-olasz háború» című műve képezendi.

4. A «Magyar Hadtörténelmi Múzeum» ügyét a bizottság a jövő évben is kitelhetőleg elő fogja mozdítani.

Az ülés végén dr. *Szendrei János* szóbeli jelentést tett a bizottságnak külföldi útja eredményéről, melyet később részletesen kidolgozva írásban fog bemutatni.

HADTÖRTÉNELMI APRÓSÁGOK.

Az ős-magyar ruházatról és fegyverzetről. Az állandó országház építő bizottsága a Magyar Tudományos Akadémiától több rendbeli históriai adatra nézve fölvilágosítást kért, melyek a Munkácsy Mihály által festendő nagy kép (Árpád honfoglalása) megalkotásához szükségesek.

Az akadémia válasza az 1891 január 26-án megtartott összes ülésen olvastatott föl. A válaszpontok közül kiválóan érdekes az, melyet az archæologiai bizottság, elnöke *Pulszky Ferencz* véleménye alapján adott, s melyet a főtitkár úr szívességéből a kérdéssel együtt szószerint közlünk:

* * *

V. *Mily támpontok nyújthatók, úgy a magyarok, mint a meghódoló népfajok korhű öltözékét és fegyverzetét illetőleg — és melyek a nemzeti múzeumban, avagy esetleg más gyűjteményekben az e czélra felhasználható tárgyak?*

E kérdésre az archæologiai állandó bizottság elnökének, Pulszky Ferencz t. tagnak, véleménye alapján, a következő választ adja:

«Hogyha azt kérdezzük, mit tanúlunk a magyar pogány sírleletekből a vezérkori vitézek ruházatáról és fegyverzetéről, a következőkben összesíthetjük tapasztalatainkat:

A sírok, melyeket eddig felástak, mind lovas sírok, melyekbe a vitézt lovával együtt temették el. A ló mindig rajta fekszik a lovag tetemén, minek következtében az elporlott lószerszám ezüst díszei a vitéz ruházatának díszítéseivel gyakran összevegyűltek. A vas zabla a galgóczi leletnél ezüst gombokkal ékes, a kengyelvasak többnyire karika alakúak, a lószerszám fődísze szívalakú ezüst lemez, közepén aranyzott mélyedéssel; ilyet találtak Pilinben és Nagy-Teremián, ez a ló szügyére volt alkalmazva. Hasonló alakú de kisebb ily lemezek Gödöllőn fordúltak elő. Egyszerű gombalakú pitykék ékesítették a lószerszámot, különböző változatokban.

A lovagnak nem volt sisakja, mit a koponyán látható sebhelyek is bizonyítanak.

A föveg, a szolyvai lelet tanúsága szerint, nemezből készült prémmel díszített kucsma lehetett, melyhez elől paizs forma ezüst lemezt alkalmaztak, melyre növénydísz, geometrikus hosszúkás keskeny négyszögekben való elrendezéssel, hol trébelve (galgóczi lelet), hol vésve volt. A ruhára ezüst pikkelyeket vagy külföldi pénzeket varrtak fel; pánczélnak nincs nyoma. Az öv keskeny volt, a kard szintén keskeny, nem erősen görbűlt, tokját veresre festett elefántcsont lemezdarabokkal díszítették; ezek mind símák.

Vajjon a sírban talált nyak- és karpereczek a férfi vagy a nő ékszeréhez tartoznak-e, ez eddig bizonytalan, de valószínűbb, hogy a nő tetemét díszítették, mert az eddig felásott sírokban mindig a nő csontváza a vitéz csontváza mellett fekszik, hol arany, hol ezüst, díszes, hólyagos fülbevalóval. Az ezüst vagy bronz nyakperecz vastagabb drótnak hol három, hol négy szálából össze van fonva, néha még két finom fonott ezüst szál is be van vezetve azon közökbe, melyek a vastagabb drót fonásából erednek. Üveg és ezüst kláris szintén a női ékszerekhez tartozik.

A fegyverzethez tartozik még a lándzsa és a nyíl, mind a kettőnek vasa többnyire levélalakú, az utóbbi néha szárnyas. A puzdrának, íjnak és paizsnak semmi nyomát nem találták az eddig felásott sírokban, ezek

valószínűleg fából és bőrből készültek, melyeket a föld sava felemésztett. Teremián találtak finomabb és durvább lenszövet-darabokat, valószínűleg a nő ruhamaradékát. A korbeli írók tanúsága szerint a főemberek ruházatára sok arany ékszer volt függesztve, mely csengetyűhanggal kísérte lépteiket.»

A kard-, kézi lőfegyver- és tölténygyártás történetéhez hazánkban. A múlt századi önálló nemzeti hadseregnek, II. Rákóczi Ferencz fejedelem és a Magyar Szövetkezett Rendek nyolcz évi folytonos háború nehéz próbáit, nélkülözéseit vitézül s kitartóan kiállott hadseregének általános ismertetését adtam e becses folyóirat legelső füzetében. (1888-ik évi folyam, 12—23. l.) Ezen tanúlmányomban a Rákóczi-féle csapatok különböző fegyvernemeinek fölszerelése és fölfegyverzése mellett megemlékezém arról is, hogy a fegyverek — és pedig a kisebb-nagyobb fajta kézi lőfegyverek is, — részben idehaza gyártattak, magyar kard- és puskamívesek által, nevezetesen a felvidéki városokban, (15—16. l.). Most idevonatkozólag két, eddig ismeretlen, pedig a magyar fegyveripar történetére kiváló érdekkel bíró eredeti okmányt akarok közzétenni. Ezek egyike, a kézi-fegyverek nagyobb tömegű, rendszeres és állandó gyártását elrendelő — tehát alapvető — *Utasítása* magának a vezérlő fejedelemnek, egy ma is virágzó, fényes nevű főúri család őséhez, ki a Rákóczi-szabadságharcz történelmében, mint a nemzeti hadsereg fölszerelési főhadibiztosa, tevékeny és hasznos szerepet, odaadó buzgalommal töltött be. E férfiú Nagy-Lónyai *Lónyay Ferencz* volt.

A fejedelmi *Utasítás* — melynek értelmében Lónyay a puska-, karabély-, pisztoly-, kard-, szablya- és kópjagyártást Csetnek, Rozsnyó, Dobsina gömöri, Metczenzéff, Stósz abaúji, és Szomolnok, Gölnicz, Krompach, Remete, Svedlér szepesi bányavárosok hámorai s kohóiban szervezte, az eddiginél nagyobb mérvben megindította, s az ottani gyakorlott, ügyes mívesekkel, ú. m. csiszárokkal (kardverők, fegyverkovácsok), puskacső-öntőkkel és fúrókkal, műlakatosokkal, szerkovácsokkal, rézművesekkel, esztergályosokkal, stb. — Lányi Pál, a gömöri vasgyárak vezetője, és Berthóti László, szomolnoki bányaigazgató közremunkálása mellett — megalkudott s szerződött, a következő:

Instructio

pro Generoso Francisco Lónyai, Vestiturae et Armaturae Militaris Supremo-Commissario.

(Utasítás Nemzetes Lónyay Ferencz had-fölszerelési és fegyverzési főbiztos számára.)

1-mo. Mivel hadaink számára, hogy annyival is jobban országunk szabadsága, ellenségünk ellen stabilitáltassék (megerősíttessék, állandósít-

tassék), a fegyver megkívántatik: Meczenzéffre azért s úgy Csetnekre személye szerint elmenjen, holott is kétezer *pulhák*- (hajdúnak való nehéz puska), kétezer *flinta*- (lovasnak is, nevezetesen dragonyosnak való könnyebb puska), kétezer pár *pisztoly*- és *karabély*- — de nem tűcséres (tölcséres) — csőköt repartiáljon (vessen ki, csináltatás végett) és négyezer *kardrasat*; mellyeknek is ára iránt, a mostani olcsósághoz képpest mentűl olcsóbban alkudjék meg, s tudósítván iránta, tészünk dispositiót (rendelkezést), hogy a meglett alku szerint excontentáltassanak (kielégíttessenek). Aminthogy assecuráljuk (biztosítjuk) is nevünkkel, hogy valamiben megalkuszik: contentumok (kielégíttetésök) lészen; addig is penig, ha búza kívántatik (munkabér gyanánt, pénz helyett) számokra, Kglmed tudósítson, és tétetünk dispositiót búza iránt.

2-do. Azon csűköt (csöveket), kardvasakat micsoda városokra kelletik repartiálni azoknak minéműségek szerint, hogy agyokat, hüvelyeket csináljanak nékiek: az accludált specificatióbúl (mellékelt kimutatásból, de a mely ma már hiányzik) megláthatja; és hogy ezeknek elkészíttetése hamarébb mehessen véghez: állítson bizonyos Sub-Commissáriusokat (al-biztosokat, fölügyelőket) is, adván Instructiókat nékiek, melly szerint alkalmaztassák tiszteket (tisztjöket, hivataljokat); kik által is szorgalmaztassa és effectuáltassa is (hajtassa is végre) ezen fegyverek s öltezetek elkészíttetését, assecurálván ott is mindenütt a mesterembereket, hogy a miben vélek megalkuszik, contentumok lészen.

3-tio. Hogy penig a csetnekiek, meczenzéffiek annál szívesebben munkálódjanak: deputáltunk anticipato (rendeltünk előleg gyanánt) négyezer rhénes forintokat, mellyet is Kglmed várjon Patay Sámuel tokaji harminczados hívünktől, az minthogy urgeáljon (sürgesse) is, hogy mentűl hamarébb exolváljon (kifizesse); kétezer köböl búzát penig Szatthmáry János Gömör vármegyei præfectus hívünktűl, — mellyet is ugyanazon mesteremberek fizetésekre deputáltunk (rendeltünk). Továbbra is recurráljon (fordúljon) Hozzánk, — mind pénz, mind búza iránt teszünk dispositiót.

4-to. Munkács felől (Lengyelországból) érkezvén bizonyosszámú vég posztók: ezen accludált (mellékelt; de már nincs itt) parancsolatunk mellett vegye kezéhez; sőtt ennekutánna a mellyek keze alá deputáltatnak, kiket is maga, vagy Sub-Commissárius híveink előtt egyenlő számú dolmány- s nadrágokat, nagyot, középszerű s kissebbet szabattasson; valamelly helyben szabó-mesteremberek találtatnak, a mesteremberekneк számokhoz képpest azon könteseket oszsza ki; azokhoz kívántató gomb, zsinór, czérna iránt Nemz. Vzlő Berthóti Ferencz (felsőmagyarországi vice-generális) hívünkhöz recurráljon, ki is fog ez iránt

provisiót (rendelkezést) tenni. Mindazonáltal maga is, az hol találhat a præspecificált (fönt megjelölt) városokban, illendő áron erga assecurationem (biztosítás mellett), míg az árát exolválhatja (kifizetheti), szerezzen; a minthogy több præfectus híveinknek is vagyon (ez iránt) parancsolatjok.

5-to. Hol micsoda fegyver, köntes elkészülhet: azt késedelem nélkül szállíttassa táborunkba. Commissáriusokra mindazonáltal a dolgot egészlen ne bízza, hanem maga is mesteremberekhez excurrálván (fordúlván), a mesterembereket szorgalmaztassa, — aminthogy ezen munka késedelmet nem is szenyvedhet.

6-to. Ezen accludált pátens-parancsolatunkat (mellékelt nyílt-parancsunkat; nincs itt már) azon specificált helyeknek in paribus (másolatban) megküldvén, a szerint is commissáriusi (biztosi) hivatalját declarálja (tudassa), hogy annyival is nagyobb előmenetellel maga tisztit követhesse; egyébiránt is valamit ezen commissáriusi hivataljának végbenvitelére el tud követni, — tartozó kötelességének tégyen eleget, minden tulajdon maga haszna keresése nélkül.

Datum ex Castris ad Dömsöd positis, die 26. Mensis Aprilis Anno 1704.

(Kelt Dömsöd melletti táborunkban, 1704. évi april hó 26-án.)

A fejedelem ugyanis ekkor Pest alatt, a Duna mellett táborozik vala, hol — Solt és Földvár között — mindkét parton sánczokkal megerősített hídat köttetett át, a túl a dunai hadtestével való összeköttetés biztosítása végett.

(Az Utasításnak egyszerű, de egykorú, kétségtelen hitelű másolata jelenleg kézirat-gyűjteményemben van. Eredetije meglesz a Lónyay-család levéltárában, ha ugyan fönmaradt.)

A másik rokon-tárgyú okmány, melyet ezuttal közölni akarunk, s mely az akkoriban használt *hadi fegyver-töltényekkel* ismertet meg bennünket. maga a fejedelem által adatott ki rendeletképen szab. kir. Lőcse városára, s Miskolczon, szintén 1704. évi február 24-én kelt.

«Hadi tiszteinknek s hadainknak — írja Rákóczi, — sok rendbéli panasszokból értjük némely kereskedő embereknek lelkekismeretekkel, Hozzánk s a Nemes Országhoz tartozó kötelességekkel, hadaink iparkodása által naponként a közjónak promotiójára (előmozdítására) tartozó szolgálattal semmit is nem gondolván, a Ns. Ország szolgálatjának rövidségére, úgy hadaink szolgálatjában eshető fogyatkozásoknak okául, (hogy) *az eddig csinált s mindenütt árulni szokott töltéseket, — mellyek kaszatöltéseknek hívattatnak, — megkissebbítvén*, annak illendő árán felül árúlni merészeljék. Melly országos nagy kár és némellyeknek pártos indúlatjokból,

Hozzánk s nemzetekhez (nemzetükhöz) való szeretetlenségekből származott cselekedet és csalárdság hogy ennekutánna megorvosoltathassék: a végre is azon csalárd mesterségekkel megkissebbíttetett töltések, golyóbisokkal együtt *a régi jó kasza-töltések formájára csináltassanak*, a szerint is hadaink fogyatkozás nélkűl a Ns. Ország szolgálatjában való kötelességeknek eleget tehessenek: «Hűségteknek serio (komolyan) parancsoljuk, hogy e parancsolatunkat saját törvényhatósági terűletén kihirdettetvén, tisztviselőik erre serényen vigyázzanak és tegyenek oly erős rendeléseket, «hogy valaholott oly töltésekkel, puskaporral kereskedni szokott kalmárok találtatnak: ezen parancsolatunk mellett egy hét alatt, e mostani álnok, ravasz mesterségből készíttetett apró töltéseket *azon régi kasza-töltések formájára csináltatván, szabott árán, úgymint tizenöt pénzen* (bokrát) *adják*». Egyébiránt, hogyha Hűségtek e dolgot egy hét alatt nem orvosolják: illető tisztviselőik kemény számadásra vonatnak, az apró töltéseket készítő és a helyeseket a megszabott áron fölűl áruló kalmárok efféle árúi pediglen el fognak koboztatni.

(A fejedelem sajátkezű aláírása és nagy pecséte alatt. Pápay János udv. főtitkár ellenjegyzése mellett kiadott *eredetije* Lőcse város levéltárában.)

Érdekes e rendeletből megtudnunk, hogy őseink a teljes súlyú katona-fegyver-töltényeket (vagy régi jó kifejezés szerint: töltéseket) *kasza-töltéseknek* nevezték. Miért? honnan? megmagyarázni most már bajos volna; talán, mert e jó, erős és éles töltések sortüze az ellenséget, *mint a kasza a füvet*, sodorta és döntötte?

Megtudjuk egyszersmind a töltények akkori árát is, a mely tehát tizenöt poltura («pénz») volt bokorszámra, egy-egy bokorra — vagyis csomóra — tizenkét töltényt számlálván. A kuruczvilágban, ugyanis már általában kész, papirtöltényeket használt a katonaság, melyek — mint a rendeletből látjuk, — széltére árúltattak s szabad árúczikket képeztek. E rendelet, mely bizonyára nemcsak Lőcsének, hanem a többi kulcsos városoknak is megküldetett, valószínűen megtette hatását s a régi jó «kasza-töltések» becsűletét helyreállítá: mert ezentúl nem hallunk ilyféle panaszt.

Egyébiránt csakhamar életbe léptettetett ama sokkal czélszerűbb intézkedés, hogy a puska-, karabély- és pisztoly-töltények a kassai, beszterczebányai, érsekújvári és munkácsi hadszertárakban, szertüzérek s egyéb arravaló mívesek által készíttetvén el, hordókra verettek s így szállíttattak a várakba, táborokba társzekereken, és hivatalból osztattak ki az ezredeknek s illetőleg a legénységnek, kellő mennyiségben. Így aztán a kalmárok lelkiismeretlen csalárdságának gyökeresen eleje vétetett.

Thaly Kálmán.

Franczia-lengyel hadak laktáborzása Erdélyben 1678-ban. [1]) Michael Apafi, Dei gratia princeps etc. Egregie Fidelis nobis dilecte. Salutem et gratiam nostram. Az üdőnek a dolgok mivoltához képest szükséges következésére nézve becsületes tanács úr híveink tetszésekből az inclusa credolában feltött keresztyén vallásunk oltalmát és az Magyarországi atyafiak szomorú sorsát orvoslani munkálkodó némely hadaknak, hűséged inspectiója alatt lévő jószágban rendeltünk bizonyos ideigvaló quartélyt. Hűséged azért így értvén felölök való kegyelmes rendelésünket, vegye be őket és inspectiója alatt lévő jószágban az szegénységnek értéke, száma és az faluknak mivolta szerint oszsza el őket, rendeltetvén hat-hat lovakra egy-egy véka abrakot napjában és szénát is az szegénységnek tehetségéhez képest; magoknak penig ételekre egy-egy fontni kenyeret és egyéb élést is boron kívűl, az mivel magok az szegénység magokat táplálják, illendő képpen, úgy hogy sem szegénységink rendkívűl ne terheltessenek, sem magoknak az menyiben lehet fogyatkozások ne legyen. Meg van parancsolva a tisztviselőknek, oly disciplinában tartsák alatvalóit, hogy semmi erőszaktételt, lopást, tolvajlást avagy csak kisebb alkalmatlanságot is ne kövessenek; egyébiránt prefectusunk által tudósíttatván felőle, rendkívül való magokviseléseknek jutalmát elveszik. Hűséged is mindazáltal az szegénység részéről legyen oly gondviseléssel, megbántódások és az menyiben lehet, magok és lovok prætendájokra nézve is az hadaknak fogyatkozások ne legyen. Ha mi oly dolog kívánja, prefectusunkat tudósítván, keglmesen és serio parancsoljuk. Secus non facturus. Datum in Civitate nostra Alba Julia die 15 Xbris. Ao. 1678. Mihael Apafi.

Egyszerü másolatban a Teleki-levéltárban. K 882.

Melléklet: Az franczia hadak extractusa 1678 Erdélyben.

Szamosujvár quartélyok: personæ 90, equi 26.

1. Boham general regimene: personæ 38, equi 4.
2. Tunkevicz kapitány regimene: personæ 52, equi 22.

[1]) Apafy Mihály fejedelem, Teleki tanácsára 1677-ben szövetségre lépett a francziákkal. Bethune varsói franczia követ, Boham őrgróf alatt, ennek folytán egy franczia-lengyel segélyhadat küldött, mely előbb Teleki, majd Tököli alatt harczolván, a szentkereszti ütközet után Erdélybe vonúlt s a télen át ott laktáborozott. Az itt közölt okmány e csapatok egy részének elhelyezésére vonatkozik. A következő évben Boham hada — miután Lipót XIV. Lajossal békét kötött — visszahívatott.

Radnot quartélyok: personæ 78, equi 35.	3. Kransor Colonellus regimene: personæ 16, equi 6. 4. Tesaurarius uram szolgái: personæ 7, equi 7. 5. Collonellus Gemego uram szolgái: personæ 3. 6. Cseszíroczki kapitány uram serege: personæ 52, equi 22.
Déva quartélyok: personæ 81, equi 34.	7. Ferial Colonellus uram regimene: personæ 12, equi 12. 8. Kozákok: personæ 13, equi 2. 9. Vice Colonellus uram regimene: personæ 56, equi 20.
Vincz quartélyok: personæ 46, equi 16.	10. Gróf Veseléni uram szolgái: personæ 46, equi 16.
Görgény quartélyok: personæ 166, equi 69.	11. Triszszenhansz kapitány uram serege: personæ 39, equi 20. 12. Clanko Colonellus uram serege: personæ 127, equi 49.
Fejérvár quartélyok: personæ 152, equi 55.	13. Major uram serege: personæ 98, equi 36. 14. Lippingh kapitány uram serege: personæ 54, equi 19.
Zalatna quartélyok: personæ 146, equi 47.	15. Ogrinczki kapitány uram serege: personæ 93, equi 22. 16. Von Hoffen kapitány uram serege: personæ 53, equi 25.
Kővár quartélyok: personæ 51, equi 18.	17. Edelhoff kapitány uram serege: personæ 51, equi 18.
Summa:	Regiminum 17, Personarum 810, equorum 300.

Koncz József.

Erdélyi hadak menetrendje a XVII. századból.

I. *Az seregek így járjanak:* Legelől Steian Svetko, Josa uram három zászlója, Nánási uram négy zászlója, Csató Albert zászlója, Csató Gáspár uram seregének zászlói, Havasalföldi zászlók, Pelei zászlója, Baba Zsigmond zászlója, Puskások, Vezeték lovak, Karabinos ifjak, Csanádi Lakczai György zászlói, Apagy Forrai Nagy István zászlói, Bánházi zászlói fele, Fekete Jónás zászlója, Kis Miklós zászlója, Szürcsi zászlója, Arbonatok, Béres László zászlói.

NB. Az írás II. Rákóczy Györgyé. Kívűl rájegyezve: Párnahajbeli levelek 1651. aug.

II. *Seregek járásának rendi:* Elől mindenkor egyik székely kapitány; de Marosszék, Aranyosszék egyben tudódik. Most megyen elől Háromszék, utána Horváth János, Rácz János seregi, Kővári nemesek, én (Teleki Mihály) puskásim, én zászlóm, az én egynehány németem. Utánna mezei hadak, utánnok karabélyosok, urunk (Apafi) puskási, urunk lobogói, urunk vezetéki, urunk hintaja, papé, inasok hintaja, kék szekér, Salis serege, dragonyok, Fejér vármegye; utánna urunk hat társzekere, én lovas szekereim, Bányai uramé. Utánnok több vármegyék, székelység. Urunk gyalogi, lövő szerszám, munitiós szekerek, urunk ökrös élés szekerei, én szekereim s a több ökrös szekerek rendszerint.

Egyszerű jegyzék, Komáromi — Teleki irnoka — írása. Teleki-levéltár 3165 sz. *Koncz József.*

Adalék a kolini csata történetéhez. A Nádasdy-levéltár tartalmazza a következő nagyérdekű levelet, melyet Krottendorf báró tábornok írt gróf Nádasdy Ferenczhez s melyben — nyilván a Mária Terézia rend elnyerése czéljából — a kolini csatában tanúsított magatartásáról *vitézségi bizonyítvány* kiadását kéri.

Az iratokból nem vehető ki, megkapta-e Krottendorf a bizonyítványt vagy sem, de az bizonyos, hogy a Mária Terézia rendet nem kapta meg, mert a rend lovagjainak névsorában elő nem fordúl.

Nagyméltóságú gróf, tábornagy Úr, Kegyelmes Uram! Oly gyakran tapasztalt kegyes pártfogása buzdít arra, hogy teljes bizalommal és alázatossággal Nagyméltóságodhoz fordúljak. Nagyméltóságod kegyelmesen emlékezni méltóztatik arra, hogy a hálaadó isteni tisztelet (Te deum) napján a fővezérnek gróf Daun tábornagy Ő Nagyméltóságának, ki még akkor ágyban feküdt, Nagyméltóságod pedig mellette ült, jelentést tettem azon eseményekről, melyek dandárommal a chotzemitz-i (kolini) csata napján végbe mentek és melyeket részletesen leírtam. Továbbá, hogy Ő Nagyméltósága előadásomra általános kifejezésekben válaszolt s arról teljesen meggyőződve nem látszott lenni; ekkor Nagyméltóságod kegyelmesen bizonyítani és igazolni méltóztatott, hogy mindaz, a mit én a tábornagy fővezér Ő Nagyméltóságának jelentettem s részletesen előadtam, a valóságnak tökéletesen megfelel és minden részletében úgy történt, a mint Nagyméltóságod saját szemeivel is látni méltóztatott.

Bátor vagyok ennélfogva Nagyméltóságodat alázatosan kérni, hogy nekem erről a mellékelt minta szerint bizonyítványt kiállítani méltóztassék. Szükségem van erre a jelen időkben, midőn az embernek nem elég az öntudat, hogy helyesen cselekedett, de még az is követeltetik,

hogy ezt bizonyítványnyal igazolja. A teljes bizalom, melyet Nagyméltóságod kegyeibe és minden alkalommal tapasztalt kegyelmes jóindulatába helyezek, ama biztos reményre bátorít, hogy Nagyméltóságod ezen ügyben, melynek teljes valóságáról meggyőződve van s mely nekem különösen javamra szolgálhat, támogatását tőlem meg nem tagadja.

Ezek után magamat egyedűl Nagyméltóságod magas kegyeibe ajánlom és a legmélyebb tisztelettel és alázatossággal maradok, Bécsben 1760 január 9-én, Nagyméltóságod legalázatosabb szolgája, Krottendorf báró s. k., altábornagy.

Bizonyítvány. Az 1757-ik évi június 18-án végbement chotzemitz-i csatában a tartalék hadtest, mely a legszélső jobb szárnyon Krzeczov helység irányában az első harczvonalban állott, egy porosz ellenséges hadtest által visszanyomatott és hátrálni kényszeríttetett, minek folytán a mögötte álló második harczvonalra vettetett. A tartalék hadtest ekkor a Gaisrug gyalog ezred által, az ezen dandárt vezénylő Krottendorf báró tábornok parancsára nyitott két nagy hézagon át keresztül bocsáttatott s ez ezred mögött alkalmat lelt arra, hogy megállapodjék és újból alakúljon. Egyidejűleg a tartalék hadtestet üldöző ellenséges hadtest Krottendorf báró tábornok dandára által megtámadtatván, visszavettetett s futásra kényszeríttetett.

Mindezt, miután magam láttam, ezennel hitelesen bizonyítom és aláírásommal is megerősítem.

Nádasdy-levéltár, Levelezések B. Nr. 434.

Egy magyar gyalogezred szereplése Lothringeni Károly sziléziai hadjáratában. A csász. kir. 19. számú magyar sor-gyalogezred jelentékeny részt vett a hétéves háborúban.

A sziléziai 1757. évi hadjárat azon leírása után, mely e folyóirat múlt évi folyamában közöltetett s melynek az abban tudomásra hozott részletek kölcsönöznek különös érdeket, időszerűnek látszik egy oly ezred működéséről egyet-mást felhozni, mely abban kitüntetéssel vett részt, különösen pedig Schweidnitz bevételénél kiváló módon közreműködött.

A hétéves háborút megelőző időben az ezred Olaszhonban állomásozott, honnét csak az 1756. évi augusztus havában rendeltetett Csehországba; mivel azonban a poroszok ez országból október hó vége felé kivonúltak, az ezrednek ez évben tettekre alkalma már nem nyilt.

A következő 1757. évben annál élénkebb nyomait látjuk az ezred működésének. E hadjáratban Frigyes Csehországba rontván be, Prága falai alá nyomúlt, hol május hó 6-án, az ott vívott csatában az ezred két zászlóalja és egy gránátos százada is (de csak 780 főnyi létszámmal)

harczolt. A csata kezdetén az ezred O'Kelly tábornok tartalék hadtestéhez volt beosztva; később a jobb szárny támogatására rendelve az ezred a többi gránátos osztályokkal egy külön hadtestet képezett, mely Schwerin tábornok heves támadásainak egyre ellenállott s csakis mikor a töltésekből kifogyott s néhány rohamot szuronynyal vert vissza, volt végre kénytelen a túlnyomó erőnek engedni.

E véres csata után, melyben az ezred is nagy veszteséget szenvedett, a hadsereg Sziléziába indúlt, hová őt az ezred is követé s miután veszteségeit részben kipótolá, már a görlitzi (moysi) ütközetben ismét harczolt, melyben Nádasdy a poroszokat Winterfeld alatt megverte. Ez ütközetben az ezred tisztjei közűl Sterniczky kapitány elesett, Schwarz és Grossmann főhadnagyok és Geinusch hadnagy megsebesűltek.

Azonban e hadjáratnak az ezredre nézve legérdekesebb időszaka Schweidnitz ostrománál következett be. A november 12-én éjjel végbement támadásnál az ezred egyik gránátos százada, de Vins kapitány alatt, együttesen a báró Rummel kapitány vezetése alatt álló Daun-ezredbeli gránátos századdal a III. és IV. [1]) számú erődök közt fekvő lünettet, halált megvető elszántsággal, rohammal bevette, a mellvéden és az ágyúk lőrésein hatolva be és csak a szuronynyal működve, annak őrségét részben leszúrta, részben fogolylyá tette s így a jobbról és balról fekvő erődök elfoglalását jelentékenyen elősegítette.

Az ezred zászlóaljai is részt vettek e támadásokban és ez alkalommal kitüntetésekben a következők részesűltek: Faber du Four alezredes, ki a roham alatt megsebesűlt, vitéz magatartásáért ezredessé lépett elő; de Vins gránátos-kapitány őrnagyi rangra ajánltatott, mit nemsokára el is nyert, azonkívűl kitünő hőstettéért a nemrég alapított Mária Terézia rend kis keresztjével lőn földíszítve; ehrenpreiszi Preisz kapitány ugyan ez alkalommal tanúsitott jeles viseletéért a Colloredo-ezredhez mint őrnagy helyeztetett át; végre a csatáról beadott jelentésben Hervay főhadnagy neve hősies viselkedése miatt különösen hangsúlyozva van.

A Schweidnitz előtti fáradalmakat és veszteséget ki sem heverve, az ezred a Boroszló falai alatt vívott csatában november hó 22-én ismét küzdeni kénytelenűlt. A hadsereg jobb szárnyán, Nádasdy hadtesténél lévén beosztva, [2]) részt vett annak minden mozdulataiban és támadásaiban, miközben Orima, Zámbory és Gold hadnagyok megsebesűltek és ily állapotban az ellenség kezei közé jutának.

Ez évben még a leutheni csatában is kijutott része az ezrednek,

[1]) Lásd e folyóirat 1890. V. 689. l.

[2]) U. o. 699. l.

mely azután, a hadjárat beszüntetésével, Olmützbe helyőrségre rendeltetett. Az ezred jeles magatartásának következménye, hogy Breissac ezredes — az ezred eddigi parancsnoka — tábornokká lépett elő és Lodi parancsnokává lőn kinevezve. *Kozics László.*

HADTÖRTÉNETI IRODALOM.

I. ISMERTETÉSEK.

Hunyadi Mátyás király, 1440 1490. Írta *Fraknói Vilmos.* Budapest, 1890. Nagy 8-adrét, 416 lap. Számos melléklettel, szövegbeli képpel, stb. Ára fínom velin papirra nyomva 8 frt.

A *Szilágyi Sándor* által szerkesztett s a Magyar Történelmi Társulat által kiadott *Magyar Történeti Életrajzok* egy igen szép és igen becses kötettel gyarapította a magyar történeti irodalmat.

Fraknói Vilmos Mátyás királya ez, melyet a jeles író a nagy király halálának négy százados emlékünnepére írt, s melylyel nemzeti történelmünk e kimagasló alakjának a történetirodalomban díszes, méltó emléket emelt.

Hosszú évek óta folytatott külföldi levéltári kutatások eredménye ez életrajz, s mert minden adata, minden állítása okíratokra, hiteles tanúk levelezéseire s egyéb íratairа támaszkodik, teljes és hű képét adja a magyarok e nagy királyának s egyszersmind a kornak, melyben élt és működött.

De nemcsak a hűség, az igazság az, mely Fraknói e munkájának fődíszét képezi, díszíti azt még a remek irály is, mely a szerzőnek kiváló adománya. A részletek kiszínezésében, s azoknak azután egy tökéletes, a tanúlmány hősét élénken kidomborító egészszé való összeállításában Fraknói mester; előadása könnyed s e mellett mégis meggyőző, mindenütt világos, szellemes, helyenkint megkapó s első sorától az utolsóig érdekfeszítő, mely az olvasót lebilincseli s így könyvét, komolysága mellett is, mindvégig kellemes olvasmánynyá teszi.

A mű hat részre oszlik. Az első Mátyás király származását, fiatal korát s királylyá választását írja le. Ennek egy részlete, Mátyás királylyá választása, folyóíratunk olvasóközönsége előtt már ismeretes, mivel azt a tudós szerző szívességéből a múlt évben, Mátyás király halála napjának négy százados évfordulóján kiadott Mátyás-emlékfüzetünkben közöltük.

A többi részek a következő czímeket viselik: Mátyás uralkodásának első évei, 1458—1464. Az európai politika kezdetei, 1464—1471. Küzdés a nemzeti és az európai visszahatással, 1471—1476. Mérkőzés a császárral, 1477—1488. A trónörökösödés ügye, 1488—1490.

Mátyás uralkodásának dicső időszaka, a magyar nemzet történeti múltjának mozzanatai, fényes világításban tűnnek elő e fejezetekből s midőn Fraknói a nemzeti dicsőség nagy napjait elénk tárja, fölemeli lelkünket, megdobbantja szívünket; mert nagy idők voltak azok, a mikor a magyar nemzet Európa leghatalmasabb népei közt is előkelő helyet foglalt el, nagy királya pedig nemcsak észben és jellemben, de hadvezéri fényes tulajdonokban is túlragyogta Európa összes fejedelmeit.

Mátyás királyt és korát nem ismertük eddig, csak most ismerjük Fraknói könyvéből s büszkeség töltheti el keblünket, hogy a magyar történelem e fényes alakja, a legszigorúbb történelmi hűséggel, nem hagyományok s hízelkedő írók följegyzései, hanem hiteles államiratok alapján eszközölt leírás mellett sem veszít nagyságából, fényéből semmit, de sőt még tündöklőbbé, ragyogóbbá válik. Mátyás király megmarad emlékezetünkben továbbra is, mint a magyar nemzet legnagyobb, legnemzetiebb királya, kinek a magyar nemzeti dicsőség terjesztése mellett legfőbb vágya, törekvéseinek legfőbb czélja az volt, hogy népét boldoggá tegye.

A katonai Mária Terézia rend (Militärischer Maria Theresien Orden). A rend történetének új folyama. III. rész, 1850—1890. A rend engedélyével, hiteles források alapján írta: *Lukeš J.* Bécs, 1890. 44 rézmetszetű arczképpel.

A Mária Terézia rend ez új könyve folytatását képezi *Hirtenfeld* ama négy folio kötetre terjedő nagy művének, mely 1857-ben, a rend alapításának 100 éves ünnepe alkalmából, kiadatott. A jelen kötet kiadására az alkalmat Mária Terézia szobrának Bécsben történt emelése, illetőleg leleplezése adta.

A mű kivonatosan közli a rend alapításának és fejlődésének történetét, a 100 éves évforduló ünnepségeit, a rend akkor élt tagjainak névsorát s életleírásuknak folytatását, végre a Mária Terézia szobor leleplezése ünnepélyének leírását.

Ezt követi a munka főrésze, t. i. az 1859. évi olasz, az 1860/61-iki siciliai, az 1864. évi dán, az 1866-iki porosz és olasz, az 1869-iki dalmát, s az 1878-iki boszniai háborúk rövid leírása, s az ezen hadjáratokban a Mária Terézia renddel kitüntetett jeles vitézek életrajzai, különös figye-

lemmel azon kiváló tettekre, melyek őket a Mária Terézia-rendre érdemesítették.

E fő-részt különféle statisztikai táblázatok követik, s egy betűrendes névmutató zárja le.

A közlött adatokból kiemelendőknek tartjuk a következőket:

A Mária Terézia rendnek alapítása, vagyis 1757 óta 1005 tagja volt.

E számból a rendkáptalan, miután nem kevesebb, mint 3320 jelöltet megvizsgált, csak 713-at ajánlott fölvételre; a Felség, mint a rend nagymestere, saját kezdeményezéséből 396-ot vett föl. Ez utóbbiakból legtöbb esik II. József és I. Ferencz idejére. Miután az 1005 közt 106 oly rendtag volt, ki a rendnek egy alsóbb fokozatát már korábben bírta, a rend-adományozások összes száma 1109; ezek közt 946 belföldi, 163 külföldi.

A rend alapításakor a nagykeresztet négyen kapták, köztük két magyar; az első négy tag ugyanis Lothringeni Károly herczeg, Daun Lipót gróf, tábornagy, *Nádasdy Ferencz* gróf, lovassági tábornok, és *Hadik András* altábornagy volt.

A most kiadott kötetben 53 rendtag életrajza közöltetik, kik a rendet 1859 óta nyerték, ezek közt magyarok: Benedek Lajos, Appel János, Urs Dávid, Fejérváry Géza, Maroičič József, Rodich Gábor, Piret Jenő, Knebel Albert, Petz Antal, Philippovič József, Jovanovič István, gróf Szápáry László és báró Vécsey József.

A rend tagjai közül még él 24 belföldi és hat külföldi.

A pozsonyi nagy-dunai vám- és révjog története. Levéltári adatok nyomán írta dr. *Király János*, m. kir. honvéd főhadnagy-hadbíró. Ünnepi íratként kiadja az állandó Ferencz József-hídnak ünnepélyes fölavatása alkalmából Pozsony szab. kir. város. Pozsony, 1890. Nyolczadrét, VIII. és 177 lap.

Bárha alkalmi íratnak készült, meglátszik rajta, hogy szerzője nagy gonddal, beható munkássággal oly művet kívánt létrehozni, mely állandó értékű legyen. Levéltári kutatások alapján derítette föl dr. Király a Duna e fontos átkelő helyének történetét, mely annál érdekesebb, mivel a pozsonyi rév és később a híd nem csupán Magyarország nagy és gazdag vidékének, a felső-magyarországi síkságnak, de némi részben a bécsi medenczének s a morvamelléki síknak is jelentékeny közlekedési pontja volt.

Eltekintve a vám- és révjogra vonatkozó fejtegetésektől, melyek

Szent István király 1001-ik évben kelt alapító levelétől kezdve, annak történetét egész napjainkig megvilágítják, számos érdekes adatot tartalmaz e mű, a híd történetét illetőleg.

Kiemelendők ezek közül a hadtörténelmi adatok, melyeket dr. Király szintén nagy gonddal gyűjtött egybe.

Ezek között első a pozsonyi várnak — melyet Ulászló híve, Rozgonyi István tartott — a polgárság által 1440-ben történt megostromlása; adatokat találunk továbbá Mátyás király osztrák háborújához, a Bocskay és Bethlen mozgalmakhoz, főképen pedig a franczia háborúk, az 1805-ik és 1809-ik évi hadjáratok történelméhez, és az 1866-ik évi porosz támadáshoz. Úgy véljük azonban, hogy e hadi mozgalmak bővebb tárgyalása — melyhez elegendő anyag áll rendelkezésre — a műnek érdekességét csak növelte volna.

Egészben véve érdemes munka, melyet bárki haszonnal olvashat.

II. A MAGYAR HADTÖRTÉNETI IRODALOM REPERTORIUMA.

TIZEDIK KÖZLEMÉNY.

KÁLMÁN, II. ISTVÁN, II. (VAK) BÉLA, II. GÉZA, III. ISTVÁN ÉS III. BÉLA KORA.

(1095—1196.)

A *Kálmán* királyra vonatkozó irodalmat, a mennyiben ez *Horvátország és Dalmáczia elfoglalását* illeti, már a Hadtörténelmi Közlemények múlt évi folyamában, a 726. s. k. lapon.

A Kálmán korában végbement *I. keresztes hadjáratra* nézve elég *Sybel* (Geschichte des I. Kreuzzugs. II. kiad.) *Kugler:* Gesch. der Kreuzzüge, az Oncken-féle vállalatban és *Hagenmeyer:* Peter der Einsiedler (1879.) cz. művére utalni.

Megjegyzendő, hogy ama hír, miszerint a clermonti zsinat Szt.-Lászlót választotta volt fővezérnek, merő képtelenség. A hazai írók között Pauler Gy. is e nézeten van. (L. Századok. 1888. évf. 210—211. lap.)

A Kálmán és a keresztesek között lefolyt csatározások helyére vonatkozólag rámutattam a Magyar Tanügy (1883. évf. 94. lapján) Kugler Bernátnak Albertus Aquensisről írt czikkére, melyből kitetszik, hogy történészeink ideszóló elbeszélése hibás. Azt mondják ugyanis (kivétel nélkül), hogy Kálmán király Gottschalk keresztes hadát az ország

III. HENRIK TÁMADÓ HADJÁRATAI MAGYARORSZÁG ELLEN (1042—1052).

nyugati határán, a Lajta vize mellett és utóbb az ország másik határán, Belgrádnál verte meg. Holott Albertus Aquensis szerint a második csatának helye nem Belgrádnál volt, hanem egy hely, mely «in campo Belgraue»-nak neveztetik. Ezen hely pedig, Mosonmegyében, a Rába mentén feküdt. Kálmán király tehát a Lajta vidékén egymásután kétszer verte meg a kereszteseket és nem engedte nekik az egész országot Nándorfehérvárig bejárni.'

Borics-irodalom. Lovcsányi, Adalékok a magyar-lengyel érintkezés történetéhez. (Századok 1886. 341. és 425. l.).

Wertner Mór, Boris und Rostislaw. Beitrag zur Gesch. d. russisch-polnisch-ungar. Beziehungen. (Berlin. Herold-Verein 1889. Jun. l. Századok 1889 az 546. lapon.)

Továbbá Huber I. 346. Palacky I. 403. s. k. l. Roepell. Gesch. Polens, Rambaud, Az oroszok története. I. Lázár és a görög befolyás koráról szóló összes művek. (L. alább.)

Szaranievicz: Puty starýmnyi rusko-uhorsky zercz Karpaty. (Lemberg. 1869.) Magyarúl: A Kárpátokon át történt nevezetesebb orosz és magyar átkelések.

U. az: Hist. Halyczko-Wolodymirskoj Rusy do roku 1453. (Lemberg 1863.)

Egyéb értekezések időrendi sorban: Hannenheim Jul., Ungarn unter Béla II. und Géza II. in seinen Beziehungen zu Deutschland. (1884. Jenai dissertatio.)

Vajjon *II. István* két vagy csak egy hadjáratot viselt Oroszország ellen, arra nézve l. Szalayt (I. 243.) és Fesslert (I. 230—231.).

Dengler A., Geschichte Géza's II. (A beszterczei gymnas. értekezésében. 1885.)

II. Géza és a *II. keresztes hadjárat* vezérei közötti viszonyra nézve, a mennyiben ez hazánkat érinti, l. *Kugler:* Geschichte der Kreuzzüge (1880. 128 old.) és: Studien zur Gesch. des II. Kreuzzugs. — *Hertzberg*, Gesch. der Byzantiner und des osmanischen Reichs. (1883. 293 old.) Továbbá Diogilo Otto itinerariumát. Közölte Marczali H. a Történeti Tárban. (1878. 167. lap). Végül az idézett Borics-irodalom.

II. Géza, III. István és III. Béla viszonyát Rőtszakállú Frigyes német császárhoz tárgyalja *Giesebrecht* nagy műve: Gesch. der deutschen Kaiserzeit. (V. köt. I. rész 1888.), különösen a 374—80., 444., 674. és 681. lapon.) *Temesváry:* II. Géza magatartása a császárság és a pápaság közötti küzdelem korában. (1886.) — *Raumer*, Gesch. der Hohenstaufen. (I. köt.)

GÖRÖG BEFOLYÁS KORA. KALO-JOHANNES ÉS MANUEL TÁMADÁSAI.

Általános segédművek. Szalay L. I. 215. Horváth I. 418. Kerékgyártó I. 114. Fessler I. 260. Sayous I. 148. Legjobb: Huber I. 346. Hopf., Byzantinische Geschichte (Ersch-Gruber: Encyclopädie I. Section 85. és 86. köt.) — Hertzberg: Geschichte der Byzantiner und des osmanischen Reichs. (1883. 288. s. k. l.) Ugyanaz: Gesch. Griechenlands seit dem Absterben antiken Lebens. (I. köt. 1878. 370. l.) Gfrörer, Byzantinische Studien. (II. köt.) A két byzantinus forrásra, Nicetas és Kinnamosra nézve l. még: Neumann, Griech. Geschichtsschreiber u. Geschichtsquellen. (1887. 80. l.). — Ungarns Verhältniss zum griechichen Kaiserthum. (A Hormayr-Mednyánszky-féle «Taschenbuch für die vaterländische Gesch.» 1825. évi VI. folyamában.) — Karamsin, Gesch. des russichen Reichs II. köt. Bestuschew-Rjumin, Gesch. Russlands. (I. 108. l.) Rambaud eml., magyarra is lefordított műve. (1890. Akadémia.) Palacky, Geschichte Böhmens. (I. köt.) — A magyar és byzantinus hadsereget és taktikáját összehasonlítá *Ipolyi Arnold* nagy beszédjében. (Századok 1879. Függelék 33. l. és: Kisebb munkái V. kötetében.)

Külön-irodalom: Hertzberg, Kaiser Manuel Komnenos. («Aus allen Zeiten und Ländern» 1883. I. évf.)

Kap Herr, Die abendländische Politik K. Manuels.

Pauler Gyula, II. Géza görög háborúi. (Hadtörtén. Közl. III. 1890. 1. és 273. l.)

Hodinka Antal, A szerb fejedelemség állapota és viszonya Magyarország és Byzanczhoz a XII. században. (Történ. Tár. 1889. 143. l.) Ez értekezés, melynek tárgyát az 1149—1150. évi események képezik, Srecskovics orosz történetíró művén alapszik.

Hodinka A., Byzanc történetéből a XII. századból. A két császárság szövetsége. 1148—1155. (Történeti Tár 1889. 209. s k. l.) Főleg Wassiljewski orosz írónak czikksorozata alapján, melyet az a szt.-pétervári Zbornik cz. folyóiratban közzé tett.)

Hodinka A., Az orosz évkönyvnek a byzanczi-magyar viszonyra vonatkozó adatai. (Történ. Tár, 1889. 634. s. k. l.) Hasonlóan Wassiljewski nyomán, főleg az 1149—1151. évi eseményekről.

Ein ungarisches Schlachtengrab in Syrmien. (1167.) Lásd Hadtört. Közlem. I. 1888. 654. lap.

(II.) László ellenkirály haláláról új adatot l. a Történeti Tárban. 1878. 167. lap.

A kézikönyveinkben Fejér II. 201 után említett, Lob és Tamás vajdák görögországi vitézségeiről szóló oklevél nem Manuel korára vonatkozik, hanem a III. Béla által, Manuel halála után vívott harczokra. L. Huber művét. I. 372 és Pauler Gy. czikkét a Századokban (1885. 430. lap.)

A III. Béla korabeli *III. keresztes hadjáratra* nézve l. *Riezler* értekezését: Der Kreuzzug Kaiser Friedrichs. (Forschungen zur d. Gesch. 1870.) *Fischer*, G. d. Kreuzzugs K. Friedrichs (1870.) és *Kugler*, Gesch. der Kreuzzüge. (1880. 200 old.) Hertzberg említett munkái (folytatólag).

Összeállította:

Dr. Mangold Lajos.

MAGYAR HADI SZABÁLYZATOK GYÜJTEMÉNYE.[1]

Hadi szabályok a magyar lovasság és a hajdúk számára, a harmincz éves háború előtti időszakból.[2]

I.

Vitézloe Articulusok melliknek continentiaia szerint Capitanok, Hadnagiok Zazlotartok es egieb Magiar lovas renden ualo vitezloe nep, magokot uiselliek s ezeket megh tartany oe fölsegenek Ferdinánd Herzegnek hituel kötelesek.

Elsőben az Capitan tartozik es hituel koeteles az lovas sereget, az menyre lehet nagiob részről nemes rendbol es io lovakat fogadny kicnek fegiuerderkoc, panczernyok, sisakok, kopiaiok, zablaiok, hegiestorok bottiok, avagi szekerczeiek s emellett felkez puskaiok legien.

Minden Nemes ember az kinek harom vagi negi lora fizetnek, tartozik egi uezetek lovat tartanny.

2. Az louas es louász legeniek fol fegiuerkedue legienek, ha főllieb nem panczeruyok es morda puskaiok legien, azon főllinel tartozik minden kopiat sisakot s zabliat uiselni.

3. Az louas es louaszok igaz ideiw firfiak kic harczra elegendők, s ne giermekek legienek.

[1]) Az utóbbi időben számos magyar hadi szabályzat jutott kezeinkbe, melyeket — mint a korukbeli magyar hadügyre fölötte jellemző okiratokat — közölni érdemesnek tartjuk. Nem vélvén azonban czélszerűnek azt, hogy e szabályzatok a folyóirat rendes közleményei közé ékeltessenek, azokat jövőre külön czím alatt összegyűjtve adjuk. Az eddig közlött magyar hadi szabályzatokat lásd a Hadtört. Közl. első három évfolyamában, részben a főczikkek, részben az apróságok közt.

[2]) Cs. és kir. hadi levéltár. Kriegsakten, Deutschland, 1616. 981. sz.

4. Az Mustrakor tartozzek mindenik fegiuereben föl öltözuen, az Mustran altal mennÿ, ha kinek fegiuer hordozo Inassa uagion, az sisakiat es kopiaiat hordozza.

5. Az kinek elegendó loua vagi louasza nem uolna, az Comissarius az defectust ki uonnia.

6. Minden megh mustralt iol keszőlt louasnak hóra fizetesse (minden hóra harmincz napot szamlalvan) negi Renes forint. Az Hadnaginak minden hotol 50 dr aztal penze, zazlo tartonak es Trombitásnak dupla fizetesek legien.

7. Ha valaki az mustranak ideien betegh uolna, annak louat fegiuereuel eggietemben az mustran altal uigiek, es mint egessegeben fizetese megh legien rea.

8. Ha az louakban uagi louaszokban, az ellensegtól uagi betegsegh miat, fogiatkozas lenne, tartozzek mindenik az kőuetkezendő holnapra mast helere allatnÿ, meliból az Capitannia bízonsága legien.

9. Hadakozasnak ideien ha valaki tisztesseges harczon es vitezlöe rend szerint, meli Capitannianak akarattiabol lenne, az ellensegnek Rabsagaban esnek, annak szemeliere megh iarion fizetese, szintin mint ha ielen volna.

10. Senki sem Nemessek se egiebek közzól mustrakor költsón idegen louat se szolgat se fegiuert az Mustrara ne vigien, hite es tisztesege szerint.

11. Valamikor uagi az ellenségh ellen, vagi Strazara, uagi egiebuette kelletik mennÿ, kiki mind io rendel fegiuereuel es Lovaszíual wllión fól, ualamint az mustran ielen volt. Ha penigh az had megh indul az utban fegiueret szekeren ne hordozza, Zazloia alat minden megh maradgion és helet se strázán se masut el ne hadgia, hanem rendit megh tarchia; hite és tisztesege alat.

12. Mindenek hite es tisztesege szerint tartozik, ualamikor es ualahun az szűksegh ellensegnek ideien kiuannia, vagi Veghazban, Taborban es ellensegh előt, helen meg maradnÿ, ha penigh ualaki hir nekűl es szabadságot elsoben Capitaniatól nem neuen, helet el hanna es el menne, ha megh foghattiak feiuel buintessek, hol megh nem kaphatnak, sententiaztassek.

13. Senki az Tabarbol harcra vagi predara se sakmanra az Capitan híre nekűl ki ne mennien.

14. Ha ki strazara rendeltetett es rea nem megien, auagi ualaki onnan ideinek előtt elmenne, uagi, lovarol le szallana es el alunnek auagi ualamikeppen strazaiat az mint kellennek megh nem allanna, az az seregh Biraianak sentenciaiabul feieuel bűntessek.

15. Senki strázanak ideien, sem penig rendbeli menetelben, auagi allasban, auagi mikor immar az strazakat helere helliecztik egimassal ne uiaskodgiek.

16. Mindenek azon igiekezzenek hogi idegen Nemzetseguel baratsagossan es szeretettel ellienek, es panaszokat Capitanoknak uigiek, magok boszut ne allianak.

17. Senki idegen Nemzett ellen haborusagot ne indichion, feie ueztese alat.

18. Azonképpen senki ualamigh ez had tart, mason regi boszuiat megh ne torollia.

19. Senki az ellenseggel semmit ne közölliőn, se uele ne bezelgessen, hanem ha az foe Capitantol leszen szabadsag rea.

20. Ha ualaki az ellensegnek tanachiban uagi igiekezetiben, auagi azon kiuől valami aroltatást eő fölsege, az országh, auagi az egez had ellen ertenne uagi eszeben uenne, es ki nem nylatkoztatna, arolo gianant tartassek.

21. Ha ualaki az ellensegh köziben szőkik, es megkaphattiak, az seregh biraianak ítiletiben essek.

22. Az szegen Jobagisagon senki erőszakot uagi predalast ne tegien, nagi bűntetes alat.

23. Minden tisztesseggel es engedelmesseggel legienek az had előt ualo fő Capitanhoz es főképpen ahoz az ki egiedől az Magiar seregnek eleiben adatik, mind penigh magok Hadnagihoz.

24. Nyluan ualo Hadnak ideien senki masnak fogliatt uagi niert predaiat erőuel el ne uegie.

25. Az uitezlő igassagnak es kőzőnseges hadi tőruennek mindniaian engedelmessek legienek, es ahoz tartozando tízt uiselő szemelieket semmiben megh ne haboritsak se erőszakot raita ne tegienek, feiek el uezteseben.

Ha valaki uagi hadi, uagi bekesseges időben Tabor után uagi Veghelben ilöt uinne, senki feie vesztese alat hatalmat raita ne tegien.

26. Minden zolgak es lowazzak az uroknal megh maradgianak es Zolgallianak, ualamigh ez Tabor tart, es az ellensegh előtteink uagion. Ha penigh ualaki az idő alat az Taborbol, uratul el szőknek ualahun megh talaltatik fólakaztassek.

27. Senki mas ember zolgaiat uagi lovaszat az ura hire es akarattia nelkűl magahoz ne fogia, se meg ne tarcha.

28. Mintniaian kiral eo folsegenek es az orszagnak híuen igazan es engedelmessen zolgallianak, és ez megh neuezet Articulusokat eppen meg tarchiak, az mint Nemes es vitez emberekhez illik ; minden Capitus

eo fölsegenek tisztesseg es hite szerint köteles, es az alattaualo uitezektől is hasonlo tisztesseget es hitik szerint ualo obligatiot uegien.

29. Azoktol penigh kik az ellensegtől iöttenek spionia auagi ualami gianossagh volna felőlők, főkeppen az kic parazt renden ualok, az Capitanok kwlömben es magan vegienek hitet tőlök.

II.

Vitezloe Articulusok, kic szerint kíral eo folsege Capitaniai, Vaidaÿ, Tizedesi es magiar gialogh vitézló serege uisellien magokat mellieket eppen es erőssen megh tartanni eo fölsegenek Ferdinand herczegnek hituel kötelessek.

1. Mindeneknek előte az Capitanok uagi Vajdaknak megh hit uitez embereknek szűkseges lenni, kic hiusegekről eo fölsegenek megh esküdienek, es hogi az uitezi modot az alatta ualokon eppen es erőssen meg tartiak.

2. Minden tiz gialognak egi Tizedesse legien ki lakot uitéz ember es az orszagban zalagia legien. Az kőzőnseges Vitezek olliak legienek az kik heliesek es az uitezlő dolgokban forgoltak, nem buidosok uagi porok.

3. Mindniaian ez vitezek midőn oszue fogadgiak es azon mit kiuől kiki maga rezeről egiedől mikor az fizetesre adgia magat, arra eskűsznek, hogi eo fölsegenek minden szűksegben es szerencheben híuen es igazan zolgalnak, Capitaniknak es Tisztuiselieknek engedelmesek lesznek es minden uitezlő dologra mindenőt es minden időben az mint uitez emberekhez illik keszek lesznek.

4. Hogy ha penigh az fizetes ualamenire elhalladna, meghelegedgen ha az kőltsőn penzel egi ideigh az fizetest bekessegessen eluarni és a Capitan szabadsaga nekűl el ne mennienek.

5. Hogi az strazara szorgalmatossan rea mennienek es az uegeket el ne hadgiak sem egi massal ne harczolianak feiek ueszteseben, es az szűksígnek ideien Algiuk körűl es egieb munkara kötelessek.

6. Hogy minden gonossagokat, predalasokat, haborusagokat, lopasokat hadakozas ideien, mind Táborban, utakon es szállasokon el tauoztassanak, és hogi az Calmarokat kic elest es egieb szűkseges marhat hoznak megh ne haborittsak, feiek veszteseben.

7. Idegen nemzettel bekessegessen ellienek, haborussagot uagi zenebonat ellenek ne indichianak, hanem kiki panaszat Capitannia eleiben uigie, feie veszteseg alat.

8. Az ellenseggel se nyiluan se titkon senkivel semmi tractatioia ne legien, feie veszteseben.

9. Hogi ha ualami arultatost, uagi indulatot eo fölsege az orszagh, uagi az egesz seregh ellen ualaki eszeben uenne, az fő Capitanak tartozzik megh ielenteni, melliet ha el halgatna arolo gianant bűntessek.

10. Senki szabot heleről sem ellensegh ellen, sem Predára ki ne menien Capitanianak híre es akarattia nekűl.

11. Valaki elszőkik Capitan híre es engedelme nekűl, feievel bűntessek.

12. Az istraza el rendelése után, senki Puskaiat az veghazban ki ne löie, se zurzauart, uagi tamadast ne indichon.

13. Ha valaki Strazaian el alunszik, uagi ielet elfeleiti, az Seregh biraia sententiaiabol megh buintetessek.

14. Senki hadakozasnak ideien masnak niert Predaiat el ne vegie, es ha ki azt chelekedne, az Seregh biraia eleiben uitessenek.

15. Zazloia alat minden megh maragion es alola Capitan híre nelkűl senkinek ne legien szabad elmenni.

16. Senki veghelíben, uagi hadnak ideien Taborban egi nappal se harczollion, ha ki azt chelekedne az Seregh Biraia eleibe allatassek es megh buintessek.

Közli:

Gömöry Gusztáv.

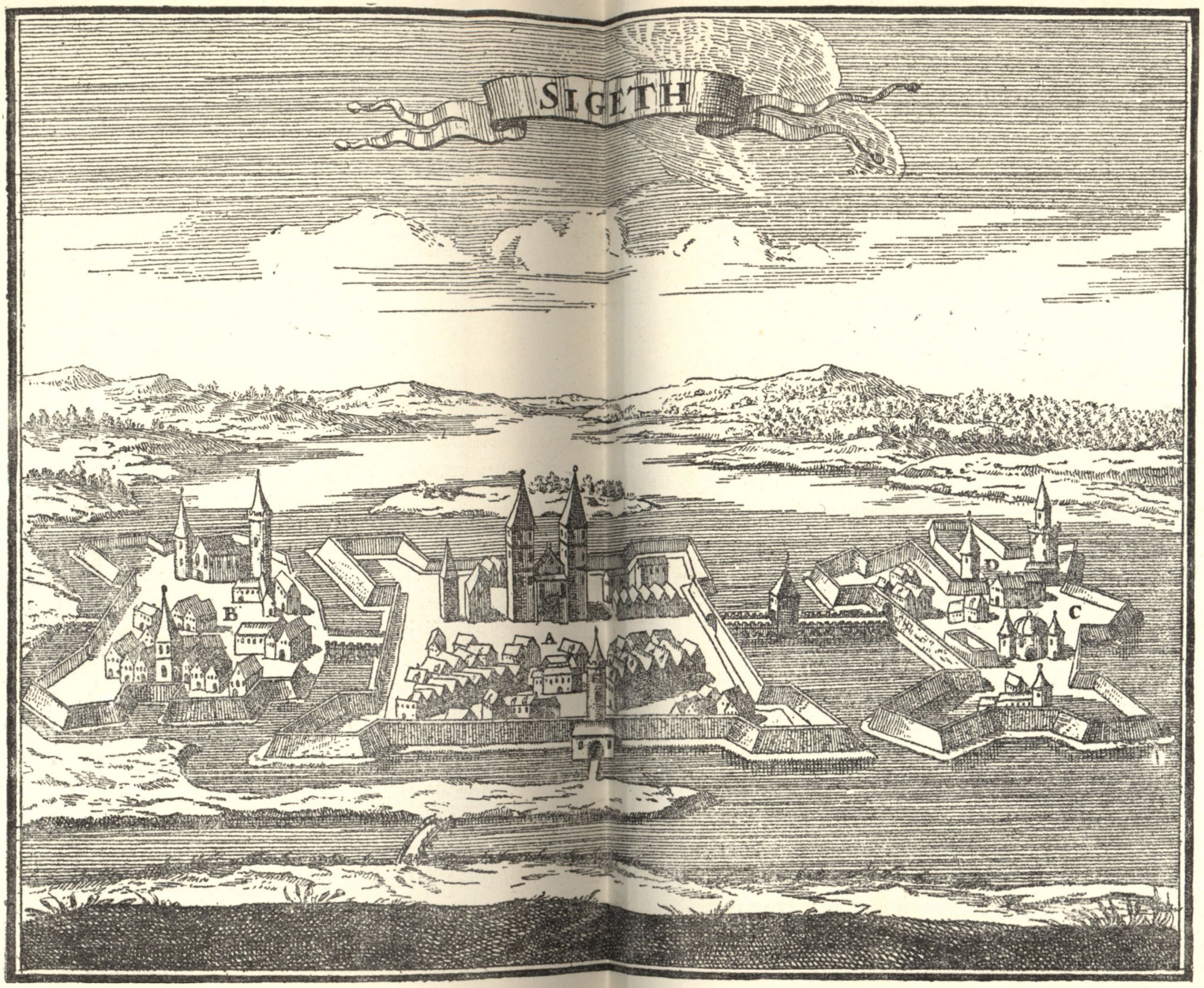

SZIGETVÁR A XVII. SZÁZADBAN.

ZRÍNYI MIKLÓS, A SZIGETVÁRI.

TÉNYLEGES LÉTSZÁMOK ÉS HADI FÖLSZERELÉS RÁKÓCZI HADSEREGÉNEK EZREDEIBEN.

MÁSODIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY.

Igen nevezetes magának a túl a tiszai és erdélyi vezénylő tábornok, br. *Károlyi Sándornak*, nagykárolyi várából 1708 április 22-kéről — tehát már közel a tavaszi táborba szállás idejéhez — összes hadairól s ezek létszámáról, elhelyezéséről, kitűzött feladataikról stb. szóló jelentése a fejedelemhez. Rákóczi ugyanis, ez időtájt nagyban készülvén, hogy fő erejével Morvába és Sziléziába törjön, s ez utóbbi tartomány elnyomott protestáns lakosságát a császár ellen föllázítva, itt a titokban vele egyetértő porosz király hadseregével egyesüljön; — tehát erre a döntő vállalatra mennél nagyobb hadi erőt összevonandó, felszólítá a tavaly őszszel elvesztett erdélyi részek visszafoglalásával megbízott Károlyit: vegye jól szerbe-számba hadait, és a mit a tervezett erdélyi hadjáratnál nélkülözhetőnek ítél, azt küldje át a Tiszán; nevezetesen egy pár lovas-ezredet és ha lehet, valami gyalogságot is. Erre a fejedelmi fölhívásra felel aztán Károlyi, kimutatván egész hadainak tettleges állományát dandárok szerint, s jelezvén rendeltetésöket.

E jelentés szerint Károlyi hadai négy dandárban állottak: Az első dandár, Nagy-Bánya törzshadiszállással, Kővár-vidékén állomásozott, gr. *Csáky László* dandárnok alatt, s öt lovas-ezredből állt, ú. m. a gr. Teleki Mihályé, tényleg 463 fő; gr. Pekry Lőrinczé, 369; Vay Lászlóé, 698; Jósika Dánielé, 476. = 2869 fő.

A második dandár, br. *Palocsay György* dandárnok alatt Erdélyben, Kalotaszegen és Kolozsvár környékén feküdt, a császá-

riak ellen a Marosig beportyázván. Szintén öt ezred: ú. m. magáé Palocsayé, 500 fő; br. Sennyey Ferenczé, 600; gr. Csáky Lászlóé, 680; gr. Gyulay Istváné, 700. Végre a gyalogság, Almásy Márton ezrede, 780. = 3160 fő.

A harmadik dandár, ideiglenesen szintén *Palocsay* vezénylete alatt, bent az erdélyi bányahegységet: Abrudbányát és Halmágyvidékét tartá megszállva s Gyula-Fejérvár és Déva felé őrködék. Állott e dandár Aranyosszék hadából, 197 fő; Marosszékéből, 200; Háromszék, 98; Udvarhelyszék, 118; Draguly ezrede, 300. És két gyalog-ezred, Eölyűs Jánosé, 700; s Szent-Páli Istváné, 600. Összesen 2213 fő.

A negyedik, legerősebb dandár pedig *Bagossy Pál* dandárnok alatt Nagy-Váradnál képezett ostromzárlatot s a mellett br. Kriechbaum erdélyi cs. tbk. ellen a Körösvölgy szorosaiban és Papmező vidékén s onnat Jenő vára felé vigyáz vala. Állott nyolcz ezredből, ú. m. Szemere László huszárai, 600; Bessenyey Zsigmondé, 500; néhai Bóné Andrásé, Tardy Ferencz ezredes alatt, 890; Kárándy Mihályé, 500; Krucsay Jánosé, 300. És a gyalogság: Bagossy Pál ezrede, 800; Gődény Pálé, 600; s Ecsedy Jánosé, 300. = 4490 fő.

A második és negyedik dandárbeli ezredeknek mustrája ekkor folyván: Károlyi a tényleges létszámot csak hozzávetőleg, kerek számokban fejezhette még ki, jóllehet alacsonyabbra vette, de megjegyzi: «Ezeknek státus effectivusa *feljebb* fog telni: de ki gyalog, ki rossz lovas, — minek is feltenni!»

E négy dandáron (s természetesen, az ecsedi, huszti, kővári, hadadi, somlyai, sebesvári, szentjobbi, sólyomkői, kisvárdai és sarkadi várőrségeken s a Ribiczey, Balyika, Csurullya, Fekete Vazul stb.-féle erdélyi guerilla csapatokon) kívül voltak még: 1. *Nyúzó Mihály* huszárezrede, mely most a bihari Sárrét mellől az aradi és általában a marosmelléki, gyulai és szegedi ráczokra vigyázott és portyázott, — 600 fő; 2. *Bik László* huszárezrede, 890 fő, mely april 30-ikára Tasnádhoz volt táborba rendelve; 3. *erdélyi vármegyék hada*, 600 fő, hasonlókép Tasnádhoz, mint gyülekező táborba rendelve, addig, «míg az erdélyi ellenség szándéka elválik».

E hadak létszáma összesen 14,822, mondjuk kerekszámban 15 ezer embert tesz ki. Károlyi most már, az Erdélyben lévő cs.

haderőt — a mely ellen támadólag föllépni volt hivatva — számba vévén s a maga erejét ahhoz viszonyítván, azon eredményre jut, hogy veszély nélkül két huszárezrednél, a Szemere- és Bessenyey-féléknél (= 1100 ember) és a Bagossy-ezred egyik zászlóaljánál (400 ember) s ahhoz Ecsedy 300 hajdújánál a Tiszán által való küldésre többet ki nem szakaszhat. Másként nyílt harczban Kriechbaum tbk erejével meg nem mérkőzhetik, sem hathatós támadást nem intézhet; mert a föntebbi csapatokból még Várad alatt s a Sárrét mellett is hátra kell hagynia, s úgy Máramarosban legalább némi őrséget. Sőt azt ajánlja, hogy ő Nyúzó ezredét is magával vihesse Erdélybe: legczélszerűbb lenne ennek föladatával Szemere-Bessenyeyéket bízni meg, beszállítván őket Nádudvarra, a honnét, ha kívántatni fog, két nap alatt a Tiszánál lehetnek és onnan, a hová a fejedelem parancsolni fogja, — akkor is ráérvén majd ő másokkal pótolni helyöket a Sárrétje mellékén.

Tábornokának ezen indítványát Rákóczi oly helyesnek találá, hogy azonnal elfogadta. Gyalogságot — az úgy sem sok lévén túl a Tiszán — nem is kívánt Károlyitól; s Szemerét, Bessenyeyt Nádudvaron meghagyván, nem előbb, hanem csak augusztus hó folyamában, a trencsényi szerencsétlen ütközet után rendelé által a Tiszán, a diadalmas ellenség előtt Érsek-Újvár, Nyitra környékén forgolódó Bottyán tábornok kisszámú hadosztálya erősbítésére.

Károlyinak e föntebbi kimutatása az 1708-ik hadi év fejleményeinek megítéléséhez fontos támpontokat nyújt, s egyúttal megállapíthatjuk belőle: mennyi haderővel indulhatott ő nyári hadjáratára Erdélybe, Kriechbaum ellen? T. i. semmi esetre nem többel 12,000 embernél; mert Várad zárlata és a sárréti őrködés okvetetlenül elvont tőle 3000-et.

Mikor Károlyi már benyomúlt volt Erdélybe: ez időből is bírunk több kimutatást egyes táboraiban elhelyezett hadosztályainak tényleges állományáról. Így pl. 1708 június 29-én a zsibói táborban *Bagossy Pál* gyalogsági dandárnok mustratabellája szerint, dandárában vala ekkor a táborban 1653 hajdú, ki volt vezényelve 217 = 1870 fő. Ezek a következő ezredekből valának: Károlyi ezeréből 452; Bagossyéból egy zászlóalj, 389, (ebből 103 ki volt vezényelve); Eölyűs János ezere, 581; Almássy Mártonéból egy zászlóalj, 226; végre Ecsedyéből 222 fő.

Ugyane napon s ugyancsak a zsibói táboron lévő Károlyi-féle lovasság tettleges létszáma pedig, a szintén ekkori mustratabellák szerint így állott:

I. Magyarországi és partiumbeli ezredek. Bik Lászlóé, 892 fő; br. Sennyey Ferenczé 590; Kárándy Mihályé 494; Vay Lászlóé 447; gr. Gyulay Istvánéból 235; Krucsay Jánoséból 173. Krucsayéből négy század és Nyúzó Mihály egész ezrede épen az ellenség ellen portyázván, nem mustráltathatott meg. Ezeken kívül volt tehát a táborban magyarországi és partiumbeli lovas-katonaság 2811 fő.

II. Erdélyi lovas-ezredekből. A fejedelem testőrző székely ezere, 420 fő; gr. Teleki Mihály karabélyos-ezeréből 384; gr. Csáky Lászlóé, 561. (Dragulyé, Pekryé Zaránd, Hunyad felé járt.) Összesen 1365.

III. Erdélyi vármegyék és székek fegyveres nemessége. Ezek több súlyos ok miatt csekély számban jelentek meg a táborban. Jelen volt Küküllő vármegyéből 72 nemes, 39 csatlóssal; Dobokából 36 nemes, 30 csatlóssal; Belső-Szolnokból 11 ns, 47 cs.; Fejérből 106 ns, 58 cs.; Tordából 103 ns, 42 cs.; Kolozsból 52 ns, 49 cs. Összesen 261 ns, 149 csatlóssal. A székely székekből jelen voltak: Udvarhelyszékből 27, egy hadnagyság alatt; Marosszékből 216, négy hadn. a., Aranyosszékből 138 fő, két hadn. a. Összesen 381 székely fegyverviselő. (Csik-Gyergyó-Kászonszékek és Háromszék hada gr. Mikes Mihály főkapitánynyal Moldovába szorult; Hunyadvármegyéé pedig Csáky Andrással Temesvár környékére, akkor még török földre.)

Összege a zsibói táborban lévő lovashadnak: 5086 fő. (Nyúzó ezredén és Krucsay négy századán kívül.) Az 1870 főnyi gyaloggal együtt = 6956 ember. —

Az ekkor nem rég elesett Tarpai Esze Tamás gyalog-ezrede, Esze János alezredes által 1708 július 2-án a surányi táborról (Nyitra m.) beadott kimutatás szerint tényleg 749 főből állott, tíz században. (Ezen ezredet a fejedelem, mint különben is Bereg vármegyeit, az udv. testőrző palotás-ezredbe olvasztá be a trencsényi harcz után.)

1708 július 16-án a bonczhidai táborból kelt fizetési táblázat maradt fenn Károlyi Sándor hadairól; e szerint a tettleges létszám-

hoz képest kiadatott Bik László lovas-ezredének 1330, br. Palocsay Györgyének 510, br. Sennyey Ferenczének 842, Nyúzó Mihályának 884, Kárándy Mihályának 860, Bóné Andrásának 971, Krucsay Jánosának 567 oralis portió, a prima plánával és törzszsel együtt; vagyis összesen 5959 személyre járó napi kenyér s hús, és kifizettetett nekik két hóra 17,907 rhénes forint «hópénz», = katona-zsold. A velök együtt táborozó következő gyalogcsapatok szintén ekkor és ily módon elégíttettek ki; nevezetesen kapott Károlyi Sándor gyalog-ezrede 559½ élelem adagot, Bagossy Pál zászlóalja 620-at, s Almássy Mártoné 344-et. Összege az orális portióknak 7482½, a két havi kiadott zsoldnak 20,954 rh. frt. Megjegyeztetik azután a tabellán:

«Ezeken kívül találtatnak Mlgos Gr. Pekry Lőrincz uram, Csáky László uram, Teleki Mihály, Gyulay István (a ki partiumbéli, szegény Gencsyé [1]) volt), s Vay László, Jósika Dániel uramiék úgy rácz Draguly lovas-regimentjeik; nemkülönben Eöllyűs János, Ecsedy János, Szent-Páli István gyalog-regimentjeik, — kik naponként fizetéseket sürgetik. Ehhez járúlván az Generál-Staabnak, magam (Károlyi) leib-compániámnak és mellettem lévő voluntércompániának fizetése».[2])

M. G. Pekry Lőrincz úré	Erdélyiek.	Gr. Gyulay István úré (ki azelőtt Gencsy Zsigmondé volt)	Partiumbéliek.
Gróff Csáky László úré			
Gróff Teleki Mihály úré			
Jósika Dániel úré		Vay László uramé	
Rácz-Dragulyé		Eöllyűs Jánosé	
Szent-Páli István uramé		Ecsedy Jánosé	

(Ez a jegyzet a táblázat hátlapjára van írva, s kétségtelenül magától Károlyi tbktól származik.)

Július hó végéről ismét lelünk két rendbeli erdélyi hadilét-

[1]) A régi ezredtulajdonos, az 1706-ban elesett *Gencsy Zsigmond* értetik.

[2]) Itt csak a bonczhidai táborban levő hadak foglaltatnak, sőt a székely kópiás testőr-ezred ezek közül sem: mert ez az udvari hadakhoz tartozván, fizetését külön, az udvari pénztárból húzta. A Várad alatt és a Sárrét mellett, túl a Tiszán hátrahagyott csapatok szintén külön mustráltattak meg. A szabad-hajdúk, mint afféle guerillák, zsákmányból éltek, avagy — mint Ribiczeyé — az illető vármegyéktől (ezek Zarándtól) kaptanak hópénzt.

szám-tabellát. Ú. m. a gr. Csáky László lovas-dandára állott, 1708 júl. 30-án a szamosfalvi táborban öt ezredből, ekkép: az udv. székely testőrző ezer 313 és 101 kivezényelve, = 414 fő; gr. Pekry karabélyosai, 250 fő, mind kivezényelve; gr. Teleki Mihályé 427 fő és 152 kivezényelve, 10 hadi fogoly = 589 fő; gr. Csáky L. ezrede: 554 a táborban, 89 kivezényelve, 22 fogoly = 665 fő; végre Jósika Dánielé a táborban 685, kivezényelve 66 = 751 fő. Összesen a táborban 1979 fő, kivezényelve 408, fogoly 32 = 2419 fő. A mi egy lovas-dandárra még mindíg elég erős tettleges állomány.

A második igen részletes táblázat 1708 július 30-ikán Szamosfalvánál készült, s a Károlyi itteni táborában lévő gyalogság tettleges állományát tünteti föl. 1. *Károlyi* gyalog-ezrede (vagyis ennek ottlévő egy zászlóalja) állott ténylegesen 391 emberből, a kik közül jó puskás 266, rossz puskás 19, puskátlan 72; jó kardos 309, rossz kardos 6, kardtalan 60. 2. *Bagossy Pál* zászlóalja, 356 fő; jó puskás 192, r. p. 70, ptlan 42; jó kardos 90, r. k. 31, kdln 151, egészen fegyvertelen 2. 3. *Eöllyűs János* ezrede, 798 fő; j. p. 608, r. p. 51, ptln 65; j. k. 446, r. k. 83, ktlan 229. 4. *Szent-Páli István* ezrede, 440; j. p. 141, r. p. —, ptln 18; j. k. 141, r. k. —, ktln 159; egész fegyvertelen 37. 5. *Almássy Márton* zászlóalja, 293; j. p. 129, r. p. —, ptln 25; j. k. 129, r. k. —, ktln 79. 6. *Ecsedy János* zászlóalja 215; j. p. 76, r. p. 8, ptln 30; j. k. 76, r. k. 6, ktln 47; egész fegyvertelen 40. Összesen a hat ezredbeli létszám 2493 fő, melyből 1984 közvitéz, 145 tizedes, 67 altizedes, 46 dobos, 37 őrmester, 42 fourier, 13 őrvezető, 7 sebész, 2 hadi íródeák, 15 ács, 60 tiszti szolga, 40 zászlótartó (cornette), 37 hadnagy, 34 százados. Ezeken kívül a törzsbeliek, ú. m.: 4 ezredes, 2 alezredes, 4 főstrázsamester (őrnagy), 3 szállásmester, 6 tábori lelkész, 6 hadsegéd, 6 élés- és szekérmester, 2 ezredsebész, 2 ezred-dobos, és 1 törzsfoglár. Tehát az összlétszám, a törzsekkel együtt 2529 fő. Végjegyzet: «Ezen effectivus státusban foglaltatott 2493 személyekből tegnapi napon commendíroztatott jó fegyveres 310 Drágban, jó fegyveres Eöllyűs regimentjéből 60; ugyan Drágban commendíroztatott fegyvertelen 60. Latus commendirizatorum nro 430.»

Harmadnapra, 1708 aug. 1-én, az apahidai táborban Károlyi a *Bagossy-dandárához* beosztott lovasság fölött tartatván hadiszem-

lét, ennek táblázatban kitűntetett eredménye a következő: 1. *Károlyi* (Bik László) lovas-ezere, 827 fő; 2. br. *Sennyeyé* 594; 3. *Vay Lászlóé* 629; 4. *Nyúzó Mihályé* 450; 5. *Kárándyé* 412; 6. *Krucsay Jánosé* 270; 7. Somlyai *Balogh Péteré*[1]) 386. Összesen 3565 lovas, — tehát egy ezredre átlag véve 500 esik.

A különben nagyon ügyes, eszes és kiváló hadvezéri tehetségű Károlyi Sándornak főhibája vala, hogy hadai közt nem tartott elég szigorú fegyelmet; különösen a zsákmányolást nézte el, — maga is kapzsi, szerző ember lévén. Így történt aztán, hogy Erdélynek a császáriak által bírt részeiben s legfőkép a rohammal bevett és szabad prédára bocsátott Szász-Sebes városában nyert tömérdek zsákmánynyal megrakodott hadak, — nyereségeiket hazahurczolandók, — minden tilalom daczára annyira kioszlottak Tiszántúlra, hogy az ezredek létszáma szeptemberre igen leapadt. Fogalmat nyújt erről az 1708 szept. 19-én az ilondai táborban készült következő tényleges létszám-kimutatás, melybe a kivezényelettek, sebesültek és betegek is befoglaltattak:

1. *Lovas-ezredek.* Az udvari testőrző székely kópiás-ezer, 232 fő; Károlyi ezrede 212; gr. Csáky Lászlóé 229; Nyúzó Mihályé 158; gr. Telekié 303; Krucsayé 125; Jósikáé 631, (ezen vidékbeli volt); Vay Lászlóé 329; és Kárándyé 229. = 2648 fő, kilencz ezredből; egyre tehát csak mintegy 300 esik.

2. *Gyalog-ezredek.* Károlyié 307; Bagossy zászlóalja 316, és még 4 beteg, 10 sebes és 70 kivezényelt. «Bagossy Pál uram regimentje» mindössze 626 fő; Almássy Mártoné 180. Összesen 1513 fő. Lovas, gyalog együtt: 4161 ember.

Végre még egy kimutatást bírunk ezen őszről, nevezetesen az 1708 okt. 28-án Károlyi helyettese, Orosz Pál tábornok rákosi táborában végbement szemle tabelláját. E szerint volt ott a lovasságból: a testőrző székely ezred, 275 fő; Károlyié 487; gr. Pekryé 233; gr. Telekié 306; br. Sennyeyé 390; Nyúzóé 299; Kárándyé 230; Krucsay 252. Vagyis nyolcz ezredből 2472 ember; tehát átlag véve ismét csak 300. — Gyalog nem vala ott egyéb a Károlyi egy zászlóaljánál, 309 fővel. Az egész tábor: 2781 ember.

[1]) Ez alezredese, illetőleg most vezénylő-ezredese volt az időközben Gyula-Fejérvár táján a császáriak fogságába került *gr. Gyulay Istvánnak.*

Megemlítjük még curiosumképen, hogy midőn ezen 1708-ik évben Fierville granátos-ezrede fölött a lőrinczii táboron fizetőmustra tartatott: némely századosok, hogy annál több hópénzt kivehessenek, — hat szálas paraszt legényt a szemle alkalmára granátos-ruhába bújtattak. De a szemfüles mustramester észrevevé a csínyt, és a tisztek megbüntettettek a hadi articulusok szerint.

Az 1709. év elejéről *Bottyán János* tábornoknak Vajda András vezénylő-ezredes alatti újabb huszárezredéről (mert régi híres ezredét, három század kivételével, toborzási területén, túl a Dunán hagyá cserében), bírunk egy, nem ugyan szorosan vett létszám-kimutatást, hanem annak számszerű kivetését: hány adag élelmet és lótápot tartoztak adni számára Nógrád és Nagy-Hont vármegyék, melyekből ezen ezred kiállott s a hol ekkor épen telelt is. Úgymint a tiszteknek (az ezredtulajdonos tábornokot ide nem értve) 292 személyi élelemadagot, 374 adag lótápot, s a legénységnek 773 élelemadagot s ugyanannyi lótápot. Ebből az ezrednek jó erős tettleges létszáma derül ki; pedig a régi ezredből áthozott Szalkay-, Laky-, és Győry-féle, Komárom s Esztergom megyei három század, — melyet a tábornok főhadiszállásán, Szécsényben, maga mellett tart vala, — külön csapattestet képezett és így aligha van ideértve.

Berthóty Istvánnak, Érsek-Újvár vitéz parancsnokának, Bercsényi fővezérhez az 1709-ik év május 6-án írt jelentéséhez van csatolva egy kimutatás: «*Consignatio* farinæ per subsequentia Regimina distributæ et Újvárinum deportatæ, die 27. Aprilis 1709.» Vagyis, az alább írt ezredek közt kiosztott és általok Újvárba szállított liszt jegyzéke.

Miként történt a nyugat felé Rákóczi ügyére nézve nagy fontosságú stratégiai alappontot képezett érsekújvári erősség ismételt megélelmeztetése az 1709. év telén és tavaszán, Bottyán és Károlyi tábornokok együttes működése és az őrs-vonalakból kimozdítható csapataik egyesítése által: «*Bottyán tábornok élete*» című régi munkám 330—399. ll. bőven megírtam. Azóta azonban szintén került elő számos új adat e hadműveletekről is. Ilyen az említett consignatió, a melyből megtudjuk, hogy az 1709 április 27-én Nógrád- és Hontban liszttel megrakodott, vegyest Bottyán és Károlyi hadtestéhez tartozó, összesen 11 lovas-ezrednek *egyike sem volt ott a maga egészében*, sőt némelyiknek csak némi töredéke.

Minden huszár — a két oldalról támadással fenyegető ellenség visszaverésére, vagy legalább foglalkoztatására és távoltartására kirendelteken kívül — felkötött lovára egy egy kila lisztet és Visknél az Ipoly hídján s a magokkal vitt hajókkal és hídszerekkel Zselíznél átkapcsolt Garamon, továbbá a Zsitván, Nyitrán keresztül szerencsésen beszállíták Érsek-Újvárba. A Nyitra és Esztergom felől reájok gyülekező császári csapatokat a födözet nemcsak távol tartá: de Bottyán más csapatainak egyidejűleg a bányavárosok felé történt beütései, a németeket veszélyben forgó állomásaikra visszasietni kényszerité.

Berthóty följegyzi az ezen egy expeditióval (mert több is volt!) a lovasság által Újvárba szállított kilák számát; s mivel tudjuk, hogy minden huszár — jó példaadásért a tisztek is, a legénységgel egyaránt — egy-egy kila (vagyis pozsonyi mérő) lisztet rakott lovára: a kilák számában előttünk áll az ezen vállalatban résztvett katonaság tényleges létszáma. Vitt ugyanis:

«Bik László uram regimentje, *kinek hasonfele Tiszántúl commendéroztatott*	524	kilát
Orosz Pál uram regimentje, *kinek fele az postirungban maradott Divénnél* (Nógrádban, Zólyom szélén)	204½	«
Géczy Gábor uram regimentje, *kinek fele az újvári postirungban volt, s* (a többi része) *ide s tova commendéroztatott*	104¼	«
Somodi (Ferencz) uram regimentje, *kinek egy része az postirungban hagyattatott Szebelébnél*	230	«
Nyúzó uram regimentje, *kinek nagyobb részének az Maros mellé való járásban elbágyadtak lovaik, s elmaradtak*[1])	338	«
Kókay uram regimentje, *kinek fele az postirungban maradott Szuhán táján* (Korpona alatt)	204½	«
Nemes jász regiment, *kinek nagyobb része báthi postirungban maradott*	205	«

[1]) Nyúzó a Törökországba indúlt követséget kísérte volt az akkor határfolyamot képezett Marosig, és viszont innét török kereskedőktől a hadak számára vásárolt nagymennyiségű posztót szállította Debreczenbe.

Ebeczky (István) uram regimentje, *kinek némely része qvártélyában* (Kis-Hontban) *maradott* ... ... 263½ kilát
Draguly uram regimentje, *kinek egy része Tiszántúl hagyattatott* ... ... 213½ «
Szalay Pál uram *két compániája* ... ... 90 «
Mikházy uram *három compániája* ... ... 160 «
Summa kilarum nro 2537¼ kilát».

Vagyis, — mert egynehányan másfél kilát is vittek, — tizenegy különböző ezredhez tartozó 2535 huszár képezé tényleg az april 27-én megrakodott s 29-én Újvárba érkezett élelmező lovasvonatot.

Ugyanekkor folyt az *erdélyi és partiumbeli hadak* tavaszi mustrája, melyről a fölszerelési czikkeket is tüzetesen feltüntető tabellát Erős Gábor főszemlebiztos 1709 május 3-án Szathmáron adta ki. E szerint 1. néhai *gr. Pekry Lőrincz* tbk. reguláris lovas karabélyos-ezrede — melynek mustrája Sző-Demeteren mart. 16-án ment végbe — hat században tényleg csak 255 emberből álla, Rhédey László alezredes parancsnoksága alatt. Fegyverzetök, ruházatuk rendben volt. 2. *Gr. Teleki Mihálynak* ekkor már szintén reguláris lovas-ezrede, a Remetén, Kővárvidékén april 23-án történt mustra eredménye szerint, 6 században 393 embert számlált. Ezredes a tulajdonos, alezredes Rácz András, őrnagy Bihary István, a kit a császáriak tavaly elfogván Erdélyben, még Szebenben raboskodott s csak utóbb cseréltetett ki, a szintén elfogott gr. Gyulay István ezredessel együtt. Fegyverzete, fölszerelése az ezrednek rendben; csak salavárija (kurta lovagló nadrágja) hiányzott némelyeknek, 346-nak volt. 3. *Gr. Gyulay* mezei lovas-ezrede; mustráltatott Zilahon apr. 20-án, s 7 században 475 főből állott. Az ezredes rab Szebenben; alezredes Balogh Péter, őrnagy Kovács György. Fegyverzet, ruházat itt is rendben. (Rézdobosai is voltak mind a három ezrednek.) 4. *Vay László* mezei lovas-ezrede; szemléje tartatott Konyárdon ápr. 7-én. Tíz században 681 embert számlált effective. Alezredese Kállay János, őrnagya Balogh Miklós. Fegyverzet, fölszerelés kielégítő. (Rézdobosok itt is; trombitás és sípos nincs.) 5. *Jósika Dániel* mezei lovas-ezere; Láposvidéke Fonácz nevű falujában ápr. 25-én mustráltatott meg. Találtatott 12 szá-

zadban 750 ember. Alezredes Rácz Péter, őrnagy Nemes Tamás. Fegyverzet, fölszerelés rendben. Itt is rézdobosok; karabély, pár pisztoly, kard, lóding, köpönyeg, dolmány, süveg, nadrág, salavári, stb., mint a többinél.

Pekry ezrede vörös (az altisztek kék) dolmánynyal, fejér aba nadrággal és szintén fejér aba-köpönyeggel; Telekié fejér (az altisztek szederjes) szín dolmánynyal, nadrággal, köpönyeggel; Gyulayé századok szerint kék, zöld es szederjes dolmányokkal, fejér aba-köpönyeggel s nadrággal; Vayé kék dolmánynyal, fejér köpönyeggel s nadrággal; végre Jósikáé zöld (az altisztek violaszín) dolmánynyal s szintén fejér aba-nadrággal és köpönyeggel volt ruházva. Az altisztek ú. n. «remek», a tisztek pedig «angliai» posztót kaptak (mint az összes ezredeknél) egyenruhákra.

Gyalog-ezrednek csupán az egy *Szent-Páliénak* említtetik itten mustrája, mely Krasznán, aprilis 19-én ment végbe. Hét században nem találtatott több 331 embernél. Ezredes Szent-Páli István, alezredes Thorday Miklós, őrnagy Begányi Sándor. Dobos volt 10. Fegyverzetök puska és kard, lóding; ruházatuk: fekete nemez-süveg, kék dolmány, fejér aba-köpönyeg és nadrág, deli csízma.

1709 július 25-éről az egri mezőben megmustrált *br. Zay András*-féle udv. lovas granátos-ezred létszámkimutatása fekszik előttünk, és pedig századok szerint. A törzsbeliek: 16 személy, köztük egy ezred-dobos és hat haubois-ta. 1. A Leib-compánia, 7 kivezényelttel együtt 55 fő; 2. az alezredes compániája 54; 3. az őrnagyé 40; 4. Winckelmann századosé 51; 5. Schultz századosé 47; 6. Güntheré 40; 7. Scharkovszkyé 45; 8. Weirauché 44; 9. Loy-é 51; 10. De Prés-é 35; 11. Klimm-é 42; 12. az azelőtti alezredes százada 45. Tehát összesen 565 fő. Ebből helyben 384, a többi vezényelve.

Egy hét múlva, 1709 aug. 2-kán, a hernádnémetii táborban a fejedelem Zemplén és Borsod vármegyei kiváltságolt hajduvárosaiból kiállított, *Deák Ferencz*-féle reguláris karabélyos lovas-ezred fölött tartatott szemle. Ezredes: Deák Ferencz, ekkor a császáriak hadi foglya az aradi várban; alezredes: Máriássy Ádám, őrnagy Máriássy István, (a Budavár 1686-iki bevételénél kitűnt hős Petneházy Dávid unokája). A törzs 12 személy, ezred-dobossal s négy

kürtössel. A századok: 1. Leib-compánia, mely Ónod városából álla ki, 89 fő; 2. alezredes compániája, Medgyaszóból álla ki, 79; 3. az őrnagyé, Emődről, 74; 4. Mészáros János kapitányé, Bőcsről, 58; 5. Rácz Mártoné, Hernád-Némethiről, 64; 6. Szalla Istváné, Szerencsről, 62; 7. Szerdahelyi Györgyé, Szederkényről, 53; 8. Szűcs Ferenczé, Lúczról és Kesznyétéről, 76. Összesen 567 fő. Karabélya hiányzott 382, pisztolya 239, kardja 76, tölténytartója 78, lódingja 364 legénynek. (A mustra-tabellát aláírta Wipacher Sámuel főszemlemester.)

Látszik e két táblázatból, hogy a bomlasztó hatású trencsényi harcz óta még e reguláris ezredek tettleges állománya is jelentékenyen csökkent, s az utóbbi nagyon fegyveretlen is vala.

Megvannak az 1709-ik év őszéről az egész udvari had (militia prætoriana) mustra-tabellái, külön-külön, ezredek szerint. Úgymint:

I. Lovasság.

1. A vörös kalpagot, vörös dolmányt, nadrágot, kék salavárit s fejér köpönyeget, sárga csizmát viselt udv. *testőrző karabélyos* lovas-ezred, *Ordódy György* brigadéros parancsnoksága alatt. Megmustráltatott 1709 okt. 27. és 28-án, a Sáros-Patak melletti zsadányi táboron. Állott eredetileg 12, s az albán (vagyis arnót) compánia hozzácsatolásával 13 századból, név szerint: 1. Az albán compánia; 2. a Leib-comp.; 3. az alezredesé; 4. az őrnagyé; 5. Ordódy János századosé; 6. Szlavniczai Sándor Istváné; 7. Fáy Mihály, 8. Mészáros László, 9. Batvay János, 10. Fejérváry Sándor, 11. Tankovics, 12. Újhelyi, 13. Büdöskúthy kapitánynak compániái. A tényleges létszám összesen, a törzsön kívül 1087 fő, kikből 989 legénységi állomány. (Az albán compánia állott 98, a Leib-comp. 87 emberből; legnépesebb vala Batvay százada: 129 fő, leggyérebb Fáyé: 70 fő.) Mint a táblázatból kiderül, fegyverzeti fölszerelése még ezen élite-ezrednek is hiányos volt, legalább ekkor, — talán a nyári hadjárat következtében. Hiányzott ugyanis a 989 legény közül karabélya 374-nek, pár pisztolya 323-nak, kardja 111-nek, tölténytáskája 59-nek. Az 1087-ből ki vala vezényelve 345. Ezredes volt Miticzi és Lieszkói Ordódy György, alez-

redes Vargyasi Daniel György, őrnagy Báji Pathay Kristóf, hadsegéd Töltéssy István, stb.

2. A br. *Zay András*-féle udv. *lovas gránátos-ezred* őszi mustrája szintén a zsadányi táborban ment végbe, okt. 20. és 21-ik napjain. Állott az ezred 12 században (Leib-comp., alezr., őrn., Winckelmann, Schultz, Szkarlovszky, Weirauch, Loy, De Prés, Klimm, Palitschek és Berger kapitányoké) összesen 533 főből. Ki volt vezényelve 65, beteg 7, elbocsáttatott 4, elszökött 21, meghalt 12. Ezredes: Csömöri br. Zay András; alezredes: Bonifacius Wagner; őrnagy Franciscus Rochefort, hadsegéd Koller Pál, stb.

3. A harmadik udv. lovas-ezred a testőrző *székely kópiás-ezred* volt, Killyéni Székely Zsigmond ezredes, illetőleg Bíró Kristóf alezredes vezénylete alatt, — azonban ez az erdélyi széleken őrködvén, nem mustráltathatott meg együtt a többi udvari hadakkal. Legutóbbi (1708 okt. 28.) ismert mustra-tabellája ugyan csak 275 főnyi tényleges létszámot mutat: de a tabellából nem tűnik ki, hogy együtt volt-e akkor az egész ezred? A megelőző táblázat 420 főről beszél. S miután az 1709-ik év őszén ezen ezredhez csatolták az elhúnyt gr. Pekry tbk. reguláris lovas karabélyos-ezredének 255 főre leolvadt maradványát is: a székely kópiás regimentnek (mely kék egyenruhát viselt), legalább 500 vitézből kelle az év végén állnia.

Vagyis a három udv. lovas-ezred létszáma: 2120; tehát egyegy ezredre átlag 700 fő esik.[1])

II. Gyalogság.

1. A vörös dolmánynyal és nadrággal, fekete süveggel, fejér köpönyeggel, sárga deli csizmákkal felruházott *Szent-Iványi János-féle udv. testőrző palotás-ezred*, melynek helyőrségi zászlóaljai 1709 szept. 7-én (s illetőleg 29-én és okt. 3-ikán), tábori zászlóaljai pedig

[1]) A Deák Ferencz-féle reguláris lovas karabélyos-ezred is — minthogy Rákóczi jobbágyaiból alakúlt — megkapta ugyan a «*praetoriana*» címet; azonban, szorosan véve, még sem tartozottt az «*udvari hadak*» kötelékébe, minthogy belügyei tekintetében nem állott *Vay Ádám* udvari maréchal főnöksége alatt, mint a többiek.

nov. 5-én a zsadányi táborban mustráltattak meg. Ezen ezred tudvalevően, valamennyi gyalog-ezrednél sokkal erősebb létszámmal bírt, kivált mióta az elhúnyt Esze Tamás hajdú-ezerét is hozzácsatolták. Mustra-tabellái szerint belőle *Munkács* vára őrségét Rengli József őrnagy s Balogh, Kovács és Bér kapitányok alatt három század képezte, 386 főnyi tettleges állománynyal; *Huszt* vára őrségét egy század, Winkler kapitánynyal, 106 fő; és Kővár őrségét szintén egy század, Uray kapitánynyal, 97 fő. Összesen 589 vitéz.

A tábori zászlóaljak egy gránátos és 12 rendes századból állottak. (A gránátos-század 104 embert számlált, 148 helyett; a Leib-compánia 128-at, 193 helyett; az alezredesi 131-et, 161 helyett, stb.) A zsadányi táborban jelen voltak száma 1251. Ki volt vezényelve 78, szabadságra bocsáttatott 58, beteg 11, meghalt 5, elesett 22; otthon lappangó és szökevény 331; elitéltetett hadi fogságra 2 dobos és 3 közvitéz. Összes létszám 1761 fő. Ezredes: Szent-Iványi János dandárnok; alezredes Becse András, (ki azután Romhánynál esett el); őrnagy Rengli József. Századosok: Berey, Skotka (ki Trencsénynél sebesűlten fogságba került), Jósa, Gonda, Rozsnyay, Riskó, Darvay, Dull, Kontrás. (A gránátos kapitány helye, úgy látszik, nem volt betöltve). Összes tettleges állomány, a várőrségeket képező századokkal együtt, 2350 fő.

2. A *Fierville-féle udv. gyalog granátos-regiment,* melynek mustrája szintén a zsadányi táborban okt. 24. és 25-én ment végbe, 12 században ott helyben csak 290 embert számlált; ki volt vezényelve 55, beteg 8, elszökött 10. Összesen 363 fő, — tehát nagyon megcsappant. Alezredes *De Spinion;* őrnagy betöltetlen; szállásmester Letenyey Pál, törzsorvos Dupont, stb. Compániás-kapitányok: Bolieu, Rodrique, Mazarque, Sonjeu, Saint-Reine, Du Plenis, Malliard, Caladon, Rollandt; — mind francziák.

3. Az előbb Bonafous, — még *Hans Jacob Dittrich-féle udv. reguláris gyalog-ezred.* Mustrája volt okt. 26-án Zsadánynál. Csak öt századból (granátos-, Leib-, őrnagyi-, Leuschner- és Fischer compániák) áll vala; melyekből a táborban jelen volt 321 vitéz; kivezényeltetett Husztra 61, Ecsedbe 9, hadi pénztárt kísérni 16, beteg 19, útlevéllel hazabocsáttatott 7. = 433 fő. Alezredesi hely nem volt rendszeresítve; az őrnagyi betöltetlen; gránátos-kapitány: Remond.

Hiányzott az ezred fölszereléséből 22 flinta, 86 bajonet, 80 öv és 76 tölténytáska. Ruházat már igen kopott; új kellene.

A három udv. gyalog-ezred tettleges állománya tehát 3146 ember; az egész udvari hadé 5266.[1]) Ezekhez járúlt még három különleges csapat: 1. A *nemes testőrség* («Nemes Compánia», «Nemesi Társaság», «Cavallérok Compániája»), mely a fejedelem legbensőbb testőrségét képezé és csatákban is személye körül áll vala, mintegy 100 fő, olykor valamivel több, máskor kevesebb. 2. A szintén udv. testőrségül szolgáló «*deliások* — másnéven *kapcsosok* — *compániája*», 100 fő. 3. A Csicsery Ferencz-féle lövész-, ú. n. «*zöld vadász*» csapat, eleinte 60, utóbb 200 fő.

Az összes udvari hadak zsoldját a fejedelem saját uradalmai jövedelméből s a magyarországi rendek által részére udvartartási költségekre megszavazott 100,000 forint évi átlagból födözé.

* * *

Az 1709-ik év végén súlyos napok viradtak a magyar szabadságháború ügyére. Nemcsak, hogy a trencsényi harcz óta az ezredek létszáma általában nagyon meggyengűlt, — nemcsak, hogy a túl a dunai országrész elveszett s az ottani szép hadtestnek csak romjai menekűlhettek át, — de még mindezeknél nagyobb csapásként nehezűlt a szegény hazára az irtóztató *keleti pestis*, mely már a nyár óta (s még inkább a következő 1710-ik évben!) szanaszét elterjedt az országban, oly dühöngéssel, hogy a halál kaszájától csak úgy omlott a sok ezer ember. A szellős helyeken tanyázó táborok még csak meg voltak, a mint voltak: hanem a zárt helyek, várak, erődített városok őrségét képező gyalogság annyira kihalt, hogy némely helyütt alig maradt az őrhelyek ellátására elegendő legénység. A lovassági táborok is, ha a pestis kiütött közöttük, visszatarthatlanúl elszéledének; mások dorbézolásba merűltek elkeseredésökben, — a fegyelem a hadak között megingott.

Rákóczi, hogy gyalogságra tegyen szert: nehány albániai

[1]) Az 1710-ik év tavaszán az udv. hadakhoz csatoltatott még a lengyel-svéd hadakból alakúlt *Charières*-féle dragonyos-ezred, 800 főnyi tettleges állománynyal.

odapasa ajánlatára, nagyobbszámú fegyveres arnótot akart zsoldba fogadni, s ezek toborzása javában folyt már: azonban a bécsi udvar portai követének sikerült pénzadományokkal a török ministerektől szigorú parancsot kieszközölni a magyarokkal rokonszenvező nándorfejérvári szerdárra és temesvári pasára, hogy az arnótokat a határokon át ne bocsássák. Így aztán az egész vállalat dugába dőlt, s a szorongatott dunántúliak hiába várták 1709 nyarán, őszén a hirdetett arnót hadak érkeztét. Más részről Rákóczi a híres *Mazeppa* kozák hetmannal húzamos alkudozásban állott, hogy őt csapataival zsoldjába fogadja. De XII. Károly svéd királynak szüksége lévén — kivált Pultawa óta — az oroszok ellen lázongó kozákokra, meghiúsítá Mazeppa szándékolt eljövetelét.

A császári hadseregek azonban, Érsek-Újvárt ostromzároltan magok mögött hagyván, — előnyomúlának 1709 őszszel. Heister Hont és Nógrádmegyéket a kuruczoktól, Gács várával együtt, elfoglalta, s Vácztól föl a Szepességig vetett őrsvonalt, erődített sánczokkal. Majd benyomúlt Szepesbe, Késmárkot, Dunavecz várát megveve, s a Czelder Orbánnal vitézül ellentálló Lőcse városát keményen ostromolta. Rákóczinak ezen tájakra kellett vonni hadainak zömét.

E szorongatott helyzetben a jó sors váratlan segélyt küldött. Ugyanis a XII. Károly főerejétől elszakadt lengyel-svéd dandárt, a gr. Potoczky kiewi palatinusét, az orosz hadak úgy a magyar határokra szorították, hogy meg kellett volna adnia magát. A palatinus tehát a határok átléphetését kérte; mit Rákóczi csak azon föltétellel engedett meg neki, ha csapatait az ő szolgálatába adja. A kényszerhelyzetbe jutott Potoczky ezt, akarva, nem akarva, megtevé. Ez 1709 november vége felé történt. Az üldöző orosz tábornokok, magyar részről értesíttetvén a történtekről, megszüntették az üldözést: mivel Rákóczi Nagy-Péter czárnak szerződéses szövetségese volt. Csak a szepességi XIII várost szállták meg, mint a lengyel korona hűbérét.

A Rákóczinak szolgálatába szegődött ezen negyedfélezer főnyi dandár, lengyel, svéd és lithvániai tatár csapatokból állott. Harczedzett, vitéz katonák, — de a lengyelek követelők, veszekedők, garázdák, revoltánsok. Kényelmes téli szállás, és mindenek előtt legalább néhány hóra előre fizetendő zsold kellett nekik.

Pénz azonban nem igen volt; mert a rézpénz értéke immár teljesen elhanyatlott, az arany és ezüst pedig nagyobbára külföldre vándorolt, fegyverek, hadiszerek, öltözet-posztó áráúl s diplomatiai kiadásokra. XIV. Lajostól a kikötött franczia segélypénzek, országának rossz pénzügyi viszonyai miatt, elmaradoztak. Úgy, hogy az első zsoldrészletet a belépő lengyel hadaknak, innen-onnan összekerített, rövid lejáratú kölcsönpénzből adták ki. Ekkor az intéző köröknek eszökbe jutott az ezen őszszel (szeptember végén) elhúnyt vitéz vezér és lángoló hazafi, *Bottyán tábornok* már 1708-ban ajánlott financiális terve: «Fölséges Uram, — tanácsolá a fejedelemnek, — ha hadakozni akarunk: *rójjuk meg magunkat;* mindegyik közülünk hitire, becsületire jelentse ki: mennyi pénze van? *és annak tizedrészét adja ki hazánk közjavára,* s azzal fizessük a katonát, kivált az idegen nemzetbelit.» [1]) Maga a lelkes tábornok már előbb tettel mutatá meg tanácsát: mert a trencsényi ütközet utáni általános réműlet és hadoszlás közepette, előbb 7000, azután 6000 frtot (a mai értéknek körűlbelől tízszeres összege), fizetett ki ezüstpénzűl, a sajátjából, hadosztályának, — és össze is tartotta őket. Mindazáltal Bottyán áldozatkész példáját mások vonakodtak utánozni, legalább még akkor.

[1]) És 1708 november 21-én, Érsek-Újvárból Rákóczihoz irt levelében ismét: «Mint annakelőtte (szept. 29. és 30-án, Szerencsen), úgy most is alázatossan Fölségednél emlékezem, mivel az bányákból (Körmöczöt, Selmeczet, Beszterczét elfoglalván már az ellenség) semmit sem várhatunk: *kiki maga pénzének tizedit közre adja ki, — én adom legelsőben is elő az magamébúl!*» (Archivum Rákóczianum, I. oszt. IX. köt. 559. l.) 1708 decz. 15-én Szécsényről megújra ismétli lelkes ajánlatát az önzetlen öreg tábornok: «Minthogy penig az pénznek cursussa is már devalváltatván, előbbi cursusra szállott, szűkebb lészen köztünk a pénz: *azért, előbbi opinióm szerint, rójjuk meg magunkat, és kiki — mind szegénnyje, gazdaga, hadi és nem hadi embere, — adja ki tizedit: azzal lehet idegen nemzetnek fizetni, a mely kíván hazánk szolgálatjában* (zsoldért) *hadakozni.*» Ezt Rákóczinak írja; s ugyanaz nap Bercsényit is hasonlóképen sürgeti: «És mivel már a pénznek cursusa devalváltatván, előbbi folyamatjára szállott: tudom, szűkebb lészen a pénz, — a bányáktúl is elestünk; azért, mint annakelőtte is javallottam: *rójjuk meg magunkat, kiki adja elő in communem, pénzinek tizedét, — lehessen fizetése az hadaknak, kivált idegen nemzetnek, ha Urunk ő Fölsége* (ilyen hadakat) *béhoz.*» (Ugyanott, 569. és 571. l.)

Most azonban, a végső szükség idején, megemlékezének a sírban nyugvó tábornok szép tervéről; a hazafiság tüze föllobbant sokakban, s hogy a lengyel-svéd és reguláris hazai hadakat legyen miből fizetni: a háború vezetői, polgáriak és fő haditisztek egyaránt, megrótták magokat s önkéntes aláírásokkal tetemes összegek befizetését vállalták föl. Ez ugyan, szorosan véve, nem tartoznék tárgyunkra; de mert a háború tovább folytatásának jelentékeny eszközévé vált, s mert továbbá még sehol fölsorolva nem vala: közöljük íme a főbb összegek aláíróinak neveit, — melyek legtöbbje jól ismert történeti név.

A fejedelem — mint már föntebb említők, — az egész udvari hadakat saját jövedelmeiből fizette s azonkívül is odaáldozá mindenét. Az aláírásokat helytartója és fővezére, gr. Bercsényi Miklós nyitá meg, az országtól részére kettős minőségében fölajánlott évi tiszteletdíjnak, 60,000 frtnak, — a Bottyán fölvetése módjára — tizedrészével, 6000 rh. forinttal. (Birtoka ő neki töméntelen volt: de tőkepénzei nem, sőt adósságai.) Utána Thelekessy István egri püspök, az egri káptalan, br. Károlyi Sándor tábornok, br. Sennyey István főcancellár, br. Klobusiczky Ferencz az orsz. közgazdasági tanács elnöke és Vay Ádám udvari maréchal, jász-kún főkapitány következének, egyenként 5—5000 forinttal. Hevesmegye nemessége együttesen 6000; Nógrádé 4000, Honté[1]) és Zempléné 3—3000; báró Hellenbach János-Godofréd bányagróf, Deregnyei Galambos Ferencz, Kálmáncsay István és Sóvári Soós István kormánytanácsosok, Lipóczi Keczer Sándor, tartományi főhadi biztos és szintén kormánytanácsos, Galánthai Balogh István, Ináncsi Ebeczky István és Csajághy János dandárnokok, hasonlóképen mindegyik 3—3000; gr. Csáky István generális főhadi biztos, gr. Csáky Mihály, Gyürky Pál, Berthóty Ferencz, Buday István és Orosz Pál tábornokok, Radvánszky János orsz. kincstárnok, Darvas Ferencz tartományi főhadi biztos, gr. Barkóczy Ferencz dandárnok, Szluha Ferencz érsekújvári præfectus és főhadi biztos, a Barcsay-örökösök Erdélyből, néhai Wass Sándor, volt egri várparancsnok örökösei; özv. gr. Homonnai Drugeth Zsigmondné, özv. gróf Pettheő Ferenczné,

[1]) Megjegyzendő pedig, hogy e két utóbbi vármegye nemessége már a szomszéd vármegyékbe szorult ki, Heister előnyomuló hadserege elől.

Kőrössy György fejedelmi főkamarás és kincstartó, Krucsay Márton, a fejedelem jószágigazgatója, Szent-Iványi Mihály zempléni alispán, Bilkey Miklós, és még számos más, pénzesebb magánemberek, egyenként 2—2000; br. Petreőczy István tábornok és kormánytanácsos (kinek jószágai, ép úgy, mint Balogh Istváné, Ebeczkyé s részben Bercsényié is, már az ellenség birtokában valának), 1500; gr. Esterházy Antal tábornok (a ki Dunántúl és Pozsony környékén fekvő uradalmaitól szintén teljesen elesett), 1000; Szendrei Török András, udv. vice-maréchal, ugyancsak 1000; a jószágaiktól hasonlóképen elszakadt gr. Esterházy Dániel tábornok és gr. Esterházy István, 500—500 forintot, mások, számosan, hasonló, kisebb-nagyobb összegeket, százakat, vagy százat jegyeztek alá, — kitől hogy telt, körülményeihez s hazafias buzgalmának fokához képest. (A tábornokok közül gr. Pekry, Bottyán, id. gróf Barkóczy Ferencz és Berthóty István érsekújvári vice-generális, ekkor már nem éltek; Bagossy Pálnak, valamint Kajaly Pál orsz. főhadi bírónak is, már özvegye ír alá. Forgách tábornok fogságban ült Munkács várában.) Szóval, a honfiúi áldozatkészség ténye, a hosszas háború által elpusztúlt, megnéptelenedett és pénzügyileg sanyarú viszonyok közé hanyatlott országban, oly nemesen nyilvánúlt, hogy ezen önkéntes fölajánlásokból csakhamar 215,150 frt gyűlt össze a nemzeti jogokért küzdő hadsereg fizetésére. Mely összeg, — az akkori termény-, ló- és szarvasmarha-árakat véve alapúl, — körűlbelől a mai két millió forint értéknek felel meg. És ezt a jelentékeny önkéntes adományt csupán az ország egy részének nemessége áldozta: mert a gazdag dunántúli és vágvidéki föld, csaknem az egész észak-nyugati részekkel, föl Lőcséig és le Váczig, úgy nemkülönben Erdély (a partiumot kivéve), ekkor már német hadseregek járma alatt nyögött.

Ez csak *egy*, megható példája annak a hazafias erőfeszítésnek, a melylyel őseink, a beállott mostoha viszonyok között, is a háborút tovább — t. i. az általános európai béketárgyalások elérkeztéig — folytatni megkísérlék. A legtisztább, legönzetlenebb honszeretet érzelme vezérelte őket.

Így, és csakis így lőn, ime, lehetővé a fölfogadott lengyel-svéd csapatoknak s legalább a reguláris ezredeknek, az 1710-iki újév táján nehány havi zsoldot ezüstpénzben kifizetni, és ezzel e hadak

harczi kedvét fokozva s egyszersmind a katonai fegyelmet szigorítva, — őket Érsek-Újvár fölmentésére, téli hadjáratra vezetni.

Mennyi haderőt vezethetett táborba Rákóczi, mily létszámban, hol és miként valának téli szállásokra s illetőleg őrsállomásokra beosztva e hadak 1709 deczember havában, mielőtt az újév első napjaiban mindenfelől gyülekeznek vala Emőd s Eger tájára: egy, *a fejedelem saját kezével írt*, ordre de bataille-szerű *eredeti fölvetés* mutatja, melyet íme, a maga táblázatos alakjában, lehető híven adunk:

	St.-Péteryvel:			
	1. Magáé	600	Döbrő.	
	2. Réthey János	600	Ratkó.	
	3. Bokros	300	Ratkó.	2400
	+ Krucsay	*500*[1]	Döbrő.	
	4. Orosz Pál	400	Putnok.	
	5. Bik László	*800*	Rozsnyó.	
	= Sennyey F.	*400*	Rozsnyó.	
	6. Nyúzó	*400*	Rozsnyó.	
	7. Kárándy	*500*	Rozsnyó.	
	Tardy	*500*	Rozsnyó.	3900
	Szemere	*400*	Pelsőcz.	
27.	Dragoi	*350*	Pelsőcz.	
27.	Teleki	*350*	Sajó.	
8, 24.	Ordódy[2]	*700*	Szebeny.	
	9. Deák Ferencz	*300*	Döbrő.	
N. B.	Sötér	*500*	Pata.	
	10. Kókay	*400*	Pata.	5400
	Lengyelség	3500	Szendrő.	
	Ebeczky I.	350	Újvár.	
	Somogyi F.	450	Újvár.	
	Balogh I.	100	Újvár.	1850
	Vajda A.	*150*	Újvár.	
	Géczy G.	800	Újvár.	

[1]) A dőlt betűkkel szedett számok az eredetiben aláhúzvák. Ez aláhúzásokkal a fejedelem mit kívánt jelezni? bizton nem tudható.

[2]) Ezen ezredből (udv. testőrző lovas-karabélyos) 4—5 század a fejedelem oldalánál volt.

Réthey György	800	Szeben.	3500
Szalay Pál --- ---	600	Eperjes.	
Mikházy --- ---	700	Kassa.	
Gy. Nagy János ---	600	Peklín.	
Forgách / Györky ---	300	Palocsa.	
Paur / Esterházy A. ---	*500*	Eperjes. / Bártfa.	
		Total	17,050

Ennyi volt tehát az 1710-iki téli hadjáratkor táborba vihető kurucz lovasság tényleges létszáma, a gr. Esterházy Antallal a Dunán általjött s most Gödöllő és Vácz körül tanyázó, majd Érsek-Újvárba, már a romhányi ütközetet megelőzőleg, behatolt 3000 dunántúli huszáron, végre a fejedelem oldala mellett lévő Zay-féle lovas gránátos-ezreden kívül.

(Az erdélyi határokra vigyázó és Váradot zárlatban tartó katonaság, Károlyi némely ezredeiből és itt fölsorolt ezredeinek hátrahagyott részeiből került ki.)

Ezután jön a gyalogság jegyzéke, ekképen:

Hajdúság.	Bagossy (László) --- --- ---	600	3500 Ratkó
	Turcsányi (Károlyi) --- ---	1000	
	St.-Iványi (palotás) --- --- ---	1100	
	Révay (Imre) --- --- ---	600	
	Bercsényi (palotás) --- --- ---	200	
		Etc. etc. etc.	

E húszezer ötszázötven emberből rendeltetett ki azután az a 13—14,000 harczos, a ki Romhánynál véres ütközetet vívván, a császáriak erődített vonalait áttörte és Érsek-Újvár felé az útat megnyitotta.

Ugyanezen a papíron — szintén a fejedelem kezevonásaival írva, — még a következő, különleges czélú tervelgetés foglaltatik, a föntebbiekkel correspondeáló jegyekkel:

+	500
5.	600
=	400
27.	1000
8.	300
9.	400
N. B.	400
10.	400
Chariére	1000
Est. Antal	700[1])
Jász	300[2])
	5600

Ez valami speciális föladatra kivezényelt dandár összeállításának látszik.

Az 1710-ik hadi évről már nem sok létszám-táblázat maradt fönn a fejedelem levéltárában. Mindössze a következőket leltük:

A Zay-féle *udvari lovas granátos-ezred*, 1710 márczius 19-én, Jász-Árokszálláson végbement mustrájának tabellája szerint, ámbár még mindig 12 századból áll vala, de tettleges állománya már nagyon csökkent; úgy, hogy a törzszsel együtt tényleg csak 484 főre ment. A Leib-, alezredesi és őrnagyi compániákon túl, a századparancsnokok a régiek valának: Winckelmann, Schultz, Scharkovszky, Weirauch, Loy, De Prés, Klimm, Paletsek és Berger.

Jobban megtartotta létszámát egy másik reguláris ezred: *gr. Esterházy Antal tábornok dragonyos-ezrede*. Ennek tényleges állományáról, a Szólnok vára fölötti pusztaszegi táborból, 1710 június 11-én kelt kimutatást bírunk, az alezredes által s. k. aláírással kiadva. A törzs: Ezredtulajdonos, Esterházy. Alezredes-ezredparancsnok: Palásthy Ferencz. Őrnagy: Boldoghkőy István. Szállásmester: Rajmann László. Élés- és szekérmester: Rettkes Ferencz. Hadbíró és hadi titkár: Szabó Ferencz. Hadsegéd: Porubszky Márton. Ezredorvos: Rotthmann Jakab. Ezred-dobos: Ottavi Márton. Törzs-foglár: Pesz Kristóf. = 11 fő. A századok: 1. Leib-compánia, 67 fő; 2. az alezredesé, 62; 3. az őrnagyé, 58; 4. Varasdy Ferencz kapitányé, 62; 5. Graiczár Jánosé, 64; 6.

[1]) Esterházy dragonyos-ezrede értetik, nem a vele lévő túl a dunaiak.
[2]) A jász-ezred, ugyanaz a Kókayéval.

Sztankó Györgyé, 60; 7. Simon Mihály Jánosé, 64; 8. Vajer (Weier?) Ernőé, 45; 9. Chrenóczy Istváné, 58; 10. Tőttössy Ferenczé, 60; 11. Ploch Gáspáré, 54; 12. Dobovay Zsigmondé, 44 fő. Összesen 690, a törzszsel együtt 701 fő. A közvitézek száma 553. (Ezen ezred az év vége felé még növekedett létszámában; úgy, hogy midőn 1711 április végén, a szathmári békekötést néhány nappal megelőzőleg, — de már ennek föltételei alatt — Kassa városa is kaput tárt: Palásthy ezrede, mely az ottani helyőrség egy részét képezé, valami 800 főből állott. A többi dragonyos-ezredek létszáma ellenben apadt, főként a Gyürky halála és Babócsay eleste után egyesített gróf Forgách-Gyürky-féléé. Lehet, hogy az Esterházy-féle ennek romjaiból nyerte gyarapodását.)

A *Hans Jacob Dittrich-féle udv. reguláris gyalogezred* 1710 augusztus 7-én, a gönczi táborban számláltatott meg. Az eredmény nagy csökkenést mutat; a tényleges létszám fölötte csekély. Törzstiszt csak egy volt, maga az ezredes. A törzs 9 fő. A századok: 1. granátos-század, 53 fő; 2. a Leib-compánia 48; 3. az őrnagyi, 28; (a századparancsnok helye betöltetlen); 4. Bischner kapitányé, 29; 5. Fischer kapitányé, 31. (Több század nem volt már.) Összesen 198, a törzszsel együtt 207 fő. Summa portionum 282½. Aláírva: Jacob Ditterich, m. p.

Ennél ugyan valamivel erősb, de mégis gyér vala a *Fierville-féle udvari gyalog granátos-ezred* tettleges állománya is, — mely ezred két nappal utóbb, 1710 augusztus 9-én, alkalmasint szintén a gönczi táborban, mustráltatott meg. Fierville lovag ekkoriban, Rákóczi megbízásából, diplomatiai küldetésben fáradozott külföldön; ezredét *Sognier* százados vezénylé. («Ejusdem I. Regiminis Commendans: Capitaneus Sonÿer, m. p.» szól aláírása.) Törzstiszt nem volt jelen. A törzs 7 személy. A századok száma hat. 1. Leib-compánia, 50 fő, kikből 12 beteg; 2. az őrnagyé, 43; 3. Sognier (így írva) kapitány százada, 41; 4. Chantim kapitányé, 40; 5. Du Pless-é, 39; 6. Rollené, 43. Összesen 256, a törzszsel együtt 263 fő. Summa portionum 381.

Érdekes egy, ugyanezen ezred fölszerelését illető, ekkori jegyzék: «Munkácson lévő, franczia regement partékájának és mundírungjának consignatiója. — Angliai posztóból való (tehát tiszti), pazamánttal prémezett dolmány, nro 25; nadrág, hasonló

25; franczia mente 25; pazamányos öv 25; patrontás 25; aranyozott nyakravaló 32. Strázsamestereknek való angliai kék mente 9; dolomány 9; nadrág 9; süveg 7. Granatérosoknak való hosszú mente, remek-posztóból, 190. Gyalog-sátor, 37. Remek-posztó, vég 79. Öv fekete bőrből 917. Item, Patakon vagyon kész dolmány, veres 143, nadrág, kék 50.»

Ebből láthatjuk, hogy ezen, francziákból álló udvari ezrednek csakugyan franczia szabású egyenruházata is volt; és pedig: a legénységnek vörös, s az altiszteknek kék mentéje, dolmánya és kék nadrágja. A tisztek dolmányai, vagyis franczia fegyverkabátjai és térdnadrágjai arany-paszománttal valának szegélyezve, s aranyozott nyakkendőjük volt.

1710 augusztus 7-én az abaúj-szántói táborban mustrálták meg az udv. testőrző palotás-ezred egy részét, 6 századot, mely Boda István őrnagy parancsnoksága alatt álla. Hogy mily irtóztató mérvben leapasztotta az ekkor épen legjobban dühöngött pestis-ragály — részint elhalás, részint szétoszlás által — a gyalogság létszámát: szomorúan bizonyítja ez a táblázat, a mely szerint a különben oly complett állományú palotás-regiment hat százada ekkor tényleg csak 253, a törzsbeliekkel együtt 266 főre ment. (Eperjesen voltak helyőrségben; a pestis elől kellett kihozni őket, a ki még megmaradt.) Ugyanitt volt táborban Nyáray László dandárnok gyalog-ezredéből egy század; ez, Lippay János őrnagy augusztus 9-iki kimutatása szerint, 72 emberből állt. (Az ezred maga Kassán képezett helyőrséget, a Radics-ezreddel együtt.)

Végre még egy létszám-kimutatási táblázat fekszik előttünk, a szabadságharcz ügyére oly végzetes folyamatú 1710-ik esztendőt befejező hónapról. Ez gróf Bercsényi reguláris karabélyos és dragonyos ezredének, a Győri Nagy János vezénylete alattinak, szintén nagyon megfogyott állományát tünteti föl. Kelt Unghvártt, az ezred ekkori állomáshelyén, deczember 1-én, az ezredes által kiadva, aláírva. Alezredes: Pexa Imre, őrnagy: gr. Esterházy László volt. Törzs = 9 fő. A századok: 1. Leib-compánia, 45 fő; 2. alezredesi, 46; 3. őrnagyi, 27; 4. Gilligh kapitányé, 56; 5. br. Berényi Ádám kapitányé, 36; 6. Fekete kapitányé, 46; 7. Csákváryé, 47; 8. Péchyé, 32; 9. Mülleré, 33; 10. Stemflicheré, 18. Összesen 386, a törzszsel együtt 395 fő. Ebből helyben vala 222, a többi kivezé-

nyeltetett; és pedig valami 150 vitézt maga Bercsényi tábornagy vitt magával, födözetűl lengyelországi útjára, — a honnét vissza nem tért soha többé. Udvari palotás gyalogjaiból is — kik társzekereit kisérték — elvitt pár századot. Ezek képezték aztán utóbb a lengyelországi Brzezan vára magyar őrségét.

* * *

Ez a legutolsó keletű mustra-tabella a vörösvári Rákóczi-levéltárban. A későbbi, nevezetesen 1711-ben kiállítottak, már nem jutottak el a fejedelemhez, hanem br. Károlyi Sándor meghatalmazott tábornoknak nyújtattak be, — a ki aztán, mint tudjuk, hosszas alkudozások után, 1711 april 29-én megkötötte s a Szathmárra összegyűlt szövetkezett rendekkel és hadi főtisztekkel ratificáltatta a *szathmári békeszerződést*, mely a háborúnak véget vetett. Gróf Pálffy János tábornagy és cs. teljhatalmazott biztos jelentése szerint, a békekötés ünnepélyes kihirdetése és az eskületétel után a kurucz lovasságból a nagymajtényi mezőn, 1711 május 1-én 13,000 ember tette le a zászlókat *(nem a fegyvert!)*, a hadakozás megszűntének jeléűl, és oszlott szét, haza; ugyanezt tevé a Szamoson túl, közel a máramarosi szélekhez, egy kisebb tábor: 5000 ember; tehát összesen (még mindig!) 18,000 lovas vitéz. Ezekhez járúlának még a Kassa, Munkács, Unghvár, Huszt és Kővár várakbeli helyőrségek, az unghi, beregi, máramarosi széleken tanyázó, végre a Rákóczival, Bercsényivel Lengyelországba kibujdosott hadak, (Chariére, Fierville, Dittrich, Draguly egész ezredei, Pongrácz János ezredes hajdúinak maradványával, a testőrző székely kópiások egy része, Cserey János alezredessel, stb.). Egy szóval, a fejedelem hadereje a szathmári békekötés idejében — oly sok csapás után is — rátelt még 30—32,000 főre, kivált ha a gróf Mikes tábornokkal Moldovába szorúlt székely csapatokat s a Pápay Gáspár alezredessel a temesvári pasa oltalma alá vonúlt erdélyi hadtöredékeket is ide számítjuk. A Lengyelországba menekűltek azután orosz, lengyel, porosz és franczia szolgálatba állának és számos híres fő tiszt került ki közülök a külföldön, pl. gróf Bercsényi László, franczia maréchal, gr. Pollereczky Mátyás és Nyitrai br. Tóth András, szintén franczia tábornokok, gróf Esterházy Bálint, Dávid Zsigmond és

Dessewffy Miklós franczia huszárezredesek; Máriássy Ádám, előbb orosz, azután lengyel, Draguly Farkas, orosz, Kosztolányi Jávorka Ádám, Cserey János és Péchy Miklós (volt palotás kapitány), lengyel ezredesek, stb. Salamonfai Ráttky György franczia altábornagy is kurucz ezredes volt előbb: de ő már a szathmári békét jóval megelőzőleg, Rákóczitól — mint kiváló könnyű-lovassági parancsnok — küldetve, lépett XIV. Lajos szolgálatába.

A mi az itthon maradottakat illeti: a békeszerző Károlyi Sándor — dús anyagi jutalmak mellett — cs. kir. altábornagyi és grófi rangot kötött ki magának, s utóbb tábornagygyá lőn. — Gr. Pálffy nagyon szeretett volna a majtényi mezőn utoljára összegyűlt kurucz lovas-hadakból, mint harczedzett, vitézi népből, legalább egynehány huszárezredet császári szolgálatra megnyerni; igen kínálá, hívta, bíztatta a katonaságot: vegyenek föl hópénzt; s a tiszteket: vállaljanak a cs. hagseregben, eddig bírt rangjaiknak megfelelő, alkalmazást! Kivált a vakmerő *Beleznayt*, az alföldiek közt leghíresebb katonát: *Nyúzót*, *Ocskay Sándort*, *Rácz Andrást* sokat kérte: de mindnyájan határozottan vonakodtak, s úgy a katonaság is, — inkább hazaszéledt. Nyúzónak, ki pór szülőktől származott, Pálffy czímerlevelet eszközölt ki Bécsben; azonban, mivel a czímerben kétfejű sas volt: a nyakas kurucz óbesternek nem kellett a nemesség, — a czifra armálist ott hagyta Károlyi Sándornál. (Még ma is ott hever az, a gróf Károlyiak levéltárában, egy másik híres alföldi kurucz törzstisztével, Pikó Demeterével együtt.)

A szathmári békeokmányt, legfelsőbb ratificatióra, Bécsbe vitt küldöttség egyik tagja: Csajághy János, gyalogsági dandárnok vala az egyetlen, a ki az Eleonóra régens-császárnőtől kitűntetésül nyert aranyláncz mellett, a cs. kir. ezredesi pátenst elfogadá, megígérvén, hogy volt ezredét összegyűjtendi. De mivel a protestánsok vallásszabadsága mellett nagyon buzgólkodott s ez ügyben külön memorandumokat nyújtott be: a bécsi miniszteréknek e körülmény szemet szúrt. A memorandumok tárgyalás nélkül visszautasíttattak, — Csajághy pedig, útra indúlta előtt, gyanús tünetek közt megbetegedvén, haza, Pápára, sem juthatott el többé; útja közben, egykori kedves tábornoka, gr. Esterházy Dániel sopronmegyei peresznyei házánál, meghalt.

A többi honnmaradott nevezetesb kurucz főtisztek közűl még utóbb is csak igen kevés vállalt szolgálatot. Halász Péter és Bagossy László ezredesek, az 1716—17-iki hadjáratban, a török ellen vitézűl küzdöttek; főként az előbbi, nagy személyes bravourjával tűnt ki, s Belgrád alatt majdnem halált okozó sebet vőn. Gróf Gyulay István és Beleznay János, — kik a kurucz-világban még igen ifjak valának, — később császári szolgálatba lépvén, tábornokokká emelkedtek idővel, az 1740-es évek háborúiban, a poroszok ellen. Oda ment, a Pest vármegyei nemesség huszárezrede élén, az öreg Dabasi Halász Péter is; de 1741-ben Sziléziába érkezvén, Teschenben, június 7-én, meghalt.

E dolgok azonban messze túlmennek felölelt tárgyunk keretén. Befejezzük tehát közleményünket, azon reményben, hogy adatainknak a hadtörténet-író tán némi hasznát fogja vehetni.

Thaly Kálmán.

NEMZETI FÜGGETLENSÉGÜNK VÉDELMEZÉSE III. HENRIK ELLEN.

(Az 1890-ik évi hadtörténelmi pályázaton megdícsért pályamunka.)

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

IV.

AZ 1050-IKI HADJÁRAT. HAINBURG FÖLÉPÍTÉSE.

1049-ben ismét régi fényében tündökölt a német birodalom. A belnyugalom Gottfried leverésével helyre állott. III. Henrik ismét *Magyarország ellen* irányítá terveit.

A háború már a *következő év* elején megkezdődött. *Gebhard* regensburgi püspök, a császár unokatestvére, akkoriban az osztrák határgrófságban tartózkodván, harczvágya által elragadtatva, minden ok nélkül betört az ország határszélére és azt tűzzel-vassal pusztítván, nagy zsákmánynyal visszasietett. Erre a *magyarok* azzal válaszoltak, hogy Gebhard távozása után nemsokára elözönlötték a *Neumarkot*,[1]) annak fővárosát Hainburgot a Szűz Mária egyházzal együtt szétrombolták és sok fogolylyal és zsákmánynyal megrakodva, diadalmasan tértek haza.[2]) Valószínűleg ekkor esett el *Siegfrid*, az új határgrófság ura is, Hainburg védelme alatt.[3])

Henrik vakmerő kihívásnak tekinté az Abától nemrég elfoglalt határgrófság elpusztítását és erélyes rendszabályokról akarván gondoskodni, az év jún. havában *Nürnbergben birodalmi gyűlést* tartott.

[1]) Így nevezték a Lajtha és Kahlenberg közti területet, melyet Aba 1043-ban Henriknek átengedett; a Neumark 1058-ban az Osztrák-őrgrófsághoz csatoltatott.

[2]) Herimannus Aug. 1050. Pertz. VII. 129.

[3]) Meyndt 51.

A gyűlés igen népes volt. Részt vettek azon Gebhard regensburgi, egy másik Gebhard eichstädti, Hartvik bambergi, Konrád augsburgi, Adovin sebeni, Mitger truxini püspökök és más főpapok, Konrád bajor, Welf karinthiai herczegek, Albert osztrák őrgróf, Scheierni Ottó, a Neumark új grófja, és az alpesi, bajor és osztrák tartományokból számos előkelő és alsóbb rangú nemesség.[1])

Mint látjuk, azon tartományok voltak képviselve, melyek a múltban és a közelebbi években legtöbbet szenvedtek a magyaroktól s így iránt uk a legnagyobb gyűlölettel viseltettek.

A gyűlés nagy lelkesedéssel határozta el a hadjáratot. *Júliusban* megkezdődött a csapatok szervezése és *augusztus* vége felé a birodalom délkeleti vidékeinek összes hadai, Gebhard regensburgi püspök, Konrád bajor herczeg és Adalbert osztrák őrgróf vezérlete alatt a Duna mentében, részint szárazföldön, részint hajókon kelet felé indúltak.

A vezérek ez alkalommal egy *crősséget* akartak létesíteni a birodalom keleti szélén, mely míg egyrészt a keleti határgrófságnak védbástyáúl szolgáljon, másrészt a további műveletekre nézve támpontot, *hadászati alapot* képezzen. Ez okból elhatározták, hogy a magyarok által ez év tavaszán szétrombolt *Hainburgot* fölépítik és erős határvárrá alakítják. A Duna jobbpartjának a mai Petronell, Német-Óvár és Hainburg közt eső része már a rómaiak korában is fontos hadászati és közlekedési pont volt. Itt feküdt *Carnuntum* város, mely Petronelltől egészen Hainburgig terjedt s melynek a hainburgi várhegyen épült római erőd kiegészítő védőműveül szolgált. Erre vonúlt el a Duna jobb partján a római út Vindobonától Bregetio és Aquincum felé s e nagy útat épen Carnuntumnál metszette amaz ősi közlekedési vonal, mely az Odera és Visztula folyóktól a Morva folyó torkolatáig s innen római területen Sabarián (Szombathely) és Pœtovion (Pettau) keresztül Aquilejához vezetett.[2]) Carnuntumot teljesen elpusztíták a népvándorlás viharai; azonban a vidék, melyen feküdt, III. Henrik korában ismét kiemelkedik a homályból és nevezetes küzdelmek szinhelyét képezi.

[1]) Aventinus. Annales Boiorum. 509.

[2]) Heksch. Die Donau. Wien. 1881. 391—394.

Az említett vezérek *szeptember* kezdetén nagyszámú katonasággal és mesteremberekkel az elpusztúlt Hainburg helyére értek és megerősített tábort ütvén, azonnal hozzá fogtak a munkálatokhoz. A magyarok azonban a dologról értesülvén, minden áron meg akarták akadályozni a rájuk nézve veszélyes erősség fölépítését és *szept. 22-ikén* éjjel váratlanúl megtámadták a németeket. Iszonyú nyílzáport szórtak a minden felől körűlvett táborra, annyira, hogy másnap a németek csak egyetlen sátor tetején 200 nyílvesszőt olvastak meg. Az éjjeli megrohanás nem sikerűlt ugyan, azonban a magyarok nem hagytak föl tervökkel, hanem egy egész hétig megszállva tartották az ellenség táborát s ez alatt több sikertelen rohamot intéztek, végre nyolczadnap a németek minden erejöket összeszedvén, vakmerően kitörtek az ostromlókra s közülök sokat leölvén, őket szerencsésen elűzték.

Ezután akadály nélkül folyt az építkezés, minek befejezésével a vezérek az erősség védelmére bajor és osztrák őrséget hagyván hátra, haza tértek.

Az egykorú iratok nem említik, vajjon ez erősség a hainburgi hegy tetején volt-e, vagy alatta a Duna partján. De minthogy az altaichi évkönyv, mely legrészletesebben adja elő ezen eseményt, Hainburg város (urbs Heimenborg) fölépítéséről beszél, valószínűnek kell tartanunk, hogy az építkezés nem a hegy tetején, hanem lent a Dunaparton, a hegy alatt történt és azon feladattal is bírt, hogy a dunai hajóhad számára a további hadjáratokban biztos kikötőt szolgáltasson. Az erősség voltaképen nem volt egyéb, mint mély árokkal s az ebből kihányt földből készített sánczczal körűlvett terület, mely az ekkor még csekély kiterjedésű várost egészen körűlfoglalta. A sáncz földanyagát czölöpzet tartotta össze és a falon fából készített őrtornyok voltak. Az erősség belső részei, valamint a házak is mind fából épűltek. A lakosság nem állt másból, mint az itt hagyott őrségből. De a kereskedelmi és hadászati tekintetben egyaránt fontos hely csakhamar virágzó községgé emelkedett, míg végre a XIII. században a rohamosan emelkedő Bécs által háttérbe szoríttatott.

Gebhard és társai erősen csalódtak, midőn azt hitték, hogy elleneik ez idén nem fogják többé Hainburgot háborgatni. Alig hogy eltávoztak, ismét megjelentek a magyarok és az erősséget

bekerítvén, több napig ostromolták. Miután a rohamok sikertelenek voltak, arra törekedtek, hogy a vár faépületeit felgyújtsák. E végett nyilaikkal tüzes üszköket lövöldöztek a várba, míg végre egy viharos napon nehány házat fellobbantottak. A tűz az erős szél által élesztve, rohamosan terjedt az erősség főrésze felé, hol valószínűleg az élelmi szerek voltak felhalmozva. Most az őrség minden figyelme az oltásra irányúlt, mit a magyarok észre vevén, bezúzták a kaput s a várba rohantak. Ekkor azonban hirtelen megfordúlt a szél s a lángot a féltett hely felől a már leégett területre ragadta, hol a tűz nemsokára kialudt. Erre az őrség kétségbeesett erőfeszítéssel a magyarokra rontott s azokat makacs viadal után kiszorította és a vár alól szerencsésen elűzte.[1])

Ez volt a *bevezetése* a következő évek nagy hadjáratainak, de egyszersmind ez volt III. Henrik *utolsó diadala* a magyarok fölött.

V.

ENDRE DIPLOMATIAI ÉRINTKEZÉSEI A CURIÁVAL, A HÁBORÚ MEGAKADÁLYOZÁSA VÉGETT.

Mi alatt a határon az említett hadi események folytak, a békés természetű Endre király mindent elkövetett, hogy a német és magyar birodalom közt méltányos békét hozzon létre.

Endre nem gondolt ugyan arra, hogy Magyarország helyzetét valamely fegyveres szövetkezés által szilárdítsa, azonban a *diplomatiai actiónak* bizonyos nemét mégis igénybe vette, a viszály kiegyenlítése végett.

A *római curia* ez időtájban mind inkább növekedett tekintélyben a keresztény Európa népei előtt és habár nem bírt is azon lesújtó hatalommal, melylyel negyedszázad mulva, VII. Gergely alatt: moralis befolyása most is elvitázhatlan volt.

IX. Leo, az ekkori pápa, jó egyetértésben élt Henrikkel,

[1]) Annales Altahenses. 1050. Pertz. XX. 805. Herim. Aug. 1050 Pertz. VII. 129. Auctarium Zwetlense Pertz XI. 539. de az évet hibásan 1049-re írja.

kinek a pápai tiarát is köszönheté s érvényesítette befolyását, hogy a birodalomban a belviszályok megszűnjenek.

A *császári mindenhatóság* azonban ez időben már méltán gondolkozóba ejthette a főpapságot s aggodalom keletkezhetett a jövőre nézve, ha t. i. a hitbuzgó Henrik helyét más, az egyház érdekeivel nem törődő uralkodó foglalja el.

Igen eszélyesen számított tehát Endre, midőn a curiával diplomatiai érintkezésbe lépett s annak pártfogását és közbenjárását a fenforgó viszályban igénybe vette.

A király *György kalocsai érseket* küldte a pápához követül. Az érsek küldetése egyébiránt egyházi tekintetben is alkalomszerű volt, mivel épen 1050 őszén szándékozék a pápa hajdani elődjét *Gellért touli* püspököt a szentek közé avatni s az ünnepélyre szokás szerint távoli országokból is gyülekeztek az egyházi és világi emberek.

Mi volt György érsek *előterjesztésének lényege:* arról forrásaink hallgatnak. Bizonyára tudomására hozta a pápának, hogy Magyarországban a nem rég megingatott kereszténység szilárdúlni kezd, azonban hogy teljesen megerősödjék, huzamosabb békére volna szükség; hogy Endre nem kívánja a háborút Henrikkel, de a béke áráúl az állami függetlenséget feláldozni nem akarja, mivel a vazallusi viszony — mint ezt az 1046-iki pogány reactió elég világosan igazolja, — a keresztény vallás veszélyét vonhatná maga után.

A közbenjárás azonban eredménytelen maradt, bizonyára amiatt, mivel a császár azon föltételek alatt, melyeket a kalocsai érsek a pápával közölt, semmi áron sem volt hajlandó Endrével békét kötni.

Leo pápa most Hugó cluny-i apátra bízta a közbenjárás folytatását és őt a béke föltételeinek újabb formulázása végett *Magyarországba* küldte. A király és országnagyai tisztelettel fogadták a követet és a pápa által ajánlott egyezkedési alap elfogadására hajlandóknak mutatkoztak.

A részletek közelebbről nem deríthetők föl. Annyi kétségtelen, hogy a pápa a két fél között *középállást* foglalt el. A szorosabb értelemben vett vazallusi viszony elismerését nem kívánta ugyan, azt azonban elengedhetlennek tartotta, hogy Endre a császár iránti

hódolat jeléül *évi adót* fizessen, mibe a magyarok oly föltétellel egyeztek bele, ha Henrik az 1046-iki forradalom részeseinek kiadását, vagy megbüntetését nem kívánja.[1])

Azonban Hugó fáradozása, végeredményét tekintve, hasztalan volt. *Nem Endrén múlt a dolog, hanem a német császáron*, a ki a pápával Augsburgban közölt föltételekből az általa nagyon tisztelt és szeretett cluny-i apát kedveért sem engedett egy hajszálnyit sem. Henrik makacs jellemű ember volt, ki politikai dolgokban semmiféle egyházi befolyás által nem hagyta magát kitűzött czéljától eltántorítani.

1051 július havában mindenünnen gyülekeztek a birodalmi csapatok *Regensburgba*. A németek *nemzeti* és *vallási ügynek* tekinték a készülő vállalatot. A pusztításokért, melyeket Árpád óta szenvedtek, a Péter-párti németek legyilkolásaért, a papok leöléseért, a templomok és oltárok lerombolásaért most egyetlen iszonyú csapással akartak boszút állani. *Henrik pedig a hatalom pallosával akarta sújtani az országot, mely a császári fenhatóság ellen fellázadni merész volt.*[2])

Endre értesülvén a birodalomban megindúlt általános mozgalomról, még egy utolsó kísérletet tett a veszély elháritására.[3]) Azonban Henrik most még merevebben ragaszkodott föltételeihez. A magyar követek eredmény nélkül tértek haza.

[1]) Ily értelemben lehet magyarázni az egykorú Wibertnek, IX. Leo életirójának, ezen szavait: «Idcirco Hungariæ Principes a Romano nuper Imperio dissidentes, multiplicibus legatis adierat, ne dectractarent solita subjectione Imperatori prisca persolvere tributa: quod et consenserant, si præteritorum commissorum eis concederetur indulgentia». Acta Sanctorum April Tom II. 660. vita Leonis.

[2]) Vita Bennonis Episcopi Osnabrugensis. Pertz XIV. 63. lap. «Denique expeditione imperiali contra Hunnorum impetus *totius regni viribus* congregata, qua Henricus fortissimus imperator eorum superbiam subjugare et *fidei christianae* innectere statuit» stb.

[3]) Herim. Aug. 1051. Pertz, VII. 130. «Sequenti autumno magno cum exercitu *pactum* Andreæ regis ut per legatos offerebatur, *accipere contemnens*, Pannonias petiit.»

VI.

AZ 1051-IKI HADJÁRAT.

Augusztus elején Henrik Nürnbergből Regensburgba utazott, hol a hadsereg ekkor már az indulásra készen állott.

Ritkán gyűlt össze a császári zászló alatt oly óriási haderő, mint most. A rendes szokás, mit már Nagy Károly is gyakorolt, az volt, hogy csak azon tartományok hadjutalékait hívták fegyverre, melyek az ellenséges ország szomszédosai valának; most azonban az egész római-német birodalom mozgósíttatott. Ott voltak Burgundia, Lombardia, Cseh- és Lengyelország hűbéres csapatai; ott voltak a birodalmi herczegek, határgrófok, püspökök és apátok hűbéreseikkel és fegyveres szolgáikkal, sőt a vendek is megjelentek a távol éjszakról.[1])

Egykorú följegyzések szerint az 1051-ik év igen esős volt.[2]) A nyári nagy esőzések miatt a Duna augusztusban is magas vízállással bírt. Ez okból Henrik az összes élelmi szert és seregének nagy részét hajókra rakatta s úgy indúlt Regensburgból Magyarország felé.

A sereget augusztus közepén Passauban találjuk. Itt ülte a császár augusztus 15-ikén Mária mennybemenetelének ünnepét.[3]) Azonban az örömöt, mit a diadal reménye nyújtott, már ekkor komor felhő zavarta meg. Az a hír érkezett, hogy Balduin flandriai gróf ismét fegyvert fogott ellene. Henriket nyugtalalaníthatta e váratlan esemény, de azért útját nem változtatta meg, hanem megelégedett azzal, hogy a még folyvást fogságban sínlődő Gottfried lothringeni herczeget szabadon bocsátá azon föltétel alatt, hogy a lázadó

[1]) Annales Altahenses 1051. (Pertz, XX. 805.) Herimannus Aug. 1051. (Pertr. VII. 129.) Aventinus: Annales Boiorum 510—511.

[2]) Annales Lambienses 1051. (Pertz, VI. 19.) Annus totus pluvialis.

[3]) Annales Altahenses 1051. (Pertz, XX. 805.) «Imperator vero ita disposuit iter suum, ut navigio descendens per Danubium, adsumptionem Deiparæ virginis celebraret Batavorum urbe.»

Balduin ellen — ki nem rég Gottfriednak szövetségese volt, — védelmezni fogja a birodalom nyugati széleit.[1])

Passauból nemsokára tovább indúlt a hadsereg és minthogy a vízi utazás a nevezett várostól Magyarországig, legfeljebb 10—12 napig tarthatott, bizton állítható, hogy az ellenség már *augusztus vége felé* Hainburg alatt táborozott.

Föl kell tételeznünk, hogy Henrik már elindulásakor megállapítá a hadi terv főbb vonalait. Évek óta készült e hadjáratra s a készületek nagy arányából következtetve, úgy látszik, döntő csapást akart mérni Endrére. Eszes és gyakorlott hadvezér volt, ki uralkodása kezdetétől minden évben viselt hadjáratot s a legtöbbet maga vezényelte, ki harczolt hegyek és erdők közt, síkságokon és mocsaras vidékeken egyaránt s így a hadviselés minden nemét tapasztalásból ösmerte. Magyarországon már többször megfordúlt s a dunántúli rész természeti és földrajzi viszonyai egészen Székesfehérvárig ösmeretesek voltak előtte.

Jól tudta Henrik azt is, hogy a magyar királyságra a dunántúli vidéken lehet mérni az elhatározó csapást. Az 1044-iki hadjárat eleggé mutatta ezt.

Első hadi terve tehát nem lehetett más, mint az 1044-iki: vagyis a legrövidebb útvonalon, Hainburgtól Mosonyon át Győrnek s innen a Bakony és Vértes-hegységeket elválasztó móri horpadáson keresztül egyenesen Székesfehérvárnak nyomúlni, az élelemszállító hajóhaddal pedig ez úttal párhuzamosan leevezni Győrig, vagy esetleg tovább is.

Ha e hadi út használásával 1044-ben csekély erővel is diadalt aratott, mennyivel inkább számíthatott erre 1051-ben, midőn legalább is háromszor oly nagy hadserege volt.

E hadi terv azonban Hainburgnál módosulást szenvedett.

A mai Mosonmegye a XI. században sokkal vízdúsabb volt, mint napjainkban. A közlekedés nagyobb hadseregre nézve még száraz időben is akadályokkal járt, mint ezt az 1044-iki hadjárat leírásánál láttuk. Most pedig a megelőző nagy esőzések miatt a Lajtha, Rápcza, Rába és Duna folyók árjai annyira elöntötték a vidéket, a Fertő-tó és a Hanság ingoványai annyira megteltek víz-

[1]) Herim. Aug. Pertz. VII. 129—130.

zel, hogy e területen sereggel áthatolni vagy lehetetlennek látszott, vagy pedig a legnagyobb veszélylyel s a hadjárat eredményének koczkáztatásával lett volna összekötve.

Nem volt tehát más választás, mint vagy a Duna éjszaki partjára tenni át a hadjáratot, vagy pedig az elárasztott vidéket megkerülve, nyomúlni a dunántúli vidékre.

Henrik hadi tanácsot tartott, mely a következő tervet állapította meg: a sereg *kisebb* része, *Bretiszlav* cseh és *Welf* karinthiai herczegek vezérlete alatt átkel a Duna *bal*partjára és a pozsonyi oldalon, tehát az 1041. és 1042-iki harcztéren, tör Magyarországba; ezzel egyidejűleg a *hajóhad* az élelmi szerekkel és némi csapatokkal Gebhard regensburgi püspök parancsnoksága alatt a Dunán lefelé evez; a bajor, osztrák, burgundi, longobárd, szász, sváb, frank, vend és lengyel dandárokból álló *főhaderő* pedig a császár személyes vezérlete alatt kerülő úton hatol a dunántúli vidékre.[1])

Mi volt a hadi tanács megállapodása a további teendőkre nézve, arról a német források hallgatnak, épúgy hazai krónikáink is. Ha az lett volna a hadi terv, hogy a két szárazföldi hadtest az ország belsejében valahol *egyesüljön*, akkor az egyesülés csakis Komáromnál — hol a Duna elágazása megszűnik — vagy ezen alúl történhetik vala meg és ez esetben a hajóhad képezte volna az összekötő kapcsot. Ámde az egykorú reichenaui Herimannus szerint Gebhard, Welf és Bretiszlav csupán a Dunától éjszakra eső vidék *pusztítására* voltak küldve;[2]) arról, hogy az éjszaki hadtestnek valami más feladata is lett volna, nevezetesen, hogy a főssereggel egyesüljön s ezzel közösen működjék, sem Herimannus, sem más egykorú német író nem tesz említést, miből úgy látszik,

[1]) Annales Altahenses 1051. Pertz XX. 805. Herimannus Aug. 1051. Pertz VII. 129. Aventinus Annales Boiorum. 511. lap. Az egykorú német források nem említik, hogy a hajóhad is az ország belsejébe evezett volna; reichenaui Herimannus csak azt mondja, hogy Gebhard, Welf és Bretiszlav a Duna éjszaki partjának pusztítására küldetett. (Pertz VII. 129.) Azonban hazai forrásaink szerint az éjszaki hadtestet hajóhad is kísérte, melynek Gebhard volt a parancsnoka (Marci Chronica 51. Thuróczy 174. és mások). A hajóhad leevezését újabb német történetírók is kétségtelennek tartják. (Meyndt 41. Giesebrecht 450.)

[2]) Herim. Aug. 1051. Pertz VII. 129.

hogy Welfnek és Bretiszlavnak nem is volt czéljuk a császárral egyesülni. A német források a hajóhad további feladatáról is hallgatnak, azonban hazai krónikáink szerint Gebhard, a hajóhad parancsnoka, a hadjárat folyama alatt kereste a császárt, valamint a császár is Gebhardot,[1]) miből következik, hogy a fősereg és a hajóhad közt, különösen az élelmezés végett, összeköttetésnek kellett volna létesülni, a mi azonban nem történt meg.

Az altaichi évkönyvek és reichenaui Herimannus előadása szerint tehát Magyarország határán az ellenség három részre szakadt. Welf és Bretiszlav hadai átkeltek a Dunán, hogy aztán Pozsony- és Nyitramegyében kelet felé törjenek; Gebhard a Vág-Dunán evezett lefelé a hajóhaddal és feladatához képest a partvidéket pusztította s ez által, valamint az élelmi szerek szállítása által is a szárazföldi sereg működését támogatta; a császár pedig annyi élelmiszert, a mennyit csak lehetett, teherhordó lovakra rakatván, a fönt említett lovas és gyalog csapatokból álló fősereggel elhagyta a Dunát és hosszú, fáradságos kerülő úton *Karinthia* határgrófságon keresztül hatolt hazánk belsejébe.[2]) Megjegyzendő, hogy a XI. században a mai Stajerország a Karantánmarkhoz tartozott, és pedig annak éjszakkeleti részét képezte, e szerint Henrik hadi útja a mai *Stajerországon* vezetett keresztül. Hazai forrásaink szerint, Kézai kivételével, ki e dologról nem tesz említést, a *Zala* és *Zelicze* forrásai mellett jöttek a németek az országba.[3]) E patakok Vasmegyében, Stajerországhoz közel, a Rába folyásától délre alig 7—8 kilométernyire erednek és csakhamar Zalamegyébe csapnak át. A Zala a Balaton tavába ömlik, a Zelicze pedig, melyet ma Kerka néven ösmerünk, a Lendvával egyesül s ezzel a Murába szakad.[4])

[1]) Marci Chronica 51. Thuróczy 174—175.

[2]) Annales Altahenses 1051. (Pertz XX. 805.) és Herim. Aug. 1051. (Pertz VII. 129.)

[3]) Marci Chronica 51. l. «juxta fontes rivorum Zala et Zelice» ép így a Chronicon Dubnicense M. Florianusnál III. 66. és Chronicon Monacense. M. Florianusnál III. 231. valamint Thuróczy Schwandtnernél I. 174. Lásd egyszersmind az első közleményhez csatolt térképet.

[4]) Podhraczky. Béla király névtelen jegyzőjének idejekora és hitelessége 350.

Ez adatok szerint tehát kétségtelen, hogy Henrik 1051-ben Stajerország felől jött hazánkba, de hogy a Sopronytól egészen a Muráig nyúló hosszú határvonalnak melyik pontján hatolt be, mai napig vita tárgyát képezi.

Meyndt, ki e korszakról érdekes és bő forrástanúlmányon alapuló művet írt,[1]) a déli hadtesttel a következő útat végezteti: Henrik Hainburgtól előbb a mai Wienerneustadt felé haladt, majd neki vágott a Semmering-hágóra vezető hegyi útnak s eljutott a Mürz-patakhoz, aztán e mellett ereszkedett lefelé a Mura melletti Bruckig, honnan a Muravölgyön nyomúlt tovább egészen azon pontig, a hol a Pettauból Szombathely felé vezető régi *római út* (a hajdani Pœtovio és Sabaria közt) a Mura folyót metszette, tehát körűlbelől a mai Radkersburgig; innen pedig a Kerka és Zala forrásai mellett Magyarországba tört.

Meyndt a Hainburgtól Radkersburg vidékeig terjedő vonalra három mértföld átlagos napi meneteléssel 14 napot számít. Ezek szerint tehát Henrik egy nagy sereggel két heti roppant fáradalmas útat tett saját országában délfelé, azután Magyarországban legalább is egy hétig haladt éjszakkelet felé, hogy eljusson oda, hová sokkal kisebb kerülővel és az előbbinél egy cseppet sem fárasztóbb hegyi úton 8—10 nap alatt elérhetett volna.

Meyndt bizonyos tendentiával ragadja meg a magyar krónikások Zaláját és Zeliczéjét. Ő Fehérvár megszállását és a vértes-hegyi ütközetet mesének tartja, melyet szerinte Thuróczy és más magyar krónikások gondoltak ki. Meyndt úgy okoskodik, hogy Henriknek, ki szeptember elején vált el a hajóhadtól és október 25-ikén már ismét Hainburgban volt, az említett nagy kerülő miatt alig lehetett ideje arra, hogy a Bakony keleti oldalára jusson, és tovább vonva következtetéseit, azt állítja, hogy a császár a Bakony nyugoti lejtőitől a Dunáig terjedő vidék meghódítását tűzte czélúl, míg az éjszaki hadtestnek az volt a feladata, hogy a Morva és Garam közti terűletet, melyet Henrik már 1042-ben hűbéres herczegséggé alakított, de csakhamar ismét elvesztett, visszafoglalja.[2])

[1]) Dr. J. G. Meyndt: Beiträge zur Geschichte der älteren Beziehungen zwischen Deutschland und Ungarn. 1870.

[2]) Meyndt idézett munkája. 41—44. lap.

Föltéve azon eshetőséget, hogy Henrik a déli hadtest czéljául csakugyan a Bakonytól a Dunáig terjedő vidék elfoglalását tűzte ki: az a kérdés merül föl, szükséges volt-e e végett egészen a Muraközig lekerülni? Erre azt felelhetjük, hogy nem volt szükséges, mivel Henrik e czélt sokkal rövidebb úton is elérheti vala.

Hazánk *délnyugati vidéke* a XI. században sokkal jobban volt védve a természet által, mint ma. A Fertő és Duna közti térség, mint már említettük, mocsarasabb, vízdúsabb volt; a Fertőtől a Muráig nyúló Stajer-alpok erdőségei sokkal messzebb behatoltak az ország belsejébe, mint napjainkban.

Hatalmas akadály volt ez a támadó ellenségre nézve. A XI. századbeli Vipo is megjegyzi, hogy Konrád császár 1030-ban a folyók és erdők által elzárt Magyarországba nem lévén képes bejutni, a határtól visszatérni kényszerült.[1])

E határfalon csak kevés átjáró vezetett a mai Alsó-Ausztriából és Stajerországból hazánkba. Ilyen volt a *mosonyi* átjáró, mint legrövidebb útvonal Hainburgtól Győr felé, ilyen volt a *sopronyi* átjáró, mely a Fertő-tó megkerülésével Kapuvárnak s innen a Rábához vezetett; ezektől délre pedig a Stajerországból hazánkba jövő folyók völgyei képeztek természetes közlekedési vonalakat, nevezetesen a *Rába* és *Muravölgyek*. A mosonyi átjárót a vizek védték s részben a sopronyit is; a többi erdős helyeken pedig a magyarok az átjárókat bevágták, vagyis kövekkel, levágott fatörzsekkel, sánczokkal eltorlaszolták. E torlaszokat, melyek vagy az ország határán, vagy néha azon belől állottak, *gyepüknek* nevezték. A gyepük jó karban tartása a szomszédos lakosság kötelessége volt. Az átjárókat, melyek a gyepüktől az ország belsejébe vezettek, átvitt értelemben közönségesen *kapuknak* (porta), hívták. A kapuk biztosítására a későbbi korszakban várakat építettek, azonban már a XI. században is gondoskodtak védelmükről. Nevezetesen alkalmas helyeken, rendesen a gyepükön belől elsánczolták az útat, czölöpzetből és földből erősséget készítettek; ha pedig folyókon át vezetett a *kapu*, a partokat sánczokkal zárták el s a hidak védelmére földből és fából hídfőket emeltek. Jellemző dolog, hogy a folyó-erődítések mind a *nyugati* oldalon voltak, így

[1]) Viponis Vita Chuonradi Imperatoris. Pertz XIII. 268.

pl. a mosonyi úton a Rápczán Abda vidékén, a sopronyi úton a Kis-Rábán Kapuvárnál, tehát arra számítva, hogy a *nyugat felől* jövő ellenséget feltartóztassák. Ez átjárókra az e czélra ide telepített őrök (speculatores), besenyők, székelyek ügyeltek fel, épúgy a gyepükre is; az őröknek a *kapuk* és *gyepük* föntartásán kívül kötelességök volt a kisebb rabló csapatokat a határtól visszaverni, nagyobb hadjárat alkalmával pedig az első ellenállást kifejteni és a veszélyről az ország belsejébe tudósítást adni.[1])

Kisebb rabló csapat ellen az őrség már a *gyepünél* is sikerrel védekezhetett, azonban hadjárat alkalmával, ha gyors segély nem érkezett, rövid küzdelem után hátrálnia kellett a túlnyomó erő előtt. Ekkor az ellenség lerombolta a *gyepüt* s nemsokára a *kapuhoz* ért, hol már erélyesebb volt az ellenállás, mivel a határőrök, a *gyepü* védőitől időközben a veszélyről értesítve, nagyobb távolból is összegyülekezhettek. De ha jelentékenyebb segély nem érkezett az ország belsejéből, úgy a határőrök végre is kimerültek, vagy leölettek az egyenetlen harczban, mire a *kapu* az ellenség kezébe került s ezzel az utolsó akadály is leomlott.

Azonban ha a gyepüt és kaput nagyobb hadsereg védelmezte, gyakran oly küzdelem fejlődött ki, a mely vagy visszatérésre kényszerítette az ellenséget, vagy katasztrófát hozott reá.

A németek tapasztalásból tudták ezt. Nemcsak a magyarok, hanem a csehek is bevágták, eltorlaszolták a hazájukat minden oldalról környező erdőség átjáróit. Midőn Henrik 1040-ben Csehország ellen hadjáratra kelt, és a Cseh-erdőn át (valószínűleg a Furth és Neumark közti horpadáson) az ellenséges terűletre akart hatolni, az erdei útat sánczczal, czölöpzettel és levágott fatörzsekkel elzárva találta. A csehek ugyanis két *gyepüt* készítettek, egyiket az innenső, másikat a túlsó oldalon s ezek védelmére erős őrséget rendeltek s ezen kívűl lesben íjász csapatokat helyeztek el, kik hihetőleg a Péter által Bretiszlavnak segélyűl adott magyar seregből valók valának. Henrik az útat meg akarván nyitni, Werinhar, Reinhard, Gebhard és más grófok alatt egy-egy erős és válogatott

[1]) Lásd ez erődítésekre nézve: Pauler Gy. Anonymus külföldi vonatkozásai. (Századok 1883. 104.) és ugyancsak Pauler Gy.: Néhány szó hadi viszonyainkról a XI—XIII. században. (Hadtört. Közl. 1888. 504—509. lapok.

fegyveresekből álló csapatot küldött a torlaszok elfoglalására. Ezek járatlan ösvényeken a gyepükhöz érvén, mindkettő ellen rohamot intéztek, azonban a cseh őrség és a lesbe állított íjászok minden felől körülfogták és majdnem az utolsó emberig levágták őket. Henrik ez iszonyú veszteség után visszavonúlt és a következő évben (1041) *járatlan mellékösvényeken* tört Csehországra s ekkor a meglepett cseheken oly diadalt aratott, hogy Bretiszlav a sikertelen küzdelemmel felhagyva, meghódolt és ez idő óta a császárnak hű alattvalója lett.[1])

A mondottak alapján tájékozást szerezhetünk arra nézve, hogy 1051-ben melyik vonalon jöttek be a németek.

A betörésre Henrik sem a mosonyi sem a sopronyi kaput nem használta, mert, a mint föntebb láttuk, reichenaui Herimannus azt mondja, hogy a hadsereg a Karantán-markon át jutott Magyarországba.

Hogy Henrik nem a sopronyi kapun hozta be seregét, annak két oka lehetett. Vagy azt hitte, hogy ezen vonalnak a Fertő délkeleti csúcsától a Rábáig terjedő szakaszán az áthatolás az árvíz által akadályozva lesz; vagy pedig attól tartott, hogy Endre király a természet által jelenleg úgyis eléggé védelmezett mosonyi kaput figyelmen kívül hagyva, erejét a sopronyi átjáró védelmére fogja összpontosítani, s így könnyen oly szerencsétlenség érheti a német hadsereget, a milyen Csehország határán 1040-ben érte.

Henrik tehát úgy tett, mint az 1041-iki hadjárat alkalmával. Nagy kerülőt tett, hogy olyan helyen törjön be hazánkba, hol a magyarok őt nem is várták. De hogy a rendelkezésre álló útak közül épen a leghosszabbat, vagyis a muraközi kerülőt választotta volna (mint Meyndt állítja), igen valószínűtlennek látszik, annyival inkább, mivel reichenaui Herimannus, ki e hadjáratról részletesebben ír, mint a többi egykorúak, a Mura folyóról említést sem tesz, és csak annyit mond, hogy Henrik Karinthián keresztül jutott Magyarországba[2]), miből még nem következik, hogy úgyszólván

[1]) Herimannus Aug. 1040—1041. évre (Pertz VII. 123.) és Der Sächsische Annalist 1040. évre (Pertz: Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit. X. kötet.)

[2]) Herim. Aug. 1051. Pertz. VII. 129. «longo propter fluviorum illu-

egész Karinthián (Stájerországon) végig ment volna, hanem csak az, hogy az útvonal Karinthiát metszette.

De nem is volt szükséges Henriknek a Mura-közig lekerűlni, mert hiszen ama hegyi úton, mely Bécsújhelytől a Pitten völgyén, a krumbachi Zöber-völgybe fölvezet, innen pedig Friedberg mellett, a Pinka-völgyön, Felső-Őrön át a körmendi Rábához, vagy pedig Friedbergtől Ilzhez, s innen a Feisztricz-völgyön a szent-gotthardi Rábához ereszkedik, sokkal rövidebb idő alatt bejuthat vala Magyarországba. Ha pedig, mint Meyndt véli, Henrik csakugyan a Semmeringen át a Mura-völgybe vitte seregét, akkor azon a közlekedési vonalon, mely Grácztól a Rába völgyébe, s innen, Feldbachon és Fehringen át, hazánkba vezet, legalább is egy héttel előbb megközelíti vala a Rába magyarországi vonalát, mint a muraközi kerűlővel.

A legnagyobb valószínűség tehát a mellett szól, hogy Henrik főserege vagy a Rába mentében, vagy pedig ennek valamelyik baloldali mellékvölgyén ereszkedett alá Magyarországba.[1]) Mindenesetre terhes és vakmerő menetelés volt ez; ámde Henrik számított a nehézségekre, és *szekereket*[2]) nem hozott magával, hanem a podgyászt lovakra rakatta, miből az tűnik ki, hogy gyorsan és oly útakon akart haladni, a merre szekerek nem járhatnak.

Ily módon Henrik csakugyan meglepte a magyarokat. Bizonyságúl szolgál erre azon körülmény, hogy a német hadsereg — a külföldi források szavai szerint — útjában sok embert legyilkolt és a községeket, a templomok kivételével, elpusztította.[3]) Ámde a magyar fővezér által alkalmazott hadviselési mód oly természetű volt, hogy az említett öldöklés és pusztítás csakis a *hadjárat elején*

vionem circuitu per Carentani fines transiens». Így ír a XV. századbeli Aventinus is: Annales Boiorum 511. «per Charionum fines transiens».

[1]) Pauler Gy. is valószínűnek tartja, hogy Henrik Fehring felé jött be. Hadtört. Közl. 1888. 505. lap.

[2]) «Absque navibus et plaustris solo equestri itinere regionem intravit» írja az Annal. Altah. (Pertz XX. 805.)

[3]) Herim. Aug. 1051. Pertz VII. 130. Annales Alt. Pertz XX. 805. «ad quaecunque loca accessit, igne ferro exceptis ecclesiis vastavit». Ekkehardi Chronicon universale. Pertz. VIII. 196. lap. 1051. év: «Milites autem imperatoris vastata magna parte provinciæ, multis insuper inibi occisis» stb.

és kizárólag oly vidéken volt lehetséges, melyre a fővezér előintézkedései egyedül azon okból nem terjeszkedtek ki, mivel ott az ellenséget nem is várták.

A hadjárat későbbi folyama alatt már egészen megváltoztak a viszonyok.

Sajnos, hogy e nevezetes hadjárat részletes története, a források elégtelen volta miatt, tüzetesen meg nem állapítható. A dolgok egymásutánja alig deríthető fel, s még a legfontosabb események is vita tárgyát képezik. De habár e szerint a küzdelem részleteit időrend szerint nem is lehet összeállítani, mégis a meglevő adatok elégséges alapot szolgáltatnak arra, hogy legalább általánosságban a valóságnak megfelelő, hű képet alkothatunk a hadjárat felől.

Henrik vállalata, mint a fentebbiekből látható, nagy arányú volt. Ily vállalatot csakis rendkívüli ellenintézkedések által lehetett meghiúsítani.

Endre nem is rettent vissza a rendkívüli intézkedésektől, azonban a harcz sikertelen kimenetelét mind a mellett is lehetségesnek vélte. Erre mutat azon cselekedete is, hogy a hadjárat előtt a zemplénmegyei Ketel-Patakot Ketel ivadékaitól megszerezte, részben azon okból, hogy neje e távol eső, védett helyen a háború veszélyei elől biztos menedéket találjon,[1]) s e szerint valószínűnek tarthatjuk, hogy 1051-ben nejét és Adelheid leányát a családi és országos kincsekkel ide küldte.

Endre, mint tudjuk, főleg kiváló katonai tehetségei miatt hívta haza öcscsét, Béla herczeget, Lengyelországból, és ruházta föl a vezéri méltósággal; ez okból kétségtelennek tartjuk, hogy az 1051-iki hadjárat alatt *Béla volt a fővezér*, s a hadi terv megállapítása és keresztülvitele is az ő műve volt.

Vizsgáljuk meg, milyen volt e hadi terv, s miként került végrehajtás alá?

[1]) Anonymus Belæ regis notarius 15. fejezet. «Rex Andreas de posteris Ketel cambiavit illum locum (Ketel-potaca) duabus de causis: unum quia utilis erat regibus ad venationes Secundum, quia diligebat partes illas habitare uxor sua, eo quod propior ad natale solum esset, quia erat filia ducis Ruthenorum et *timebat adventum Imperatoris Theutonicorum*, ut ne ulturus sanguinem Petri regis Hungariam intraret.»

A hadjáratra vonatkozó hazai és külföldi források arról tanúskodnak, hogy Béla herczeg 1051-ben nagyjában véve ugyanazon rendszabályokat alkalmazta a németek ellen, a melyeket a spanyolok s — bár nem öntudatosan, de a kényszerhelyzetből kifolyólag — az oroszok Napoleon ellen alkalmaztak.

Lássuk az erre vonatkozó főbb adatokat.

Reichenaui Herimannus, ki épen ezen időben írta krónikáját, az 1051-iki hadjárat általános jellemére nézve a következőket mondja: «A császár . . . a hűtlen királyságba nyomúlt, mi közben a magyar sereg *rabló csapatok módjára imitt-amott száguldozott*, a nélkül hogy valahol nyílt mezőn *ütközetbe bocsátkozni merészkedett volna* és (a császár) mindenütt elpusztított mindent, a *meddig a sereg élelmiszere tartott*. Midőn pedig a magyarok az éhség es más hiányok miatt szenvedő sereg *visszavonulását elvágni törekedtek*, s csapataikat a már előbb elsánczolt partokon és a sekély mocsaraknál felállították, hogy őket vagy megadásra kényszerítsék, vagy az élelem hiánya miatt megsemmisítéssel fenyegessék: a katonák ekkor is rettenthetlenek maradtak, s haladéktalanúl átgázoltak az útba eső folyókon, s az ellenséget megfutamították.»[1]) Ezután a visszavonulás egy érdekes epizódját írja le a krónikás, melyről később lesz szó.

Jóval rövidebben szól e dologról az altaichi évkönyv. «A császár — úgymond — hajók és társzekerek nélkül, mindent lóháton szállítva, hatolt az országba és tűzzel-vassal pusztított mindent, a templomok kivételével, a merre csak járt, de miután az *ellenség nyíltan ellenszegűlni* nem mert és a sereg a húzamos idő miatt *éhszükségbe* jutott, ismét haza indúlt, hogy a következő évben visszatérjen.»[2])

Otto freisingeni püspök, ki ez esemény után egy század múlva írta művét, szintén megemlékezik e hadjáratról. «Henrik — így szól — András nyakasságának megtörése végett, ismét Pannoniára tört, de minthogy a föld lakosai mindenütt *elrejtőztek* és az élelmi szereket vagy *elrejtették*, vagy *megfertőztették*, nem lévén képes seregét tovább föntartani, mindent elpusztítva, visszatért.»[3])

[1]) Herimannus Aug. 1051. Pertz. VII. 129—130.

[2]) Annal. Altah. Pertz. XX. 805.

[3]) Ottonis Frisingensis Chronicon. Pertz. XX. 245.

A német hadsereg siralmas állapotát ezeknél sokkal élénkebben jellemzi azon tudósítás, melyet az 1051-iki hadjáratban személyesen részt vett *Benno* sváb klerikus s később osnabrücki püspök életrajzában olvasunk. «Midőn ugyanis — így hangzik az illető tudósítás — az ellenség ily nagy és vitéz sokasággal *nem mervén megütközni, kétségbeesve megfutamodott,* s a német hadsereg nagy lelkesedése és diadala által lesújtva, az egész föld élelmi szereit részint *vermekbe rejtette,* részint *tűzbe dobta,* vagy *folyókba szórta,* részint pedig futás közben *magával hurczolta:* az egész (német) seregben rendkívüli és a legiszonyúbb *éhszükség* tört ki. Ekkor a (hildesheimi) püspöknek és kíséretének életét Benno úr mentette meg a kegyetlen haláltól, ki fáradhatlan tevékenysége és hihetetlen kutatási ügyessége által ezeknek mindig meg tudta szerezni a mindennapi kenyeret, mely magának a *császárnak is igen kevés,* vagy egyáltalán *semmi sem volt.*»[1]) Bennonak ezen hadjárat alatt szerzett érdemeit dalok örökiték meg, melyek a nép ajkán sokáig fönmaradtak. Henrik figyelmét is fölébreszté ez alkalommal az ügyes fiatal pap, ki ettől fogva gyorsan emelkedett pályáján, s később osnabrücki püspök lett.

Hazai forrásaink közűl *Kézai* krónikája, és a Képes Krónika érdemel bővebb vizsgálatot az 1051-iki hadjáratra nézve; a többiek semmi újat nem adnak, a mi e kettőben ne lenne föltalálható.

«Henrik császár — így szól Kézai — Bodajkig lejövén, öt hónapig ostromolta Fehérvár városát, hol végre erejében és hatalmában úgy megfogyatkozott, hogy németei és olaszai sátraikban éjtszaka magukat elevenen eltemették, mert a magyarok a *sötétben táborukba nyomúlva,* nyílaikkal kegyetlenül öldöklik vala őket.» A krónika következő soraiból még csak azt említjük föl, hogy a német hadseregben *éhszükség* uralkodott és nagy volt a *betegek* száma.[2])

Sokkal részletesebben beszél a dologról a Képes Krónika, melynek hitelességi mértékére nézve figyelembe veendő azon körülmény, hogy az Árpád-korszak első felére vonatkozó egyes

[1]) Vita Bennonis Episcopi Osnabrugensis. Pertz XIV. 63.

[2]) Kézai Simon mester magyar krónikája, fordította Szabó K. Pest, 1862. 69. lap.

fejezetei s így valószínűleg e hadjárat története is, 1192 előtt nyerték eredeti szerkezetöket.[1])

«Következő esztendőben — így hangzik a krónika — a császár ugyanazon ügyért nagy hadsereggel nyomúla Magyarországba, a Zala és Zelicze patakok forrásai mellett, de a Dunán is külde eleséggel terhelt hajókat Magyarországba, s azok parancsnokává öcscsét, Gibárd püspököt tevé. Meghallván ezt András király és Béla herczeg, *a gabonakazalokat és szénaboglyákat mind tölégeték* s azon vidékről, melyen a császár átvonúlandó volt, a lakosokat minden barmaikkal messze elszállíták s a mint a császár Magyarországba ért és a fölégetett tájakra jutott, sem katonáinak nem találhata élelmet, sem a lovaknak, és nem tudja vala, hol vannak a hajók s azoktól semmi segitséget nem kaphata. S átkelvén az erdőkön, a bodóháti hegyekhez közelgete, szükséget szenvedve mindenféle élelemben. E közben Gibárd püspök Győrré érkezék s *levelet* küldvén Henrik császárhoz, tudakolja vala tőle, hol várakozzék reá. Azonban azt, a ki a levelet viszi vala, Isten úgy akarván, András király portyázói elfogták és hozzá vivék. S miután Miklós püspök magyarázatából megértették, a mi a levélben vala, írának Gibárd püspöknek levelet, melyet egy jövevény által elküldének neki. S az tettetve, hogy őt a császár küldte, oda adá Gibárd püspöknek a levelet, melyben ez vala írva: «Tudd meg, édes Gibárd püspök, hogy birodalmunk nagy és fontos dolgai bennünket Magyarországból Németországba menni kényszerítenek, mert ellenségeink birodalmunkat fegyverrel elfoglalták. Azért nosza siess s a hajókat elrontván, minél hamarabb teheted, jőjj elénkbe Regensburgba, mert neked sem tanácsos tovább Magyarországban maradni.» Ezt tudva hát Gibárd püspök, sietve futa Németországba. A császár tehát a megmentés reményétől, melyet a hajóktól vár vala, elesvén, halálos szorultságba kezde jönni, valamint *egész seregét, a lovakkal* és teherhordó barmokkal együtt, nyomorúlt *éhhalál* fenyegeti vala. Ezenfölül a magyarok és besenyők is *minden éjjel* erősen háborgatják vala, mérges nyílakkal öldökölvén őket és sátraik közé hurkokat hányván, kik valami

[1]) Így p. o. Sz. László életrajza 1192-ben történt canonisatiója előtt íratott. (Marczali: A magyar történet kútfői az Árpádok korában. 62. lap.)

szolgálatban járának, mind elragadozzák vala. A németek aztán, a nyílak záporától való félelmökben, melyek őket elborítják és elemésztik vala, maguknak gödröket ásnak vala, s fölülről pajzsaikkal befedvén, az elevenek együtt hevernek vala a sírokban a halottakkal.»[1])

Az előrebocsátott forrásokból világosan kitűnik, hogy Béla herczeg hadi tervében két szempont volt irányadó: egyik az ellenség *élelmezésének megnehezítésére*, a másik pedig az alkalmazandó harczmódra vonatkozott.

A hadseregek élelmezése ellenséges területen minden időben nehézségekkel járt, s gyakran a legnagyobb vállalatok az élelmezés hiányossága miatt jutottak tönkre. Mennyivel inkább ez időben, a mikor a közlekedési eszközök gyarlósága miatt a hadsereg nem vihetett magával elegendő élelmi szert és az ellenséges földön, szokás szerint, *harácsolás* által szerezte be a szükségeseket. Így tettek a magyarok is. Mikor hadjáratra mentek, legföljebb annyi élelmet vittek magokkal, a mennyi a határig elegendő volt, a többit a fegyveresek és lovak számára a megtámadott területen szerezték meg. — A németeknek Magyarország elleni hadjárataikban nagy előnyt adott a Duna folyó, mivel ezen az eleséggel terhelt hajókat messzire leszállíthatták; azonban, ha sikert akartak aratni, előbb-utóbb el kellett távozni a Dunától, és ha a hadjárat hosszabb ideig tartott, hogy az éhszükséget kikerüljék, a szükségletet okvetlenül harácsolással kellett fedezni.

Béla hadi tervében az volt az első szempont, hogy az ellenséges hadseregnek *harácsolás által való élelmezése lehetetlenné váljék*. S ezt az által érte el, hogy az ellenség útjába eső vidéket a szó teljes értelmében elpusztította, néptelenné tette. A lakosok az el nem vihető élelmi szereket földvermekbe temették, vagy megsemmisítették, azután a széna- és szalmakazalokra és házaikra üszköt dobván, ingóságaikkal, barmaikkal az ország belsejébe vonúltak.

Mikor az ellenség oda ért, már csak hamut és pusztaságot talált a községek helyén.

[1]) Marci Chronica (bécsi képes krónika) Toldy F. kiadása, fordította Szabó K. 51. lap.

Az altaichi évkönyv-író és reichenaui Herimannus ugyan nem mondják azt, hogy maguk a magyarok pusztították el az ország egy részét, sőt ellenkezőleg azt állítják, hogy a németek pusztították el az útba eső vidéket és mint Ekkehardnál olvassuk, a lakosságot is legyilkolták.[1]) Ilyen történhetett is, de mint föntebb említettük, csakis a hadjárat elején. Később azonban a németeknek már nem maradt pusztítani valójuk, mert ha útjok lakott területen vitt volna keresztül mindaddig, a míg előrenyomúltak, akkor, főleg ősz elején, midőn földmívelő országban legtöbb az élelmi szer, bizonyára sikerült volna harácsolás által eleséghez jutni, már pedig ez nem történt meg, sőt éhszükség tört ki a hadseregben, mi miatt a császár, mint az említett írók is megjegyzik, visszatérni kényszerült.

A föntebbi krónikákból tehát csak következtetés útján lehet bebizonyítani azt, a mit Benno életrajza, Freisingeni Otto krónikája és a Képes Krónika világosan, határozottan állítanak, hogy tudniillik az ország egy részének elpusztítását maguk a magyarok eszközölték, s az is kitűnik e forrásokból, hogy a pusztítás rendszeresen történt és egészen azon vidékig terjedt, a meddig a németek előrenyomúltak.

Napjainkban egyetlen európai országban sem lehetne ily tervet alaposan keresztülvinni. A népes falvakat porrá égetni, a nagy városok kő- és tégla-házait romhalmazzá változtatni, a hídakat, útakat szétrombolni, a lakosságot élelmi czikkeivel, barmaival, ingóságaival kitelepíteni a mily nehezen kivihető, ép oly barbár és nemzetgazdászati tekintetben határozottan káros eljárás lenne, mert a legkegyetlenebb hadjárat sem okozna oly pótolhatlan károkat, mint ez a pusztítás.

Azonban hazánkban 1051-ben keresztül lehetett vinni. Kárt ekkor is okozott ugyan, de olyat, a mely könnyen helyrehozható volt.

Az egész Dunán-túli vidéken Győr, Esztergom, Fehérvár, Veszprém és Pécs kivételével alig volt község, mely megérdemelte a város nevet. Ezek is, az egyetlen Fehérvár és talán Esztergom kivételével, jelentéktelenek voltak. Városok, a szó mai értelmében,

[1]) Ekkehardi Chronicon universale. Pertz VIII. 196. l. 1051. év.

ekkor nem léteztek, hanem fa- és sár-kunyhókból álló falvak és tanyák, itt-ott, többnyire felreeső helyeken, kolostorok, földből és fából készített erősségek, a várispánságok székhelyei.

Ottó, freisingeni püspök még ezután száz évvel is ilyennek találta Magyarországot.[1])

Különben a németek sem állottak e tekintetben sokkal magasabb fokon. Oly nevezetes városok is, mint p. o. Köln, Regensburg, Augsburg csupa fa-házakból épültek. Egyetlen tűzvész porrá égette az egész várost. A főurak kastélyai is fából készített, rozoga épületek voltak.

Ma-napság csupán a Dunán-túli vidéknek harmadfél millió lakosa van; a XI. században az egész országnak alig lehetett több mint másfél millió lakosa[2]) és habár a Dunán-túl aránylag ekkor is a legnépesebb volt: a népsűrűséget távolról sem lehet a mostanihoz hasonlítani.

A lakosság ingósága csekély volt, a vagyon jobbára barmokból állott, az aratást már bevégezték, sőt a cséplést is és csak a szüret volt még hátra.

Így tehát az ellenség által meglepett terület kitelepítése, elpusztítása nem volt rendkívüli nehézségekkel összekötve.

Béla a legközelebbi eseményekből okulva, jól tudta, hogy a tömör, zárkózott tömegben felállított, sisakkal, páncéllal és paizszsal védett, jól fegyelmezett német lovasság és gyalogság ellen a *nyílharcz* nem gyakorol oly lesújtó hatást, mint a régi időkben; azt is tudta, hogy a kézviadalban gyakorlott ellenség a közeli harczban már fegyverzeténél fogva is nagy előnynyel bír a könnyű magyar csapatok fölött, kik a ménfői csatában túlnyomó számuk mellett sem tudták kicsikarni a diadalt a németek kezéből.

Hadi tervében tehát — mint az idézett források kétségtelenül igazolják — az volt a második szempont, hogy a *nyílt csatát kerülve következetesen visszavonúl az ellenség előtt* és mindig beljebb-beljebb csalja azt az elpusztított területre; végre midőn a sikertelen fáradság és éhszükség által elcsüggesztett hadsereg *visszavonulásra* határozza magát, bekövetkezik az erélyes támadásnak, az *üldö-*

[1]) Ottonis Frisingensis Chronicon. Pertz. XX. 369.

[2]) Pauler Gy. A magyarok megtelepedéséről. Századok. 1877. 499.

zésnek ideje. Így a hadjárat a magyarokra nézve a legcsekélyebb ember veszteséggel, a németekre azonban a legnagyobb romlással lesz befejezve.

A császár döntő ütközetre vágyott, a ménfőihez hasonló diadal reményétől égett; ez azonban nem történt meg.

Most nem bontakozott ki előtte a magyar hadsereg hosszú harczvonalban, nem rohant nyílharczra, kézviadalra. A németek nem is látták a magyar haderő zömét, csak imitt-amott tűntek föl kisebb száguldozó csapatok, melyek az ellenség útvonalát minden oldalról körűlrajzották, előcsapatait, eleség-szállítmányát zaklatták. A németek azt hitték, hogy a magyarok vagy csekély számuk miatt, vagy elleneik vitézségétől félve, *nem mernek megütközni*, a tervszerű visszavonulást gyávaság-szülte futásnak gondolták, a lakosság rendszeres kiköltözködéséről pedig azon hitben éltek, hogy a magyarok félelmökben elrejtőztek.[1]) A németek tehát tévesen fogták fel a helyzetet s téves hitben voltak az általuk látott száguldozó csapatok felől is, melyeket *rablócsapatoknak* véltek,[2]) holott ezek *portyázó csapatok* voltak, melyeknek kettős feladatuk volt: egyrészt az ellenséget zaklatni, lehetőleg károsítani, másrészt annak mozdúlatait folyvást figyelemmel kísérni, útirányát kipuhatolni és tapasztalataikról a fővezért tudósítani. Működésök az ellenség előtt rendszertelennek látszott, holott mindnyájan egyetlen akarat szerint cselekedtek és egész eljárásuk egy lángeszűen fogalmazott hadviselési terv keretébe tartozott.

A császár bátran előrenyomúlt hadseregével az elpusztított vidéken, remélve, hogy a döntő ütközet előbb-utóbb bekövetkezik.

Melyik vonalon haladt előre a német hadsereg, arra nézve sem a külföldi, sem a hazai források nem nyújtanak biztos alapot. Ha a császár Fehérvárig, az ekkori magyar fővárosig, akart nyomúlni, az esetben, akár a Mura-köz felől, akár a Vas-megyei Rába völgyén jött be, a déli Bakonyon keresztűl vezetett a rövidebb út. Ha pedig a hajóhaddal akart egyesűlni, akkor mindenesetre Ménfő

[1]) Hogy a németek csakugyan ily tévesen ítéltek a helyzet felől, kitűnik Herim. Aug. Pertz VII. 130. Annales Altah. Pertz XX. 805. Vita Bennonis Pertz XIV. 62. szavaiból.

[2]) E felfogással találkozunk Herim. Augiensisnél. Pertz VII. 130.

és Győr felé kellett mennie. Azonban feltünő dolog, hogy Gebhard hajóhada és a déli hadsereg közt a hainburgi elválás óta az egész hadjárat alatt semmi összeköttetés nem jött létre, ami bajosan következik vala be, ha Henrik Győr felé veszi útját. De nemcsak hogy nem egyesült egymással a hajóhad és déli hadsereg, hanem nem is tudott egymás mozdulatairól semmit sem; a mi arra mutat, hogy a déli hadsereg működési vonala egész a visszavonulásig nagyobb távolságra esett a Dunától.

Gebhard tudta, hogy Henrik nagy kerülőt tesz és gondolhatta, mely tájban érheti el a Dunát seregével. Ő, mint a magyar krónikákban olvassuk, el is jött Győr alá az élelemszállító hajókkal és itt horgonyt vetett, de miután a császárra hiába várakozott, levelet írt hozzá, tudakolván, hogy mit tegyen. A magyarok mint az a korábbi idézetből kitűnik, elfogták a levelet és Gebhardot Magyarországból eltávozásra bírták.[1])

Meyndt mesének tartja a levél elfogását és Gebhardnak az ál-levél általi rászedését. «Mily fogalma lehetett — kiált fel — Thuróczinak egy XI. századbeli német püspökről!» Azonban a hadjárat természetét ösmervén, ily cselt nem tarthatunk épen mesének és ha nem veszszük is a dolgot szó szerinti értelemben, annyi bizonyára kitűnik belőle, hogy a magyar portyázók ügyesen megoldották feladatukat: nevezetesen Gebhardnak és Henriknek egymáshoz küldött leveleit elfogdosván, vezéröknek módot szolgáltattak az ellenség terveinek kipuhatolására és minden összeköttetést elvágtak, úgy annyira, hogy Gebhard a császár holléte és hadművelete felől semmit sem tudott; míg végre hosszas várakozás után azt gondolva, vagy a magyarok ügyesen keresztül vitt csele által azon álhírt nyerve, hogy Henrik elhagyta az országot, a további ittmaradást veszélyesnek tartotta és hajóhadával visszavonúlt Hainburg alá.

Meddig haladtak előre a németek, s hol és mikor kezdték meg a *visszavonulást:* arról az egykorú német források hallgatnak

[1]) Marci Chronica 51. Chronicon Thomæ Ebendorferi de Haselbach (Petz. Scriptores rerum Austriacarum. Tomus II. 700—701.) Hogy valami csel következtében félreértés történt, bizonyítani látszik az is, hogy Gebhard, Welf és Bretiszlav sokkal előbb elhagyták hazánkat, mint a császár. Lásd: Herim. Aug. 1051. Pertz VII. 130. l.

Reichenaui Herimannus csak annyit mond, hogy a császári hadsereg addig haladt előre, «a meddig a sereg élelmi szere tartott». Ugyanez olvasható ki a többi német krónikákból is. Egyik sem nevezi meg a helyet, hol a visszavonulás kezdetét vette.

Azonban hazai forrásaink alapján e kérdésre nézve biztos tájékozást szerezhetünk, mivel ezek egyhangúlag azt igazolják, hogy Henrik 1051-ben egészen Székesfehérvár vidékeig hatolt s innen vonúlt vissza.

Kézai ugyanis, mint fentebb láttuk, így ír: «Henrik császár Bodajkig (nála: Bodoct) lejövén, öt hónapig ostromolta Fehérvár városát.»[1]) A Névtelen jegyzőnél «Bodok-tő hegye» fordúl elő és «az ettől keletre fekvő nagy erdőt — így szól a Névtelen — melyet a *németeknek itt elhányt vértjeiről* ma *Vértes*-nek neveznek, Árpád Elődnek, Szabolcs atyjának adományozta».[2]) Kétségtelen dolog, hogy a vértek elhányásáról szóló hagyomány az 1051-iki hadjáratra vonatkozik, mivel a német hadsereg sem azelőtt, sem azután a Névtelen koráig nem jutott oly szorúlt helyzetbe, hogy vértjeit, helyesebben pajzsait, a futás megkönnyítése végett elszórni kénytelen lett volna. És minthogy a Névtelen *Bodok-tője* alatt nemcsak a szó feltünő hasonlóságát, hanem a helyi fekvést tekintve is, a mai *Bodajkot* kell értenünk, mert hiszen Bodajk épen a Vértes alatt fekszik és a Vértes innen *kelet felé* húzódik; s minthogy a mai Bodajk Fehérmegye éjszaknyugoti részében, Fehérvártól alig 23 kilometernyire található: a Névtelenből is kétségtelenül kiviláglik, hogy Henrik hadserege e hadjáraton Fehérvár vidékeig hatolt előre.

Ugyanezt bizonyítja a Képes Krónika: «Átkelvén az erdőkön — így szól — a bodóháti hegyekhez (montibus Bodohath) közelgete, szükséget szenvedve mindenféle élelemben».[3])

[1]) «Imperator descendens usque *Bodoct* V. mensibus Albam obsedit civitatem» Kézai Lib. II. c. 3.

[2]) Anonymus. 50. fejezet: «inde usque ad *montem Bodoc-tu* pervenerunt. Dux Arpad, ab orientale parte dedit Eleudu-nec, patri Zobolsu, silvam magnam, quæ nunc *Vertus* vocatur propter *clypeos Teothonicorum* inibi dimissos».

[3]) Transiens autem silvas, appropinquavit montibus Bodohath omnium victualium penuria laborans .... Ex hoc autem eventu locus ille unde

Továbbá ezt bizonyítja — a többieket nem említve — a budai krónika is, csakhogy ez utóbbi a Bodóhát helyett «Bodouch»-ot ír. És minthogy mindkettő hozzá teszi, hogy e hegy ez idő óta a németek elszórt vértjeiről Vértes-hegyének neveztetik: világos dolog, hogy a német hadsereg előnyomulásának határát ezek szerint is a Vertes alatt Bodajknál s így Fehérvár vidékén kell keresnünk.

Forrásaink tehát egyhangúlag arról tanúskodnak, hogy Henrik hadserege e hadjáraton egészen a magyar fővárosig hatolt előre; feltünő azonban, hogy annak ostromlásáról egyedül Kézai tesz említést, a többiek nem.

Ez ostrom Kézai szerint öt hónapig tartott. Ámde Henrik augusztus végén jött meg Magyarország határához és október 25-én már ismét Hainburgban volt, hol e napon okleveleket adott ki.[1]) E szerint Henriknek Magyarország belsejében való időzése, ha Hainburgból való elindulását szept. 1-ére, visszaérkezését Hainburgba október 24-ikére teszszük és ez 54 napból a stajerországi kerülőre 10 napot leszámítunk, legfeljebb 44 napra tehető. Már most tekintetbe véve, hogy e 44 nap jó részét is az előnyomulásra és visszavonulásra szükséges menetelésre kellett fordítani: világos dolog, hogy nem sok idő juthatott Fehérvár ostromára. Kézai ennélfogva tévedett az időre nézve, de *maga a tény* ez által nincsen megdöntve, annál kevésbé, mivel a többi krónikákból is kitűnik, hogy Henrik ez alkalommal húzamosabban időzött Székesfehervár közelében.[2])

Teutonici tam turpiter dedecorati adjectis clypeis fugerunt, usque hodie *Wertesshegie* nuncupatur. (Marci Chronica 50. fejezet.) Vesd össze Podhraczky Béla király névtelen jegyzője. 349. lap.

[1]) Stumpf: Die Regesten der fränkischen Kaiser 2414. és 2415. sz. (Meyndt 51.)

[2]) Meyndt 46. l. Fehérvár ostromlását valószínűtlennek tartja. Meyndt szerint Henrik két hetet Stajerországban töltött és csak szept. közepén nyomúlt Magyarországba a Mura-köz felől s így egy hónap bőven esik az ország belsejében való tartózkodására. (Pontosabban véve így sem egy hónap, hanem 40 nap esik.) De — így szól Meyndt — mégis valószínűtlen, hogy Henrik ez idő alatt a déli Bakonyon átvonúlt volna és Fejérvárát ostromolta volna, mert tekintetbe véve az ostrom legalább egy heti idejét, a hegységen nehéz átvonulást, s a sok folyó akadályt, akkor nem lehetett volna okt. 25-én Hainburgban. Ellenben a «Heinrichs Züge nach Ungarn»

Meyndt többször idézett művében Fehérvár ostromlását mesének tartja. «Legfontosabb érv — így szól — Kézai ellen Herimannus hallgatása», kit Meyndt «lelkiösmeretes és jól értesült» írónak tart. Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy Herimannus e hadjárat leírásában nagyon sok dologról hallgat. Az éjszaki hadtest működéséről a legnagyobb bizonytalanságban hagyja az olvasót; a déli hadsereg nagy kerülőjét és magyarországi hadi műveleteit egyetlenegy folyó vagy község nevének följegyzésével sem világítja meg; csak a visszavonulás utolsó küzdelménél említi meg a Rápcza folyót. Herimannusban is megvolt az a jellemvonás, a mit az ékiratok magyarázói már a babyloniai és assyriai krónikákban is észrevettek, hogy t. i. azon hadjáratokról, melyeket királyaik szerencsétlenül folytattak, vagy épen nem, vagy csak igen röviden emlékeztek meg, úgy, hogy ily eseteknél a valódi tényállás konstatálása és a részletek földerítése végett idegen krónikákhoz kellett fordúlni.

Itt is úgy áll a dolog. A részletekre nézve nem a német, hanem a magyar források adnak útbaigazítást.

Nincs okunk kételkedni Kézai azon állításában, hogy Henrik Fehérvárát ostromolta, főleg ha tekintetbe veszszük, hogy ő nem a hagyomány után írta művét, hanem *régi krónikákat* használt, mint ezt maga is fölemlíti.[1])

Ez azonban nem lehetett rendszeres ostrom. Ilyenre Henrik ostromszerek hiányában nem is gondolhatott. Itt csak megszállásról lehet szó, miközben Henrik a város ellen rohamokat intézett azon czélból, hogy ez által a magyar fővezért nyílt csatára kényszerítse. Azonban Béla herczeg most is kerülte az ütközetet, most is a korábbi rendszer szerint folytatta a hadjáratot és a főváros környékéről a lakosokat, barmokat és élelmi szereket eltakarította a németek elől. Végre Henrik táborában elfogyott az élelmi szer s beállott az éhszükség. Egyes vakmerő és találékony csapatvezéreknek néha-néha sikerült ugyan valamit harácsolni, mint Benno

cz. értekezés (Hormayr Taschenbuch. Stuttgart. 1830. 356. l.) Fehérvár ostromát valónak tartja és azt egy hónapra teszi.

[1]) Lásd erre nézve Marczali: A magyar történet kútfői az Árpádok alatt. 41. lap.

életrajzából kitűnik; azonban az általános helyzet ez által cseppet sem javúlt, sőt napról-napra rosszabbodott, annyira, hogy néha magának a császárnak is nélkülöznie kellett a szükséges táplálékot.[1]) Ehez járúlt még, hogy a csekély és rossz élelmezés miatt a táborban betegség tört ki s a lovak is pusztúltak.[2]) Szóval Henrik hadserege a legválságosabb helyzetbe jutott, mi miatt meg kellett kezdeni a *visszavonulást.*

Ezzel a fordulat, melyre Béla herczeg már hetek óta várakozott, melyet elejétől végig következetes hadviselési módja által előkészített, ime beállott. A magyarokra nézve elérkezett a cselekvés, az *üldözés* ideje.

Kiss Lajos.

[1]) Vita Bennonis Pertz XIV. 63.
[2]) Kézai és a Képes Krónika föntebb átvett helyei szerint.

SZIGETVÁR ELFOGLALÁSA 1566-BAN.

Török forrás szerint.

MÁSODIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY.

IV.

A PADISAH Ő FELSÉGÉNEK A GYŐZELMES HADSEREGGEL EGYÜTT AZ ÖSZEKI HÍDON ÁTKELÉSE UTÁN TÖRTÉNT DOLGOK; A BUDAI BEGLERBÉGNEK, ARSZLÁN PASÁNAK VÉGE; ÉS SZIGETVÁR KÖRŰLZÁRÁSÁTÓL ENNEK ELFOGLALÁSAIG TÖRTÉNT ESEMÉNYEK.

A 974. év Moharrem elsején parancs adatott, — hogy a beglerbégek és janicsár-aga, nehogy a magas porta környezetének és az állam nagyjainak akadályára legyenek, menjenek előre; — hogy a Mohács várához érkezett vár-ostromló ágyúkat az anatóliai sereg bivalyokkal szállítsa Szigetvárhoz; — hogy a ruméliai sereg menjen előre Szigetvárat körűlvenni még Moharrem első napjaiban; — s hogy *Kocsián* ágyúját, ezt a ritka ágyút, melyet a 950. évben[1]) Khoszrev bég és Ferhád bég a ruméliai hősökkel heves küzdelem közben vett el az alávaló hitetlenek kezéből, szállítsák el *Ardun* (?) várából.

Minthogy *Siklós* várának környéke hegyes-völgyes, nádas és tavas mocsár, ezen túl, egy füves és nedves hely magaslatán állít-

[1]) Itt Szelániki téved; mert ez esemény, midőn Ferdinánd Pozsega és Verőcze megyékben dúló 15 ezernyi török sereg ellen, Kaczianer vezérlete alatt, 24,000 embert küldött, — melynek a futás, vagy visszavonulás után ott maradt kis részét a törökök Eszék mellett levágták — nem 950-ben (azaz 1543), hanem 944-ben (1537 deczember havában) történt.

tatott fel a szultán sátora. Ez állomásra az a hír érkezett, hogy a budai beglerbég, az elbizakodott Arszlán pasa, a határvidéki sereggel és ágyúkkal, parancs nélkül, megtámadván az ellenségnek *Polata*[1]) nevű erős várát, egy hétig eredménytelenül ágyúztatta; s mivel derék kémeitől értesült, hogy az átkozott király által küldött 4000 lovas és gyalog fegyveresből álló nyugati sereg éjjeli rohammal váratlanúl meg akarja lepni:[2]) a nevezett vár alól azonnal fölkerekedvén s ágyúit vízbe sülyesztvén, még azon éjjel megfutott, szégyent és bátorságot félretéve. Mikor aztán a megérkezett hitetlenek sereget nem találtak, az iszlam híveinek várai közűl *Tata* és *Beszperim*[3]) nevű várakat vették ostrom alá s a hitetlen németek vakondokok módjára kifúrván a földet és a várba útat találván, éjjel észrevétlenűl s az iszlam híveit zavarba ejtve vértanúkká tették, nejeiket és gyermekeiket pedig fogságba hurczolták.[4])

Azután parancs adatván, hogy a második állomáson, a *pecsevi* mezőre[5]) érkezés napján, a szultán előtt díszfelvonúlás tartassék, a vezírek fegyvertáraikat megnyitva, lószerszámokat és takarókat osztva ki, az iszlamot hatalmában és pompájában mutatták be. A nagyvezír, Mohammed pasa ő fenségének hadosztálya volt az első, nemes fiai közűl Kurd bég és Haszán béggel; azután az ulufedsi basi[6]) Ferhád aga és a müteferrikák,[7]) öt jóhangú korán-olvasóval, kik a hadosztály zászlaja alatt a fatihát énekelték. A padisah, a hét föld-öv ura, kocsin menve szemlélte és üdvözölte a sereget. Baloldalon Mohammed szultánfi veje, Ferhád pasa ő fensége, a jobb oldalon pedig a szultán veje, Ahmed pasa ő fensége

[1]) Azaz *Palota*, melynek kapitánya Thury György volt.

[2]) T. i. gr. Salm, a győri német sereg parancsnoka.

[3]) Azaz *Veszprém*, melynek neve a régi magyar nyelvben is *Bezperim*, *Bezprim*-nek hangzott, így pl. az 1510. évből való Margit-legendában is.

[4]) Itt elbeszéli Szelániki Arszlán pasa kivégeztetését, melyet kivonatban Hammer is közöl (II-ik kiadás, II. 318).

[5]) Pécs.

[6]) L. azt a korábbi jegyzetet, melyben a lovasság fölosztásáról szóltam.

[7]) A szultánnak lovas, dísz-testőrsége. A szultán testőrei még: a *szolak*-ok (gyalogok, és sátoránál őrt állnak), *pejk*-ek (dárdával és aranyos sisakkal) és *csaus*-ok (buzogánynyal).

hadosztálya vonúlt fel olyan díszben és pompában, hogy mindenki magasztalta. Továbbá Musztafa pasa ő fensége is bemutatta a maga hadosztályát.

A pecsevi síkságon ütöttek tábort s a janicsárok hadteste, a kánun [1]) értelmében, körűlvette a szultáni sátort, úgy azonban, hogy előtte kijáratot hagyott. — Itt az a parancs adatott, hogy a következő állomás *Szigetvár* vára lesz; a pogyász hátramarad, az ezredek pedig előre mennek. — 17 *bedaluska*-ágyút [2]) és 280 öreg ágyút [3]) vontattak szekereken. A régi szabály szerint két órai távolságban elől ment 12,000 vitéz janicsár; utánok teljes számban és rendben a csaus-agák, csasnegir-agák és a müteferrikák, mindnyájan teljes díszben és fegyverzetben. Ezek után mentek a vezírek, a szultán kengyeltartói és 400 szolak. A padisah ő felsége egy elefánt-termetű, oroszlán bátorságú, szélgyorsaságú vasderes lovon ülvén, teljes méltóságában és hatalmában mutatta magát.

Midőn Ferhád pasa a szultán személye elé járúlt, ezt a parancsot adta neki: «vedd magad mellé az anatóliai beglerbéget, Zál Mahmud pasát, seregével és sánczot hányatva s a mögé ágyúkat állítva fel, lövesd a várat egyik oldalról». Azután Kizil Ahmedli Musztafa pasa vezír járúlván elebe, ezt parancsolta neki: «Testvéredet, Semsz Ahmed pasa ruméliai beglerbéget [4]) seregével vedd magadhoz s lövesd a várat a másik oldalon hányott sánczok mö-

[1]) A vallási törvény, mely a koránon alapszik: *seri*; az a rendelet, vagy szabály pedig, melyet a szultán ad ki: *kánun*.

[2]) A *bedaluska* jelentéséről nem adnak fölvilágosítást a török szótárak, de — mint alábbi alkalmazásából kitűnik — faltörő ágyút jelent. Ezekkel lőtték az Ó-várost a már elfoglalt Új-városból.

[3]) Szelániki szerint tehát összesen 297 ágyú volt, bár Hammer — épen Szelánikira hivatkozva — 300-at mond. Salamon erre vonatkozólag ezt írja: «Az ágyúk számát Szulejmán minden nagy hadjáratában 300-ra szokták tenni s annyira teszik sokan a szigeti táborban voltakat is. De most Gyulához is küldött belőle s így aligha volt ott a teljes 300 ágyú... Egy, Szigetben harczolt katona jelentése szerint, a szultánnak 20 faltörő és 200 kisebb ágyúja volt.» (558.) Bizonyára e dologban is többet tudhatott Szelániki, mint más források.

[4]) Hammer megfordítva s hibásan Semsz Ahmedet mondja anatoliai, Zál Mahmudot ruméliai beglerbégnek (II. 320). E tévedést természetesen átvette Salamon is (558).

gűl». A janicsár-agának, Áli agának pedig más alkalmas helyen jelöltetett ki állomás sánczok mögött s meghagyta, hogy Kocsián ágyúját a janicsárok használatára adják.[1])

Az iszlam hadseregével a síkság és halmok egészen megteltek; mert oly roppant sokaság volt itt, hogy azt kimondani nem lehet. Mikor isten segélyével egy magas halom tetejére fölértek, látták, hogy a nevezett vár egy nagy síkságon emelkedő domb tetején fekszik, úgy hogy mindenfelől nádas és mocsár veszi körül; épületei, bástyái és falai pedig az erődítésnek tökéletes módja szerint épültek s különösen a belső vár olyan erős, hogy a ki csak látta, eszét vesztve elámúlt s így kiáltott fel: «teremtő isten! hogyan bír az ember ezen győzedelmeskedni?»[2]) — Az alávaló hitetlenek nehány bástyát vörös posztóval vontak be, a torony csúcsát pedig ónos bádoggal födték be, hogy azt ennek ezüst színével díszesebbé tegyék. A külvárost vízzel telt árokkal vették körül s rá hídat építettek. A fala és bástyái miatt erős külső földvár — melynek falán kocsik járnak — igen téres és szilárd;[3]) a benne levő magyar, horvát és német[4]) katonaság nagy számú és teljes fegyverzetű s ezek mindenféle élelmiszerből annyit gyűjtöttek össze, hogy egy évig nem szükséges kijönniök. A kézre került nyelvektől tudakozódván, ezek ezt mondták: «Zirindsik nem úgy csinálta e várat, hogy a török elfoglalhassa. A belső várban levő fegyverek, hadiszerek és lőpor határtalan mennyiségű, úgy hogy nem is lehet elbeszélni.»

A hitetlenek egy pillanatig sem állván tétlenül, működtették

[1]) Hammer szerint a janicsár-aga ama két hadtest között foglalt állást s Kaczianer ágyúja az Ó-várost lőtte (II. 320).

[2]) Az itt mondottakat nem kell szószerinti értelemben venni; az e féle nagyítás a keleti irály tulajdonságaihoz tartozik.

[3]) Szigetvár, mint tudjuk, három részből állt: a tulajdonképeni *vár*ból, az ettől délre, kissé távol fekvő *Ó-város*ból s az ettől ismét dél felé eső, de közelebb levő *Új-város*ból, mely részek hídakkal voltak összekapcsolva. A nem igen magas falak, valamint a bástyák is, szilárd földtöltésekből készültek, melyeknek külső borítékát vas kapcsokkal egybefoglalt, vastag gerendák képezték, olyanformán, hogy hézagait földdel tölték ki s kívűlről agyagtapaszszal vonták be.

[4]) Ebben téved Szelaniki.

a puskákat, *sakaloz*-t,[1]) *zarbuzan*-t,[2]) *kulumbur*-t[3]) és *bedaluská*-t, úgy hogy egy percznyi időt sem hagytak és így nem engedtek a várhoz közeledni. Midőn a padisah ő felsége leszállt lováról és sátorába tért, a pokolravaló hitetlenek egy nagy golyót lőttek a hadseregre, mintegy ezt mondva vele: «isten hozott benneteket!» Ezután egy, még félelmesebb ágyúgolyót lőttek az ágyúk és a szultáni hadszertár állomási helyére, melylyel mintegy ezt volt szándéka mondani:[4]) «Ilyenek a mi fegyvereink, melyekkel veletek harczolni fogunk, ha nem láthatjátok őket, legalább hangjokat halljátok. Engem a horvátoknál Zirindsiknek hívnak! Ne gondoljátok, hogy a nagy hatalmú padisahval való szembeszállásom hiábavaló. Én azzal a szándékkal zárkóztam ide, hogy Engürúsz[5]) országának királyságát megszerezzem!»

Még azon nap, mielőtt este lett volna, a győzelmes seregnek rendelet adatott, hogy ezen éjjel készítse el az összes várvívó ágyúkat és golyókat. Továbbá a janicsárok hadtestének, a tüzéreknek és *dsebedsik*nek,[6]) a beglerbégek, emirek és más tisztek szolgálatában levő muskétásoknak, a szegbánoknak és vadászoknak megparancsoltatott, hogy az esti ima után puskáikat megtöltvén, többször lőjenek az ellenségre; s hogy a mennyi lándsájok csak van, mindegyiknek hegyére tűzzenek gyertyákat s azokat meggyújtva világítsanak a hadsereg sátrai előtt. Továbbá kiadatott az is, hogy mindenki tevéje, öszvére és egyéb jószága mellett készenlétben legyen s a meglepetés ellen nagyon őrizkedjék.

Ezután mindenütt felhangzott az imára hívó ének és a sereg imádkozott. A mint az ájtatos imádság és könyörgés után a gyertyákat egyszerre meggyújtották: az ágyúk dörgése és puskák ropogása — mintha az ítélet napját jelezné — még a Kaf hegyén lakó

[1]) *Sakaloz*, vagy *csakaloz*, Ahmed Vefik szótára szerint «követ dobó kisebb ágyú».

[2]) Faltörő ágyú, Falkonet, fauconneau, régi magyar *falkony*.

[3]) Ahmed Vefik szerint: «messzehordó, hosszú ágyú».

[4]) T. i. Zrínyinek.

[5]) Engürúsz = Hungaria, Magyarország.

[6]) A török *rendes gyalogság* alkatrészei: a) *janicsárok*, b) *dsebesdsi* (Waffenschmied, armuriers), c) *topcsi* (tüzérség), d) *top arabadsi* (Artilleriefuhrleute), e) *khumbaradsi* (Bombardier), f) *lagumdsi* (Mineur).

rossz szellemeket és ördögöket is fölriasztotta és félelembe ejtette. Minthogy az «Allah, Allah» kiáltás nem szűnt meg s az ágyúk és puskák többször eldördültek: az ördög kísértése által félrevezetett alávaló hitetlenek saját szemeikkel láthatták és biztos tudomást vehettek arról, hogy elbizakodottságuk miatt mi érte őket.

Éjfélkor Szigetvár várában az ellenség, ostoba buzgóságából, kilőtte ágyúit és puskáit, a dobokat verette, a trombitákat fúvatta és iszonyúan ordítozva a «Jezsuzs Maria» kiáltást az egekben lakó angyalokig küldte, t. i. segedelmet kért, ezt mondva: «védelmezz Jézus-isten és anyja Mária»;[1]) s egész reggelig ébren levén, szüntelenül kiabáltak.

A ruméliai sereg, mint a mely az erdőség felől foglalt állást, nagy sánczkosarakat állítván fel, mindenekelőtt a külváros felől[2]) kezdett előnyomúlni. Az anatóliai sereg is sánczkosarakat készített és azokat földdel megtöltvén, az ágyúkat mögéjök állította s a *belső várnak* felczifrázott és kő-bástyáit és harangos tornyát lövöldözte.[3])

Második éjjel az alávaló hitetlenek a külvárost[4]) saját kezökkel felgyújtván, belőle a hídon keresztül a várba[5]) vonúltak vissza. A ruméliai sereg és a janicsárok azonnal a városba rohantak győzelmi örömmel, a tüzet eloltották s jó magas mellvédeket csinálván, kedvök szerint elhelyezték a *bedaluskák*at és tüzelni kezdtek.[6])

[1]) Így magyarázza meg török olvasóinak a «Jézus Mária» kiáltást.

[2]) T. i. az *Új-város* felől.

[3]) A mit itt Szelániki mond, az aug. 7., 8. és 9-ére vonatkozik s voltaképen ugyanazt állítja, a mit Budina is mond, hogy mindjárt kezdetben vívták a belső várat is. A fölczifrázott bástyák azok voltak, melyeket vörös posztóval vontak be; a tornyon pedig a belső várban levő, nyugatra néző, kerek, téglából épített tornyot kell érteni, melynek harangjait is szétlövöldözték.

[4]) Tudjuk, hogy az Új-várost a 9-ikére következő éjjel maga Zrínyi fölgyújtatta.

[5]) Azaz az *Ó-város*ba. Szelániki az egész helyet *Szigetvár káleszi* (Sz. vára)-nak nevezi, egyes részeit pedig így: *várus* ≡ Új-város; *kále* = Ó-város és a tulajdonképeni vár; *tisra toprak kále* = külső földvár; *ics kále* = belső vár.

[6]) T. i. az *Ó-várost* lőtték az Új-városban fölállított ágyúkkal. Az e részen folyt harczról, vagyis az Ó-város vívásáról, többet nem is beszél Szelániki, hanem figyelmét a legfontosabb pontnak, t. i. a várnak és a belső várnak vívására fordítja.

Az ostromlás Moharrem hó 20-án kezdődvén,[1]) heves harczok után a 11-ik napon[2]) az anatóliai hadosztály a mocsáron keresztül hídat épített, azon egészen a vár tövéig nyomúlt előre s a rohamhoz hágcsókat készített és akna-ásáshoz fogott.[3]) Mohammed pasa ő fensége is e szárnyhoz csatlakozván alattvalóival, heves küzdelem közben nagy erőt fejtettek ki. Azonban a győzelem nem volt elhatározva számunkra; Allah végzéséből a hit harczosainak jó nagy része a vértanúság poharát ürítette ki. Száid aga, a szultán asztalnoka, a nagyvezír előtt esett el. A nyomorúlt ellenség a várból annyira ágyúzott és bombázott, a mint még egy vár ostroma alkalmával sem történt. Feridun bég, titkár, a nagyvezír ő fenségét álló helyéről erővel félre húzván, életét megmentette; mert épen azon helyre a várból egy golyó esett és több embert megölt. — Mivel azon nap a győzelem nem mutatta arczát s a híd is hajlani kezdett a katonák tolongása miatt: kényszerűségből visszavonúltak a sánczokba.

A felséges padisahtól a nagyvezírhez egy magas irat érkezett, melyben ezt parancsolta: «Vigyázzatok! Megengedem, hogy sánczokba álljatok és rohamot intézzetek. Az iszlam ott levő seregének legszükségesebb hadiszereit és ágyúit készen tartván, okos terv szerint, egyöntetűleg s egyetértve járjatok el. Mert e vár égeti szívemet s kívánom istentől, hogy tűzzel égettessék meg» . . . . . A nagyvezír és ketkhudája nem tágítván a sánczokból, egész a győzelem napjáig e szárnyon harczoltak együtt.

A másik részen a ruméliai beglerbég testvére, Musztafa pasa, megparancsolta, hogy a szilihdárok osztálya és jobb szárnyon levő ulufedsik az erdőben fát vágván, a vár árkához hordják; s a katonaság, az egyedűl igaz vallás iránti buzgalomból, a fát olyan magasra felhalmozta, mint egy hegy.[4]) Sejkh Nureddinzáde, miután a hitért

[1]) Moharrem 20 = aug. 7.

[2]) Azaz augusztus 17-én.

[3]) Itt ismételve mondja Szelániki, hogy az anatóliai sereg már az Ó-város elfoglalása, azaz aug. 19-ike előtt is vívta a *várat* (sőt már 8. és 9-én), természetesen észak felől. Más források nem említik ezt a mocsáron keresztül épített s a vár megközelítésére szolgáló *hídat*.

[4]) Ez történt a vár déli oldalán, vagyis az Ó-város felől, aug. 19-ike után. Mert a ruméliai sereg, Musztafa pasával, az Új-város felől kezdte a

vívandó harczot dicsőítette, rohamra vezette a ruméliai hősöket. De a farakás tetejéről nem sikerült a várba hatolniok; mert a hitetlenek erősen ágyúztak és az iszlam seregéből igen sok embert vértanúkká avattak.

A janicsár-aga hadosztályánál pedig a janicsárok legvitézebbjei zsákokba földet és trágyát töltvén, ezekből a vár mellett tornyot raktak; azután száz janicsár fölmenvén reá, az ellenséget lövöldözték, — de itt is többen megitták a vértanúság serbetjét.[1])

E közben a világ urának bölcs végzéséből nagy eső levén, a vívóárkok megteltek vízzel s nem lehetett bennök maradni és mozogni. — Miután már az iszlam serege egészen kimerült erejéből, végre megszűnt az aggodalom: elérkezett azon időpont, melyben a könyörgések és fohászkodások az isten trónja előtt meghallgattattak.

A janicsár-aga hadosztályánál levő Kocsián ágyúját egy alkalommal a hitetlenek golyója érte s egyik oldalát megrongálta. — Az előbbi besli-agának,[2]) Naszuh agának hadosztályánál levő ágyúknak nem levén haszna, itt az ostromlást abban hagyták. A kösztendili szandsák bégje, Kücsük Ahmed aga, előbb kapudsi basi, a szabadban két ágyút állított fel s egy nap és egy éjjel tüzelt.

Mikor Szafar hó 20-ikán,[3]) csütörtöki napon, délelőtt régi kánun szerint a pihenés dobja megveretvén, mindenki a vívóárkokban ebédelt s végezte a vallásos mosakodást és készen volt a harczra: egy janicsár ezredes a vívóárokban, a mosakodás után, így szólt társaihoz: «én ez éjjel szépet álmodtam: vértanú leszek, de ez a vár is elfoglaltatik. Otthon levő leánykámat, Fatimát, a mi századosunknak, Mehemmednek adjátok feleségül.» Midőn ilyen-

vívást, s miután ez leégett, ebből ostromolta az Ó-várost, ezután pedig a várat.

[1]) Hajlandó vagyok azt hinni, hogy a mit e sorokban mond Szelániki, az aug. 29-iki rohamra vonatkozik; mert ezután csaknem egy heti szünet állt be az ostromlásban, szept. 5-ig, a melyről mindjárt itt beszél Szelániki.

[2]) *Besli* az irregularis lovasságnak egy neme; régi íróinknál *beslia*.

[3]) Szafar 20 = szept. 6. Szelániki itt megtévedt az időszámításban; mert ha *csötörtök* volt, ez = Szafar 19 s ez felel meg *szept. 5-nek*, mint a mely napon elesett a külső vár.

képen végrendeletet is tett, elővett két bombát s egy régi rossz létrát. «A szemközt látszó lőrésből füst jön ki; ez a rés már sok bajtársat elragadott, szívemet pedig felgyújtotta, hadd lássam mi történik.» Ezt mondván, a létrával és bombákkal a vár falához ment, a létrát a lőrés alatt a falhoz támasztotta s fölment rajta. A mint azonban a bombát kanóczczal meggyújtva a lyukba bedugta, agyon vágták s ő leesvén, vértanúvá lőn. Azonban Allah bölcs végzéséből ez a hely épen az a bástya volt, a hol a puskaporos hordók és zsákok állottak s mihelyt a bomba szétpattant: a föltámadás zajához hasonló óriás recsegés-ropogás hallatszott s a bástyának és falnak föld- és faanyaga egészen a csillagos égig röpült. A belül és kívül közel levők közül, kik segítséget kiabálva életöket akarták megmenteni, számtalan ember veszett el.[1]) Így a vár falán rés támadván, az igazhívők fegyverrel s «Allah, Allah!» kiáltással rohantak be rajta és az utolért hitetleneket egy pillanat alatt elnyomták. Egy-két százra való, alávaló hitetlen pedig megmentve életét, a *belső várba*, Zirindsikhez futott, mi által 100-nál több löveg, mint bedaluska, kulunbur, sáhi, zarbuzan, sakaloz és sok lőpor esett hatalmunkba. Mivel pedig az átkozottak, makacsságból és elbizakodottságból, mindamellett sem hagytak fel a harczczal s küzdelemmel: az elfoglalt lövegeket rájok irányozva újra kezdtük a harczot, mi közben ismét több igazhívő lőn vértanúvá.

A következő éjjel, a világ urának bölcs végzéséből, a budai és karamáni beglerbégek előőrséből jött emberek kémeket és levágott fejeket hoztak. Ugyanis a Szigetvárba zárkózott Zirindsiknek hét gyermeke közül egyik átkozott fia[2]) a királyi táborból elküldte

[1]) Hogy a várnak melyik részén történt ez, nem vehető ki Szelániki előadásából. Salamon szerint szept. 5-én a törökök fölrobbantották a délnyugati bástya alá ásott aknát s míg itt égett, a sereg egy része a délkeleti, a janicsárok pedig az északkeleti, vagyis Nádasdy-bástyánál intéztek rohamot, hol rést nyitva, benyomultak a várba. Úgy látszik tehát, Szelániki e leírása arra vonatkozik, a mi az északkeleti bástyánál történt. Hogy mily módon csináltak rést a törökök a külső vár falán, más forrásokból nem tudhatjuk meg s e tekintetben is Szelániki értesít bennünket legrészletesebben és legpontosabban.

[2]) T. i. Zrínyi György, ki Károly főherczeggel Muraközben, Perlaknál volt.

embereit, oroszlán képét mutató zászlóval — mely a horvátok között egyedül az ő címerük — hogy apjáról hírt vigyenek. De az őrség megtámadta, szétverte, vagy levágta őket; kettejök pedig élve elfogatván — egyik a trombitás, másik a zászlótartó — ide hozattak és kikérdeztettek.

Ibrahim béj, tolmács, Lala Kara Musztafa pasa ketkhudája, Musztafa, és Feridun béj szultáni titkár, német, magyar, horvát és latin nyelven, a közöttük levő ellenségeskedésnek megfelelően — mert derék renegátok és fizetett kémek hírül hozták nekünk vitatkozásukat, czivakodásukat s torzsalkodásukat — szóval mindenik nemzetiség nyelvén leveleket írtak, hogy közöttük egyenetlenséget és lázadást idézzenek elő s e leveleket a kémek a táborukban elszórták.[1]) Beszélték[2]) azután, hogy a király megígérte, hogy Zirindsiknek segítő sereget fog küldeni; a magyar és horvát főurak pedig egyetértőleg szidják, átkozzák a német bégeket, hogy ilyen páratlan hőst elveszni hagynak; s ilyen formán e miatt a szakadás immár bizonyos.

A míg e levelek hatása kipróbáltatik, intézkedést tettek, hogy az átkozott Zirindsiket élve kézre kerítsék.

Az oroszlán képét viselő zászlót a vúrral szemközt leszúrván, a trombitás-mester a benn levő tanítványainak azt fújta, a mire régebben tanította őket, azok pedig belülről fájdalmas nótát fújva feleltek. Ezután horvát nyelven Zirindsik fiának neve alatt egy levelet írván, nyíllal a belső várba röpítették, mely levélben ez volt írva:

«Boldogságos atyám uram! ki a keresztyén vallásért e várba

[1]) Tudjuk, hogy a császári táborban erősen tanácskoztak a teendőkről. Még Ó-váron maga Miksa azt ajánlotta, hogy meg kell támadni a szultán seregét, de e tervet elvetették, s azt ajánlották, hogy Esztergomot kell ostromolni, előbb azonban a székesfehérvári török sereget kell szétverni. Győrött tovább tanácskoztak, hol végre a német tanácsosok véleménye győzött, kik féltek, hogy Esztergom ostromlásával a szultánt döntő harczra kényszerítik, s ezzel az egész birodalom sorsa egy ütközet koczkájára lesz bízva. A szultán mindezekről értesült s azért küldte e leveleket a *győri táborba*, hogy az ellenségeskedést még inkább szítsa. — Hammer helytelenül azt mondja, hogy e leveleket Szigetvárba küldték be.

[2]) T. i. a török kémek.

zárkóztál s Jézus és Mária szerelmeért a vallás és ország jó hírét s tiszteletét tartod szemed előtt! Helyzetednek megtudása miatt nem levén maradásom, midőn derék bajtársaimmal eljöttem ide, hogy tudomást szerezzek rólad: fogolylyá lettem, sebektől boritatva annyira, hogy alig van ép tagom. Mielőtt meghalnék, ismerem állapotodat s látom szemeimmel, hogy a keresztyének közt tanúsított hősiességed és vitézséged egyedül áll. E hatalmas nagy padisahval és hadseregével szembeszállani és megküzdeni: csak a te örök dicsőségedhez s fájdalomhoz és aggodalomhoz szokott személyedhez méltó. A horvát és magyar nagyoknak a német császár ellen miattad sok kifogásuk és panaszuk van; mivel — ígéretétől elállva — nem küldött neked segítséget: Ellenben az oszmán szultánság vezíre, a horvátoknál híres Szokol fia, az áldott ábrázatú és édes szavú hatalmas padisahnak kedvelt híve s tanácsadója, az okos Mohammed pasa ő fensége — kinek élete és szerencséje tartós legyen! engem igen szívesen fogadott, csüggedt szivemet felvidámitotta és sok kegyben részesített. Egyszersmind ezt mondta: «irj levelet atyádnak s világositsd fel, hogy mi haszna van ez elbizakodottságnak és makacsságnak. Ime teendőjét már teljesítette, ennél nagyobb hírneve már úgy sem lesz. Jőjjön ki; a felséges padisahnak, a világ oltalmának kegyéből, magas méltóságot adok neki, sőt remélem, hogy talán Engürúsz királyságát, vagy császárságát is megszerzem neki.»[1])

E levelet a föntebb említett módon, nyíllal a templom ajtajához röpítették. A levél beszállván, a mint elolvasta,[2]) hitelt adott neki s a levél hátára azonnal ezt írta a maga nyelvén:

«Szemem fénye, szívem vére, kedves fiam! Mily boldogság ért téged, hogy az ellenségtől a hősökön ejtetni szokott sebet megkóstolva és érezve fogolylyá lettél! A veled született hősiességet kinyilvánitottad s megmutattad a világnak, hogy az én fiam vagy! A mit irtál, elolvastam és megértettem. A mi nemzetségünk és családunk hősiség által tűnt ki. Valakinek azt mondani, hogy gyöngék vagyunk: ez hozzánk nem illő szégyen és nem hazaszere-

[1]) Hogy e levélben a ravasz török tulajdonképen Zrínyi Györgyöt beszéltette, azt természetesen más források nem tudhatták.

[2]) T. i. az apa, Zrínyi M.

tet! A mi országunknak ilyen módon való fennállás nem kell. Hogyan kívánhatja a pasa tőlem a várat mindaddig, míg engem egészen föl nem darabolt?»

Ezt írván, a levelet ismét kiröpítette. Mihelyt ennek tartalmát megtudták, azonnal készületeket tettek, hogy az átkozottat gőgjéhez és makacsságához képest méltóan megbüntessék. Az egész győzelmes hadseregnek kihirdettetett a parancs, hogy az egész vár körül halmozzon fel annyi galyat, cserjét, gerendát és deszkát, a mennyi csak található és ezt gyújtsa meg. Pénteki napon [1]) kora reggel fogtak e munkához s a két ima ideje közt [2]) már kezdett a tűz égni; éjjel pedig mind tovább-tovább harapózván, lángja a csillagos égig fellobogott.

Szombaton reggel — mely nap Szafar 22-ike volt [3]) — Zirindsik a belső vár hídja fölött levő kaput kinyittatta s 300 embernyi puskás, kardos és dsidás hitetlent maga előtt bocsátván, haj huj kiáltással és puskatűzzel kirohant az iszlam seregére. Fején aranyhímzésű bársony kalpag, mellén arany láncz, kezében aranyos markolatú kard volt. A vele szemközt levő janicsár-csapatból egy öt drachmás puskagolyó mellén találta s hanyatt esett; összes katonasága pedig egy pillanat alatt lekonczoltatott. A janicsárok legvitézebbjei gyorsan felkapván az átkozottat, fejökre emelték s mielőtt még gonosz lelke kiment volna tisztátalan testéből, az aga [4]) elébe vitték, hol arczczal lefelé Kocsián ágyújára fektették s egy janicsár levágta a fejét nyakáról. Szerencsétlen fejét a muhzir-aga,[5]) bársony kalpagjával és arany lánczával együtt, begöngyölvén, a janicsárok az agától a szultáni sátorhoz vitték. Itt sem sokáig maradt, mert a nagyvezír a maga sátorába küldvén, megparancsolta Gulábi agának, a kapudsik ketkhudájának, hogy

[1]) Azaz Szafar hó 20-án = szept. 6.

[2]) T. i. a reggeli és déli ima között, tehát délelőtt.

[3]) Szafar 22-ike szeptember 8-ika volna, mely *vasárnapra* esett, míg *szombat* Szafar 21-én, azaz szept. 7-én volt. Mint előbb láttuk, Szelániki már 19-ikénél eltévesztette az időszámítást, egy nappal előbbre járván. Természetesen, az ember mindig jobban tudja, hogy *micsoda nap* van, mintsem azt, hogy *hányadika*.

[4]) T. i. a janicsár-aga elébe.

[5]) A janicsárság agense a magas portánál, ezredesi ranggal.

küldje el a császár táborába s egyszersmind kérdezősködjék kincstára[1]) felől.

Ez alatt a nevezettnek[2]) ketkhudáját,[3]) kincstárnokát és pohárnokát együttesen élve elfogták s hajokat leborotválván, szakálukat kitépvén, azt mondták, hogy a padisah elébe kell menniök. A nagyvezír a nevezetteket Ibrahim tolmácscsal kikérdeztette készpénze s általában vagyona felől. Az egyik bátor beszédű, nyakas hitetlen, keményen és büszkén így felelt: «Három ezernél több jeles vitézzel zárkózván a várba, 100,000 magyar aranya, 100,000 gurusa,[4]) kisebb és nagyobb kupája s edénye volt, de mindezeket szétosztotta. Egy ládában mindössze 5000 arany értékű holmija maradt, lőpora pedig végtelen mennyiségű. Azonban most ezt is felrobbantják s nemcsak közelében, hanem talán még az itt levő katonaságból sem marad egy ember sem életben, mind elpusztul. Ha a tűz nem lepett volna meg bennünket, ti e várat el nem foglaltátok volna, még sokkal több harcz után sem. A német sereg piszkosan viselte magát.[5]) Meglátjátok, hogy most nektek sem marad semmi.»

Midőn a másik kettő is megerősítette ennek szavait, a nagyvezír így szólt: «hej csaus basi! hallottad, mit mondtak ezek a hitetlenek? Ez nagyon gonosz dolog s lám, nekem nem jutott eszembe. Siess a szerdárokhoz!» A csaus basi a csausokkal lóra ülvén, sietett, de még fele úton sem voltak, midőn a szerdárok s embereik értesülvén e dologról, óvakodtak és eltávoztak. Azonban a zsákmányolók tömegét már nem lehetett értesíteni; mert hirtelen olyan óriási robaj keletkezett, mintha az ítélet napja érkezett volna el s azt hittük, hogy az ég a tejútnál meghasadt. Az egész világ népe elvesztette az eszét a lőpor robbanásától. A belső várnak még csak nyoma sem maradt, minden semmivé lett. A közelben levőket, kik nem őrizkedtek, a lőpor a levegőbe vetette, úgy

[1]) T. i. Zrínyié felől.

[2]) T. i. Zrínyinek.

[3]) *Ketkhuda*, másképen *kiaja* = Intendant, Aufseher, Agent, Geschäftsträger, Sachwalter.

[4]) *Gurus* = piaszter; régebben körülbelől egy német tallér értékű.

[5]) Hammer e mondatot — érthető okból — kihagyta, pedig a többi szavakat idézte.

hogy nehány ezer ember közül — kik a vár körül levő mocsárba hullottak — 15 ugyan megmenekült, de haszontalan, mert ezek sem sokáig maradtak életben.

Ezen a napon, hogy a győzelem szerencsés legyen, az összes szerdárok a nagyvezír sátorába gyűlvén, nagy diván tartatott. Részt vettek benne Murád Cselebi defterdár, Dselálzáde — előbb nisandsi, jelenleg müteferrika basi — és Mohammed Cselebi, rejsz efendi is, a diván összes irnokaival. A győzelmet tudató leveleket írtak a birodalom kormányzóihoz s a különböző világtájakon uralkodó, tiszteletreméltó fejedelmekhez .... Továbbá elhatároztatott, hogy a vár helye haladéktalanúl megtisztíttatik s mind a külső, mind a belső vár más, a legújabb módon fognak megerősíttetni; a mély árkok, bástyák és a lőrések más méretek szerint lesznek. E végből elegendő mennyiségű építőanyag beszerzéséhez a lehető legnagyobb buzgalommal hozzá fogtak, sőt egy dsámi építéséhez is hozzá kezdtek. Ha majd isten segélyével kész lesz — így beszélték s terjesztették a hírt — a boldogságos padisah, a világ menhelye, a győzelemért és hódításért való hálaadás czéljából istenitiszteletre jön és végtelen mennyiségű jutalmat s kitüntetést fog adni.

* * *

Ezután elbeszéli Szelániki, hogy a nagyvezír mennyire buzgólkodott a vár fölépítésén s midőn a dsámi is elkészült, a vezírek, az állam nagyjai s a számtalan katonaság összegyűlt a várban hálaadó istenitiszteletre, — azonban a padisah nem jöhetett ki sátorából, mert fájtak a lábai.[1]) — Az erre következő éjjel[2]) a nagyvezír elküldte Feridun béj titkárt Ferhád, Ahmed és Kizil Ahmedli Musztafa pasa vezírekhez, hogy értekezzék velök, tudja ki gondolataikat és tervöket, hogy aztán a másnapi divánban ahhoz képest beszéljenek a szultán haláláról. Feridun béj e megbízatást Szelániki társaságában végezte, a ki a szép holdvilágos éjjel mindenüvé elkísérte a titkárt s részt vett az eszmecserében.

[1]) Ez természetesen csak ürügy volt; mert akkor a szultán már nem élt.

[2]) Szeptember 28. és 29-ike közti éjjel.

Másnap tehát, vagyis Rebbi-ül-evvel 14-én, azaz szept. 29-én, nagy diván volt, mely után a janicsár-aga, a mint a divánkhánebol — melyet a janicsárság állott körül — kijött, azt mondta ezeknek, hogy a padisah parancsolja, hogy a vár építését egészen befejezzék, a miért aztán rangot és jutalmat fognak kapni s csakugyan sietett is velök a várhoz, a munkát folytatni. Zál Mahmud pasa, anatóliai beglerbég, épületfa szállítására vállalkozott; a ruméliai beglerbég pedig trombitát fúvatva kikiáltatta, hogy a kinek van kedve *Bobofcsa*[1]) vára ellen menni, az jöjjön vele; s miután elég katonaság gyűlt össze, még az nap elmentek, Rebbi-ül-evvel 14-én.[2])

E diván alkalmával hozta a nagyvezír a diván tagjainak tudomására hivatalosan a szultán halálát, mely Szeláníki szerint Száfár hó 22-én, szombaton éjjel — mikor a reggelből még 4 óra hiányzott — történt, életének 74., uralkodásának pedig 48. évében.[3])

* * *

Négy nap mulva — így folytatja Szeláníki — híre jött, hogy Bobofcsa vára elfoglaltatott. Egyszersmind azt is jelentették, hogy a mint a ruméliai sereg odaért, a hitetlenek a várat saját kezökkel felgyújtván elhagyták és megszöktek. Az iszlam serege utánuk ment s a kiket elértek, a tüzet szikrázó karddal a pokolra küldötték; most pedig a vár megrongált helyeinek kijavításával foglalkoznak.

* * *

Itt beszéli szerzőnk, hogy akkor, midőn a Szigetvár elfoglalása után mindenfelé a győzelmet tudató leveleket küldtek szét, a nagyvezír a szultán fiának, Szelimnek, küldött apja haláláról értesítő levelet Haszán csaustól, minek következtében az előbb Kon-

[1]) Azaz *Babócsa*.

[2]) Szeptember 29-én.

[3]) Ez évszámot természetesen a mohammedán időszámítás szerint kell érteni, t. i. 926-tól 974-ig (= 1520—1566) 48 év van.

stantinápolyba, majd onnan Belgrádba, sőt Vukovárig jött, honnan azonban a nagyvezír levele visszatéríté Belgrádba.

* * *

A győzelmes hadseregben ez alatt mindenfélét beszéltek, nem volt senki, a ki nem tudta volna Szulejmán szultán halálát, de megnyugodva Allahnak, a nagynak, bölcs végzésében, nem tartották illőnek, hogy egymásnak elárulják a titkot, csak hallgattak és várakoztak a vár építésének befejezéseig.

A 974. év Rebbi-ül-akhir 3-ikán[1]) kiosztatott a zsold a várnál. 5-ikén a kikiáltók kihirdették, hogy a hadsereg megindúl . . . 6-ikán,[2]) miután az iszlam győzelmes zászlói kibontattak, megindúltak vissza Isztambul felé. A kánun értelmében az állam nagyjai s a vezírek, a pejkek, szolakok és vezeték-lovakkal együtt a szultáni kocsi előtt mentek dobok pörgése és trombiták harsogása mellett. A janicsár-aga pedig egy nappal előbb járt. Miután a mohácsi mezőt elhagyták, a Száva folyón[3]) előbb csinált nagy hídon átkelvén, a hatodik állomáson, t. i. *Hotin* (?) nevű helyen ütöttek tábort, a hol régebben Ferhád és Khoszrev bégek Kocsián[4]) nevű herczeg táborát legyőzték. — E hatodik állomásig a szultáni belső termek szolgái közül egy, ugyanolyan idős, fehér arczú, sólyom orrú, ritka szakálú, beteges színű s hajlott termetű, Haszán aga nevű szolga ült a szultáni kocsiban s jobbra és balra köszöngetett a seregnek. «Első pillanatra is hasonlít a sahhoz», mondá a nép és nem kételkedett.[5])

* * *

Tovább aztán elbeszéli Szelániki, hogy midőn már négy állomásnyira voltak Belgrádtól, a nagyvezír meghagyta a korán-olvasóknak, hogy a szultán kocsija mellett, útközben, énekeljék a

[1]) Azaz október 18-án.
[2]) Október 21-én, tehát nem szept. 16-án, mint Salamon hiszi.
[3]) Itt összetévesztette szerzőnk a *Drávát* a Száva vizével.
[4]) Azaz Kacziáner.
[5]) Ennyire vitte a nagyvezír az ámítást!

koránt, különösen első fejezetét, a fatihát, vagyis a szokott halotti éneket. Mikor tehát ő (t. i. Szelániki) és öt társa éjjel egy erdő mellett elkezdtek énekelni: az egész sereg sírni kezdett, fájdalmában kiabált: «haj Szulejmán szultán!» — úgyannyira, hogy nem is haladhattak tovább. Ekkor a nagyvezír vígasztaló és buzdító beszédet tartott a seregnek, említve, hogy a szultán fia, Szelim khán, az új szultán, már 17 nap óta Belgrádon várja az iszlam seregét, — mire aztán folytatták az útat Mitrovicsa s onnan Belgrád felé, miközben a korán-olvasók, köztük szerzőnk is, folytonosan énekeltek a szultán kocsija mellett.

* * *

Miután leírta Szelániki a seregnek *Szemendre*-ig (Szendrő) haladását, így emlékezik meg Pertev pasának *gyulai* expeditiójáról.

Az előbb Temesvár beglerbégje volt Pertev pasa második vezír — ki Gyula vára ellen szerdárrá neveztetett ki — a reá bízott szolgálatban nagy buzgósággal és erélylyel járván el, a nevezett várat elfoglalta, olyan formán, hogy a horvát bégek közt egyik leghíresebbnek, *Kerecsin*[1]) bégnek szabad elmenetelt ígért a várból.[2]) Azonban mivel málháinak és pogyászának elrablására nem adott engedélyt az iszlam seregének, ez zendűlés és czivakodás okává lőn s midőn az említett bég, válogatott bajtársaival elvonúlt, a katonaság nem levén fékezhető, utána eredt, csapatát leölte, málháit elrabolta, a béget pedig élve kézre kerítvén, Szigetvár elfoglalása után, ruméliai Musztafa aga nevű emberrel a szultánhoz küldötték.[3])

Mikor ide érkeztek vele, a nagyvezír ő fensége, megzavartatva az eset által, ilyen szemrehányó és korholó szókat mondott: «Ugyan szép hírnevet hagytatok magatok után! Melyik népnél láttatok szerződés-szegést? Majd meglátjátok, hogy a felséges isten

[1]) Kerecsényi Lászlónak.
[2]) Szeptember elején.
[3]) T. i. Szigetvár alá.

parancsa ellenére a szerződést megszegő seregnek mi lesz a büntetése ezen és a más világon! Minek hoztátok ezt ide? Ki kívánta tőletek? Most tegyétek őt valamelyik várba. Mit szóljak én most ennek mentségül?» — A nevezett béget tehát a maga nyelvén igyekezett megnyugtatni és igen nyájasan beszélt vele. «Menjetek, vigyétek őt Belgrád várába és jól bánjatok vele. A visszatérés alkalmával majd jelentést teszek állapotáról; igyekezünk megnyerni az iszlam vallásának, hogy muszulmánná legyen.» — A vigasztalás és nyájaskodás után nagy örömet mutatván jó kívánsággal elbocsátotta. Mire azonban a hadsereg Belgrádba érkezett, az ezen időt nem érvén meg, a pokol tüzére költözött.

Thúry József.

AZ 1607-IKI HAJDÚLÁZADÁS TÖRTÉNETÉHEZ.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

A török hódítás, a mohácsi vész után aránylag rövid idő alatt, nem csak állami, de társadalmi életünket is szemmel láthatólag átalakította.

Bármerre fordúljon az ember, úgyszólván lépten-nyomon tapasztalhatja ezt, és igen sok, a történetírás előtt első tekintetre jóformán meg sem magyarázható jelenség végső okát abban találja.

Valóban fontos és nagy érdekkel bíró munkát végezne az, a ki időről-időre kimutatná a hódoltság befolyásának köz- és magán életünkben való minden irányú nyilvánulásait, vázolván a két nemzet érintkezésének s kölcsönös egymásra való hatásának tanúlságos képét. Minthogy pedig a legsűrűbb, mondhatnám naponként való érintkezés török és magyar között a csatatéren nyilvánúlt s különben is régi igazság, hogy a nemzetek jó és rossz tulajdonságai, hibái, erényei, fogyatkozásai, államszervezetének s általában intézményeinek bölcs vagy helytelen volta, legeklatánsabb módon a harczmezőn szoktak kitünni: magától értetődik, hogy e tekintetben a hadi szervezet ösmerete, s a hadi események alapos vizsgálata fő fontossággal bír.

Én azonban — némileg ebben a körben maradván — jelen alkalommal csak a XVI. századbeli Magyarország társadalmának egy osztályára hívom föl a figyelmet, mely keletkezését kétségtelenül a hódoltság terjedésének köszönheti. Egy társadalmi osztályára mondom, melynek kizárólagos, bár nem kötelességszerű foglalkozása a kardforgatás volt, a nélkül, hogy tagjai a szó szo-

rosabb értelmében vett katonák, zászló alá esküdt, hadi regulához szoktatott s meghatározott fegyvernemhez tartozó zsoldosok, vagy hópénzen fogadott végbeli vitézek lettek volna.

Ezekre nézve a fegyverviselés nem jog vagy abból folyó kötelesség, nem is pusztán élet- és keresetmód, de merőben életföltétel volt. A legkülönbözőbb elmekből állottak, bár magvukat tulajdonképen a török rabló beütései miatt mindenükből kifosztott s földönfutóvá lett emberek képezték hazánk alsó részeiből, a horvát és rácz szélekről, nemes és paraszt, úr és szolga egyaránt, a szerint a mint a vad ellenség porrá, hamuvá tette az ősi curiát, vagy elvette a jobbágytól az utolsó igavonó barmot. Egy-egy ilyen pusztító hadjárat után virágzó városok, falvak, egész vármegyék népessége jutott koldusbotra, s a kik elkerülték a rabságot, tízével huszával, százával verődtek össze, s nem volt más életczéljuk, minthogy rokonaik, hozzá tartozóik kiontott véréért bosszút álljanak a pogányon és kardjukkal mindennapi kenyeröket megkeressék.

A rendes hadak nem voltak képesek befogadni, zsolddal, élelemmel látni el őket, s egy-egy tapasztaltabb, elszánt ember állott élükre, és harczra, diadalra, zsákmányra vezette őket. Szabad nyereségen éltek, és számuk nőttön nőtt, a mint szaporodtak a török előre való nyomulása következtében azok a hazátlan bujdosó szegény legények, kiknek nem volt többé hová hajtani le fejüket. — A bosszú vezette, a zsákmány lelkesítette őket, egész életüket a csaták zajában töltötték s megkeményedett karjuk, szívük egyaránt. Rövid idő alatt saját kárán meggyőződött arról a török, hogy széles Magyarországon nincs félelmetesebb ellensége a *szabad hajdúnál*, a vezérek pedig csakhamar fölismerték bennök a jövendő hivatott harczosait s ha a körülmények engedték, örömest fogadták zászlójuk alá az elszánt, kemény vitézeket, a kik ugyan parancsszóra nem hajoltak, fenyítéket nem tűrtek, s békében rablók voltak, de a csatatéren nem akadt párjuk, és senkisem ösmerte jobban náluknál a török harczolásmódját, melylyel szükség esetén még a vad kegyetlenségben is megmérkőzhettek.

Az igazi hajdú azonban állandóan sehova se szegődött, s bár esetről esetre jó nyereség reményében tűzbe-vízbe követte is a maga zászlótartóját, nem szánván életét, semminek tekintvén vére hullását: a szabad, kóborló életet többre becsülte a zsoldnál,

melyről különben is nagyon jól tudta, hogy hol kijár, hol nem s bizony gyakorta megesett, hogy a vitézek hónapszámra sem tettek abból tarsolyokba egy hitvány dénárt.

A XVI. század derekán már sáskamódra elszaporodtak az országban, és igen szépen ki lehet mutatni, hogy szaporodásuk — s ez természetesen nem a véletlen dolga — a hódoltsággal karöltve halad és annak irányát követi.

A mint egy végvár török kézre kerül s az ormokra kitűzik a félholdat, nyomban rá megjelenik a hajdú a falak alatt. Bosszantja az őrséget, lesi az útakat, levágja a portyázó törököt, eltakarítja előlük az élést, sőt csellel, ravaszsággal még a várat is meglopja. — De már a megvédelmezéséhez nem igen ért, kedve, kitartása nincs hozzá. Rosszúl érzi magát a zárt falak között, nem ez az ő éltető eleme. Zenebonáskodik, visszavonást támaszt az őrségben, fölzendűl a parancsszóra s alkalomadtán megszökik, takarodik dolgára.

Tapasztalhatjuk is már a XVI. században, hogy a vár megszállása idején a benn rekedt hajdúknak kevés hasznát lehet venni. néha pedig határozottan vesztét okozzák az őrségnek. Mert ha az ostrom hosszabb ideig tart, a hajdú békételenkedik s elveszti türelmét; ha kevés jót ígér és kimenetele aggodalomra ad okot, a hajdú erőnek erejével menekűlni akar a várból. Irtózik a rabságtól, de a romok alá sem akar temetkezni, s mikor szigorúságot tapasztal, megtagadja az engedelmességet, lázítja, demoralizálja a vitézeket, ha mindjárt le is ütik a fejét érte, sőt néha hitéről, becsületéről is megfeledkezik, a mint ezt szomorú példák bizonyítják.

A parancsnokok azonban — kevés kivétellel — örömest befogadják őket váraikba, a minek könnyen érthető okai vannak. A szerte kóborló hajdúság tudja, látja, figyelemmel kíséri az ellenség minden mozdulatát, s idejekorán értesíti a várbelieket, ha veszély közeledik; ostrom' alkalmával örökösen háborgatja oldaltámadásaival a török tábort, s e mellett eleséget gyűjt, vágó marhát ragadoz, bort, kenyeret requirál s titkon beszállítja a várba, végre a mi fődolog: rendes zsold nélkűl szolgál, vagy legalább is bőségesen kárpótolja a kapitányokat a «*nyereség*»-ből, a kijáró csekély hópénzért. Természetesen rablott jószágból s gyakran a föld népének keserves verejtéke árán, de ezzel keveset törődtek a XVI. században, sőt a zsoldosok tartására kötelezett főurak, kiknek erre

a czélra az országtól rendes fizetésük járt, maguk mentek jó példával elől, kaput nyitván a hajdúknak és saját hasznukért szemet húnytak garázdálkodásaik előtt.

Az országgyűléseken azonban egymást éri a panasz ellenök s a század vége felé úgy a fejedelem, mint a rendek egyaránt azon vannak, hogy számukat fogyasszák, vagy jó szerével beolvaszák őket a rendes katonaság soraiba. Mind szigorúbb, szigorúbb törvenyeket hoznak ellenök és pártolóik ellen, ki akarják őket irtani egy lábig s végkép eltörülni a föld színéről e veszedelmes, rabló fajzatot.[1]) Pedig hát nem sokkal voltak rosszabbak a fizetetlen zsoldos hadaknál, de úgy látszik Bécsben, Prágában már okuk volt tartani ez örökösen forrongó elemtől, mert a láthatáron sötét felhők tornyosúltak s nyilván attól féltek, hogy a hosszú idő óta elnyomott, zsarnok erőszakkal elfojtott nemzeti törekvések egyetlen feltámadó szikrája e gyúlékony anyagot tüstént lángra lobbantja. — Láthatjuk is, hogy a hajdúk üldözése mindannyiszor felülről, az uralkodó környezetéből indúl ki, s innen magyarázható az országrendek által ellenük hozott szigorú törvények, mert máskülönben a közvélemény, a nemzet közérzülete igen gyakran határozottan mellettük nyilatkozott. Nem lehet tagadni, hogy béke idején ostorai voltak a föld népének, de viszont azt is elösmerte róluk minden igaz, hazáját szerető magyar, hogy az ország megmaradásáért, a kereszténység közös szent ügyéért bőségesen ontották véröket, s a törökkel vívott ütközetekben néha csodával határos hőstetteket vittek véghez.

Egy pár nevezetesebb ütközet után maga Mátyás főherczeg is magasztalólag szól felőlök, s valóban méltóvá tették magukat a nemzet elösmerésére, hálájára s «*a baromnál is alábbvaló bestia vad magyar,*» a csatatéren nem egy alkalommal mentette meg a magyar vitézség becsületét.[2])

A XVII. század feltűntével már kezdik érezni fontosságukat, de még koránt sincs tudomásuk arról, hogy a szó teljes értelmében

[1]) Dr. Fraknói Vilmos: Magyar országgyűlési emlékek VII. k. 105. l. 236. l., IX. k. 116. l.; 1598. évi t.-cz. A szabad hajdut úton-útfélen büntetlenül meg lehetett ölni.

[2]) L. erre vonatkozólag a 1599. évi hadjárat történetét.

félelmetes hatalmat képviselnek. — Pár száz főnyi csapatokra oszolva, egy-egy hadnagy vagy kapitány vezetése alatt szerte-széjjel kóborolnak az országban, s csak derék ütközet idején egyesűlnek nagyobb számmal, hogy zsákmánynyal megrakodva, ismét elszéledjenek.

Az összetartás érzete s az a tudat, hogy közös erővel nagy dolgokat vihetnének végbe, még nem ébredt föl bennük s inkább csak eszközűl szolgálnak a hatalmasok kezében. Tapasztalván azonban vezetőik, hogy keresik, megbecsülik, busásan fizetik őket, elbizakodottak, vakmerően követelők lesznek, s árúba bocsátván kardjukat, eladják hitüket, meggyőződésüket a legtöbbet igérőnek, és harczolnak nagy elszántsággal, vad kegyetlenséggel már nem csak a pogány, de tulajdon véreik ellen is. «*Adjunk zsoldot a hajdúknak — s mellé szabad nyereséget:* — mondák a császári vezérek — *atyjokat, anyjokat levágathatjuk velök*».

Most azonban nagy forduló pont következik a szabad hajdúk történetében. Bocskay István a vallás- és alkotmányos szabadság védelmére zászlót emel, s egy maroknyi népnek riadó szavára föltámad a nemzet holt elevenségéből, és rövid idő alatt vérbe, lángba borúl az ország. Bocskay titkos összeköttetésbe lép a hajdú-hadnagyokkal s maga köré gyűjti őket. — Hivatkozik magyarságukra, beszél előttük hazaszeretetről, szabadságról, ősi dicsőségről, független Magyarországról; feltárja előttük az ország nyomorúságos állapotját s a német nemzet elviselhetetlen igáját; igér nekik (mert többnyire protestánsok voltak) szabad vallásgyakorlatot, hajlékot, családi tűzhelyet, jószágot, nemességet maradékról maradékra. — És íme a durva harczosokban megmozdúl valami eddigelé ösmeretlen érzés, föltámad egy nemesebb czél után való törekvés vágya, egyesűlve azzal az egészséges emberi önzéssel, hogy annyi zaklatás, üldöztetés, bolyongás után végre nyugalmas otthont, biztos födelet, talán tisztelt, becsült társadalmi állást vívhatnak ki maguknak, s mindez együtt véve a nemzeti függetlenség öntudatos védőivé avatja őket. — Hátat fordítanak a császári vezéreknek, megvetik a zsoldot és ezrével sereglenek a szabadság kibontott zászlója alá. — De vérüket nem is ontják hiába s a hadnagyoknak és jelesebb vitézeknek adott donatiókon kívűl, a fejedelem bőkezű ségéből testületileg kiváltságot, jószágot nyernek, s az országrendek

jogaiknak védelmet, és minden eddig elkövetett bűneiknek amnestiát biztosítanak.

De Bocskay halála után ismét szomorú napok következtek a hajdúvitézekre. A bécsi békekötés, mint mondani szokás, nem volt egyéb írott malasztnál. — A Felső-Magyarországba küldött királyi biztosok, különösen pedig *Forgách Zsigmond* nógrádi és *Dóczy András* barsi főispán, hallani sem akartak a hajdúk kiváltságai felől, s más egyebek között *Kállót*, *Hadházat* hatalmasan elvették tőlük, rájuk szabadították az urakat és vármegyéket; a várkapitányok dobbal, zászlóval űzték, kergették őket mindenfelé, mondván, hogy «*meghalt Bocskay és füstbe ment minden donatiója*». Nehány jóakarójuk, mint *Illésházy István*, *Széchy György* és *Nyáry Pál* határozottan pártjukra kelt; rosszalták az urak és nemesek eljárását, emlékezetbe hozták a hajdúvitézek hasznos szolgálatait, és a hálát, melyre a nemzetet maguk iránt kötelezték: «*Ugyan nem kell azért megvetni ezeket* — mondja Illésházy Thurzó Györgyhöz irott levelében — *a kik országunk szabadságáért felkötötték volt kardjukat*».

De hát nem igen hallgattak reá, pedig régi igazság, hogy nem jó a tűzzel játszani; a hajdúkban is csakhamar felül kerekedett a rabló ösztön és a régi garázda természet s nem azért éreztek kardot oldalukon, hogy méltatlanságot tűrjenek. A söpredéke ismét folytatta előbbi életmódját s minthogy a törökkel békesség volt, országszerte a nyomorúlt földnépét dúlta, fosztogatta; a tisztességesebb elemek pedig összegyülekeztek, tanácsot tartottak, s belátva, hogy jogos sérelmeiket nem orvosolják, sőt a királyi biztosoktól nincs többé sehol megmaradásuk: *Nagy András* főkapitányuk vezetése alatt zászlót emeltek, nyilván hirdetve, hogy bevégzik a Bocskay által megkezdett művet s helyreállítják az ország régi szabadságát, vagy elűzik a német királyt tanácsosaival együtt s választanak hazáját szerető igaz magyart királynak, a ki vissza adja nekik az István fejedelem által adományozott jószágokat s fentartja a nemzetet is megrögzött szabadságában. — A mozgalom Debreczenből indúlt ki s az 1607-ik év november havában már 15—20 ezer jól fegyverezett, elszánt ember gyűlt össze, csaknem ellentállás nélkűl nyomúlva Kassa felé, *Homonnay Bálint* mint leendő magyar király nevét emlegetve. — Ösmeretes dolog, hogy titokban a török, nevezetesen Ali buda pasa keze működött, annál nagyobb volt tehát

a réműlet Bécsben és Prágában; nyakra főre küldözgették a hadba szálló parancsolatokat, intve az urakat, nemeseket és a vármegyéket, hogy maradjanak meg hűségökben és igyekezzenek teljes erejökből a következő rettenetes romlást elfordítani az országról.

A hajdúkat azonban senki se merte vagy talán nem is akarta feltartóztatni útjokban. Eleinte tisztességesen «*igen keresztény módon*» viselték magukat, széltére híresztelvén, hogy nincs semmi gonosz szándékuk, s csak az ország megmaradásáért, és a maguk igazsága mellett fogtak fegyvert. — Úgylátszik nem is vetemednek vala semmi vakmerőségre, ha a királyi biztosok több tapintattal bánnak velök s a nemességet ellenök nem lázítják. Különösen *Forgách Zsigmond* fenyegetődzött, hogy levágatja e gyülevész népet egy lábig, hanem aztán mikor mérkőzésre került volna a dolog, a jó úr is szépen kitért előlük. Mentegetődzik is később *Rákóczy Zsigmond* erdélyi fejedelemhez írott levelében: «*Hannibál se tudta volna azzal a haddal a hajdúkat megverni, hanem ha elsőben elhitethette volna velük, hogy ellenség... de nehéz ott vívni, a hol az hajdúk mellett vívtunk volna örömesben, hogy nem mint ellenek*»;[1]) fölötte jellemző szavak, és megösmertetnek bennünket a nemzet közvéleményével, mely — bármennyire is igyekezzenek némelyek az ellenkezőt bizonyítgatni — határozottan a hajdúk mellett nyilatkozott, és érdekeiket a politikai- és vallás szabadság ügyével azonosította.

Az alább következő levelek a hajdúk most érintett fölkelésére vonatkoznak s nemcsak annak okaira, a mozgalomnak már jó formán ösmeretes politikai hátterére, de egyszersmind a két ellenséges tábor mozdulataira, a vezérek terveire, szándékára, s általában a hadi eseményekre is élénk világosságot derítenek. — A tudósítások néha igen érdekes, tanúlságos, s mi fődolog, eddigelé merőben ösmeretlen részleteket tartalmaznak a hajdúk 1607-ik lázadására nézve, és azon a ponton szakadnak meg, mikor *Homonnay Balint, Mágochy, Rédey Ferencz, Sennyey s többen* a hajdúk fő embereivel *Ináncson* béketárgyalásokba bocsátkoztak, mely azonban, mint tudjuk, sikerre nem vezetett.

[1]) 1608. február 18-án Kassáról. (*Országos levéltár.* Rákóczi levéltár 1. cs.)

E tanácskozást *Majláth Béla* alapos értekezése után részletesen ösmerjük.[1]) A hajdúk sérelmei még orvosolhatók lettek volna, de ezt most már ők másodrangú kérdésnek tekintették, s mindenek fölött az ország szabadságának helyre állítását követelték. Legyen *Homonnay Bálint* a fejedelem, s üzessék el a római császár — *mivel német, bálványozó* s a békekötést meg nem tartotta — a királyi székről, mondák végsőképen a jámbor vitézek, ígérvén, hogy ebben az esetben ők is lerakják a fegyvert.

Ezzel a kijelentésükkel aztán véget is vetettek minden további szószaporításnak.

Hogy azonban a hajdúk magatartását megérthessük, ösmernünk kell az előzményeket, mert az 1607-iki lázadás eddigelé jóformán homályos története csak abban az esetben lesz teljesen világos előttünk, ha magáról a mozgalom keletkezéséről, elterjedéséről, arányairól, a vezetők egyénisége s azok törekvései felől kellőleg informálva vagyunk. — Remeljük, hogy a közlendő levelek, a már eddigelé kiadottakkal együttvéve, történetünk ez érdekes eseményére vonatkozó tudásunkat némileg előbbre viendik.

* * *

ILLÉSHÁZY ISTVÁN THURZÓ GYÖRGYHÖZ.

Spectabilis ac magnifice domine etc.

Megértettem az kgd. leveléből, mint jártak a hajdúk Árvába, ha csak háromszázan voltak, eddig sem kellett volna ott szenvedni őköt, gondolom, hogy Liptóba sem álhattak meg.

Bizonyos hírem jüve, hogy jőnek az Commissariusok Kassáról. Teököli uram egyik, mert Mágochy uram nem akara eljőni, és kézbe adgyák az végházakat. Énnekem úgy tetszenék, hogy Jakosith uramot szolgáltatni kellene, az újvári kapitánságot ő kegyelmére kellene bízni. Az hajdúkat itt is szállétom, mert a vármegyék reájok akarnak támadni, nem jó ... pedig, hogy mi magyarok, mi magunk

[1]) «*A hajdúk kibékítési kísérlete Inánccson*». (Akadémiai Értekezések. X. kötet.)

vágjuk egymást. Ehhez képest a Buchy Benedek hadának, az kik vadnak 8 százan, magam pénzéből attam fél hó pénzt, fél hó posztót igértem nekik abból az posztóból, az kit Herczeg urunk igért, és azok mingyárást eloszolnak. Az többit is azon vagyok, hogy eloszlassam, hogy afféle vérontás ne következzék magunk közt. — El küldtem Bogádi uramot Bécsbe, az megigért pénznek, posztónak egy részét, hogy megadnák, azzal mind le szállétanám őköt. Értem, hogy Kolonics uram, valami hitván, gaz népet fogad, jobb volna ezeket megfogadni, minthogy a transactio is azt tartja: oblivio fiat omnium violentiarum, *ugyan nem kell azért megvetni ezeket, az kik országunk szabadságáért felkötötték volt kargyokat.* Osztán ugyan fatale volt ez, megköllött lenni, szükség gondunknak lenni reá, hogy magyarok kezében legyen Magyarország. Minthogy ez mostani magyarországi királnak nincsen fia, úgy értöm, hogy maga is igen kezdett betegeskedni, szükséges, hogy az jövendő időről is gondolkodgyunk, nemcsak arról az mi előttünk vagyon. Isten tarcsa meg kgdt. Datum ex Arce Trencsén 5. januar 1607.

servitor et compater dediitissimus
Stephanus Illésházy.

RÁKÓCZY LAJOS KÁLLAI KAPITÁNY A KIRÁLYI BIZTOSOKHOZ.

Spectabiles ac magnifici Domini etc.

Az kállai vice capitánom Fekethe János uram írja, hogy az mely török csauszok Homonnay uramhoz mentenek volt, titkon nagy álnoksággal vitték Debreczenbe őket. Onnan edgyiket mindgyárást elbocsáták, az másik még ott volt ez napokban. Jól lehet az kállai vitézek igen kint voltanak az Ér mellé, lesték őket, mind is két mélföldön Kállón belől mentenek el az Nyirségen velek. Az Debreczeniek igen szófogadatlanok, telljességesen csak Homonnay uramtul akarnak függeni, hallgatni. Az hajdúkkal is igen egy értelemben vadnak. Mindenfelé jő s megyen kémek, emberek. — Irja nsgtok az hajdúk és tatárok felől, hogy egy értelemben volnának. Nsgtok abban semmit ne hidgyen, az Dunán innen *sehult* táborostul tatár nincsen. Az hajdú vitézek az Duna Tisza közit egész Bács-

megyéig mind eljárták, nyolcnál többet nem láttanak, azok is Körös és Kecskemét táján ragadoztak valami barmokat, Zeged felé mentenek. Én is írtam, izentem vala az hajdú vitézeknek, azt mongyák, hogy az ki fizet nekik azt szolgálják. Bocskay fejedelemtől elég szép szót, ajánlást vettenek, mely mind hiában, haszontalan volt, semmi jutalmát nem vették szolgálatjoknak. Azért ennek utánna senkinek szép szóért, reménségért nem szolgálnak stb. stb. Datum in Zerencs 11. aprilis Anno 1607.

servitor paratissimus
Ludovicus Rákóczy.

RÁKÓCZY ZSIGMOND FEJEDELEM LEVELE NAGYBICHEI DÓCZI ANDRÁS ÉS GHYMESI FORGÁCH ZSIGMOND KIRÁLYI BIZTOSOKHOZ.

Spectabiles ac magnifici Domini etc.

Kálló felől jövének katonák, kik beszélik, igen gyűlekeznének az hajdúk. Azonközben az mai napon juta oly hír is, Kassán akarnának királt választani, onnét Erdélyben jönni, mely szokatlan szomorú híren, királyunk ő felsége lévén, más királt választani, nem csak az mennyei felség előtt, de még ez világi állapotunk szerint is méltán irtózhatunk. Az úr Isten az időket bár távoztatta volna ő felsége én tőlem csak látni is. Az Cassán való király választás kgtek híre nélkül nem tudom miképen lehetne, holott kgtek Császár ő felsége képében vagyon Cassán. Csodálkozunk is mindnyájan kgtek ezt az dolgot velünk nem közli, mindgyárást Császár urunknak, Herczeg urunknak ő felségeknek hírré kellett volna adni, hogy ennél is inkább ne szidalmaztatnának az sok változások miatt.

Imé én az havaseli vajdáért küldöttem minden hadával, kinek szép hada vagyon, hüt kötelessége szerint jütést jőjjön. Az moldvai új vajda is az határban legyen. Itt ez országban is az erdélyi urak jobban tudgyák, én még ez ideig hadokat nem láttam. Székely haddal legkevesebben lehetnének tizenhat ezeren, csak az kivántatnék kgtek bizonyos hírrel tartana bennünket. Az vármegyék császár ő felsége hűsége mellett lesznek oda ki, kit nem is kétlek. Országúl szállanának Gönczre, mód nélkül ne tennének királt. — Az országgal kívánná kgtek az mi segétségünket, irton

irva kgd is segítene bennünket, mi készek lennénk segéteni ő felsége híveit.

Homonnay uramot is megkellett volna inteni, szolgái közűl érkezett, kik zürzavart nyílván beszéllenek, hogy lenne, így hát az törökkel lenne értelme Homonnay uramnak. Mely gyalázatos legyen az magyar nemzetnek, ember ki nem irhatja, beszélheti, kit véghez sem vihetne. Azt meg nem tudgyák gondolni, János király mikor Budát, birta Cassát, mellette voltak nagy magyar urak, nem segétette az úr Isten őket, mert nem volt igaz ügyek. Azután az fia mellette voltak Prinÿ Gábriel, Bebekek, Tarcsaiak, ugyancsak rosszúl jártak.

Mostanában is idő nap előtt nem tudom kicsoda álhatná meg közülünk a királságot, a mostani török, hajdú segítségével, az bécsi végezést ezzel csak felbontanák az hajdú vitézek. Császár ő felségének azonnal igassága lészen az hadakozáshoz, az urak a vármegyék Császár mellett leszünk, csak rosszúl járhatnak azok, kik ez mostani pártolást indították mind az törökkel egyetemben. Tarcsa meg császár urunk ő felsége a magyarokat hitükben, igasságokban, mind jól lészen az dolog.

Kellemessy uramot innét békével bocsáttuk, kgtek lásson szorgalmatosan hamarsággal dolgaihoz, hogy az szegény kösség mondhasson sok jót kgtekért maradgyon fen az igasság, vesszen el a hamisság. Tarcsa meg az úr Isten kgteket jó egésségben. Datum Claudiapoli 2. die mensis novembris anno 1607.

Spect. ac. magn. v.

servitor compater et amicus
Sigismundus Rákóczy.

NAGY ANDRÁS HAJDÚKAPITÁNY MÁGOCHY FERENCZHEZ.

Szolgálatunkat etc. Továbbá adák értésünkre, hogy ti kglmetek keményen gyűl össze, az szegény parasztságot az veszedelemre igen is fenik reánk az kaszákat, holott nem tudgyuk mi legyen akaratok, és miért gyülekeztek olyan igen reánk, holott ez ideig sem az nemességet nem háborgattuk, sem egyébb rendeket. Nem is igyekeztünk ez ideig gonoszára országunknak. Azért kérem kglmetek

mind kicsintől fogva nagyig, hogy oszoljatok el, mi reánk ne gyülekezzetek, mert nem ellenségek volnánk, ha jól tudnátok reá gondolkodni. Ha hol pedig el nem oszlottok, és ugyan meg akartok velünk nézni, örömest, lássátok nincs mit tennünk ha ti kglmetek ád okot az háborúságra, az igaz Isten minket úgy segélljen, hogy mind egy lábig levágattjuk magunkat és tűzzel vassal reátok leszünk, ha ti kglmetek békét nem hagy minekünk. — Mert még ez ideig országunk ellen nem vétettünk, ennek utánna is mind kicsintűl fogva szeretettel szolgálunk országunknak, fejünk fennállásáig, ha veszi tőllünk az ország. Bizony elég ellensége volna az magyar nemzetnek csak győzne vele hadakozni, bár ne fennénk egymásra az kaszákat. Kegyelmetektűl választ várunk mit akar ti kegyelmetek. — Datum ex Keök 9. novembris anno 1607.

K. Baráttya
Nagy András, az mezei vitézeknek főkapitánya.

EGY NÉVTELEN MÁGOCHY FERENCZHEZ.

Nsgod énnekem megbocsásson, hogy előbb ezekről Nsgodnak nem irhattam, oka nem egyébb, hanem ugyan voltaképen akartam Nsgodnak meg írnom az hajduságnak immár az elei ide *Tornára*, *Asban*, *Udvarnokban* ma szállott, mi akarattyok és szándékok senki nem tudhattya, nem jelentenek semmit is, hanem mindenütt az birákat, városokat, falukat arra esküttetik, hogy ha hajdu vagyon oly közöttök ki annak előtte is azon járt megmongyák és az mellett az ki magyar királya lészen az országnak abhoz halgatnak. *Zánthón*, *Tályán* a hol jöttek semmi kárt nem tettek, igaz keresztyén módon írtek el. Immár szintén hozzá keztem vala az iráshoz, hogy izene *Balogh János* az ki az előtt *Lenkei* uram szolgája volt, most az hajduk között vagyon hogy szembe lenne velem, én is mindgyárt szembe lettem vele, és tőlle ezeket értettem, hogy mind az egész hajduság *Rimaszombathoz gyül*, törökkel tatárral együtt, ott nevet adnak ki lészen magyarországnak királya, ott lészen minden dolgokról tractatiójok. Nagy András ki az hajduknak generalissa *Sepsibe* vagyon az több hajduság az Hernád két felől, a hajduság sok, de semmi szándékja nincsen hogy várat szálljon etc. etc.

NYÁRY PÁL LEVELE A HAJDÚ VITÉZEKHEZ.

Köszönetem és barátságos szolgálatomnak utánna Istentől kglmteknek mind fejenként az vitézekkel egyetemben minden jót kívánok.

Az kmetek levelét böcsülettel vettem és láttam, az melyben irja kgytek, hitünkért szabadságunkért támadott volna fel, másik okáért, hogy *Kállót* és az több jószágot el vették volna kgymektől, ezért nem akarna ez után az nimetekkel egyet érteni kmetek és hogy az kmtek föl támadása felől semmi gonosz itéletben ne lennénk. Azért az mi az első dolgot illeti tudgya azt kmtek, hogy az nimet császárnak ugy mint magyarországi királnak házában, vagyon az magyar nemzetségnek erős hit levele, azonképen ő felségének mi nállunk és az több szomszéd országoknak, hogy valamit Bécsben az nimetekkel végeztünk, az békesség felől, mindeneket igazán megtartunk meg állunk; láttjuk penig azt, hogy még azulta fogván Császár sem háborított meg bennünket, sem hitünkben sem szabadságunkban, hanem mindenekben az jó végezethez tartotta magát, idegen nemzetséget sem bocsátott országunkban, kgymetek így föltámadott időnek előtte, mód nélkül, még csak az gyülést sem várta kgymetek; bizonyos legyen abban kgylmetek, hogy sem nagy sem kicsiny a mi hazánkban, a ki igaz tagja országunknak, kgylmetekkel edgyet nem akar érteni, az mostani föl támadásban, hanem kész inkább élni-halni hittel való kötése, fogadása mellett, hogy sem mint hitetlenné lenni. És az mint az mi királyunkkal megbikéltettünk, abban akarunk megállani. Semmi háboruságra okot nem akarunk adni, mert eddig még ük sem attak okot.

Hiszem jó vitézek, ha mit akart volna az nimet praktikálni ellenünk, mi is kik ez országnak gongyát viseljük, eszünkben vettük volna, ugy osztán kgylmeteket megtaláltuk volna, mi hirünk s akaratunk nélkül ne támadott volna kgylmetek, ne ennők magunk egymást, ne csudálkoznék mind ez világ mi rajtunk s ne csufolnának bennünköt érette, mi nekünk is volna gondunk hazánknak, nemzetségünknek meg maradására.

Evvel az kmetek feltámadásával csak szegín hazánk romol s

pusztul, mi magunknak is aztán mi haszna lészen, ha sőt azt szerzi klmek evvel, hogy az nimetet reánk hozzátok. Nagy Győrnél, Posonnál, Hamburknál vadnak mind az fegyveresek, a mely nimet had még fönn vagyon, azokat sem hagyjátok még le szállani, azokat alá hozzák, azokkal edgyüt az egész ország rajtatok lészen. Először magatokat vesztitek el, azután minket mind országostul, mert azokat aztán ki nem vitetik az országbul, hanem mind itt benn maradnak. Kállót, Tokajt, Cassát, Szatmárt mind meg rakják velek, igy aztán előbbi nagy rabság alá és nyomoruság alá esünk. Nem is foghatjuk aztán azt mondani magunk mentségéért, hogy ők attak volna okot az bejövetelre, hanem mi magunkra vethetünk. Ilyen jó módot attok nekik az be jövetelre. Im valamit hazánknak megmaradására az szeginy üdvezült fejedelmünknek nagy sok fáratságával, munkájával, költségével sok vitéz embernek virek hullásával, veszedelmekvel is szerzett és hozott azt kgylmetek fenektül fogván mind föl fordittja.

Azért az Istenért kérem kgylmeteket mind fejenként, gondoljátok meg mind az Istent, az szeginy nemzetünket, kik csak most szabadultunk volt meg. Az szeginy nemzetségnek kemény és nehéz igájától és sok munkáival, kölcséggel, sok keresztyénségnek vére hullásával szerzett szép békességet, ne boncsa fel kmtek, oszoljon el és szálljon le kmtek az kmteknek adott falukon és telekeken. — Ne puszticcsa kmtek az szeginy földünket, ki csak most kezdett vala épülni, ne adgyunk okot szánszándokkal az magunk veszedelmére, várja csendességgel immár az országunk gyülését, ki hamar való nap meg lészen, gondolkodgyatok az magatok állapottyáról is, mert abban bizonyosak legyetek, sőt jó emberségemre irom, bátor soha csak egy szóm se legyen igaz előttetek, és valamint Isten menyországban lakik oly igaz, hogy valamit az békesség felől az németekkel együtt Komáromnál az törökkel végeztünk, véghez megyen és állandónak kell lenni. Azután hová lenne kgylmetek, szintén olyan zsugorgásra jutna dolgotok, mint az szegin erdéli katonáknak Rédeivel, csak távol fognátok országtokat nézni.

Az mi penig Kálló dolgát nézi, abban sem csalatkozik meg kmtek, jól tudgya kmtek, hogy az szegíny fejedelem az kmetek jószágát Korponán az egész országgal edgyütt atta, ha szintén az

szeginy fejedelem adománya is helyén nem lenne, az ország adománya állandó, az kgylmeteké el nem vész, meg adgya az ország, higyje meg klmetek hogy az ország az klmetek jámbor szolgálattyáról el nem feledkezett, meg hálálja adományával kmeteknek, bizonyal el hidgye kmtek, hogy valaki kegyelmeteket ez fel támadásra ingerlette, nem kíván jót kgylmeteknek, hanem az egész országnak veszedelmét kivánja.

Immár megitélheti kgylmetek, ki merne ez országban fejedelemséget fölvenni, ne adgya az Ur Isten, hogy hitetlenségben találtassunk. Az Istenért kgymetek addig szálljon le, mig az egész ország meg nem indul, mert ha alá hozza az ország az nimetet, ugy is az szeginy nemzetünk romol, azon is kevés örömünk lehet. Kállóból légyen immár csendességben kmtek, ki ki az vitézek szálljanak helyekre. Az falukat az telekeket birja addig kmtek. Imé kmtek közzé állok, valamit végezhetek, azon igyekezem, mennél hasznosbban s jobban végezhessek. Eddig is ha kmtek engem talált volna meg jószágtok felül azt is véghez vittem volna, sőt ha Isten egésségemet atta volna, kgylmetek közelébb forgóttam volna, jó tanács adásommal tartottam volna kgyteket, kit tudom meg is fogadott volna kgylmetek, mert láttya Isten gonosz tanácsot nem adtam volna. — Tudgya kmetek, hogy mindenkor jó baráttya voltam kgylmeteknek, a kiben nem használhattam volna is, ártani nem igyekeztem. Im jámbor szolgámat kültem kmetekhez, mindenekrül ettül bizvást üzenhet énnekem, választ is várok mennél hamarébb kmtektül. Éltesse Isten jó egességben kegyelmeteket. Datum ex arce nostra Jaszov 10. novembris 1607.

Kegyelmeteknek jó akaró baráttya
Nyári Pál.

FORGÁCH ZSIGMOND LEVELE THURZÓ GYÖRGYHÖZ.

Spectabilis ac Magnifice domine etc. etc. sok szóval kk nem irhatok mint hogy most az rossz hajdu hadak indulatok miatt sok dolgaim vadnak, hanem szóval izentem kdnek Keczer Andrástól. Itt uram egy nagy keresztes had támada mind ez világ fel

támatt ide, semmit sem tud senki benne mi dolog, csak egyik az másikhoz képest futton fut az hajduk köziben és uj királt akarnak választani. Itt Isten segitségével az ő felsége hivsége mellett készek vagyunk életünköt letenni, valamig bennünk tart, meglátják az hitetlen árulók, hogy áron adgyuk nekik Cassát, ha az ur Isten az városiakat ezen jó akaratba megtartja. Kgtek uram insurgálljon viritim, ne bocsássa fel mert szinte ugy jár kgtek mint az itt való vármegyék, addig . . magokat, hogy addig által költözék az hajduság és az egész Tokaj táját ellepte, fosztják, dulják egymást, ide uram most vagyon az itélet napja, valamint adgya Isten végtére az dógot, csak négy ezer füzetett ember is mind levághatná ezeket, mert inomnia nagy Confusióban vadnak, senki senkitül nem fél, ölik vágják egymást. Azért kgtek idején gondot viseljen oda is az országra. Erdélybe is elkültünk segitségért, azok is igérték magokat készek meg segiteni bennünket. Uram Isten hozzád, legyen jó egéssegbe kgtek, mi itt Isten segitségével életünk fottáig szolgálunk koronás királyunknak és országunknak. Datum *Cassán* 15. Novembris Ao 1607.

S. M. D. V. Servitor et affinis addictissimus
Sigismundus Forgách mpr.

NAGYMIHÁLYI FERENCZ TUDÓSÍTJA THURZÓ GYÖRGYÖT MÁTYÁS FŐHERCZEGNEK A HAJDULÁZADÁS ELNYOMÁSÁRA TETT INTÉZKEDÉSEIRŐL.

Spectabilis ac magnifice domine etc.

Az nsgd külte levelet én magam megadám herczeg urunknak, de mi választ adgyon ő felsége reá nsgodnak, most meg nem irhatom nsgodnak, mivel az követ kőtségtelenséget prætendálván nem akara tovább várakozni. Mindazonáltal rövid nap megérti nsgd vagy maga személye szerint vagy Christianustul, az nsgod jámbor szolgájátul.

Mi itt esmég meg szeppentünk és választig irunk mindenfele, hogy ki (ki) megmaradgyon az hivségben. Irtunk personalis insurrectióra is való mandatumokat a felföldre. Irunk az uraknak is, de

kiváltképen Homonnay és Báthory Gábor uraméknak, hogy ők is határokban tarcsák magokat és nem csak valami támadásra okot ne adgyanak, sőt még másokat is affélétől abstrahállyanak, és még csak hogy az ő felsége végházai idegen kézbe ne akadgyanak. Hivatta ő flsge Nádasdy Tamást és Hagymássy Kristófot, hasonlóképen Erdeődy Pétert és Istvánffy uramot, hogy nsgtokkal itten együtt ez hajdu zellérnek le csendesítésében minden jót végezzenek, kgmtek jöveteleket óránkint várja ő flsge, mert a hirek naponként öregbetten öregbednek, és tart is ő felsége, hogy ez az gonosz valami képpen ide az Dunán innen való részekre ne hasson. Annak eltávoztatására küldött mostanában ő flsge Szombathelyre 1000 fegyverest ugy mint Trattmannsdorf és von Tilly népét, vadnak ezenkivül is Fraknó táján és imitt amott 500 az von Pucham fegyveresei, kik Ausztriának és Styriának részeit őrzik etc. etc. Parancsoljon nsgod a mire elégséges vagyok nagy örömest szolgálok nsgodnak . . . Viennæ 22. Novembris Anno 1607. F. Nagmihály.

Dr. KOMÁROMY ANDRÁS.

A SZEGEDI VESZEDELEM.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

Az 1552-ik évi török háború, mely annyi gyászt és romlást hozott hazánkra, Szeged városnak február 26-án történt meglepésével és ostromával vette kezdetét. A szegedi hadjáratnak a város hajdani főbírája, *Tóth Mihály* hajdúvezér, volt a tulajdonképeni lelke és vezetője, aki feladatúl tűzte maga elé Szegedről a törököket s az azok által pártfogolt hitújítókat kiűzni s egyszersmind a szegedi várat elfoglalni. Hadi vállalata azonban szerencsétlenül ütött ki. A páratlan ügyességgel és meglepő furfanggal keresztül vitt éjjeli támadás alkalmával a vakmerő szabad hajdúk a várost kézrekerítették ugyan, de a várat ostromló magyar sereget a segélyül érkező budai török had leverte s a török uralom alól szabadúlni óhajtó várost iszonyú pusztulás érte.

A kor legkiválóbb emberei feszült érdeklődéssel kísérték a szegedi hadjárat kimenetét, s a nagy magyar város romlása azon időben, midőn az önfeláldozó hazafiságnak lépten-nyomon egy-egy dicső példája csalt könnyeket a nemzet jobbjai szemébe, nemcsak országos részvéttel találkozott, hanem még az utolsó vándor hegedős, Tinódi költészetében is élénk viszhangra talált, s a «Szegedi veszedelem» az egykorú hazai történetírásban is maradandó nyomot hagyott maga után.

Bizonyára nem lesz tehát érdektelen, ha az 1552-iki török háború ezen egyik véres epizódjának emlékét a történelmi kútfők és az újabb adatok segítségével felújítjuk.

I.

TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK.

Szeged város már a XVI. század első felében a középkori Magyarország egyik legvirágzóbb városa s a magyar alföldnek már akkor büszke metropolisa és egyetlen művelődési középpontja volt. Már az Árpádok s a vegyesházbeli királyok korában erős és gazdag iparűző és kereskedő polgársággal büszkélkedett, s a város polgárai egyes királyaink kegyéből nagy kiváltságokat és országos előjogokat élveztek. Különösen a Hunyady-ház ruházta föl gazdag javadalmakkal Szeged város közönségét. Itt sereglett össze többször nagy Hunyady törökverő hada; Mátyás, az igazságos király, akárhányszor itt szervezte törökre vitt seregeit és e hazafias vállalatokat Szeged népe mindig kiválóan támogatta.

Különösen Mátyás méltányolta a városnak a Hunyady-ház érdekében tett sokféle szolgálatait és bőségesen árasztá kegyeit Szeged népére s azon birtok-adományok és gazdag szabadalmak, a mikkel a nagy király a minden hadi vállalatát buzgón támogató város közönségét elhalmozta, az ipar és kereskedelem s így vele karöltve a polgári osztály felvirágzását vonták maguk után.[1])

A város fejlődését még inkább elősegítette az a körülmény, hogy Mátyás korában a dúsgazdag főnemesség is betelepedett a városba, s az előkelő gazdag polgárok házasság útján a hatalmas Hédervári, Székcsői, Pákosi és Thúz főnemesi családokkal is rokonságba jutottak[2]) és ezen előkelők atyafisága a város polgárait mindinkább úriasabb életre terelte. A mohácsi vész előtt Szegeden nagy számmal voltak a főuraknak és a vagyonos polgároknak palotái, amelyek között Verancsics és Szerémi Szilágyi László palotáját említik;[3]) ott volt még továbbá Sárszegi István szegedi

[1]) Varga Ferencz: Szeged város története, I. 47. 145. 161—164. l. Reizner János: Régi Szeged, II. 46—53. l.

[2]) Magy. Tör. Tár. VI. k. 64. l.

[3]) Szilágyi László palotájának ablakából lőtte meg 1527-ben Vid

gróf és királyi sókamarás palotája is, amelyet 1511-ben a budai polgároknak 1500 arany forinton elzálogosított.[1])

A szellemi műveltség becse iránt is meg volt az éles fogékonyság a város lakosaiban. A vagyonos polgárok gyermekeik tudományos neveltetésére nagy gondot fordítottak és fiaikat a külföldi egyetemekre küldözték ki. A XVI. század első felében mintegy 44 szegedi tanuló neve fordul elő a *bécsi, krakkói* és *wittenbergi* egyetemek anyakönyveiben.[2])

Ezen adatok kétségen kívül bizonyítják, hogy Szegeden a mohácsi vész előtt emelkedett culturai állapotok voltak; a városnak középületei és palotái, templomai és kolostorai igazi emlékszerű és művészi alkotású épületek voltak s arról tanúskodnak, hogy Szegeden a XVI. század elején a városi élet a legszebben fölvirágzott.

A város e korban a Tisza partján, a Maros torkolatával szemben, hosszában nyúlt el és még 1433-ban, mint az akkor Szegeden átutazó *Bertrandon de la Brocquière* franczia író leírta, egy nyílt és egyetlen nagy utczából állott.[3]) Mátyás király idejében már Szegednek három városrésze volt, amelyek azonban egymással nem függöttek össze, hanem sorban a Tisza partján egymástól csekély távolságban feküdtek. A városrészek között legrégibb volt, mint akkor nevezték, az *al-szegedi* (most: alsó-város,) a Ferenczrendiek zárdájával és Mátyás király templomával; utána következett a *Palánká*-nak nevezett belső-város sz. Demeter templomával, a vagyonos polgárok és főurak palotáival. A legifjabb városrésznek *Felső-sziget* volt a neve, a mai felső-város, amelyben a harmadik plébánia állott a sz. György-templommal.[4]) A mostan

Sebestyén vagy másképen Urbán nevű szegedi ember a szerb kalandor, Jován czárt, a ki magát a szerbek között konstantinápolyi császárnak adta ki. (Verancsics: munkái II. k. 26. l.) Vid Sebestyén ezen hőstettét Zákány István, szegedi bíró, Budán János király előtt igazolván, Vid Sebestyén a királytól Szeged körül egy kisebb birtokot kapott adományúl. (Szerémi Emlékirata 172. l.)

[1]) Magy. Tört. Tár. XII. k. 142. l. Reizner: i. m. 28. l.

[2]) Varga: i. m. 191—197. l.

[3]) Magy. Tört. Eml. IV. k. 303. és köv. lap.

[4]) Varga: i. m. 122. l.

Rókus nak nevezett negyedik városrészt csak a múlt század végén kezdették kiépíteni.

Szeged városnak — Istvánffy szerint[1]) — a XVI. század elején kőből épített bástyái és falai nem voltak, hanem csak sánczokkal és árkokkal volt körűlvéve. Tehát Istvánffy nem tudta azt, hogy Szegednek a XVI. század elején vára is volt, amely a külön is megerősített *Palánka* nevű belső-város közepén még a tatárjárás után épűlt. A szegedi vár a vegyes házbeli királyok korában már *királyi vár* volt, amelyet Zsigmondnak 1389-ben kelt egyik okmánya *castrum*-nak (erőd) nevez és kétségkívűl, mint az azon időben a síkságon épűlt legtöbb erődnek, úgy a szegedi királyi várnak is voltak földerődítvényei, de körbástyái és a kapuk fölötti tornyai kőből voltak építve.[2])

A XVI. századbeli hazai történetírók: Istvánffy, Szerémi, Forgách és Verancsics nem tesznek arról említést, hogy Szegeden a régi királyi vár még a Dósa-féle lázadás alkalmával, sőt még a mohácsi vész idejében is fönnállott és hogy az még akkor is számbavehető fontos erősséget képezett; de mindez a török történeti munkákból világosan kitűnik.

Ugyanis 1526-ban, a mohácsi vész után, Szulejmán serege a várost kirabolta, felgyújtotta és a várat ostrommal bevette. Szulejmán naplója szerint a török sereg Pesten ketté oszlott és egyik része a Duna mellett Kalocsa irányában, a másik része pedig *Ibrahim* pasa vezérlete alatt Szeged felé haladt, a hova szeptember 28-án, péntek este érkezett meg. Szapolyai János erdélyi vajda, ki egy ideig Szeged alatt tartotta elsánczolt táborban tekintélyes seregét, miután a török hadak közelgéséről értesűlt, hogy a királyi koronát megszerezze, Tokaj felé elvonúlt,[3]) a maga sorsára hagyván Szeged városát, melynek lakosai, mint Szulejmán naplója írja, «jó eleve értesűlvén a közelgő veszélyről, egész családostól, minden vagyonostól a Tiszán át, a túlsó partra költöztek, városukat üresen hagyták».

[1]) Ambár semmi fal sem övezte — írja Istvánffy — de árokkal körűlvéve és jeles sánczczal erősítve volt. Hist. Regn. Hung. Köln, 1623. V. 68. l.

[2]) Czobor Béla: Magyarország középkori várai. Századok, 1877. 623. l. — Reizner: i. m. 22. l.

[3]) Istvánffy: i. m. IX. 84. l.

Szeptember 29-ről — Sz. Mihály napjáról — a következőket közli Szulejmán naplója: «És néhány hitetlen a *várban* levő klastromba vévén magát, reggeltől estig vívatott, végre pedig bevetetett; sok zsákmány kézrekerült, a város végig-hosszig elégettetett.»[1])

Részletesebben beszéli el a szegedi vár ostromát *Kemal pasa*, császári történetíró naplója, mely Szegedről érdekes leírást nyújt; a szegedi vár *falait* roppant kiterjedésűeknek mondja, ami kétségen kívül igazolja, hogy a szegedi várnak kőfalai is voltak és nemcsak földsánczai. «A zulhidje hónap 23-ik napján[2]) este felé a törökök betörtek a *városba*, de a vitéz hitetlenek nem vesztették el bátorságukat, fegyverhez nyúltak és egy ideig vitézül tartották magukat, de a török lovasság szétszórta őket és sok szerencsétlen a folyamba rohant, mely a *város falait mossa*. A kiknek nem volt bátorságuk, hogy a halált válaszszák, meg kelle a gyalázat igája alatt görbedniök. Javaik és családjaik elvitettek és házaikat a fosztogatás seprűje ürítette ki.»[3])

A szegedi vár tehát a mohácsi vész idejében a törökök ostroma alatt romba dőlt; a kormány a várat ezután nem állíthatta helyre, a kirabolt és fölégetett város lakosai pedig nem voltak azon kedvező helyzetben, hogy a vár falait saját költségükön újra építették volna. Pedig a török hódítás megújulásától rettegő polgároknak az volt a sokat hangoztatott óhajtásuk, hogy lerombolt váruk kőfalazata helyreállíttassék. Azért János király 1538-ban kelt egyik oklevelében a pártján álló szegedi polgároknak megengedte, hogy ha a törököktől félelemből kiköltözni akarnak, bármely fallal kerített más városba letelepedhetnek, s utasította az erődített városok tanácsait és bíráit, hogy a törökök elől menekülő szegedi polgárokat családostól és javaikkal együtt befogadják.[4])

Amitől annyira rettegtek Szeged polgárai, az végre is négy

[1]) Jászay Pál: A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. 30 l.

[2]) A zulhidje hónap 23-ika október 12-re esik, tehát a város ostromának idejére nézve a két napló között eltérés van.

[3]) Kemal pasa naplójának egy része fordításban a «Szegedi Híradó» 1860. évi 43. számában jelent meg. Reizner: i. m.

[4]) Szeged város titkos levéltára. 54. sz.

év múlva bekövetkezett. Szeged 1542-ben kénytelen volt a törököknek meghódolni.

A «tiszaparti előkelő város», a «kincses Szeged» 1542-ig elkerülte a török uralmat, mivel eddig még nem esett a török hódítás útjába, amely Buda elfoglalása előtt a Dunántúlon át Bécs irányába tartott; de Buda elfoglalása után a mindkét magyar kormánytól védtelenül magára hagyott város 1542-ben végképen a szultán birtokába került.

Szeged szabadságának sírját az a nagy hadi vállalat ásta meg, amit a nyugoti keresztény világ 1542-ben a német birodalom vezetése alatt Buda visszafoglalására és a törökök kiüzésére indított.

Azonban a nagy szabású hadi vállalat, amelytől nemcsak Magyarország, hanem még a Balkán-félsziget keresztény népeinek az ozmán járom alól leendő felszabadítását várták,[1]) csúfos kudarczczal végződött. Az ozmán-írtó hadjáratra összeverődött 80,000-nyi fényes keresztény sereg 1542 szeptember havában Pestet vette ostrom alá, amelyet a német hadvezérek, jellemző strategiai felfogásuk szerint, Buda kulcsának tekintettek; a rengeteg sereg azonban ezt a könnyű feladatot sem tudta megoldani, hanem a nélkül, hogy törököt látott volna, vagy a szó valódi értelmében a vár ellen egy ágyúlövést is tett volna, teljesen megviselve, október közepén vert hadként vonúlt ki az országból. A sokat igérő hadjárat csúfos kudarcza után joggal írta I. Ferdinánd V. Károly császárnak, hogy ennél nagyobb szégyen soha sem érte még a német birodalmat.[2])

A kereszténység utolsó fegyveres erőfeszítése, a mely a mind jobban-jobban terjeszkedő izlámnak akart gátot vetni, a várva-várt szabadulás helyett még nagyobb nyomort hozott a nemzetre, mivel Szulejmánt az első hódító hadjáratra hívta ki Magyarország ellen. Hogy pedig Szeged 1542-ben végképen török uralom alá jutott, annak egyenesen a német birodalom kudarczczal végződött hadi vállalata volt az oka.

[1]) Tört. Tár: 1880. 490. l.

[2]) Dr. Károlyi Árpád: A német birodalom nagy hadi vállalata Magyarországon 1542-ben. Századok: 1880. évfoly.

A keresztény világ vállalata ugyanis eleintén a szultán és a török vezérférfiakat réműlettel töltötte el s a portán nagy zavart okozott.[1]) Szulejmán azon hitben, hogy a keresztény hatalmak magyarországi foglalásait komolyan veszélyeztetik, lázas gyorsasággal nagy mérvű védő intézkedéseket tett. Minthogy 1542 őszén az idő előhaladta miatt hódításai védelmére a derék sereggel személyesen el nem indúlhatott, azért *Achmed* rumeliai béglerbéget és az anatoliai helytartót küldte Buda védelmére; továbbá *Péter* moldvai és *Radul* havasalföldi vajdák is parancsot kaptak, hogy I. Ferdinánd országába betörést intézzenek, s a budai pasának és a szultán védenczének, a kiskorú *János Zsigmond* gyámjának és kormányzójának, *Fráter Györgynek* segélyt vive, Buda alá siessenek.[2])

A Buda oltalmára kirendelt Achmed, rumeliai béglerbég, a Szerémségben összpontosította hadait, miután szeptember elején hírét vette, hogy a német hadak már Pest alatt táboroznak, sőt hogy a várost már állítólag erősen lövetik is, Péterváradnál a Dunán hajóhidat kezdett veretni és miután serege már a Szerémséget teljesen kiélte, az alvidéki városokat kényszerítette a török sereg élelmezésére. Így szeptember elején a szegedi bírónak és tanácsnak is fenyegetésekkel telt levelet küldött, a melyben értésükre adja, hogy seregestűl a Szerémségben a szultán érkezését várja, azért hadának mindennemű élelmiszert küldjenek Péterváradra. Ha nem így cselekszetek — fenyegetőzék levelében a béglerbég — gyermekeiteknek e földön nem leendenek maradékai.[3])

A szegedi tanács látva a veszedelmes helyzetet, hogy ha a béglerbég követelésének teljesítését megtagadja, a török hadak a várost kirabolják, azért még szeptember 16-ika előtt néhány szeker élelmiszert küldött Péterváradra.[4])

Ezen idő alatt a Duna-Tisza között, Kalocsa környékén, már egy török sereg várta a béglerbég érkezését, a melyet *Mehemed bég* a dunántúli és szlavoniai szandzsákokból vont össze, hogy a bégler-

[1]) Dr. Károlyi Árpád: Fráter György levelezése. Tört. Tár. 1878. 524. l.
[2]) Tört. Tár. 1878. 502—514. l.
[3]) Achmed levele Zákány István szegedi bíróhoz. Tört. Tár. 1882. 106. l.
[4]) Tört. Tár. 1878. 512. l.

bégnek Buda fölmentésében segédkezet nyújtson. Azonban a keresztény sereg a török segélyhadak közeledésének hírére október 6-dika után Pest alól Esztergom felé visszahúzódott.[1])

Fráter György a török hadak mozdúlatairól október 6-án értesítvén I. Ferdinándot, abbeli félelmének adott kifejezést, miszerint attól tart, hogy *Mehemed bég majd Szeged várost foaja megszállani*, ha pedig a rumeliai béglerbég Péterváradnál átkel a Dunán és ha a török seregek egyesűlnek, a Szegeddel szomszédos erődöket: *Becsét, Becskereket, Csanádot és Makót* igen könnyen elfoglalhatják. De a püspök a délvidéki városok között leginkább Szegedet féltette a török foglalástól.[2])

A püspök aggodalma valóban nem volt alaptalan. Achmed béglerbég október 13-án Péterváradnál átkelt a Dunán és a Duna-Tisza között egyenesen Pestnek tartott; Kalocsa környékén seregét Mehemed és *Mihál* bégek csapataival egyesítette és 32,000-nyi seregével Bajától nem messze, *Sárköz* mellett tábort ütött. Itt a karta bevárni a vajdák érkezését és a szegedi tanácsra újra ráírt, hogy a város összes hajóit és halász-csónakjait küldje le Kanizsára, a hol Péter moldvai vajda seregével át akar kelni a Tiszán, a kinek seregét szintén a béglerbég táborába kell vezetnie.

Ez időben *Zákány István* volt a szegedi bíró, a ki vagyonára és gazdagságára nézve a városnak első polgára volt, s mint főbíró 1528 óta bírta polgártársainak szeretetét és ragaszkodását. Tekintélyénél és hírnevénél fogva a Szapolyai-párt kiváló vezérférfiaival összeköttetésben állott, s egyebek között magával a kormányzóval, Fráter György nagyváradi püspökkel is élénk levelezést folytatott, mind arról pontosan tudósítván őt, a mit a török hadak mozdúlatairól és törekvéseiről megtudhatott és viszont mindenben a püspök tanácsával élt.

Most is, midőn a tanács a béglerbég második levelét vette, mind a főbíró, mind pedig a tanács az október 16-án kelt leveleikben első kötelességöknek tartották a török seregnek a Dunán történt átkelését, valamint annak számerejét és mozdúlatait Fráter Györgygyel tudatni; majd Szeged város elárvúlt állapotát ecsetelik,

[1]) Tört. Tár. 1878. 501. l.
[2]) Tört. Tár. 1878. 501. l.

mely minden emberi segélytől elhagyatva, mintegy oda van dobva a kegyetlen ellenség zsákmányának; végül hevesen kérik a püspököt, hogy egyfelől a megréműlt polgárok megnyugtatása czéljából közölje velük a pesti német tábor elvonúlásának okát, másfelől adjon nekik tanácsot, hogy a moldvai vajda seregét Kanizsánál átszállítsák-e a Tiszán? [1])

Zákány István azonban még el sem küldte a leveleket Fráter Györgynek, midőn Mihál bég 32 lovassal a városba érkezett és felszólította a bírót, hogy a béglerbég parancsából néhány előkelő polgárral kövesse őt a sárközi táborba. A bírónak még alig volt annyi ideje, hogy levelének utóiratában tudósíthatta Fráter Györgyöt, hogy a beglerbégtől parancsot kapott, előtte megjelenni, s azon esetre, ha ott baj érné, családját a püspök pártfogásába ajánlotta. Maga pedig sorsában megnyugodva, néhány tekintélyes polgártársával Mihál bég által a sárközi táborba kísértetett, a hol a béglerbég a bírót és a három tanácsbélit rabságba hurczolással, a várost pedig feldúlatással fenyegette, ha a szegediek a szultánnak meg nem hódolnak és a szultán kincstára javára tetemes összeget nem fizetnek. Fráter György — mint az 1542 október 29-én I. Ferdinándhoz intézett levélben írja — alig hitte, hogy a szegedi főbiró és társai valaha visszatérjenek városukba. Azonban a béglerbég elé hurczolt bíró és polgártársai könyörgéssel, ígéretekkel és tetemes váltságdíj árán szabadságukat és életüket megvásárolták és hazabocsáttattak; de a város nevében hűségesküt kellett tenniök a szultán vezérének. Ennek fejében azután «három havi szabadságot nyertek, hogy azon idő alatt a törökök Szegedet nem fogják megszállani. Szeged most ilyen viszonyok között van.» [2])

Ez alkalommal valóban csakis a török hatalomnak való meghódolás és a bíró tapintatos és józan lépése mentette meg a mindkét kormány által védtelenül hagyott várost.

Ezután is csak Fráter György fáradozott a nagy magyar város megmentésén. A nagy politikus jól sejtette, hogy a Tisza-Duna közé nyomúlt török had alig vonúl ki egy-két népes város

[1]) Zákány István főbíró és a szegedi tanács 1542 okt. 16-án kelt levelei kiadva Tört. Tár. 1878. 512. l.

[2]) Tört. Tár. 1878. 526. l.

behódítása nélkül, s közöttük valószínűleg Szeged lesz az első, a melyet birtokába vesz. Miután azonban Fráter György, mint a kiskorú János Zsigmondnak, a szultán védenczének kormányzója, fegyverrel nem kelhetett a város védelmére; azért elhatározta, hogy a Szapolyai-párti várost, a melyet Zákány István és a szegedi tanács, mielőtt még a béglerbég feleskette volna őket a szultán hűségére, már egyszer Ferdinánd királynak felajánlott: inkább I. Ferdinánd hatalmába csempészi, mint sem hogy azt a törökök foglalják el.

A püspök szorgalmazására tehát Ferdinánd október 19-én *Battyhány Orbánt* és *Bornemisza Boldizsárt* küldte ki csapataikkal a tiszántúli részek védelmére.[1]) Ezek Ferdinánd nevében Szegedre útazandók, betértek Fráter Györgyhöz Nagyváradra, a ki csapataik részére Bihar megye pénztárából egy havi zsoldot adott, a mire azok dandáraikkal Szegedre bevonúltak.[2])

Zákány István a törököknek tett hűségeskü ellenére tehát Szeged várost Ferdinánd vezéreinek hatalmába kerítette, mielőtt azt a török, ígérete szerint, megszállotta volna.

Midőn azonban *Mehemed budai pasa* neszét vette, hogy Szegedre Ferdinánd csapatai bevonúltak, a budai sereggel elindúlt, hogy végképen birtokába vegye a várost, a mire Batthyány és Bornemisza, miután két bandériumból álló seregök csekély volt az erődítetlen nagy város védelmére, a maga sorsára bizták Szegedet.

A Ferdinánd csapatai által cserben hagyott város tanácsa az ellenállásban nem bízván, önkéntes meghódolás által hitte a várost a feldúlatástól megmenthetni, s a haragvó pasa kiengesztelésére négy tagú küldöttséget: ú. m. *Zákány István* főbírót, továbbá *Csütörtök László, Somlyai Pál* és *Budai István*, gazdag és tekintélyes tanácsbeli polgárokat indított útba.[3]) A pasa azonban a négy szegedi polgárt a város elpártolásáért és a főbíró esküszegéséért, «ki kegyelmet kérve, magát adófizetésre kötelezte vala, de a szerződést megtörvén, a várat megszállotta vala»,[4]) lefejeztette.[5])

[1]) Tört. Tár. 1878. 529. l.

[2]) U. ott.

[3]) Ifjú Palugyai Imre: Magyarország stb. leírása II. 184. l.

[4]) L. egy XVI. századbeli névtelen török író munkáját, ismertetve Bálint Gábor (Magyarországi török hódoltságról) által. Századok: 1870. 305. l.

[5]) Ifjú Palugyai. U. ott.

Ezután — a XVI. századbeli névtelen török író előadása szerint — a budai török hadak 1542-ben a várost a szultánnak tett hűségeskü megtöréséért állandóan megszállották, a lakosság egy részét leölték, a másik részét pedig kiűzték, a várost magát leégették és feldúlták.[1])

Szeged 1542-ben végképen török uralom alá jutott.

Miután a két magyar királyság, Ferdinánd és János Zsigmond birtokainak érintkezési vonalán fekvő Szeged város a szultán birtokába került, Szulejmán még 1543-ban fölállíttatta a szegedi szandzsákságot, a melynek kerülete kezdetben csak néhány határos falura terjeszkedett ki. Utóbb azonban a törökök Szegedről a tiszamenti községeket föl egész Szolnokig és le Titelig behódították, a szegedi szandzsákba bekebelezték s a többszöri kirablás daczára még mindig elég népes Szeged várossal együtt a török császári kincstár tulajdonának nyilváníttattak. Egy 1549-beli defter (adólajstrom) szerint már akkor a szegedi szandzsákhoz tartoztak: *Tápé, Gyála, Sövényháza, Tömörkény, Mindszent, Szentes, Csongrád, Tas* (más néven *Újfalu*), *Kécske, Varsány, Várkony, Karcsa, Zsámbék* és *Pataj;* s így a szegedi szandzsák egész Szolnokig felnyúlt, a mely ez időben még magyar kézben volt, de már a vele szemben levő *Szandá*-t a törökök bírták és benne török őrség tanyázott.[2]) Az 1543-ban elfoglalt kalocsai, szabadkai, bácsi és titeli várak és a bajai palánk szintén a szegedi livához tartoztak, s azokat állandóan török és szláv martalóczok tartották megszállva.[3])

Szulejmán szultán csakhamar fölismerte Szeged hadászati jelentőségét és 1549—50-ben a romokban heverő régi királyi várat jobbára a régi alapon és a régi falak fölhasználásával *Mustafa* pasa által a török császári kincstár költségén újraépíttette;[4]) nem ugyan Buda oltalmára, mint Tinódi[5]) írja, mint inkább a török

[1]) Bálint Gábor: u. ott. A névtelen török író azonban tévesen teszi Belgrád és Szeged elfoglalását 1524-re, mivel az előbbeni 1521-ben vétetett be, az utóbbi pedig 1542-ben hódíttatott meg.

[2]) Velics Antal: Magyarországi török kincstári defterek. I. k. 65—66. 89. 118.

[3]) Velics: i. m. I. 69—71. l.

[4]) Istvánffy: XVII. 315. l. Reizner: i. m. II. 27. l.

[5]) Szegedi veszedelem, 11—12. v. s.

hódítás útjának előkészítésére, Eger és a felvidéki gazdag bányavárosok felé; az e czélból indítandó hadjárat esetére Szulejmán a szegedi vár védelme alatt erős hadműveleti alapot remélt nyerhetni, a mely mintegy erődített tábor, Felső-Magyarországra vonuló hadainak biztos és nyugalmas elszállásolási körletet nyújtand.

Vessünk ezek után egy tekintetet a XVI. századbeli török várépítészetre, hogy közelebbről megvizsgálhassuk, hogy török modor szerint épült-e a szegedi vár?

Ha a török ellenséges földön valamely nagy hadászati jelentőségű pontot gyorsan akart biztosítani, erős sereg védelme alatt kőműveseket és épületanyagokat szállított oda s a sereg egy részének közreműködése mellett gyorsan erődöt emelt. Mátyás korában 1471-ben, mikor a nagy királyt a cseh háborúk lekötötték, *Mohammed* szultán nagy sereget küldött a Szávához és a folyó partján Szabács város körül fából oly gyorsan erősséget emelt, hogy a Csehországban táborozó király nem tudta az erőd építését megakadályozni. Ekkor is egy török sereg magával vitte az építéshez való fát és ácsokat, a kik csak a sarok bástyákat és tornyokat rótták össze fából, a falak helyett pedig a földművek készítésében gyakorlott janicsárok és azábok két-három öles földtöltéseket emeltek, a melyeknek külső burkolatát sűrűn egymás mellé vert és vaskapcsok által összerótt czölöpsorok képezték. És a szabácsi erőd, Verancsics szerint, «igen erős vót».[1])

A török a várépítészetnek ezt a módját Magyarországon hódításai korában állandóan űzte, úgy, hogy a magyar is eltanúlta tőle, mi által a vár-erődítészetnek ez a módja Magyarországon a XVI. században a síkon fekvő erős helyeinknél mintegy szabálylyá vált.

A felső megyék nemessége 1550 márcziusában Egerben *Dobó István* várnagy elnöklete alatt gyűlést tartott, miután hírét vették, hogy a törökök Belgrádból a Tiszán épületanyagokkal föl akarnak hajózni azon szándékkal, hogy Szolnoknál erős várat építsenek, s e czélból Szegeden Musztafa pasa már sok épületfát hordatott össze, hogy így Szolnokon hat nap alatt (?) ötezer lovas-

[1]) Verancsics munkái. IV. k. 152—153. Hadtört. Közlemények. 1888. 367. lap.

nak elég nagy várat építsenek, a minek Eger és a bányavárosok behódításánál akarta a török hasznát látni.[1])

A magyar kormány azonban a felvidéki nemességnek Egerben hangoztatott sürgetésére a szolnoki vár kiépítésében megelőzte a törököket, s még 1550 szeptember 10-től november közepéig elkészíttette a várat egészen «törökös modor» szerint. Gróf *Salm Miklós*, *Dobó István* és *Zay Ferencz* parancsnoksága alatt Szolnokon 10,000-nyi magyar sereget összpontosítottak, olasz kőfaragókat, kőműveseket, termés-követ és czölöpöket Egerből szállítottak. A szolnoki várnál azonban már az 5—6 oldalú szöglet-bástyák termés-kövekből készültek, a vár falaiúl pedig a sánczokból fölhányt és fűzfa-fonadék közé rakott föld szerepelt. Ily módon 8 öl magas és megfelelő széles falakat emeltek, hogy a várból a házak födele ne látszék ki.[2])

Általában ebben a modorban voltak építve a törökkorbeli legerősebb alföldi váraink és bizonyos, hogy a törökök is ebben a modorban építették újjá a szegedi várat.

Istvánffy és Forgách[3]) szerint a szegedi vár nem kényszermunkára hajtott keresztény jobbágyok által, hanem a török császári kincstár költségén építtetett újjá. A két egykorú történetíró egybevágó előadásából világosan kitűnik, hogy a várat 1549-ben Musztafa pasa seregének védelme és közreműködése mellett a szultán költségén török építészek emelték és pedig törökös modorban. A vár sarkain emelt rondellákat török kőművesek rakták, a falakat pótoló földsánczokat pedig janicsárok és azábok készítették. A tornyos körbástyák építésénél a törökök fölhasználták a régi királyi vár rom-anyagán kívül az elpusztúlt szegedi középületek és magánházak romjait, ezek között nem egy templom és palota épület-anyagát és a keresztény temetők síremlékeit.[4])

[1]) Gyárfás István: Dobó István Egerben. Értek. a Tört. Tud. köréből VIII. köt. 5. sz. 41. l.

[2]) Gyárfás: i. m. 43. l.

[3]) Magyar históriája. 33. l.

[4]) A szegedi várnak az 1880—82-ben történt lebontása alkalmával több mint 40 különböző fajtájú, nagyságú, égetésű és anyagú tégla került ki, a melyek különböző korúak voltak. De a téglákon kívül 800 db. faragott kő került napfényre, a melyek a középkori díszes faragványokkal ellátott

A szegedi török erősség is, mint a XVI. századbeli legtöbb alföldi erős hely, két részből: várból és az azt körülvevő megerősített városból (palánk) állott. A palánk közepén a Tisza partján épült az erős szegedi vár, sarkain négy tornyos körbástyával, s a három kapuja fölé emelt tornyaival. A rondellák és kapuk között a falakat tölgyfa czölöpök és vesszőfonadékok közé tömött, két-három öl magas földtöltések pótolták, a melyek tövében vízzel tölt mély árok húzódott körül. A vár körüli vizesárok két zsilip segélyével a Tiszából tápláltatott. A vár leggyöngébb része a «hal piacz» felőli főkaputól a Tiszáig nyúlt, a mi egyszerű falazatból állott, azért a törökök ennek biztosítására a Tisza partján egy óriási köröndöt, az úgynevezett «vízi bástyát» emelték.

A vár alatt, a tiszaparti két rondella között a megerősített kikötő feküdt, a hol a törökök nagyszámú naszádosokat tartottak, s a tiszai török hajóssereg hadikikötője volt.[1])

Az erősség másik része, a palánk, kevésbbé volt megerősítve. A vár körül elterülő város egy részét, mely a Mátyás-korabeli Szeged belső-városának, az úgynevezett *Palánká*-nak felelt meg, szintén mély árokkal és földsánczczal vették körül s ez utóbbit kővel és vesszőfonásokkal burkolták be. A palánk árkába már a Tisza egyik hajdani holt, de a törökök által újra kiásott ágából vezették a vizet s a palánk vizes árkát még a medrébe vert hegyes karók által is biztosították az átgázolás ellen. A palánk kapuján kívül három kapu volt felvonó hídakkal, ú. m. a *pétervárади, budai* és *erdélyi kapu.*[2])

A várban elhelyezett török őrség létszámáról egy érdekes defter maradt fönn, a mely épen a szegedi vár ostromának évéből,

szegedi palotákból és templomokból valók voltak. Reizner: i. m. II. k. 30. lap.

[1]) Pray: Epistolæ Procerum. II. 254—255. l. Forgách: 33. l.

[2]) Miután a szegedi vár 1686 okt. 22-én a törököktől visszavétetett, nemcsak az 1686-ki ostrom alkalmával leomlott falak építtettek újjá, hanem 1711—1716-ig a várnak a városháza felőli — Mária Terézia korában pedig a Tisza felé eső része is újjáépíttetett, Vauban rendszere szerint — (Reizner: i. m. II. 33. 36—87. l.); mivel továbbá a törökök által 1549-ben épített várról — tudtunkkal — hiteles térkép nem maradt fenn: azért a szegedi török vár leírásában Istvánffy, Forgách és Tinódi szórványos adatai és az egykorú várerődítészet rendszere szolgáltattak támpontokat.

1551 decz. 28-tól 1552 decz. 16-ig névszerint sorolja föl a védőrséget létszám és fegyver-nem szerint.[1]) Ezen defter szerint 1552 február hóban, midőn Tóth Mihály hajdúi által Szegedet éjjeli rajtaütés által meglepte, a várban volt *Hasszán Juszuf kiája* (helyettes várparancsnok) vezetése alatt 122 reisz- és azáb-gyalogos, továbbá *Ramazán* aga vezetése alatt 95 ulufedzsi (könnyű lovas); végül *Mohammed Mustafa* és *Iliász Achmed* agák vezetése alatt 94 martalócz. Ezekhez járúlt még 12 tűzér és 22 kézműves. A védőrség létszáma tehát 1552. február hóban összesen 345 főből állott.

Egy másik defter szerint a vár ezen időtájban törökösen *kulumbariná*-nak (columbiere = hosszú csövü ágyú) és *zarbuzán*-nak (karthaune = quartana) nevezett fertály-ágyúkkal és kőgolyókat röpítő nagy űrméretű ágyúkkal volt fölszerelve.[2])

A szegedi vár parancsnoka 1551- és 1552-ben a török írók szerint *Mikhálogli Khidr* bég volt,[3]) a kinek a nevét (Khidr) azonban a nép magyaros kiejtés szerint *Héder*-re változtatta, így azután a szegedi török várnagy az egykorú magyar történetírók munkáiban egyszerűen *Héder bég* néven szerepel.

A régi szegedi rom-vár fölépítése által a város nyugalmas fészkévé vált nemcsak a török hadaknak, hanem a városba mind nagyobb számmal betelepülő török lakosságnak is. A várban és a palánkban a törököknek templomaik is voltak, a mikben imámok, müezzinek, kántorok, sekrestyések és tanítók is voltak alkalmazva;[4]) a vár ágyúinak védelme alatt a Konstantinápolyból áttelepült gazdag török kereskedők még a külvárosokban is boltokat nyitottak,[5]) mint a milyenek voltak 1549-ben *Ramazán* és társa boltja, *Ibrahim Iliász* és *Mahommed* bazárja s a keresztény *Szűcs Pál* boltja.[6]) Egyebek között ezen becses adatok is mutatják, hogy Szeged már 1550-ben a török kereskedelemnek az alföldön

[1]) Velics: i. m. I. 69—71. l.
[2]) U. ott. I. 195. l.
[3]) Pecsewi Hammernél II. 218. l. Régi Magyar Költők Tára, III. 420. l.
[4]) Velics: i. m. I. 120. l.
[5]) Ortelius: Cronologia stb. 89. l.
[6]) Velics: i. m. I. 66. l.

első és legnagyobb emporiumává vált és mint gazdag kereskedő városnak Németországba is elhatott a híre.[1])

II.

A HADJÁRAT ELŐKÉSZÍTÉSE.

A török uralom beköszöntésével egyszersmind a hitbeli szakadás is föllépett Szegeden és a város behódítása után a reformatió terjedésnek indúlt, annál is inkább, mivel a törökök kedveztek a hitújítóknak. Hogy kik voltak Szegeden az új hit első apostolai, arról nem maradtak fenn hiteles adatok; csak annyi bizonyos, hogy a város török kézre jutása után a híres *Abádi Benedek* és *Vásárhelyi Pál* prédikátorok sikerrel terjesztették az új vallás hitelveit. Miután Vásárhelyi Pál 1545-ben *Ibrahim* pasát és a főbb török tiszteket a lutheránusok pártjára vonta, a pasa engedelmével az alsó-városi Mátyás templomnak czintermét és hajóját hívei számára elfoglalta, csupán csak a szentély maradt meg a katholikusoknak. Így azután Mátyás templomát az új és régi hit hívei közösen használták, mert az új hit követői lithurgiájukra még nem sokban tértek el a katholikusoktól. Debreczenben még 1551-ben is meg voltak a református templomokban a szent képek, oltárok, egyházi öltönyök és papjaik még misét is szolgáltattak.[2])

Azonban a hitújítók még ugyanazon évben egészen ki akarták szorítani a régi hit híveit a templom birtokából és Ibrahim pasától az egész templomot maguknak követelték, a ki azt határozta, hogy a versenyfelek egy hitvitán küzdjenek meg egymással a templom birtokáért. A hitvita meg is tartatott és *Eszéki Sebestyén* Ferencz-rendi házfőnök mérkőzött meg Vásárhelyi Pál predikátorral három török kádi és ugyanannyi tekintélyes szegedi polgár, s az összesereglett nép sokasága előtt. A hitvita a prédikátor kudarczával végződött és a török bírák a templomot a Ferencz-rendi szerzeteseknek ítélték oda.[3])

[1]) Ortelius: i. m. 88. l.

[2]) Századok, 1887. 391. l.

[3]) Ordinánsz Konstantin: A Libanus havasi alatt illatozó titkos

Hanem azért a hitújítók továbbra is bántatlanúl működtek és magáról Szegedről *Torda Zsigmond* leveléből tudjuk, hogy ott 1546-ban ismét Abádi Benedek, mint református pap és iskolatanító, *a szegedi pasa védelme alatt* tovább terjesztette az új hit tanait.[1])

Ezen vallásos villongások idejében Szeged népszerű főbírája, az erős katholikus érzelmű *Tóth Mihály*,[2]) ki vagyonára nézve egyik előkelő polgára volt a városnak, nem jó szemmel nézte a hitújítók működését és fenn akarta tartani a régi hit egységét, s az annyi balsors sújtotta várost, mely eddig a nemzeti párttal János király özvegyének és fiának, János Zsigmondnak a pártján állott, Ferdinánd magyar király pártjára akarta vonni, a miben őt barátai és a város értelmessebb és körültekintőbb polgárai támogatták. Tóth Mihály titkos czélja — mint Tinódi és Székely István[3]) homályos előadásaiból következtethető — nem kevesebb lehetett és törekvése arra irányúlt, hogy Ferdinánd király kormányának támogatásával Szegedről a törököket és az azok által pártfogolt hitújítókat kiűzhesse.

Azonban Tóth Mihály törekvése — úgy látszik — a török várnagy tudomására jutott és pedig — igen valószínű — maguk a hitújítók hívták föl Ibrahim pasa figyelmét a főbíró és párthíveinek titkos czéljaira; azonban az «éber» és «eszélyes»[4]) főbíró még idejekorán észrevette a veszélyt, s látva hogy élete nincs tovább a városban biztosságban, a pasa haragja és bosszúja elől még jókor elmenekűlt Debreczenbe, a hol a szabad hajdúk közé állott, a mire a pasa vagyonát lefoglalta.

Tóth Mihály sokkal hevesebb jellem volt, semhogy a szenvedett sérelmet el tudta volna tűrni, azért ettől az időtől fogva halá-

értelmű rózsa. Szeged, 1831. 68—71. l. — Szegedi Kilit: A Szeged-alsóvárosi fejedelmi templom történeti vázlata. Szeged, 1860. 29—34. l.

[1]) Régi Magy. Költők Tára. II. 445.

[2]) Istvánffy nem közli, hogy Tóth Mihály melyik évben volt bíró Szegeden, hanem csak annyit mond, hogy az előbbeni években, mielőtt a Szulejmán költségén emelt kővár fölépűlt volna, volt Tóth Mihály a polgároknak és a lakosoknak igen kedves bírája. XVII. 315. l.

[3]) Magyar krónika, 64. l.

[4]) Forgách, 33. l.

láig esküdt ellensége maradt a törököknek és vágyainak fő czélpontját szülővárosának visszafoglalása képezte, a miben őt, Forgách [1]) és Tinódi [2]) szerint, különösen az elveszített vagyona miatt támadt bosszúszomja ösztönözte.

Bosszúvágyának kielégítéséről azonban egyelőre le kellett mondania, mivel I. Ferdinánd 1547-ben a szultánnal öt évre fegyverszünetet kötött s a kedvező alkalom hiányzott terve kivitelére. Menekülése után Debreczenben állandóan megtelepült, a hol nagy szegénységben élt,[3]) mert lelke irtózott a szabad hajdúk kalandor életmódjától.

Midőn azonban 1551-ben újra kitört a háború a szultán és a magyar király között, Tóth Mihály ismét a szabad hajdúk közé állott, a kik között személyes bátorsága és vitézsége által csakhamar annyira kitűntette magát, hogy a debreczeni és nyírségi hajdúk hadnagyukká választották [4]) és mint vakmerő hajdúvezér az újonnan kitört háborúban csakhamar magára vonta a magyar kormány figyelmét. Ekkor azután hozzálátott terve kiviteléhez, annál is inkább, mivel ezen időben már a magyar kormány is komolyan kezdett foglalkozni a nagy alföldi város visszavételének ügyével.

Hogy Szeged visszahódítása kinek az eszméje volt, az adatokból nem tűnik ki világosan, de hogy az 1551-iki török háborúban merült föl először és hogy azon idők legkiválóbb egyénei élénken foglalkoztatta: az bizonyos.

Fráter György ugyanis 1551-ben a török szövetséggel végképen szakított és elérkezettnek látta azon időt, midőn az I. Ferdinánd jogara alatt egyesített Magyarország a törökkel végképen

[1]) Forgách 33. l.

[2]) Jó Tót Mihály *régen* magabíró vala,
Szeged városának főbírája vala,
Az terekek közűl *ő kiszökik vala*,
Mező Döbröczömben szegényűl lakik vala.
Az nagy kárvallásán kórosként bánkodik,
Mint megtorolhatná? azon gondolkodik.
Szegedi veszedelem: 25—30. v. s.

[3]) Tinódi: u. ott.

[4]) Tinódi: u. ott. 40. v. s.

megküzdhet, azért az 1551-ben Gyulafehérvárt I. Ferdinánd követeivel kötött egyezmény értelmében János Zsigmond birtokait: Erdélyt, a temesi grófság végvárait: *Temesvárt, Becsét, Becskereket, Csanádot és Lippát*, valamint a tiszai részeket átadta Ferdinánd tábornokának, *Castaldónak*. Szulejmán szultán azonban nem nézhette tétlenül, hogy hajdani szövetséges társát, János király fiát, János Zsigmondot kiszorítják atyai örökéből, azért védencze birtokainak megvédése czéljából *Szokoli Mehemed* ruméliai béglerbéget még 1551 közepén Magyarországba küldötte, a ki azután a temesi grófság végvárai közül szept. 19-én Becsét és Becskereket, szept. 28-án pedig Csanádot árulás által elfoglalta. Okt. 8-án pedig *Uláma* pasa Lippát ejtette hatalmába.

Ferdinánd kormánya tehát gondatlanúl idézte elő a háborút, s a temesi grófság végvárainak biztosítására semmi intézkedés nem történt. Csupán Fráter György nem veszítette el fejét, hanem a kiostromolt végházak visszaszerzésére a legnagyobb tevékenységet fejtette ki, s gondjainak tárgyát állandóan a temesi bánság török kézre került várainak visszafoglalása képezte.

Ekkor merült föl először Szeged visszavételének eszméje is. Ugyanis ez időtájban *Horváth Bertalan* szolnoki várnagy *Vas Lászlónak*, a kolbásszéki kúnok officialisának, hogy mivel a budai pasa Tóvárat megszállatá, «azért kegyelmed szóljon *Ördögh* uramnak és *Bakith* uramnak,[1]) hogy mi sem hevernénk veszteg, hanem támadnánk reájuk, *avagy szállanók meg Szegedet*, avagy Hatvant, mert az hatvani törökök is oda vadnak». Ez a levél valami módon Fráter György kezébe került, a ki azt 1551 aug. 10-én Kolozsvárt kelt leveléhez mellékelve, I. Ferdinándnak elküldötte.[2])

Maga Ferdinánd király is fájlalta az ország területén Szeged elvesztése által ütött csorbát, azért a város visszahódítását Fráter Györgynek igen-igen a szívére kötötte és Bécsből 1551 nov. 6-án azt írta a lippai táborba Fráter Györgynek, a ki ekkor már a lázas sietséggel gyűjtött erdélyi hadaival a törökök kezén levő Lippát ostromolta. «..... *Nem látom időszerűtlennek Főtisztelendőséged figyelmét Szegedre is fölhívni, hátha ez alkalommal ezt a várost is*

[1]) Teuffel Erasmus és Bakics Péter.

[2]) Tört. Tár. 1880. 250—251. l.

vissza lehetne foglalni, mihez ennek már ezelőtt is erős reménye volt.» Nem kétkedik, hogy Fráter György Szeged visszafoglalását más egyebekkel különösen megfontolja, fölkarolja és annak végrehajtását megparancsolja.[1])

A Szeged sorsa iránt minden időben melegen érdeklődő püspök Ferdinánd felhívására már akkor felkarolta egész lélekkel a város visszahódításának eszméjét, midőn 1551 őszén a *Castaldó János* tábornok által vezetett spanyol-német sereggel és az erdélyi magyar hadakkal Lippát ostromolta. A magyar seregben már ott találjuk Tóth Mihályt is, a ki bajtársával, *Nagy Ambrussal,* egy fegyelmezettebb hajdú-csapatot vezetett Lippa ostromára.[2])

Szeged visszafoglalása a lippai táborban tétetett először komoly és beható megbeszélés tárgyává, a hol a vállalkozó szellemű hajdani szegedi főbiróval a város visszavételéről *Fráter György, Nádasdy Tamás* és más főurak élénk tanácskozást folytattak, a miben Ferdinánd király rendeletére csakugyan czélba vették Szeged megvételének vállalatát.[3])

Azonban az alvinczi sötét merénylet, Fráter György meggyilkolása, a hadi vállalat megindítását egyelőre elodázta, de végképen el nem ejtette.

Fráter György halála után Tóth Mihály most már maga fogott hozzá szülő városa megszabadításának vállalatához. Bujdosása közben is szegedi polgártársaival folyton összeköttetésben állott, a kik között sok jó barátja volt s a kik nagyon ragaszkodtak hozzá.[4]) A czél elérésére tehát nagy tevékenységet fejtett ki; barát-

[1]) Tört. Tár. 1881. 61. l.

[2]) Tóth Mihály és Nagy Ambrus hajdúikkal a lippai vár feladása után elbocsátott Uláma pasa seregének megtámadásában és kirablásában is segélyére voltak a kapzsi Balassa Menyhártnak és Nagy-Horváth Ferencznek, Tinódi: Erdély históriája, 1415—1420. v. s. — Istvánffy, XVII. 313. l.

[3]) Bizonyítja ezt egy 1552 február 28-án Kolozsvárt névaláírás nélkül kelt s Nádasdy Tamáshoz intézett tudósítás, a melynek ide vágó passusa így szól: . . . . Rerum novarum nihil habemus, præter recuperationem Zeghedini. *Res haec medio illius Michaelis Thót, cum quo sub Lippa et ante negotium tractaveramus,* tandem ad effectum est deducta . . . . Országos levéltárban az eredeti. Régi Magy. Költők Tára III. 421. l.

[4]) Istvánffy: XVII. 315.

taival és a pártján levő polgárokkal a város megszabadításáról «jó hit alatt gyakorta tanácskodik vala».[1]) A törökök kiűzésében való részvételre megnyerte a városban lakó 700 harczias halászt s a titkos merénylet ügyébe az alsó-városi Ferencz-rendi szerzeteseket is beavatta, a kik a legnagyobb vallásos gyűlölettel viseltettek a templomokat bitorló hitújítók iránt. Tóth Mihály avval biztatta polgártársait, hogy a hadi vállalat támogatására Ferdinánd király kormányától tekintélyes segélyhadakat eszközöl ki, a mire azok vele a török járom lerázására 1552. év elején titkos szövetséget kötöttek.[2])

Ezután a segélyhadak kieszközlése czéljából a külföldi hadak fővezéréhez, Castaldó Jánoshoz fordúlt, a ki ez időben épen Debreczenben tartózkodott, előterjesztette tervét és hadi vállalatának támogatására segédcsapatokat kért. Kifejtette Castaldó előtt, hogy Szegedet nem rendszeres ostrommal, hanem éjjeli rajtaütés által akarja elfoglalni és pedig a kijelölt időben a város alá vonúl éjjel a sereg s azt a vele titkos egyetértésben álló szegedi halászok csónakaikkal a Tiszán átszállítják, a polgárok által fölnyitott kapun a törökök lakta palánkba benyomúl és azt megszállja. A vár kézrekerítéséhez azonban sok reményt nem nyújthat, mert az tetemes őrség által biztosított erős végház; de ha sikerűl az éjjeli támadás által a külső erőd védőőrségét váratlanúl meglepni, úgy lehetséges, hogy az alvó törökök közt támadó zavar és rémület hatása alatt a vár is egy merész rajtaütés által elfoglalható lesz.[3])

Castaldó elfogadta a merész hajdú-vezér ajánlatát s az ügyet a maga részéről pártolva, jóváhagyás végett I. Ferdinánd elé terjesztette, miután ez által jó alkalom kínálkozik a fontos hadászati értékű népes várost a török uralom alól megszabadítani.[4])

Ferdinánd, a kit Fráter Györgyön és Castaldón kívűl még *Batthyány Ferencz* is, II. Lajos özvegye, *Mária* királyné által,[5])

[1]) Tinódi: i. m. 32—33. v. s.

[2]) Ortelius: i. m. 88. l.

[3]) Istvánffy: u. ott.

[4]) Ortelius és Forgách; i. m.

[5]) Batthyány Ferencz levele Bécsből 1551 decz. 14-ről Mária királynéhoz. Brüsseli okmánytár, II. 310. l

ösztönzött Szeged visszafoglalására, annál inkább helybenhagyta a hadjárat megindítását, mivel maga is melegen óhajtotta a város megszabadítását.[1])

Így Tóth Mihály terve országos hadi vállalattá nőtte ki magát.

CZÍMER KÁROLY.

[1]) Tinódi szerint:

Királnak Tót Mihály felfogadta vala,
Szegednek városát hogy kezébe adná,
Az várat megvenné, arra elég nem volna,
Derék szerént királ ezt hamar megirá,
Aldanai Bernáldnak, hogy gondolna arra.

Szegedi veszedelem, 42—46. v. s.

ZRÍNYI MIKLÓS A KÖLTŐ EREKLYÉI VÖTTAUBAN.

A Daun grófok vöttaui várkastélyának lovagterme egy igen szép és értékes fegyvergyűjteményt rejtett falai között, mely a Wlassin és Daunok által összehalmozva, az ezer darabot meghaladta. Ezen gyűjtemény a folyó év január havában a tulajdonos gróf Daun Henrik elhúnytával, az özvegy grófné által árverezés alá bocsáttatott, s nekem alkalmam volt, az árverezést megelőzőleg ez érdekes gyűjteményt még a maga egészében láthatni; tüzetesen megvizsgálván azokat, egy 1692-ik évi régi inventarium alapján reábukkantam ott egy néhány fegyverzeti darabra, melyek Zrínyi Miklós a költő fegyveres tárából kerültek oda. Zrínyi Miklósnak a fia, t. i. Ádám, 1691-ben a zalánkeméni csatában elesvén, magtalanúl halt el; Ádámnak hátramaradt özvegye később gróf Wlassin Miksa Ernőhöz ment férjhez, s leányuk, Leopoldina, neje lett gróf Daun Miksának, a ki anyja révén a Zrínyi Miklós ingóságait is, a Wlassin-birtokokkal együtt, férje Daun Miksa kezére juttatta.

Így találtunk ott Zrínyi Miklós fegyveres házából, Csáktornyáról, négy sodronyos pánczélinget és egy teljes fölszerelésű sodronyos lovag-bábot, mely érdekes darabokat sikerült a magyar nemzeti múzeum fegyvergyűjteménye részére megszerezni. Ezen sodronyos pánczélok legkorábban a XVI. század végéről vagy a XVII. század elejéről származnak s művezetükre nézve többféle különbözőségeket tűntetnek föl, melyek részint az egyes sodronykarikák tojásdad vagy kör alakjában mutatkozik, részint pedig nyakvédő gallérral van ellátva, egynél pedig az ingújjak végződése valamint a gallér szélei rézkarikákkal díszíttetett föl.

A sodronyingek között legérdekesebb a 4-ik számú, mely — bár alakjára és művezetére nézve teljesen egyenlő a többivel, — határozott keleti eredetű készítmény, minthogy annak mellső részén a nyaknyílás alatt 31 ctméternyire egy hosszúkás vasplomb van alkalmazva, az azt körűlvevő karikákhoz erősítve, melynek bemélyített felső felületén, az illető készítő mesternek tugrája van, török betűkkel bevésve; ez nemcsak a sodronying keleti származását tanúsítja, de bizonyítja azt is, hogy azt valamely török harczos viselte, s a csatában megsebesűlve vagy elfogva Zrínyi Miklós fogságába kerűlt, s pánczélja Zrínyi Miklós fegyveres házába jutott.

Becses szerzeményeűl tekinthető a múzeumi fegyvergyűjteménynek azon lovag-báb is, melynek teljes sodronyos pánczélöltözete szintén Zrínyi Miklós csáktornyai fegyveres házából való, s ugyancsak a vöttaui várkastélyból vétetett meg. A mellett, hogy ez alak a sodronyos pánczélfölszerelésnek teljes alkalmazását láttatja velünk, becses még azért is, mert az oly gyéren előfordúló sodronyos nadrág is egész épségében maradt s így jutott a magyar nemzeti múzeum birtokába. Az alak fegyverzetének összeállítása teljesen stylszerű s a XVII. századnak felel meg. Az öltözet áll: rendes fonású sodronyingből és nadrágból, melynek karikaszemei szögecselve forrasztott sodronyból négy-négy más karikát foglalnak egybe, s míg az ing finomabb művezetű, a nadrág durvább kezelésre mutat. A fényes vaslemezből készűlt alacsony födelű sisak hátraeső részén gerinczezett, s a feltolható arczvédőn egymás alatt négy sorban vízszintesen hosszúkás, keskeny néző és lélegző nyílás van. A nyakvédő három egymásba tolt körbefutó vaslemezből áll. A sodronyingen felűl, a vállnál a karok hosszában lenyúló karmentők, a váll- és felsőkar-védők mozgatható öt-öt darab vaslemezből állanak, melyek lapos rézszögekkel vannak egymáshoz illesztve. Kiegészíti az öltözetet a sodronyos pánczélra húzott felső köntös, mely újjak nélkűli zöld bársonyból készűlt s mind a két oldalon a hónaljtól lefelé végig felhasítva van. Lent és fent a nyak körűl széles aranypaszománttal szegélyezett. Mellső részén a köntösnek fekete bársonyból háromszögű paizs alak van fölvarva, melynek közepén aranynyal körűlfont tojásdad piros mezőben ágaskodó kettősfarkú arany oroszlán, szemközt fordított fejjel, hímezett munkában dísze-

leg s a mezőt ötágú arany korona födi, mely minden valószínűség szerint egykori tulajdonosának czímerképét jelezi.

A báb jobb kezében hegyével lefelé fordított egyenes és széles pengéjű török művezetű pallost tart, melynek markolata ezüsttel tauchirozott.

Zrínyi Miklóst mint nagy hadvezért és hadtudományi írót illetőleg, kivált a szaklapok olvasóira nézve sokkal nagyobb fontossággal és értékkel bír azon könyvtár, mely az ő tulajdonát képezé s két évszázadon át Vöttauban őríztetvén, bárha csonkán, de az mégis a mai napig fönmaradt. S hogy azt ma mégis teljes egészében ismerjük, ezt azon könyvjegyzéknek köszönjük, mely az 1662-ik évben készült s az elkallódástól megóva lett. Czíme e könyvlajstromnak: «Catalogus omnium librorum Bibliothecæ Cháktorniensis Excllmi atque Illmi. Dni Comtis Nicolai a Zrinio Bani, Anno Domini 1662 Die 10 octobris».

E könyvjegyzékből látjuk, hogy míg Zrínyi Miklós tudományának alapját a történelem tanúlmányozásából vetette meg, abból szivta lelkesedését a magyar nemzetért, annak szabadságáért küzdeni, szóval élettel áldozni; mint hadtudományi író és hadvezér, történeti tanúlmányaiból vonta le következtetéseit; teljesen ismerte az ókor classikusait; elsajátította kivált az olasz és latin hadtudományi művek tanait, alapelveit, s mindezek bő ismereteivel írta meg, ma is elismerésben részesülő hadtudományi könyveit. S a mi hatványozza Zrínyi Miklós hadtudományi műveinek becsét, az az, hogy mint hadvezér gyakorlatilag is kipróbálta azon elméletek értékét, melyeket műveiben megörökített, s melyeknek genialitását a mai kor, műveinek újabb kiadása által megkoszorúzta.

A tisztelet, a pietás, melylyel a magyar nemzet a Zrínyi név iránt viseltetik, az elismerés melylyel a nagy hadvezérnek, a hadtudományi írónak adózik a mai ivadék, teljesen igazolja előttünk ama fölvetett kérdést, hogy hát sajátképen minő hadtudományi művek szolgáltak neki vezérfonalúl, midőn elméleti bő ismereteit elsajátítva, azokat gyakorlati kivitelük által érvényesítvén, korának legelső, leggeniálisabb hadvezérévé és hadtudományi írójává lett? Ezen kérdésre is kielégítő és megbízható választ ad könyvtárának említett eredeti jegyzéke, melynek XI tudományszakba foglalt osztályozásában az V. a hadtudományi műveket

foglalja magában és 35 munka czímét tartalmazza. Ezek im a következők:

1. Franciscus de Marchijs. Liber magnus novus delineationes continens.
2. La Fortificatione Guardia Difesa del Francesco Tensini.
3. Architectura Militaris Andrea Cellario.
4. « « Daniele Sperle.
5. « « Mathiæ Dögen.
6. Del Arte Militare libri cinque di Hieronimo Cataneo Novarese.
7. Florilegium Fortificatorium. Autore Christophoro Mytius.
8. Christophorus Nothnagel: Manuale Architecturæ Militaris.
9. Kriegskunst zu Fuss. Joh. Jac. Bellhausen.
10. Kriegskunst zu Pferd. Joh. Jac. Bellhausen.
11. Arte Militare Terrestre et Maritima dell' Mario Savorgnano.
12. Il Seminario de Governi di Stato et di Guerro, di Girolamo Frechetta da Rovigo.
13. Gerard Melder, de Fortificatie en Bataillons.
14. Justi Lipsii Saturnalium Sermonum libri duo.
15. Fucina di Morte.
16. Il mastro di Campe Generale di Giorgio Basta Conte d' Hust.
17. Cl. Salmasij de re militari Romanorum.
18. Discorso sopra la Necessita et utilita del Architectura Militare, di Pietro Sardi.
19. Avertimenti in Facioni di Guerre di Bartolomeo Belliciari da Modena.
20. Commentarij del Signor Blagio Montuk.
21. Henrici Ranzovii Commentarius Militaris.
22. Sensi Civili del. Co. Maiolino Bissacioni.
23. Classicum novi Hannibalis.
24. Galea Martis Christoph. Lochnerij.
25. Vallo pertinente a Capitano Joh. Bapt. Tomasens.
26. Vegetij opera.
27. Theatrum Machinarum novum. Georgio. Andrea Pöcler.

28. Quedam machinæ Militares.

29. Turtenpoch Opera Pyrotechnica.

30. Archelei opus pyrotechnicum.

31. Architectura Militaris. Authore Erard Bar-le-Duc.

32. Artifices defensionis et diversi instrumentis, de guerra.

33. Corona e Palma militare d' Artigleria. Aless. Capt. Bianco Vicentino.

34. Artis magnæ Artilleriæ pars prima Casimiro Sciemienovich.

35. Practica Manuale dell' artigleria.

Meg kell itt még emlékeznem Zrínyi Miklós könyvtárának *kézíratai* közűl egyről, melyet katonai szempontból talan legelőször kell vala említenem; a mely 33 beírott negyedrét alakú lapból áll. Ezen fehér bőrbe kötött kéziratnak főczíme: «Az militiáról írt tractausból». A kézírat két részre oszlik, melynek első 14 lapra terjedő tartalma a következő alczímet viseli: «Ötödik Károly császár idejében a militiáról írt tractatusból való extractus, minden rendekre nézve.» A második rész 19 levélből áll s a czíme: «Swendy Lázár militiájáról írt tractatusnak Extractusa minden rendekre nézve». E kis kézírat is kiadatlan és ismeretlen; nem fordúl az elő Zrínyi Miklós hadtudományi munkáinak egyikében sem. A kézírat nem Zrínyi Miklós keze vonása, hanem az író deákjáé, mert egészen hasonló azon íráshoz, melyet az «Adriai tengernek Syrenája» czímű kézíraton látunk, s ugyan az a kéz, a mely Forgách Simon jegyzeteit másolta, Forgách István historiájához, s mind a kettő a könyvtárban megvan.

A kézírat mindkét része teljes tükrét állítja elénk a XVI. századbeli katonaság szolgálati viszonyainak, s míg az első rész az általános hadi szolgálattal foglalkozik, a második rész, a hazánkban is alkalmazott katonai kötelezettségek rajzát nyújtja elénk, s 52 szakaszban írja le a fő generálistól egész a markotányosig, mind azt, a mi az egyes tisztek, altisztek, a legénység, a gyalogság, a lovasság feladata és kötelessége; följegyzi a kapitányok conventióját, följegyzi a mezei borbélyok teendőit, az író deák, a Federhanzok, Eisenbeisserek munkakörét, szól a hadak fizetéséről és a fizető mesterekről.

Nem levén azon szerencsés helyzetben, hogy ezen érdekes

kéziratot egész kiterjedésében itt, az azt leginkább megillető helyen közölhetném, mind a mellett eléggé indokoltnak tartom, legalább az egyes szakaszok címeit megismertetni a tisztelt olvasó közönséggel.

Az első rész szakaszai ezek:

1. A gyalogosok főkapitánya, tiszte, hivatala és esküvése felől.
2. Következik az esküvés.
3. Ezek után a zászlók illyen forma szókkal adatnak az zászlótartónak.
4. Copia az főkapitánynak adandó conventiós levélnek.
5. Az kapitány leutinantja vagy vicéje felől.
6. Az hadnagy felől.
7. Az Esküvés.
8. Az articulusokrúl melyekkel adstringáltatnak az vice hadnagyok.
9. Egy gyalog vice hadnagy és annak tiszte felől.
10. Az esküvés.
11. Az feldwöbel felől.
12. Az Elöljáró felől.
13. Az író diák tiszte és hivatallya felől.
14. Az zászló tartó felől és annak tisztiről és esküvéséről.
15. Az mezei borbély felől.
16. Az esküvése ollyan.
17. Az kaplán állapottya felől.
18. Az Drabantok felől.
19. Az dobos és sipos felől.
20. Az tizedes felől.
21. Az kurvák és latrok felől.
22. Az vitézek állapotja és tiszte felől.
23. Nóta.
24. Az Féderhanzok, Eysenbeiszerek és Spieszknecht parancsolatjuk és tisztek felől.
25. Az futó vagy nyargaló vitézek felől.
26. Az Markatenderek és kereskedők felől.

A második rész szakaszai:

1. Az fő generalisnak tiszte felől.

2. Az vice generális felől.
3. Az Rumor mester felől.
4. Az lövő szerszámhoz való mester tiszte felől.
5. Szekér sáncz avagy szekér mester tiszte felől.
6. Az profont mesternek tiszte felől.
7. Az general profós felől.
8. Az lovasok generálisa felől.
9. Az fő quártély mester avagy szállásadó felől.
10. Az főistrázsa mester felől az lovasok compániájában.
11. Egynéhány zászlóaljának kapitánya felől.
12. Az Hadnagy felől.
13. Az zászlótartó felől.
14. Az lovas Istrázsa mester felől.
15. Az gyalogok közt való Istrázsa mester felől.
16. Az gyalogok között való fő generális felől.
17. Az gyalogok capitánya felől.
18. Az gyalog és lovas profósza felől.
19. Az gyalogok hadnagya felől.
20. Az gyalogok zászlótartója.
21. Az Istrázsa mester felől.
22. Az quártély mester felől.
23. Az Feldwebel tiszte felől.
24. Az Fourier felől.
25. Az hadi emberekrűl közönségesen.
26. Az hadaknak való fizetések és az fizetés mesterek felől.

MAJLÁTH BÉLA.

TÁRCZA.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA HADTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁBÓL.

A hadtudományi bizottság legutóbbi ülését márczius hó 17-én tartotta, mely azonban nagyobbára gazdasági ügyeknek volt szentelve.

Az előadó bemutatta ugyanis a bizottság folyóiratának, a «Hadtörténelmi Közlemények»-nek 1890. évi III. évfolyamáról szóló számadásait; a bizottság örömmel vette tudomásúl, hogy a folyóirat zárszámadása — hála a kiváló pártolásnak — ez évben 517 forint 21 krajczár fölösleget mutat föl, mely összeg részint a május 1-én lejáró pályázatnál kitüntetendő munka pályadíjára (500 frank aranyban), részint más irodalmi vállalata támogatására fog fordíttatni.

Írói tiszteletdíjak fejében a folyóirat az 1890-ik évben 1380 forintot fizetett ki.

A bizottság megállapította ezután, hogy a folyó évben rendelkezésére álló összegek mikép használtassanak föl.

Figyelmeztetés.

Figyelmeztetjük az érdeklődőket, hogy a múlt év június havában kihirdetett pályakérdésünk benyújtási határideje a folyó *1891-ik év május hó 1-én jár le.*

A pályadíj egy, *a magyar hadtörténelemből vett nevezetesebb* esemény önálló leírására tűzetett ki. *A munka jutalma 500 frank aranyban,* de azonkívül, a folyóiratban való közlés után, a rendes díjazásban is részesül.

A pályaművek a hadtudományi bizottság előadójához (Rónai Horváth Jenő, honvéd századoshoz, Budapest, IX. Pipa-utcza 25/b. sz.) küldendők be.

Egyéb részletek folyóiratunk múlt évi III. füzetében (425. lap) foglaltatnak.

HADTÖRTÉNELMI APRÓSÁGOK.

Ismeretlen régi hadtudományi munka a XVII. századból. Hogy a lángszellemű gr. Zrínyi Miklós úttörő fáradozásai a magyar katonai irodalom fejlesztése körül még sem maradtak hatás nélkül kortársaira, sőt hogy az ifjabb főúri nemzedék tagjai közül e törekvései, habár gyéren is, de követőkre találtak: ennek bizonysága egy a hg. Batthyány-ház körmendi levéltárában »*Acta Memorabilia, nro 1341.*« sz. a. őrzött eredeti kézirat. Nem egyéb ez ugyanis, mint a már Buda vára 1686-iki ostrománál kitűnt s az utána következett török hadjáratokban is vitézül szerepelt kanizsai vice-generálisnak, e vár 1690-iki viszszahódítójának, s később a horvátországi bánságban Zrínyi utódának, az 1703-ik év őszén, java férfi korában elhúnyt *gr. Batthyány Ádámnak* az 1690-es években magyar nyelven írott hadtudományi munkája, vagyis e munka több ívre terjedő, — úgy látszik soha be nem fejezett — töredékének sajátkezű fogalmazványa, mely e czímet viseli:

»*Mars Politicus*«

seu Maximæ et Observationes Politicæ Martiales, ex varijs famosorum Ducum exemplis desumptæ,

azaz

Okos Hadviselő,

avagy Bölcs Hadi Vezér külömbféle híres-neves hadviselők példáiból származott maximái és tudománya.«

A mű, az akkoriban szokásos kettős nyelvű czím mellett, magyarúl van írva; a roppant sok kitörlésről s igazításról tüstént meglátszik, hogy fogalmazat. Vannak benne kitöltetlen helyek is, például a hol Hunyady Mátyás királyt akarja, fényes hadi tettei ismertetésével, példányképül állítani. Különben legtöbbnyire — sőt majdnem kizárólag — a római történelemből idéz példákat s beszél el mintaszerű hadműveleteket, eseményeket. A szerző mintegy háttérben kíván maradni s önállóan keveset okoskodik, — legalább itt, a csonka mű elején. Irálya emelkedettség nélküli, köznapi, — úgy, hogy a Zrínyi classicus szépségű,

magvas és erőteli stÿljának még csak árnyéka sem lehet. Nem tudható ugyan, hogy ha befejeztethetik, mivé fogott volna fejlődni? Mindazáltal a fenmaradt töredékről ítélve, irodalmunk nem sokat vesztett vele, hogy szerzője be nem fejezte. Ennek daczára érdekesnek találtuk fölemlíteni létezését, mint a maga nemében és nyelvünkön irodalmi ritkaságét. A ki Körmendre kerül, bővebben ismertetheti, — mi csak ezt a rövid jegyzetet vettük róla az ottani gazdag levéltárban több mint két évtizeddel ezelőtt tett más czélú búvárlataink alkalmával. *Thaly Kálmán.*

Miksa római király naplójából, Magyarország elleni hadjárata alatt; 1490.[1]) Mátyás királynak Bécsben történt halála után, a magyar korona elnyeréséért versenyzők közt volt Miksa római király[2]) is, s még ugyanaz év augusztus havában tetemes sereggel Mölkön át Bécs ellen indúlt.

Szapolyai István kormányzó az ellenállást meg sem kísérlette s midőn Miksa előhada Klosterneuburgnál megjelent, Bécset elhagyva, Budára vonúlt. Bécsben csupán a vár maradt megszállva.

Miksa a hadjáratot ezután még Magyarország felé is folytatta, s ez eseményre vonatkozik naplójának azon része, melyet az alábbiakban közölni szándékunkban van.

A napló flamand nyelven van írva[3]) és benne a király, mint Caesar és Nagy Frigyes, magáról állandóan harmadik személyben beszél.

«Hunyadi Mátyás király halála után, a római király augusztus 22-én nagyszámú fegyveressel, lovasokkal és gyalogokkal Bécsbe bevonúlt.[4])

Ugyanezen hó vége felé a városon kívűl levő árkokba néhány nehéz löveget vonatott és azokat a vár felé irányítván, a magyarok elhúnyt királyának embereit annak elhagyására akarta kényszeríteni. Miután azonban ők (a magyarok) e miatt még sem hagyták el a várat, a római király futó árkok vonását s a vár valóságos lövetését rendelte el. A vár több helyen megrongáltatott a lövések által, s 5—6 nap lefolyása

[1]) A lilienfeldi cziszterczita rend tulajdonában lévő úgynevezett másoló könyvből.

[2]) Igy hívta magát, anélkül hogy a pápai koronázást bevárta volna.

[3]) Hogy e naplót a király sajátkezűleg írta, vagy titkárának Treitzsauerweinnak tollba mondta-e, nincs megállapítva; sokan még azt is kétségbe vonják, tudott-e Miksa egyátalán írni?

[4]) Az osztrák Plutarch V. kötet 159. lapja szerint a volt vöröstoronykapun át.

után Mátyás király emberei, azon egyetlen föltétel alatt, hogy életök biztosíttassék, megadták magokat.[1])

Mialatt a király Bécs városában tartózkodott, minden oldalról sok fegyveres nép gyülekezett oda.

Szeptember elején Bécsből *Klosterneuburgba*, egy kis, Bécstől másfél órányi távolságra lévő városkába ment, s azt ostrom alá fogván, oly hevesen lövette, hogy Mátyás király ott levő hívei azt életük kimélésének föltétele alatt föladták. Volt még egy másik kis város a magyarok kezében, *Korneuburg*, Klosterneuburgtól egy fél német mérföldnyi távolságra, de ez mocsarak által körűlvéve, igen erősnek látszék. A római király nem ment oda, mivel a Magyarországba való utazásra meghatározott idő közeledett. Visszatért tehát Bécsbe és Bécs-Újhelybe ment. Az ottani várkastély még Mátyás emberei birtokában volt; miután a császár[2]) látta, hogy annak megvívása igen nehéz, csak egy őrséget hagyott a városban és ismét visszatért Bécsbe, hol harczosait összegyűjtötte és az útra előkészítette.

Október 4-én válogatott, nagyszámú lovassal és gyalogsággal Bécsből elindúlt.

Bécstől mintegy négy mérföldnyire (a hely nincs közelebb meghatározva), magyar terűleten, a császár serege fölött szemlét tartott. Mintegy 16—18 ezer valóságos harczosból állott az. Eleséget nem vittek magokkal, hanem avval éltek, mit útjokban találtak.

A császár seregével mind előbbre nyomúlt és néhány nap múlva Szombathely elé ért, mely kis városka Szent Márton születéshelye volt, és melynek falai, mint egy vár, árkokkal voltak körűlvéve.

A város védelmi állapotban volt s ezért megostromoltatott. De mivel a császár jól látta. hogy annak elfoglalása soká tartana s ő hosszú időt veszítene, annak őrségével egyességet kötött, mely szerint, ha ők 14 nap lefolyása alatt Magyarország királyától segélyt nem kapnának, magokat megadni kötelesek.

A császár Reyncheberch lovagot 400 lovassal és 3—400 gyalogossal a város megfigyelésére visszahagyta. A város azonban 14 nap múlva feladatott, mire Reyncheberch, miután előbb a városban csekély számú őrséget helyezett el, ismét a császár seregéhez csatlakozott.

November 8-án ért a császár Veszprémbe, hol 5—6 napig tartózkodott.»

[1]) U. a. 160. lapja szerint, a vár csak több roham után, melyek egyikében Miksa is részt vett s meg is sebesűlt, esett el.

[2]) Itt Miksa egyszerre a császári czímet használja, bár tudtunkkal csak 1508 február 10-én ismertetett el római császárnak Trientben.

Az útvonal pontosabb meghatározását a napló nem tartalmazza. Tovább így szól:

«Ezután a császár útját Székesfehérvár felé, mely a magyarok fővárosa és főerőssége, hol ezen nép királyai választatnak, megkoronáztatnak és eltemettetnek, tovább folytatta.

November 19-én ért Székesfehérvár elé, és miután egész serege együtt volt, Tyskics János lovászmestert az elővéddel a város külvárosainak, melyek körűlbelül oly nagyok, mint Rüssel (Brüssel?) városa, elfoglalására utasította.

A király egyidejűleg intézkedett, hogy a város egyik kapuja s az a körűli falak ellen 5—6 öreg ágyú és ugyanannyi sugárágyú irányoztassék, s azokkal szakadatlanúl lövöldöztetett; ez annál szükségesebb volt, mivel a városból erősen tüzeltek s az elővéd legelőbb felvonúlt lövege már veszélyben forgott.

Midőn a városban lévők ezen oldalról az első lövést kapták, elhagyták a körfalakat s futásnak eredtek.»

Különös és nehezen hihető dolognak tartjuk ugyan azt, hogy Mátyás király volt katonái a falakat már az első lövés után elhagyták volna; mindazonáltal el kell hinnünk, miután azt a római király röviden, minden megjegyzés nélkül állítja.

«A csehek voltak az elsők, kik az ostrom alatt a kapu bal oldalán lévő árkokba behatoltak, a falakon bemásztak és a várba jutottak.

Miután a város megnyílt, a császár egész kíséretével bevonúlt, és seregét a közel lévő földeken táborba szállatta.

A város elfoglalása s a bevonulás után, a császár mintegy 8 embert elítélt; ezek részint a város lakói, részint ide menekűlt magyarok voltak.»

Az elítélés okáról nincs említés téve.

«Miután ez megtörtént, a császár a várost még ugyanaz nap elhagyta és a közelben táborozó seregéhez csatlakozott.

A következő napon, november 20-án, a császár visszatért Székesfehérvárra, hol mindent elkövetett, hogy a kapitányokat és a német harczosokat a városból kivonva, azokat Budára magával vihesse, megengedvén, hogy minden csapatból két ember a zsákmányon való egyenlő osztozkodás czéljából visszamaradjon.

A zsoldosok azonban erre hajlandók nem voltak s nyolcz nap alatt legalább nyolczszor kijelentették a császárnak, hogy ők a városból elvonúlni nem fognak, mert ők eleget tettek az által, hogy a várost rohammal bevették, s tovább nem mennek, ha csak kettős zsoldot és a zsák-

mányból osztalékrészt nem kapnak.[1]) A császár, zsoldosainak makacssága daczára még mindig remélte, hogy őket megnyeri. E végből nehány nappal a város bevétele után Kristóf bajor herczeget 7—8000 emberrel Székesfehérvártól két mérföldnyire, Buda felé, előre küldte, s ott tábort ütvén, 14 napig tartózkodott. Ezen idő alatt folyton a zsoldosok megnyerésén fáradozott, de hiába.

Ugyanekkor a koszorúzott költő, Bruno Lajos, császári tanácsos, a cseh királyhoz, Ulászlóhoz, mint hírnök Budára küldetett, hogy a város föladását kieszközölje; Bruno azonban nevezett király és annak emberei által igen rossz bánásmódban részesült, sőt szégyenletes halállal is fenyegettetett, s Bruno örült, hogy visszatérhetett és ismét a bajor herczeg seregéhez csatlakozhatott.

Miután az élelmiszerek 5 mérföldnyi kerületen mind elfogyasztattak s a zsoldosok még mindig makacskodtak, a császár kénytelen volt Kristóf herczeg, valamint a saját seregét is Székesfehérvárra visszavonni.

Nyolcz nap múlva a császár egész seregével visszaindúlt Székesfehérvárról, hol Reyncheberch alatt csak egy kis őrséget hagyott.

Haza térte után úgy a lovasság, mint a gyalogságtól sokakat elbocsájtott.»[2]) Miksa jól bánt a német gyalog hadakkal, még azokkal is, melyek okai voltak, hogy nem hatolhatott kívánsága szerint Buda alá.

Karácsony előtt Ujhelyre ért, mely vár akkor már az övéi kezében volt. «Innen a császár Nürnberg felé folytatta útját; ott értesült arról, hogy kapitánya, Reyncheberch, Székesfehérvárat eleség hiánya miatt csapatával elhagyni volt kénytelen, mi nem lephette meg, mivel már elébb is az egész környéken semmiféle élelmi szer kapható nem volt.» Ezen szavakkal zárja be Miksa naplója a Magyarországon végbement események leirását. *Gömöry Gusztáv.*

Katonai szerződés-levél a nagy török háborúk idejéből. Mosony vármegye részére Kocsa Ferencz és társaik által kiállított és Somorján 1684-ik évi julius 2-án kelt szerződés-levél, mely szerint kötelezik magukat, a felfogadott katonasággal mindaddig katonáskodni és a pogány török ellen harczolni, a meddig a vármegye kívánja, egyszersmind elismerik, hogy két havi zsoldot fölvettek.

[1]) A Landsknechtek idejében az ily kötekedés úr és zsoldosok közt egyátalán nem volt szokatlan dolog.

[2]) A lovasság és gyalogság közt a gazdag zsákmány miatt kitört viszály Miksát győzelmének gyümölcseitől megfosztotta, mert azok csapatonkint hagyták el a tábort s Németországba tértek vissza.

Mi *Kocsa Ferencz*, Nemes Moson vármegyének fő Hadnagya; *Kelemen György* vice hadnagya, *Sörös Mihály* zászlótartója, *Pelsőczi György* strázsa mestere, *Horvát György* fő tizedese, és *Bús Miklós* s *Tomay István*, utánna való tízedesek, valjuk ezen levelünknek rendiben, és adgyuk tudtára mindeneknek az kiknek illik, hogy mi az mostani háboru időre nézve, Nemes Moson Vármegyétűl meg fogadtatvén, hazánk oltalmára, mind addig, valameddig az hadak fönn fógnak maradnyi és a meddig említett Nemes Moson vármegyének fog kivántatnyi, az természet szerint való pogány ellenséghnek meg verésére és országunk szabadulására nézve mái napon az Nemes Vármegye szolgálatyára beálván, vettünk föl azon Nemes vármegyétűl, követe által, ugymint Nemzetes Vitézlő *Armpruster* János, *Naszvadi* András, *Poor Istvány* és *Billigrant Éliás* uraimék által, két hó pénzt: és ugyan én Kocsa Ferencz az fő hadnagyságra két hóra, Hatvan forintokat, Kelemen György vice hadnagyságra harmincz forintokat, Sörös Mihály a zászlótartóságra harmincz forintokat, Pelsőczi György a strázsa mesterségre huszonnégy forintokat és Horváth György, Bus Miklós és Tomay Istvány tizedesek mindenikünk husz, husz forintokat, ugy az közönséges Eötven nyolcz számu alattunk lévő katonák is, a mint nevezett szerint az lajstromban föl vannak irva, öt forintot számlálván egy hóra, ki ki két hó pénzt, tiz tiz forintokat vettünk föl. Kire nézve mi is assecuráljuk az Nemes vármegyét, azon föl vett fizetésért és hó pénzért, hiven és igazán, az ő fölsége szolgálatyára és hazánk oltalmára, fegyverünkkel szolgáljuk azon Nemes Vármegyét, az két holnapokig, azok eltelvén, tovább is fizetésünkért completo numero. És hogyha casu quo, katonáink közzül valamellik eltalálna maradni, tartozunk helyébe mást állétani és azon számot, ugy mint magunkkal együtt *hatvan öt lovast* tartozunk complete megtartanyi. Minthogy pedig ma mindgyárt az mustrárul alá nem mehetünk méltóságós Palatinus Urunk ő Nagyságához, nagyobb készűletnek okáért haza fordulván Selyére, onnét minden késedelem nélkűl és okvetetlen, holnap után való napon meg indulunk és valaholott méltóságos Palatinus Urunkat ő Nagyságát fogjuk találnyi, oda megyünk és ő Nagyságának magunkat azontul presentáljuk. Ezen föllebb megirt punctumokra penigh kötyük magunkat és jószágunkat, ha fogadásunknak eleget nem tennénk és az dologban fogyatkozás lenne, ugy hogy az Nemes vármegye mi rajtunk, személyünkön és jószágunkon kereshesse meg. Az Nemes Moson Vármegyének *dupla kék tafotából való zászlóját is, említett követei által kezünkhez vettük, amin egy felől az Nemes vármegyének czimere, más felől penigh Boldogh Asszony képe vagyon*, melyet is, békességesen és szerencsésen vissza hozván, tartozzunk vissza adnyi. Ugy én Kocsa Ferencz fő

hadnagy az katonaságra erogált kölcségemért is vettem föl, föllebb megnevezett Billigrant Éliás Uramtól, huszonöt forintokat. Kiről attuk ezen assecuratoria reversálisunkat és egyszersmind az fölvett két hó pénz végett való quietantionális levelünket. Költ Somorjában. Die 2 Juli, 1684. Az egész tisztekre és közönséges katonaságra föl vett fizetés és hó pénz egy summában teszen, nyolcz száz kilencz forintokat, idest 809 fl. Én Kocsa Ferencz, mp. fő hadnagy, (P. h.) Én Kelemen György mp. vice hadnagy (P. h.). Én zászló tartó Seres Mihály, mp. (P. h.). Én Pelsőczy György strázsa mester, mp. (P. h.) Tizedesek első Horvát György, Bus Miklós és Tomai István xxx. Eredetije Moson vármegye levéltárában.

Jegyzet: 1684 tavaszán Leopold megindítá nagy és általános hadjáratát a török ellen. *Lothringeni Károly* a fősereggel, melynek vezérei *Badeni Lajos* és *Neuburgi Lajos* herczegek, *Stahremberg*, *Salm*, *Caprara*, *Souches* és más tábornokok valának, Budavár vissza vételére készült; előnyomulásában június 27-dikén Váczná a törökök egy előretolt hadtestével megütközvén, azt megverte s nehány nap múlva Buda alá érkezett, hol az ostrom azonnal megkezdődött.

Hogy a siker biztos legyen, minden erő megfeszíttetik. A vármegyék szintén sietve küldik csapataikat Buda alá.

Mosony vármegye is hatvanöt lovast küld oda s okmányunkból az azonkori hadfogadás érdekes képét látjuk, annak jogi fogalmát, a zsold nagyságát, hogy addig tartoznak szolgálni, a meddig a zsoldot rendesen megkapják.

A megyei csapatok a nádornál jelentkeztek, ki, hogy a Buda alatt levő fősereget biztosítsa, 3000 emberrel Érsekujvárt vétette körül, két ezret a Rába-vonal védelmére küldött, ugyanannyit pedig Leslie tábornok alá a Drávához rendelt. A három hely közül valamelyikre került a mosonyi csapat is.

Érdekes még, hogy a csapat, a megyének dupla kék tafotából készült zászlóját is magával viszi, mi a régi bandériális szervezet idejére emlékeztet. *Dr. Szendrei János.*

Az 1741-ik évi fölkelés számereje. Ama nevezetes fölkelés, mely Mária Terézia trónjának megmentésére a magyarok által fölajánltatott, s mely eredetileg 100,000 főre terveztetett, e magas számot soha sem érte el. Egy érdekes dolgozat[1]) osztrák források alapján a fölkelés valóságos számerejét 1742-ik év végén 14,877 fő gyalogságra és 13,699 lovasra, összesen tehát 28,576 főre teszi.

[1]) Alexich százados czikke: Mittheilungen des k. und k. Kriegsarchivs V. kötet, 1891.

De még ez erő sem jutott teljesen az ellenség elé, amennyiben az okiratokból biztosan csak a következő magyar fölkelő csapatok mutathatók ki:

1. A cseh-morvaországi főseregnél: 9 gyalog zászlóalj = 5400 fő.

2. Khevenhüller hadtesténél Bajorországban: 6 zászlóalj = 3600 fő, és 1056 lovas.

3. A magyar-morva határon alkalmaztatott 1809 fő lovasság.

4. Pótlásra, és a rendes huszárezredek kiegészítésére fölhasználtatott 7400 lovas.

Az ellenség előtt alkalmazott magyar fölkelő csapatok összes száma tehát 9000 fő gyalogság, 10,646 fő lovasság, összesen tehát mintegy 20,000 fő volt. Így mondják az osztrák források.

A bajor választó fejedelem levele gróf Nádasdy Ferenczhez, a leuthení csata után. Az 1757-ik évi hadjárat fényes eredményét megsemmisítő leutheni csata után, a csatavesztés okai közt fölemlíttetett az is, hogy a cs. hadseregnél beosztott segélycsapatok magatartása nem volt megfelelő. Ez ügyre vonatkozik Miksa József bajor választó fejedelem alábbi levele, melyet azért intézett gróf Nádasdy Ferencz lovassági tábornokhoz, mivel a bajor csapatok az ő közvetlen parancsnoksága alatt állottak.

A levél eredetije [1]) így hangzik:

Munic le 30 Decbr 1757.

Monsieur le Comte. J'ai appris avec beaucoup de plaisir les égards que vous avez eu pour mes troupes pendant cette Campagne. L'effet qu'elles ont ressenti de vos soins, m'engage à vous en faire connoitre ma Sensibilité et la parfaite reconnasisance, que je vous en ai. Je ne doute pas, qu'elles n'aient remplis leur devoir et soutenû l'ancienne reputation, qu'elles ont acquise, et qui les a toujours fait distinguer. — Cependant la bruit, qui attribue aux troupes auxilières le sinistre succés de la bataille du 5 de ce Mois, me donne lieu de soupçonner, que les miennes n'y fussent comprises, et qu'elles n'eussent manqué au devoir et à la valeur, que je m'attendois d'elles. — Pour me tirer de l'inquietude que ces rapportes équivoques me donnent, vous m'obligerez sensiblement en m'informent naivement de la façon, de la quelle mes troupes se sont conduites dans les diferentes actions oû elles ont été employées. — La confience que j'ai en votre personne, authorisera le témoignage que vous leurs en donnerez et je desire bien sincerement de rencontrer des occasions

[1]) Nádasdy-levéltár. Levelezések.

pour vous prouver la parfaite estime avec la quelle je suis, Monsieur le Comte, Votre affectionné. Max Josef Elector.

München, 1757 deczember 30-án. Gróf Ur! Örömmel vettem tudomásúl, hogy Ön csapataimat a lefolyt hadjárat alatt kiváló figyelemben részesítette. Csapataim érezték az ön gondoskodásának hatását s ez arra kötelez, hogy Önnek ezért elismerésemet s teljes hálámat kifejezzem. Nem kételkedem abban, hogy kötelességöket teljesítették, hogy igyekeztek régi jó hírnevöket fentartani, mely törekvés őket minden időkben kitüntette. Mindazonáltal híre jár, hogy a folyó hó 5-én vívott csata végzetes eredménye a segélyhadaknak tulajdoníttatik, s így tarthatok attól, hogy csapataim is ezek közé számíttatnak, s hogy vétettek a kötelesség ellen s nem harczoltak oly vitézséggel, milyet tőlök vártam. Az ezen bizonytalan hírek által előidézett nyugtalanságom eloszlatására Ön nagy mértékben lekötelezne, ha velem őszintén közölné, mint viselkedtek csapataim mindazon vállalatoknál, melyeknél alkalmazást nyertek. A bizalom melylyel az Ön személye iránt viseltetem, hitelesítendi a bizonyítványt, melyet Ön csapataimnak adni fog, s őszintén óhajtom az alkalmat, hogy a teljes tiszteletet, melylyel Ön iránt, gróf úr, viseltetem, bebizonyíthassam. Melylyel maradtam híve. Miksa József, választó fejedelem.

A Bercsényi-huszárok Gerpinnesnél. A franczia forradalmi háborúk kezdetén, 1792-ben még két magyar huszárezred állott franczia szolgálatban: az Eszterházy és a Bercsényi huszárezredek, mindegyik 4 században mintegy 550 lovast számlálván.

A Bercsényi-ezred azonban 1793-ban előbb a szövetségesek oldalán küzdő emigransokhoz, majd később az osztrák hadsereg magyar huszárjaihoz csatlakozott s ezentúl velök együtt versenyzett a magyar huszárok babérainak gyarapításában.

Az 1794-ik évi németalföldi hadjáratban a Bercsényi-huszárok gróf Kaunitz táborszernagy hadtesténél lévén beosztva, május 14-én azon különítményhez rendeltettek, mely gróf *Walsch* ezredes alatt a Sambre jobb partján Mettez-nél állott. E különítmény május 15-én parancsot kapott, hogy *Gerpinnes*-nél állást foglaljon s az ellenséget egy Charleroi-ból kiküldendő más csapattal egyetemben tartóztassa föl.

Walsch ezredes Gerpinnes mögött egy magaslaton vonúlt föl s itt várt 16-án a Charleroiból érkezendő támogató csapatra, mely azonban meg nem érkezett s a különítmény a franczíák május 17-én bekövetkezett támadásánál egyedűl maradt.

Közel 6000 fő volt a franczia támadó oszlop, 10 löveggel, mely ellen Walsch ezredes a Bercsényi-huszárokon kívűl csak egy zászlóaljat (51. ezred) és 4 löveget állíthatott.

A franczia oszlop a Gerpinnes-nél álló előrsöket visszanyomva, azon magaslat előtt fejlődött, melyen gyalogságunk és lövegeink már csatarendben állottak. A francziák ágyútüzét lövegeink oly sikerrel viszonozták, hogy a franczia parancsnok a támadó előnyomulást beszüntette.

E pillanatnyi zavart használták föl a *Görger* ezredes által vezetett Bercsényi-huszárok s a francziákat megrohanva, oszlopaikat visszavonúlásra bírták.

Az üldözésnél azonban majd rosszúl jártak, mert egy árkokkal és sövényekkel körűlvett terepmélyedésben egyszerre egy franczia zászlóalj arczvonalára bukkantak, mely a huszárokat össztűzzel fogadta.

Huszárainkat azonban ez nem hozta zavarba s árkokon, sövényeken áthatolva, a franczia zászlóaljnak rohantak. Rövid, de elkeseredett volt a harcz s miután a huszárok már közel 250 francziát lekaszaboltak, a zászlóalj megfutott, 48 foglyot hagyván a huszárok kezei közt.

A huszárok 23 embert és 21 lovat vesztettek.

Kaunitz táborszernagy a fővezérlethez tett jelentésében a Bercsényi-huszárok e támadását különös magasztalással említé föl.

Becsvágy és vitézség. Katonai becsvágy ép ugy a katona erényei közé sorolható, mint a vitézség; annál jobb, ha mindkettő egy személyben egyesűl.

Angyal Lipót, a volt báró Weidenfeld — most József főherczeg — magyar gyalogezred dobosa az 1809 ik év április 19-én Raszimnál, Orosz-Lengyelországban vívott ütközetben oly vitézséget tanúsított, hogy neve az ezredparancsnok által azok sorába vétetett föl, kik vitézségi éremre méltóknak találtattak.

A Varsóban működő bizottság azonban csak hat arany jutalmat szavazott meg neki. «Nem aranyok kellenek nekem,» mondá a derék dobos, «lemondok ezekről, sőt minden pótdíjamról, ha megengedik, hogy az érmet viselhessem.» Csak a bámuló tábornokok rábeszélése s azon kijelentés után, hogy mint katona köteles a jutalmat elfogadni, nyugodott meg végre, s az aranyakat zsebébe dugva, fogadást tett, hogy a legközelebbi ütközetben vagy megszerzi az érmet, vagy halva marad ott.

A derék fiú megtartotta szavát.

A Sandomir vár elleni rohamnál ama század, melynél Angyal volt, visszavettetett. Angyal ekkor az árokba ugrott s bajtársainak oda kiáltott: «Bajtársak, ebben az árokban fekszik az én érmem, jertek velem.» Dobját a mellvéden átvetve, átmászott s első volt a sánczokban. Itt egy gazdátlan fegyvert fölragadva, az ellenséges tűzérek ellen támadt, s azokat daczára a fején kapott sebnek, futásra kényszeríté. A legénység

a dobos példáját követve, utánna nyomúlt s a sáncz az ágyúkkal együtt birtokukba került.

Ezen bátor, a többieket is vitézségre serkentő tettéért Angyal az ezüst vitézségi éremmel díszittetvén föl, legforróbb óhajtása teljesülést nyert.

HADTÖRTÉNETI IRODALOM.

I. ISMERTETÉSEK.

Erdély és az északkeleti háború. Levelek és okíratok. A M. Tud. Akadémia történelmi bizottságának megbízásából bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi *Szilágyi Sándor*. Budapest 1891. Nagy 8-adr. VIII. és 635 lap. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Ára 5 frt.

Szilágyi Sándor érdemes történettudósunk, Erdély múltjának buzgó és fáradhatatlan kutatója, e kötetével egy újabb nagyérdekű gyűjteményt kezdett meg, mely földerítendi ama nevezetes, mozgalmas és fontos időszakot, melyben II. Rákóczy György s vele Erdély oly kiváló szerepet vitt.

A gyűjtemény ez első kötete az 1648—1655-ik évi időszakot öleli föl. Szilágyi Sándor minden év okirataihoz az események áttekintését tartalmazó bevezetést írt, míg a könyv végére egy közel 60 oldalra terjedő, becses jegyzeteket tartalmazó hely-, név- és tárgymutatót csatolt.

A kötetet Szilágyi az Akadémiában egy értekezés kiséretében mutatta be, melyben érdekesen jellemezte a harminczéves háború alatt párhuzamosan haladó, de azután egymástól eltérő két protestans állam: Brandenburg és Erdély azon törekvését, hogy önálló független államterületet alkossanak.

Brandenburgnak sikerült; belőle előbb a porosz királyság, majd a német császárság fejlődött ki, mig Erdély elbukott s még addig megtartott önállóságát is elvesztvén, ismét a magyar birodalomhoz csatoltatott.

Mi okozta Erdély bukását, miként foszlott szét ama nevezetes terv, hogy Erdélyből, a két Oláhországból és a czaporogi kozákok területéből, egy független új állam alkottassék, azt vannak hivatva a Szilágyi által összegyűjtött okiratok földeríteni, de a melyek nem csupán Erdély,

hanem a vele érintkezésbe állott más országok történetére is élénk világot vetnek.

A Chmielniczki Bogdán által vezetett kozák lázadás, a lengyel, svéd és orosz háború történetéhez, s a Rákóczyaknak e mozgalmakban való szerepléséhez becses adatokat nyújt Szilágyi gyűjteménye, mely a magyar történeti irodalom egy új s kíváló forrásműve.

A magyar királyi honvédelmi ministerium működése az 1877—1890. években. A honv. minister úr megbízásából, hivatalos adatok alapján írta *Bíró Pál* min. tan., a honv. min. elnöki osztályának vezetője. — Budapest, 1891. Két k., nagy 4-dr., XVI—399 és VIII—472 l.

A m. kir. honvédelmi ministerium működésének története az 1877-ik évig az e tárgyról megírt két munka által (A m. k. honv. min. működése az 1867—1872 és az 1873—1877 években) már ismeretes; az előttünk fekvő két hatalmas kötet ezen történetnek folytatását, harmadik szakaszát képezi.

Rövid 14 év történelmét foglalja magában e munka, melynek óriás terjedelmét csak akkor magyarázhatjuk meg magunknak, ha megfontoljuk, hogy e 14 év történelme egyértelmű a honvédség és az egész véderő újjászervezésének s a népfölkelés szervezésének történelmével.

S valóban csalódni fog az, ki e munkát kezébe véve, száraz történelmi adatok és statistikai táblázatok csoportosítását várja. — Ha van e műben hiba, úgy az mindenesetre csak a czímben van: nem árulja el, hogy mi rejlik alatta. — Mert a ministerium történetének kapcsán, nem csak az egész honvédség-, népfölkelés- és csendőrségnek ez idő alatti fejlődését vázolja az, hanem a lehető legrészletesebb felvilágosítást nyújtja ezeknek szervezetéről s az ezzel összefüggő kérdésekről, kiterjedve a legapróbb részletekre, úgy hogy a ki e szervezettel alaposan meg kíván ismerkedni, e munkát alig fogja nélkülözhetni.

Az első kötet a honvédelmi ministerium belső szervezetének leirásán kívül csupán a véderőtörvényekkel, s az ezekből kifolyóan felmerült rendeletekkel, intézkedésekkel, s mindezekkel összefüggő kérdésekkel foglalkozik: s egész tartalomjegyzékét fel kellene sorolnunk, ha utalni akarnánk mindazon részeire, melyek úgy katonai mint polgári állású egyénekre nézve közérdekűek.

A második kötet a honvédség, népfölkelés, csendőrség és a m. kir. honvédségi Ludovika Akadémia történetét tárgyalja az 1877—1890. évek-

ben, felölelvén a kiképezési, gazdászati, ellátási, egézsségügyi viszonyokban ez idő alatt beállott változások részletezését is.

A felsorolt adatokból látjuk, hogy a honvédség tényleges állományának létszáma 1877. évben tisztek- és tisztviselőkben 1291, legénységben pedig 9320, összesen 10,611 embert tett ki, minek ellenében az 1890. év, 1817 tiszt- és tisztviselő-, és 14,921 főnyi legénységből álló 16,738 emberével, 6127 főnyi szaporulatot tűntet föl.

A Ludovika-Akadémiára vonatkozó adatokból érdekes, hogy az újjászervezés utáni (1883—1890) években betöltés alá került 510 helyre összesen 1215, tehát a fölvehetőnél több mint kétszerte nagyobb számú ifju pályázott. — Az újjá szervezett Akadémiát immár négy évfolyambeli ifjak hagyták el, s valóban egyik legörvendetesebb részét képezi könyvünknek a kimutatás, mely szerint a IV. évfolyamba ezen négy évben fölkerült 207 növendék közül: 16 jeles, 81 igen jó, 95 jó, s elégséges osztályzattal csak 12 végezte és négy év alatt összesen csak 3 hagyta el betegség vagy más okból a tanfolyamot.

A népfölkelésre kötelezettek száma az 1887. évi első szervezés alkalmával összeírt 1.485,921 emberről az 1890. évben 2.222,031-re emelkedett, a II. osztályú népfölkelőknek évenkint történt fokozatos belevonása által.

Terünk nem engedi, hogy bővebben hozzászóljunk e jeles, valóban hiánytpótló műhöz, s csak azt jegyezzük még meg, hogy az igen díszes, izléses kiállítás a Pallas részvénytársulat nyomdájának becsületére válik.

T—y.

II. IRODALMI SZEMLE.

A) MAGYAR MUNKÁK.

A M. Tud. Akadémia történelmi kiadványai 1830—1890-ig. Ezen címet viseli azon jegyzék, melyet a napokban vett szerkesztőségünk s a melyben a Magy. Tud. Akadémia összes történelmi kiadványai, az árak megjelölésével, benfoglaltatnak.

Melegen ajánljuk ezen jegyzéket a t. érdeklődők figyelmébe, mert csekély összegen, igen szép és tartalmas szakkönyvtárt állíthat össze magának bárki.

A jegyzéket ingyen és bérmentve küldi meg a Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó hivatala.

Szilágyi Sándor: «Erdély és az északkeleti háború». Levelek és

okmányok. Budapest, 1890. VIII. és 635 lap. A Magy. Tudom. Akadémia kiadása. Ára 5 frt. Jelen füzetünkben ismertetjük.

Majláth Béla: Gróf Széchenyi István levelei. II. kötet. Budapest, 1890. 729 lap. A Magy. Tud. Akadémia kiadása. A nagy mű e második kötete 531 levelet tartalmaz az 1827-től 1839-ig terjedő időszakból, Majláth Bélának már az I. kötetnél általánosan elismert lelkiismeretes és gondos összeállításában.

Zichy Antal: «Gróf Széchenyi István külföldi útirajzai és följegyzései». Budapest. 1890. 440 lap. A Magy. Tud. Akad. kiadása. Ára 4 frt.

Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond: «Magyar nyelvtörténeti szótár». Ez érdekes műnek már második kötete is befejezéséhez közeleg. A legutóbb kiadott IX. füzet a «rőt» szóig terjed. Ára minden füzetnek 1 frt.

Id. Szinnyei József: «Magyar írók élete és munkái». A megjelent 6—8-ik füzet Bellényi Zsigmondtól — Botár Joachimig terjed.

Széll Farkas: «A nagybessenyői Bessenyei család története». Budapest, 1890. 8-adr. 304 lap.

Melczer István: «Okmányok a kellemesi Melczer család levéltárából». Budapest, 1890. 171 lap. Hadtörténelmi szempontból is érdekes okmányokkal.

Pauler Gyula: «II. Géza orosz-görög háborúi». Külön lenyomata ama jeles értekezésnek, melyet Pauler folyóiratunkban közlött.

Szederkényi Nándor: «Heves vármegye története». II. kötet. Eger, 1890. 504 lap. A mohácsi vésztől Eger elestéig, 1596-ig terjed. Ára 3 frt.

Dr. Váczy János: «Kazinczy Ferencz levelezése». I. köt. 1763-tól 1789-ig. Budapest, 1890. 8-adr. XVI. és 618 lap. A Magy. Tud. Akadémia kiadása. Ára 5 frt. Ez érdekes műre legközelebb még visszatérünk.

Gindely Antal: «Okmánytár Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez». Budapest, 1890. 8-adr. 443 lap. Kiadja a Magyar Tud. Akadémia.

Dr. Komáromy András: «Thelekessy Mihály, 1576—1601.» Külön lenyomata ama becses dolgozatnak, mely a múlt év folyamán a Századokban megjelent.

Gyulai Rudolf: «Komárom vármegye és város történetéhez». Komárom, 1890. 8-adr. 98 lap.

B) MAGYAR FOLYÓIRATOK HADTÖRTÉNETI VONATKOZÁSSAL BÍRÓ CZIKKEI.

(1890. IV. és 1891. I. negyed).

Századok.

Dr. Komáromy András: Thelekessy Mihály, 1576—1601. Negyedik és ötödik közlemény, melylyel a dolgozat befejezést nyer.

Dr. Wertner Mór: László erdélyi vajda nemzetsége. (X.)

Király Pál: A markoman háborúk. (I—III.)

Hodinka Antal: Chmeliniczkij Bogdán. (I—II.) Kosztomarov Miklós orosz történeti monografiája után írt érdekes dolgozat, mely e kiváló s a Rákóczyakkal szoros összeköttetésben állott kozák hetman szereplését ismerteti közelebbről.

Történelmi Tár.

Thallóczy Lajos: Levelek Heraclides Jakab és Zay Ferencz összeköttetései történetéhez. (III.) Befejező közlemény.

Szilágyi Sándor: Herczeg Rákóczy Zsigmond levelezése. (III. és IV.)

Oklevelek Teleky Mihály és a bujdosók diplomácziai alkudozásainak történetéhez. Az 1678-tól 1685-ig terjedő időszakról. (IV.)

Gőz, százados: Az 1688-iki hadjárat és Belgrád ostroma. (IV.) Német levelek és okiratok — szám szerint 34 — melyek 1688 május 8-ától, szeptember 10-ig terjednek.

P. Szathmári Károly: Gróf Bethlen Miklós tragœdiája. (I.)

Emich Gusztáv: Két magyar krónika. (I.)

Beke Antal: Az erdélyi káptalan levéltára.

Pettko Béla: II. Rákóczy György kormányzói utasítása.

Kropf Lajos: Adalék az 1532-iki török portyázás történetéhez.

Magyar Történeti Életrajzok.

A Történelmi Társulat e becses vállalata befejezte a múlt évben *Fraknói Vilmos* Mátyás életrajzát, melyet utolsó füzetünkben ismertettünk.

A folyó évi I. füzet *dr. Szádeczky Lajos* érdemes munkáját, Kova-

csóczy Farkas kanczellár életrajzát tartalmazza, melyet legközelebb fogunk ismertetni.

A Ludovika Akadémia Közlönye.

A lovasság mint csatatényező. Figyelemre méltó czikk, hadtörténeti adatokkal gazdagon támogatva. (X—XI.)

Fülek Henrik: Magyar hősök. (XI—XII.) Mint a bevezetésben mondatik, levéltári kutatások alapján írt, episodszerű események és életrajzok, melyekből azonban néhány már folyóiratunk hasábjain, sőt egyik-másik magában a Ludovica Akadémia közlönyében is megjelent, a többi pedig a Mária Terézia rend történetében és számos német könyvben föltalálható. Ezért kár volt a szerzőnek levéltárakban kutatni, nyomtatásban is könnyen meglelhette volna.

Hampl Richard: Az angol hadsereg élelmező szervezete az abyssiniai hegyi hadjáratban.

Cs. J. Adatok a magy. kir. honvédség történetéhez az 1889. és 1890. évről.

E derék folyóirat ezenkívül igen sok becses könyvismertetést tartalmaz hadtörténelmi munkákról, mely ismertetések mindíg tárgyilagos és érdekes modorban vannak írva.

Utolsó számából azt is látjuk, hogy pártolóinak száma az utóbbi években jelentékenyen megszaporodott, s ez a honvéd tisztikarnak a magyar katonai irodalom iránti rokonszenvéről, de egyszersmind a szerkesztőség buzgalmáról is örvendetes tanúságot tesz, mert *sok* olvasója csak *jó* folyóiratnak van.

C) HAZÁNKAT ÉRDEKLŐ KÜLFÖLDI HADTÖRTÉNETI IRODALOM.

Jahrbücher für die deutsche Armee u. Marine. (1891. évfolyam, 78. köt. 1. füz.). — *Kunz:* Ueber die Thätigkeit und Verwendung der preussischen u. österr. Reiterei im Kriege von 1866.

Lang, Die Belagerung von Lemberg durch den Kosaken-Hetman Bogdan Chmielnicki. 1648. (Ez értekez. megjelent az «Organ d. milit.-wissenschaftl. Vereine» cz. folyóiratban. 1890. 5. és 6. füz.) Chmielnicki hazánk történetében is szerepet játszott. L. *Hodinka* czikkét a Századokban (1891. évf. 40. s k. lap.)

Zrínyi Miklós, a szigetvári hős öltözetéről emlékezik meg a Mittheilungen d. österr. Museums. Ez évi 36. száma, a Bécsben rendezett

történelmi kiállítás alkalmából. A kiállított magyar öltözetek és fegyverek többnyire Eszterházy Miklós herczeg fraknóváraljai kastélyából valók.

A berlini *Militär-Wochenblatt* (1891. 19—20. száma) bő ismertetést közöl «A katonai Mária Terézia-rend történetéről».

J. Lehnert, Gesch. der k. k. Kriegsmarine. (II. rész. 1797—1802.) A közös hadügyminiszterium megbízásából. Bécs. Gerold. 1891. 464 lap. 8 Mark.

D. Nyhoff, De hertog van Brunswyk. (Haag. 1889.) E munka hőse Lajos Ernő braunschweigi herczeg, ki 1738—39-ben a törökök elleni hadjárat alkalmával hazánkban vezényelt és az osztrák örökösödési háborúban is, utóbb mint birodalmi tábornagy, részt vett.

Revue des deux mondes. (1890 decz. és 1891. január havi füzet). *Duc de Broglie:* Fin de la guerre de la succession d'Autriche I.

Forschungen zur brandenburgischen Geschichte. (1890. III. köt. 2. fele.) *Koser*, Zur Schlacht von Mollwitz. (1741.)

The United Service Magazine. (1891 január havi füzet.) Major G. B. *Malleson:* General Arthur Görgey and the hungarian war 1848—49. E czikk írója, elismert angol katonai író, szabadságharczunk végéről értekezik, miközben Görgey védelmére kel. Kivonatot közölt a P. Lloyd ez évi január 16-iki száma.

III. A MAGYAR HADTÖRTÉNETI IRODALOM REPERTORIUMA.

TIZENEGYEDIK KÖZLEMÉNY.

IMRE (1196—1204.) III. LÁSZLÓ ÉS II. RNDRE KORA. (1205—1235.)

Az *Imre* király korabeli belmozgalmakra, nevezetesen Endre herczeg pártütéseire nézve első sorban *Huber* Alfonz értekezése említendő, Studien über die innere Gesch. Ungarns im Zeitalter d. Árpáden. (Archiv f. österr. Gesch. 65. köt. 155. l. és «Gesch. Österr.» cz. műve. I. köt. 375 lap. — A Dráva menti híres jelenetről csak Spalatói Tamás közöl hírt, 50 évvel utóbb. — Imre halálának napját idáig mindíg 1204 okt. 27-ére tették történetíróink. Huber bebizonyította, hogy ez tévedés. Imre t. i. már korábban halt meg. (Századok 1885. 430 lap.)

A IV. keresztes hadjárat 1204, melylyel kapcsolatban Velencze Zárát elragadta, nagyszámú irodalmat idézett elő. Lásd ezt egybe-

gyűjtve: *Pohler*, Bibliotheca histor. militaris czimű művében. I. 92—93. l. — Továbbá: *Tessier* J., La quatrième croisade. La diversion sur Zara et Constantinople. (1885. Paris. Leroux.)

II. ENDRE KORA.

A galicziai hadjárat 1213. Újabb irodalom: *Huber*, Gesch. Österreichs I. 422. l. — *Matijow*, A lengyel-magyar viszály története Galiczia birtokáért. (Lembergi II. áll. gymnas. 1886. évi programmjában.) — *Lovcsányi:* Adalékok a magy.-lengyel érintkezés történetéhez. (Századok 1886. 432—439. l.), hol az ideszóló lengyel és orosz irodalom is található. — *Roepell* és *Wertner* eml. művei (145. l.).

A Bánk-Bán-féle összeesküvés 1213. A régibb irodalomból: *Valkai* András, Bánk Bán historiája. (1574. Kézirat a Magy. Nemz. Múzeumban. 4°. 1067. sz.) — *Pesty Frigyes:* Chronolog. vizsgálat B. B. körül. (Pesti Napló. 1856. 263. l.) — Történeti kézikönyveink kivétel nélkül elavult felfogásnak hódolnak és hamis adatokat közölnek. Hogy ez összeesküvés politikai indokokból eredt, ezt először is *Pauler Gyula* mutatta ki: «A történet Bánk Bánja». (Nemzet. 1883 április 29. és máj. 3.), szintúgy *Huber A.* (eml. akad. értekezésében). Pauler a Budap. Szemlében (1887. 123. sz. 465—66. l.) visszatért e kérdésre. — Az újabban napfényre került Annales Colonienses jelentése (Mon. Germ. Ss. XXIV. 15.) különösen figyelemre méltó. — A szintén ideszóló lengyel-orosz Hypatios-krónikáról l. a Budapesti Szemlét (1873. 439. l.). — Legújabban megjelent: Bánk Bán Melindája, *Pór Antaltól.* (Erdélyi Múzeum. Bölcs.-nyelv. osztály. 1890.)

Összeállította:

Dr. Mangold Lajos.

MAGYAR HADI SZABÁLYZATOK GYÜJTEMÉNYE.

Apafy Mihály erdélyi fejedelem hadi edictuma 1682 aug. hó 5-éről.

Nos Michael Apafi Dei gratia Princeps Transilvaniae, partium regni Hungariae Dnus et Siculorum Comes.

Az jó rend lévén minden dolgoknak lelke és semminémű társaság a törvény és illendő fenyíték nélkül meg nem állhatván, hogy ez mi Istenünk dicsőségére, a Magyar nemzet lelki s testi javára, a mi országunknak is békességes megmaradására czélozó igyekezetünk hadainkkal való megindulásunk is kivánt boldog végét annál jobb módjával elérhesse, ez alább megirt közönséges edictumunkat kiadni szükségesnek itéltük. Melyhez képest mind erdélyi s mind Magyarországi minden rendbeli hadaink ez alább specificalandó büntetések alatt magokat alkalmaztatni tartozzanak, melyek e szerint következnek:

I. Minden emberek szekerei a Szekérmesterek rendelése szerént járjanak, egymásra szekereket ne hajtsák, egymást ne confundálják, legfőképpen penig ágyus s munitiós szekereket ne hajtsák s ne verjék ki az útból és azokat ne akadályoztassák, szekereknek elvagdaltatása és rajtoklevő egyetmásoknak fel praedáltatásának alatta.

II. Az megszállásban kiki azt a rendet és helyet tartsa meg, valamelyet a tábormester mutatand, egyébaránt megpálczáztatik érette; ugy az utazásban is, kiki azt a rendet kövesse, a melyet Főgenerális uram parancsol mi akaratunkból a tisztviselőnek, az ő büntetése alatt.

III. Amaz Istent ő Felségét méltó büntetésre inditó, hallásra rettenetes káromkodó Szitkok, ugymint: *ördög adta, teremtette, ördöglelkü, ördöghitü*, s egyéb hajat felborzasztó káromkodások senkitül ne hallassanak. Egyébaránt valakitől olyan hallatik, minden kegyelem nélkül kővel veretik agyon.

IV. Az táborokon kivül senki hálni ne merészeljen, hanem minden ember estve betakarodjék, mert meghal érette.

V. Mikor tábor meg akar indulni, senki zászlója alól zsákmányra ne menjen, hanem kiki zászlója alatt járjon és azt el ne hagyja a tábor megszállásáig és akkor aztán az merre a Főstrása mondja, arra menjenek zsákmányolni. Egyébiránt a ki ez ellen cselekszik, elsőbben lovától, fegyverétől megfosztatván, megpálczáztatik; azután, ha ugyanezent követik, meghal érettek.

VI. Zászlóját kiki Kapitánja, Ispánja vagy Hadnagya Szállására kisérje és annak híre nélkül zsákmányra ki ne menjen, akkor is csoportosan járjon és a kit eleiben rendelnek, attul hallgasson, mert keményen megpálczáztatik.

VII. Senki reggel a táborbúl Jézus kiáltás előtt ki ne menjen, mert mindenétől megfosztatik.

VIII. Az táborban estve senki Jézus kiáltás után lövöldözni, zenebonát indítani ne merészeljen, mert meghal érette. Sem a korcsomárosoknak bort árulni, vagy mások ott inni meg ne próbálják, mert boroknak fenekei kivágattatnak és az ott ivók penig keményen megpálczáztatnak.

IX. Valaki zsákmányra megyen, lovat, kabolát, fehérruhát, egyéb házi pokroczot, ruházatot el ne hozzon, szegény embereket ne fosztogasson, ne sarczoltasson, kastélyokat, udvarházakat, falukat, malhákat, méheket, templomokat s annak kerítését, scholákat fel ne verjen, reájok ne szálljon, oda takaríttatott szegénység javait ne háborgassa, fel ne gyujtsa, mert minden kegyelem nélkül meghal érette.

X. Koplyáját senki szekeren ne hordozza, hanem kezében tartsa s arra szorgalmatos gondot viseljen, zászlója alatt járjon, széljel ne maradozzon, se oldalfélt seregén kivül ne járjon, sem elől ne menjen az rendelésen kivül, mert keményen megpálczáztatik érette. Ugy az Kapitányok, Hadnagyok is arra szorgalmatos gondot viseljenek, hogy alattok valójok zászlójok alatt járjanak, széljel azokat — tisztességek vesztések alatt — ne bocsássák. —

XI. Senki az táborra jövő menő szegénységet, de annyival inkább a kik élést hoznak akár pénzre, akár egyébként, ugy a kik a táboron holmit árulnak, megtartoztatni vagy tőlük erővel elvenni s megfosztani ne merészelje, mert meghal érette.

XII. Lovas szekereket, a ki seregével elérkezik, megengedtük, hogy seregével együtt járjon, hogy az urával együtt szállhasson meg; ökrös szekerek penig a tábor előtt vagy utánna, a mint az alkalmatosság hozza és a mint a Főszekérmesterünk rendeli, ugy járjanak és kinekkinek azok mellett levő emberei a mi Főszekérmesterünktől hallgassanak, azok mellett senki is, a ki oda nem rendelt katona, ne járjon; mert ha azt cselekszi, elsőbben megpálczáztatik, ha másodszor is, meghal érette.

XIII. Haragból senki a táboron fegyvert ne fogjon, mert keze vágattatik el; ha ki vért ont, meghal érette.

XIV. Valaki erőszakot tészen, kegyelem nélkül feje vétetik; a ki penig szabad személylyel paráználkodik, az akasztófa alatt keményen megpálczáztatik; ha penig azután is azont követi, meghal érette.

XV. Valaki legkisebbet is lop, meghal érette.

XVI. Szolga urát, valamig a hadakozás tart, akaratja kivül el ne hagyhassa; ha ki penig elszöknék, akármely zászló alól is, kiadattassék, kit is az ura akár felakasztathat érette. Ugy senki a maga zászlója alól más zászló alá ne menjen, mert meghal érette.

XVII. Ha a Magyarországi Vármegyéknek zászlójok lészen, minden seregből a nemesség zászlója alá kiadassék; egyébiránt valamely tiszt ki nem adná, gyalázatosan tisztitől fosztatik meg.

XVIII. Senki Salva gvardákra támadni, vagy oltalom, a Mi és generálisunk ő kglme úti levelünket semmiben tartani, ne merészelje; hanem valamely Kastélyban, Udvarháznál, Városnál, Falunál vagy embernél afféle lészen, annak engedelmeskedni kiki tartozzék. Sírokat felbontani, halottakat megfosztani, fel ne tegye, mert megkell halni.

XIX. Ha az útban az ellenség valamely sereget megütne, a más sereg az ő rendit meg ne bontsa, hír nélkül meg ne forduljon, confusiot, zürzavart ne tegyen, hanem várjon a Mi, vagy fő generalis Uram, vagy fő kapitánja, ispánja parancsolatjátul, egyébiránt ha ki ez ellen cselekszik, meghal érette. Nappal is a táborban, kivált a mi sátorunkhoz közel, a lövöldözés nem engedtetik, hanem a ki puskáját akarja probálni, menjen felfelé, különben megpálczáztatik. Ha ki penig akármikor is ugy lő, hogy ember sebesedik miatta, annál inkább, ha meg hal, meg kell halni érette; ha mi egyéb kért tészen penig puskájával: meg kell fizetni.

XX. Táborunkban be szállásnak idején minden seregnek előljárója erre igen szorgalmatos gondot viseljen, hogy gazul kiáltozva, nyargalva, senki le ne szálljon, hanem szép csendesen, egyik sereg a másiknak elébb való meg szállását engedje és várja és szép renddel ugy szálljonbe kiki; egyik sereg a másiknak mutatandó helyiben ne szálljon, hanem aval elégedjék meg kiki, a melyet tábormesterünk mutat. Ha mely tisztviselő az ellen cselekszik, tisztitül megfosztatik és táborunkból kiüzetik.

XXI. Minden Hadnagy az alattavalokra oly szorgalmatosan vigyázzon, hogy híre nélkül senki, sehová ne járjon; kinek-kinek sátorát, kalibáját ottan-ottan meglátogassa, ha valakit meg tapasztal, hogy híre nélkül ment ki, azt visszavárja, megfogja és kapitánja kezébe vigye, az penig a Mi, vagy főgenerálisunk kezébe. Azt is megvigyázza, ha kinél feljebb meg tiltott marhát, vagy fehérruhát talál, megfogván kapitánja

kezibe vigyen, a penig a Mi kezünkhez vagy fő generális Uram kezébe hozza.

XXII. Valaki falut, várost vagy házat parancsolat kivül fel gyujt, kegyelem nélkül meghal érette; a ki penig a tábor helyet fel gyujtja és a táborhelyen való tüzet meg nem oltja, hanem ugy hagyja, erősen megpálczáztatik.

XXIII. Hamis hírt senki ne költsön, a tábort ne ijesze, mert meghal érette, hanem kiki, mi hírt, kivált táborunk veszedelmére czélzot Hadnagyának, az Kapitánjának, Kapitánja penig Nekünk vagy generális Uramnak tartozik feje veszte alatt bemondani.

XXIV. Mások quartélyára senki ne szálljon arra; zsákmányra ne menjen, mert meghal érette.

XXV. Ha az ellenségnek valaki legkisebb dologban is kedvezne, vele colludálna, vagy annak a Mi, vagy Főgeneralis Uram híre nélkül sugatna, meghal érette.

XXVI. Ha valaki követet vagy postát találna olyat, a ki ellenségtől mi hozzánk jöne, avagy olyat, a ki mihozzánk szöknék, ugy egyéb utazó embereket is: senki ne háborgassa, sőt táborunkba bekisérje. A ki ellenség levelét intercipiálná, felszakasztani ne merészelje, vagy ha akárminémü rabot fog is, ne dugassa, meg ne sarczoltassa, hanem a mi, vagy főgenerális uram kezekhez hozza, a kik ez ellen cselekesznek, kegyelem nélkül meghalnak érette.

XXVII. Valaki tolvajságban találtatik s reá bizonyosodik, kegyelem nélkül meghal érette. Ha ki penig efféle dolgot meghallana, a káros ember kérésére tolvaj után nem menne, azt meg nem fogná és főgenerális uram kezéhez nem hozná, mint orgazda, az is hasonló büntetéssel büntettetik meg.

XXVIII. Valaki a munitios szekerek és egyéb lövő szerszámok körül, a kinek azokhoz közi nincs, Jezus kiáltás után, Főképpen éjszakáknak idején találtatik, megpálczáztatik érette.

XXIX. Minden rendek és seregek, valakik táborunkban vannak, ugymint Vármegyék, Székely és Szász Székekbeli vitézek, hópénzes katonak s gyalogink a bujdosó Magyar nemzetnek minden rendei Mi utánunk Tekintetes Nemzetes Széki Teleki Mihály főgenerálisunktól, ő kglme után penig Kapitányoktól, Hadnagyoktól függjenek s hallgassanak, valamit a nekünk való szolgálatban fognak parancsolni: engedelmességgel fogadják, tisztviselőjöket megbecsüljék; a tisztviselők is egymást becsületben tartsák, egyik a másik tisztibe magát ne avassa.

XXX. Minden Hadnagy Kapitánja mellet sergiben járjon, hogy inkább alattvalóit minden kiszáguldástól meg tartóztathassa és a szük-

ségnek idején a Kapitánt s Hadnagyot ne keressék, hanem a szolgálatra mindenkor készen elő állhasson. A katonákat a hadnagyok a zászló alól nyargaloczásra s csudálkozásra ki ne bocsássák, egyik sereget másiknak eleibe vagy utána a rendelés ellen mind menetekben, mind szállóhelyen ne bocsássák. Ezeket tisztességekre s becsületekre parancsoljuk a tiszteknek.

XXXI. Senki is szekere mellett olyan lovas szolgáját, olyant a ki zászló alá is be van irva, ne jártasson, mert lovától megfosztatik.

XXXII. Az uton való menetelben, vagy a tábornak veszteg létében is sas vagy nyul után, akármiféle vad és madár után ne rivalkodjék, ne futassanak a seregek, hanem a kinél agár lészen, üzesse az.

XXXIII. Seregekből hátra ne merjen senki menni vagy maradni dulásért, tolvajlásért, praedálásért, mert meghal érette.

XXXIV. A fő profont egy élésmesteren kivül senki semmi éléssel szabados ne legyen, hanem táborunk szükségére valahová Mi, vagy főgenerális uram mit parancsolunk, minden helyekből igazán beszolgáltatván az élést, ugy rendelje a profontmester, hogy mindeneknek magokhoz egyenlő szükségek betelvén, senki meg ne bántodjék és meg ne fogyatkozzék élésből.

XXXV. Senki se készülőt, se felülőt se dobbal, se trombitával veretni ne merészeljen, hanem a mi dobunkhoz és trombitánkhoz tartozzék minden. A felülőt mindazáltal ha mi megfútatjuk. szükség minden Seregekben megfútatni vagy verni; de készülőt nem, hogy mennél hamarébb össze gyülhessenek. A Strázsa álló sereg, ha el találnának alunni és vigyázatlanságok miatt kár következnék, büntetések álljon a Strázsamestereken.

XXXVI. Az artilleriae magistertől függjön minden, valaki a munitio mellett van, mind gyalogok, pattantyusok, ugy hogy baromból meg ne fogyatkoztassa a munitiót, se alattvalókat élésből, sem penig a barmokat, valakinek mit parancsol s meg nem fogadja, szabados büntetése legyen Főgondviselőjének rajta.

XXXVII. A piaczok állapotja, hogy jó karban legyen: minden vásárbirótól függjön, ugy hogy senki, sem a vevő ne vegyen, sem az adó ne adjon semmit a vásárbiró limitatioja nélkül, hanem a kit mire rendel, ahoz alkalmaztassa minden rend magát.

XXXVIII. Valahol a tábor megszáll, sem hadnagy, sem kapitány mi hirünk nélkül semmi lovast ne küldjön sehová, se bocsásson, hogy valami derék veszedelem effélébül ne legyen, vagy főgenerális uram akaratja s híre nélkül ezt ne cselekedje, hanem kiki becsületi alatt zászlója alatt találtassék.

XXXIX. Ha kinek mi injuráltatása lészen, kardot érette ne vonjon, mert megkell halni, hanem hadi biránk előtt prosequálja dolgát.

XL. Valaki a tábor kárára valami hírt hallana: nekünk főgenerális uramnak, vagy kapitánjának, ispánjának meg nem jelenti, törvénynyel megöletik.

XLI. Minden seregek előljárói szorgalmatosan vigyázzanak, hogy a tábor megszállásakor a vitézlő rend a nyerget mindjárt le ne szedjék, hanem csak két óráig is várakozzék, és az alatt a terhet lerakván, azután kimehetnek zsákmányolni; de a kapitány vagy hadnagy a sereget egyszersmind ki ne bocsássa, hanem negyed, legfeljebb harmad részét, kikkel is jó vigyázó előttökjárót bocsásson el, hogy a zsákmánylokat megszakadozni ne hagyja; midőn egy része zsákmányol, más része vigyázzon; visszajöve is szép csendesen egy seregben jöjjenek, egymásra vigyázzanak s egymást a terhelésben segitsék. Ha kik ezt meg nem tartják, ha kapitány lesz vétkes, tisztitől gyalázatosan megkell válni; ha hadnagy, keményen meg hárompálczáztatik; ha közlegény, először megveretik, másodszor is, harmadszor megöletik.

XLII. Minthogy ezen táborozásunk Isten nevében, Isten dicsőségiért kezdetett, hogy Ő Felsége bennünket feltett szándékunkban és dolgunkban boldogítson: kivántatik, hogy könyörgésinkkel ottan-ottan az egeket hasogassuk és nyomoruságunk alól felszabadítása felől való imádságinkat az Istennek füleibe bocsássuk és őtet hijjuk segitségünkre töredelmes szivből. Annak okáért, hogy minden ember, mindenféle fertelmes élettől, undok szitkozódásoktól, ártatlan vérontástól magát meg tartoztassa minden időben, de kivált most, igen szükséges; hanem kiki, a mennyire gyarlósága engedi, éljen szentül, hogy az Isten mindnyájunknak adjon győzedelmet ellenségünkön.

XLIII. Valaki hamis híreket költ, azt a táborban szélylyel hinti, a vitézlő rendeket rettenti s fascinálja, compertu rei veritate, megöletik érette.

Datum et actum in arce nostra Szamosújvariensi, die quinta mensis Augusti, Anno Dni Millesimo sexcentesimo octuagesimo secundo.

Apafi mpr. ps. Nagy, borított pecséttel ellátva.

Eredetije a gr. Teleki-nemzetség közös levéltárában, Marosvásárhelytt 761. sz. a. Missilisek.

Közli:

Koncz József.

MONTECUCCOLI RAJMUND GRÓF, TÁBORNAGY.

AZ 1664-IK ÉVI MURA-RÁBA MELLÉKI HADJÁRAT ÉS A SZT.-GOTTHÁRDI CSATA.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

Két rajzmellékkel.

Zrínyi Miklós a költő és hadvezér hadtudományi munkáinak rendezése és commentálása alkalmával behatóbb tanúlmányokat tettünk Zrínyi időszakára s azon eseményekre vonatkozólag, melyekben Zrínyi részt vett, vagy a melyekben egy vagy más tekintetben érdekelve volt.

E tanúlmányok egy részét már előbb szerencsések voltunk e folyóirat t. olvasóinak bemutatni,[1]) s az érdeklődés, mely újabban Zrínyi felé fordúlt, arról győzött meg bennünket, hogy a magyar közönség rokonszenvesen fogadja azon közléseket, melyek Zrínyi Miklósnak, a magyar történelem e kiváló alakjának, életére és katonai szereplésére vonatkoznak.

Zrínyi Miklós magyar nemzeti hős volt, a szó legteljesebb értelmében. A küzdelem, melyet egyrészt az országot lenyügözve tartó török, másrészt a nemzet önállóságának s függetlenségének megsemmisítésére törekvő császári hatalom ellen folytatott, a magyar nemzet küzdelme volt, s Zrínyi volt ez időszakban a nemzet leghivatottabb, legméltóbb képviselője.

A harczot Zrínyi részint mint államférfiú, a szó és a toll hatalmával, részint mint katona, éles kardjával küzdötte végig, s

[1]) Hadtörténelmi Közlemények I. 1888. 632—645., II. 1889. 1—19., III. 1890. 81—115. lap.

nem szünt meg tevékeny lenni, míg csak toll és kard a haldokló kezeiből ki nem esett.

Nem a mi feladatunk az, hogy Zrínyinek államférfiúi tevékenységét vázoljuk, hogy méltányoljuk az erőfeszítéseket, melyeket a nemzet önállóságának megvédésére tett; ellenben kötelességünknek tartjuk Zrínyi katonai egyéniségét kidomborítani, s az eseményeket, melyekben Zrínyi mint hadvezér részt vett, a katonai szaktudomány segítségével megvilágítani.

Mert e tekintetben mindeddig még kevés, úgyszólván semmi sem történt; Zrínyinek katonai szereplését csak német és osztrák forrásokból ismerjük, oly művekből, melyek nagyobbára I. Lipót országlásának dicsőítésére írattak, melyek Zrínyivel — kinek jelentékeny szerepét vagy nem ismerik, vagy ismerni nem akarják — csak mellékesen foglalkoznak, s kinek tetteit mindig egyoldalúlag, sőt nem ritkán rosszakarat sugallta mostohasággal bírálják el.

A források ugyan nem szaporodtak meg, mert a mit történetbúváraink Zrínyi korára s katonai szereplésére vonatkozólag a levéltárakból eddig napfényre hoztak, vajmi csekély. De a meglevő források tanúlmányozása is más eredményekre vezet, ha a tanúlmányozó a dolgokat nem valamely hatalom dicsőítése, hanem a történelmi igazság kiderítése szempontjából tekinti, s igazságot kíván szolgáltatni az események egy oly szereplőjének, kit a korabeli, sőt a későbbi katonai írók is, elnyomni, dícsőségétől megfosztani törekedtek.

E szempont vezetett bennünket azon dolgozatoknál, melyeket Zrínyire vonatkozólag eddig közöltünk, s e törekvés ad jogosúltságot a jelen kis munkának is.

Nem dicsőíteni akarjuk Zrínyit, de mint magyar katona igazságot akarunk szolgáltatni a magyar hadvezérnek, kit mint katonát nagynak tartunk, kire a magyar nemzet, mint a legnagyobb katonai szellemek egyikére, méltó büszkeséggel tekinthet.

Egy kis kövecske lesz talán e dolgozat is azon nagy és fényes épülethez, a magyar nemzet hadtörténelméhez, melynek megalkotása a következő — reméljük kedvezőbb viszonyok közt működő — írói nemzedék föladata.

I.

A MURA-MELLÉKI HADJÁRAT.

Előzmények.

Az 1663-ik évi hadjárat kudarczai után Zrínyi fényes téli hadjárata, ezután pedig Kanizsa sikertelen ostroma következett.

Az egyesült magyar, osztrák és német sereg, daczára Zrínyi leghevesebb ellenzésének, Köprili Achmed nagyvezír seregének közeledtére Kanizsa ostromát felbenhagyta és a nélkül, hogy a harczot fölvenné, visszavonúlt a Mura-vonal mögé, Zrínyivár falai alatt oltalmat keresendő.

Június 3-án ért a vegyes sereg Zrínyivár alá; létszáma, a bajorok 4000 főnyi hadának csatlakozása folytán, a szenvedett veszteségek daczára még körülbelől 20,000 fő volt.

Hogy mi történjék ezután erre nézve a háromfejű fővezérlet megegyezni semmiképen nem tudván, az intézkedések Bécsből várattak.

Bécsben a viszonyok következőkép állottak:

A regensburgi hadi terv, mint azt már más alkalommal kifejtettük,[1]) nem akarván sem Montecuccolit, sem Zrínyit mellőzni, mindkettő tervezetét elfogadta s a két, egymástól merőben ellentétes, tervből egy harmadikat alkotott.

A helyett, hogy az erőket egy kézben egyesítette s egy irányban alkalmazta volna, három hadsereget alakított, melyek mindegyike magában erőtlen levén, előrelátható volt, hogy a siker a várakozásnak megfelelni nem fog.

Belátta ezt nemcsak Zrínyi, de Montecuccoli is, ki ez iránt a hadi tanácsnak előterjesztést is tett, de az intézkedéseihez ragaszkodván, a seregek megalkottattak.

A fősereg tehát, mely Montecuccoli alatt, mintegy 30,000 fővel Magyar-Óvárnál, a Duna völgyében állott, a felső-magyar-

[1]) Lásd a f. évi I. füzet közleményét: Zrínyi Miklós a költő, mint hadvezér.

országi vagy északi hadsereg, mely Souches alatt mintegy 10,000 fővel a Vág mellett megalakúlt és a drávai vagy déli hadsereg végre, mely Zrínyi, Hohenlohe és Strozzi alatt 18,000 főnyi számerőben Zrínyivárnál gyülekezett, hadműveletekre készen állottak vagy legalább készen kellett volna, hogy álljanak.

Ámde e hadseregek közűl csupán az északi és a déli hadsereg lépett tényleg működésbe, a Montecuccoli alatt álló főssereg mozdulatlanúl maradt M.-Óvárnál.

Hogy miért, annak az osztrák forrásokban fölhozott késedelmes gyülekezésen kívül még két oka van: Először is azért, mert Montecuccoli fölötte megneheztelt, hogy a regensburgi hadi tanács nem teljesen az ő tervét, vagyis a Duna-vonalon való működést, fogadta el. Igaz ugyan, hogy őt a főssereggel a Duna-völgyben való működésre utalták, de nézete szerint elégtelen erővel; neki 28,000 gyalogos, 22,000 lovas és 124 löveg kell; ha ennyit nem kap, nem mozdúl, mert hírnevét koczkára tenni nem akarja. A kormány úgy látszik elfogadta ez érvelést, mert nem hogy őt tevékenységre ösztönözte volna, de sőt neki megígérte, hogy az útban levő 15,000 főnyi német birodalmi sereg és Nádasdy 6000 főnyi magyar lovassága hozzá fog csatlakozni. Montecuccoli tehát e kiegészítésekre várt, s ezek megérkezte előtt semmiféle vállalatba kezdeni hajlandó nem volt.

A másik okot, a miért Montecuccoli hada meg nem mozdúlt, a Zrínyi ellen táplált gyűlölség sugallta. Montecuccoli ugyanis jól tudta, hogy a kanizsai hadjárat másképp mint kudarczczal nem végződhetik. Hisz az ő pártja készítette elő e kudarczot, s az kimaradhatatlan volt. Az osztrák források maguk is beismerik, hogy a kanizsai hadjárat sikerre kilátással nem bírt.[1]) Az előkészületek oly vontatva történtek meg, hogy mindjárt kezdetben több heti késedelem állott be; a sereg tűzérséggel, lő- és ostromszerekkel ellátva nem volt; a kudarcz legfőbb okát azonban a háromfejű vezérlet képezte. Montecuccoli jól ismerte a birodalmi hadak vezéreit, kikkel a surlódás még akkor is elkerűlhetetlen, ha egy kineve-

[1]) Die Feldzüge Montecuccolis gegen die Türken, von 1661 bir 1664. Nach Montecuccolis Handschriften und anderen österreichischen Originalquellen. Oesterr. Milit. Zeitschrift, 1828. I. 268. lap.

zett fővezér van; hisz maga úgy nyilatkozott, hogy 10,000 fő *saját* csapatot szívesebben vezet, mint 40,000 fő *vegyes* hadat; hát még ha kinevezett fővezér nincs, s a vezérek mindegyike teljes önállósággal működik!

Jól tudva tehát, hogy a surlódások és a készületlenség a kanizsai hadjáratot rövid idő alatt meghiúsítják, nyugodtan várt az időpontra, a mikor azután a császár elé léphet: «Íme megmondtam, hogy így következik minden!» Ekkor azután, a veszély közel levén, mint a trón és a birodalom megmentője fog üdvözöltetni, seregével le fog küldetni a déli hadszínhelyre, hogy a csorbát, melyet Zrínyiék ütöttek, kiköszörülje. Mily elégtétel lesz a gyűlölt magyar vezértől a parancsnokságot átvenni, s neki gúnyosan oda vetni, hogy «lám mégis csak az én tudományomra van szükség; mégis igazam volt, hogy a magyar vezérek a háborúban tudatlanok, s a hadviselésből nem értenek semmit!»

Hogy Montecuccoli nem kénytelen a vezérletet még két másikkal megosztani, hanom mint *teljhatalmú fővezér* lép föl, s hogy a sereghez, mely a déli hadszínhelyen *eddig* működött, még 20—30,000 embert hoz magával s így annak *erejét megkétszerezi*, ezt nem fogja senki számításba venni; az udvar és a kormány csak azt fogja látni, hogy Zrínyiék nem boldogúltak, Montecuccoli pedig tud rendet csinálni s — talán — még győzni is.

Fölmerül most a kérdés: Hát Zrínyi Miklós nem bírt annyi katonai ítélő képességgel, hogy a kanizsai hadjárat balsikerét előrelássa? Ha pedig előrelátta, miért vállalkozott reá?

Mindkét kérdésre futólag már Zrínyi katonai pályájának vázolásában [1]) megfeleltünk. Igen, Zrínyi nagyon is előre látta, hogy e hadjárat nem bír a siker föltételeivel, sem előkészítésénél, sem a sereg számerejénél, sem pedig a vezérlet viszonyainál fogva. Más volt az, a mit ő akart. Ámde ő csak a haza üdvét tartotta szem előtt, s a személyes becsvágyról lemondott; remélte, hogy ha nagy dolgokat nem is művelhetnek, de mégis tesznek *valamit*, s ez az egy lépés is talán előmozdítja Magyarországnak a török iga alól való fölszabadítását. El volt tehát határozva, hogy hazája ügyét még e mostoha, lealázó viszonyok közt is híven fogja szolgálni.

[1]) Lásd f. évi I. füzetet.

E mellett vitéz lelke nem hihette el azt, hogy hírneves vezér, mint például Hohenlohe, az ellenség megjelenésekor a helyett hogy támadásra vezetné hadát, a töröknek hátat fog fordítani.

A vállalat *teljes* kudarczában tehát még sem hitt.

Montecuccoli jobban ismerte a viszonyokat, számítása biztosabb volt. Hogyne! hisz Hohenlohe ugyanazon elveknek hódolt, mint ő maga, s ő sem cselekszik vala máskép, ha Kanizsánál Hohenlohe helyén áll.

«A keresztyénség magasabb érdekeinek megóvására» ő is abbanhagyta volna Kanizsa ostromát, s a csatát ő sem koczkáztatta volna meg.

Valóban szóról-szóra úgy történt minden. Kanizsánál, valamint a kanizsai hadjárat balsikerének hírére Bécsben, pontról pontra az következett be, a mit Montecuccoli hitt és remélt.

A bécsi udvar május 26-án nyert tudomást arról, hogy a nagyvezír Kanizsa fölmentésére sereggel közeledik. A mit a tavaszszal be nem láttak, most rögtön fölismerték, hogy tudniillik a déli hadsereg ereje föladatához mérten csekély; ezt most hirtelen pótolni akarták avval, hogy a dunai fősereg egy részét Kanizsához rendelték; egyidejűleg Souches seregét újabb tevékenységre utasították, Esztergom és Székesfehérvár felé pedig tüntető lovas mozdulatokat terveztek; ez utóbbi rendszabályok czélja az volt, hogy a nagyvezír figyelme Kanizsától elvonassék.

Ámde míg mindez a szokott lassúsággal előkészíttetett, megérkezett a hír, hogy a déli hadsereg Kanizsa ostromát félbenhagyva, a Mura-vonal mögé vonúlt.

E hír fölötte kellemetlen benyomást tett a bécsi kormánykörökre, bár a veszély — mint azt maga Montecuccoli mondja — korántsem volt oly nagy, mint azt Bécsben első pillanatra hitték;[1]) a császár azonnal Montecuccolihoz fordúlt, s a június 4-én kelt császári kézírattal őt a Mura mellékén álló hadsereg főparancsnokává kinevezvén, egyszersmind hízelgő szavakban teljes bizalmát fejezte ki, utalván különösen arra, hogy «sajnos, csakugyan minden úgy történt, a hogy azt Montecuccoli előre megmondta».

Montecuccoli tehát nem hiába várt. A Zrínyi fölötti diadal

[1]) Montecuccoli, Commentarii; lib. III. cap. 4.

órája ütött. De ő mégis szerénykedik, kéreti magát s emlékirataiban magát mint az engedelmesség áldozatát tünteti föl.

«Vajon igazságos-e — úgymond — hogy én hozzam helyre a hibákat, melyeket mások elkövettek, s építsek tovább azon az alapon, melyet mások raktak? Ha a dolog sikerül, mi jogon fogadhatom én el annak dicsőségét? Ha nem sikerül, miért vállaljam el annak szégyenét? De a vak engedelmesség győzött minden más tekintet fölött; ha nem volt is reményem jó sikerre, megmarad azon érdemem, hogy pontosan engedelmeskedtem.»[1])

A bécsi kormány Montecuccolinak fővezérré kinevezésével egyidejűleg intézkedett arra, hogy a Duna mellett álló seregrészek, valamint Nádasdy lovassága gyors menetekben a Murához vonúljon; egy nagy tűzérségi telep, melynek fölszerelését kitelhetőleg siettették, mielőbb a sereg után volt indulandó. A Bécsben már gyülekező birodalmi sereg, valamint a még útban levő franczia segélyhad, szintén oda irányíttattak. A fősereg helyét Magyar-Óvárnál, Győrnél és Komáromnál — állítólag a Csallóköz, valóságban azonban Bécs védelmére — *Heiszter* altábornagy hadteste foglalta el.

A fősereget Sopronon, Kőszegen, Fürstenfelden és Radkersburgon át *Spar* altábornagy vezette le a Murához; Fürstenfelden csatlakozott hozzá június 15-én *Batthiány* hada; ugyancsak 15-én indúlt el Bécsből a *Badeni* őrgróf által vezetett birodalmi hadsereg.

Maga Montecuccoli Bécsből *június 8-án* útazott el Gráczba, hol a sereg ellátása végett az ottani hatóságokkal és ott levő miniszterekkel tanácskozott, s Zrínyivárhoz *június 15-dikén* érkezett meg.

Események június 3-dikától 15-dikéig.

Mielőtt a Zrínyivár körül június 3-dikától 15-dikéig, vagyis a déli hadseregnek a Mura mögé vonúlásától Montecuccolinak a táborban való megérkezéséig, történt dolgokat előadnánk, előbb még tüzetesebben kell foglalkoznunk Zrínyivárral, annak környezetével, erődítészeti s általában katonai értékével.

[1]) Montecuccoli i. h.

Zrínyivárra vonatkozólag két rajz áll rendelkezésünkre; az Ortelius II. kötetében foglalt metszet, és azon tollrajz, melyet Montecuccoli az 1664-dik évi hadjáratról Lipót császárnak tett jelentéséhez csatolt s melyet az Oe. Mil. Z. 1828. évfolyamának 2. kötete tartalmaz.[1])

Ortelius metszete a régi és az új Zrínyivárat mutatja, de hogy rajzolója e képet honnét veszi, azt persze nem tudhatjuk. A könyv majd teljesen egykorú az eseményekkel, mert hisz Frankfurtban 1665-ben adatott ki, a rajz pedig, mely az 1661-diki események leírásához van csatolva, a sarokjegyzet szerint 1664-ből származnék.

Ámde nincs mű, mely Zrínyi időszakáról beszélve, a régi Zrínyivárról csak egy szóval is megemlékeznék; már pedig az oly nevezetes, pompás palotával ellátott és nagyszerűen megerősített várnak, a milyet Ortelius metszete mutat, ha az 1664-ben létezett volna, nagy és jelentékeny szerepet kellett volna játszani; de sőt ha a régi Zrínyivár fennállott volna, úgy Új-Zrínyivárra egyátalán szükség sincs. Nincs pedig szükség azért, mert a kanizsai törököt a régi nagy, terjedelmes és a rajz szerint kitünően megerősített vár jobban megfékezheti vala.

Úgy hiszszük tehát, hogy azon remek vár, melyet Ortelius metszete a régi Zrínyivárnak nevez, vagy egyszerűen csak képzelt, vagy talán — a mi valószínűbb — Csáktornya. A mint a rajzoló a Murát és Drávát össze-vissza folyatja, a mint a Zrínyivártól négy órányira északra fekvő Kanizsát a Dráva *jobb* partjára, Légrádot a *Mura* mellé helyezi, s több más várat közel összehord, oly szabad képzelettel Csáktornyát is közelebb hozhatta a Murához[2].)

E metszetből tehát *igaznak* talán csak azon hídfő alaprajzát vehetjük, melyet maga is Új-Zrínyivárnak nevez.

Sokkal értékesebb Montecuccoli vázlata, mely a földrajzi és

[1]) Lásd a két térkép-mellékletet.

[2]) A régi *Zrín* vár Török-Horvátországban Kosztajnicza közelében feküdt. Salamon, Az első Zrínyiek, 206—07 lap. Ez volt-e az, melyet a törökök 1579-ben elromboltak (Bedekovics, Natale Solum, 285. lap), s épült-e helyette a Mura mellett egy másik, s mikor pusztult az el, — ezek oly kérdések, melyeket csak bővebb kutatás dönthet el. A rajz Zrínyivára különben Csáktornyához sem hasonlít.

terepviszonyoknak jobban megfelel s melynek hűségén, legalább a mi az általános viszonyokat illeti, kételkedni okunk nincs.

E vázlat szerint, mely különben még a régi terepábrázolás szempontjából is érdekes emlék, Új-Zrínyivár nem mint közönségesen hinni szoktuk a Mura és Dráva összefolyásánál a Muraköz szigeten, hanem a Kanizsa pataknak a Murába való folyásánál és a *Mura balpartján* feküdt.

A Mura jobb partja Letenyétől kezdve a folyónak a Drávába ömléséig lapos, és azon időben mocsarakkal volt borítva; ép ily lapos a Dráva mindkét partja, mely folyamnál még különösen nevezetes, hogy az medrét a régi időben gyakran változtatta. Innét magyarázandó azon föltűnő körülmény, hogy *Légrád*, mely a jelzett időben a Dráva *bal* partján volt, ma — a nélkül, hogy helyét változtatta volna — e folyam *jobb* partján fekszik.

A Mura balpartján ellenben a *Bükkösdi* hegyek emelkednek, melyek egy keskeny gerincze észak felé a Kanizsa (följebb Koronczag) és a Zala folyók közé benyúlik és egész Zalabérig terjed.

E hegység átlagos magassága a Muránál mintegy 100 méter s akkor nagyobbára erdőkkel volt borítva.

A Murán híd, a Zrínyivár mellettit kivéve, nem volt; a vázlaton látható hídak, Kottori (Cottoriba) és Légrád mellett, hadi hídak, melyeket a császári főssereg vert, a közlekedés megkönnyítésére.

Zrínyivár a Bükkösdi hegyek legvégső délnyugoti kúpján volt építve, de a körűlfekvő kúpok, magasabbak levén, fölötte uralkodtak.

Az erőd állapotáról Montecuccoli a következőket mondja:[1])

«Zrínyivár redoute alakjában épűlt, azon czélból, hogy a Mura hídját, mely az átkelést a kanizsai partra közvetítette, mint hídfő födözze. Az erőd arra szolgált, hogy a béke-időben portyázó csapatok, ha a török által üldöztetnek, zsákmányukkal az erődbe visszavonúlhassanak, s azután kényelmesen a folyón átkelhessenek. Ez az oka, hogy az erőd tulajdonkép semmi fontossággal nem bírt. Nem volt ellátva árokkal, nem bírt födött útakkal, nem volt sem erős arczvonala, sem oldala; a szögeket pásztázó lővonalak fölötte rövidek voltak, a lőtér csekély, az irányvonal

[1]) Montecuccoli i. h.

meredek, a mellvéd magas és keskeny s az egész fölött magaslatok uralkodtak, melyekre a török ütegeket helyezett. A mű belseje sem elég szélességgel sem elég mélységgel nem bírt, s hátúl mindkét oldalt nyitva volt, mert az oldalak nem vezettettek a folyóig; az így maradt szabad tereken az ellenség az első rohamnál behatolhatott az erődbe.

De nem volt alkalmas a kirohanásra sem, mert a magaslatok az egész környezet fölött uralkodtak. Az erőd belseje oly szűk volt, hogy benne sok embert nem lehetett elhelyezni a nélkül, hogy egymást ne akadályozzák s mégis megvédésére sok ember volt szükséges.

Ha az ember bent volt az erődben, nem volt vele tisztában, hol van, s kivel van, úgy hogy a katonák közönségesen csak «*juhakol*»-nak szokták nevezni.»

A vázlat — a mennyire a hiányos rajzból kivehető — megfelel e leírásnak. Ne feledjük azonban, hogy Montecuccolinak az egész 1664-dik évi hadjáratról szóló leírása kétségtelen nyomait hordozza a Zrínyi elleni gyűlölségnek, hogy ő volt egyike a hadi tanácsban azoknak, kik Zrínyivár fölépítését a leghevesebben ellenezték, végre pedig, hogy saját dicsőségét emelendő, szüksége volt arra, hogy Zrínyivárat a lehető legsötétebb színekkel vázolja.

Nem akarunk az Ortelius metszetére hivatkozni, mely Új-Zrínyivárt, mint az erődítés művészetének megfelelő, szabályosan épített hídfőt tűnteti elő, bástyázott alaprajzzal, a szárnyakon két ékművel, melyek oldalai egészen a folyóig hátra vannak vonva, az átmetszetben pedig arányos mellvédet, mély árkot, sikamot stb. mutat, mert e metszet hűségében, a többi helytelenségeknél fogva, kételkedni jogunk van.

Csupán három kérdést vetünk föl:

Miután Zrínyi ez erődöt nem a Montecuccoli által megjelölt kicsinyes czélra, hanem mintegy kárpótlásúl az elvesztett Váradért — *Kanizsa ellensúlyozására* építette, föltehető-e, hogy Zrínyi, ki az erődítészetet — mint az munkáiból s erődítési művekben gazdag könyvtárából nyilvánvaló — ép oly jól ismerte mint Montecuccoli, oly rendkívül gyarló erődöt emelt volna?

Ha Zrínyivár oly silány volt, vajjon érdemes volt-e ezért a császárnak a török kormánynyal — mely ez erődtől félt, az építést

nem gátló kanizsai pasát megfojtatta, és az erőd lerombolását háborúvali fenyegetés mellett követelte — ellenséges viszonyba jutni? Egy silány juhakol volt-e az, melynek meghagyása vagy lerombolása országos ügygyé vált, s melynek újbóli fölépitése ellen a török még a vasvári békében is tiltakozik?

Ha Zrínyivár oly hitvány volt, hogy van az, hogy Zrínyi ez erődöt a megelőző év szeptember havában a kanizsai pasa 10,000 főnyi serege, Zrínyi Péter pedig októberben a boszniai pasa 9000 főnyi hada ellen sikerrel tudta megvédelmezni; pedig a kanizsai pasa támadása éjjeli rajtaütéssel volt egybekötve! Hogy van az, hogy maga a császári sereg, daczára Montecuccoli rosszakaratú eljárásának, ki a vár védelmére keveset tett, sőt — mint látni fogjuk — Hohenlohet a vár megsegítésében egyenesen meggátolta, a török állitólagos túlereje daczára négy hétig megvédte s a török a várhoz, mely csak nyomorúlt juhakol volt, csupán rendszeres ostrom útján férkőzhetett?

E kérdésekre a magyarázatot csupán a Montecuccoli és Zrínyi közti gyülölség adja meg. Minél silányabbnak van Zrínyivár föltüntetve, annál inkább discreditálva van Zrínyi a bécsi udvar előtt, mint a ki az országot egy hitványság miatt tette ki a háború veszélyének, s annál nagyobb lesz Montecuccoli dicsősége, hogy a török túlnyomó erejű seregét még e juhakolból is képes volt heteken át föltartóztatni.

Lehet, hogy az erőd műszaki tekintetben némi hiányokkal bírt; bizonyára hátrányos volt az uralkodó környezet is, mely a védelmet megnehezítette; bár azt, hogy a híd a körüllevő magaslatokról tűz alá volt vonható,[1]) azt — az akkori lövegek hordtávolságát tekintve — alig hihetjük. Mindazonáltal bizonyos, hogy Zrínyivár a Muraköz megvédésében négy év óta kitünő szolgálatokat tett, azon időponttól kezdve pedig, a mikor a déli hadsereg a Mura mögé vonúlt, a Mura-vonal megvédelmezésére kitünő támpontot képezett, s Montecuccoli egyedül e juhakolnak köszönhette, hogy június közepén a Mura mögött még sereget talált, s e gyarló sáncznak, hogy a birodalmi hadsereg bevárására időt nyert.

Zrínyivárnak tehát kétségtelenül nagy katonai értéke volt és

[1]) Die Feldzüge Montecuccolis i. h. II. 27 lap.

nevezetes dolog, hogy ép az, ki Zrínyivárnak legtöbb hasznát vette, tudniillik Montecuccoli, az becsmérli legjobban.

A déli hadsereg június 3-dikán tehát a Mura mögé jutott ugyan, de vele együtt ért oda a török is, és a Murán való átkelésért a magyar-osztrák-német seregnek még heves utóvéd-harczot kelle vívni.

Zrínyi ajánlatát, hogy a sereg Zrínyivár előtt, a fölötte kedvező terep fölhasználásával, a törököt megtámadja, a német vezérek nem fogadták el, mert úgy vélték, hogy a Murán való átkelés harcz nélkül végbe mehet; pedig most mégis verekedniök kellett, de kedvezőtlenebb viszonyok közt, s az egész lovasságot harczba kellett vetni, hogy Hohenlohe csapatai és lövegei a Murán szerencsésen átjussanak.

A déli hadsereg a Mura mögött három csoportban szállt táborba; a császári csapatok Légrádtól északra, a mocsarak, a Mura, Dráva és egy kis patak által képezett szigeten, melyet Zrínyi-szigetnek neveztek;[1]) a birodalmi csapatok Zrínyivár és Kottori (Cottoriba) közt; a magyar-horvát csapatok Kottoritól nyugotra a Mura mentén. Ennek megfelőleg a császári csapatok megfigyelés végett előőrseikkel a Dráva-Mura vonalat szállták meg, a német birodalmiak a Murát Zrínyivártól Kottoriig, a magyarok szintén a Murát Kottoritól fölfelé.

A Mura mentén, Kottoritól a torkolatig, levő kis régi sánczok ez alkalommal igen jó szolgálatot tettek, s ezért ki is javíttattak.

Zrínyivárát 1000 Spick-ezredbeli császári gyalogos szállotta meg, *Lesle* Jakab gróf alezredes alatt, az erőd parancsnokságát pedig *d'Avancourt* műszaki tábornok vette át, ki részint saját embereivel, részint a védőrség gyalogosaival azonnal az erőd kijavításához s védhető állapotba helyezéséhez fogott.

Még el sem helyezkedett a sereg a Mura mögött s a harcz máris megkezdődött.

A nagyvezír ugyanis a Zrínyivártól északra fekvő magasla-

[1]) A Montecuccoli-féle vázlat a későbbi (június 15-dike utáni) csoportosítást mutatja. A kis folyó (a vázlaton I. betűvel jelölve) később elsánczoltatott.

tokon foglalt állást, s miután a császári sereget megtámadni hajlandó volt, kísérleteket tétetett a Murán való átkelésre; másrészt takarmányolás czeljából szüksége volt a Kanizsa patakon túl fekvő lapályra, sőt némely merészebb tatár portyázók ezt még a Murán túl is megtenni próbálkoztak.

Június 4-én egy nagyobb török csapat[1]) a Kanizsa patak azon hídját akarta helyreállítani, melyet Hohenlohe 3-dikán használt, de azután elromboltatott. De Hohenlohe, kinek megfigyelő körletében ez történt, a törököket két ágyúval s számos muskétással lövetvén, őket szándékuk elhagyására kényszerítette. A törökök ezután följebb, hol az erdő által védve voltak, új hídat vertek.

Ezután a törökök Kottorinál és e hely fölött tettek próbákat a Murán átjönni; de innét Zrínyi csapatai által nagy veszteséggel visszaverettek. Este még egy kísérlet tétetett Zrínyivár alatt, ott hol a Mura Légrád felé kanyarulatot képez, s a hol a törökök az erdő által födve voltak; de e kísérletet meghiúsította Strozzi katonáinak ébersége.

A nap folyamán egyébként úgy a törökök mint a császáriak állásaik megerősítésén dolgoztak. A törökök a tábor erődítésén kívül lövegállásokat készítettek elő azon magaslatokon, melyek Zrínyivárral szemben voltak. Hohenlohe a Zrínyivártól északra — a vár és a Kanizsa patak közti vonalrészen — levő sánczot kijavíttatta, s mély futóárkokat készíttetett, melyekben a csapatok és az ugyanott elhelyezett ezredlövegek a magaslatról jövő lövések ellen is biztosítva voltak. E rendszabály czélja az volt, hogy az erőd ez oldalát, mely a Muráig *csak czölöpzettel* volt védve,[2]) tűz alá vonja. Ez oldal volt ugyanis az erőd *leggyöngébb* része.[3])

Az összeütközések alkalmával ejtett foglyok a nagyvezír seregéről azt állították, hogy az 30,000 törökből és 20,000 tatárból

[1]) Német források szerint néhány ezer fő. Theatrum Europäum. IX. 1163—1164. Ortelius II. 322.

[2]) Theatrum Europäum IX. 1163. E német forrás már nem mondja, hogy az erőd hátra a Mura felé *nyitva* volt, mint azt Montecuccoli állítja; ez már beismer czölöpzetet, melyet azonban mellvéd nélkül akkor állítani szokásban nem volt.

[3]) U. o. Ha ez volt a leggyöngébb rész, akkor a másik oldalon még kevésbbé lehetett az erőd nyitva.

áll, 30 ágyúval. E hír a sereg erejére nézve túlzott volt, mert a nagyvezír serege *ekkor még* alig volt több 30—40,000 főnél; lövegeinek száma azonban 100 volt.

A bekövetkezett éjjelen és *június 5-én* kora reggel a törökök néhány nagyobb és több kisebb (2—3 fontos) löveget helyeztek a már elkészített löveg-állásokba, s részint az erődöt, részint a már érintett kanyarulat és a Dráva közti tért lövették; a lövedékek néha a császáriak táborába is becsaptak. A már szintén érintett erdőben, melytől délre a Mura egy kis cserjével födött szigetet képez, a nagyvezír mellvédeket, a sziget keleti oldalán pedig futóárkokat készíttetett, melyekről a sziget nagy része pásztázható volt.

Éjjel 12 órakor a törökök egy 300 janicsárból [1]) és 300 szegbánból (a janicsárok egyik ezredét «szegbán»-nak hívták) álló különítménynyel új kísérletet tettek a Murán való átkelésre, még pedig most határozottan nemcsak átkelő, de hídverő szándékkal.[2])

A janicsárok közül előbb 50—60 kelt át tutajon a szigetre s rögtön futóárok ásásába kezdett.

Strozzi altábornagy, ki nyugtalan előérzettől hajtva a Mura partján tartózkodott, rögtön jelentést kapván az előőrsöktől, a legközelebbi őrsöket s a lovas tartalékot azonnal ide rendelte; a lovasok azonban nem jutottak előre, minek folytán Strozzi egy gyalog századot rendelt támadásra a sziget ellen. A gyalogok reggel 3 óra tájban értek oda, s *Qast* százados vezetése alatt áthatoltak a Mura sekély — csak derékig érő — mellékágán; de alig értek a szigetre, heves puskatűzzel fogadtatván, visszafordúltak; e támadás háromszor ismételtetett, de siker nélkül; a szigeten levő törököket elűzni nem lehetett, ellenben a Strozzi által előrevont tűzérség meggátolta azt, hogy a túlsó partról nagyobb erővel támogattassanak.

Reggel hat óra tájban végre maga Strozzi altábornagy, Piccolomini vértes alezredessel, 25 vértes lovassal és vagy 150 muskétással áthatolt a keskeny folyóágon, s a szigeten levő törököket

[1]) Rasid török író szerint. Thury, Az 1663—1664. évi hadjárat. Hadtört. Közlem. 1890. 514. lap. A német források 400 janicsárt mondanak.

[2]) Rasid szerint. U. o.

hevesen megtámadva részint levágta, részint a folyóba kergette, hol azok — kettő kivételével — elvesztek.[1])

A harcz reggel nyolcz óra tájban ért véget.

Strozzi altábornagy összehívta megmaradt harczosait, s nekik vitézségükért köszönetet mondott. E beszéd közben érte őt egy a Mura túlsó partjáról, a mellvédekről vagy a magaslatról jövő lövés, mely fején halálosan találta. Strozzi lováról lebukott, s néhány óra múlva meghalt.

Az osztrák és német tisztek közt, kik Zrínyivel együtt működtek, Strozzi kétségtelenül a legjelesebb katona volt. Bátor sőt merész jelleme, határozott föllépése, vitézsége, melyet számos alkalommal bebizonyított, kedveltté tették őt nemcsak saját katonái, de a magyarok előtt is és Zrínyi annál nagyobb sajnálattal értesült szerencsétlenségéről, mert eddig Strozzi volt az, ki az egyensúlyt Zrínyi és a mindíg fontolgató, mindíg akadékoskodó Hohenlohe közt föntartotta.

Strozzi halálával a déli hadsereg ügye még rosszabbra fordúlt, s valóban égetően szükséges dolog volt, a vezérlet egységét valahára helyreállítani. A legtermészetesebb az lett volna, hogy a fővezérlet a magyar hadak parancsnokára, Zrínyi Miklósra ruháztassék. Zrínyinek — mint teljhatalmú fővezérnek — még mindíg módjában állott volna az ügyet jobb fordulatra segíteni; határozott egyénisége, támadó szelleme, a török háborúban való jár-

[1]) Az osztrák forrásokból (Strozzis Tod bei Szerinvár. Oe. M. Z. 1836. II.) úgy tűnik föl, mintha a szigeten 700 török lett volna; Hammer szerint (III. 553) csak 300-an voltak; Rasid pedig azt állítja, hogy csak az első szállítmány jutott a szigetre — 50—60 janicsár — s az átkelés ezután kisebb csoportokban folyt; Strozzi támadása tehát első sorban ezen 50—60 janicsárt érte, melyek száma még talán vagy 20—30-al szaporodhatott. Thury i. m. 514—515. — Nyilvánvaló, hogy az utóbbi a helyes; mert hogy Strozzi 25 lovassal és 150 muskétással 700 derék janicsárt semmisített volna meg, azt egy kicsit bajos elhinni. Az osztrák forrás azonban még evvel sem elégszik meg, s 3000 halottról (közte öt pasa) beszél — mi előadását a komolyság színétől is megfosztja. I. mű 202. lap. Az osztrák forrás különben Ortelius előadását követi, Ortelius, II. 323, és a Theatrum Europäumot, IX. 1167—1168 lap.

A sziget, melyen ez események végbementek, Montecuccoli vázlatában E. betűvel van megjelölve.

tassága Zrínyivár környékét kétségtelenül nagy cselekedetek, vitéz harczok színhelyévé avatta volna.

Ámde a bécsi kormány Montecuccoli és pártja hatalmában volt, s Montecuccoli e perczben már a Mura-melléki összes hadak főparancsnokságát elnyerve, útra készült.

Midőn Hohenlohe végre a Spick tábornok által vezetett csapatokkal a szigethez ért, már mindennek vége volt. Strozzi haldokolva a parton feküdt, a sziget a császáriak kezében vala.

Ámde a törökök által megszállt Mura-balparti mellvédek és magaslatok tüze a szigeten való tartózkodást lehetetlenné tette, s Hohenlohe a sziget kiürítését elrendelve, csapataival ismét táborába tért vissza.

A folyvonalon új előőrsvonal alkottatott s a parton futóárkok emeltettek ki, melyek a meglevő sánczokkal összeköttettek; ezenkívül második vonalban, továbbá nyugat felé egy új erődített védőszakasz készíttetett azon esetre, ha a törökök az átkelésre még újabb kísérleteket tennének.

A nagyvezír valóban foglalkozott még tovább is az átkelés eszméjével s az neki sok aggodalmat okozott,[1]) de azután figyelmét ismét Zrínyivár felé fordította, melynek *rendszeres ostromára* minden előkészület meg volt téve.

Már a következő napon, *június 7-én*, megkezdődött a közeledő árkok előretolása, mely e napon ugyancsak 40 lépésre haladt, de egyszersmind két gátony is építtetett; a munkák folytonos harcz közben vitettek végbe.

Június 8-án kezdetét vette a vár lövetése; de ezúttal eredmény nélkül, mert a lövések mind magasan mentek.

A következő éjre a vezérek kirohanást terveztek, melynek czélja a török munkálatok megsemmisítése volt. Ámde Hohenlohe oly soká készült, annyit aggodalmaskodott, hogy végre is az egész vállalat elmaradt.

Zrínyivár helyőrsége e napon 500 fő birodalmi gyalogsággal szaporíttatott, mi által a helyőrség 1500 főre emelkedett, s ezentúl úgy a birodalmi csapatok, mint a császáriak — fődött helyiségek nem lévén — naponta fölváltattak. A parancsnokságot még

[1]) Rasid naplója. Thury i. m. 515. lap.

mindig d'Avancourt tábornok viselte, ki az erődítmények kijavításán folytonosan szorgalmasan dolgoztatott.

Június 9-én Hohenlohe új kísérletet tett a már érintett sziget megszállására; de mivel a megszálló csapatok parancsnokául kiszemelt *Zobel* hesseni alezredes már a kémszemle alkalmával lelövetett, Hohenlohe a tervet elejtve, csupán egy sánczot építtetett a sziget déli sarkán, s abba csekély figyelő őrséget helyezett.

A török közeledő művek e napon újabban 50 lépéssel haladtak előre.

Az éj beálltával a korábban tervezett kirohanás csakugyan végbement, de nem 1500 emberrel, mint az eredeti szándék volt, hanem csupán 300 fővel. A parancsnok, egy kölni alezredes, behatolt a török futóárkokba s az őrség egy részét levágta, de azután maga is nagy veszteséggel visszaveretett.[1])

Június 10-én a török közeledő árkok már csak 50 lépésre (!) voltak az erődtől, de a védő előkészületek is, melyek d'Avancourt utasításai szerint hajtattak végre, be voltak fejezve s így egyelőre nagy veszély nem fenyegetett.

Június 11-én a törökök a magaslatokon egy új gátonyt emeltek, melynek lövegei a hídat tartották tűz alatt, olyannyira, hogy a közlekedés majd lehetetlenné vált.[2]) Hohenlohe egy pallót készíttetett most, a hajóhídon alúl, melyet a lövések kevésbbé értek.

Ez események közben, míg a németek a Mura átjáratait Kottoritól lefelé védték, a magyar-horvát hadak sem voltak tétlenek. Nem volt nap, hogy a Murán átkelve, a törökök oldalában és hátában meg ne jelentek, nem volt nap, hogy a törökök egy-két őrjáratát, portyázó különítményét el ne fogták volna.

E kisebb vállalatok egyikében esett el Zrínyi Miklós leghívebb, legvitézebb hadnagya, *Kis Forgács*, ki a törökkel százszor nézett farkasszemet, s ki életében több mint száz török főt vágott le sajátkezűleg törzséről.

[1]) Ortelius, II. 325. Theatrum Europäum IX. 1169. A német források szerint 200 török vágatott le, míg a németek csak 20 halottat számláltak.

[2]) Theatrum Europäum, IX. 1170.

Zrínyi portyázói nagy számmal hajtották a török foglyokat a császári táborba, kik itt a török sereg viszonyai felől kikérdeztettek. Vallomásaik túlzók voltak, mint az közönségesen lenni szokott; 200,000 főnyi seregről beszéltek, melyben a harczolók száma 70,000 s a török tábor rendkívüli gazdagságáról, bőségéről.

Ámde a török seregnek Kanizsához érkezése óta csak 8—10 nap telt el, s így a kanizsai és pécsi helyőrség egy részén kívül más csapatokkal még nem igen szaporodhatott.

A nagyvezír szándékaira nézve a foglyok megegyezőleg azt vallották, hogy az mindenekelőtt Zrínyivárt kívánja hatalmába ejteni s azután a Murán átkelve, a keresztény sereget meg fogja támadni.

Június 12-én és 13-án a törökök folytatták a közeledést s már majd az erőd árkához értek; a védők azonban részint kirohanásokkal, részint hatásos tüzeléssel minden vállalkozást meghiusítottak.

Június 14-én érkezett meg a magyar-óvári főseregtől az első szállítmány, a Spick-ezred kiegészítésére szolgáló 500 fő. A déli sereg nagy örömmel fogadta e csapatot, mert kilátást nyitott arra, hogy nemsokára tetemes segítség érkezik, melyre már nagy szükség volt.

Június 15-én megérkezett végre az új fővezér, *Montecuccoli* Rajmund gróf tábornagy.

Zrínyivár ostroma és eleste.

Montecuccoli megérkezését a Mura-melléki táborban különféle érzelmekkel várták.

A császári csapatok a legnagyobb örömmel, mert Strozzi halála óta parancsnok nélkül voltak; Montecuccoli megérkezése a viszás helyzetnek, melyben voltak, véget vetett.

Hohenlohe szintén szívesen fogadta az új fővezért, mert megérkezésével nem volt többé szükséges Zrínyivel érintkeznie, tanácskoznia s ez a feszült viszonyt, mely a vezérletben eddig fönnállott, megszüntette. Hohenlohe egyúttal föl volt mentve a további felelősség alól, mi reá, az aggodalmas fontolgatások emberére, ki még Strozzit is csak akkor ment segíteni, mikor már késő

volt s így halálának közvetett okozója vala, csak kellemes lehetett. Egyébiránt Hohenlohe el volt határozva, hogy különállását Montecuccolival szemben is fönntartja, s valószínűleg arra is, hogy neki szintén annyit fog akadékoskodni, mint eddig Zrínyinek.

Hogy Zrínyi Miklós Monteccucoli megérkeztét örömmel nem üdvözölte, az természetes. A múlt évi hadjáratban szerzett tapasztalatok még élénken emlékezetében voltak, tudta, hogy a kellemetlenségek, a surlódások megújulnak, hogy nézeteinek Montecuccolinál érvényt szerezni még kevésbbé leend képes, mint eddig Hohenlohe és Strozzinál.

Mit is várhatott a heves vérű, támadó hadműveleteket, döntő csatát sürgető magyar vezér, ez óvatos, számítások alapján hadat viselő, mindíg védő, mindíg kitérő és mindig manövrirozó császári fővezértől? Semmit!

És mégis, Zrínyi is — ha már a dolog így fordúlt — szívesebben vette, hogy új fővezér neveztetett ki, semmint hogy az eddigi tarthatatlan állapot tovább is megmaradjon. Talán jobb lett volna Montecuccoli helyett más? Nem; a császári vezérek ez időszakban annyira hasonlítottak elveikben egymáshoz, hogy egyiktől sem várhatott semmit. Talán egy tekintetben lett volna más jobb, hogy t. i. nem lett volna az illető Zrínyi személyes ellensége s nem lett volna a magyar nemzetnek annyira gyűlölője, mint Montecuccoli volt, ki ezt ama hirhedt röpiratában nyiltan bevallani nem átallotta.

Pedig Zrínyi mégis várt, mégis remélt; még Montecuccolitól is.

A maga számára semmit; az ő csillaga letűnt azon időpontban, midőn Hohenlohe a nagyvezír seregének megtámadásában való részvételét Kanizsa mellett megtagadta. Akkor még a déli hadsereg elég erős, a török elég gyönge volt arra, hogy a harczot megkoczkáztatni lehessen. Ha a vezérek ajánlatát elfogadják, akkor a csatában való fővezérlet is őt illeti, s a Zrínyi névhez egy fényes győzelem dicsősége fűződhetik vala, mely nemcsak a török háború, de egész Magyarország sorsát megfordítja. De ennek már vége volt.

Ámde ha nem remélt Zrínyi a maga számára semmit, remélt az ország, a haza ügyére jobb fordúlatot. Montecuccoli csapatokat,

új erőket hoz magával, s ha a nagyvezír megtámadására rávehető, ez erőkkel nagy győzelmet lehet kivívni; megmarad Zrínyivár, melynek sorsa most már méltán aggasztotta s a falai alatt nyert siker kiinduló pontja lehet az egész ország fölszabadításának.

Ezért várta szívesen Zrínyi is az uj fővezért. Nemes lelkét csak a haza ügye foglalta el, s jelleme annyira magasztos vala, hogy kész még legelkeseredettebb ellenségét is keblére ölelni, csak hazája ügye nyerjen általa. Mélyen érzi, hogy Magyarországra ezerte hasznosabb, ha a sikert magyar vezér vívja ki, ha a török háború ügye a magyarok kezébe megy át; de szívesen elfogadja a kezdeményezést az ellenséges érzületű császári vezértől is, csak sikere legyen.

Midőn Montecuccoli a zrínyivári táborba megérkezett, a sereg állapota valóban fölötte kedvezőtlen volt.

Lássuk, mit mond maga Montecuccoli; sötétebben úgy sem tudnánk vázolni, mint azt az új fővezér a császárhoz intézett jelentésében cselekedte, s mint azt emlékirataiban megörökítette.

«Zrínyivár erődöt megtámadva és ostrom alatt találtam. Strozzi meghalt egy ütközetben, melyben vitézül visszaverte a törököket, kik a falakat megmászni akarták.[1]) A hadsereg siralmas állapotban volt, megfogyva és majd tisztek nélkül, mert ezek legnagyobb része sebesülten vagy betegen feküdt. Védelmezni kellett az erődöt, és meggátolni az ellenség átkelését a folyón, több mérföld kiterjedésben; a csapatok nem nyugodhattak s erejök nem térhetett vissza, a sánczokban teljesített állandó és nehéz szolgálat miatt.

A folyó balpartja az ellenség birtokában volt; ő bírta az erdőket, a magaslatokat, melyek fölöttünk uralkodtak, sőt még a folyó kanyarulatai is reá voltak kedvezőek. A mi oldalunk sík volt, mély, födetlen, nyilt, átszegdelt, uralt.

Nem volt sem élelmünk sem lőszerünk; s ha Styria nehezen tudta a hadsereg szükségleteit kielégíteni oly időben, midőn minden nyugodt, s az ellenség távol volt, hogy volt remélhető, hogy

[1]) Montecuccoli itt ellentétbe jön saját jelentésével, és az összes forrásokkal, melyek mind azt mondják, hogy Strozzi a sziget megtámadásakor esett el.

ellásson egy számosabb hadsereget s akkor, midőn minden s mindenki meg volt zavarodva s a török előttünk állott?»[1])

Az osztrák forrás,[2]) mely a déli sereg erejét Zrínyivárhoz érkezésekor még 19,500 főre tette, most annak létszámát *10,000 főre szállítja le;*[3]) és pedig: császári gyalogság 4300, lovasság 1000; német birodalmi csapatok Hohenlohenál gyalogos 300, lovas 500, egyéb lovas 400; *Zrínyi csapatai 1000 fő.* Vajjon hova lett a másik 10,000 fő?

Hadászati helyzetét a seregnek pedig így bírálja:[4])

«A törököknek több visszavonuló és összekötő vonal állott rendelkezésére, melyeket fölállítása által födözött; a Rábához vezető legrövidebb vonalon állott, a Rábánál a császáriakat megelőzhette s őket a Dunától, tehát segélyforrásaiktól, elvághatta. A nagyvezírnek teljes mozgásszabadsága volt, míg a császáriak két folyó és mocsarak közt voltak beszorítva, melyek a mozgást gátolták s az ott tartózkodás az egészségtelen vidék miatt hátrányos volt.

A szükségletek a Duna mellett voltak összehalmozva, s azok rakhelyeivel a sereg összeköttetésekkel nem bírván, tisztán Styriára volt utalva, annál is inkább, mert *a magyarok mit sem adtak,* harácsolni pedig nem volt szabad.»

Mindez, a mit részint Montecuccoli, részint az osztrák forrás a hadsereg rossz állapotára és hátrányos hadászati helyzetére nézve azért fölhoz, hogy Montecuccoli érdemei — ki a hadsereget e hátrányos helyzetből kiragadta — teljes világításba helyeztessenek s kiemeltessenek, ellenben Zrínyi Miklósnak, ki szerintök az egész vállalatnak s így a rossz viszonyoknak is okozója, hadi dolgokban való tudatlansága napnál fényesebben bebizonyíttassék, mindez valóban igaz volt.

Ámde nagy elfogultság kell ahhoz, hogy mindezekért az odium Zrínyi Miklósra hárítassék.

A kanizsai hadjáratot Zrínyi Miklós indítványozta; az igaz. De kik voltak azok, kik a vállalat sikerét a folytonos késedelmes-

[1]) Montecuccoli i. m. lib. III. cap. 4.
[2]) Die Feldzüge Montecuccolis, i. h. II. 13. lap.
[3]) U. o. 19. lap.
[4]) U. o. 25—26. lap.

kedéssel, a szükségletekről való gondoskodás elmulasztásával, a sereg fölszerelésének elhanyagolásával előidézték? Kik voltak, a kik a sereg fölé három fővezért téve, még pedig olyanokat, kik már a megelőző hadjáratban is egyenetlenségben voltak, a sikeres működést már eleve meghiusították? Kik voltak, kik a rendelkezésre álló erők nagy részét a Duna mellett tétlenül s czél nélkül visszatartván, a nagyobb erőkifejtést meggátolták? Montecuccoli és bécsi elvtársai.

A déli sereg Kanizsa ostromának félbeszakítása után Zrínyivár és a Mura mögé vonúlt; ez is igaz. De kik voltak azok, a kik e visszavonulást, melyet Zrínyi minden erejéből megakadályozni igyekezett, indítványozták? Hohenlohe és Strozzi.

A visszavonúlás a Mura mögé hátrányos volt, s czélszerűbb lett volna a Rába mellékére vonúlni; igaz. De ki indítványozta a Mura mögé vonúlást? Hohenlohe. Pedig Hohenlohe nagy stratéga volt, Montecuccoli tanítványa.

Egyébként pedig még Hohenlohe sem hibás, hanem az osztrák kritikus, ki elfelejti, hogy a déli sereg az általános terv szerint a Duna mellől támogatást nem várhatott, mert a dunai főseregnek májusban már Esztergom vagy Buda alatt kellett volna lenni, s a készletek a Duna mentén nem a déli sereg, hanem Montecuccolinak Buda ellen nyomúló serege számára halmoztattak össze.

A török fővezér elfoglalta a Zrínyivár és a Mura fölött uralkodó magaslatokat, mig a császári sereg a muraközi lapályos, mocsaras síkságra szorúlt; ez is igaz. De kik voltak azok, kiket Zrínyi Miklós kérve-kért, hogy a fölötte kedvező terepet az ellenség birtokába jutni ne engedjék, hogy támaszkodva e kitünő magaslatokra, a török még ekkor arányos seregét megtámadják, a mozgásszabadságot, a jó harczászati terepszakaszt a seregnek biztosítsák? Hohenlohe és Strozzi, s kivált Hohenlohe, ki nem nyugodott mindaddig, míg a Murát és a Zrínyivárat maga és az ellenség közt nem tudta.[1])

[1]) Hogy a nagyvezír a kanizsai ostrom után megtámadható lett volna, azt még Montecuccoli commentatora Turpin de Crissé is — a ki pedig különben szintén methodista — lehetőnek tartja s hogy nem történt,

Ha a Mura mögötti állás oly hátrányos volt, minek maradt ott a császári sereg? Ahhoz, hogy visszavonulását a Mura-vonal és Zrínyivár oltalma alatt nagyobb baj nélkül végrehajtsa, a déli hadsereg még elég erős volt.

Még sajátságosabb, hogy Montecuccoli, ki a Mura mögötti állást nem csak rosznak, de sőt veszélyesnek tartja, s ki úgy véli, hogy a sereg fönntartása már eddig is igen nehéz volt, s az később, ha a sereg megszaporodik még sokkal nehezebb lesz, mégis a Duna mellékéről, Bécsből, Olaszországból érkező segélyhadakat *mindannyit a Muraközbe irányíttatja.*

Ha a helyzet már a kis seregre rossz volt, az a nagyobb seregre csak még rosszabb lehetett, s így intézkedése csak arra szolgált, hogy a helyzetet megnehezítse.

Miért nem vonta a déli sereget hátra, s rendelte el a hadak egyesülését egy más ponton, hol az egyesült sereg mozgás-szabadsága és működő képessége jobban volt biztosítva? Vagy miért nem irányította a segélyhadakat a nagyvezír ostromló seregének oldalába, mi Zrínyivár fölmentését és a déli sereg fölszabadúlását eredményezheti vala? Hisz ő nagy mester volt a manövrirozásban!

De Montecuccoli mindezt nem cselekszi, hanem bele viszi azon veszélyes állásba még a segélyhadakat is, nem azért, hogy onnét azután támadólag előtörjön, hanem azért, hogy a passiv ellenállást még tovább húzni lehessen.

Hogy miért cselekszik Montecuccoli igy, s nem máskép, annak két oka van: Első az, hogy Montecuccoli, mint Zrínyi mondta: «a háborút számokkal viselte» és soha annyi serege nem volt, hogy valaha támadó hadműveletre magát elhatározhassa. A segélyhadak nézete szerint nem voltak elegendők arra, hogy egy fölmentő támadó hadműveletet megkoczkáztasson, legföljebb csak arra, hogy a döntést minél tovább húzza-halaszsza. Második oka az volt, hogy Zrínyivárat romban akarta látni.

azt a vezérlet egyenetlenségének tulajdonítja: Cette armée, qui sans être très nombreuse, aurait cependant pu, non seulement contenir le Turc, mais encore entreprendre sur lui et agir offensivement, si elle eut été bien conduite stb. Commentaires etc. III. 479. lap.

Jól tudta a Zrínyi 1662-diki válasza által [1]) mélyen megsértett olasz vezér, hogy Zrínyit mi sem keserítheti el jobban, mint kedves — annyi vérrel megvédett — várának pusztulása. Nem volt elég Zrínyit a dicsőség magaslatáról ledönteni, a császár és az udvar előtt lehetetlenné tenni, szükség volt még Zrínyivár lerombolására is, hogy a boszú műve betetőzve legyen.

Szívesen légbe röpítette volna ő a «hitvány juhaklot»; kitűnik ez emlékirataiból, hol ezt még tudományosan is indokolja: «Ha ily kisebb erődöket találunk, melyeknél az erőnkkel való összeköttetés egy folyó által megszakíttatik, a helyett, hogy megvédésében makacskodnánk, a szabály az, hogy leromboljuk és elhagyjuk, hogy ne veszítsünk czéltalanúl erőt és csapatokat» stb.[2]) De nem tehette részint tekintettel Zrínyire és a magyarokra, kik ebben nyilván nagy sérelmet láttak volna, még inkább pedig azért, *mert szüksége volt reá,* mert nélküle a Mura mögött a segélyhadak megérkeztét be nem várhatja.

Tudományos okoskodásának értékét megadja azon megfontolás, hogy Montecuccoli elvénél fogva *minden hídfő* fölösleges, mert az mind «kisebb erőd, melynek a főerővel való összeköttetése egy folyó által meg van szakítva»; már pedig a hadtörténelem ezer példát ad, hogy ily hídfők fölötte hasznosak lehetnek; *legjobb példa pedig maga Zrínyivár,* mely előbb a déli seregnek s azután magának Montecuccolinak kitünő szolgálatot tett.

Kihasználni akarta tehát előbb, s azután — ha a török be nem venné — légberöpíteni, mire minden előkészület meg volt téve s a török, mint később látni fogjuk, az erődöt *Montecuccoli aknáival rombolta szét.*

Montecuccolinak a Zrínyivár alatti táborban való megérkezése helyreállította ugyan az egyensúlyt a vezérletben, a császári parancs által támogatott gondoskodás biztosította a jobb ellátást, a vezérlet egysége megszüntette az eddig oly gyakori surlódásokat, mi a fegyelem megerősödését vonta maga után, de a hadműködést tekintve az ügyekben változás nem állott be.

[1]) Lásd e vitaíratokat «Hadtörténelmi Közlemények» 1890, 125—136, és 434—444. lap.

[2]) Montecuccoli i. m.

Az új fővezér mindenekelőtt a segélyhadak beérkezését kívánta bevárni s addig nem szándékozott semmit sem kezdeni.

Zrínyivárra vonatkozólag Montecuccoli a következő érdekes nyilatkozatot teszi: [1])

«Elhatároztatott (a bécsi hadi tanácsban) miszerint az esetben, ha a háború kitör, ez erődre (Zrínyivárra) semmi tekintet sem fog lenni; *úgy vétetik, mintha nem is léteznék*, s megtartatik, vagy elhagyatik, a mint az a hadműveletek érdekében kívánatosnak mutatkozik.

Mindazonáltal, *hogy Zrínyi gróf kedve szerint cselekedjünk*, ki e vár védelmét makacsúl kívánta, s *a ki a táborban jelen volt*, még inkább pedig azért, hogy a keresztény seregek gyülekezésére — melyek minden irányból közeledtek — időt nyerjünk, mert ezek nélkül a törökkel szembeállítható sereget meg nem alakíthattunk volna, végre pedig, hogy az ellenséget foglalkoztassuk, neki emberekben és lovakban veszteségeket okozzunk, s meggátoljuk, hogy más (veszélyesebb) dolgot cselekedjék, elhatároztuk, hogy az erődöt *a végletekig fogjuk védelmezni*.»

Meglátjuk, mint cselekedte ezt.

A segélyhadak lassankint ugyan, de mégis gyülekeztek a muramelléki táborban.

Június 17-én elsőnek érkezett meg *Batthiányi* Pál gróf magyar hada, 600 hajdú és 1400 lovas, utánna — még az nap este — Baschone dragonyos-ezrede; ezek képezték *Spar* altábornagy elővédét.

Június 18-án bevonúlt *Kutcsenics* horvát lovas- és *Jaques* dragonyos-ezrede.

Június 19-én megérkezett *Zrínyi Péter* 4000 főnyi horvát hada.

E napokban, június 15-étől 20-áig, a törökök folyton közeledtek az erőd védőműveihez s már földet hánytak az árkokba. A császáriak részéről kevés történt. Csupán 19-én az éj beálltával mozogtak a védők, két aknát robbantván föl, melyek a török közeledő árkok egy részét elrombolták.

Annál fürgébbek voltak Zrínyi csapatai. *Június 17-én* egy

[1]) Montecuccoli i. m.

portyázó különítmény megrohant egy török hadat s győzelme jeléül 43 török főt, 100 lovat és egy zászlót hozott magával. *Június 19-én* pedig elfogták a törökök egy szállítmányát; 300 török levágatott, s 200 kocsi gabonát, lisztet, kenyeret, 600 ökröt és lovat, s 20 ruhaneművel terhelt öszvért ejtettek zsákmányúl.

Június 20-án megérkeztek a Montecuccoli, Spork, La Corona, Schneidau és Sparre lovasezredek, továbbá Nádasdy és Eszterházy magyar csapatai, 3500 magyar lovas és 1200 hajdú.

E napon Batthiányi csapatai tüntek ki, megtámadva egy török csapatot, melytől 200 lovat, 7 tevét s számos öszvért zsákmányoltak, a törökök közűl több százat levágván.

Ugyancsak június 20-án vonúltak be a Nassau és Kielmansegg gyalogezredek.

A csapatok június 20-ától kezdve két csoportban s azon módon táboroztak, mint az Montecuccoli vázlatában (3. sz. melléklet) föltüntetve van.

A muramelléki táborban most tehát már több mint 30,000 fő volt együtt, s Montecuccoli hadi tanácsot tartott.

Ekkor előállott újból Zrínyi, s az új fővezért fölhívta a török megtámadására. Előadta, hogy a császári sereg állománya a törökkel most már majdnem egyenlő, hogy a vár állapota hosszas védelmet már úgy sem enged, hogy maga a keresztény sereg szívesebben fogadja a harczot, mint e vég nélküli tétlen ácsorgást.

De Montecuccolinak ép kedvező időben két szökevényt jelentettek be, kiknek vallomása szerint a török sereg közel 70,000 fő harczoló állománynyal bír, az erőd megrohanására több ezer zsák földet, a Murán való átkelésre nagy hídkészleteket halmozott össze.

E hírek elégségesek voltak arra, hogy Montecuccoli Zrínyi ajánlatát kereken visszautasítsa.

Most már kezdé Zrínyi belátni, hogy az új fővezértől sincs mit remélni. Vége mindennek; Magyarország ügyét Montecuccoli soha fölkarolni nem fogja.

Búsan tért vissza Zrínyi sátrába, míg a császári tábornokok tovább tanácskoztak.

A tanácskozás eredménye az volt, hogy a vezérek egy kiroha-

nást határoztak el, mely június 22-én, 2200 főnyi német és 1500 magyar gyalogossal lett volna végrehajtandó.

Két zászlóalj egyenkint 600 emberrel a törökök közeledő műveire kellett hogy rontson, míg a többi mint tartalék követi. A csapatok 21-én az éj beálltával a Murán átkeltek s a hegy lábánál, az erőd alatt, készültségbe helyeztettek.

Ámde a 21-ére következő éjjel nagy eső volt, mely a talajt annyira megpuhította, hogy az csuszamlóssá vált. A kirohanás tehát a következő napra, június 23-ára, halasztatott el.

A kirohanás azonban 23-án is elmaradt, még pedig azért, mivel az előző nap egy császári katona megszökött s a tervet állítólag a nagyvezírnek fölfedezte.

Montecuccoli úgy emlékirataiban, mint a császárhoz intézett jelentésében azt véli, hogy e kirohanás elmaradása nagy szerencse volt, s maga az ég vette oltalmába a császári fegyvereket, a kirohanás elé akadályokat gördítvén.

De ha e kirohanás valóban oly káros következményekkel járhatott, hogy tudta azt Montecuccoli, az eszélyes, az óvatos vezér elhatározni, vagy ha a hadi tanács határozta el — melyben Zrínyi már nem volt jelen — hogy tudta a vállalathoz jóváhagyását, beleegyezését adni?

Ez valóban megfoghatatlan s az okoskodás, melylyel a június 26-iki hadi tanács a kirohanás eszméjét s a támadást általában elítéli, nem kis mértékben éri magát Montecuccolit is, *ki a kirohanást kétszer is elhatározta* s úgy látszik csak akkor bánta meg, midőn ennek következtében Zrínyi június 26-án a támadást újból ajánlatba hozta.

Mert Zrínyi az első visszautasításban nem nyugodott meg, s a támadásra való ajánlatát a június 26-iki hadi tanácsban azon megjegyzéssel újította meg, hogy ha már Montecuccoli a törököt egész erővel megtámadni nem akarja, engedje meg legalább neki, hogy *ama 8000 magyarral, kik a táborban tétlenül vesztegelnek*, a török hátába egy nagyobb szabású támadást intézzen.

De Montecuccoli hajthatatlan maradt. Az egész sereg által intézendő támadást kereken visszautasította, mert mindaddig, míg *Badeni* Lipót herczeg a birodalmi haddal meg nem érkezik, hadműveletekbe bocsátkozni nem hajlandó; Zrínyi támadását illető-

leg, melyet az a magyarokkal végrehajtani akart, úgy látszik kiterőleg válaszolt, s a kérdést a hadi tanácshoz utasította. Mert a hadi tanácsnak a kirohanásra vonatkozó határozata nyilván *válasz egyszersmind Zrínyi ajánlatára is.*

E dolog oly érdekes, hogy Montecuccoli emlékiratainak azon helyét, mely a kirohanás elmaradására és a június 26-iki határozatokra vonatkozik, idéznünk bizonyára érdemes, de sőt Montecuccolinak Zrínyi ellen táplált s még mindig fönnálló ellenszenvének, hogy ne mondjuk gyülöletének, igazolására szükséges is.

Montecuccoli, miután fölemlíti, hogy a szökevény árulása következtében a 23-iki kirohanás elmaradt, így folytatja:[1])

«E véletlen talán szerencsénkre volt, mert ha meggondoljuk, hogy a tér, melyen át a csapatok fejlődése végrehajtandó volt, mily szűk vala, mig evvel szemben az ellenség mélységbe tagozva, tömören s egyesülve állott, a vonalak mögött még egy egész hadtest janicsárral, bizonyára okunk volt attól tartani, hogy a vállalat rossz véget ér.[2])

Tanácskozás tárgyává tétetett tehát újra, hogy miféle nevezetesebbb dolgot lehetne a török ellen véghezvinni;[3]) a tanács egyhangú határozata[4]) az volt: hogy az ellenség arczvonalát egy csekély számú, elgyöngült és elbátortalanodott csapattal megtámadni, a folyón szeme előtt átkelni, a magaslatot megmászni, az erdőt és a török sánczozatokat megrohanni, vakmerőség volna; még oktalanabb s mindent koczkáztató vállalkozás volna a Dráván két ízben átkelni, egyszer a tábor mögött (t. i. Légrádnál), másodszor a folyók egyesülési pontja alatt Dernisnél (a mostani Szt. Mihály közelében), s az ellenséget állásában (t. i. baloldalában) megtámadni, míg ugyanakkor a muramenti sánczvonalaink elhagyatva, vagy csak csekély erővel őrizve maradnának.

Nyilvánvaló volt mindenki előtt, hogy az ellenség a Murán

[1]) Montecuccoli i. h.

[2]) Majd szórúl-szóra ugyanezt mondta Montecuccoli a császárhoz intézett jelentésében is. Feldzüge Montecuccolis i. m. II. 32. lap.

[3]) Ez volt a 26-iki hadi tanács.

[4]) Egyhangú igen, mivel Zrínyi a hadi tanács meddő tanácskozásait megutálva, végét be nem várta s a tudós gyülekezetet ott hagyta.

át akar kelni, s bennünket meg akar támadni. Ha már most *valaki*[1]) úgy véli, hogy előnyös volna a törökkel megküzdeni, miért ne várjuk be inkább az átkelést s fogjuk föl a támadást saját előnyös állásainkban, mintsem hogy őt sánczaiban fölkeressük?

Végül a hadi tanács úgy vélekedett, hogy meg kell várni a már útban levő segélyhadakat, a Badeni Lipót herczeg által vezetett birodalmi sereget, s a Coligny alatt közeledő franczia csapatokat; kimondta továbbá, hogy *támadást kezdeni előbb, mintsem ez egyesülés végbement, inkább bolondság, őrültség lenne, mint bátorság és vitézség;* egyébiránt is — úgy vélte a hadi tanács — *a magyarok és horvátok nem alkalmasak erődített állásban levő ellenség megtámadására s szívós leküzdésére,* az ő valódi elemük a sebesség (a mozdulatokban) és a gyorsaság (a harczban, t. i. ellentétben a szívós kitartáshoz).

Az ily világos okok mindenki előtt nyilvánvalók voltak, s nem volt ki azokban meg nem egyezett volna; *kivéve talán némelyeket,*[2]) kiknek czélja csak az, hogy a csapatokat az állásból kivezessék — nem törődve a végrehajtásnak nehézségeivel, kik ütközetet keresnek — nem is tudva hogy az mi, mert magok ilyeneket soha sem vívtak — s kik azt képzelik, hogy a csata sem egyéb egy lándzsatörésnél, egy lovag-tornánál, vagy legföljebb a könnyű lovasság egy csekély jelentőségű rohamánál.

Ha voltak még olyanok,[3]) kik így beszéltek (t. i. a hadi tanács véleménye ellenére), ezek oly férfiak valának, kik a háború fáradalmait és nehézségeit megunva, hogy azoktól megszabadúljanak, gyáva kétségbe estek s az örvényt keresték. Kifogásaik, melyekkel éltek, a következők valának: A végbeli és határcsapatok élelme kifogyott, hosszú táborozáshoz nincsenek szokva, hiába töltik az időt, rég távol vannak hazulról, létszámuk megfogyott, az őrségeket alig láthatják el stb. Mintha bizony a háború körülményeinek

[1]) Ez a valaki természetesen Zrínyi.

[2]) T. i. Zrínyit és a vele tartó magyar vezéreket. Az ezután következőkben Montecuccoli kiönti epéjét Zrínyi és a magyar vezérek ellen, kiket a hadi tanács határozatának vaskos kifejezései által eléggé lesújtva még nem talál.

[3]) T. i. Zrínyin kívül.

kellenék az emberekhez alkalmazkodni, s nem megfordítva s mintha jó volna őrültek módjára fejjel a falnak rohanni. Végre még azok beszéltek a támadásról, *kik titkos okoknál fogva saját magánérdeküket a közjó fölé helyezvén, szívesen látták volna, ha a dolgok rosszúl végződnek*».

Valóban nagynak kellett a gyülöletnek lenni, mely nem átall a gyanúsítás és rágalom eszközéhez folyamodni, s alkalmazza ezt oly férfiúra, kinek szívét a legnemesebb, a legtisztább honszeretet hevítette, s ki még annyi megalázás után sem szünt meg hazája ügyét legjobb tehetsége szerint szolgálni.

Még ha Zrínyi szándéka katonai szempontból rossz és elvetendő lett volna is, a mit pedig tagadunk, még akkor sem volt méltó ellene ily fegyverrel küzdeni. De Zrínyi szándéka jó, katonailag helyes és kivihető volt. Mert Zrínyi nem ajánlotta a Zrínyiváron át intézendő arcztámadást, s bizonyára nem gondolt a kétszeri átkelésre a Dráván, mikor az ellenség *jobb oldalában*, a Kanizsapatak felől, mely irányról Montecuccoli nem beszél, a terep minden vállalatra előnyös volt, s onnét *az ellenséget a lehető legkedvezőbb körülmények közt oldalban és hátban lehetett megtámadni.* A Mura-vonalat mivel sem lehetett volna jobban megvédelmezni, *mint egy erélyes támadással az ellenség hátába*, s Zrínyi a magyar-horvát csapatokat itt, s *nem arczban, nem a sánczok ellen* kívánta alkalmazni.

Hogy mily eredmény lett volna elérhető, ha a német *sereg* arczban a sánczok ellen rohamot intéz s ugyanakkor egy 8000 főnyi magyar had a török hátába támad, azt könnyen el lehet képzelni; az ily vállalat bizonyára nem vakmerőség, még kevésbbé pedig őrültség, s kétségtelenül jobb és helyesebb, mint a tétlen idővesztegetés, vagy a parányi erővel indított kirohanás hiú terve, mely valóban szerencse hogy elmaradt.

Június 24-én kora reggel ismét két akna robbantatott föl a vár előtt, mely a törököket visszaűzte. De a délelőtt folyamán újra közeledtek s a kiszögellést képező félhold árkához oly közel jutottak, hogy a benne levő katonákat földdel majd behányták. d'Avancourt kivonta a katonákat s az árokban néhány bombát helyezett el, melyek robbanása a támadókat ismét elűzte.

Éjjel kísérletet tettek a törökök a palánkok fölgyújtására, de

a védők erős puskatüze folytán szándékuktól elállani voltak kénytelenek.

Június 25-én két akna helyeztetett el; egy a félholdony alatt, egy pedig a török közeledő művek alá vezettetett. Ezenkívül két gátony emeltetett, melyekből a félhold kiszögellésének oldalai pásztázhatók voltak.

Éjjel a törökök rajtaütést kíséreltek meg az árok ellen s az ott levő őrsökből 60 embert le is vágtak, de Hohenlohe csapatai még elég jókor érkeztek, hogy az ellenséget az árkokból ismét kivessék.

Június 26-án a tábornokok még a hadi tanácsban ültek, midőn biztos hire érkezett, hogy a török másnapra, azaz június 27-ére általános rohamot készít elő.

Ennek elhárítására minden intézkedés megtörtént. A művek gyorsan kijavíttattak, a védőrség megerősíttetett.

A támadás a német források szerint nem következett be, Montecuccoli azonban azt mondja, hogy a roham *június 27-én* végbement s nagy veszteséggel visszaveretett.

Ortelius és a Theatrum Europäum [1]) csupán egy tonna lőpor fölrobbanásáról tudnak, mely a védőrség közül 20 embert megölt.

Június 28-án a törökök méginkább közeledtek az erődhöz. E nap legnagyobb eseménye az, hogy d'Avancourt tábornok, az erőd eddig oly buzgó védője, nyakába lövést kapván súlyosan megsebesült; a derék tábornokot a táborba kellett vinni s a védelem most már egyedül Tasso ezredesre maradt.

Zrínyivár végnapja közeledett.

E napon bontatta le Zrínyi Miklós is sátorát, hogy előbb Csáktornyára, innét pedig — a királynál panaszt emelendő — Bécsbe menjen.

Nem akart Zrínyivár bevételének s pusztulásának, mely most már kétségtelenné vált, tanúja lenni.

Alig vette Zrínyi szándékának hírét Montecuccoli, azonnal hozzá sietett, őt lebeszélendő. A német források szerint [2]) azért, mert tartott a rossz benyomástól, melyet Zrínyi távozása a magyar

[1]) Ortelius II. 329; Theatrum Europäum IX. 1172.

[2]) Feldzüge Montecuccolis i. m. II. 30. lap.

csapatokra gyakorland, továbbá mivel a sereg élelmezése nagyobbára Zrínyitől függött. Mi azonban azt hiszszük, nagyobb része volt ebben az udvar kegyeit féltő tábornagy megdöbbenésének, ki Zrínyi lépéséből magára nézve kellemetlenséget várhatott.

De sem Montecuccoli rábeszélése, sem a Montecuccoli által hozzáküldött magyar urak marasztalása nem volt képes Zrínyit visszatéríteni, ki a következő nap reggelén elutazott.

Június 29-én a törökök már az árok szélén állottak s azt betemetni kezdék, minekfolytán az árok őrsége bevonatott. Egy kisebb roham, mely e napon történt, még könnyen visszaveretett, de midőn éjjel a palánkok fölgyújtása is sikerült a töröknek, a védők nem kételkedtek többé, hogy a válság küszöbön áll.

Június 30-án reggel négy órakor hatalmas tüzelés jelentette be a törökök szándékát, kik a végső támadásra a roham-oszlopokat megalakították.

A vár bevételét maga Montecuccoli következőleg adja elő:[1])

«A törökök 30-án kora reggel egy aknát robbantottak föl a ravelin kiszögellése alatt, mely a félholdat részben elrombolta. Mi, Sparr tábornagy és én, ott állottunk. Az ellenség elfoglalta a félholdat; oszlopai azután a főmű nyitott s védtelen oldalaival szemben foglaltak állást s magukat körben fölhányt földdel és rőzsével födözték. Ekkor, miután meggyőződtünk, hogy a védelemnek a megjelölt helyeken egy csekély árkon és egy palánk czölöpzetén kívül más eszköze nincs, meghagytam Tasso alezredesnek, hogy midőn az erődöt többé védelmezni nem képes, a farészeket és a barakokat idejekorán gyújtassa föl, a csapatokat vonja az erődből ki, *az erőd alá fúrt és megtöltött aknákat robbantassa föl s az erődöt röpítse a levegőbe;* mert így szokás tenni az oly művekkel, melyeket tovább védelmezni nem lehet; végre pedig a védőrséget vezesse a hídon át s a hídat rombolja le; e közben ügyeljen arra, hogy az emberek közt tolakodásból zavar ne támadjon.

Az erőd parancsnoka (Tasso) úgy vélte, hogy a helyet még holnapig megvédheti.

Ámde alig hagytuk Sparral az erődöt el, az ellenség oly heves rohamot intézett a védővonal már megjelölt részei ellen, hogy a

[1]) Montecuccoli i. h.

védő csapatok a legnagyobb zavarba jutottak s megfutamodtak; sem az erőd fölrobbantására, sem a híd elrombolására idő nem maradt.

Veszteségünk számos tiszten kívül közel 800 ember volt; azok nagy része a hídnak rohant, mely a nagy teher alatt leszakadt; sokan a Murába vetették magukat s úszva menekültek.

Némelyek úgy vélekedtek — bár hamisan — hogy az erőd elvesztése szándékunkban állott; [1]) ez oly nevetséges föltevés, mint az athénieké, kik azt hitték, hogy Fülöp király (a macedoniai) csak azért halt meg, hogy őket megcsalja. Nagy ékesszólásra lett volna szükség annyi embert rábeszélni, hogy magukat szükség nélkül összevagdaltassák.» [2])

Montecuccoli nem állhatja meg, hogy ne védekezzék azon gyanúsítás ellen, mintha ő a várat szándékosan veszítette volna el. Mire való ez? csak arra, hogy e gyanú alaposságát igazolja. Ha nem volt szándéka, a védekezés szükségtelen; ha volt — a mint hogy volt is, mint azt már más helyen kimutattuk — akkor e védekezés fölösleges, mert neki hitelt senki nem ad. Nem is volt a muramelléki magyar táborban senki, a ki át ne látta volna, hogy Montecuccoli minden intézkedése, sőt minden szava, nem a török, hanem Zrínyi Miklós ellen van intézve.

Miért nem igazolja Montecuccoli *katonailag* azt, hogy Zrínyivárnak *el kellett* pusztulni? mert nem lehet. A hol 40,000 török ellen ugyanannyi császári és magyar katona áll, ott egy várnak elveszni — ha csak nem akarjuk — nem szabad.

A német források előadása Zrínyivár bevételét illetőleg lényegében azonos Montecuccoli leírásával, de a mellett még számos részlettel színezik ki.

Így elmondják, hogy a híd azért szakadt le, mert a hajók egyike török golyók által át volt lyukasztva s elmerült, minek folytán a védőrség a menekléstől el volt vágva; hogy a híd előtt levő szakaszban még nagy küzdelem folyt; hogy sokan a balparton levő

[1]) Természetes, hogy a következők ismét Zrínyi Miklóst és a magyar urakat illetik, kik Montecuccolit a vár elvesztéséért nyiltan vádolták.

[2]) De az is nevetséges föltevés lett volna, hogy Montecuccoli megmondta katonáinak, miszerint Zrínyivárt csak Zrínyi Miklós elkeserítésére áldozza föl.

néhány hajóra menekültek, de azok azután elsülyedtek; hogy az 1700 védőből csak alig egy harmad rész, sőt tán nem több mint 300 ember menekült át s így nem 800, de közel 1400 ember veszett el; hogy Tasso ezredes fején halálos kardvágást kapott, de mégis elmenekült, hogy a törökök is 500 halottat és számos sebesültet veszítettek stb.

De van egy-két tétele a német forrásoknak, melyet az osztrák leírások — bár másként a forrásokat szószerint követik — nem vettek föl. Így a Theatrum Europäum egy felkiáltását, hogy «Ime, a sáncz vagy vár az egész 30,000 fönyi keresztény sereg szemelátára karddal a kézben elfoglaltatott s a vezérlet egyenetlensége e miatt még sem okoztatott!» [1])

Továbbá ugyanazon német forrás következő tételét, melyben részletesen leírja, hogy Hohenlohe a heves lövöldözést hallva, *az erőd oltalmazására akart sietni, de őt ebben Montecuccoli egyenesen megakadályozta, az erődbe menetelét meg nem engedte s arra utasította, hogy a dolgokkal nem törődve a reá bízott erődítési munkálatokhoz menjen, míg maga Montecuccoli Légrádra távozott.* [2])

A Theatrum Europäum pedig német forrás, a magyarokkal és Zrínyivel szemben majdnem ellenséges indulatú!

Mit ér e bizonyítványnyal szemben Montecuccoli mosakodása?

Hogy Zrínyi a dologról mit tartott, megírta a stayer rendek-

[1]) Also ward diese Schanze oder Festung, im Angesichte der gesammten christlichen Armeen von 30,000 Mann stark, durch einen blossen Säbelsturm eingenommen und desswegen der ungleichen Verständniss der Herren Generalen nicht die geringste Ursache zugeschrieben. Theatrum Europäum, IX. 1173. lap.

[2]) Theatrum Europäum IX. 1173. és 1174. lap. A tétel czíme: Her Grafe von Hohenlohe wird durch den Hn. General-Feldmarschal Montecuccoli mit Schwätzen von Besichtigung der Schanze Szerinvar abgehalten. — «Sagte ihm — mondja a többek közt — dass es unnöthig wäre sich weiter zu bemühen . . . er könnte der Röm. Kais. May. grössere Dienste leisten, wann er die verglichenen Posten und Schanzen verfertigen liesse . . . er (Montecuccoli) hätte bereits dem Obersten Tasso ordre ertheilet gegen Abend aus der Schanze zu ziehen, und die all schon ferfertigte Minen springen zu lassen, weil der Ort der Christenheit doch nichts uütze etc.

nek: «Mit eddig a történetekben nem olvastunk s egyátalán hallatlan dolgot mondok én el a legnagyobb fájdalommal önöknek: az ellenség ma reggel az én, sem ágyúkkal, sem aknákkal meg nem rongált, egészen ép, új váramat, a mi nagyobb keresztény seregünk láttára, úgyszólván egyedűl karddal vette meg, foglalta el! Ez tehát a segély, a mely után vágyódtunk, a melynek reménye minket föntartott! Montecuccoli e vár védelmére még kardot sem rántott» stb.[3])

Ez is egy bizonyítvány, mely kapcsolatban a német forrással tán mégis ér valamit?

Zrínyivár tehát, nyugodtan és biztosan mondhatjuk, Montecuccoli gyűlöletének s nem a török vitézségnek esett áldozatúl.

Ez volt a Zrínyi-Montecuccoli vita végső befejezése.

Rónai Horváth Jenő.

[3]) Corneli: Fragmenta hung. hist. ab. a. 1663. 40. kv. 244. lap.

NEMZETI FÜGGETLENSÉGÜNK VÉDELMEZÉSE III. HENRIK ELLEN.

(Az 1890-ik évi hadtörténelmi pályázaton megdícsért pályamunka.)

HARMADIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY.

A német hadsereg visszavonulása felől krónikáink nyomán világos képet nyerhetünk. Az útat megjelölhetjük és a visszavonulás egyes jeleneteit is konstatálhatjuk. Erre vonatkozólag a Képes Krónika és Kézay kiegészítik egymást, és Reichenaui Herimannus mintegy folytatását képezi Kézaynak. Kitűnik ugyanis belőlük, hogy Henrik a magyar fővárostól a Bakony és Vértes hegység közt rendes közlekedési vonalat képező móri horpadáson vonúlt Győr felé, s innen a Rábán és Rábczán át Hainburg alá.

Kézayból természetszerűleg következik, hogy a németek tábora eleinte Székesfehérvár alatt volt, mert különben a megszállás elképzelhetetlen. A császár a fővárost elhagyván, az említett úton vonult vissza és Bodajk vidékén tábort ütött. A mai Bodajk község Székesfehérvártól 23 kilométernyire fekszik. Körül-belől annyi út ez, a mennyit rendes viszonyok közt nagyobb hadsereg egy nap alatt végezni szokott.

Krónikáink egyenesen a bodajki táborba vezetnek bennünket és élénk vonásokkal vázolják a helyzetet. A német hadsereg halálos szorúltságban van, az embereket és lovakat éhhalál fenyegeti, a betegek száma nagy. Azon sötét jellemzés, melyet Benno életrajzában olvasunk, igazolja, hogy hazai krónikáink nem nagyítanak. Ehhez járúlt még, hogy a magyarok a tábor ellen *éjjeli támadást* intéztek, mit bizonyára azelőtt is gyakoroltak, csakhogy

nem oly mérvben, mint most, a visszavonulás alatt. Nyílzáport szórtak a táborba, mi ellen a németek úgy védekeztek, hogy gödröket ástak, s azokba feküdve, pajzsaikkal takarták be magukat. De a veszteségek még így is nagyok. A magyarok az őröket elfogják vagy legyilkolják, sőt a *táborba is berontanak* s a sátrak közé hurkokat hányván, sokakat elragadoznak. Látjuk tehát, hogy az éjjeli támadás heves volt s ha súlyosabb veszteséggel nem járt is, de az éjjeli nyugalmat lehetetenné tette.[1])

Krónikáink szerint Henrik e válságos helyzetben békét kért Endrétől, mibe ez bele is egyezett s a béke egyik föltétele szerint élelmet adott a német hadseregnek.[2])

Ámde forrásainknak ezen békekötésről szóló része nem 1051-re, hanem jóval későbbi időre vonatkoztatható. A magyar király és német császár közt 1051-ben béke nem jött létre és Salamon eljegyzése Zsófiával sem ekkor történt. Salamon ekkor talán még nem is született meg. Az eljegyzés csak IV. Henrik korában, 1058-ban, a Morva-mezőn történt meg ünnepélyesen és ekkor szállithatta Endre a német urak bőséges megvendégelésére ama nagy mennyiségű élelmiszert, melyet a Képes Krónika részletesen fölsorol. Krónikáink tehát a dolgot összezavarják az 1058-iki eseménynyel, valamint összezavarják az 1051-iki hadjáratot is az 1052-ikivel, minthogy szerintök (Kézay kivételével, ki Pozsony ostromáról nem emlékezik) Pozsony ostroma előbb történt és utána egy év múlva következett a nagy hadjárat. Már pedig a külföldi és e tekintetben hiteles források szerint a nagy hadjárat 1051-ben, Pozsony ostroma pedig 1052-ben volt.[3])

A békekötést és élelemnyújtást tehát, mint csak hét évvel ezután történt eseményt, egyszerűen figyelmen kívül hagyva, kövessük tovább útjában a visszavonuló sereget, krónikáink nyomán.

«A császár — hogy Kézay szavait idézzük — táborát megindítván, legelsőben, bizonyos, hogy a Bársonyos-hegyen szálla

[1]) Lásd a Képes Krónika és Kézay idézett helyeit.

[2]) Marci Chronica. Toldy F. kiad. 51—52 l. és Kézay. 69. l.

[3]) Lásd Herim. Aug. Pertz VII. 129—131. Annales Alt. Pertz XX. 805—806. Helyesen adja az évszámokat az «Adnotationes Chronologicæ in Codice Missali seculi XII. is. (M. Florianus III. 208. l.)

meg.» Megjegyzendő, hogy az előbbeni táborozás Kézay szerint is Bodajkon történt, tehát innen indúlt meg a császár és innen érkezett a Bársonyos-hegyre.[1])

A visszavonulás útja itt bizonyára nem volt más, mint az a vonal, melyet Bodajktól Mór és Kis-Bér felé napjainkban a vasút és országút jelöl meg. Ez a *móri* horpadáson a legrövidebb út és ezen mentek a németek is, mivel ha innen jobbra vagy balra letérnek, akkor a Vértes és Bakony rengeteg erdőségei közé jutnak vala.

E vonal hossza Bodajktól Kis-Bérig 26 kilométer s az út iránya mindenütt éjszaknyugati. Kis-Bértől nyugatra nyolcz kilométernyi távolságban találjuk a mai Bársonyos községet, e fölött emelkedik az a magaslat, melyet Kézay Bársonyos-hegynek nevez és a melyen Henrik tábort ütött.

Egészben véve tehát a távolság Bodajktól a Bársonyos-hegyig 34 kilométer hosszú, mely útat a németek, Kézay hangsulyozása szerint, *egy folytában*, egy nap alatt tettek meg. Ha már most tekintetbe veszszük, hogy a német hadsereg egy része gyalogságból állott, sőt a lovak pusztulása miatt a lovasság jó része is gyalog útazott s ha tekintetbe veszszük, hogy az egész sereg éhszükségben szenvedett: valóban föltünőnek kell tartanunk, hogy Henrik ily viszonyok között oly nagy napi menetet végezett. Ez a körülmény magában véve is arra mutat, hogy itt nem rendes menettel, hanem valódi *futással* van dolgunk. Bizonyítja ezt a Képes Krónika is, így szólván: «A németek sátraikat, pajzsaikat és minden holmijokat elhajigálva, oly sebbel-lobbal sietének vissza Németországba, hogy még csak hátra sem tekintének. S ezen esetről a helyet, a honnan a németek ily rútul csúfot vallva, vértjeiket elhányva, elszaladtak, mai napig Vértes hegyének hívják.»

Krónikánk tehát megerősíti a Névtelen jegyző által a németek vérteshegyi futásáról följegyzett hagyományt. Igaz, hogy döntő csatáról nem tesz említést, azonban a sátrak és pajzsok elhajigálása, a dolog természete szerint, csakis onnan magyarázható meg, hogy a magyarok a menekülő hadsereget erélyesen megtámadták és üldözték.

A németek végre kijutottak a veszélyes helyről, és bizonyára

[1]) Kézay krónikája, 69. lap.

megfogyatkozva és kimerűlve érték el a Bársonyos-hegyet, a hol tábort ütöttek. «Mivel pedig — így szól Kézay — emberei ehen-szomjan el valának alélva, azon a helyen a király ételt es italt nagy bőven szolgáltata nekik, melytől legnagyobb részök megmámorosodék.» Mint láttuk, a Képes Krónika is emlékezik ily esetről, csakhogy az szerinte Bodajkon történt. Úgy látszik, hogy a visszavonulás alatt mégis sikerűlt a németeknek nagyobb mennyiségű élelemhez jutni. Talán az üldözés, mint ez hasonló eseteknél gyakran elő szokott fordúlni, a nap vége felé elveszté erélyét, minek következtében valami mulasztás történt; talán a németek a magyar hadsereg valamelyik raktárát foglalták el; vagy talán, a mi legvalószínűbb: az út a visszavonulás alatt, el nem pusztított területen vezetett keresztül:[1]) tény, hogy a németek élelmiszerhez jutottak, a mi őket az éhhaláltól mentette meg.

Azonban ha vesztett is erélyéből az üldözés a nap vége felé, de véglegesen még sem szűnt meg s a következő éjszaka újra elkezdődött. «S midőn a császár őrei látták — folytatja Kézay — hogy a magyarok semmire sem ügyelve nyargalásznak idestova, azt hitték, hogy a szerződés alatt csel lappang, mit a seregnek tudtul adva, mondák, hogy a magyarok üldözésökre jöttek. S jóllehet, sokan betegen, bádgyadtan, zsöllyeszékeken, bársony vánkosokon heverve vitették magukat, odahagyva zsöllyeszékeiket és bársony vánkosaikat, lóra kapának s *napkeltekor* Őrs falu alá érkezének.» E szavak: «azt hitték, hogy a szerződés alatt csel lappang», mint föntebb mondottuk, az ezután hét évvel kötött békére vonatkoznak; ezeket tehát egyszerűen figyelmen kívűl kell hagynunk.

Forrásunk alapos helyismeretről tanúskodik. Bársonyostól éjszakra, alig hét kilométernyire, csakugyan ott találjuk a mai *Mező-Eörs* győrmegyei községet, épen azon út mentében, mely a móri horpadástól Kis-Béren át Győr felé vezet. A németek *napkeltekor* értek Őrs alá, így tehát a Bársonyos-hegyről már kora hajnalban indúltak el és pedig, mint Kézayból kitűnik, nagy sietséggel. Mindez a miatt történt, mivel a portyázó csapatok éjjel föl-

[1]) Ez is igazolni látszik, hogy a déli hadtest nem Győr felé, hanem a Bakonyon keresztűl hatolt Fehérvár alá.

zavarták a tábort és megjelenésökből a németek azt következtették, hogy a magyarok üldözésökre jöttek.

De lássuk tovább Kézayt:

«S a mint a *várnagy*, ki a kapuban vala, észrevette, hogy fegyveres nép, az *országútról letérve*, vad, járhatatlan ingoványokon vonúl keresztűl, embereivel fegyvert ragada s a mint az átkelő csapatot messziről szemmel tartva kíséré, a betegek, kik zsöllye-székeiket és bársony vánkosaikat a Bársonyos-hegyen hátrahagyva, lóháton jöttek, szekerekre kapva hajtatnak vala az ingoványon keresztűl, kiknek csatlósai, a mint mögöttük a várnagy csapatát megpillantották, ott hagyva a kocsikat, s a kocsikon uraikat, a mint csak tudtak, úgy elfutottak. Akkor a *parasztok* rajtok ütvén, a kocsikat elszedve, az urakat a kocsikon leöldökölték s testeiket a vízbe hajigálták . . . A honnan ezen gázlóban, midőn a víz kiszárad, mai napig is lópatkókat, kardokat s több efféléket szoktak találni. A hegyet pedig, az így ott hagyott bársony vánkosokról nevezte a föld népe Bársonyosnak.»[1])

Látjuk, hogy nagy volt a zavar, a kapkodás, nemcsak az elinduláskor, hanem az úton is. Erre mutat az is, hogy a németek a Bársonyos-hegyről nem a rendes úton, hanem *torony irányában* siettek Őrs felé, miközben az ennek keleti határában mai nap is föltalálható *Bakony-folyás* nevű patak ingoványai közé tévedtek. A menetelés tehát itt sem rendes, hanem félelemszűlte menekűlés, majdnem valódi futás. Nem képzelhető, hogy az ellenséges hadsereg zöme attól az egy-kétszáz főből álló portyázó csapattól ijedt volna ennyire meg. Az ijedelmet mindenesetre más, fontosabb ok hozta létre: Henrik a magyar *főhadsereg* támadásától tartott, mit egyedül azon okból vélt lehetségesnek, mivel a Vértes alatt már tegnap is baja volt vele,[2]) a mely e szerint nem nagy távolban tölthette az éjszakát.

Az őrsi várnagy észrevevén a menekülőket, katonáit fegyverre hívta és üldözésre sietett. Úgy látszik, a német hadsereg *zöme* már elvonúlt Őrs alól s a várnagy csak az utócsapatot látta már,

[1]) Kézay Simon, ford. Szabó K. 70. lap.

[2]) Salamon Ferencz véleménye szerint a Vértes-hegyekben döntő csata történt. Lásd erre nézve: «A magyar hadi történethez a vezérek korában.» «Századok» 1876. 846. l.

melyben a betegek, gyöngélkedők voltak a mellékök rendelt csatlósokkal, fegyveresekkel s ezt támadták meg az őrsi várjobbágyok. De nemcsak a várjobbágyok, hanem a *föld népe*, a parasztság is az utócsapatra ütött; mire a csatlósok a kocsikat a rajtok levőkkel az üldözők zsákmányául hagyván, elmenekültek.

Az őrsi jelenet magában véve is elég világos képet nyújt arról: milyen volt a német hadsereg visszavonulása.

De nemcsak Őrsnél, hanem az egész úton akadályokkal járt a visszavonulás. Béla herczeg egész a hadjárat végéig hű maradt rendszeréhez s folyvást apró támadásokkal zaklatta, fogyasztotta az ellenséget. És erre nézve a Kézayból vett képet híven egészíti ki reichenaui Herimannus. «A magyarok — úgymond — az éhség és más hiányok miatt szenvedő sereg visszavonulását elvágni törekedtek s csapataikat a már előbb elsánczolt partokon és a sekély mocsaraknál fölállították, hogy azt vagy megadásra kényszerítsék, vagy az élelem hiánya miatt megsemmisítéssel fenyegessék: de a katonák ekkor is rettenthetlenek maradtak s haladéktalanul átgázoltak az útba eső folyókon s az ellenséget megfutamították.»

De nemcsak elől zárták el a magyarok az útat, hanem oldalt és hátulról is folyvást üldözték az ellenséget. Képzelhető, hogy ily viszonyok között az útba eső akadályokon való átkelés mindig tetemes áldozatba került. S hogy a sereg zöme mégis megmenekült, főleg annak tulajdonítható, hogy a németeknél a hagyományos harczászati fölállítás: a zárkózott tömeg, a visszavonulás alatt is állandóan megmaradt és a válogatott fegyveresekből álló *elővéd* mindenütt keresztül tört az elvágással fenyegető magyar csapatokon; azonban az *utóvédre* nézve mindig tetemes romlással, sőt néha megsemmisüléssel végződött az akadályokon való átkelés.

Bizonyságot tesz erről reichenaui Herimannus, midőn elbeszéli a *Rábcza* folyón való átkelést, mely egyszersmind a visszavonulás utolsó küzdelmét tünteti föl.

Ebből továbbá megtudjuk azt is, hogy Henrik a visszavonuláskor nem a stájerországi kerülőt, hanem a rövidebb irányt választotta, nevezetesen vagy a sopronyi, vagy épen a mosonyi kapu felé vette útját, a mi csak azáltal válhatott lehetségessé, hogy az itteni árvíz a szeptember elejétől elmúlt majdnem nyolcz heti idő alatt leapadt s így az út járható lett.

Föntebb már szóltunk a Rábcza parterődítéseiről, melyek már Aba alatt is megvoltak. Képzelhetjük, hogy Endre sem hanyagolta el ezeket, sőt inkább javította. E parterődítések mind a *balparton* voltak, a nyugatról jövő ellenség föltartóztatására számítva és most a magyarok abba a sajátságos helyzetbe jöttek, hogy ezeket a Magyarországból *kivonuló* idegen sereg ellen kellett megszállaniok.

E parterődítések nem vonúltak a Rábcza egész hosszában. A dolog úgy képzelhető, hogy a folyó mellett a legtöbb helyen mocsaras, ingoványos lapály húzódott, mely az átkelést lehetetlenné tette és csak egy-két helyen emelkedett *magasabb* part, hol a folyó keskeny lévén, az átkelésre kedvező pontot nyújtott; itt készítették a magyarok a védőműveket.

A német sereg útiránya ily helyhez vezetett. A folyón itt *híd* volt, melyet a balparton hatalmas *hídfő* védelmezett, az akkori szokás szerint fából építve; a part hosszában földből és czölöpzetből készített *sánczolat* húzódott. A védőműveket nagy számú magyar csapat szállta meg.

Henrik serege *három részre* osztva közeledett a Rábcza felé. Az *elővédet* válogatott burgundi, szász és lengyel fegyveresek képezték; azután következett a sereg *zöme* Henrik vezetése alatt, végül az *utóvéd* az üldöző magyarok föltartóztatására.

Nagy hiba volt a magyaroktól, hogy a hídat az ellenség előtt föl nem gyújtották.

Az elővéd fegyveresei, nem törődve a nyílzáporral, vak elszántsággal rohantak a hídon át a túlpartra és azonnal kézviadalra keltek. Heves harcz és nagy veszteség után végre szétverték a magyarokat s így az átkelés megnyittatott, mire a hadsereg zöme megkezdte az átvonulást. Ezalatt az utóvéd erős harczot folytatott az üldözőkkel s ezeket mindaddig föltartóztatta, míg a zöm átkelt. Ekkor Henrik, attól tartván, hogy az utóvéddel együtt az ellenség is balpartra nyomúl, *fölgyújtatta a hídat* és a hídfőt, mi által az utóvéd menthetetlenül az ellenség kezébe került.[1])

Ezzel véget ért az üldözés s Henrik a fősereg romjaival zavar-

[1]) Herimannus Augiensis. 1051, Pertz, VII. 130. Meyndt 46. Gisebrecht, 551. Hormayrs Taschenbuch, 1830. 361.

talanúl folytathatta útját *Hainburg* felé, hová október 25-ike előtt legföljebb egy-két nappal érkezett.[1])

Gebhard püspök, *Welf* és *Bretiszláv* herczegek Henrik előtt már *régen* Hainburgba vonúltak. Reichenaui Herimannus azt állítja, hogy az éjszaki hadtest vállalatának *sikeres* befejezése után hagyta el Magyarországot; de, hogy miben állott ez a siker, alig képzelhető. *Pozsonyt* talán ostromolta, de az bizonyos, hogy hasztalanúl. *Ütközetekről* sem a német, sem a magyar források nem tesznek említést. A déli főssereget sem Gebhard, sem a herczegek nem segítették. Valószínű, hogy a magyarok itt is pusztává tették az útat az ellenség előtt, mint a Dunán túl, és nyílt csatába nem bocsátkoztak. Azonban bármily sikerrel oldotta is meg föladatát az éjszaki hadtest: ez a végeredményen nem változtatott semmit sem. Az 1051-iki hadjárat a Dunántúli vidéken dőlt el, és pedig határozottan a magyarok előnyére.

Rövid pihenés után Henrik elhagyta Hainburgot és *november* 12-én már Regensburgban volt.[2]) Bevonulása nagyon különbözhetett az 1044-ikitől. Foglyokat, diadaljeleket most nem hozott. Serege, mely a győzelem reményével indúlt el a bajor fővárosból, kimerülve, rémítően megfogyatkozva, bosszúsan tért haza. A császári tekintélyt oly szégyen érte, mint eddig soha sem. A birodalom összes erejével nem volt képes megalázni azt az országot, melyet lázadónak tartott. Az impérium varázsfénye homályosúlni, az inkább személyes tulajdonokon, mint az állami szervezet szilárdságán alapuló uralkodói hatalom ingadozni kezdett. *Az 1051-iki hadjárat képezi Henrik uralkodásában a végzetes forduló pontot.* Henrik nagyravágyása, fölfuvalkodottsága volt oka mindennek. Ha képes magát megtagadni, előnyös békét köthet vala; de ő dölyfösen utasítá vissza a fölajánlott békejobbot. Határtalan dicsvágyáért most keserűen lakolt.

[1]) Giesebrecht 451. Meyndt 46.

[2]) Fejér Codex Dipl. VII/4. 49. lap. III. Henrik oklevele, melyben Adalbert őrgrófot birtokokkal adományozta meg. Datum II. idus november. 1051. Ratisbonæ.

VII.

AZ 1052-IKI HADJÁRAT. POZSONY OSTROMA.

Endre királyt nem vakítá el az 1051-iki hadjárat szerencsés kimenetele. Ő most is a jövőbe pillantó, hidegen számító államférfi volt, mint azelőtt. Jól tudta, hogy Henrik és a német birodalom még mindig hatalmas és veszélyes ellenség, sőt a kudarcz után talán veszélyesebb, mint valaha. Endre tehát újolag megkísérlé a *méltányos kiegyezést* és követei által 1051 év végén fölkérte Adalbert osztrák őrgrófot, hogy a béke ügyében a császárnál közbenjáró legyen.[1])

Azonban Henrik most is a régi merev álláspontón maradt. A csapás nem törte meg e szívós jellemet. Ő még nem mondott le a diadal reményéről és elhatározta, hogy a jövő évben új hadjárattal mossa le a szégyent.

Adalbert közbenjárása meghiúsulván, Endre ismét a *curiához* fordúlt. Leo pápa ez alkalommal is a legnagyobb buzgalommal vállalta magára a kibékítés művét.

A pápát és tanácsosait, midőn a magyar kérdés lebonyolítását újra kezökbe vették, első sorban a szigorú *egyházi érdek* vezette, mivel mindnyájan meg voltak győződve a felől, hogy azon örvendetes haladás, melyet a magyar kereszténység Endre uralkodása első éveiben tanúsított, a háború által nagy mértékben veszélyeztetve van.

De kedvező alkalmat nyújtott a beavatkozás a *pápai hatalom emelésére* is, melynek útját *Hildebrand* és elvtársai már ez időben öntudatosan és ernyedetlenül egyengették. Nyiltan ugyan még nem léphettek föl, mivel ezáltal a sikert koczkáztatták volna; de a gondosan rejtegetett czél: Szent Péter székét a világ urává tenni s a meggyöngített római császárság helyére a pápaság uralmát

[1]) Herim. Aug. 1051. 129. Erről említést tesz az Annales Melicenses is. (Pertz, XI. 498) az 1051. évnél: «Andreas rex et Adalbertus Marchio pacificantur.» Azonban ez évkönyv chronologiája hibás. Így pl. az 1051-iki hadjáratot 1053-ra teszi.

állítani, már ekkor ki volt tűzve. A curia ezen irányadó emberei nem tartották lehetetlennek, hogy Magyarország minden nagyobb vonakodás nélkül el fogja ismerni Szent Péter székének fönhatóságát, ha a pápaságban a német császár hódítási törekvései ellen védelmezőre, pártfogóra talál. Hihetetlennek látszik ugyan, a mit egy egykorú okmányban olvasunk, hogy Endre és országnagyjai hajlandók lettek volna a curia fönhatóságát világi értelemben is elismerni;[1]) azonban mindenesetre jellemző dolog, hogy Leo közbenjárását Endre és Henrik között Itáliában sokan oly lépésnek tekintették, mely a pápa világi uralmának Magyarországra való kiterjesztését tűzte ki czélúl.

Ezeken kívül azonban volt még egy harmadik ok is, mely miatt a pápa minden áron óhajtá a békét létesíteni a német birodalom és Magyarország között. A *beneventi* herczegséget, melyet Leo 1051 nyarán csatolt birodalmához, mindegyre hevesebben zaklatták a délitáliai *normannok.*[2]) A pápa saját erejét elégtelennek tartván e szilaj, harczias ellenség megfékezésére, Henriktől szándékozott segélyt kérni és erre addig nem számíthatott, míg a magyar háború tart.

Leo Itáliából azonnal követséget küldött Henrikhez, azonban eredmény nélkül; ekkor elhatározá, hogy *személyes befolyását veti a mérleg serpenyőjébe és Németország felé indúlt,* hogy a császárral találkozzék.

A pápa azonban későn kelt útra. 1052 július elsején Beneventumban, augusztus 2-ikán Páduában találjuk őt, honnan nemsokára Tirolon át Bajorországba útazott.[3])

Henrik ekkor már Magyarországban táborozott. A múlt évi események, úgy látszik, eszélyesebbé tették, mivel most egy teljes hónappal előbb kezdte el a hadjáratot.

Regensburg már *június végén* élénk mozgalom színhelye volt. Mindenfelől gyülekeztek a birodalmi csapatok. Gyűjtötték az élelmi

[1]) Jaffé Regesta Pontificorum Romanorum 375. lap. 1052. 4. non. Aug. «Accidit, ut beatissimus papa Leo per Pataviensem civitatem in servicium S. Petri. Apost. ad subiugandum, non hostiliter videlicet set illorum sponte, Ungaricum sibi regnum, iter arriperet.»

[2]) Reumont. Geschichte der Stadt Rom. Berlin, 1867. II. 349.

[3]) Jaffé. Regesta Pont. Rom. 375. lap.

készletet, szervezték a hajóhadat és készítették az ostromgépeket. *Július közepén*[1]) a tekintélyes haderő részint szárazon, részint a Dunán, elhagyta Regensburgot és 20-án Passauban,[2]) 24-én Persenbeugban (Alsó-Ausztriában, Mölk mellett) tanyázott,[3]) honnan néhány nap múlva, tehát július végén, Magyarország határára érkezett.

Azonban más tekintetben is érezhető a múlt évi szerencsétlenség hatása. Henrik most óvatosabb. Nem osztja meg seregét; nem nyomúl be vakmerően az ellenséges terűletre. Nem szándékozik egyetlen csapással lesújtani a magyarokat, hanem lassanként, lépésről-lépésre, de annál biztosabban akarja czélját elérni.

Ez okból először is *Pozsonyt* tűzte ki hadművelete czélpontjául és azt július végén, vagy legföljebb *augusztus elején* összes hadaival szárazon és vízen megszállotta.

Nem lehet föltételeznünk, hogy Henrik végczélja ez évben egyedül Pozsonyra szorítkozott volna. Erélyes készületei, jelentékeny hadereje s a makacsság, melylyel mind Adalbert, mind a római pápa közbenjárását eredménytelenné tette, arra enged következtetni, hogy ő tovább, *talán Esztergomig*, szándékozott nyomúlni, úgy azonban, hogy folyvást az élelem-szállító hajóhad közelében maradván, a múlt évihez hasonló katasztrófának seregét ki ne tegye.

De minthogy jelenleg hajóhadára támaszkodva, a Duna éjszaki partján akart behatolni az országba: a *határon* emelkedő Pozsonyt semmi áron sem hagyhatta háta mögött. Pozsony a magyarok kezében állandóan veszélyes a német birodalomra. Nyugtalanítja a *Morvamezőt* és *Hainburgot*, melytől csak 13 kilométernyire fekszik. Ha Henrik elfoglalja, e veszély meg fog szűnni és oly fontos stratégiai pont kerül a német birodalom hatalmába,

[1]) Th. Ried. Codex Chronologico-Dipl. Episcopatus Ratisbonensis. Tomus I. 153. III. Henrik oklevele. Regensburgb. II. Idus julii (jul. 14) anno 1052. Tehát az indulás július 14-ike után történt.

[2]) Georgisch. Regesta Chronol. Dipl. 380. és Th. Hagn: «Urkundenbuch für die Geschichte des Benediktiner Stiftes Kremsmünster». Wien. 1852. 30. lap. II. Henriknek 1052. július 20. Passauban kelt oklevele szerint.

[3]) Giesebrecht, 451.

mely a további hóditásokra a legalkalmasabb kiinduló pontot szolgáltatja.

Azonban Henrik most is keserűen csalódott reményében.

Pozsony 11 évvel ezelőtt még igen jelentéktelen hely volt. Említettük föntebb, hogy a németek az 1041-iki hadjáraton minden ellenállás nélkül foglalták el és rombolták szét. De azóta igen sokat változtak a viszonyok.

Azelőtt a magyarok *várak* építésére nem igen gondoltak. Mozgékony hadviselési módjukkal ellenkezett erejöket huzamosabb ideig egyetlen ponton egyesíteni. De nem is voltak rászorúlva a védő harczra. Árpádtól kezdve majdnem másfél századig nem a magyar félt az idegen népek invasiójától, hanem a német, olasz és görög a magyarétól. Ez okból épiték a szász császárok a határvárakat, ezért erősíték meg a görögök Belgrádot. A XI. század közepe felé minden megváltozott. A német uralkodók a régi római császárok utódjainak vallották magukat. Már III. Ottónak a Trajáni korabeli római birodalom fénye zavarta álmait. III. Henrik hitbuzgósága, hóditásvágya, tevékenysége és vasakarata Nagy Károly emlékét újitá föl. És miként Nagy Károly az avar birodalom meghódítása után diadallal vonúlt Rómába és Szent Péter templomát az avaroktól nyert kincsekkel gazdagítva, imperatori koronát követelt: úgy Henrik is, midőn a császári korona elnyerése végett Rómába ment, lelki büszkeséggel és szent áhitattal helyezte *Szent Péter oltárára* a magyar királytól nyert aranyos lándzsát, mint Magyarország fölötti uralmának jelvényét. [1])

A római-német császárság hatalmi terjeszkedése ellen nem puszta nyers erővel, hanem *észszel* kellett és lehetett megvédeni a kis magyar nemzet függetlenségét. Ész és fortély a magyarok hadviselésében már eleitől fogva bőven volt, több, mint Európa más népeinél, és miként az 1051-iki események mutatják, az *ősi hadviselési mód a védő háborúban* is a legnagyobb sikerrel alkalmaztatott; azonban a magyarok, részint elleneik példáján okúlva,

[1]) Arnulfi Gesta Archiepiscop. Mediolan. Pertz. X. 18. «Cujus (t. i. Henrik Magyarország fölötti uralmának) unum insigne tropheum aurata indicat lancea, Ungrorum regi violenter extorta et Romæ in Apostolorum templo suspensa.»

részint a viszonyok által kényszerítve, most már arra is rájöttek, hogy a túlhatalmas szomszéd elleni védekezésre *erősített helyek* is szükségesek és ezek válságos körülmények között fontos szolgálatot tehetnek.

Láttuk föntebb, mily erélyesen, de mind a mellett is sikertelenül igyekeztek a magyarok megakadályozni *Hainburg* fölépítését. Láttuk, hogy kísérletet is tettek annak elfoglalására. Béla herczeg már ekkor meggyőződést szerezhetett a felől, hogy mesterség által védett helyen csekély haderő is eredménynyel képes működni a túlnyomó ellenség ellen.

Ez esemény mindenesetre nagy befolyással volt *Pozsony fölépítésére.* És valószínű, hogy a pozsonyi erősség csak Hainburg fölépítése után, 1051-ben, vagy talán 1052 tavaszán készült.

Az 1052-iki hadjárat előtt nem tudunk példát fölmutatni arra, hogy a magyarok valamely erősség védelmére összpontosították volna erejöket. És ez első eset, a kezdet daczára is, sikeres volt; a mi azt mutatja, hogy Béla herczeg nemcsak scytha módon tudott harczolni, hanem a várépítéshez, és annak védelmezéséhez is értett.

Mindazonáltal tévednénk, ha Pozsonyt a szó valódi értelmében vehető *várnak* tekintenők. A *kőépítkezés* hazánkban még a XII. század végén is a ritkaságok közé tartozott. A XI. századbeli erődített városokban nem voltak kőbástyák, és szilárd anyagból készült tömör kőfalak, sem pedig lőréses tornyok. A város egyetlen erősséggé alakíttatott oly módon, hogy azt mély és széles *árokkal* vették körül s ezen belül a kihányt földből és kőből jó magas mellvédet, vagyis *körfalat* építettek, melyet a szétomlás ellen kívül és belül *czölöpsorral* biztosítottak. A mellvéden itt-ott *fatornyokat* emeltek, melyekből az ellenséget szemmel kísérték. Bent az épületek fából és agyagból voltak készítve. Az erősségbe kívülről hídak és kapuk vezettek.[1]) Ilyen lehetett Pozsony is 1052-ben.

Alig lehet eldönteni, vajjon az 1052-iki erősség a *várhegyen* volt-e, vagy lent a *Duna mellett.* Az altaichi évkönyvek szerint a császár Pozsony «*várost*» (urbem Preslawasburch) ostromolta,

[1]) Czobor B.: Magyarország középkori várai. «Századok», 1877. 614. és köv. l.

miből kitűnik, hogy itt, mint előbb mondottuk, nem valamely külön álló várral, hanem az akkori szokás szerint megerősített várossal van dolgunk. Valószínű azonban, hogy a magyarok, kik talán a *benczés* szerzetesek tanácsával éltek az építkezésnél, a mai várhegyet is bevonták az erődítés keretébe. A hosszú és sikeres védelmezés legalább azt látszik igazolni, hogy a mesterséges műveletek mellett a természet adta előnyök is fölhasználtattak.

Bizonyára *rendezett viszonyokra* mutat az, hogy ámbár az 1052-iki hadjárat egy hónappal előbb kezdődött, mint a múlt évi, Henrik nem találta a magyarokat *készületlenül*. Pozsony élelemmel és fegyveresekkel bőven ellátva fogadta az ellenséget. Erélyes és előrelátó férfiak vezették ekkor hazánk ügyeit. A háború nemzeti ügynek tekintetett és az összes magyarság kezet fogott a lángeszű vezérrel a haza megmentésére.

Az ekkori viszonyokat tekintve, bizton mondható, hogy *Pozsony őrsége csupa magyarokból állott*. Oly erős volt ekkor a nemzeti közszellem s oly nagy volt a németek iránti gyűlölet a lefolyt események miatt, hogy e fontos helyet idegenekre legkevésbbé bízták volna.

Ki volt a *főparancsnok* a városban, krónikáink nem említik; azonban följegyezték nehány vitéz nevét, kik hősiesség által a többiek fölött kitűntek, ezek: *Vojtech, Endre, Vilöngard, Uros, Márton* és *Zothmund*.[1]) Ez utóbbi kivételével valószínűleg mindnyájan csapatvezetők, s talán a szomszédos várispánságok parancsnokai valának.

Pozsony tehát jól föl volt szerelve, de mind e mellett is tévednénk, ha azt hinnők, hogy Béla herczeg ez egyetlen pontra bízta volna az egész ország védelmezését.

A *védelmezés főfeladata* most is a *hadseregre esett*, mint a múlt évben. Béla herczeg nem számíthatott arra, hogy Pozsony magában véve is képes oltalmazni az országot, mivel Henriknek mód-

[1]) Marci Chronica 50. Thuróczy 174. stb. Megjegyzendő, hogy krónikáink szerint Pozsony ostroma a vértesi ütközet előtt egy évvel történt, azonban a külföldi évkönyvek a nagy hadjáratot 1051-re, Pozsony ostromát 1052-re teszik, a mi kétségkívül igaz is. Kézay Pozsony ostromát nem említi. Helyesen adja az évszámokat az «Adnotationes Chronologicae in Codice Missali seculi XII.» is. (M. Florianus. III. 208.)

jában állott más úton is betörni az országba, a Duna bármelyik oldalán. Béla hadi tervében Pozsony csak másodrangú fontossággal bírt; a főszereplésre az országos hadsereg volt hívatva, mely a herczeg személyes vezénylete alatt a *várostól nem igen messzire* táborozott, és az események folyamából kitűnik, hogy a király is a táborban volt. Azonban a *hadjárat koczkája mégis Pozsony alatt dőlt el*, a mi egyedül ama *véletlennek* tulajdonítható, hogy Henrik itt megállapodott és nem is ment többé beljebb.

A német sereg Pozsony alatt, a Duna partján ütött tábort, hajóinak közvetlen szomszédságában.

Henrik el volt látva *ostromgépekkel*,[1]) melyeket a város ellen működésbe is hozott, azonban eredménytelenül. Ép ily sikertelenek voltak a *rohamok* is, melyeket a magyarok mindig visszavertek, sőt gyakran *ki-kicsaptak* az ostromlókra s őket heves viadal között egész a táborig űzték. Így folyt egyik hét a másik után, a nélkül, hogy Henrik a várost elfoglalni, vagy Bélát *nyílt csatára* kényszeríteni képes lett volna.

Nemcsak a szárazon, hanem a vízen is sok kárt okoztak a pozsonyiak Henriknek. Ügyes úszók, kik között az egyetlen *Zothmund* nevét örökíték meg kútfőink, éjnek idején a Dunába merülvén, a hajók közé úsztak, és néhánynak a fenekét *megfúrták*, mire a hajók az élelmi szerrel együtt elsülyedtek.[2])

Képzelhető, hogy e váratlan esemény nagy nyugtalanságot okozott a németek közt, kiket a sokáig tartó, hasztalan küzdelem különben is elfárasztott és levert.

Így állottak a dolgok, midőn *Leo a császár táborába érkezett*, hogy a béke ügyében személyesen közbenjárjon.

A pápa augusztus végén, vagy *szeptember elején* juthatott Pozsony alá, azonban jövetelével nem szakadt félbe az ostrom, mivel az hazai forrásaink egyhangú állítása szerint nyolcz hétig tartott, tehát körülbelől szeptember 24-ikéig.[3])

[1]) Herimannus Aug. 1052. Pertz, VII. 130. Marci Chronica, 50.

[2]) Erről a legrégibb német források nem írnak, de az újabbak igen, ép úgy legtöbb hazai forrásunk is említi. Aventinus Annales Boiorum. 511. Marci Chronica. 50. Chronicon Monacense. M. Florianus, III. 231. Thuroczy 173.

[3]) Marci Chronica 50. nyolcz hétre teszi az ostromot; ép így a

Ez idő alatt Henrik egy lépéssel sem haladt előbbre. Mindinkább meg kellett győződnie a felől, hogy Pozsonyt nem képes elfoglalni.

Ily viszonyok között Leo helyzete a császárral szemben meg volt könnyítve. Henrik régi merev álláspontja, két sikertelen hadjárat után tarthatatlanná vált. A *hűbérúri igénynek* nem volt képes súlyt kölcsönözni, sőt ellenkezőleg, ő vesztett a küzdelemben.

Ellenben *Endre helyzete hasonlíthatatlanúl előnyösebb volt,* mint azelőtt. Két nyert játéka volt a császárral szemben, a mi őt méltán följogosíthatá a *régi alaptól eltérő,* országára nézve kedvezőbb föltételek követelésére.

A római pápa azonban, részint következetességből, részint pedig azért, hogy Henrik hajlamát, melyre a normannok ellen óhajtott segély végett szüksége volt, megőrizze, most is amaz állásponthoz ragaszkodott, melyre nézve közte és a magyar kormány közt *Hugó cluny-i apát* diplomatiai küldetése folytán, 1051-ben megegyezés jött létre. E megegyezés, mint föntebb láttuk, abban culminált, hogy Endre a béke áráúl a császárnak *évi adót* fizessen.[1])

Ez alaphoz Endre még akkor is hű maradt, midőn az 1051-iki hadjárat után Leót újolag közbenjáróúl kérte. Az egykorú *Wibertnek,* a pápa életírójának, szavaiból legalább ez olvasható ki. De a császár a föltételeket 1052 tavaszán nem fogadta el, hanem új hadjáratot intézett Magyarország ellen.

A pápa — nem vévén tekintetbe, hogy a két fél helyzete most egészen más, mint a hadjárat előtt — újra a régi alapon kezdte meg a közbenjárást és Henrik végre is elfogadta Leo álláspontját s hajlandó volt Endrével adófizetés mellett békét kötni.

Azonban Endre a régi alapot most semmisnek tekinté, mivel azon idő óta, midőn ezt elfogadni hajlandónak nyilatkozott, a viszonyok lényegesen megváltoztak. Az újabb hadjáratot nem sikerült elhárítani és a győzelem ismét a magyarok részére hajlott. Hiba lett volna e kedvező fordúlatot az ország javára ki nem

Chronicon dubnicense M. Florianusnál III. 66. és Thuróczy 173., ép úgy Th. Ebendorfer de Haselbach. Pez. II. 700.

[1]) Acta Sanctorum April. Tomus II. 660., összevetve Acta Sanctorum. April. T. III. 644. De S. Hugone Abbate.

aknázni. És Endre ki is aknázta azt, oly föltételeket tűzvén ki, melyek a régiektől *teljesen eltérőek* voltak.

Az egykorú német évkönyv-írók e miatt azzal vádolják Endrét, hogy a pápát, ki szerintök egyenesen az ő kérelmére útazott Henrikhez, csúfúl rászedte.[1]) Sőt nemcsak ők beszélnek így, hanem e nagyon is naivnak mondható fölfogással újabb német történetíróknál is találkozunk.[2])

E nézet nagy elfogultságról tanúskodik. Herimannus és az altaichi évkönyv írója *középkori szerzetesek* voltak, kik nem sokat értettek ama *magasabb politikához, melylyel országok sorsa fölött szoktak dönteni* és azon fölül németek, kik a magyarokat a császár *lázadó* alattvalóinak tekintették.

Valótlan, hogy Leo pápa Endre meghívására jött volna Henrikhez. Wibert, a pápa életírója, ki e tekintetben hitelesebb, egy szóval sem állítja ezt. Wibertből az tűnik ki, hogy Leo *maga jószántából* jött Pozsony alá.[3]) Sőt freisingeni Otto püspök ennél is tovább megy, azt állítván, hogy Henrik a pápát magával vitte a hadjáratra,[4]) mint a hogy ezt a lázadó Gottfried lothringeni herczeg ellen is tette már egy alkalommal.

Ezek szerint Endrét a miatt, hogy a pápa Pozsony alá fáradt, semmi felelősség nem terheli.

De nem terheli felelősség Endrét a miatt sem, hogy a béke nem jött létre.

Igaz ugyan, hogy Herimannus és az altaichi évkönyv írója egyenesen a *magyar királyt* okolják a béke meghiúsulása miatt, azonban Wibert egy szóval sem említi, hogy Endre a pápát rászedte, fölültette volna; nem említi, hogy Endre lett volna oka a közbenjárás sikertelenségének: sőt épen ellenkezőleg, határozottan

[1]) Herimannus Aug. 1052. Pertz, VII. 130. Annales Altahenses 1052. Pertz, XX. 806.

[2]) Giesebrecht, 452. Meyndt, 57.

[3]) Acta Sanctorum. April. Tom. II. 660. Vita Leonis. «Qua propter sancta commonente pietate coactus est tertio antiquam patriam repetere», stb.

[4]) Pertz. Tomus XX. 245. «Anno sequenti denuo Pannonias hostiliter petens, summum pontificem Leonem secum duxit» — írja freisingeni Otto.

állítja, hogy a pápa jó szándéka a *császár környezetében levő német főuraknak* — kik a curia befolyását féltékeny szemekkel nézték — *ellenséges magatartása miatt szenvedett hajótörést.*[1])

Leo kellemetlen helyzetben volt. Lelke mélyében, úgy látszik, fölfogta Endre magatartásának jogosúltságát, azonban kezei meg voltak kötve, mivel a curia ez időben még a császári hatalom befolyása alatt állott és Leonak a normann ügy miatt nagy szüksége volt a császár barátságára.

Innen lehet kimagyaráznunk, hogy Leo a megváltozott viszonyok közt is Henrik *előnyére* akarta a békét létesíteni.

Endre, mint okos diplomata, tisztán látott a bonyodalmak között és *függetlenségét a curiával szemben is megőrizte.*

De ha ő esetleg hajlandó lett volna is valamit áldozni a rég óhajtott béke érdekében: ott volt testvére, *Béla*, a népszerű vezér, a német befolyásnak elejétől végig legnagyobb ellensége, s a nemzeti függetlenség bajnoka, ki most büszkén dobhatta kardját a mérleg serpenyőjébe.

A pápa, ki Henrik érdekeinek előmozdítására már egyszer alkalmazta az egyházi átkot a lázadó Gottfried és szövetségesei ellen, Endrét is *kiátkozással* fenyegette, ha javaslatát el nem fogadja.[2])

Endre azonban rendíthetlen maradt. Leo pedig egyrészt maga is belátván, hogy a császár álláspontja többé nem bír a kellő jogalappal, másrészt pedig attól tartván, hogy az egyházi átokkal csakis a magyar kereszténység ügyének ártana, fenyegetését nem váltotta be.

De Henrik sem volt képes *súlyt* adni követeléseinek. Az ősz már beállott. Fegyveresei elkedvetlenedtek, kimerültek. Az élelmi szer fogytán volt és a beszerzésre hiányzott a költség is. Pozsony folyvást erősen tartotta magát. Nem maradt egyéb hátra, mint

[1]) Acta Sanctorum, ugyanott: «Sed quia factione quorumdam curialium, qui felicibus sancti viri invidebant actibus, sunt Augusti aures obturatæ precibus Domni Apostolci» — így szól Wibert. Így ír Siegebert is, Acta Sanctorum, April Tom. II. 645. «Rex Hungarorum a Imperatore dissentit: pro quo reconciliando Leo papa ad Imperatorem venit, sed amicis discordiæ interturbantibus, id frustra fuit. (Pertz, VIII. 359.)

[2]) Herimannus Aug. 1052. Pertz, VII. 131.

fölhagyni a küzdelemmel és hazamenni «*haszon és becsület nélkül*», mint az altaichi évkönyvek írója mondja.[1])

A német sereg szeptember végén eltávozott Pozsony alól. Október 7-én már Regensburgban találjuk Henriket Leo pápával együtt.[2])

VIII.

ÚJABB FORDÚLATOK. A KÜZDELEM VÉGE.

Henrik a kettős vereség után sem volt megtörve, és 1052-ben azzal az elhatározással hagyta el Magyarországot, *hogy a jövő évben ismét hadjáratot indít ellene.*

E szándék azonban *nem valósúlt meg.* Oly fordúlat állott be a német birodalom belsejében, mely a császár összes tevékenységét igénybe vette és teljesen elvonta őt a magyarországi küzdőtérről.

Föntebb már hangsúlyoztuk, hogy a német császárság hatalmi foka nem a birodalom belső szervezetének szilárdságától, hanem kiválóan az uralkodók személyes tulajdonaitól volt föltételezve.

A dolgok természetében rejlik, és a történelemből számtalan példával is igazolható, hogy az ilyen hatalom az első nagyobb eredménytelenség után azonnal hanyatlásnak indúl.

III. Henrik tekintélye a ménfői ütközettel emelkedik a tetőpontra és az 1044-től 1051-ig terjedő hét esztendő uralkodása fénykorának nevezhető.

1051-ben érte az első nagy csapás a császári mindenhatóságot, s a varázsfény még ez évben halványulni kezd. Henrik 1052-ben új hadjárattal reméli a csorbát kiköszörűlni, de hasztalanúl.

A mint a császári sasokat elhagyta a *siker*, azonnal fölütték fejöket a német birodalom hagyományos bajai: a *pártviszályok* és

[1]) Annales Alt. 1052. Pertz, XX. 806. «Rursus ad Ungros expeditio sed nihil honoris vel utilitatis adquisitum regno.» Így kezdi az évkönyv az 1052-iki hadjárat történetét.

[2]) Jaffé Regesta Pontificorum Rom. 375.

lázadások. «A szerencsétlen pozsonyi ostrom» — így szól Giesebrecht — «forduló pontot képez III. Henrik és a német birodalom történetében. Közvetlen utána oly események történnek, melyek eléggé kimutatták, mily ingatag alapon áll a császárság roppant épitménye s mily kevéssé szilárd a császár hatalma bent.»[1])

A bajok azzal kezdődtek, hogy a császár unokatestvére, a harczias Gebhard regensburgi püspök, a hazatérés után kevés idő múlva összetűzött Konrád bajor herczeggel. A viszályt Henrik minden áron le akarta csillapítani, már csak a magyar kérdés miatt is. E két fejedelem eddig a császár legbuzgóbb híve volt a hadjáratokban; támogatásuk nélkül a magyarok elleni háború alig lett volna lehetséges. A viszály *nem pusztán localis jellegű* volt, hanem az egész birodalmat veszélylyel fenyegette, mivel Gebhard és Konrád tartományai Németország keleti részén, úgyszólva a magyarok szemei előtt feküdtek.

Henrik és Leo mindjárt Regensburgban (1052) megkisérték a kibékítést, de sikertelenül. A következő év húsvétján a császár Merseburgba maga elé idézte a czivódó feleket. Gebhard megjelent és kegyelmet nyert; Konrád azonban nem jött el, mi miatt a császár őt a bajor herczegségtől megfosztotta s az ekként megürült herczegséget saját fiára, a három éves Henrikre ruházta.

Az elégületlenség moraja zúgott végig Németországon. Fő- és alrangúak egyaránt gáncsolták, igazságtalannak tartották Henrik eljárását. *Gottfried* lothringeni herczeg és a *flandriai* grófok mozgolódni kezdtek. Az ifjabb *Balduin* pusztító hadjáratra indúlt a Sambre és Maas vidékén a császár hívei ellen. *Kázmér* lengyel herczeg ismét fölújítá régi igényeit *Szilézia*ra és a szorongatott császár, attól félve, hogy a lengyelek a magyarokkal és az elégületlen Konráddal találnak szövetkezni, kénytelen volt a követelést teljesíteni, mi által legszilárdabb hívét, *Bretiszláv* cseh herczeget, ki eddig Sziléziának ura volt, károsította meg.

E zavargások között Henrik utódjára gondolt. 1053 november havában *Triburban* birodalmi gyűlést tartott, melyen fiát, a három éves Henriket, királylyá választatta és a rendeket iránta hűségre eskette. Konrád is meg volt idézve a gyűlésre, de nem jött el, mi

[1]) Giesebrecht. Geschichte der deutschen Kaiserzeit, II. 453.

miatt a bosszús uralkodó a lázadó herczeget birodalmi átok alá vetvén, allodialis birtokaitól is megfosztotta.

A triburi gyűlésen a *magyar király követei is* megjelentek a császár előtt és urok nevében újolag békét ajánlottak. Sajátságos játéka volt a sorsnak, hogy most épen a magyarok legnagyobb ellensége, Gebhard püspök, volt a közbenjáró a követek és Henrik között. A ki azelőtt a háború leghevesebb szóvivője volt, most a béke legbuzgóbb apostolává vált.

Újabb történetíróink szerint ez alkalommal csakugyan létrejött a béke oly föltétel alatt, hogy Henrik lemondott előbbi főnhatósági és adófizetési követeléseiről, Endre pedig a Lajtha és Kahlenberg közti területet, melyet még Aba király engedett volt át Henriknek, a német birodalom jogos tulajdonának ismerte el.[1])

E fölfogás egészen stereotyp alakot öltött történet-irodalmunkban. Alig-alig találunk oly írót, a ki eltérőleg nyilatkoznék.[2]) Tankönyveink egytől-egyig az 1053-iki triburi békével fejezik be a német-magyar nagy háborút.[3])

Ez állítások tévedésen alapúlnak. *Henrik császár 1053-ban a magyar királylyal semmiféle békét nem kötött.*

De vizsgáljuk meg, mi történt a triburi gyűlésen.

E kérdésre nézve egyedüli, tekintetbe vehető forrásunk *reichenaui Herimannus*, ki 1048 körül kezdte krónikáját írni, és 1054-ben halt meg; tehát egykorú író.

Herimannus a dolgot következőleg adja elő: A mondott evben a magyar követek Triburban megjelenvén, kinyilatkoztatták, hogy Endre király *tetemes összeg pénzt, országának egy részét* és a császár minden hadjárataira, Italia kivételével, *hadilletéket* ajánl Henriknek a béke áráúl, egyszersmind eskü alatt igérték, hogy királyuk mindezeket teljesíteni fogja. Mire Henrik fejedelmi szavát

[1]) Horváth M.: A kereszténység első százada, 346—347. Dr. Kerékgyártó: Hazánk évlapjai, 37.

[2]) Ily kivétel Szabó Károly: Arpádok kora. Osztrák-Magyar Monarchia Irásban és Képben. Magyarország I. 62. Szabó K. szerint a háború minden külön békekötés nélkül fejeztetett be.

[3]) Például Ribáry-Mangold: Magyarország oknyomozó történelme. ötödik kiadás, 1886. 44. Varga Ottó: A magyarok oknyomozó történelme. Budapest, 1885. 39. stb.

adván, hogy a föltételek elfogadására hajlandó, a magyar követeket hazabocsátotta.[1])

Ez előadásból tehát az olvasható ki, hogy a magyar követség Endrétől előleges fölhatalmazást nyert az említett föltételekre, mert hiszen a követek esküvel erősítették, hogy királyuk azokat teljesíteni fogja.

Valóban föltünő, hogy Endre, a ki 1052-ben a pápa fenyegetéseire sem volt rábírható a hátrányos békére, egy év múlva, midőn a német birodalomban belzavarok uralkodtak, az említett föltételeket ajánlotta a császárnak. Endre pozsonyi álláspontja és a triburi pontok közt nagy ellenmondás van. Nem lehet föltételeznünk, hogy a magyar király, a történtek után, komolyan elhatározhatta volna magát arra, hogy megcsonkítsa az *ország területét, adót fizessen* és a *hadilleték* kötelezettsége által a *hűbéresi alárendeltség* egyik igen lényeges alkotó-részét elismerje. De nem lehet föltételezni azt sem, hogy Endre, a ki a béke iránti őszinte hajlamát számtalan lépés által bebizonyította, most ravasz játékot akart volna űzni a császárral.

Herimannus szavai mindenesetre jelentenek valamit, azt t. i., hogy a triburi alkudozáson ama pontok vita tárgyát képezték. Ámde nagyon tévednénk, ha a szóban levő föltételeket a magyar király előre megszabott ajánlatainak tekintenők. *Nem a magyar király, hanem a német császár álláspontját mutatják a triburi föltételek.* Henrik határozottan formulázta a követek előtt kívánságait és kijelentette, hogy ha a magyar király ezek teljesítésére hajlandó, a békének többé semmi sem áll útjában. Így értelmezendők Herimannus szavai.

És hogy *valóban* így értelmezendők, bizonyítja azon körülmény, hogy a magyar követek nem mentek többé vissza Németországba. Így a béke nem is jött létre, sőt épen az ellenkező történt: *ismét kitört a háború,* de azzal a különbséggel, hogy most már a magyarok rohanták meg a német birodalmat.

A birodalmi átokkal sújtott *Konrád* herczeg ugyanis még az 1053-ik év folyamán Endréhez menekült, s tőle Henrik ellen segítséget kért. Endre a császár újabb föltételeit országára nézve sérel-

[1]) Herim. Aug. 1053. Pertz, VII. 132.

meseknek találván, minden habozás nélkül *szövetségre lépett* a herczeggel és még az év vége felé jelentékeny magyar hadsereg rontott *Karinthiába*, s annak egy részét, a Mura völgyét, tűzzel-vassal pusztítván, az erős *Hengstburgot* kézre kerítette. Konrád az erősség védelmére magyar őrséget hagyott hátra és téli szállásra ismét Endréhez vonúlt.[1])

Hengstburg azonban nem sokáig maradt a magyarok birtokában. A környék lakossága ugyanis 1053—1054 telén fegyvert fogott és annyira zaklatta az ott hagyott őrséget, hogy ez a várat és várost elpusztítván, titkon eltávozott Karinthiából Magyarországba.

E közben a *birodalom* viszonyai egyre ziláltabbakká váltak. *Konrád* otthon maradt párthívei Bajorországot folytonosan zaklatták. Németország *nyugati részein*, Lothringiában és Flandriában szakadatlanúl dühöngött a polgárháború. Gottfried herczeg, Bonifacius tusciai őrgróf özvegyét nőül vevén, *Itáliában* is szaporítá Henrik ellenségeit. Dél-Olaszországban is nagy csapás érte a császári tekintélyt, mivel a *normannok* 1053-ban a pápa segítségére küldött német hadsereget a szó teljes értelmében megsemmisítették, sőt IX. Leot is elfogták.

A mindenfelől szorongatott császár nem csüggedt el a küzdelemben. *1054-ben* tekintélyes haderővel Flandriába rontott s a lázadást csakhamar megfékezte. De a míg ezzel foglalkozott, azalatt a *magyarok ismét betörtek a birodalom keleti részeibe.*

Endre ez alkalommal *két hadsereget* szerelt föl. Az egyik *Karinthiába* nyomúlt, a másik nagyobb haderő pedig Konrád vezetése alatt *Ausztriát és Bajorországot* árasztotta el.

A szilaj magyar csapatok most kétszeresen fizettek ama pusztításokért, melyeket Henriktől a legközelebbi években szenvedtek. Minden akadály nélkül űzhették rombolásaikat. És hogy a németekre nézve a bűnhödés pohara csordúltig legyen, a magyarok vezére egy német ember: a bajor herczeg volt. Végre midőn

[1]) Herimannus Aug. 1053. Pertz. VII. 132. Annales Altahenses 1053. Pertz. XX. 806. Fröhlich: Specimen Archontologiæ Carinthiæ. Viennæ 1758. 24. lap. Krones szerint Hengstburg a legvalószínűbben a mai Graz helyén feküdt. Hadbuch der Geschichte Oesterreichs. I. 595.

a rablást és gyújtogatást megelégelték, nagy zsákmánynyal és roppant számú hadi fogolylyal megrakodva, haza siettek. [1])

Henrik nem fizette vissza a kölcsönt. *1055-ben Olaszországba* indúlt, hogy az ottani zavarokat lecsendesítse és a múlt évben elhalt IX. Leo után az általa kegyelt Gebhard eichstädti püspököt emelje a pápai méltóságra.

Távolléte alatt a zavar tetőpontját érte el. A meglepő jelenetek úgy hazánkban, mint a német birodalomban gyorsan következnek egymás után e mozgalmas korszakban. Gebhard regensburgi püspök, Gottfried lothringeni herczeggel, Balduin flandriai gróffal, Welf karinthiai herczeggel, s számos fejedelemmel és főúrral *összeesküdt* a császár ellen. Abban állapodtak meg, hogy az Olaszhonból visszatérő Henriket útközben megölik és a Magyarországban bujdosó Konrádot emelik a német trónra. Így új háború volt készülőben, mely beláthatatlan következményeket vont volna maga után és Endrének döntő befolyást nyújtott volna a német birodalom ügyeire. De a végzet e tervet megvalósúlni nem engedte. Konrád még az év folytán, Magyarországban, pestisben hirtelen elhalt. Ugyanezen évben elhalt Welf herczeg is, ki halálos ágyán fölfedezte az összeesküvőket. Így Henrik idejében elháríthatta a veszélyt fejéről. Gebhardot börtönre vetette s a többi bűnösöket is szigorúan sújtotta. [2])

Ezután a nyugalom a birodalomban annyira a mennyire helyreállott; azonban *Henrik nem gondolt többé arra, hogy Magyarországra vonatkozó hűbérúri igényét érvényesítse.*

A magyarok pedig nem kérték őt, hogy a hűbérúri igényről, vagy épen jogról mondjon le. A párt, mely Péter alatt a német császár fönhatóságát elismerte, a nemzetnek csak csekély töredéke volt. E pártot a nemzet zöme hazaárulónak tartotta és nyomtalanúl elsöpörte Péterrel együtt.

A császári fönhatóság Magyarország fölött csak a pillanatnyi siker eredménye volt. Pünkösdkor adta át Péter az aranyos lándzsát, de elmondhatjuk, hogy a hűbéruralom maga sem volt egyéb pünkösdi királyságnál.

[1]) Annales Altahenses, 1054. Pertz XX. 807. Herim. Aug. 1054. Pertz, VII. 133.

[2]) Annales Altahenses. Pertz. XX. 807—808.

Henrik és fejedelmei jogot formáltak e pillanatnyi sikerből; de e jog a viszonyok félreismerésén alapúlt és inkább képzeletinek tekinthető. A németek nagy csalódásban éltek. Fehérvárott hitték Magyarországot, és úgy gondolkoztak, hogy a fehérvári templomban az egész nemzet hódol Henrik előtt. Ők nem tudták, hogy Fehérvár csak igénytelen pont, csak egy kis sziget a tengeren, mely fölött a zivatar már ekkor kitörő-félben volt.

A magyar nemzet zöme sohasem ismerte el a német fönhatóságot és 1045-ben is függetlennek tartotta magát. Henrik azonban rendíthetlen kitartással igyekezett érvényesíteni képzelt jogait. 1042-től 1054-ig, tehát 13 éven át, a magyar úgy képezte külpolitikájának központját, és hogy czélját elérje, nem egyszer mozgásba hozta a roppant birodalom összes erőit.

És mi lett az eredmény?

Az, hogy a ménfői diadal után egymást követték a sikertelen erőfeszítések, *sőt 1053-ban és 1054-ben a magyarok kerekedtek fölül:* megkezdték a támadó hadjáratot, megújultak a X. század rémes napjai és a németeknek ismét remegniök kellett a magyar szomszédtól. [1])

De most csak rövid időre. A magyarok 1054-iki betörése Karinthiába és Bajorországba *utolsó* fölvonását képezi a nagy küzdelemnek. Endre nem bántotta többé Németországot, Henrik is fölhagyott czéltalan háborúival, melyből nem volt egyéb haszna, mint ama nagy áldozatok árán szerzett szomorú tapasztalat, *hogy a római-német birodalom összes erejével sem képes Magyarországot leigázni.*

És ezzel bezárúlt a véres dráma. A két nagy ellenség letette a fegyvert, s megszűnt az ellenségeskedés, minden külön békekötés nélkül.

Ámbár ezek szerint semmiféle békeszerződés nem tisztázta a két birodalom ügyét: mind e mellett is 1055 óta szivélyes viszony jött létre Endre és Henrik között. A *családi érdek* közelebb hozta

[1]) A helyzetet élénken jellemzi a következő adat is: Wibert: «Vita Leonis». Acta Sanctorum. April. T. II. 660.: «ideo Romana respublica subjectionem regni Hungariæ perdidit et adhuc dolet finitima patriæ predis et incendiis devastari».

őket egymáshoz. Mindkettőnek kiskorú fia volt, kiknek számára zavartalanúl akarták hátrahagyni a trón örökségét. És mind a ketten aggódva tekintettek a jövő felé. Henriket a birodalom belviszályai nyugtalanították, Endre pedig a népszerű Béla herczegtől féltette fiának, Salamonnak, trónját.

Az apák előre sejtették, hogy fiaikra nehéz idők várnak, midőn támaszra lesz szükségök, s azt akarták, hogy ezt rokoni összeköttetés által, egymásban találják föl.

Ez okból Endre Henrik uralkodásának vége felé, talán az *1056 szeptember* havában tartott goslari birodalmi gyűlés alkalmával, ennek kilencz éves leányát nőül kérte fia, a három éves Salamon részére. [1])

A császár örömmel adta beleegyezését; azonban a gyűlés után pár hét múlva, *1056 október 5-én bekövetkezett halála* miatt elhalasztatott az eljegyzés, és vele a béke-szerződés is.

De hogy a rokoni összeköttetés III. Henrik végakaratával találkozott, mutatja az, hogy két év múlva, *1058 október* havában, Ágnes regens-császárné fiával, IV. Henrikkel és számos német fejedelemmel és főúrral Magyarország felé útazott és a *Morva-mezőn* az őket nagy fénynyel fogadó Endre királynak ünnepélyesen átadta leányát, a Salamon herczeg részére eljegyzett *Zsófiát.*[2])

Ez alkalommal végre létrejött a *béke-szerződés* is a két birodalom között. A fejedelmek és országnagyok mindnyájan esküvel pecsételték azt meg. [3])

E morvamezei béke a szerződő felek között a teljes egyenjogúság alapján köttetett meg. A német birodalom fönhatósági igényeiről szó sem volt többé. [4])

[1]) Hazai krónikáink szerint Salamon eljegyzése Zsófiával 1051-ben történt. Ez chronologiai tévedés ugyan, de annyit mindenesetre bizonyít, hogy az eljegyzésbe III. Henrik beleegyezett. Kézai 69. Marci Chronica 52. Meyndt szerint valószínű, hogy az eljegyzés az 1056 szeptemberi goslari gyűlésen, II. Viktor pápa jelenlétében, procuratio által történt. Meyndt 77. l.

[2]) Annales Altahenses, 1058. Pertz, XX. 809. «regis sororem»; az évkönyv írója nevét nem említi, de a német írók Juditnak nevezik, a magyarok pedig Zsófiának.

[3]) Ugyanott.

[4]) Büdinger: Ein Buch ungarischer Geschichte. Leipzig. 1886. 1. lap,

Mi utódok valóban büszke önérzettel tekinthetünk vissza e 13 éves nagy háborúra, melyet vitéz elődeink az ész és anyagi erő összes tevékenységével, lankadatlan kitartással folytattak a *nemzeti függetlenség biztosítása végett.* Mindkét részről óriási áldozatokba került a küzdelem, de ámbár az ellenség segédforrásai aránytalanúl nagyobbak valának: a német birodalom meggyengűlve, az *ifjú magyar állam pedig megizmosodva bontakozott ki abból.*

A III. Henrik ellen vívott nagy hadjáratok után hazai történetünk egyik legfényesebb korszaka — *valóban egy újabb hőskor* — következik, mely méltán a lezajlott diadalmas mérkőzés eredményeül tekinthető. Az ősi harczmód, mely Gejza és István belreformokkal foglalkozó uralma alatt hanyatlásnak indúlt, most a németek elleni küzdelmek évenkint megújuló sorozatában hathatós iskolát nyervén, új életre kelt és mindinkább erőteljesebbé fejlődött. És bárha Endre végső éveiben és Salamon korában belviszályok dúlják a hazát: a honvédelmi intézmény szilárd alapja nem ingadozik; sőt a nemzet, a belháborúk mellett is, oly hatalmat képes kifejteni, hogy ugyanazon időben, a mikor a lételét fenyegető, szilaj *besenyők* és *kunok* rohamait győzelmesen visszaveri, *Horvátország és Dalmatia meghódítása által* a magyar birodalmat még terűletileg is jelentékenyen nagyobbítja.

KISS LAJOS.

és 161—162. lap, hol IV. Henriknek egy sajátkezűleg aláírt oklevele van közölve. Actum Marahafelt. 1058. XII. kal. Octobr. (okt. 21.) Ebből következtetve, az eljegyzés és békekötés október havában történhetett. Vesd össze: Annales Alt. 1058. Pertz, XX. 809. Ebben sem adófizetésről, sem fönhatóságról nincs szó.

AZ 1607-IKI HAJDÚLÁZADÁS TÖRTÉNETÉHEZ.

MÁSODIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY.

FORGÁCH FERENCZ ESZTERGOMI ÉRSEK THURZÓ GYÖRGYHÖZ.

Spectabilis ac magnifice domine, et affinis observandissime. Post salutem et servitiorum meorum commendationem. Az gonosz hirhez képest, melyet az bátyám ir az hajduk felől, hogy az Tiszán által jöttek volna és *Tályánál, Tarczalnál* szállottak volna meg és hogy senki ellenek nem akarna fel ülni, nem mulathatom el, hogy az vármegyéknek ne irnék, kérvén ő kegyelmeket, hogy hazájoknak oltalmára és ő felségéhez való hivségekért fel támadgyanak mert készületlen találván ő kegyelmeket az hajduk, in servitutem redigent és ő felségét az bosszu állásra fel indittyák. Kérem annak okáért kdt, legyen kgd jó törekedő az vármegyéknél, hogy ne késsenek hanem az szükségnek mi volta szerint fel kelljenek és az ő felsége országát és magok hazáját efféle kóborlók ellen segitsék óltalmazni. Kgd is mind tanácsával, mind erejével az ő felsége méltósága mellett ki támadgyon, és ezeknek az gonosz embereknek ne engedgye lábot venni. Továbbá ő felsége Matthias herczeg urunk énnékem parancsol, hogy az tanácsurakot egybe gyüjcsem és ő kgmek opinióját vegyem, mit kellenék az uj motus ellen cselekedni, hogy tovább ez a tüz az országnak romlására ki ne terjedgyen. Nem akarom kgdet az messze és gonosz utnak miatta Pozsonban fárasztani, hanem kérem kgdt irás által adgya meg opinióját, mivel kell ennek az gonosz uj rebelliónak elejit venni, hogy ő felségének sietséggel adhassam tudtára. Ezeknek utánna

Isten tarcsa meg kgdt. Datum Zakolczæ 26. novembris Anno 1607. Spect. ac. Magn. Vestræ

Addictissimus servitor et affinis
Franciscus Forgach. mpr.
Archiepiscopus Strigoniensis.

Kérem kgdt az vármegyékre szóló levelet ne neheztellje elküldözni.

Kívül: Spectabili ac magnifico domino Comiti Georgio Thurzó de Bethlennfalva etc. etc.

NAGY ANDRÁS LEVELE EGY ÖSMERETLEN NAGYSÁGOSHOZ (UGYLÁTSZIK NYÁRY PÁLHOZ).

Zolgálatomat ajánlom nsgodnak mint kegyelmes uramnak, Isten szerencséltesse nsgodat minden dolgaiban. Megadák énnekem a nsgod levelét, melyből értem nsgodnak sok rendbeli fenyegetését és intését, holott nsgod azt irja, hogy még ez ideig nsgodat német császár semmi némü dolgokban megnem háborétotta. Jól tuggyuk mi is hogy nsgdat több egynehány tekéntetes nagy urakkal megtartotta mindenekben, azt is irja nsgod hogy nem az német adott erre a föltámadásra okot. Akarjuk azért nsgdtul megtudni ki akarattyából cselekettek az Commissarius urak egy nehány mód nélkül való dolgokat. Első az, jól tudgya nsgtok hogy a mely jószágot az istenben elnyugott kgylmes fejedelmünk nekünk ország akarattyából jámbor szolgálatunkért, sok vérünk hullásáért és nagy summa fizetésünkért adott volt, mi legyen az oka hogy minket abban meg nem tartottak az Cassai gondviselők. Egy nehányszor sollicitáltuk az Commissariusokat felölle hogy bocsássák kezünkhöz Kálló városát, Hatházat több egynehány puszta telekekkel egyetemben. Sőt egynehány nemes vármegyéknek is irtunk felölle. Minekünk sohonnét semmi válaszunk nem jöve felőle, hanem az Commissarius urak keményen fenyegettek bennünket az mi saját jószágunkért kit karóval, kit istránggal, kit fegyverrel, sőt oly levelet attak Kállóban mind Tokayban, hogy mindenütt kergessenek és fogjanak bennünket. Mely sok kergetés és fosztás im-

már fölöttébb is vala az mit rajtunk cselekednek vala az kállai es tokaji vitézek, ugy annyira hogy immár nekik semmi egyébb ellenségek mi nállunknál nem vala az kikkel csatázhattak volna, holott tudgya azt nsgtok, mikor minket le szálléta nsgtok, akkor azt mondá nsgtok, adott az ország helt, oda menjünk és ott lakjunk, minket senki meg nem háborét. Sőt két hó pénzt is igére akkor nsgtok nekünk, azért mi akkor nagy engedelmesen le szállánk, ki attya házához, ki attyafia házához, kinek hol volt helye. Mi senkit nem bántottunk, hanem az sajátunkból éltünk. De nem hogy abban az jószágban maradhattunk volna meg, a melyet az ország adott volt de az saját jószágunkban sem maradhattunk meg az kállai és tokajiaktól. Látván azért ezt az iszonyuságot a melyet rajtunk jámbor szolgálatunkért cselekednek vala, teljességgel el keseredénk mind kicsintől fogván nagyig, gondolván azt magunkban jobb minékünk mind egy lábig le vágatnunk magunkat az sajátunkért, hogy nem mint minket nyakon kötve hordozzanak jámbor szolgálatunk fölött. Adgyon Isten előtt okot a ki ennek az indulásnak volt első indétója ne mi, mert oka mi nem vagyunk semminek, kit az igaz Isten jól lát. Holott penig az német vitézekkel fenyeget bennünket nsgod, hogy nsgoddal egyetemben mind egy lábig le vág bennünket, és a mely megmarad is bennünk Török országból fogja nézni Magyarországot, nincs mit tennünk, ha az jó Isten elvégezte felöllünk, be kell teljesedni. Halljuk eleitől fogván, hogy az két tar között az egy hajasnak el köll veszni, mely mondás félő hogy be ne kezdgyen teljesedni az mint most az állapot vagyon országunkban. Hogy ha nsgtok az mi veszedelmünkön örül, mert mikor az szomszéd háza ég, ember bár az magáét is félcse otthon. Holott penig nsgd azt írja, hogy nsgod magára veszi azt a dolgot, nsgod megszerzi minekünk az mi jószágunkat, nsgodnak megszolgáljuk hozzánk való jó akarattyát. Az ellőtt nyilat ember vissza nem vonhattya, hanem kérjük nsgtokat, hogy nsgtok viselljen jó módgyával gondot nemes országunkra, kiért még az maradékunk is mondhasson jót nsgtok után. Az mi legjobb nsgtok azt cselekedgye, de mi semmiképen módgyát nem arányzuk le szállásunknak. Nsgod külgye bizonyos meghitt két jámbor fő szolgáját közinkbe, kik által nsgodnak izenhessünk meg akaratunkat és szándékunkat. És a mi némü híreink vannak azokat is érté-

sére adgyuk nsgodnak. — Isten tartsa meg jó egésségben nsgodat. Datum ex Szepsi 28 die 9bris 1607.

Nsgodnak jó akaró szolgája

Nagy András, mezei vitézeknek
fő kapitánya.

ALAGHY FERENCZ FORGÁCH ZSIGMONDHOZ.

Spectabilis ac magnifice Domine etc.

Hogy ez egynehány napokban nsgodnak nem irhattam, nsgodat kérem megbocsássa, mert ha az hajduság ott Kassa táján nem volt volna, eddig egynehányszor megtanáltattam volna nsgodat vagy magam is fel mentem volna nsgodhoz. Tudom mindazonáltal nsgod mindeneket jól ért.

Az minémü tractatust indított légyen Báthory uram Patakon az hajdusággal, tudom az is nyilván vagyon nsgodnál. Homonnay Bálint uram is ő nsga az vármegyével együtt követeket bocsatott hozzájok, kik ma reggel indultanak el. Az Homonnay uram ő nsga követe az fő hadnagya *Kotta Benedek,* ki az attyát is régtül fogván szolgálta, Zemlin vármegye követe: *Bornemissza Máthé.* Az követségnek summája csak az, hogy jelencsék meg akarattyokat mit akarnak, mi okból támattak fel, miért gyalázzák Homonnay Bálint uramat azzal, hogy ő támasztotta volna fel őket, és hogy levele is nállok volna. Kévánja az ur, hogy ha nállok vagyon az ő nsga levele, keze irása, mutassák meg, mert ezt az nagy gyalázatos nevet nem akarja magán viselni, sőt kész is meghalni hogy sem ezt az nevet és gyalázatot el szenvedgye. Holnap az követek meg jőnek, mi válasszal azt még nem tudjuk. Az idő igen rövid, immár csak öt nap vagyon benne. Nsgod és kglmetek ugy informállja Homonnay Bálint uramot az békesség dolgáról hogy véghez menyen, ha az hajduknak felettébb való kivánságok nem lészen, mert az mi hadunk igen kevés, az hajduság sok, félő hogy meg ne nyomjanak bennünket és az országot el ne veszessék.

Az két ur ugymint Homonnay uram és Báthory uram bizony igen szivek szerint fogták az dolgot az hajduság ellen az ő felsége hűsége mellett, de igen panaszolkodik Homonnay uram, hogy

kevesen jőnek melléje. Ma érkezék Homonnay György uram is be az ő hadával és Ungh vármegyével, szép kevés haddal, lovassal és gyaloggal, de által költöztek Zemlinnél az Bodrokon, kit a mint eszembe vettem Homonnay Bálint uram neheztel, mert Báthory uram azt kivánnya, hogy Homonnay Bálint uram minden hadával melléje menyen és Patakra szállyon, ki oly szoros hely, hogy ha körül veszi az hajduság, élésit mingyárt elfoghattya, éhvel is meg halnak ott benn, mert az nagy vizek miatt mostan az Bodrogközről senki nem mehet Wajda felől Patakra, csak egy lovas is, kiről ma eleget consultálkodtunk Zemlint, Homonnay Bálint uram, Homonnay György uram, Czobor uram, én, Daróczy uram és többen is a kik ott voltunk. Nekünk fejenként ugy tetszett, hogy tágasabb és alkalmatosabb hely volna sokkal is Zemlin Pataknál, mert az élést itt el nem foghatná a hajdu. Mindazonáltal hogy Báthory uram azt kiványa, hogy Patakra menyen az ur, nsgod is ugyan azont parancsollya, azt mongya Homonnay Bálint uram, hogy ahhoz is kész, noha Patak alkalmatlan hely, de ne mondgyák azt, hogy ő rajta mult volna semmi dolog el. etc. Ex Paczen 28. novembris anno 1607.

S. ac M. D. v.

Servitor sincerus et addictissimus
Franciscus Alaghy.

DARÓCZY FERENCZ KIR. TANÁCSOS FORGÁCH ZSIGMONDHOZ.

Spectabilis ac magnifice Domine etc.

Az ur Isten nsgdot minden jókkal áldgya meg. Tegnap érkezénk Zemlyénre Homonnay György urammal és ott találván Homonnay Bálint uramnál két szolgáját Báthory uramnak Lónyay András és Chomaközy Péter uramékat, kiket követségbe küldött volt, azt végezték az urak és meg is izenék Báthory uramnak, hogy ma vagy ő nsga jöjjön Patakrul a vele való haddal Zemlyénhez, vagy ha azt difficultálná Homonnay uramék mennek Patakra hadokkal és a vármegyékkel, mivel e két helnél alkalmatosb helt nem intézhetünk a hadaknak együtt létére. — Zemlyént penig ugyan nem is neveztük volna, ha az Patak állapottyába ez egy dif-

ficultás nem volna, hogy az árvíz a kis pataki mezőt Vajdáig mind elfogta és a Bodrogközrül nem hogy élést vihetnének oda, de sem lovas sem gyalog nem mehet innen Patakra. Még a válasz meg nem jött Báthory uramtul, a melyik helt ő nsga választtya minazonáltal minthogy messzünnen fáradott segítségünkre azon maradunk mi is meg. — Báthory urammal ha öszve érkezünk, öt ezer emberünk lészen, taraczk ő nsgánál is négy vagyon, Homonnay Bálint uramnál is annyi.

Az hajduság állapattyát a mi illeti ebbe vagyon, hogy Báthory uram Patakra szállott a hajduság nyomába volt mindgyárást, és a mint ott a pataki mezőn megmutatták rendelt seregekbe magokat, lehettek öt ezeren, kopjások három száznál nem volt fellyebb, kikkel Báthory uram a mint Lónyay uramék beszéllék, kész lett volna megvíni mindgyárást is, de az várasbeliekbe nem tapasztalta azt a sinceritást hozzájok a mely kivántatott volna, gondolhatta azt is, hogy az harcznak szerencséje előtt alkalmatosb a concordiát tractálni velek. Hitet adván azért egymásnak, egy hétig való induciot csinált a hajduséggal ily okkal, hogy Patakrul vissza szállyanak és Kereszturon innen ne legyen hajdu, hanem Tarczalon, Szántón, és Szerencs táján legyenek vesztegségbe, peniglen ez idő alatt Báthory uram is Homonnay Bálint és György uramékkal együvé száll és tractát inditnak velek, az egy hét Hétfőn telik ki. Mondotta azt a hajduság, hogy ő nekik igyekezetek a volt, ha az urak consentiáltak volna velek, hogy Homonnay Bálint uramot a Tiszántul fogva Bécsig tötték volna királlyá; Báthory uramot peniglen a Tiszántul való földdel Erdéli vajdává, de ha nem akarják ámbátor Császár urunk ő felsége legyen magyar király, de ily okkal, hogy az ő jószágokat ő felsége meg adgya és Homonnay Bálint uramot tegye Cassán generalissá. Micsoda conditiókat proponállyanak ezután, meg értjük. Az uraknak tetczenék, hogy nsgtok közül egyik ki jőne közikbe és a tractalásban cum authoritate jelen lenne, reménségek oly is vagyon, hogy alkuvásképen le szálléthattyák a hajduságot. Mind azonáltal nsgd éjjel nappal siettesse a felső vármegyéket, jöjjenek hozzánk, legyen ostor is a kezükbe. A nemesség fejenként az ő felsége hivségébe álhatatos, de ha német hadat értenek, hogy jő segitségekre, kétségek kezdenek — ugyveszem eszembe — az oltalomba lönni. Hiszem Istent, hogy magyarral is árthatnak ezeknek.

Homonnay György uram állapattyát a mi illeti, kit nsgd ir, hogy animáljak ne desistaljon a bono proposito, bizonyosan irhatom nsgdnak, hogy vere Cæsarus, és ha senki meg nem segitené Báthory uramot is, elvégezte hogy a vele való négy száz lovassal és négy száz gyaloggal mellé mennyen és Báthory urammal együtt ultimam fortunam tentet az ő felsége hűsége mellett, bízvást nevelheti ő felsége ezt az urfiat. — Homonnay Bálint uram is azt mongya, hogy sem mint hátra menne a hajduság előtt, s arra kelne a dolog foglyá is kész volna inkább magát adni nekik, mind addig resistálna ellenek. A jó igyekezetben Isten confirmállya a jó urakot.

Tegnap juta egy szolgám Székelhidrul, az erdéli had jövetele felől oda semmi hirt nem hallanak. Ide jövet Terebesen szállottunk vala meg Homonnay György urammal, oda hozák a hirt, hogy itten közel volna mintegy negyedfél száz hajdu egy faluba, kikre mindgyárást lovassát, gyalogját rájok válogatván felverte őket. Fogva hetvenig valót ítélem hozának bennek, menyi holt meg bennek, bizonyosan nem tudhatjuk. A fő Capitányokat is Koron Gergelt, ki Zemlin vármegyei nemes ember, vicéjével egybe megfogták és nyakon kötve gyalog a sárba hordoztattya őket gyalogi között. Két zászlójok volt azt is el nyertek, és im mind kettőt beküldötte nsgdnak. Éltesse Isten nsgdt sokkáig jó egészségben. Datum ex Zomothor 29. novembris anno 1607.

S. ac. M. D. V.

addictissimus servitor
Franciscus Daróczy de
Deregnyő.

FORGÁCH ZSIGMOND THURZÓ GYÖRGYHÖZ.

Spectabilis ac magnifice domine, affinis mihi observandissime etc.

Sok jó szerencsékkel és minden boldog áldásival látogassa meg Isten kgdet. Az kgd levelét énnekem megadák melyet nagy örömmel vöttem és értettem, mivelhogy ritkán is veszem levelét kdnek. Panaszolkodik azon kgd hogy ritka irásommal látogatnám

meg kgdt, de mivelhogy az posták még helbe nem állottanak és oly bizonyos embert ritkán kaphatok, kiről kgdnek bizonyosan irhatnék: mindazonáltal azért mind Ketzer uramtul s mind egyebektül per occasionem irtunk kgdnek.

Elhittem azt, ez az nyomorult ország minémű nagy inségben és veszedelemben vagyon az gonosz Istentelen hajduság miatt, kgdnél nyilván vagyon. Bizonyos dolog az, ugy anyira vagyon el benne, hogy ezelőtt való veszedelmet sokkal föllyül haladja. *Nincs oly nemes udvarház, nincs oly templom kit fel nem törnek, mind nemest, nemtelent ölnek, vágnak: sőt ujonabban vadnak az szándékban hogy inkább elpusztítják és rontják az egész országot s török kézbe ejtsék, hogy sem mint német fejedelmet uraljanak.* Ide is reánk eljöttenek vala, de az mint láttuk ugyan felesen vadnak. Értvén penig azt hogy az dolog kedvek szerént nem esik, vissza mentenek. Abban voltanak az szándékban nyilván egy akaratbul, hogy Saros és Szepes vármegyére menvén, s ott mindeneket feldulván rakodva vissza térjenek. Árvát is igen emlegették, mert nem felejtik el az rajtok tött bosszut. De megütközvén Báthory Gábor uramnak a Tiszán tul való vármegyékkel ide hozánk segitségre jövetelében, vissza szállottanak, s széllel *Szerencs, Szikszó, Tarczal* és *Keresztur* körül feküsznek. Hogy ha penig valamiképen jó szóval őket leszállíthatnák, Homonnay uram és Bátory uram tractában indultanak velek, az mint megérti kgd az includalt leveleknek mássábul.

Báthory Gábor uram az Tiszántul való vármegyékkel és maga szép szerivel Patakhoz szállott. Homonnay Bálint és Homonnay György uram Zemlyén s Ungvármegyével Zemlyenhez. Minekünk penig ily igyekezetünk vagyon, hogy én magam Mágochy urammal együtt Sáros, Szepes, Abaujvár, Thorna és Gömör vármegyékkel, Istennek segitsége velünk lévén, ez jövő hétfőn vagy kedden kiszálljunk. Bizony uram igen jó és hasznos volna, ha kgd is onnan Liptó, Árva, Turócz, Trencsén és az több ott való vármegyékkel ide Jászó felé ballagna, Kolonich uram penig az oda való végbeli vitézekkel és egynehány vármegyékkel Szendrőhöz szállana, hogy igy megértvén az ellenség, hogy az ország minden felől reájok támad, hamarébb elszáljon és megrémüljön.

Kérem azért kgdt mint jó akaró uramot, kgd most minden igyekezetivel abban munkálódgyék, és azt cselekedgye, hogy ennek

az ellenségnek minden felől tempestive resistálljunk, mert ha valamiképen erőt vehet magának és igyekezetiben elő mehet, általán fogván elvesztik és pusztitják az egész országot s török kézben ejtik. Evvel penig késni nem jó, mert periculum in mora. Im irunk ő felségének is felőlle, kérem kgldet külgye meg kgd. A postákat is nem állották helyben s bizony nagy fogyatkozással vagyon, mivel hogy sok szükséges dolgokat ő felségének in tempore meg nem irhatunk. Tarcsa meg Isten kgdt jó egésségben. Datum *Cassoviae* die 30. novembris Anno 1607.

S. ac. M. V.

servitor et affinis addictissimus
(Forgách aláirása hiányzik.)

FORGÁCH ZSIGMOND THURZÓ GYÖRGYHÖZ.

Spectabilis ac magnifice Domine affinis mihi etc. etc. Az mostani állapotunkról akarom kgldet megtudósitanom. Az hajduság feltámadása miatt nag yromlás és kín találá szegény hazánkat, mert ők egyfelől mi másfelől egymás ellen insurgalván pusztitjuk az országot, mert csak itt az kis darab fődről hat ezer ember az két féle hadba vagyon fenn. Istennek nagy átka hazánkon, mióta az török barátságnak hivének az magyarok, azóta semmi előmentek, békességek nem lehet, egy veszedelem a másikot ott éri.

Az urak ide az fődre mind szép hadakkal, lovassal gyaloggal mind fenn vadnak, az vármegyék azonképen itt Patakon, azért kivánnák azt, hogy közikbe jöjjek Cassáról mert magok között meg nem alkodhatnának, és el is kellene oszlaniok, ha előttök járó nem lenne, látván azért ő kglmeknek ő felségéhez való nagy hívséget és jó indulattyát, ki jövék ide Patakra holott sok szép hadakat előmbe hozván személyek szerint az urak nagy tisztességgel vivének be. És másnap együvé gyülvén nagy szeretettel kivánnák, hogy én legyek előttek járó és készek mindenekbe szót fogadni. Ő felsége méltóságára tekintvén, én is ajánlottam igaz jó szolgálatomat ő klmeknek. Hónap azért elrendelvén az hadaknak menéseket Szerencs felé szállunk hajdu uramék eleiben, oda követeket küldnek az hajduk cum plenipotentia, hogy végezzenek velünk, kikkel ha

jó módgyával végezünk jóval jó, ha nem armis res dirimetur deo favente. Most kellene ha onnan kgltek valami segitséggel érkezhetne, magyar hadakkal bárcsak ezer lovassal ezer gyaloggal, mert most válik el egyszer az szeginy országnak állapottya. Mi azon leszünk, hogy által menyünk ez tentation is Isten segitségével. Bizony nagy buzgó hivségeket mutattak az ide való urak és vármegyék most ő felségéhez, magokat (így) sok kőcséggel, fáratsággal semmit nem gondolván. Méltó vón, hogy ő felsége levele által megköszönye az uraknak és országnak ez mostani nagy kölcséggel való megmutatott hivségeket, igen megvigasztalódnának enyi sok kárvallásokban. Ő felségének ez idei jövedelme mind semivé lőn, az sok bor buza az dézmákból mind oda vagyon, én nem tudom soha az végbelieknek honnan lészen meg az ő fizetések, ha ő felsége pénzt nem küld alá.

Kgdnek gyakrabban irnék, de oda menő embert nem mindenkor kaphatok. Éltesse Isten kgdt minden jovaival. *Datum ex Castris ad Sáros Patak* positis 6. decembris Ao 1607.

Spect ac. M. V.
servitor et affinis addict.
Comes Sigmundus Forgách
de Gimes.

Spect. ac. Magn. Domino Comiti Georgio Thurzo etc.

BOSNYÁK TAMÁS FÜLEKI KAPITÁNY THURZÓHOZ.

Nsgodnak mint énnekem jó akaró patronus uramnak ajánlom szolgálatomat etc. etc.

Az nsgd levelét énnekem Dersffy uram Zólyombul megküldötte, mellet kedvesen és nagy szeretettel vettem, az mi az nsgd parancsát illeti az én hív és igaz szolgálatomban ngod kétes ne legyen, hogy nem irtam ez korig nsgdnak oka az, hogy felette messze lakik nsgd és annak az elküldésében nincs módom. Gondoltam azt is, hogy másfelől is mindeneket tuttára adnak nsgdnak. Az mi az ide való állapotot illeti nsgdnak azt irhatom bizonyosan, hogy az hajduság mindenestül erre indult fel, két csoporban jönek,

az gyalogja négy ezer egy csoporba jőnek, az lovassa ismét ezerenkint csoporban jőnek. Sőt már el sem végezhettem az nsgd levelének olvasását, hogy az elől járója ide érkezék, ugymint Elek János ezer lóval, *Losonczra* akart szállani. Én mind lovassal, gyaloggal kimentem vala eleibe, ugyan az végre hogy meg harczolljunk velek, de nem adák harcznak magokat, hanem mihelen meglátták seregünköt, idején visszatérének, és itt *Osgyán* táján telepettenek le. Holnap reméllem, hogy jobban megerősítik magokat és ugy fognak jőni. Mi szándékjok legyen, semminek bizonyossan végére nem mehettünk. Egy szájjal az kiáltják *Bálint az király*, kiben hazudnak, mert bizonyosan végére mentem, hogy csak török practikája, kit mind ez napig az közhajduság nem tud és ért, hanem vagy négy Capitán, az kiknek az budai passa nagy igéretet és adományt tött. Immár azért lassan lassan eszekben vették és reméllem hogy ő magok agyon verik azokat az Capitányokat.

Az felföldi urak Cassa táján szép haddal vannak, nem tudom miért nem merik vissza verni. Mostan oda frigyek vagyon, gyülést is hirdettek, az hajdu Capitánokban is ott lesznek. Abban vagyunk az reménségben, az szép szóval le szállíttyák őköt, ezek is az hajduk arra ajánlják magokat, valamit ott végeznek ahhoz tartják magokat, de mint hihessen ember nekik, nem látom, mert nem kellene erre jönni, ha békességet akarnának. Még sohult ellenségek nem találkozott csak hanem mi, sokat is hordattam ide bennek, kiért igen haragusznak reám.

Ha generalis Capitány urunk és az vármegyék valamit akarnának, idején ellenek kellene állanunk, mert ezek naponként nem fogynak, de inkább szaporodnak, ha egy kis szarvat vehetnek, nehezebb lesz velek birnya. Most még külső segitség nélkül is birhatnánk velek. Az török semmi segitséget nem adhat nekik, mert igen félnek csalárdságoktul. Ha az felföldi urak azt efficiálhatnák, hogy az törökre fordíthatnák, az minémü állapottal most az török vagyon, kétség nélkül kikeletig az . . *Dráva* tartaná meg őket. Nsgd is incse az vármegyéket szorgalmatosan, hogy valóban fogják az dolgot, és együvé menyenek, hogy segitséggel lehessenek egymásnak, és abba mesterkegyenek, hogy idegen segitséget ne kellessék behozni az országban. Nsgdnak most ennél több hirt nem tudok írni. Ezután is örömest irok, ha módom lészen az elküldés-

ben és engedtetik az hajduktól. Isten tarcsa meg nsgdat sok esztendeig jó egésségben. Datum in *Filek* 8. Xbris Ao. 1607.

Nsgodnak alázatos szolgája

Bosnyák Thamás sk.

FORGÁCH ZSIGMOND RÁKÓCZY FEJEDELEMHEZ.

Illustrissime domine et compater observandissime etc.

Az itt való álapotunkról tudom nsgdnak ir bőségesen Szuhai uram, az átkozott hajduk miatt itt nsgdnak sok kára következék az hadak miatt stb. Az hajduság Rimaszombatig ment vót fel, de ugy hozák az hírét az éjel, hogy vissza fordult, vélem hadakat érezvén előtte, még is inkább bízik ide, mi is az hadakat együvé szállítjuk és azon leszünk, hogy vagy békesség vagy fegyverrel, édes hazánkat megoltalmazzuk. Az budai bassa irogat az vármegyékre, hogy az hajdukra ne támadgyanak, mert törököt, tatárt küld reájok érette. Igy tartják ők meg az békességet, maga nem az hajdukkal végzett vala, hanem az királlyal és nemes országgal, ők adván azért az békességnek felbontására okot, én azt reméllem hogy császár urunk hadat indít ellenek, ki soha jobbkor nem lehet mint most, minthogy magok között vagyon ilyen nagy vissza vonyás. Az ur Isten talán könyörülni akar az szegény magyar nemzeten és meg szabadítja az töröknek régtől fogva való igájától.

Hogy nsgd Sennyey Miklós uramot és Rédey Ferencz uramot ki külte, igen jól cselekette nsgd, talán ő kglmk által az hajdusággal jobban végezhetünk. Holnap küldnek ide Szerencsre bizonyos követeket hozzánk cum plenipotentia. Meglátjuk mi jót végezhetünk velek stb. stb. Datum Tarczal 11. decembris Ao. 1607.

Comes Sigismundus Forgách de Gimes mpr.

Kívül: Illustrissimo et magnifico Sigismundo Rákóczy, electo Waywodae Transylvaniæ, sacræ Cæs. Reg. Mttis Consiliario et Comiti Comitatus Borsodienis etc.

FORGÁCH ZSIGMOND RÁKÓCZY ZSIGMOND FEJEDELEMHEZ.

Illustrissime domine stb.

Bornemissza Miklós uramot kelleték nsgdhoz be küldenünk, hogy nsgdat tudgya minden itt való állapotunkról informálni, kiről nsgdnak irtunk és izentünk bőségesen, adná Isten nsgd jőne közelebb hozzánk, és az segítséget küldené el, mert az ellenség Rimaszombat felől hadakat érezvén vissza fordult Szikszó felé. Maga *Nagy András* Szentpéteren vagyon, hadai Apátfalván, Szilváson és ott az falukon . . telepedett le. Látják az hitván emberek, hogy el szánt igyekezeteket véghez nem vihetik, immár csak csavorognak és rettegnek, értvén az hadaknak gyülekezetit. Kérem nsgdat valami 500 kopjást és ezer puskás gyalogot mentül hamarább lehet külgyön nsgd, hogy meg ijedvén annál hamarább leszálljanak, és ne veszessük el édes hazánknak legkisebb, fogyatkozottabb maradékját stb. stb. Datum *Geönczön* 19. decembris Anno 1607.

Comes Sigismundus Forgách de Gimes.

UGYANAZ UGYANAHHOZ.

Illustrissime domine etc.

Immár az debreczeni embert elbocsátottam vala, hogy érkezék olyan hirünk hogy *Nagy András* Mérára szállott és Halmajnál által akar reánk költözni nagy sokasággal, mert igen megfelesedtenek. Hogy azért enyi főurat és vármegyéket az egész ország veszedelmével szerencsére ne vessek, tetszék az hadakkal Kassához magunkat csatlanunk és az alsó Magyarországi segitséggel, ki már utban vagyon Kolonics urammal, magunkot egybe csatlanunk, és jobb módgyával velek megvinunk. Mert most ugy meg kevesedett hadunk, hogy három ezernél feljebb sokkal nincsen, mint az vármegyék hadai ők sokáig meg nem álhatják stb. Datum Gönczön 19. decembris Ao. 1607.

Comes Sigismundus Forgách de Gimes.

UGYANAZ UGYANAHHOZ.

Illustrissime ac magnifice domine etc.

Szintén meg irtam vala az első levelemet, hogy érkezék az nsgd levele, kiben értem, hogy nsgd tudakozódik az ide való állapot felöl stb. Minthogy az ellenség előttünk volt közelebb Cassához minálunknál, tetszett az mindnyájunknak, hogy Cassa mellé szálljunk, és ezt az helt, kitől ez az egész föld függ, oltalmazzuk. Ez okból irtam vala nsgdnak, hogy legyen nsgdnak vigyázása Kállóra, s Tokayra. De nem ugy hogy az nsgd segitsége ebben meg tartozódott volna, mert Tokayt az vizen, hajókon minden felöl megsegéthetni, hanem nsgdat kérem, nsgd az mely segétséget már el indétotta, költöztesse által Tokaynál az Tiszán, nem szükseg Vásárhelyre fáradni, mert hála legyen az Istennek, most is békesség alatt mindenfelől békességes járásunk vagyon, s ha szintén az ellenség frigy alatt nem volna is, Tokaynál mindenkor békességesen által költözhetnék az had, mert az lövés alatt az révet megoltalmazhatni, s ha kívántatnék ismét békességesen vissza mehetnék onnan. Innen kell uram oltalmazni az Tiszántul való félt is, mert ha ez föld valami periculumba jut, az Tiszántul való föld sem marad anélkül. Az békességet .... Homonnay Bálint uram, Mágochy uram, Rédey uram, Segnyey uram, és több fő fő emberek tractállják, s ollyakat igyekeztünk oda választani, az kik az hajdúkkal tractálni tudnak, s tudgyák minden természeteket is. Mit végezhessenek velek, még nem tudgyuk, hanem jobb volna s felette szükség is, hogy nsgd az segétséget küldené ide mellénk sietve, mert ha az erdéli segitséget értenék az hajduk, könyebb conditiókkal végezhetnénk velek stb. Datum Cassoviæ ultima decembris Anno 1607.

Comes Sigism. Forgách de Gimes mpr.

(A levelek eredetije az Országos Levéltárban a Thurzó és Rákóczy cs. iratai között.)

Az inánesi béketárgyalás, melyről Forgách utolsó levelében emlékezik, mint a bevezető sorokban is érintettük, eredményt elenül oszlott szét. A hajdú-mozgalom azonban csakhamar más irányt vett, nem emlegették többé Homonnayt, de *Báthory Gábor* erdélyi fejedelemsége mellett szállottak sorompóba, ki titkon szövetségre lépett velük, hogy kiforgathassa Rákóczyt a gyulafejérvári székből. 1608 február elején már széltére hirdette *Bánffy Dénes* Erdélyben, hogy Báthory a hajdúk közé állott, de ugylátszik ő maga sem igyekezett tovább titkolni a dolgot és február 13-án írott levelében nyiltan értésére adta a királyi biztosoknak, hogy a hajdukat magának kötelezte, parancsára felűlnek s a mikor akarja le is szállanak, minden igyekezetében segítségére lesznek. Annak idején pedig, ha t. i. elfoglalja a fejedelmi széket, becsületesen kielégíti mindnyájokat.[1]) A nemesség azonban, főleg *Homonnay Bálint* és *Mágóchy Ferencz* ösztönzésére tovább is fegyverkezett ellenük, a király nagyszámú zsoldos csapatok kiállítását igérte, sőt állitólag Ausztria is felajánlott 2000 fegyverest a lázadás elnyomására.[2]) Végezetre mégis a pozsonyi országgyűlés Mátyás főherczeg kívánságára *Illésházy Istvánt* és *Thurzó Györgyöt* bízta meg a hajduk lecsendesítésével, a kik — főleg mert *Homonnay, Széchy György* és *Némethy Gergely* is közbe vetették magukat — miután István fejedelem adta jószágaikat és kiváltságaikat visszanyerték, az 1608-ik év április havában le is tették a fegyvert, az országnak hűséget fogadtak s egy részük Mátyás főherczeg, más részük Báthory Gábor szolgálatába állott.[3]) Mindnyájan meglehettek elégedve a dolgok rendjével, csak az egykori fejedelem, az öreg, beteges Rákóczy Zsigmond kesergett az ország romlásán, törököt és hajdút egyenlő mértékben gyűlölvén. «*Ez előtt az hajdú uram nem ülhetett az lapáton, de bezzeg most az asztagon is elülne*» — írja 1608 május 11-én Thurzó Györgynek. — «*Az szegény községnek nagy nyomoruságát, éhességet ha látná kgd, elkeseredném . . A ki oka ez gonosz hajdúknak felke-*

[1]) Orsz. Levéltár. Act. Thurz. 51. nr. 9.

[2]) U. o. Forgách levele Rákóczy Zsigmondhoz, 1608 febr. 18. (Rákóczy-ltár 1. cs.)

[3]) U. o. Act. Thurz. fasc. 34. nr. 39. 51. nr. 59. 69. nr. 21. stb.

lésének, az az ember az Uristennek szinét nem látja az utolsó napon. Az Istennek szent angyali itélik, az ég és föld lészen tanúbizonyság azok ellen.»

Kétségtelen dolog, hogy a hajdúk sok méltó panaszra adtak okot, de azt sem lehet tagadni, hogy hazánk történetében fontos missiót teljesítettek, és Bethlen Gábor, Rákóczy György, Thököly s a bujdosók harczaiban a «*magyar nemzet testi és lelki szabadságáért*» bőségesen ontott vérük, bűneikért engesztelő áldozatul szolgálhat.

Dr. Komáromy András.

A SZEGEDI VESZEDELEM.

MÁSODIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY.

Castaldó a hadjárat megindítását és vezetését a spanyol *Aldana Bernát* lippai várparancsnokra bízta és Tóth Mihályt hozzá küldte Lippára egy ajánló levéllel, hogy tervét Aldanával és a többi vezérekkel közölje, s egyszersmind fölhívta Aldanát, hogy Tóth Mihálynak szándéka kivitelére segédcsapatokat adjon.[1]) Aldana azonnal hozzálátott a hadjárat megindításához s az abban való részvételre a lippai várőrségből a sziléziai származású *Oppersdorf Ádámot* 300 német vértes lovassal és két compánia spanyol gyalogságot (muskétásokat), a temesvári védőrségből pedig a spanyol nemzetiségű *Perez Alfonzót* rendelte ki egy könnyű magyar lovascsapattal.[2]) Másfelől részint Aldana fölhívására, részint pedig Tóth Mihály rábeszélésére azon huszárszázad-tulajdonos főurak is, a kik Lippa bevétele után huszár-századaikkal a temesi grófságban és Aradmegyében teleltek, szintén vállalkoztak az expeditió támogatására, annál is inkább, minthogy a szegedi török kereskedők bazárjaiban dús zsákmány kínálkozott.

Ezen főurak, mint zsoldos csapatvezérek, a banderialis hadszervezet fölbomlása napjaiban, a királyi kincstárból rendszeresen húzott hópénzen huszárszázadokat toborzottak és állandóan a király zsoldjában állottak. Leghírnevesebb volt közöttük *Bakics Péter*, a ki huszárszázadával 1546-ban végig küzdötte a schmal-

[1]) Istvánffy, u. o.
[2]) Istvánffy, u. o.

kaldi háborút és Németországban rémületessé tette a huszár nevet;[1]) továbbá *Nagy-Horváth Ferencz*, a ki már nem egy rabló török csapatot konczolt föl. Hírnév dolgában vetekedett vele *Dersffy István, Korotna* és *Kaposvár* tulajdonosa,[2]) a ki 1555-ben mint *Szigetvár* kapitánya halt meg[3]) és *szegvári Dóczy Miklós*, kik huszáraikkal szintén támogatták a hadi vállalatot.[4]) Ezen főurakkal Tóth Mihály még Lippa alatt jutott személyes ismeretségbe, és közülök egy sem akart elmaradni a hadi kalandról, a mely nemcsak újabb babért, hanem még azonfelül gazdag zsákmányt is ígért. A Debreczen vidéki és nyírségi hajdúk között is futótűzként hire szaladt a vállalatnak és csakhamar 5000 hajdú sorakozott Tóth Mihály körül. Hiszen egy gazdag török várost kellett fölverni!

Aldana a fölsorolt csapatparancsnokokkal 1552 február első felében[5]) Aradon *a prépost-lakban*[6]) hadi tanácsot tartott, a hol a haditerv szerzője, Tóth Mihály kifejtette a hadjárat tervét.[7]) A had-

[1]) Dr. Károlyi Árpád: Magyar huszárok a schmalkaldi háborúban, Századok, 1877. 648. l.

[2]) Salamon: Első Zrínyiek, 382. l.

[3]) Századok 1876. 255. l.

[4]) Istvánffy, u. o.

[5]) A hadjárat időrendjére nagyon kevés adatot közölnek a források. Fráter György 1551. decz. 17-én gyilkoltatott meg, s miután így Tóth Mihály maga vette kezébe a vállalat ügyét, csak 1551 végén, vagy 1552 elején kereshette föl Castaldót és Bécsből a hadjárat jóváhagyása csak január végére érkezhetett le. A hadi tanács tehát valószínűleg február első felében tartatott meg.

[6]) Tört. Adattár Csanád-egyházmegye hajdana és jelenéhez. 1871. 150. l. — Ez időben Draskovich György volt az aradi prépost (Századok, 1887. 394.) s az ő lakásán — a prépost-lak nagytermében tartatott meg a hadi tanács, a melyen nem csak Szeged megvétele, hanem valószínűleg a törökök részéről nagy kedvezésnek örvendő szegedi hitújítók kiűzése is tervbe vétetett annál is inkább, mivel *Losonczy István*, az újonan kinevezett temesi főispán szintén csak néhány hónap előtt űzte ki Temesvárról *Köleséri Kristóf* deák és *Szegedi Kis István* hitújítókat. Századok. 1887. 391—392. l.

[7]) Tinódi szerint Aldana Tóth Mihályt az Aradon tanácsba gyűlt «urak közé» hivatta, a kik azután vele tanácsot tartottak. Szegedi veszedelem. 48., 53—56. v. s.

járat sikerének egyik főfeltétele az volt, amint azt Tóth Mihály a hadi tanácsban előadta, — hogy a sereg a szegedi török védőrség által észre nem véve, éjjel juthasson a város alá, miután a hadjárat föladata az, hogy a vár az alvó törököktől a legnagyobb csendben keresztülvitt rajtaütés által kézrekerittessék. Azért a hadi tanács abban állapodott meg, hogy Aradról, a hol a csapatok összpontosítandók, Tóth Mihály a kitűzött időben, február 24-én, az 5000 hajdúval előre vonúl és a becskereki török vár ellen egy színlelt támadást intéz és így a szegedi törökök figyelmét arra irányozza; azonban február 26. és 27. közötti éjjel (amikorra a város megrohanása kitűzetett),[1]) hirtelen irányt változtatva, gyorsan a város alá vonúl, a hova akkorra a spanyol és német csapatok szintén megérkeznek, s az erődített város sikeres meglepése után együtesen kísérlik meg a várat több oldalról intézett roham által elfoglalni. A hadi tanács továbbá a csapatok gyülekező helyéül Aradot s az indulás idejéül február 24-ikét tűzte ki, s a hadjárat vezetését Aldanára és Bakics Péterre bízta.[2])

A hadjáratra összpontosított csapatok *számereje* a forrásokból meglehetős pontossággal megállapítható; és pedig Tóth Mihály 5000 hajdút toborzott össze;[3]) ehhez Aldana a lippai őrségből 200 muskétás spanyol gyalogot, 300 német vértes lovast és 100 huszárt, Perez Alfonz pedig a temesvári védőrségből egy könnyű magyar lovascsapatot vezetett, a melynek a létszámát a források

[1]) Istvánffy (XVII. 315. l.) szerint a hadi tanács meghatározta a napot, a melyen Tóth Mihály a hajdúkkal Becskerek ellen előre vonuljon, s a sereg többi része pedig nyomban kövesse; ha tehát a hadi tanács az indulás idejét kitűzte, akkor bizonyára ki kellett tűznie a város meglepésének idejét is. Alább sikerül kimutatni, hogy az indulás csakugyan február 24-én történt.

[2]) *Schrautt Kristóf*, Szeged megvételét hírül adván Mária királynénak, *Bakics Pétert* mondja az ott való hadak vezérének (Brüsseli okmánytár, II. 328. l.), továbbá *Horváth Bertalan* szolnoki várnagy a *Kétegyházáról* kelet nélkül *Teuffel Erasmushoz* intézett levelében Bakics Pétert okolja a szegedi veszedelem bekövetkezéséért, (Tört. Tár, 1880. 599—600. l.) — azonban Istvánffy, Forgách és Tinódi előadásából kitűnik, hogy Aldana és Bakics Péter együtt vezényelték a hadakat.

[3]) Istvánffy, Forgách és Tinódi, u. o.

nem közlik.[1]) Ha pedig Bakics, Nagy-Horváth, Dersffy és Dóczy huszárszázadait átlag véve 150 emberével számítjuk (a huszárszázadok létszáma a XVI. században 100—200 ember között váltakozott,[2]) úgy a négy főúr csapata összesen mintegy 600 huszárból állott. A magyar és spanyol gyalogság tehát összesen 5200, a magyar- és német lovasság pedig 1000 főből állott, Perez Alfonz lovascsapata nélkül, a melyről nem tudjuk, hogy milyen erős volt. Így a szegedi hadjáratra kirendelt csapatok létszáma 6200—6300 főre rugott. Hogy a sereg a megfelelő tűzérséggel el volt-e látva vagy sem, arról a források említést nem tesznek.

A gyalogság, kivéve a 200 muskétás spanyol gyalogost, csupa hajdúkból állott, a kik a velenczei követek jelentései szerint nem voltak rossz harczosok. «A hajdúk vakmerőek, vitézek és fürgék voltak, és kitünőek volnának, ha fegyelmeznék, és begyakorolnák, és ha megfelelő számú spanyol és olasz gyalogokkal támogatnák őket.[3]) Így csak ügyes lövészek». E kalandor harczos osztály azonban a XVI. század közepen még csak kezdő korát élte és még korántsem volt oly jeles csapat, mint később, midőn Bocskay vaskeze kitűnően begyakorolt és hivatásszerűen katonáskodó hadi népet alkotott belőle. A hajdúk főfegyverük: a muskéta és a kard kezelésében eléggé begyakoroltak valának, de mint rablásból élő harczos osztálynak, főgondjukat még a nyilt csatákban is a fosztogatás és zsákmányolás képezte s így a hadi vállalatoknál megbízhatlanoknak bizonyultak.

A sereg másik fegyverneme, a huszárság, épen ellentéte volt a hajdúknak.

A XVI. századbeli magyar huszárság bátran párhuzamba

[1]) Istvánffy, u. o. — Továbbá a Kolosvárról 1552 február 28-án névaláírás nélkül Nádasdy Tamáshoz intézett tudósítás szerint: . . . ad quam obsidendam (t. i. a szegedi vár ostromára) Magr. de Campo *Aldana cum ducentum hispanis et centum hussaronibus*, ac Bakith Péter et Bartholomæus Horváth cum eorumden equitibus profecti sunt . . . (Régi Magy. Költők Tára, III. 421. l.). A névtelen író azonban Nagy-Horváth Ferenczet összetévesztette Horváth Bertalan szolnoki várnagygyal.

[2]) Dr. Károlyi Árpád, i. m. Századok, 1877. 648. l.

[3]) Wertheimer Ede: Magyarország állapota a XVI. században. Századok, 1875. 664. l.

állítható bármely egykorú európai lovassággal. A huszárok fegyverzete hosszú lándzsa, csúcsban végződő háromszögű pajzs, görbe kard, fokos és buzogány. Rendesen arczot védő tolóvasas és nyakvértes sisakot, testhez álló zsinóros gúnyát, és türött szárú, hegyes orrú csizmát viseltek. A fegyelemtartás szigorú volt; azt a huszárt, a ki a csatában a sort gyávaságból elhagyta, vagy a megölt ellenséget kizsákmányolni az arczvonalból kilépett, fejvesztés érte. A század kapitányától függött, s úgy ragaszkodott hozzá, mint atyjához, kinek hatalma az ellenség előtt korlátlan volt. A huszárságnak, megbecsülhetlen katonai értéke a nehéz német lovasság fölött már akkor is fürge lovaiban, villámgyors támadásaiban és könnyű fegyverzetében állott s a törökök ellen minden más könnyű lovasságnál nagyobb haszonnal volt alkalmazható.[1])

A sereg katonai értéke tehát, a különféle elemeknél fogva, a miből a sereg állott, nem volt egyenletes; a sereg zömét a fegyelemtartáshoz nem szokott szabad-hajdúk képezték, a kiknek a támogatására a két század fegyelmezett spanyol gyalogság elenyésző csekély volt. Végül a mint a seregnek legnagyobb részét a zsákmány utáni vágy indította a hadjáratban való részvételre, úgy a vezéreket is a dús zsákmány reménye lelkesítette, mely jelenségek egy ily kétes végű vállalatnál kedvezőek és reménytkeltők nem valának.

III.

A HADJÁRAT LEFOLYÁSA.

A kitűzött időben összpontosított sereg, a hadi tanácsban történt megállapodás szerint, Aradról február 24-én, azaz *sz. Mátyás* napja előtti szerdán indult el.[2]) Tóth Mihály és Nagy Ambrus az

[1]) Dr. Károlyi, u. o. Wertheimer, u. o. — Dr. Thallóczy Lajos: Zay Ferencz. 22—40. l.

[2]) 1552-ben, — mivel szökő év — február 25-re esett sz. Mátyás napja, a mikor csütörtöki nap volt; Tinódi szerint Tóth Mihály »szent

5000 hajdúval a Maroson átkeltek és a Tiszához érve, oldalt eltértek Becskerek felé,[1]) Aldana és Bakics Péter pedig a rendes csapatokkal a Maros mentében Szeged felé tartottak s a város alá a támadásra kitűzött nap, február 26. éjjelén, kellett volna megérkezniök.

Azon időben a Tisza balpartján, Vásárhelytől le Kanizsáig és Becskerekig, másfelől a Nagylaktól Szegedig futó ártéren szabadon kalandozott a Tisza és Maros egyesült vize, számtalan rétet, nádast és füzest alkotva.[2]) Tóth Mihály szándékát palástolandó, a hajdúkkal a lápok és ingoványok között lappangva Becskereknek vette útját, s úgy tűntetett, mintha az ellen akarna támadást intézni.

A szegedi törökök valóban észrevették, hogy a környéken Becse és Becskerek irányában, szokatlan erős hajdú-csapatok czirkálnak, és még maga *Héder bég* is azon a nézeten volt, hogy a hajdúk valóban Becskereknek tartanak, azért a tapasztaltak felől rögtön értesítette *Kászon* becskereki pasát, a ki az álhír által tévedésbe ejtve, készen várta a támadást. Tóth Mihály hadi csele sikerült: a szegedi védőrséget elámította és Héder béget tévútra vezette.

Ekkor, február 26. és 27-én közötti éjjel, az az szombatra viradóra, Tóth Mihály a hajdúkkal hirtelen irányt változtatva, gyors menetben Szegeden alól a Tisza mellett termett, csapataival a város alatt fekvő nádasok és fűzesek között állást foglalt[3]) és

Mátyás estin indúlt indúlt Becskereknek» (60. v. s.) azaz sz. Mátyás előestéjén, s így szerdán történt az indúlás Aradról. A város megtámadásának február 26. és 27-ike közötti éjjel, azaz szombatra virradóra kellett történnie, a mi a Nádasdy Tamáshoz 1552 február 28-án Kolosvárról névaláírás nélkül kelt, tudósításból is kitűnik. (Régi Magy. Költők Tára, III. 421. l.) — Schradt Kristóf Pozsonyból márczius 3-án tudósította Mária királynét Szeged elfoglalásáról (Brüsseli okmánytár, II. 328. l.)

[1]) Tinódi: i. m. 61—62. v. s.

[2]) A temesi grófság térképe 1723-ból kiadva a cs. és kir. hadügyminiszterium levéltárában levő eredeti után, mellékelve dr. Szentkláray Jenő: Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből cz. művéhez.

[3]) Istvánffy, 316, Forgách 33. l. Tinódi: 62. v. s.

megérkezését a vele egyetértő polgárokkal és halászokkal tudatta. [1])

A polgárok megtették már az előkészületeket a törökök ellen intézendő éjjeli támadásra. A halászat őrve alatt előre kivonúlt 700 halász a Boszorkánysziget táján már készen várta a sereg megérkezését,[2]) s apró halász-csolnakjaikkal azonnal hozzáláttak a hajdúknak a Tiszán való átszállításához. Minthogy a támadás teljes sikere attól függött, hogy a törökök mély álomban, egész váratlanúl lepessenek meg, azért a városban jártas Tóth Mihály vezértársával, Nagy Ambrússal és az éjjeli támadásra kiszemelt 400 bátor hajdúval legelőször kelt át a Tiszán; ezek most a sánczokkal körűlvett belsőváros árkain átmásztak, a «pétervároradi» kapu török őrségét a polgárok közreműködésével leölték, s a kaput fölnyitva, a hajdúkat a törökök által lakott palánkba bebocsátották.[3])

Most azonban, midőn már a czéltól csak egy lépés választotta el őket, a zsákmányszomjas szabad hajdúk a hadjárat tulajdonképeni föladatát szem elől tévesztve, a helyett, hogy az álomba merűlt őrségtől a várat igyekeztek volna elfoglalni, a bosszúittas polgárok kalauzolása mellett az álmokból ébredező gazdag török kereskedők és előkelő törökök házaiba törtek be, s az ébren vagy alva talált törököket legyilkolták; mások a keleti árúczikkekkel tömött bazárokat verték föl, míg egy részök az őket vezető polgárokkal együtt a várba vezető utczákat állotta el, s az oda menekülni akaró törököket vágta le. Mindazonáltal a városban lakó Héder bégnek, bár félmeztelenűl, sikerűlt több szándzsák bégjével együtt a várba bemenekülnie, a hol az őrséget gyorsan fellármázta.

[1]) Istvánffy, u. o. Tinódi szerint:

Ott éjjel szombaton hamar hírt adának,
Pártosok Szegedben mind készen valának.
65—66. v. s.

[2]) Forgách, 33. l.

[3]) Istvánffy, Forgách és Ortelius, i. m. Tinódi szerint:

Keritésen belől várasba szállanak,
Várasbeliekkel kapura rohanának,
Derék nagy kapuját várasnak felnyiták.
71—73. v. s.

Csinos külsejű fia a hajdúk kezébe került, de azok neki megkegyelmeztek.[1])

A vérfürdőből futó törökök, csoportokba verődve, a várbamenekülést szintén megkísértették, de Héder bég a várkaput nem nyittatta föl nekik. Innen a törökök a vár alatti révbe futottak, a hol a menekülésre hajókat kerestek. A kikötőben levő naszádokat azonban a szegedi polgárok Tóth Mihály utasítására már előbb elfoglalták, kétségkívül azért, hogy mihelyt Aldana és Bakics Péter a város alá érkeznek, lovascsapataikat a törökök naszádjain gyorsan átszállíthassák a Tiszán. A kétségbeesett törökök pedig a kikötőben hajókat nem találván, részint a folyóba ugráltak és abban elmerültek, részint a parton fölkonczoltattak.[2]) Az éjjeli mészárlásban mintegy két ezer török életett le.[3])

Így azután Tóth Mihály a hajdúk rablási vágyából eredt késedelem következtében a váron való rajtaütés kedvező pillanatát elszalasztotta. A zsákmányoláshoz látott hajdúk mindent elrontottak és Tóth Mihály nem tudott többé kalandor bajtársainak parancsolni. A nagy zűr-zavarban fejét annál inkább elveszítette, mivel Aldana és Bakics Péter a hadi tervben megállapított időre fegyelmezett csapataikkal meg nem érkeztek. Így azután a várbeli törökök időt nyertek és rémületökből fölocsúdva, csakhamar készen várták a vár elleni támadást.

Végre Tóth Mihály és Nagy Ambrus maguk kisértették meg a várat hatalmukba ejteni. A hajnali szürkületben a zsákmányoló hajdúkból nagy bajjal mintegy 500 főnyi csapatot összeszedtek, és a vár ellen rohamot intéztek. A hajdúk a vár külső, fából összerótt védőműveit fejszékkel átvágták, itt-ott a falakat is megbontot-

[1]) Tinódi szerint:

Héder bék az várban ingében szaladt vala,
Im egy vitéz fia ott fogságba esék.
80—81. v. s.

[2]) Istvánffy, Forgách, u. o.

[3]) Az 1552 febr. 28-ról Kolosvárt kelt, névaláírás nélküli, tudósítás szerint: . . . *duobus fere millibus Thurcarum trucidatis* et filio Sangiachi intercepto; pater in arce cum pluribus Sangiachis, ut jam D. Vra a sua majestate intellexisse poterat, se recipit . . . Régi Magy. Költők Tára III. 421. lap.

ták és azokon rést nyitni iparkodtak. Ez alatt másfelől a vár kapujának megrohanására kiküldött hajdúk a kapun át a várba be is hatoltak, de a várbeli törökök kiűzték őket; ez alkalommal hét hajdú a várba szorúlt és ott menten lenyakaztatott.[1]) Majd a támadásra elkészűlt Héder bég az őrséggel kirohant és a falak megmászásához kezdő hajdúkat a vár alól elverte. A hajdúk nem újították meg többé a vár elleni támadást, de sőt még azok is, a kik a rohamban részt vettek, a városban a fosztogatáshoz láttak.

A hajdúk ezután a törökök lakta városban rémítő dúlást vittek véghez és gazdag zsákmányt gyüjtöttek össze: a török hadi pénztár és a császári kincstár, a melybe a szándzsákság falvainak a szultánt illető adói folytak, a vámokat és réveket bérlő publikánusok kincsei, a török és görög kereskedők boltjaiban talált bíbor- és selyemszövetek, keleti szőnyegek, arany-ezüst edények, drága kövekkel kivert értékes fegyverek kerűltek a győzők kezébe — az előkelő foglyokon és néhány szép török asszonyon kívűl.[2])

A feldúlt és kirabolt török városrész a romlás és pusztulás képét mutatta; az utczákon szerte feküdtek a lemészárolt törökök hullái, mígnem a hajdúk azokból két nagy halmot raktak.[3])

A városban kapott törökök legyilkolása után a vallási türelmetlenség is működni kezdett és a vallásos üldözés is kezdetét vette. Tóth Mihály a város megvétele után bosszút állott hajdani protestans ellenségein; a hitújítókat, a kik a szegedi törökök védelme alatt terjesztették a reformatió tanait és a szegedi protestánsokat hajdúival megtámadta és azokat a városból kiűzette. «Jámbor prédikátort várasból kiküldték».[4]) «Szegedöt Tót Mihály hajdúkkal megvevé — írja Székely István [5]) — de az úristen nem tarta sok ideig őköt benne, mert az isten igéjének hirdetőjét kiűzé onnan, kit a török nem bántott».

[1]) Tinódi: 86—88. v. s.

[2]) Istvánffy: i. m. 316—317. l. Forgách, 34. l. Ortelius: 89. l. Tinódi szerint:

A hajdúk nyerének szép terek asszonyokat.
100. v. s.

[3]) Tinódi, 90—91. v. s.

[4]) Tinódi: 114. v. s.

[5]) Magyar krónikája, 64. l.

A jámbor prédikátor neve, kit Tóth Mihály hajdúi a városból kiküldtek, nem ismeretes.[1])

Ezen vallásos üldözés közben azonban a rakonczátlan hajdúk valláskülönbség nélkül egyaránt erőszakoskodtak a városnak úgy református, mint katholikus lakosságán, és nemcsak a szegedi reformátusok házait fosztották ki, hanem a kik a környéken járatosak voltak, még a szegedi polgárok tanyáiról is sok marhát, lovat és juhot hajtottak el.[2])

E közben Aldana és Bakics Péter megérkeztek csapataikkal, a már elfoglalt várost megszállották hadaikkal és segítettek a hajdúknak — zsákmányolni. Jellemző, hogy épen a vezérek maguk jártak elől jó példával a rablásban,[3]) .... «semmi gondot Bakyth uram a hadra nem viselt, hanem barmot hajtatott és juhot ....» a maga javára még buzát is (!) hordatott el.[4])

A szegedi hadjárat tehát a kitűzött czélt, a vár visszafoglalását, a fegyelmezetlen hajdúk rablási hajlama és megbízhatlansága miatt meg nem valósíthatta. A főbaj azonban az volt, hogy a hadi vállalat támogatására kirendelt rendes csapatok a hadi tanácsban kitűzött időre nem érkeztek meg a város alá, és így nem voltak kéznél, hogy a várat a sikeres éjjeli támadás nyújtotta s a minden várakozást fölülmúlólag kedvező pillanatban rohamuk által megvehették volna. Hogy mi okozta a késedelmet, a rendelkezésre álló adatokból nem tűnik ki. Bizonyára valami előre nem látott, s így számításba nem is vett véletlen tartotta föl Aldanát és Bakics Pétert útjokban,[5]) a mi minden hadműveletnél a legapróbb részletekig megállapított terv daczára is előfordúlhat.

[1]) Régi Magy. Költők Tára: III. 421.

[2]) Istvánffy: u. o. Tinódi: 121—124. v. s.

[3]) Forgách, u. o.

[4]) Horváth Bertalan szolnoki várnagy levele Castaldóhoz, melyben a szegedi veszedelemről jelentést tesz. Tört. Tár, 1880. 599. l.

[5]) A források nem tesznek arról említést, hogy Aldana és Bakics Péter Aradról mely úton vonúltak Szegedre? Miután azonban Lippa visszavétele után 1551 decz. elején egyszersmind a nagylaki és fellaki palánkok s a csanádi vár is visszafoglaltatott a törököktől, (Tört. Tár, 1881. 64. l.) igen valószínű, hogy Aldana és Bakics ezen marosmenti erődökön át vonúltak Szegedre, annál is inkább, mivel Aradról Szegedre ez a legrövidebb út.

Azonban mégis a mi siker és dicsőség volt a hadjáratban, az, a polgárok közreműködésétől eltekintve, a hajdúk nevéhez fűződött, a kiknek ez volt az első nagyobb fegyvertényük és megalapította vitézi hírüket. «A nagy Szegeden esett szertelen csudákról» az egész országban a legnagyobb elismeréssel nyilatkoztak. *Pomárius Keresztély*, a ki *Heltai Gáspárnak*, az 1552-iki pozsonyi országgyűlés lefolyását írta meg, márczius 8-ról a következőket írja: «Ide (Pozsonyba) az alvidékről kezdetben igen örvendetes esemény hire érkezett, mely szerint a hajdúk váratlan vakmerőséggel Szegedet elfoglalták, mi által a magyar királynak igen nagy hasznára vannak. A németek az udvarnál a legnagyobb magasztalással halmozzák el a hajdúkat és azt mondják, hogy méltán kiérdemelték a zsoldot».[1])

A váratlan esemény tehát e félrabló hadi népet az ország szemében mintegy hősökké avatta föl.

A vezérek különben ezután abban állapodtak meg, hogy a várat rendszeres ostrom alá veszik. Aldana a városban a sereget elszállásolta és a vállalat sikertelenségéről jelentést tett Castaldónak és tőle a vár ostromára több csapatot kért.[2]) A mint azonban Castaldó az ügy állásáról értesült, és meggyőződött, hogy a Szegeden levő sereg még akkor sem lenne képes a várat elfoglalni, ha a kért segédcsapatokat is kiállítaná, azt irta Aldanának, hogy a várost gyújtsa föl, s a hadi zsákmánynyal minél gyorsabban vonúljon ki, mert a törökök a vár megmentésére mindenütt erősen készülődnek.[3])

Castaldó parancsának vétele után a vezérek hadi tanácsot tartottak, a mely alkalommal az alvezérek között is akadtak néhányan, a kik a várnak rendszeres ostrom alá vételét a szigorú fegyelemhez nem szokott hajdúkkal czéltalannak tartották. Különösen *Nagy-Horváth Ferencz* sürgette alapos érvekkel a visszavonulást, nem azért, mintha a gazdag zsákmányból nyert osztályrészét féltette volna, hanem mivel meggyőződött, hogy a csekély számú magyar sereg az elfoglalt városban maga is abban a veszélyes helyzetben van, hogy a szomszéd török várak segélyűl jövő védőr-

[1]) Pomárius Keresztély latin levele, közölve Tört. Tár, 1881. 467. l.
[2]) Ortelius, i. m. 89. l.
[3]) Ortelius, u. o.

ségei által viszont igen könnyen meglepetik; azért oda nyilatkozott, hogy a seregnek a városban való további tartózkodását vakmerő koczkáztatásnak találja és mivel a várba zárt törökök kiostromlását a gyakorlatlan hadakkal kivihetetlennek hiszi, azért az ostrom fölhagyását tanácsolta.

Nagy-Horváth Ferencz ajánlatát azonban nagy ellenszenvvel fogadták a csapatok, különösen a hajdúk, a kik a kivívott sikereik valódi értékét túlbecsülték, s a veszélyt fitymálva, elbizakodtak. «Nándorfehérvárig megyünk!» kiáltozták, midőn a hadi tanácsban tett javaslatról értesültek. Vezéreik óva intő szavaira épen nem hajlottak. Nagy-Horváth Ferencz pedig különösen gyűlölt egyénné vált szemükben; ajánlata miatt gyávának gúnyolták, rákiabálva, hogy ha fél, hát menjen haza![1])

A vezérek a sereg fenyegető harczias hangulatának nem szegültek ellen és mivel maga Aldana is az ostrom mellett volt, azért a vezérek tanácsában az ő akarata döntött.

Aldana, egyébiránt maga is meggyőződött, hogy a 6200 főnyi sereg kevés a vár kiostromlására; újra sürgette Castaldónál a segédcsapatok küldését; különösen tűzérséget és ostromágyúkat kért Castaldótól, a ki erre azután négy faltörő mozsarat és több tábori ágyút küldött Szegedre;[2]) ezen kívül Aldana ostromló seregének erősítésére több erősségből még segédcsapatokat is indított útba. És pedig *Báthori Endre* temesi gróf Castaldó parancsára február 27-én Kolosvárról Nagy-Váradra sietett és onnan ostrom-ágyúkat, vértes lovasságot és 400 hajdút küldött Szegedre; továbbá Kolosvárról február 28-án spanyol gyalogság és 2000 német lovas indíttatott meg Déván át Szeged felé. Azonban e csapatok a kellő időben meg nem érkeztek.[3]) Az ugyancsak Castaldó által kirendelt

[1]) Istvánffy: 317. l. Forgách: 34. Tinódi: 129—132. 148. v. s.

[2]) Ortelius: i. m.

[3]) Erre nézve az 1552 február 28-án Kolosvárt kelt és Nádasdy Tamáshoz intézett névaláírás nélküli tudósításban a következő foglaltatik: ... *Dnus Báthori, qui heri hinc recessit, ex Varadino bombardas cataphractos et quatquor centum aydones* (hajdúk!) *eo expedit, et ego*, qui cras hinc recedam, *cum reliquis hispanis et duobus millibus germanis Deuam versus properabo*, ut si necessitas postulaverit, citissimum subsidium nostris ferre valeamus. — Régi Magy. Költők Tára, III. 421. l. — *Ascanio Centorio* szerint (Commentarii della Guerra di Transilvania . . . Vinegia, 1566. IV.

Horváth Bertalan szolnoki várnagy pedig a szolnoki várőrséggel csak akkor ért a város alá, midőn a szegedi vár fölmentésére leérkezett budai török sereg a magyar hadat már meggyőzte.[1])

Castaldó tehát, a mint a fenmaradt becses adatok igazolják, Erdélyből és Szolnokról a lehető legtöbb csapatot, és pedig körülbelől 7000-re menő sereget indított útba a szegedi várat ostromló sereg erősítésére, a mint másfelől a törökök is, mint alább látni fogjuk — mindent elkövettek, hogy a várat az ostrom alól fölszabadítsák,[2]) és a fölmentő török hadak valóban megelőzték az ostromlók erősítésére vonuló szolnoki, nagyváradi- és erdélyi keresztény csapatokat.

Ezalatt Aldana a rendszeres ostromra készült, a faltörő ágyúknak gátonyokat készíttetett, a vár körülzárolása czéljából sánczokat ásatott és közeledő töltéseket hányatott, de másrészt a török hadaknak a vár fölmentésére irányzott támadásából származható veszélyt teljesen ignorálta; csupán márczius 2-án küldött ki kémszemlére 400 hajdút *Nagy Bálint* és *Török Péter* hadnagyok vezetése alatt a tiszamenti török várak környékére, mivel leginkább Becskerek felől várta a várba zárt őrségnek fölmentésére jövő segélyhadat.

Különben az ostromló sereg semmi fegyelmet sem tartott. A kivívott siker különösen a hajdúkat rakonczátlanokká és elbizakodottakká tette, s a borkereskedést nagyban űző szegedi polgárok pinczéit erőszakkal feltörve, az azokban talált szerémi, baranyai és sümegi borokat «vígan itták». A kicsapongó hajdúk valódi ellen-

könyv, 160. l.) Castaldó intézkedése folytán *Varkocs Tamás* Nagyváradról azonnal két ostrom-ágyút küldött Aldanának — a mit a fönti névtelen tudósítás is megerősít —; Gyulafehérvárról pedig a Maros folyón a legnagyobb gyorsasággal szintén két ostrom- és néhány kisebb tábori-ágyút lőszerrel együtt hajón szállítottak le Szegedre.

[1]) Horváth Bertalan levele Castaldóhoz. Tört. Tár, 1880. 599—600. l.

[2]) Aber das Schloss Szegedin haben die türggen noch jnnen — írja Schradt Kristóf Pozsonyból 1552 márczius 3-án Mária királynéhoz intézett levelében — jst aber von den unsern belegert. *Das maist Kriegsvolkh von Sibenwürgen und Solnakh ziehen zu besterkhung der Stat Segedin, in die sieben tausent starkh, den Hern Bakhit Peter zu hilf.* So will der Weglerweg dass Schloss auch entsetzen, daraus genzlich zuuermuetten, dass es in kurtzer Zeit zu ainer tatlichen handlung komen wierd. Brüsseli okmánytár, II. 328. l.

ségévé váltak a város népének, hitkülönbség nélkül fosztogatták úgy a református, mint katholikus lakosokat, «meggyalázván ágyaikat». «A város megvitelnek utána oly nagy paráznaság és fertelmessig támada az várasban — így tört ki *Verancsics* egész felháborodva — hogy az embernek irni is nem illik.»[1]) E mellett a hadi fegyelemhez nem szokott hajdúk a siker által elkapatva, az ellenséggel épen nem törődtek. A történelem ítélőszéke tehát méltán vádolja a vezéreket súlyos mulasztással, a kik többet törődtek a zsákmány-gyűjtéssel, mint kötelességük pontos és lelkiismeretes teljesítésével. Nem csak hogy a seregben a fegyelmet fönn nem tartották, és nem csak hogy semmi biztosító intézkedést sem tettek, hanem még a hírszerző szolgálatot sem végeztették pontosan; s a csapatok az őrszolgálatot és tábor-biztosítást is elhanyagolták.[2])

Csakis ily gondatlanság közt történhetett meg, hogy a várba zárt Héderbég követének, egy *Damián* nevű rácznak, sikerült egy éjjel a várból ügyesen kiszökni, s a veszélyről, a mibe a szegedi törökök jutottak, *Khádim Ali* budai béglerbéget értesítette, és őt a vár megmentésére fölhívta.

Erre a szegedi törökök «kárvallásairól» értesült béglerbég, ki valaha a szultán udvarában eunuch levén, a magyarok által «kappan-pasának» gúnyoltaték, a leggyorsabban intézkedett. Mindenekelőtt két levelet iratott Héder bégnek, a melyek egyik példányát Damián renegát a magával vitt postagalambbal küldte előre, a másik példánynyal pedig, s a beglerbégnek azon szóbeli izenetével, miszerint Héder bég vitézül tartsa magát, míg leérkezik és az ostrom alól fölmenti, maga is szerencsésen visszaérkezett Szegedre, s a magyar seregen keresztül visszaszökött a várba, a mire a törökök ismét neki bátorodtak.[3])

A budai pasa a *pécsi, simontornyai* és *veszprémi* szandzsákbégeket Buda oltalmára utasította, maga pedig a *székesfehérvári* és *esztergomi* török várak őrségét magához vonván, mintegy 5000-nyi sereggel gyors menetekben a szegedi várba beszorított törökök

[1]) Munkái: II. 93. l.

[2]) Horváth Bertalan szolnoki várnagy a Kétegyházáról kelet nélkül Teuffel Erasmushoz intézett levelében egyenesen Bakics Pétert okolja a veszedelem bekövetkezéséért. Tört. Tár, 1880. 599. l.

[3]) Istvánffy: 317. l.

megmentésére indúlt. Útközben magához vonta *Szonda* vár őrséget és futárjai által *Kászon* becskereki és *Rusztem bég* szendrői várnagyoknak is parancsot küldött, hogy zsoldos spahijaikat gyönge lovasságának erősitésére a kitűzött napra Szeged alá vezessék. Kászon becskereki pasa 800 lovassal azonnal el is indúlt, de nem érkezett meg a kitűzött időre Szeged alá, ellenben Rustem szendrői bég, kicsiny, de rendezett és fegyelmezett seregével erőltetett menetben a kellő időre megérkezett a beglerbég táborába, seregébe vonván útközben a *bajai, kalocsai* és *szabadkai* palánkok szláv nemzetiségű martalócz őrségeit.[1])

Ezalatt Aldana folytatta a vár ellen az ostrommunkálatokat. Azonban a vezérek, kik elég ügyesek voltak az éjjeli rajtaütés által a várost hatalmukba keríteni, viszont nem voltak elég szemes őrök, hogy seregüket a vár fölszabadítására érkező török hadak által való meglepetéstől meg tudták volna óvni. Épen Buda felől nem várták a törököknek jövő segélyt és ez irányra épen semmi figyelmet nem fordítottak. A Budáról éjjel-nappal jövő Ali pasa tehát a városban dőzsölő magyar és német hadat váratlanúl meglepte, s visszavonulását elvágva azt a legkedvezőtlenebb viszonyok között csatára kényszerítette.

Márczius 5-én,[2]) azaz a város elfoglalása utáni nyolczadnapra, a mezőről pásztorok futottak a városba, hírűl hozván, hogy

[1]) Tinódi: 160—169. v. s. Pecsewi Hammernél, II. 218. l.

[2]) A forrásokból nem lehet pontosan megállapítani a szegedi veszedelem idejét. Forgách Tinódival egyezően *márczius 10-re* teszi a budai pasa Szeged alá érkezésének idejét. Verancsics szerint (II. köt. 92. l.): «Tizenigyed napra Aly passa, ki budai passa vala, megsegilé Szegedet és az magyarokkal megvíva» ... miután tehát 1552 szökőév, úgy Ali pasa márczius 8-án érkezett volna meg seregével Szeged alá, azért Verancsics szerint a szegedi veszedelem *márczius 8-án* történt volna. Pomárius Keresztély Pozsonyból Heltai Gáspárnak az 1552-diki országgyűlés lefolyását leírván, *márczius 8-án* a következőket írja a szegedi veszedelemről: «Ordo conventus istius multis variis rumoribus diffunditur, hinc a partibus inferioribus admodum læta imprimis vehebantur, quæ inopinata temeritate Bubulci (a hajdúk) illi Zegedinum occupassent, quo rex Hungariæ plurimum ante esse videbantur Germanii in curia summus laudibus Bubulcos evehebant, et omnes milites emeritos stolisque dignos clamabant, *non longo intervallo infelix cornicula contrarium cecinit, et strages miseranda Zegedini facta palam fit.* (Tört. Tár, 1881. 467. l.) Tehát Pomárius szerint már *márczius*

nagyszámú török sereget vettek észre közelegni. Valóban a budai béglerbég volt az, a kinek a több szandzsákból összevont seregében az 5000 főnyi gyalogságon kívül 1500 lovas és 12 tábori ágyú volt.

A fölmentő török sereg megérkezése az ostromlókat teljesen készületlenül találta, mivel «Bakith uram a hadra semmi gondot sem viselt, ... hanem akkor is az ferdőben ült, mikoron az török az várasnál volt»,[1]) s a magyarok most Szegeden abba a veszélybe jutottak, hogy a várbeli törökök és a budai béglerbég serege által körűlvétetnek. A Tiszán való gyors visszavonulás útja, híd, vagy nagyobb hajós csapat hiánya folytán teljesen el volt zárva előlük, más menekvés tehát már nem maradt, mint nyilt ütközetben vitézűl megküzdeni az ellenséggel. A magyar vezérek tehát elhatározták, hogy a városból kivonúlnak és csatát vívnak; a spanyol gyalogságot, s a magyar és német lovasságot Aldana és Bakics a városból a Dorosma felőli mezőre kivezették és a harczra felállították. Ezzel Szeged sorsa egy ütközet koczkájára volt föltéve.

A korcsmákban tivornyázó hajdúk azonban az őket kivonulásra fölhívó vezéreknek nem engedelmeskedtek és a csapszékekből távozni vonakodtak, míg nem a várbeli törökök a fölmentő had megérkezéséről értesűlvén, a városban maradt hajdúkat a vár bástyájáról ágyúzni kezdték, úgy hogy azok kénytelenek voltak a már hadi rendben álló bajtársakhoz csatlakozni.[2])

Aldana és Bakics az első harczvonal jobbszárnyára két század spanyol gyalogsággal és a német vértes lovassággal *Oppersdorf Ádámot* állították, a balszárnyon pedig a huszárcsapatok foglaltak állást, melyeket *Bakics Péter* vezényelt. A középre, *Tóth Mihály* és *Nagy Ambrus* vezetése alatt a «könnyű hajdúk» állíttattak föl. Az első harczvonal elé két tábori ágyú helyeztetett el. A második

8-án el volt terjedve a rémítő szegedi mészárlás híre a pozsonyi országgyűlésen. Horváth Bertalan szolnoki várnagy a Gyuláról *márczius 7-én* írt levelében a szegedi veszedelemről Castaldónak jelentést tévén, a következőket írja: «Szinte akkor értem vala a szigegyi révben, hogy immár megverték volt az mi népenket ...» (Tört. Tár, 1880 599. l.) Pomárius és Horváth Bertalan levelei tehát *márczius 5.* mellett bizonyítanak.

[1]) Horváth Bertalan levele a szegedi veszedelemről Teuffel Erasmushoz, u. o.

[2]) Istvánffy, 318. Tinódi: 185—188. v. s.

harczvonalba, a tartalékba, a királyi zászló alatt 300 fegyverest állítottak. A harmadik harczvonalban *Perez Alfonzó* könnyű magyar lovascsapatai állíttattak, a melyeknek föladatát a várból netalán kitörő Héder bég visszaűzése képezte.[1])

A magyar sereg harczfelállítása támadó volt; míg a törökök védelemre készültek.

A szorongatott várnak segélyt hozó török seregben a túlnyomó részt az akkori európai gyalogságnak színe-java: a janicsárok és azábok képezték; lovassága és tűzérsége jóval erősebb volt, mint ellenfeleié. Ali pasa tudta, hogy Szulejmán a szegedi várat kiváló gondozásban részesítette,[2]) de másfelől maga is érezvén annak fontosságát, kész volt érte az utolsó harczosáig életrehalálra küzdeni, azért nemcsak védő állást foglalt, hanem seregét még szekérvárral is körűlvonta.[3])

Ali pasa a sereg zömével, mintegy 5000 gyaloggal, az első harczvonal közepén foglalt állást; a janicsárok és azábok a harczfelállítás körűl hevenyészett sánczot vontak, a kiásott földet fölhányták és abba hegyes karókat, lándzsáikat és kardjaikat sűrűn egymás mellé beleszúrták; itt-ott a sánczokon az ágyúk számára állásokat készítvén.[4]) Az 1500 főnyi lovasságot Ali pasa az első harczvonal két szárnyán állította föl. A második harczvonalba, a tartalékba, a Duna-Tisza közti török palánkok szláv martalóczait és a közeli vidékről összehajtott parasztokat állította, beosztván azokat a sorok közé, hogy seregét nagyobbnak tüntesse föl és így ellenfeleit rémítse.

A pasa a sereg hátát, valamint a szárnyakat is mindkét oldalról kettős sorban szekerekkel vette körűl, amiket puskás janicsárok szállottak meg.[5])

Mihelyt a seregek harczkész állapotba helyezkedtek, a szárnyakon a küzdelem megindúlt. Oppersdorf a német vértes lovas-

[1]) Istvánffy, Forgách, i. m. Tinódi: 191—195. v. s.

[2]) Forgách, 34. l.

[3]) Ortelius, 89. l. Forgách, i. m.

[4]) Konstantin Mihály török krónikája a XVI. századból. Századok, 1876. 422. l.

[5]) Istvánffy, Forgách, i. m. Ortelius: 90. l. — Tinódi: 174—180. 198—200. v. s.

sággal, Bakics Péter pedig a huszárokkal oly heves támadást intéztek a török lovasságra, hogy azt rövid küzdelem után tökéletesen szétverték. Ekkor Bakics a huszárokkal a janicsárokra vetette magát; ámde a törökök harczvonalát áttörni nem volt képes, mert a szekerekre léptetett janicsárok állásukat erős puskatűzzel védelmezték.

A viadalban végre szünet állott be, s mind a két fél a tartalékhoz vonúlt vissza. Most a keresztény sereg «Jézust» kiáltva, az ágyúkat a törökökre sütötte s újra az ellenségre vetette magát. A törökök némán várták be a támadást, de midőn a rohanó tömeg közel ért, megdördültek az ágyúk, a janicsárok pedig többszörös sortüzet adtak, a mi a tömött sorokban valóban nagy pusztítást vitt véghez. A magyarok azonban a szekérvárat a leghősiesebb erőfeszítések daczára sem bonthatták meg.[1])

A második roham alatt történt, hogy midőn Ali pasa a rohamot közelre bevárta, a császári zászlótartó ágyúgolyótól találva elesett és a «kiterjesztett szárnyú sassal» ékesített büszke császári lobogó a törökök kezébe került, a mi a keresztény seregben nagy zavart ohozott. A tartalékba állított Perez Alfonzo huszárjai megfutottak, mivel azt hitték, hogy azok, a kik az első harczvonalban küzdöttek, mind levágattak;[2]) erre az elől harczolók is ingadozni kezdtek, majd rendetlen futásnak eredtek.

Ali basa most támadásba ment át, s a török sereg nagy erővel kitört sánczaiból s az ingadozó keresztény sereg harczvonalát keresztül törte; ekkor az egész lovasság megfutamodott és a csatatéren rekedt hajdúkat cserben hagyta. Aldana, Oppersdorf és Perez a spanyolokkal és német vértesekkel Lippa felé visszavonúltak, Bakics, Dersffy és Nagy-Horváth és a többi vezérek a huszárokkal a Tiszát jó lovaik segélyével, vagy összekötözött rőzsekévéken és gerendákon átúsztatták.[3])

A béglerbég a menekülő csapatokat nem remélte sikerrel üldözhetni, azért azokat menekülni engedte, hanem a szegedi törökök legyilkolásáért bosszút állandó, minden erejét a gyűlölt haj-

[1]) Tinódi: 216—218. v. s.
[2]) Istvánffy, Forgách: u. o. Tinódi: 218—224. v. s.
[3]) Istvánffy: 318. l. Forgách: 34. l.

dúk megsemmisítésére fordította. «A török mindenkinek inkább adott kegyelmet, mint a hajdúnak. Ha önként adta volna is meg magát, halála bizonyos volt».[1]) A vérszomjas törökök a hajdúkat a városba zárták, a hova a várból Héder bég is kitört. Végre hosszú véres küzdelem után a hajdúkat megfutamították és a Tiszának szorították; egy részök a parton vágatott le, más részök a vízbe fúlt. Tóth Mihály, alig húszad magával, nádkévék segítségével a Tiszát átúszván, a túlparton a nádasokban lappangott, a honnan a következő éjjel a Tisza melletti Sz. György palánkba menekült.[2])

A török sereg győzelme, bár nagy emberáldozat árán, tökéletes lőn. A keresztények málhái, zászlói, ágyúi és a hajdúk által összerabolt zsákmány a törökök kezébe került. A magyar seregből az 5000 hajdú majd az utolsóig a harcztéren maradt;[3]) az elmenekült lovascsapatok pedig a kétszeri roham következtében iszonyúan meg voltak tizedelve.

A szegedi veszedelemnek volt még két véres epilogja is.

Azon segélyhadak közűl, a melyeket Castaldó Aldana kérésére a vár ostromára minden irányból útnak indított, Horváth Bertalan szolnoki várnagy épen akkor ért a szegedi révbe, midőn már a törökök a magyar sereget megverték és megfutamították. Horváth Bertalan tehát úgyszólván a győzelmes török sereg torkába ment, a mely az ő hadát is megtizedelte, úgy hogy csapataival nagy bajjal tudott Szeged alól Gyula várába elmenekűlni.[4])

A szegedi ütközetnek másik utójátéka a következő: Említettük már, hogy Aldana és Bakics márczius 2-án Nagy Bálint és Török Péter hadnagyokat 400 hajdúval Becskerek felé kémszemlére küldték; ezek *Martonosnál* rábukkantak Kászon becskereki basára, a ki a budai béglerbégtől nyert parancs értelmében 800

[1]) Salamon: Első Zrínyiek, 383. l.

[2]) Istvánffy, u. o. Tinódi: 226—231. v. s.

[3]) Forgách, 35. l.

[4]) A szegedi csatából megmenekült Horváth Bertalan szolnoki várnagynak két nevezetes levele maradt fönn, a szegedi csatáról, a melyekben Castaldónak és Teuffel Erasmusnak a szegedi veszedelemről jelentést tesz. Tört. Tár, 1880. 599—600. l.

lovasával a Szeged fölmentésére érkező budai török sereghez akart csatlakozni.

A hajdúk a török lovasságot látva, hadi rendbe állottak és «no hozzá! no hozzá!» kiáltással [1]) a törökökre rohantak; a harczban Kászon pasa lovát lelőtték és maga a pasa is megsebesült; harczosai azonban nagy bajjal megmentették, de hadának több mint fele levágatott.[2]) A hajdúk az elesetteket kifosztva, két szekeret török fejekkel megraktak s a törököktől elfoglalt lovakon Szeged felé tartottak. Nem tudták, hogy a magyar sereg megveretett és hogy a város már a törökök kezében van. Nagy Bálint a menekülő szegedi lakosoktól a történtekről értesülvén, azt tanácsolta, hogy a nyert zsákmánynyal vonuljanak vissza, de a hajdúk győzelmi mámorukban elbizakodva hadnagyukra rámordúltak: «lám a beste lélek megijedt!» Alig értek azonban a város alatti fűzesekig, midőn a törökök a városból rájuk törtek, s bár a hajdúk vitézül harczoltak, leölettek. Török Péter hadnagy is elesett, csupán Nagy Bálint menekült meg néhányad magával a Tiszán átúszva.[3])

A győzelem kivívása után Ali pasa és a várbeli törökök a városba rontottak s a feldühödt török hadak a hajdúk által legyilkolt mozlimekért rettenetes bosszút vettek. Ez alkalommal Szeged végtelen sokat szenvedett; a «hűtlenségben és álnokságban ért város» felgyújtatott és kiraboltatott; a lakosság apraja-nagyja, körűbelől 12,000 ember, lemészároltatott.[4])

Márczius 7-re a már egyízben kudarczot vallott Kászon becskereki pasa is megérkezett Szegedre, és zsákmányszomjas hada azt is fölprédálta, a mi a budai törökök keze ügyét elkerülte.[5])

Ali pasa a szultánnak Konstantinápolyba győzelmi jelűl 5000 elesett magyar lemetszett orrát, néhány rabul esett előkelő foglyot és 40 zászlót küldött.[6]) Szulejmán rendkívűli nagy öröm-

[1]) Régi hadi vezényszó. Régi Magyar Költők Tára. III. 422. l.

[2]) Istvánffy, 318. Forgách 36. l. Tinódi 241—264. v. s.

[3]) Istvánffy és Forgách u. o. Tinódi: 265—272., 283—286. v. s.

[4]) Schradt Kristóf levele Pozsonyból márczius 16-ról Mária királynéhoz. Brüsseli okmánytár, II. 330. l.

[5]) Horváth Bertalan levele Teuffel Erasmushoz. Tört. Tár, 1880. 599. lap.

[6]) Istvánffy: 319. Forgách: 36. l.

mel fogadta a győzelem hírét és pár hónap múlva Ali pasának a szegedi fényes diadalhoz szerencsét kívánt és őt egy drága karddal és aranyos díszruhával tűntette ki.[1])

Utóbb a Tóth Mihály által kiűzött reformátusok visszatértek a városba és ők is a megtorlás eszközéhez nyúltak; a bosszúszomjas reformátorok vádjaira a szegedi pasa a Tóth Mihály támadásában való részesség miatt az alsóvárosi Ferenczrendi szerzetes atyák közül többet elfogatott, megkínoztatott és börtönre vettetett. Majd 1552 augusztus 16-án négy szerzetesnek, u. m.: *Szegedi Tamás* gyulai házfőnöknek, *Szathmári László* és *Lippai Bertalan* szerzeteseknek és *Újlaki Ferencz* laikusnak fejét vétette.[2])

A szerencsétlen végű szegedi hadjárat a város régi fényét és gazdagságát teljesen tönkretette; a «kincses» Szegedből fölégetett, kirabolt, koldús Szeged vált. Templomai és palotái romokban hevertek, lakossága pedig vagy leöletett, vagy rabszíjon elhurczoltatott; az életben maradtak pedig a kevésbbé háborgatott városokba telepedtek át, mint az ötvös-czéh életben maradt iparosai, a kik Kecskemétre költözködtek.[3])

Idővel a török a lakosság egy részét visszaédesgette tűzhelyéhez, s a város is valamennyire fölépült, de középkori emlékszerű templomai és palotái helyén csak ronda, piszkos város emelkedett föl. Így Szeged, a magyar alföldnek a középkorban egyetlen kulturai őrhelye és középpontja, valóságos török várossá vált és bukása által a Tisza-Duna köze végképpen török uralom alá jutott.

A szegedi hadjárat hadtörténelmi méltatásánál önkéntelenül fölmerül a kérdés, hogy mi volt a veszedelem oka?

Istvánffy, Forgách és Tinódi a hajdúk fegyelmetlenségét és vigyázatlanságát hozzák föl a kudarcz okául; Horváth Bertalan szolnoki várnagy, egykorú és a hadjáratban tényleg szereplő egyén, a kapzsi és gondatlan Bakics Pétert okolja a vereség bekövetkezéséért.

Azonban nem annyira ezen egyéni körülmények idézték elő a magyar sereg vereségét, mint inkább az, hogy a vállalat nem volt eléggé előkészítve, habár a vezénylet erélytelenségének a

[1]) Pecsewi Hammernél, II. 219. l.

[2]) Ordinansz: i. m. 85. l.

[3]) Hornyik János: Kecskemét város története, II. 28. l.

bekövetkezett kudarczban szintén nagy része volt. Legfőbb ok azonban az volt, hogy vezérek és csapatok egyaránt többet törődtek a zsákmányszerzéssel, mint az ellenséges meglepetés ellen biztosító intézkedések megtételével.

Evvel ellentétben figyelemre méltó Ali pasa gondossága, az intézkedésben és a végrehajtásban tanusított erélye és gyorsasága; azon nyolcz nap alatt, a mi a város éjjeli meglepetésétől márczius 4-ig eltelt, nemcsak a szomszéd várak őrségeit vonta magához, és a kitűzött időre nem csak összpontositani tudta Szeged alatt a Duna-Tisza közti török erődök őrségeit, hanem még a szendrői védőrséget is képes volt seregével egyesiteni. Ily módon a meglepett keresztény sereg visszavonulását elvágta s azt a legkedvezőtlenebb viszonyok között döntő csatára kényszeritette.

A két sereg között számerőre nem nagy volt ugyan a különbség, de a keresztény sereg katonai értéke a különböző, legkivált pedig a fegyelmezetlen elemeknél fogva, a miből a sereg állott, nem volt arányban; e mellett számitásba veendő még az is, hogy Ali pasának nemcsak a gyalogsága volt jobb és több, hanem a tűzérsége is sokkal erősebb volt.

A harczban tehát a védő állást foglalt janicsárok határozottan előnyben voltak a támadó magyar sereg fölött. Hozzájárult még, hogy Bakics Péter nem alkalmazta észszerűen a magyar könnyű lovasságot, mely a tapasztalat szerint, egyedül volt képes a törökkel megküzdeni, hanem rohamra vezette a janicsároknak szekerekkel és rögtönzött földhányásokkal megerősitett állása ellen. A rohamot azután a leghevesebb ágyú- és puskatűz közepett két ízben is ismételte. Bakicsot erre kétségkivül a schmalkaldi háborúban kivivott sikerei bátorították, a hol huszárjaival a szász gyalogságot és a német landsknechteket sánczaikból többször kiverte. Csakhogy a mi sikerült a zsoldos német gyalogok ellen, az most a vitéz török janicsárokkal szemben kudarczczal végződött.

A szegedi hadjáratból végeredményében azon tanúlság vonható le, miszerint a hadviselésben a tétovázás és az ellenfél becsmérlése soha sem szül jót és hogy a hadviselésben egyébb tényezőkön kivül a tervszerű előkészités, a gyorsaság és határozottság döntő szerepet játszik.

CZÍMER KÁROLY.

A FRANCZIA FORRADALMI HÁBORÚKBAN KITÜNT MAGYAR KATONÁK.[1]

Nemes-Dédi Stephaics Ferencz báró, vezérőrnagy, régi főnemesi családból eredt. Született 1739-ben *Nemes-Déd* községben. A család kedvezőtlen vagyoni viszonyai miatt a fiatal Stephaics nagy nehézség közt kezdte meg katonai pályáját; a hétéves háború kitörésekor közlegény gyanánt lépett az egyik huszárezredbe, úgy emelkedett fokról-fokra az altiszti lépcsőkön. Személyes bátorságával sokszor kitűntette magát, három sebet is kapott, — s parancsnokainak ajánlatára az udvar tudomást vett róla: Mária Terézia fölvétette őt a magyar nemesi gárdába. Innen 1767-ben a harmadik huszárezredbe lépett, most már főhadnagyi ranggal.

A bajor örökösödési háborúban lovasszázados volt s Jägerndorfnál diadalmasan rohanta meg az 1600 főnyi porosz előcsapatot, mely Stutterheim és Werner tábornokok alatt az osztrák állásba betört. Freiherrnsdorfnál pedig néhány huszárral és horvát határőrrel két órahosszat tartóztatta föl Lossow tábornok támadását.

A németalföldi forradalom alatt elnyerte az őrnagyi rangot s a franczia háború kezdetén számos alkalommal adta újabb jelét

[1]) Milodánovics Simon bajtársunk a Mária Terézia rend hivatalos kiadványai alapján könyvet ír a rend magyar lovagjairól. Bárha ez életrajzok csak egyszerű fordítások s a magyar hadtörténelemre nézve új adatokat nem tartalmaznak, mégis szívesen közöljük azokat, mert elősegítik a magyar név dicsőségének terjedését, s talán arra is alkalmas e közlés, hogy bajtársunk vállalata iránt az érdeklődést fölkeltse. *Szerk.*

vitézségének. Így 1792 nov. 30. *Courioulnál* hét teljes órán át állta ki lovasosztályával együtt az ellenség heves ágyútüzét, a nélkül, hogy helyéből kimozdúlt volna. *La Roche* bevételével nagy szolgálatot tett az osztrák hadműködésnek.

Jelentékeny része volt Stephaicsnsk a Cateau-Cambresi melléki franczia tábor megrohanásában, hol ő vezette az előőrsök balszárnyát, s intézkedései oly helyeseknek bizonyúltak, hogy az ütközet után kineveztetett alezredessé. 1795 augusztusban bárói méltóságra emeltetett s két hóval később új kitűntetésben részesült, mert Neckar-Hausen mellett a franczia huszárság nagy tömegét ellenállhatlan erővel megtámadta s az ellenséget Manheimig üldözte.

1797-ben Stephaics az Erdődy-huszárok (9. sz.) ezredese lett s csapatát 1799-ben az olaszországi hadsereghez vezeté. Az Alessandria melletti csatában jún. 20-án nagy válságban volt az egész huszárezred; a parancsnok alól is egy lovat kilőttek a franciák. A következő évben Stephaics tábornoki ranggal nyugalomba vonúlt. Meghalt 1811 ápr. 9-én.

Berbereki Alvintzy József báró, tábornagy, titkos tanácsos, kamarás, főhadparancsnok Magyarországon, tulajdonosa a 39. sz. gyalogezrednek, 1735-ben az erdélyi *Alvincz* községben született. Gyermekéveit rokonánál: Gyulay gróf tábornok házánál töltötte, 15 éves korában pedig, mint hadapród, ugyanennek ezredébe lépett, és már 1753-ban századparancsnok lett.

A hétéves háborúban Torgau előtt, majd Schweidnitz várának bevételekor és Teplitznél ismételten kitűntette magát. Az 1763-iki békeesztendőben őrnagygyá lépett elő és az időt arra használta föl, hogy a Lacy tábornok által készített új gyakorlati szabályzatot a hadseregben terjeszsze.

1771-ben alezredes volt, majd a 19. gyalogezred parancsnokává neveztetett ki. De a bajor örökösödési háborúban vitézsége számára új tér és alkalom nyilt. Így 1779 jan. 18-án *Habelschwerth* bevételekor egy zászlóalj élén szuronyrohammal tört be az ú. n. cseh-kapun, a városban Hessen-Phillipsthal herczeg parancsnokot, két törzstiszttel és 130 emberrel elfogta, egy ágyút is ejtvén zsákmányúl. *II. József* ekkor nevezte ki tábornokká, megítélte neki a Mária Terézia rend *lovagkeresztjét* és császári

unokaöccse, a későbbi I. Ferencz mellé őt nevezte ki a hadi tudományok tanárává. Az oktatás szerencsés befejezte után 1786-ban előbb a 26. majd e helyett a 19. gyalogezred tulajdonosa lőn. Érdekes, hogy II. József a pesti táborban tartózkodása alatt személyesen kitűntette azt a zászlóaljat, melyet Alvintzy Habelschwerthnél vezetett, köszönő szavakat intézett hozzá, a legénység közt 300 aranyat rendelt kiosztani, a tisztikart pedig a császári asztalhoz hívta meg vendégül.

A török háborúban Alvintzy a középhadnál Loudon alatt szolgált. A fővezér Belgrád első megrohanásával őt bízta volt meg, de a roham a kedvezőtlen időjárás miatt nem sikerült. 1789-ben Alvintzy altábornagy lett s 1790-ben őt küldte az udvar, kellő számú csapatokkal, Németalföldre, hogy a föllázadt tartományt pacifikálja. Itt a Lüttich ellen nyomúlás alkalmával baleset érte: lova levetette s ő oly sérüléseket szenvedett, hogy kénytelen volt a parancsnokságot Keuhl altábornagynak átadni.

A franczia forradalom kitörésekor Alvintzy ismét elfoglalta helyét a hadseregben. 1792—1793. években egy hadosztály élén állt s a *neerwindeni* győzelem nagyrészt neki volt tulajdonítható. Ezért a rendtől káptalan ülés nélkül megkapta a *közép* keresztet. 1793 júliusban Alvintzy előőrseinél jelentkeztek a forradalmi kormánytól elszakadt franczia csapatok *Dumouriez* tábornokkal egyetemben s az osztrák parancsnok Leuse mellett föleskette őket, hogy a szerencsétlen franczia király kiskorú fiának: XVII. Lajosnak hívei maradnak.

Ezután Alvintzy csakhamar önálló sereget kapott parancsa alá. Előbb a tartalékhad élére állíttatott, mely York herczeg angol-holland seregét volt támogatandó, — az 1794-iki hadjáratban pedig egy másik nagy tartaléksereg parancsnoka lett, melynek elén a Catillon, Landrecy, Charleroy és Fleurus mellett vívott csatákban nagy erélylyel végezte tisztét, — végre Mariolles mellett megsebesülvén, helyét Károly főherczegnek adta át. De alig hogy meggyógyúlt, újra a hadsereghez sietett, — s máj. 21-én, mint táborszernagy, az *Orániai* herczeg mellé adlatusnak, a Sambre-vonalhoz rendeltetett. A hadműködést itt egészen Alvintzy vezette s neki tulajdonítható a júl. 16-iki győzelem, valamint Charleroy fölmentése. Ez utóbbi alkalommal két lovat kilőttek alóla, őt ma-

gát is súrolta egy golyó. Ekkor ítélte meg neki a káptalan a rend *nagykeresztjét.*

A téli fegyverszünet alatt, előbb a Düsseldorf és Weser közti csapatok, majd a felső-rajnai hadsereg élén, a Neckar és Constanz közti csapattestek parancsnoka volt. De mielőtt tavaszszal a hadműködés megkezdődött volna, I. Ferencz Bécsbe a Hofkriegsrathhoz hivatta Alvintzyt s a seregparancsnoki tisztet Wurmserre ruházta. Azonban már 1796-ban, midőn Beaulieu kénytelen volt a tiroli hegységbe hátrálni, — s a hadsereget újjászervezni, a harczok folytatására fölbátorítani kellett: az uralkodó ezzel Alvintzyt bízta meg. Legott nagy erővel munkához látott, s a francziáktól szorongatott Mantua fölszabadítására csakhamar egy jól fölszerelt hadsereget bocsáthatott Wurmser tbnok rendelkezésére. A megbízást ekként teljesitvén, a tiroli népfölkelést szervezte, s a csapatmozgásokba betanította. E szervezési munka is jól sikerült neki, a tiroliak szemében pedig népszerűvé s tekintélylyé nőtt egyaránt.

Wurmser a neki átadott sereggel szerencsétlenül járt: a francziák beszorították Mantuába. Most a monarchia utolsó tartalékereje élére Alvintzyt állította a bécsi kormány, s megtette őt olaszországi főparancsnokká. Itt következik Alvintzy katonai pályájának elég dicsőséges, de sikertelen része. Csapatai nagyrészt frissen toborzott újonczokból állottak; kevés volt a használható tisztje s így seregéből hiányzott a belső rend és szilárdság, melyek minden hadi vállalat szerencsés végrehajtásához oly szükségesek. Mindazáltal Alvintzynak sikerült a francziákat Caldiero és Bassano mellett visszaverni, — de az Arcole mellett vívott három napos nagy csatában vereséget szenvedvén, hátrálnia kellett az osztrák terület belsejébe. Daczára testi szenvedéseinek és lelki izgalmainak, e nagy csapást törhetlen akaraterővel viselte el, s csüggedetlenül abban fáradozott, hogy seregének romjait újra egyesítse, a csapatok lelankadt bátorságát szóval és példaadással újra föltámaszsza s a fegyelem helyreállításával újra katonai szellemet öntsön a harczosokba. Még egyszer előrenyomúlt, hogy Mantua várát megmentse, — de minden reménységét megsemmisíté a Rivoli melleti csata. A császári sereg romjai a Piave mögé menekültek s Mantua elesett.

Az ezt követő téli hadjárat nehézségeit Alvintzy földúlt egészsége nem volt képes elviselni: valódi jótéteménynek vehette, midőn az uralkodó őt a fővezérségtől fölmenté s egyúttal változatlan kegye jeléül kinevezte Magyarországba főhadparancsnokká, — fölruházván őt egyúttal a titkos tanácsosi méltósággal. Alvintzy többé nem is jelent meg a harcztéren, — de a hadsereg jólétéről békeállomásán se szűnt meg gondoskodni. A mire a csapatoknak szüksége volt ruházatban, fölszerelésben, fegyverekben s ellátásban, — mindarról bőven gondoskodott az ezzel megbízott szakbizottságban, melynek elnökségét az uralkodó Alvintzyra ruházta.

Mária Lujza főherczeg asszonynak franczia császárnévá koronáztatása napján (1808 szept. 7.) Alvintzy megkapta a marsallbotot és a *Lipót-rend* alapítása ünnepén az első nagykeresztesek közt foglalt helyett.

Meghalt 1810 nov. 25-én Budán, — s mert végakarata az volt, hogy bajtársai között nyugodjék, a katonai temetőben takarították el. Vele kihalt a berbereki Alvintzy báró-család.

Ternowai Stipsicz József báró, lovassági tábornok, a Hofkriegsrath elnöke, titkos tanácsos, a 10. huszárezred tulajdonosa *Sopronban* született 1755 aug. 15-én. Ősei az uralkodó háznak régi hívei valának, s szolgálataikért 1762-ben a magyar nemességet kapták. *Stipsicz* József a *katonai* pályát 1774-ben, mint hadapród kezdte az első (császár) cheveaux-legères ezrednél. Minden pártfogó nélkül, egyedül a saját erejére utalva küzdte ki magának a később elért magas rangfokokat. 1783-ban ezredparancsnoki hadsegéddé lépett elő. Mint ilyen Belgrád ostrománál tűntette ki magát, s már 1789-ben őrnagy lett. A katonai tudományokban való nagy jártasságáért sűrűn alkalmazták őt főhadsegéd gyanánt: ily állásban szolgált öt tábornagy, két főherczeg s végre I. Ferencz oldalán. A hányszor főnökével ellenség előtt megjelent, mindíg kitűntette személyes bátorságát is. Különösen a neerwindeni csatában tett nagy szolgálatot, melyről föntebb volt szó, s ezért a Mária Terézia rend *lovagkeresztjét* kapta, majd kineveztetett ezre dessé, 1790-ben pedig vezérőrnagygyá.

Ép oly szerencsés volt önkéntes beavatkozása a Stockach mellett vívott csatába, mely már csaknem elveszett, midőn Stipsicz a jobbszárny élére vágtatott s oly elhatározó fordúlatot adott az

ütközetnek, hogy a fővezér: Károly főherczeg, legteljesebb elismerését nyilvánítá és a rend *közép* keresztjét kérte számára. A derék főhadsegéd ezt *nem kapta* ugyan meg, de altábornagygyá neveztetett ki 1800-ban. A lunevillei béke után békeállomásokon nyert alkalmazást: előbb csapatellátási főfelügyelő, majd az udvari főhadi számvevőség igazgatója lőn. De már 1805-ben ismét a hadseregnél szolgált és pedig a legszerencsétlenebb időpontban: az ulmi események alkalmával. Itt a hadbiztosság összes pénztári és csapatellátási hivatalnokai már mind szétszaladtak, s azt a tömérdek dolgot, melyet egy egész tisztviselői személyzet szokott végezni, most óriási erőfeszítéssel Stipsicz egymaga látta el. A pozsonyi béke után a Hofkriegsrathba hívták, hol a hadfölszerelő ügyosztály vezetését vette át, mely szakban igen hasznos szolgálatokat tett. 1806-ban bárói méltóságra emeltetett s a következő évben linczi hadparancsnok lett.

Az 1809-iki hadjáratban Stipsicz a fővezér személye körüli főhadsegéd volt s az e minőségben szerzett érdemeiért titkos tanácsosi méltóságot kapott. 1811-ben Erdélybe neveztetett ki főhadparancsnoknak. Két év múlva lovassági tábornok, a 10. huszárezred tulajdonosa és a Hofkriegsrath alelnöke lett, hol a katonai közigazgatás minden ágai körül tett szolgálatai elismerése fejében az aradmegyei Ternowa-uradalmat, külön a magyar bárságot s 1824-ben 50 éves szolgálati jubileumára a Lipót-rend nagykeresztjét kapta. 1830-ban az államtanács katonai osztályának főnöke lett, de ez állomásán csak egy évig maradhatott: az 1831 szept. havában kitört *kolera* járványnak egyik első áldozata ő volt: meghalt ez év szept. 16-án.

Vásáros-náményi Eötvös Károly, alezredes, 1750-ben *Szathmár*-megyében született. 16 éves korában, mint közlegény állt a huszárok közé, de igyekezetével már a bajor örökösödési háború kezdetén fölvitte főhadnagyságig. E háború alatt 1778 október elején a poroszok előnyomulásának megakadályozására ő zárta el Falkenhayn vidékén a nagy zsilipet, mely a környék erdőségeiben levágott fát Porosz-Sziléziába usztatta, — ugyanúgy tett egy másikkal s a 15,000 ölnyi fakészletet fölégette. 1783-ban századparancsnokká lépett elő, s itt kezdődik az a fáradhatlan tevékeny-

ség és erély, mely a legszebb jövőt ígérte neki, ha pályája nem ér oly korán véget.

A foksáni csatában az ő százada volt az elővédnél és rendkívül bátran nyitotta meg e győzelmes ütközetet. Kevéssel ezután kémszemlére indúlt a Rimma vizén át s vitézül ellenállt 3000 török kemény támadásának. Ezért, valamint a biztosító szolgálatban tanúsított jelentékeny érdemekért 1790-ben őrnagyi rangot kapott.

A franczia háború kitörésekor ezrede Németalföldre rendeltetvén, maradandó dicsőséget szerzett a valenciennesi ütközetben, hol a huszárok, kikhez a Sztáray-gyalogságból egy csapat önkéntes csatlakozott, egyetlen rohammal 12 franczia ágyút és lőszer-kocsit foglaltak el. Két nap múlva az ellenség Preteau mellett egy magaslatot szállt meg, melyet földsánczokkal erődíteni kezdett. Itt ismét Eötvös kapta a megbízást, hogy az ellenség megfészkelését ez előnyös helyzetében meggátolja, — s az ő intézkedései oly talpraesettek voltak, hogy a huszárság (Barco-huszárok) a franczia lovasságot visszavetette, gyalogságába betört, nagy részét levágta, s az állást a császári elővéd: Ottó vezérőrnagy alatt elfoglalhatta. Ezért, valamint a *famarsi* diadalból e vitéz huszárőrnagyra eső elismerés fejében a rendkáptalan megítélte neki a *lovagkeresztet.* 1794-ben Birch és Oldenhofen alatt, majd 1795-ben Mainznál s a következő évben az Alsó-Rajna vidékén Meinsdorfnál, Altenkirchennél s Uckeradnál oroszlán bátorsággal harczolt. Az utóbbi ütközet után alezredessé neveztetett ki s e minőségben vezette a Barco-huszárokat a neuhofi csatába (1797 április. 22.), — de itt súlyos sebet kapott; baja *halálos* lefolyású volt: elhúnyt a mainzi katonakórházban 1797 jul. 29-én.

Duka Péter báró, táborszernagy, titkos tanácsos, a 39. ezred tulajdonosa, — *Eszéken* született 1756-ban. Húsz éves volt, midőn mint műszaki tisztjelölt az oláh-illyr határezredben katonai pályáját megkezdte. Kiváló tulajdonságai csakhamar megnyerték parancsnokai bizalmát s rövid idő alatt, hadnagyi ranggal a vezérkarhoz helyeztetett át. Itt szolgált az egész török háború alatt s már 1789-ben elérte az őrnagyi rangot.

A franczia háborúban a *famarsi* csata alapította meg hírnevét nemcsak az osztrák hadtörténetben, hanem a hadművészeti irodalomban is, hol az ő taktikájáról minden nyelvű szakkönyvben

megemlékeznek. Az ellenséges balszárny átkarolása által, egyszerű manőverrel elérte azt, a mit különben csak több ezer ember föláldozásával sikerült volna megnyerni: a császári sereg föltétlen győzelmét. Emlékezetes még a Berlaimont ellen 1793 aug. 27-én intézett rohama, melynek folytán az ellenség a döntő pillanatban föladta a megszállt terűletet s a Sambre vizén át visszahúzódott. *Maubeuge* várának megrohanása után (szept. 29.) Coburg herczeg tábornagy hadi jelentésében a kitűntetendők közt Duka őrnagyot csaknem az első helyen említi. Mindezen érdemek jutalmaúl 1794 májusban alezredessé neveztetett ki s megkapta a Mária Terézia rend *lovagkeresztjét*.

A következő évi eseményeknél Duka alezredes, mindenütt a vezérkarban, tevékenyen közreműködött s a főparancsnokok összes jelentéseikben elhalmozták magasztalásaikkal. Így nyilatkozott Alvintzy táborszernagy a charleroy-i ütközet után, később Wurmser gróf lovassági tábornagy *Manheim* bevételekor, *melynek tervét szintén Duka dolgozta ki.* Mindazáltal előmenetele elég lassú: az ezredesi rangfokot csak 1796 februárban nyerte el, mikor az olaszországi hadsereghez főszállásmesternek nevezték ki. Itt a Mantua fölmentésére szánt tervek az ő művei valának; sikert nem aratott velük, de ez aligha a tervek jóságán múlt. A hivatalos kritika azt rója meg tervező tehetségében, hogy túlságosan a részletekbe merűlt, a legapróbb körűlményekig intézkedett s ezzel békóba verte az ütközet alatt támadó fordulatokkal szemben úgy önmagát, mint a csapatparancsnokokat.

1798 szeptemberben Károly főherczeg mellé rendeltetett a cseh és felsőausztriai gyakorló táborba. 1799-ben a németországi hadseregnél és a Svájczban működött, a császári vezérkarhoz beosztva. Csaknem minden összeütközés új alkalmat nyújtott neki, hogy csapatvezetői es harctervezői tehetségét kitűntesse. Főleg a terep áttekintésében és ennek gyors fölhasználásában nem múlta őt föl senki a vezérkari tisztek között. A hadtörténet különösen följegyzi a *stockachi* ütközetet, melyben a francziák támadását az osztrák balszárny ellen ő hiúsította meg. A háború viszontagságai között jó és balszerencsében megosztva sorsát a hadsereg sorsával, — végre I. Ferencz kinevezte őt vezérőrnagygyá és várparancsnokká Temesvárra. Érdekes, hogy gyors előmenetele

e voltaképeni békeállomáson kezdődött. Alig két év múlva altábornagy lett, 1805-ben főhadparancsnoka a temesi bánságnak, miközben azt a megbízást is kapta legfelsőbb helyről, hogy az ausztriai és stájer erődített helyeket megvizsgálja. 1813 szeptemberben táborszernagyi ranggal a császári főhadi szállásnál nyert alkalmazást s I. Ferencz nagy bizalmára vall, hogy *Lutignyba Napoleon császárhoz őt küldte ki* a fegyverszüneti alkudozáshoz, *mint a monarchia katonai meghatalmazottját.* A békekötés után Duka megkapta a Lipótrend nagykeresztjét, kineveztetett az állami tanácsban titkos tanácsossá, — az idegen uralkodók is földíszítették mellét előkelő rendjelekkel, végre I. Ferencz bárói méltóságra emelte.

Mint az államtanács tagja sűrűn megfordúlt Bécsben s egyik bécsi útja közben történt 1822-ben, hogy szélhűdés érte, melynek folytán csakhamar, decz. 29-én, meghalt Bécsben.

Suhay Ferencz báró, altábornagy, az első tüzérezred tulajdonosa, — 1747-ben *Füreden* született. Tizenhat éves korában lépett a tűzérséghez ex propriis, s már a török háború kitörésekor százados volt. 1788-ban Illovánál az által akadályozta meg az ellenség támadását a császári tábor ellen, hogy a lovas tűzérségnek több ütegét gyorsan előre vonta s czélszerűen elhelyezve, működésbe hozta az ellenség ellen. Az ágyúk fölállításáért s helyes irányzásáért, különösen még Belgrád ostrománál érdemelte ki Loudon tábornagy teljes elismerését.

A franczia háborúban már mint őrnagy vett részt. A mormali erdő megostromlásától a maubeugi harczokig fényes szolgálatokat teljesített. Katonai pályájának zajosabb sikerű korszaka innen kezdődik; 1794-ben, midőn Ferencz császár személyesen vezette a kombinált hadseregeket, ezek előnyomúlása alatt Landrecynél, majd május havában Lille vára alatt Suhay ismetelve kitűntette magát. Kiváló érdeméül tudja be neki a tournay-i csatáról (márcz. 22.) szóló hadi jelentés, hogy az ellenségtől elvett blaudeni állást önkéntesen megvédelmezte s ütegével a francziák három szuronyrohamát verte vissza, heves kartácslövésekkel.

Midőn a francziák jul. 27-én Lüttichet megtámadták, Suhay a Latour táborszernagy hadtesténél tűzérparancsnok volt. Már a városban járt az ellenség, midőn Latour elrendelte az ellentállást.

A császáriak az egyik külváros felé nyomúltak és Suhay két ágyú födözete alattt egy osztály gyalogság élére állt, — szuronyrohammal űzte a francziákat a város belsejébe egész a hídig, melyet a francziák eltorlaszoltak. Suhay most a két ágyút a híd ellen irányozta s az ellenséges puskatűz daczára, addig lövette a torlaszokat s a belső városrész kapuját, míg az akadályokat megsemmisítenie s a gyalogság számára rést nyitnia nem sikerűlt. E harcz közben mindkét ágyú legénységét a franczia golyók leteríték, úgy hogy a derék őrnagy maga volt kénytelen az ágyúk töltését, irányzását s tisztítását végezni.

A spremonti csatában sebe daczára, mindaddig a főparancsnok oldalánál maradt, míg a harcz félbe nem szakadt. Az 1795-iki hadjárat alatt a rajnai hadseregnél működött Suhay, mint a tűzértartalék parancsnoka. A következő évben Károly főherczeg alatt szolgált; s az ambergi s würzburgi ütközetek után alezredessé neveztetett ki. A főherczeg-főparancsnok magával vitte Suhayt az olaszországi hadsereghez is. Itt a tagliamentoi csata után azt a megbízást kapta, hogy a lövegtartalékot Tarvison át Villachba vezesse. Az ellenség e jelentékeny (30 ágyúból és 200 lőszerkocsiból álló) parkot elfogni törekedett, — Suhay egész gondját oda irányozta, hogy e nagyszerű szállítmány a dél-tiroli hegykatlanok és hófödte hegyek között mielőbb biztosságba jőjjön, a mi teljesen sikerűlt. Csakhamar megkapta az ezredesi rangot s a campo-formioi béke után a csehországi hadsereghez helyeztetett át. 1798-ban az uralkodó bárói méltóságra emelte őt, — 1799-ben pedig Károly főherczeg különös kívánságára a németországi hadsereghez küldetvén, Stockachnál, majd a neckaraui sánczoknál, végre Manheim alatt szerzett magának új babérokat és vezérőrnagyi rangot.

Suhay egyike volt a hadsereg legkitünőbb tűzértisztjeinek, ki e fegyvernem tökéletesítésére a békeévek alatt is sok szolgálatot tett. Mint altábornagy és hadosztályparancsnok halt meg Prágában 1818 szept. 25-én.

Krajovai és topollyai Kray Pál, táborszernagy, titkos tanácsos, a 34. gyalogezred tulajdonosa, — *Késmárkon* született 1735 febr. 5-én. Atyja százados volt a hadseregben s a fiát szintén katonának nevelte. Kora fiatalságában hatalmas pártfogót bírt *Csáky*

gróf herczegprímás személyében, ki őt Bécsbe küldte s a katonai előtanúlmányokban, főleg a mathematikában képeztette. 17 éves volt Kray, midőn hadapród gyanánt a 31. gyalogezredbe lépett s már a hétéves háború alatt oly buzgalmat és tevékenységet fejtett ki, hogy ezt maga *Loudon* tábornagy is észrevette s méltányolta. Előlépése ezután igen gyors volt. Előbb a Nádasdy-gyalogezredben a gránátosoknál századossá, majd soron kívül 1778-ban őrnagygyá neveztetett ki. Négy év múlva a bártfai út- és hídépítés munkáit vezette s aztán alezredesi ranggal a második székely határezredhez lépett át.

Erdélyi állomásán kiváló szerep jutott neki 1784-ben, midőn az *oláhok hirhedt lázadását Hora és Kloska alatt* elfojtani kellett. Ez év október havában az oláhok nagy tömegben gyülekeztek össze Hátszeg körül s megtagadták földesuraiknak a jobbágyi munkát és a robotot. A zendülés vezetője bizonyos Mikula volt, ki később a rettegett *Hora* nevet vette föl. Társai a nép fölbujtásában s az ezt követő ádáz mozgalomban *Kloska* Iván és *Krisan* György valának. A zendülés novemberben öltött fenyegető mértéket. Kőrösbánya és Brad között mintegy 500 fegyveres oláh gyülekezett össze Hora hívására, s számuk napról-napra nőtt. Pár hét alatt előbb 5000, majd 16,000 oláh martalócz engedelmeskedett vakon Hora parancsainak. A fölbújtott csőcselék megrohanta a nemesi házakat, rabolt, pusztított és gyilkolt. A birtokos lakosság futva menekült e hordák elől Déva falai közé. Ez erősített városban katonaság tartózkodott, de a vérszemet kapott oláhság ettől se riadt vissza s elég vakmerő volt Dévát ostromolni. A helyőrség, melyhez a menekült nemesek, s a dévai polgárok is csatlakoztak, egy ízben kirohant ellenük a várból s néhány száz oláht lekaszabolt; de az ostromló csőcselék még se tágított, más csapatokat kellett hívni Déva segítségére s két alezredes: *Schulz* és *Kray* egyszerre kaptak parancsot, hogy az oláhság ellen indúljanak.

Kray alezredes négyszáz székely élén decz. 8-án *Zaránd*-megyében bukant egy pár ezer martalóczra, kik részben puskával, de többnyire vasvillával és kaszával voltak fölfegyverkezve. Miután az uralkodó nevében fölajánlott általános kegyelmet elfogadni nem akarták, melyet oly föltétel alatt kaptak volna meg, ha szétoszolnak és a fölbujtókat megnevezik: harczra került s a csőcselékből

százan elestek, 150 megsebesült, 30 elfogatott. Most egyfelől Kray, másfelől Schulz rendszeresen zárták el a fölzendült területet, — s úgy nyomúltak előre, mindig szűkebbre szorítva a tért. Deczember közepén már csak egy kis kerületre szorítkozott a Hora-mozgalom, ebben is maguk a martalóczok pusztítottak el mindent s ezért hideget, éhséget, nyomort szenvedve, minden segélyforrástól elzárva, szörnyen kiábrándúltak Hora kecsegtető ígéreteiből, csapatostúl hagyták oda a vezért, serege elpárolgott s falkánkint adta meg magát. Kray alezredes azonban nem nyugodott, míg magát Horát foglyúl nem ejti: megtudta, hogy a rablóvezér a radaki erdőségben tartózkodik, — utána nyomúlt s decz. 27-én bilincsekbe verte szerencsésen. E nagy erőfeszítéssel téli időben teljesített fontos szolgálataiért Kray ezredessé, az I. oláh ezred parancsnokává neveztetett ki.

A M. T. rend *lovagkeresztjet* még a török háborúban szerezte meg. Coburg herczeg alatt szolgált volt az oláh terület okkupálása idején s a császári hadak zárvonalának egyik fontos pontját öt hónapon keresztül sikerrel védelmezte az ellenség minden támadó vállalata ellen. E küzdelemben a leghevesebb harcz 1788 május 10-én volt, midőn Osman és Kara Mustafa pasák alatt 5000 török három oldalról támadta meg a derék ezredest, ki vitéz védelem után az ellenséget visszaűzte s belőle háromszázat ejtett el. Ezért, valamint a következő évben Krajova megszállásáért soron kivűl vezérőrnagygyá neveztetett ki s 1790 jul. havában a rend lovagkeresztjével járó bárói méltóságot kapta.

A franczia háború kitörésekor Coburg herczeg nagy súlyt helyezett arra, hogy a Németalföldre küldött hadtestjéhez alvezérré ismét Kray neveztessék ki. 1793 április elején érkezett meg a hadszintérre s átvette az előcsapat vezetését. A támadás alatt ismételve kitűntek czélszerű rendelkezései, de erős taktikai tehetségét főleg Orchies és *Marchiennes* napján érvényesítette. Mindezen szolgálatok jutalmáúl a rendkáptalan megítélte neki a *közép* keresztet.

A következő években Charleroy, Landrecy, Fleurus, a weissenburgi erődök stb. tanúskodtak vezéri tehetségéről. Mennyire méltányolták a főhadiszálláson Kray szolgálatát, kitűnik a levélből, melyet 1795 végén Károly főherczeg hozzá intézett. «E had-

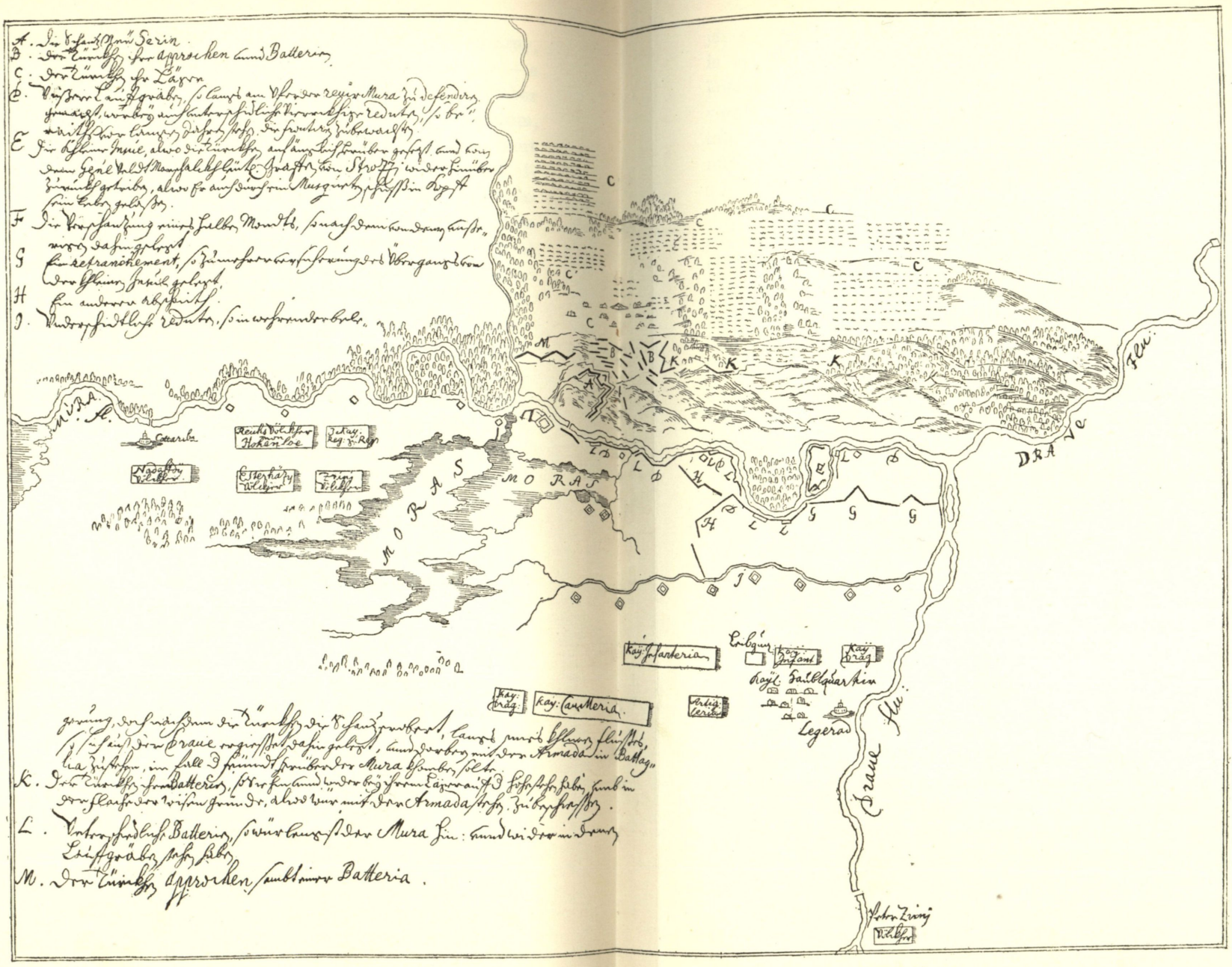

A ZRÍNYIVÁR MELLETTI CSÁSZÁRI TÁBOR.

Montecuccoli Rajmund gróf tábornagy vázlata.

járat — írja a főherczeg — szerencsésebb már nem lehetett s nem is érhetett volna fényesebb befejezést. Hadseregünket babérral koszorúzta meg, — s bebizonyította, mire képesek az osztrákok jó vezető alatt, s mire képesek egymagukban is. Igaz részvéttel olvastam az ön nevét, a hadseregről szóló jelentésekben majd mindenütt; ott láttam önt az előcsapat élén, előkészítve a győzelem útját a hadsereg számára.»

1796-ban Kray altábornagy lett s máj. 21-én fölmondta Moreaunak a fegyverszünetet. Az ezt követő hadjárat alatt bebizonyította, hogy nemcsak kisebb csapatok vezetéséhez ért, de nagyobb stratégiai föladatok megoldásához is. Wetzlarnál egy hadosztályt vezetett és legyőzte vitéz ellenfelét: Kléber franczia tábornokot. Midőn Károly főherczeg a Felső-Rajnához nyomúlt, Kray Wartensleben oldalán, a kisebbik védő hadseregnél maradt. Itt ismét az előcsapatok parancsnokságát vette át s a francziák támadó mozdúlatai ellen sikerrel harczolt, noha maroknyi serege csaknem minden alkalommal egész hadtestekkel állott szemközt: Wartensleben visszavonúlását s Károly főherczeggel egyesülését csakhamar az ambergi s würzburgi győzelmes ütközetek követték, melyekben Kraynak döntő része volt.

1797-ben a rajnai seregek vezetését Werneck tábornok kapta meg. A hadjáratnak szerencsétlen vége volt a császáriak ügyére. Kray ismét az előcsapatok parancsnoka volt, de az ellenséges túlerővel szemközt számos csatában csak vitézségét érvényesítheté. Az elvesztett csaták miatt őt és Wernecket *hadi törvényszék elé állíták* s bár Kray fényesen igazolta magát, — két heti fogságbüntetést kapott, hogy ez által a főparancsnok az elégtétel egy nemében részesüljön: Kray szolgált bűnbakúl Werneckért.

Képzelhetni, hogy ez elbánást nem fogadta a kitünő taktikus közömbösen, alig hogy megkapta a rendeletet, mely őt az olasz hadsereghez szólítja, — folyamodott az aktiv szolgálat alól való *fölmentésért*. E helyett szabadságot kapott s Pestre útazott, hol a harcz fáradalmai, de még inkább a főhadi szálláson tapasztalt fondorlatok bosszúságait kipihente.

A következő évben megengesztelődött s ismét egy hadosztályt kapott a velenczei állam területén Verona és a Piave között. Majd csakhamar az oraniai herczeg halála után, az uralkodó Krayra

ruházta az olaszországi sereg fővezérletét. A hadműveletek 1799 márcz. végén vették újra kezdetüket az Etsch-vonalon. Kray Pastrengo alatt némileg hátrányban maradt, de Verona és Legnago közt visszaverte a francziákat s *Magnanonál* elhatározó győzelmet aratott fölöttük. A franczia sereg visszavonúlt a Mincio mögé, egy része pedig Mantuába sietett, mely várat Kray legott körül zárta. Alig 14 nap alatt sikerűlt neki Olaszország sorsát e hadjáratban eldönteni s egyúttal előkészíteni a győzelmeket, melyeket utóbb Szuvorov és Melas arattak. Ez utóbbi április 12-én vette át Kraytól a főparancsnokságot. A derék magyar vezér ismét alárendelt, de nem jelentéktelen föladattal bízatott meg: az olasz várak bevételével. Ostromló hadainak előbb Brescia, majd Peschiera, végre három heti körülzárás után Mantua is megadta magát. Az ellenséges táborban ez volt a neve:

«*Le terrible Kray, le fils chéri de la victoire*».[1])

Az uralkodó ezután kinevezte őt táborszernagygyá, — s Kray egyesítvén csapatait a főssereggel, résztvett a Novi, Fossano stb. mellett vívott diadalokban. I. Ferencz fejedelmi elismerése jeléül a 34. gyalogezred tulajdonosi czimét és a topollyai kamara-uradalmat adományozta neki, majd Károly főherczeg visszalépésekor őt nevezte ki a németországi sereg fővezérévé. 1800 márcz. 9-én Münchenbe érkezett s élére állt a hadseregnek, de szerencséje most már cserben hagyta s az eredmény, melyet az uralkodó az ő működésétől várt, az olasz földön vívott fényes hadi tetteknek árnyéka lett. A parsdorfi fegyverszünet után e hős és tehetséges katona 48 évi szolgálati pályájának határához ért: fölmentetvén a főparancsnokság alól, visszavonúlt a magánélet csöndjébe. De a nyugalmat csak 4 évig élvezhette. Utolsó éveit részint Topollyán, részint Pesten töltötte. Az utóbbi városban húnyt el 1804 január 14-dikén.

Vajay Vay Pál, altábornagy, régi magyar nemes családból eredt. Született *Gyöngyösön* 1737-ben. Hadi szolgálatát a hétéves háború alatt a Török-huszároknál kezdte, hol csakhamar századparancsnokságig emelkedett. Vitézségének számos jelét adta az ezt

[1]) E czím második része Napoleontól van kölcsönözve, ki Massénát nevezte: «entfant gâté de la victoire»-nak. *Szerk.*

követő hadjáratokban, de főleg a franczia háború kezdetén, mikor az Eszterházy-huszárok ezredese lett s az előcsapatokat kiváló áttekintéssel és minden merész vállalatra kész bravourral vezette. Így 1792 júl. 26-án két osztály huszárral visszaverte Longwy alatt Lafayette tábornok előhadát s megakadályozta az ellenséges beütést Luxemburgba. A következő év első hónapjaiban csaknem minden alkalommal új jelét adta katonai erényének, kitünőségének. Klasszikus tanú erre Ottó altábornagy, ki a császári előhad vezetését április havában átvette s a nehéz felderítő szolgálatban, az ellenséges állások kifürkészésében s vakmerő rajtaütések végrehajtásában Vay ezredesre mindenkor első sorban számíthatott.

Május elsején a francziák St.-Sauve és Saultain előtt túlerővel támadták meg a császári előőrsöket. Vay ekkor a jobb szárny parancsnoka volt s a szerb szabad csapat három századával és a segítségül előrendelt huszárokkal, nemcsak St.-Sauveból űzte ki a francziákat, hanem a menekülő ellent Valenciennes külvárosáig kergette. Az absconi csatában (okt. 20.) 10,000 franczia rohanta meg Ottó tábornok jobbszárnyát s már Abscon falú is elveszett, — midőn Vay hat század Eszterházy-huszárral, négy század gyaloggal és egy lovas üteggel az ellenségre tört; a huszárok levágtak belőle 600 embert és 10 tisztet, 70 embert elfogtak. A francziák kijöttek sodrukból e támadásra és gyorsan elvonúltak.

A marchiennesi győzelem (okt. 30.) eldöntése tetézte be a vitéz huszár-ezredes érdemeit, s jutalmúl nemcsak a *lovagkeresztet,* hanem a tábornoki kinevezést is megkapta.

A hadjárat további folyamában dandár-parancsnok volt, s főleg két csatában tűntette ki magát: 1794 okt. 4. Mühlennél és 1796 aug. 8. Gundelfingen alatt.

Három év múlva altábornaggyá lépett elő s azt a megbízást kapta, hogy a magyar insurrectió szervezésében közreműködjék. De e tevékenység közepett 1800 decz. 24. meghalt 67 éves korában, 46 évi szolgálatának és vitéz tetteinek maradandó emlékét hagyva hátra a hadsereg, különösen pedig az Eszterházy-huszárezred évlapjain.

Bajaházai Bajalich Ádám báró, altábornagy 1733-ben *Szegeden* szuletett. Tizenhat éves korában mint hadapród lépett a seregbe,

de négyéves szolgálat után ott hagyta a katonaságot és Verőcze megyétől főszolgabírói állást fogadott el. 1758-ban a szomszéd határőr vidék házi ezredébe lépett hadnagyi ranggal s végig szolgálta a hetéves háborút. A bajor örökösödési háborúban Dittersbach megrohanásakor mint százados tünt ki s ezért őrnagyi rangot kapott. 1778 júl. 30-án az ő zászlóalja verte vissza Ober-Kezelsdorf mellett a porosz határőrséget. A következő év febr. 20. vitézül visszavert egy portyázó csapatot. 1783-ban alezredes lett a szluini határezredben.

A török háborúban Siroko-Rieka és Dermolievo majd Nagy-Pladus megszállása volt reá bízva s ez állásokat 6000 mozlim támadása ellen győzelmesen megvédelmezvén, a hirhedt Besirowich béget legyőzte. 1789 februárban ezredparancsnok lett s két zászlóaljjal tartotta megszállva Kerstyina vidékét, de a dermolievoi ütközetben megsebesült. Mindezen szolgálatok elismeréséül József császár Bajalichot a bárói méltóságra emelte.

A franczia háborúban 1793-ban, mint vezérőrnagy egy dandár élén a rajnai hadsereghez osztatott. A handschuhsheimi diadaláért, a *lovagkeresztet* kapta. Midőn azonban ez események után Quosdanovich altábornagygyal együtt az olaszországi hadsereghez helyeztetett át, szerencséje végkép letünt s a franczia hadi foglyúl ejtették. Midőn kiszabadúlt, az uralkodó őt altábornagyi ranggal rendelkezési állapotba helyezte s mint ilyen halt meg 1800-ban Károlyvárosban.

Bonyhádi Perczel Károly őrnagy, a vártűzérség főtűzmestere, egyike e fegyvernem legkiválóbb tisztjeinek a hadseregben. Régi magyar nemesi családból, a tolnamegyei *Bonyhádon* 1765-ben született. Kiváló előszeretettel tanúlmányozta a tűzérségi szakmával járó tudományokat s már 22 éves korában hadnagy volt a 2. tűzérezrednél.

A török háborúban Novi ostrománál tüntette ki magát (1788 okt. 3-án), hol a rés ellen indúlt rohamoszlopot gyorsan követte s ágyúit csakhamar a várbástya falán helyezte el szerencsésen. E vitez tettért főhadnagyi rangra emeltetett s már a franczia háború kezdetén százados lett. Ezután aratta legszebb diadalait.

Manheim alatt, mint az ostromütegek parancsnoka *rendlovaggá* lett. 1796 nov. 22-én a kehli franczia őrség kirohanásakor

sebet kapott. 1799-ben az olaszországi sereghez szóllittatván, a turini vár, majd az alessandriai citadella elfoglalásakor, később Novi, Genola és Marengo alatt rendkívüli bátorságnak adta jelét. Az egykorú hadi jelentések a leghizelgőbben szólnak róla. Így a genolai csatáról Melas tábornagy azt jelenti, hogy a czélszerűen elhelyezett és irtózatos hatású osztrák ütegeknek köszönhető a Savigliano és Genola ellen intézett főtámadás sikere, mely alkalommal a többi tűzértisztekkel együtt Perczel is igen nagy szolgálatokat tett. Mindezek jutalmául megkapta még a hadjárat befejezése előtt az őrnagyi rangot, de ezt nem sokáig viselhette, mert a marengoi csatában (1800 júl. 27) halálos sebet kapott s Alessandriában elhunyt.

Rákosi Boros Ádám altábornagy, régi magyar nemes családból, a vasmegyei *Cestány* községben született. 1758 deczemberben, mint közlegény lépett a II. Ferdinánd ezredbe. Vitéz híréhez az alapot s vezéri tehetségéhez az előtanulmányokat a hétéves háborúban szerezte meg, melyeknek a franczia háborúkban később rendkívül nagy hasznát vette. Már a török haború alatt fokról fokra emelkedett a tiszti ranglépcsőn, szolgálván a dragonyosoknál és huszároknál fölváltva. E háború alatt megérte azt, hogy a legvitézebb huszárezrednek: a Wurmser-huszároknak, ezredparancsnoka lőn. 1792-ben, mint vezérőrnagy a rajnai hadsereg élővéddandárát vezette s három év mulva a Rajna birtokáért a Mainz körül folyt harczokban a Mária Terézia-rend lovagkeresztjét kapta s altábornagygyá emeltetett. De a számos ütközetben kapott sebek már akkor megtörték testi erejét s még a békekötés előtt visszavonúlt. Csakhamar meghalt Nagy-Szombaton 70 éves korában.

Milodánovits Simon.

TÁRCZA.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA HADTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁBÓL.

A Magyar Tudományos Akadémia hadtudományi bizottsága szünet előtti utolsó ülését f. évi *június hó 2-án* tartotta.

Az ülésen jelen voltak: Hollán Ernő altábornagy, elnök, Szvetics József tábornok, Zsoldos Ferencz ezredes, Fröhlich Izor, Majláth Béla, Pauler Gyula, Szilágyi Sándor, Thaly Kálmán, Ponori Thewrewk Emil, dr. Szendrei János, bizottsági tagok és Rónai Horváth Jenő százados, bizottsági előadó.

A bizottság ezenkívül *június hó 12-én* még egy második ülést is tartott.

A *két ülésen* elintézett tárgyak a következők:

Az előadó bejelentette, hogy a *múlt évi számadások* átvizsgáltattak, mire neki, mint számadónak, a fölmentés megadatott.

A bizottság — a beérkezett bírálójelentés alapján — elhatározta, miszerint *Szécsi Mór* százados, ki a bizottság megbízásából az 1866. évi osztrák-olasz háború katonai történetét írta meg, e munkának, mielőtt az sajtó alá kerülne, némely tekintetben való kiegészítésére hívassék föl.

A bizottság *hadtörténelmi pályakérdése* tárgyában az előadó jelenti, miszerint a kitűzött határidőre egy pályamű érkezett be. Címe: «*A mezőkeresztesi ütközet 1596-ban*»; — jeligéje: «Én nem hízelkedhetem, édes nemzetem, te néked, hogy hazugságommal dícsérjelek. Zrínyi Miklós».

A pályamű elnöki intézkedéssel bírálat alá adatván, ennek eredménye a következő:

A munka elég forrás-ismeretről, lelkiismeretességről, buzgóságról s

szorgalomról tanúskodik; ez okból a bírálók a pályadíj kiadását ajánlják. Ámde a pályaműnek hibái is vannak: Bevezetésében különösen sok az ismétlés, a phrasis, a suppositio; a helyzet festése ez okból nem igen sikerült s nem tár helyes, igaz képet az olvasó elé. A következő fejezetek igen jók, egész addig, hol a harczoló felek számerejének, a csapatok és fegyvernemek minőségének meghatározása következik. Itt az előadás ingadozik s az adott jellemzések nem találók. Még kevésbbé sikerült a csata leírása, mely a munkának határozottan leggyöngébb része. Itt nagyon szembetünő a szerzőnek katonai dolgokban való tájékozatlansága, minek eredménye az, hogy az előadás gyakran zavarttá válik.

Mindezek daczára a pályamű értékes munka, mely a pályadíjjal való kitűntetésre érdemes.

A bizottság ennek folytán a második ülésben elhatározta, miszerint tekintve: hogy a pályázati föltételek a *tisztán történelmi* földolgozást is megengedik, hogy a pályamű az ilyenhez kötött föltételeknek megfelel s irodalmi színvonalon álló érdemes munka: a pályadíjat odaítéli; kiköti mindazonáltal, hogy a pályázó *előbb* a bírálatban megjelölt javításokat és kiegészítéseket eszközli.

A pályadíjnyertes mű szerzője *dr. Komáromy András*, ki a folyóiratban már eddig is több jeles munkát közölt.

Végül az elnök tudatta, hogy az állandó múzeumi bizottság legközelebb ülést tartott, s köszönetét fejezte ki *Thaly Kálmán* bizottsági tagnak, ki a «Hadtörténelmi Múzeum» tárgyában tett becses fölszólalásával a bizottság érdekeit melegen képviselte.

HADTÖRTÉNELMI APRÓSÁGOK.

Az erdélyi 1681-iki hadjárat előkészületeinek történetéhez. A táborba szállást rendes körülmények közt két fejedelmi parancsolat előzte meg. Az első a készentartást rendelte el. Ez a parancs csak annyit foglalt magában, hogy mindenki úgy készen tartsa magát és fölszerelését, hogy a második parancs kibocsátásakor azonnal a kirendelt helyre mehessen. Hogy kik tartoznak fölkelni s táborba szállani, azt a lustralis könyvek megszabták. Koronként tartottak a fejedelmek seregszemléket, mustrákat s az akkor készített jegyzőkönyvek, melyekbe a hadköteleseket beírták, voltak a lustralis könyvek. A mustrát és szemlét rendesen eskületétel előzte meg, azokra nézve, kik a korábbi lustrakönyvekben nem fordulnak elő. A lustralis könyvekbe beírt hadak

nem képeztek állandó hadsereget: hanem azért még is rendes sereg számba mentek, mert tizedekre, századokra voltak osztva s mindenki tudta a maga hova-tartozandóságát, a táborba szállás elmulasztása pedig igen súlyos büntetéseket vont maga után. Ez volt az ország hada.

A fejedelemnek azonban magának volt állandó hadserege, melynek zsoldját ő fizette s melylyel ő rendelkezett. Az ő udvari katonaságát képezték a kék huszárok, az udvari darabontok, kiket egyenruhájuk színéről neveztek így. Ezek magyarországi s erdelyi válogatott fiúkból teltek ki. Azután voltak az idegen — leginkább német, lengyel zsoldosok. Ezeket úgy fogadták fel háborúban jártas, tapasztalt emberekből s szétszórva a várakban helyezték el. Azonkívül voltak tüzéreik, kiket hasonlag a várakban helyheztek el béke időben és rendesen alkalmazott élés-mestereik. Ez a zsoldos sereg s műszaki csapat képezte háborúba menetel idejében a hadsereg keretét.

Az a két esküminta, melyet egész terjedelmükben lesz szerencsém bemutatni, kiváló fontosságú okirat. A szamos újvári pattantyúsok és élésmesterek leteszik a hűség esküjét a fejedelemnek, nejének és családjának: de kizárólag csak a fejedelmi családnak. S a mint Szamosújvárt, úgy volt ez a többi várakban is: Fogarason, Görgényben, Balásfalván, Ebesfalván, Kővárt, Déván, Hunyadon — ezek mind a fejedelmet szolgálták. Ez azonban nem jelentette azt, hogy az alkotmányból ki lettek volna véve, mert az uralkodót a fejedelmi conditiók kötötték s a fejedelem a tanácsurak és országgyűlés beleegyezése nélkül háborút nem indíthatott. De biztosította minden körülmények közt a fegyelmet s a sereg egységét.

De mielőtt az okmányokra áttérnénk, még keletkezésük idejéről akarok egy pár szóval megemlékezni. Ez 1681-ben volt, midőn Magyarországon Thököly és a bujdosók ügyében fordulat állott be: a porta elhatározta, hogy tényleg be fog avatkozni a bujdosók ügyébe. Máj. 30-án a budai pasa értesítette Thökölyt, hogy a porta elfogadta a magyarság szolgálatait s felhatalmazta Apafit, az erdélyi fejedelmet, hogy Thökölynek segélyére menjen. De Apafinak nem volt ahhoz kedve, hogy ő segélje Thökölyt a magyarországi fejedelmi székbe s a készülődéseket kénytelenkelletlen tette meg. De még is meg kellett tennie: s az alább következő két esküminta a hadi készületek által előidézett intézkedések következtében állíttatott ki.

I. 1681. aug. 16. A pattantyúsok eskümintája.

Én J. J. ki ide alább subscribáltam, adom emlékezetűl az kiknek illik mindeneknek, hogy én az Erdélyi Méltgos Fejedelem Apafi Mihály

kgls urunk ő Nga szolgálatjára az pattantyúsi hivatalra, szabad jó akaratom szerint vettem magamat. Esküszöm azért az Élő Istenre, ki Attya, Fiú és Szentlélek telyes szent Háromság, engemet úgy segélyen s úgy adja lelkem üdvességét, hogy én az én megemlített kgls Urunk ő Ngának sőt az Mgos Bornemissza Anna Fejedelem Asszony kgls Asszonyunknak, sőt az ő Ngok Mélgos Szerelmesekhez iffiabbik Apafi Mihály választott Fejedelmünk és Apafi Gergely uramnak is, ő Ngoknak teljes tehetségem szerint, igaz és hűséges szolgájok, s ő Ngok ellenséginek ellensége és jóakaróinak jó akarója leszek. Senkivel az mi kgls urunk ő Nga méltóságos élete, szerencséje és birodalma ellen, sőt az megírt kgls Asszonyunk s ő Ngok mélgos szerelmesei károkra is nem tractálok, nem tanácskozom, sem soha semmi színek, módok és tekintetek alatt meg nem egyezek, sőt afféléknek minden tehetségemmel ellenek állani, életem veszedelmével is ügyekezem, ez pattantyúsi hivatalban pedig, akár helyben valamelyik várokban ő Ngoknak, akár pedig táborban tudniillik mezőn ellenséggel való szemben szálláskor, ütközetkor, várvíváskor és egyéb és egyéb afféle mesterségnek kelleti korán az hol mint az szükség és alkalmatosság hozza s kivánja, az ágyúk és mindenféle lövő szerszámok körűl, sőt mindenféle tüzes szerszámok és egyéb munitiókhoz való matériák s eszközök körűl is kivántató magam alkolmaztatását, igaz hűséggel és jó lelkiismerettel cselekszem, az munitiókhoz való minden materiákot annak idejében úgy készítem és készíttetem, hogy azok az szükségnek idején az ő Ngok ellenséginek nyilvánvaló ártalmára s rontására hasznosok és alkalmatosok legyenek, az ágyúknak és egyéb lövő szerszámoknak is gondjokat úgy viselem s azokat is oly készülettel tartom s tartatom, hogy valamikor az szükség úgy hozza, akár mezőn, akár pedig várszállásnak s belől való oltalomnak alkalmatosságával, hasznos, hűséges és jó lelkiismerettel való szolgálatomat, az ő Ngok ellenséginek nyilván való romlásával azok által is megbizonyíthassam. Egy szóval sem pattantyúsi hivatalom és mesterségembeli fogyatkozásommal s csalárkodásommal, sem pedig egyéb magam alkalmaztatásommal az mi megírt kglmes Urunkat, asszonyunkat és az ő Ngok mélgos szerelmeseket is el nem árulom, sőt minden atyafiúságot, barátságot igiretekét, adományokat, nagyobb reménséget, bosszúságot és egyéb lehető akármely titkos és nyilvánvaló mesterségeket félretevén, ő Ngoknak igaz és hűséges szolgájok lészek fejem fennállásáig és életem fogytáig, melynek ha megállója nem lennék, életem és minden javaim álljanak az ő Ngok kglségében, ezen reversalisomat (hűségtelenségem vagy elszökésem megtapasztaltatván), mint urát elárúló hűségtelen szolga büntetésemre elégségesnek vallván; melyre még is az igaz Atyafiú Szent-

lélek teljes szent háromság egy bizony örök Isten engemet úgy segéljen és úgy adja lelkem üdvességét. Datum Szamosújvár. die 16. August. Ao. 1681.

Georgius Erst mp. alias Szőts. (P. H.)
Mattesz Moürrer alias Szőts mp. (P. H.)
Adris Dislers kroner mp. (P. H.)

Ez felyebb említett Medgyesi Pattantyús Szőcs György és Szőcs Mátyás, ennek felette Brassai Asztalos András, kik ide felyebb subscribáltanak is mi előttünk ez Reversalisnak formája szerint az mi kgls Urunk s Asszonyunk ő Ngok sőt az ő Ngok méltóságos szerelmesi hűségekre megesküvének; melyről mi is adtuk ez mi hitünk szerint irott Recognitionalisunkat, Ao, die locoque præfixto.

Gálfalvi Gergely mp. (P. H.) Püspöki Péter mp. (P. H.)

Az mi kglmes urunk ő Nga méltóságos Törvényes Táblájának hites író deáki. Kívül: Ao. 1681. Brassay Asztalos András és Medgyesi Szőcs György és Mátyás pattantyúsok reversalisa.

(Erdélyi Múzeum Egylet levéltára. Gál László: Carthophilacium. Tom. XVII.)

II. 1681 aug. 17. Az élésmesterek eskümintája.

Az Tábori Társzekerek mellé rendeltetett gondviselő szolgák reversalissa.

Én ki ide alább subscribáltam; esküszöm az élő Istenre, ki Atya, Fiú és Szentlélek teljes Szentháromság egy bizony örök Isten úgy segéljen és úgy adja lelkem üdvességét; hogy én az méltóságos Apaffi Mihály Kglmes Urunk és méltóságos Anna Bornemissza kglmes Asszonyunk ő Ngok; sőt az ő Ngok méltóságos szerelmesek választott iffjú Urunk iffjabbik Apafi Mihály és Apafi Gergely ő Ngoknak is igaz, tökéletes és hű szolgájok leszek; ő Ngok ellenséginek ellensége és jó akarójoknak jó akarójok lenni teljes életemben magamat jó lelkiismérettel megbizonyítom; ez mostan felveendő Táborozásnak alkalmatosságával pedig a társzekerek és azokon levő élésre s egyéb bonumokra való gondviselésben magamat teljes tehetségem szerint az elémben adandó Instructio szerint alkalmaztatom; a szekereket, marhákat és körülettek levő szolgákat kívántató gondviseléssel tartom; a szekereken levő élést rendkívül nem fogyatom; nem tékozlom; annál inkább meg nem miscealom, sőt mások ellen is nagy hűséggel oltalmazom; és valahol az alkalmatosság engedi rende-

sen szaporítani és szaporítatni igyekezem ; az erogatiókat, az idő és szükséghez képest jó lelkiismérettel alkalmaztatom ; Hopmester és konyhamester Uraimék jó tetszésekből és a mennyiben lehet honnan mit és mi formában percipiálhatok s hová mit erogálok s erogáltatok, rólla (az mit az idő és az dolgoknak tábori alkalmatosság szerint való folyása engedi) számot is tartok : hogy annak idejében tökélletes hűségemet és szorgalmatosságomat azzal is megbizonyíthassam valósággal ; sőt egyéb akármely reám bizatandó dolgokban is, valamelyek megírt kglmes Urunk ő Nga életi, méltósága és birodalma oltalmazását az ő Nga előmenetelinek szerencsés folytatását, szerencsétlenséginek, kárának méltósága sérelminek, annál inkább élete veszedelminek eltávoztatását nézik és illetni fogják, mind azokban fejem fennállásáig és életem fogytáig híven és igazán eljárok életem és lelkem veszedelme alatt és senkivel az ő Nga szerencsés előmenetelit akadályoztató szerencsétlenséginek, kárának, méltósága sérelminek, annál inkább élete veszedelminek eltávoztatását követni nem akaró személyekkel soha, sem titkon, sem nyilván, és semminemű színek és tekéntetek alatt meg nem egyezek, afélékkel soha nem tractálok és nem tanácskozom ; sőt minden tehetségemmel ellenek állani és aféléket gonosz szándékjukban akadályoztatni igyekezem és mennél hamarébb, igaz valósággal megírt kglmes Urunknak ő Ngának igaz híve által értésire adni el nem mulatom ; egyszóval az én megírt kglmes Uramat sem atyafiságért, sem barátságért, sem bosszúságért és semmi egyéb tekéntetekért, sem ajándékért, sem igéretért, sem jó reménségért el nem árúlom, hanem az ő Nga élete, méltósága és birodalma oltalmazásában, az élésre való gondviseléssel együtt igaz hűségemet mennél hasznosabban lehet életem fogytáig gyakorlom és követem ; másokat is, a kiket mint lehet az ő Nga hűségében megtartok s arra tanácslok és oktatok, sőt ha miben megírt kgls Asszonyunk ő Nga ezen hűségem iránt parancsolni méltóztatik, az iránt is magamat jó lelki ismérettel alkalmaztatom ő Ngához és megemlített ő Ngok szerelmesihez és igaz hűségemet is fenn tartom és vérem hullásával s életem fogytával is megbizonyítani kész leszek ; melyre meg is az igaz Isten engemet úgy segéljen, ki atya, fiú, szentlélek, teljes szent háromság egy bizony örök Isten úgy adja is lelkem üdvességét ; hogy ha pedig megszegném, mint hüte hagyott urát elárúlónak fejem vesszen el. Datum in Arce Szamosújvár, die 17. Aug. 1681.

Fogarasi Horvát János mp. (P. H.) Pávai Ferencz mp. (P. H.)
Kádár István mp. (P. H.) Sinkai István mp. (P. H.)
Maratth Mátyás mp. (P. H.) Luczai András mp. (P. H.)

Kívül : Az 1681 tábori élés számtartók reversalisa.

(Erdélyi Múzeum Egylet levéltára. Gál László: Carthophilacium. Tom. XVII.)

Néhány nappal ez okiratok kelte után aug. 21-én Apafi csakugyan kiindúlt Erdélyből tízezer erdélyi, havasalföldi s moldvai emberből álló haddal s Somlyónál fővezérré Teleki Mihályt nevezte ki. De az egész dolog nem volt ínyére, kivonulásával i csak a kényszerűségnek engedett. Sept. 5-én meglátogatta a szerdárt, sept. 7-én ez és Thököly adták vissza a látogatást s itt jött ugyan bizonyos complanatio a két versenytárs közt létre — de azért az egész hadjárat mint Bethlen Miklós mondja: «folyásához képest nehezen érdemli a hadakozás nevét».

A vége az lett, hogy Thököly seregével együtt elszakadt Apafi táborától s a fejedelem is haza tért Erdélybe.

Szilágyi Sándor.

Zrínyi Péternek a portával való alkudozásaihoz. Midőn Zrínyi Péter a Nádasdyval történt meghasonlás után az összeesküvés és fölkelés szálait maga fűzte tovább, udvarmesterét *Bukováczkyt* követségbe küldte a portához, hogy a török segítségét kieszközölje. Bukováczky a Kréta szigetén időző nagyvezírhez utasíttatott, kivel az egyezményt állítólag megkötötte. Rozsnyay Dávid, mint Apaffy Mihály követe, ugyanott tartózkodván, a nagyvezír czélszerűnek látta Zrínyi terveit és követeléseit vele közölni. A Rozsnyay által fejedelmének küldött jelentésnek a következő okirat úgy látszik mellékletét képezte.

«Zrínyi Péternek követje által a fővezérhez küldött postulatumi:

1. Hogy a török nemzet egészlen magyar és horvátországot minden eddig fönntartatott szabadságiban megtartja, Atname.

2. Hogy a budai vezér minden erejével s azon kivül is harmincz ezer török adassék előttünk levő dolgainknak végbevitelére.

3. Hogy a mely várakat német kézből török segítségével kiveendők vagyunk, azokhoz se most, se ezután a török semmi úton módon ne pretendáljon.

4. Hogy a mostani erdélyi Fejedelem privaltatván, helyébe a Fejedelemségre Rákoczy Ferencz confirmáltassék.

5. Hogy a 12 ezer tallér adónál, melyet jó akaratunkból annuatim adandók vagyunk, se most, se jövendőben többre ne cogáltassunk.

Ezeket nekem Ibraim passa, a fővezér titkos tanácsa így beszélé elő. Tött-e hozzá, vett-e el benne? ő tudja.

Actum in insula Cretensi et Civitate Candiensi, anno 1670 mense januario.»

Rozsnyay Dávid saját kézirata. Teleki-levéltár 3684. sz. a. *K. J.*

Adalék Szeben város hadtörténelméhez. Az 1686-ban junius 28-án Haller által megkötött bécsi egyezményt, melyet különben Haller és társai csak kénytelenségből írtak alá, Erdély vonakodott elfogadni, s midőn a bécsi kormány Scherffenberg és Veterani alatt — az elfogadás kierőszakolására — hadat küldött Erdélybe, a Szebenben tartózkodó erdélyi kormány védelemre készült. E védő előkészületről a következő okmány maradt:

1686 július 7-én, a mikor Scherffenberg Szeben alá jött sereggel, hogy ott hirdesse ki és fogadtassa el a bécsi tractatus pontjait, Szeben védelmezésére a következő intézkedések tétettek:

Anno 1686 7. julii dispositio.

Vizaknai kapuban és bástyán: Daniel Mihály, Kendeffi János, Szalánczi István, Hénning Mátyás öreg polgár, Gelner Péter hadnagy, Vegymeth János hadnagy.

Disznodi kapuban és fabástyára: Bethlen Miklós, Szilágyi András, Herbert János öreg polgár, Bajer Mátyás hadnagy, Püspök Mihály hadnagy.

Soldos bástyára: Bánffi György, Donath János, Mikola, Drauth Marcus, Fodor Szőcs Péter.

Kis tornyi bástyára: Keresztesi Sámuel, Vass György, Abrahám Ferencz polgár, Csizmadia Tamás hadnagy, Kolozsvári Márton hadnagy.

Generalis uram (Teleki Mihály) körül: Bethlen Gergely, Székely László az Strásamesterekkel, Király bíró uram, Bálintith uram, Vay Mihály uram, Ferencz kapitány.

Az hová és a mint a szükség kivánja, vigyáznak.

A Szabók Szinjében a gyalogokkal: Donáth Mihály, Molnár Szabó János Czéhmester, Seiverth György.

Haller bástyára: Daniel István, Diosi Gáspár, Fleischer Tóbiás polgár, Rihonfalvi Szőcs János hadnagy, Ongyerth Szabó György hadnagy.

Csonka bástyára: Madarász Mátyás, ifjú Kun István, Lucs János polgár, Deák Szabó Ferencz, Czél Mihály.

Szenterzsébet kapuhoz: Lugosi Ferencz, Vajda László, Jolsi Bálint, Czékelius Szabó Mihály, Nádpataki Szabó Péter, Polner Szőcs Lenát.

A temető kis ajtóhoz: Buda János, Bánffi Boldizsár, Varga Lenáth, Kőmives Márton.

Urunk palotáján és a dandáraira: Naláczi István, Haller Pál, Kemény János, Polgár Mester uram, Józsika István, Præfectus uram.

Tűzre vigyázók lesznek minden utczákból rendelve.

Teleki-levéltár 3166. legújabb rendezés. *K. J.*

Kanizsa hadi fölszerelése a törökök től való visszavétele után. Kanizsa vára, melynek megvételén 1664-ben Zrínyi Miklós hiába fáradott, 1690 április 13-án Batthyány Ádám és Zichy István által vétetett vissza. A talált hadi fölszerelés a következő volt:

Specificatio a Kanizsa megvétele után (1690 april) találtatott munitio és egyéb egyetmásokról.

279 ágyúszerszám, azok között egynehány Falconeta.
35 tűzhányó mozsár, azokközűl egyik 200 fontot vet.
2300 mázsa valamennyire megveszett por.
1688 mázsa jóféle por.
1170 mázsa ón.
277 mázsa török kanot.
200 darab poma (?) [1]) azok közűl egynehány töltve.
14500 töltött gránátok.
12500 üres gránátok.
2128 kartácsok.
10000 gránát cső.
13256 ágyú golyobis, 40 fontos.
11600 ágyú golyobis, 76 fontos.
32800 ágyú golyobis, 24 fontos.
215 láda teli muskéta és egyéb golyobisokkal.
12 láda teli pisztolyokkal.
13 láda nyillal.
3486 jancsár puska.
356 török ágyú, szekér, azok közül sok egyéb mindenféle laveta (?) [2]) azok közt sok vasból.
220000 sin szeg.
1940 mázsa új vas.
2718 mindenféle vas.
127 mázsa megfont gyapot.
1350 mázsa föveny zsák.
13 palaczk, mintegy 6 mázsás, len olajjal.

Egyszerű jegyzék a Teleki-levéltárban 3168. sz. *K. J.*

Károly főherczeg napiparancsa 1809 április hó 6-án. A franczia háborúk hadjáratai közt az 1809-ik évi volt Ausztria-Magyarországra nézve a legnevezetesebb. Az osztrák hadak teljhatalmú fővezé-

[1]) Bomba.
[2]) Lafetta, lövegtalp.

révé kinevezett Károly főherczeg a háború elején a hadsereghez kiáltványt intézett, mely az e nembeli iratok közt kiváló helyet foglal el s általában a legnevezetesebb okmányok egyike. A kiáltvány, illetőleg hadseregparancs szövege a következő:

«A haza megoltalmazásának szüksége új tettekre szólít bennünket. Mindaz ideig, míg a béke áldozatok árán föntartható volt, s míg ez áldozatok a trón becsületével, az állam biztosságával és a népek boldogulásával összeegyeztethetők voltak, jóságos uralkodónk elnyomta a fájdalmas érzéseket, melyeket az áldozatok szivében keltettek. De most, midőn minden kísérlet meghiúsúlt, s boldog önállóságunk egy idegen hódító kielégíthetetlen becsvágyának kellenék, hogy áldozatúl essék; midőn körülöttünk nemzetek buknak el, s a törvényes uralkodók alattvalóik sziveitől elszakíttatnak; midőn végre az általános leigázás veszélye Ausztria megáldott országait, és nyugodt, boldog népeit is fenyegeti: most a haza oltalomért kiált hozzánk s mi készen állunk hazánk megvédésére. Rajtatok, vitéz bajtársaim, függ a világ szeme s mindazoké, kik a nemzeti becsület s a nemzeti tulajdon szentsége iránt még érzékkel bírnak. Ti nem fogtok ama gyalázatban osztozni, hogy az elnyomás eszközeivé váljatok; ti nem fogjátok távol világrészek vég nélküli háborúiban a romboló becsvágyat szolgálni; ti nem fogtok idegen érdekek és idegen bírvágy kielégítéséért vérzeni; titeket nem fog érni az átok, hogy ártatlan népeket megsemmisítettetek, s hogy a hazát védők hulláin át egy idegennek, a rabolt trón elérésére útat nyitottatok. Reátok szebb sors vár: *Európa szabadsága zászlóitok alá menekült;* győzelmeitek föl fogják oldani annak kötelékeit, s német testvéreitek — most még az ellenség soraiban — fölszabadításukra várnak. Igaz háborúba mentek, különben nem állanék seregeitek élén.

Ulm és Marengo mezein, melyeket az ellenség kérkedése oly gyakran hoz emlékezetünkbe, meg fogjuk újítani a dicső tetteket, melyeket Würzburg és Osterach, Liptingen és Zürich, Verona, a Trebbia és Novi mellett végbevittünk. Kedves hazánknak állandó békét fogunk kivívni.

E nagy czélokat azonban csak nagy erények mellett érhetjük el; föltétlen engedelmesség, szigorú fegyelem, szívós kitartás és rettenthetlen bátorság a veszélyben, ezek az igaz vitézség kellékei. Az egységes tevékenység, az egész erő összeműködése vezet csak győzelemre.

Ő Felsége, uralkodóm és testvérem, kiterjedt jogokkal ruházott föl úgy a jutalmazásra, mint a büntetésre; én mindenütt köztetek leszek, s a haza első háláját fővezéretek kezéből, a csatatéren fogjátok elnyerni. Ausztria nemes lakosainak hazafiassága gondoskodott szükségleteitekről

s biztosítja számotokra az általános elismerés legnagyobb mértékét. De a büntetés is nyomban fogja érni a kötelesség megszegését. Az érdem jutalmat, a vétek büntetést lel, személy és rangkülönbség nélkül. Gyalázattal s megbélyegezve taszíttassék ki közülünk az érdemetlen, kinek élete kedvesebb mint becsülete, mint mindnyájunk becsülete. A nyilvános tisztelet látható jeleivel földíszítve fogom azon vitézeket uralkodónknak s a világnak bemutatni, kik a haza ügyében érdemeket szereztek s neveiket örökre szívemben fogom hordani.

Még egy szavam van: az igaz katona csak a fegyveres ellenséggel szemben rettenetes, s szívéből a polgári erényeknek hiányzani nem szabad. A csatatéren kívül, a védtelen polgárral és földmívessel szemben szerény, szánakozó, emberséges. Ismeri a háború okozta fájdalmakat s igyekszik azokat enyhíteni. Szilaj kihágásokat annál szigorúbban fenyítek, mert uralkodónknak nem szándéka az, hogy szomszéd népeket elnyomjon, sőt inkább arra igyekszik, hogy őket az idegen nyomás alól fölszabadítsa, uralkodóikkal egyesítse, s nekik az állandó béke útján általános jólétet és biztosságot szerezzen.

Nem sokára idegen csapatok fognak érkezni, hogy velünk szorosan egyesülve, a közös ellenséget leküzdjék; akkor, vitéz bajtársaim, tiszteljétek és támogassátok őket, mint testvéreiteket. Nem kérkedés, hanem férfias tettek díszítik a harczost. Az ellenség előtt kifejtett vitézséggel mutassátok meg, hogy ti vagytok az elsők. Akkor azután, a dicsőn kivívott béke megkötésével, büszkén vezetlek benneteket, kiket az ellenség tisztelete, az idegen nemzetek hálája kísér, hazátokba vissza, hol benneteket uralkodónk megelégedése, a világ tetszése, a vitézség jutalmai, polgártársaitok áldása s a kiérdemelt nyugalom öntudata fognak várni. Károly főherczeg s. k. teljhatalmú fővezér.»

Katona-levél az 1809-ik évi nemesi fölkelő seregtől. A következő érdekes és jellemző levelet vinklerkői *Vinkler János* szabolcsi fölkelő őrnagy írja nejéhez, érkeserűi Fráter Annához. A levél eredetije Vinkler unokája, Szuhányi Lajos birtokában van, Csengerben.

«Nem képzelheted Te magadnak azt a rendkívüli örömet, melyet szbíró Farkas Károly Eötsém Ezredünkhöz való szerencsés, de váratlan megérkezése okozott; részemről képzeltem benne az egész Vármegyének minden Tagjait, eddig is hittem, hogy szeret minket a mi kedves Vármegyénk, de most már tökéletesen meg vagyok benne győződve, hogy szíveken hordják a mi emlékezetünket; eddig sok részbe azt gondoltuk, hogy mindenektől elvagyunk hagyatva, most azonban minden felől a

A RÉGI ÉS ÚJ ZRÍNYIVÁR, ORTELIUS SZERINT.

legnagyobb mértékbe csaknem egyszerre vesszük a vigasztalást — így van az = A ki Istenben bízik soha meg nem csalatkozik. Ez előtt négy nappal megmustrálván a mi kedves Feö Vezérünk a Felséges Josef herczeg Magyar hazánk Nádor Ispánja nemes Ezredünk, annak minden mozgásaiba Tökéletesen való megelégedését jelentette. Bennünk igen nagy Bizodalmát Helyhezteti, a mi Ezredünket tulajdon személyének és Pápai Feö Hadszállásának oltalmára elválasztotta. Hogy velünk való egész megelégedésének érzékenyebb jelét is mutassa, még az nap Ebéd után írásba kiadta, hogy Nemes Ezredünknek Ezredes Kapitánya Gentsy Ferencz, Ezredes Feö Strázsamestere pedig Én legyek. Most már bé vagynak töltve a hiányosságok; meg vagyon elégedve Nemes Ezredünk Gentsy Obesterrel, ennek Tulajdonságait nem szükség előtted leírni, mert igen jól ösmered. Feltaláltunk ebbe egy jó Hazafit, egy próbált sok Esztendőkig mindég Háborúban szolgált jeles Tulajdonságokkal tellyes Bátor Katonát, én részemről egy hív Barátot. Tégedet nagyon köszönt csókol, azt kérdi, hogy mellyik Gentsyt köszöntetted s csókoltad a nekem írott Leveledbe, mert a Regimentnél két Gentsy vagyon, egyik az Obester, másik a Kapitány. Aprehendálja, ha nem őtet értetted, Samu pedig minden erős argumentumokkal magának tulajdonítja — magyarázd meg magad minél előbb ide irandó Leveledbe. — Együtt töltöttük mind eddig az ideig többnyire minden ideinket, de már kénytelen vagyok elhagyni a Stabot, holnap vagy holnap után a Divisióhoz kelletik költöznöm *Noszlop* nevezetű Helységbe; keservesen esik egymástól való válásunk, de csak így kell ennek lenni, mert a kötelesség oda hív, ottan vagyon reám legnagyobb szükség.

Édes Angyalom, én nem tudom írtam e neked Ujságúl a Fegyver nyugvást vagy sem? Most azonban írom, hogy annak Terminussa tegnapi napon elmúlt; semmi bizonyost nem tudhatunk felölle, meddig tart tovább még a Fegyver nyugvás. Tegnap pedig bent voltunk Pápán a Herczegnél ebéden, megköszönni eö Herczegségének hozzánk mutatott kegyelmét; de ottan sem tudhattunk semmi bizonyost kitanúlni, sem Békességről, sem Háborúról. Voltunk pedig együtt Ebéden 40-en, mind Generalisok és Stabalis Feö Tisztek, többnyire még is csak abba a vélekedésbe vagyunk, hogy elkerülhetetlenűl Háborunknak kelletik újra lenni, mert lehetetlen Felséges jó Királyunknak azokra a Conditiókra állani a melyeket Napoleon kíván; minden órán várjuk azért ennek kimenetelét. Isten eö Szent Felsége tudja egyedűl, mit fogunk érni ezeken a vidékeken; a hol a Francziák Fekűsznek elég keserves és nyomorúlt állapotra jutottak a Lakosok, mert nem győzik fizetni a sok adót; a mellett a mi legkeservesebb minden Tekintet Fére tételével, legyen az akár

nemes, akár nemtelen minden személy válogatás nélkül 17 Esztendőtől kezdvén a Katonának alkalmatos embereket mind elfogatta s fogattya, küldi az országába, a Spanyolok ellen Hadakozni. Most érzik már az ide valók a francziák ketsegtetésének gyümölcsét; kipusztította már azokat a Vidékeket minden Terméseiből Barmaiból és katonának alkalmatos emberekből. Édes Angyalom! Mi legyen az Isten titkába elrejtve, azt az Élők közzűl senki sem tudhatja; odahaza is meghalhat az ember, az Ellenség előtt pedig (ha arra megyen sorsunk) azt minden pillanatban lehet várni; ezt nem azért írom Te neked, mintha azzal rémíteni kívánnálak, hanem hogy azon esetre is előre készítselek; — nyugodj meg azért minden Esetben az Istennek szent rendelésén, vígasztald magadat azzal, hogy te is nemsokára e világi nyomorúlt Élet után követni fogol engem, a hol én kiterjesztett karokkal foglak várni, az alatt pedig, még a hátra levő napjaidat Istennek szent kegyelméből éled, kérlek édes kedvesem, hogy ezen utolsó akaratomat, mellyet ide alább leírok, Tökéletességre vigyed. Ugyan is Tudod Te azt magad igen jól, hogy tellyes igyekezetem szándékom volt én nekem arra, hogy Geszteréden az Istennek Dicsőségére egy Kápolnát építessek, ahoz hozzá is fogtam volna, ha a sors és édes Hazámnak védelme ide nem hívott volna; meghagyom azért édes Angyalom és Szívedre kötöm, hogy azon nem remélt esetbe, ha nekem itten kellene életemnek utolsó Zsolgyát lefizetni, kíméld meg két s három Esztendőkig közönséges költségeidet — rakjál össze 4. 5. Ezer forintokat és az én s Tulajdon Emlékezetedre, valamely ahoz értő Atyádfiának köz Tanács kérése, segítsége s közbejárása mellett építéssél egy kis szép csinos Kápolnát, abba tegyél le 500 azaz Ötszáz Rforintokat Fundatióúl, hogy annak interesséért azon kápolnába minden Esztendőbe én és Te éretted 24 sz. misét állandóúl szolgáltassanak. Ezenkívül Fizess le a Tisztelendő Bátori P. Minoritáknak 500 Rforintokat, úgy hasonlóképen a Tisztelendő Debreczenyi P. Piaristáknak 500 Rforintokat, hogy ezeknél is minden Esztendőbe (pro Testanti) az Én Votumom szerint 24 meg 24 sz. misék állandóúl szolgáltassanak. Ezek után neveld az én egyetlen egy Amáliámat az Isten szent félelmében, gyönyörködgy benne, mint egyetlen egy örömödben, míg Isten eö Sz. Felségének fog tetszeni s tarts meg hív emlékezetedbe. Azon levélnek a hátán megösmertem az Uram Atyám írását, mellyet most küldöttél — még sem írsz a Keserűiek felől csak egy szót is, hogy vannak; mondhatom pedig, hogy azzal én nekem kedves dolgot tettél volna. A Janinak szólló levelet holnap magam fogom kezébe adni, frissen vagyon, nincsen semmi baja, de meg unta a Katonáskodást. Dobozynak igen sok baja volt Venkheimmal, *erről nem akarok írni*, de már megszabadúlt tőlle, mert által tétetődött a Torontál vármegyei Rege-

mentbe Obesternek: Balog Obrist Leitenand lett Bihar vármegyébe; e sem jóakarója Dobozy Obesternek; *illyen a háládatlan ember;* Almássy Kapitány lett. A külső Csaplár adósságairól szólló levélnek a Gazda könyvbe kell lenni; de ha ott nem volna, magának is meg vagyon az, annál a Csaplárnál írásban, a mit eddig kivitt még én othon voltam; még ez ideig ugyan nincsen pénzre szükségem, de már úgy látom, hogy az fellyebb való lépéssel a költség is szaporodik; most mindjárt kell Stabalis Equipirungra 6 vagy 7 száz forint. Azért csak küldjél minél előbb Ezer forintot, de jó móddal, jó ember által; tudakozd meg Déssy kedves Barátomat, azt tartom, hogy ő talál benne módot a Fel küldésébe, azzal az úttal, a midőn a Vármegye valamit fog hozzánk vagy Deputatust küldeni. Csókollak ezerszer meg ezerszer Kedvesem, Álgyon meg tégedet az Isten, Őrizzen minden veszedelemtől, Szeresd a Te hív férjedet Winkler majort. Devecser, die 14 Aug. 809.»

N. Vinkler a hadjáratból nem tért vissza. Pápán halt el, sebeiben-e vagy betegségben, nem bizonyos. Az özvegy a kápolnát fölépíttette.

Dobos Kálmán.

MAGYAR HADI SZABÁLYZATOK GYŰJTEMÉNYE.

Hadi edictum Kővár vára részére 1665-ből.

Edictum militare in arce Kővár, 1665. die 1. martii. Mivel a mi kglmes Urunk Ő Naga, midőn a római császár Ő Felsége itt levő præsidiumának kimenetelek felől egészen bizonyossá tétetett volna, mind maga sulyos betegsége, mind tanács ur hiveinek mlgs udvarába menetelek, mint az idevaló edictum adást halasztotta volt az Uraknak öszegyülésére, melyet is hogy Ő Naga eddig el nem küldött, tulajdonithatni ujabb Ő Naga betegségének. Mivel azért mind Ő Naga sulyos betegségét értvén, mind penig, hogy az helyben levő minden rendbeli fogyatkozásokat magam Ő Nagának s az uraknak alázatosan referálhassam, szándékom, az isten velem lévén, legtovább a jövő csötörtökön megindulok Ő Naga udvarlására. Hogy azért ez hely rendeletlenül ne maradjon, a nékem a mi kgls urunktól adatott authoritásom és tisztem szerint kelletett bizonyos edictumokat kiadnom, melyeknek ereje legyen csak addig, míg a mi kgls urunk méltóságos subscriptioja alatt való edictumok elérkeznek.

1. Mivel minden jó dolognak a jó rendtartás a lelke, szükség igen vice kapitány és porkoláb uraimnak a Mi kgls Urunk Ő Naga és a nemes ország szolgálatiban, kiváltképpen ez helyre való szorgalmas vigyázásban igen egyetérteni. Egyébaránt is porkoláb uraimnak illendő dependentiájok kelletvén lenni vice kapitány uramtól; semmi alkalmatosságot, csak egy éjszakára is, porkoláb uraim vice kapitány uram hire nélkül ki ne menjenek. Ha peniglen ő keglme engedelméből egyike ő kglmeknek ki megyen, akkor vice kapitány uram maga benn légyen, másképpen is három igen nagy dolgok kivánnák, hogy vice kapitány uram is a benn lakást continuálja és legtovább két éjszakánál künn ne háljon. Ha peniglen ő

keglmének derekas magános dolgai lennének, arra a mi kgls urunktól Ő Nagától kérezzék, avagy legalább én tőlem.

2. Mivel igen eláradott az isten ellen való káromkodás. Egyébaránt is az isteni szolgálatban is igen restek az emberek, úgy, hogy csak nehányszori prædikatiora és könyörgésre is van némelykor, hogy senki fel nem megyen. Valaki azért vasárnap a predikatiot elmulasztja, mivel egyébaránt is a predikator vasárnap és pénteken tartozik predikatiot tenni, ha fizetett szolga, az nap kenyérbeli premondáját elveszesse, ha ugyan contumacia ductus azt sok izben — négyszer-ötször megprobálná: a Férfi megpálczáztassék; ha asszonyemberek közül való leszen, az híd alá tétessék és ott megöntöztessék; Valaki ezeknek a rút szitkoknak nemével, *ördögattával, ördögteremtettével* szitkozodik, indifferenter akárki legyen: kővel verettessék agyon. A ki penig *ördöglelkével* s egyéb afféle szokatlan szitkokkal szitkozódik, német és darabont, szolgarend: megpálczáztassék. Ha magam találnám mondani, toties-quoties, egy forintot adjak; ha vice kapitány uram, 30 pénzt adjon; ha porkoláb uraim közül valamelyik, 20 pénzt, s az ilyen jövedelmek fordítassanak az ekklesia szükségére.

3. Reggel, mikor a nap felkezd jöni, a toronyban dobot ütvén, mindenik, várban levő porkoláb uraim, tizedesek, káplárok, magyar és német gyalogok, kiki fegyverével a maga kapujára menjen, és mindenik kapun rendre, a régi jó szokás szerént könyörögve s Jézust kiáltva, a kapukat felnyissák és midőn Felsővárban levő porkoláb uram reá vigyáztatván, meg láttatja, hogy a nagykaput megnyitják, az felső vár kapuját könyörögve és Jézust kiáltván, megnyittassa négy magyar gyaloggal és hat némettel, fenn hagyván a magyar tizedest és német káplárt, alá jöjjön, kit is az alsó várban levő porkoláb a nagykapu előtt levő hidon várjon mind a vele levő magyarokkal és németekkel együtt és együtt menjenek a közép kapura és ott könyörgvén és Jézust kiáltván, legelsőbben a mellette való kis ajtón két magyar gyalogot és két németet egyik magyar tizedessel ki bocsátván, kik után ugyanazon kis ajtót zárják be s egyik porkoláb benn maradjon a középső vár piaczán, a másik megnyitván azon középső kaput, a kis ajtónak a rajta kiment gyalogoknak lezárása után, dobszóval menjen ki a külső kapura, ott könyörgvén s Jézust kiáltván, ott is a külső tizedes menjen ki egy magyar gyaloggal s egy némettel. Ama tizedes, a ki a kis ajtón kiment a gyalogokkal, addig megállván a gém előtt, mikor aztán a külső tizedes be jön egészen, a kaput ugy nyissák meg. A külső tizedesnek parancsolva legyen, hogy senkit is idegent, a ki nem e vidékbeli, kapitány, vagy azok benn nem lévén, legalább porkoláb híre nélkűl be ne bocsásson, ki is penig indiffe-

renter pecsét nélkűl, vagy ha bizonyos embertül nem izenne, ki ne bocsásson, másképpen tudja meg, ha kétszer megprobálja, harmadikszor meg pálczáztatik. A felső várban penig mind külső s mind belső keritésekben levő minden ajtók emeltsői mindenkor bezárva legyenek és csak szintén az egy kapuja, az ki az alsó várra szolgál, legyen nyitva. A felső várba penig senkit is, valamikor én itt nem leszek, ha Urunktól Ő Nagától comissioja nem lesz, vagy legalább én tülem levele nem lesz, idegen embert be ne bocsássanak. Mivel azért leginkább ott kivántatik a vigyázás, Butsi uram ő kglme kötelessége szerint igen szorgalmatos vigyázással legyen és mindennap egy magyar gyalog és egy német czirkáljon, éjszaka is hasonlóképpen. Mind éjjel-nappal a felső várbeli németek közül három legyen a középső kapuban, s egy-egy mind éjjel-nappal vártán legyen. Éjjel a német a vár piaczára álljon s ugy strásálja a kaput és azon kapubeli magyar strása járjon alá s fel a felső várbeli kapuig; hasonló képpen az alsó várbeli németek közül a nagykapuban míndenkor, éjjel-nappal, három légyen, egy-egy strását álljon. Éjjel mindenkor a német a kapun belöl strásáljon, a magyar gyalogok a virrasztókkal együtt fenn a bástyában; mikoron honn leszek, itt alsóvárbeli felső kis kapuban is mind éjjel-nappal három-három német legyen és az én ajtom elött strásáljanak, olyankor a magyar gyalog éjjel a toronyban czirkáljon. Ha mikor én itthonn nem leszek, olyankor az három németek a külső kapuban járjanak és ott strásáljanak mind éjjel-nappal. *A kis kapuban nappal három kívántatik lenni, hanem éjszakára jöjjön fel három német és a német strásáljon olyankor a toronyban s a magyar gyalog a belső vár piaczán czirkáljon.* Minden éjszaka porkoláb uraimék, ki-ki a mely várban lakik, mentől többször, legalább egyszer a czirkálókat meglátogassa s a várat is belöl megkerülje; a tizedesek penig minden éjjel háromszor: estve, éjfélkor és hajnal előtt. Valamely czirkálót aluva talál a porkoláb, a magyart szörnyen megverje s hasonlóképpen a tizedes is. Az németet penig az német káplárokkal az ő modjuk szerént büntettessék meg. Ha másodszor, vagy harmadszor azont aluva találják, meghaljon érette. A külső kapuban fenn . . . . . czirkáljon egy magyar gyalog, a két kapu között járjanak a szabadosokból levő czirkálók, addig peniglen mindkét helyen való czirkálást a szabadosok supportáljanak. Mindenik második-harmadik napon porkoláb uraim a várat megkerüljék kivül; mindennap penig egy-egy tizedessel megkerültessék. Valamikor penig hétköznap, annál inkább vasárnap predikatio lészen, a kaput bezárják porkoláb uraimék. A felső várbeli tizedesnek minden harangozáskor gondja legyen arra, hogy székeket hordasson be a hallgatók alá, és a mikor predikatiok, könyörgések lesznek, czirkálót állasson, hogy senkinek is a vár piaczán zörgést meg

ne engedjen, melyben ha a czirkáló miatt leszen fogyatkozás, megpálczáztatik; ha penig a tizedesen mulik el, hogy czirkálót nem állítana, ő is hasonló képpen. Hasonlóképpen a középső kapubeli tizedes is azt kövesse azon büntetés alatt.

Jelt penig a kapu bezárásakor adjanak porkoláb uraim; arra is igen szorgalmatos vigyázással legyenek, hogy mentül felesebb gyalogok legyenek a kapuk között, a kinek egyéb dolga nem lészen, ott üljenek nappal is. A kapuk és czájt (Zeug) házak kulcsai, mikor én itthon nem leszek, Vice kapitány uramnál álljanak, csak szintén a nagykapu és kiskapubeli kulcsok álljanak az alsóvárban levő porkolábnál. A felső vári nagy kapunak az abban levő porkolábnál, estve peniglen a takarodót mindenkor nyolcz órakor vonják meg vagy vonják fel a kiskapuhoz. Ha mikor vice kapitány uram ki megyen hálni, a kulcsokat adja a porkoláboknak, kinek-kinek ugy, a mint laknak.

4. Valaki a várban akárkihez fegyvert vonszon fel, kezeit elvágják; a ki penig tisztviselője ellen tanálna vonni: meg haljon érette.

5. Minden alattvaló, kiki a maga tisztviselőjének illendő becsületit megadja, másképpen a ki affélében vétkezni találtatik, az vétkeknek rendi szerént való kemény büntetést el nem kerüli. Mindazonáltal a tisztek is, kiki alattavalóját megbecsülje és ha mely tisztviselő — kit nem mondok — valami tiszthez nem illő dolgot követne valamelyik alattavalóján, ugy az alattavaló maga kezével igazat ne vegyen, hanem feljebbvaló tisztjeinek megjelentvén, az is tartozzék törvény szerént haladék nélkül eligazítani.

6. Senki nap alámente után lámpás nélkül ne járjon, kiváltképpen oly helyeken, a hol tüztől félelmes, valaki ugy találtatik, megveretik. Szorgalmatos vigyázása is legyen az olyanokra vice kapitány, porkoláb és tizedes uraiméknak, és a kit rajta érnek, meg is veressék.

7. Senki takarodó harangozás után, igen kiváltképpen való derekas szükségen kivül szélylyel ne járjon, másképpen ha kit rajta érnek, megveretik.

8. Valaki a várban lármát indít oknélkül: meghal érette.

9. Valaki a várból szót ad ki, kiváltképpen éjjel, tisztviselője hire nélkül: meghal érette; ha nappal cselekszi: megveretik.

10. Minden szállásokon kiki maga cselédjével a tüzet eltakartassa; mert valakinek tüze eltakarva nem találtatik, a híd alá tétetik és ott megöntöztetik, vagy maga, vagy cselédje, a ki vétkesnek találtatik. Valahonnét penig a várban tűz támad, maga is belevettetik.

11. A tömlöczre oly vigyázással legyen porkoláb uram és a nagy kapubeli tizedes, hogyha rab szabadul el, díját meg fizetik és tömleczbe

jutnak. Ha penig a tömleczen kivül szabadul el, a tömleczet tartók és a melléjek rendelt gyalogok fizetik meg.

12. Minden takarodó harangozáskor az alsóvári porkoláb uram a bástya sarkánál való pincze ajtajára kivül vesse rá a lakatot, és reggel, mikor a kapukat megnyitják, nyissa meg.

Impurum fogalmazvány a Teleki-nemzetség közös levéltárában 763. szám alatt.

Közli:

KONCZ JÓZSEF.

SZINÁN PASA
nagyvezir.

MÉG EGYSZER A KORONCZAI CSATÁRÓL S GRÓF FORGÁCH SIMON TÁBORNOKRÓL.

(Egy rajzmellékkel.)

A Hadtörténelmi Közlemények 1890-iki évfolyama IV-ik füzetében (445—458. l.) közöltem a koronczai csatáról (1704 június 13.) magyar részről írott egykorú jelentéseket, a szükséges jegyzetekkel, magyarázatokkal kísérve. Most azon helyzetben vagyok, hogy ezeket még kettővel — szintén eleddig ismeretlenekkel — megtoldhatom s a csata harczfelállítása hasonlóképen egykorú rajzának hű másolatával illustrálhatom.

A két, magyar nyelvű jelentés elseje *b. Andrássy István* tábornoktól, a koronczai vagy győr-szemerei csatában a kurucz hadak jobbszárnyának vezérétől, tehát nemcsak szemtanútól, de a harczintézők egyikétől, másodika pedig Forgách tábornok bizalmas titkárától, a Koronczónál szintén személyesen jelen volt *Dobay László* nógrádmegyei libercsei nemestől való. Nem közvetlenül a harcz lezajlása után írattak ugyan, hanem mégis nem nagy idővel, nevezetesen három évvel utána, a mikor íróiknak a részletek — melyekről azután is sokszor nyilt alkalmuk beszélni — még élénk emlékezetükben valának. Ennélfogva ezek a jelentések tagadhatatlan érdekkel bírnak; azonban, hogy helyesen ítélhessük meg őket: számba kell vennünk a körülményeket, a helyzetet a melyben, s a czélt a melylyel papirosra vettettek.

Mikor 1706 október havában gr. Starhemberg Guido cs. fővezér a kuruczoktól bírt Esztergom várát s városát ostromolta: e helyet Rákóczi — mint Emlékirataiból tudjuk — az által igyekezett fölmenteni s az ellenséget alóla elvonni, hogy gr. Forgách Simon tábornokot válogatott, erős hadtesttel és De Riviére franczia hadmérnök-alezredes parancsnoksága alatti megfelelő tűzerséggel,

bomba-mozsarakkal, faltörő ágyúkkal, a császári hadsereg élelmi tárait magában foglaló Pozsony városa s vára ostromára indítá; sőt ezen utóbbinak csellel való elfoglalására Riviére — a ki nem rég ott raboskodván, a vár gyöngéit kitanúlta — sikeres módot mutatni nemcsak ígérkezett, de ennek végrehajtására személyesen ajánlkozék.

Minő parancscsal hagyá meg e nagyfontosságú vállalat foganatosítását a fejedelem Forgáchnak: ugyancsak e folyóirat múlt évi folyamában (109. l.) közzé tettük. A maga feje után járó, szeszélyes és gyakorta engedetlen tábornok azonban Pozsonyt, miért, miért nem? még csak meg sem kísérlé, — hanem a szüretelési adót ezen város hatóságától békés úton beszedve, — Riviérenek nem kis boszúságára, gyorsan tovavonúlt Pozsony alól, betört Austriába, Zistersdorf várát, városát megbombázta, bevette, földúlatta s ott környékén és Morvában portyáztatott, zsákmányoltatott. Kárt ugyan ezzel a császár örökös-tartományainak s egy némely bécsi ministernek, a kiket személyesen gyűlölt vala, eleget okozott: azonban az ő austriai, morvai dúlásaiért Starhemberg Esztergom vívását abban nem hagyta, sőt azt el is foglalá.

Az országnak e nevezetes városa, a dunai közlekedésnek jelentékeny őrhelye ekként, a kuruczoknak nem csekély hátrányára kezökből kiesett, s így a nyári hadjárat egyik legfőbb vívmánya oda volt. E veszteség, a Riviére által mutatott kedvező alkalom könnyelmű elszalasztása s a világos parancs mellőzése Rákóczit rendkívül bántotta; annyira, hogy elhatározá Forgáchot, a kinek különben is sok volt már a rováson, e tettéért szigorúan felelősségre vonni, már csak azért is, hogy a tábornokoknak, hadi rendeletei szoros megtartása tekintetében, eclatáns példát mutasson s őket kifogástalan engedelmességre szoktassa. Legkivált a gőgös mágnás-tábornokokkal volt ezt szükség éreztetnie. Parancsot adott tehát gr. Esterházy Antalnak, hogy a Forgách-féle hadosztály vezényletét e tábornoktól vegye át; Forgáchot pedig udvarához hívatta. Ez 1706 november közepén történt; a mikor is az udvarnál jelentkező Forgáchtól Vay Ádám udvari marsal által kardját elvétetvén, a tábornokot fogságra vetteté, eleinte Krasznahorkán, Lőcsén, aztán Szepesvártt.

A hatalmas, büszke főúr elfogatása óriási sensatiót keltett

országszerte; okát találgatta mindenki, és mert a grófnak múltja, sajátos szelleme, viselete s meggondolatlan — főként poharazás közben gyakorta nagyon is szabadon nyilatkozó — beszédei mindenfele gyanúkra szolgáltattak alkalmat, a legtöbben árulást rebesgetnek vala. Maga Forgách pedig az általa egy párszor érzékenyen megsértett fővezér gr. Bercsényi bosszúállásának tulajdonítá szomorú sorsra jutását — teljesen alaptalanúl. Hánykódó szelleme fogságában is — mely eleinte nem volt szigorú — mindegyre háborgott, nyugtalankodott; s megaláztatását békén tűrni nem akarva, nem tudva: őrei elnézését szökési kísérletre használá föl. Egy éjszaka szobája ablakából valami hitvány kötélen le akart bocsátkozni a várból, — a mely mivel a lengyel határokhoz közel fekszik: azt beszélték, hogy ezen országba igyekezett volna kimenekűlni. A kötél azonban elszakadván, a testes ember a várfal alatti sziklára zuhant, oly szerencsétlenűl, hogy egyik lábát kificzamította s tapodtat sem bírt helyéből mozdúlni. Kapunyitás előtt a hajnali czirkáló őrök ott találták őt csaknem félholtan a bástya tövében. Egész életére sánta maradt ezen eséstől.

Forgáchnak e menekvési kísérlete szeget ütött az emberek fejébe, s úgy látszik, gyanút keltett ellene most már magánál a fejedelemnél is. A ki is, mihelyt a tábornok valamivel jobban lőn: biztos helyre, Munkács várába szállíttatá őt, — onnan csak nem fog megszökhetni! Fogságát is szigorúvá változtatták s nagy gonddal őrizték ezentúl. Rákóczi egyszersmind, hogy a fogoly hadvezér ügyet az országtanács s esetleg a hadi törvényszék elé vihesse, — elrendelé, 1707 elején, az adatok gyűjtését perében; tanúkat hallgattatott ki viselt dolgairól, elejtett szavairól, czélzatos beszédeiről, elejétől fogva; tanúkat, kik azelőtt Forgách mellett, vagy vezénylete alatt, környezetében valának alkalmazva. *Ekkor, ily viszonyok között tértek aztán vissza a sok szóbeszédre alkalmat adott koronczai csata ügyére is, az első kérdő pont következtében, mely egyenesen erre vonatkozott.*

Ily czélból, ily körűlmények között hallgattattak ki többek közt *Andrássy István* tábornok is, és a volt titkár *Dobay*.

Ezeket szükséges volt előrebocsátanunk, hogy vallomásaik értékét tárgyilagosan mérlegelhessük. Aminthogy különösen Andrássy vallomásaiban bizonyos animozitást, bizonyos elpalás-

tolhatlan czélzatosságot látunk egykori elbizakodott, büszke előljárója, a most oly szerencsétlen állapotra jutott tábornok ellen, mint majd alább és részben már kísérő jegyzeteinkben is, kimutatandjuk. Azonban ezek mellett is — vagy épen ezekkel együtt — Andrássy nyilatkozatai speciális tárgyunkra, a koronczai harcz körűlményeire s lefolyására nézve nagyon érdekesek, mert ezeket új világításban mutatják, új részleteket tartalmaznak, avagy némely már ismerteket más színben tüntetnek elő. De észrevételeinket czélszerűbbnek tartjuk magának az okiratnak közlése után tenni meg.

I.

Br. Andrássy Istvánt 1707 sept. 14-én, Zemplén vármegye Tőke-Terebes mezővárosában — melynek kastélyában az udvar ekkor az őszi vadászatok kedvéért időzött — Rákóczi egyik udvari bejárója, Görgői és Toporczi Görgey György, mint e czélra kirendelt biztos hallgatta ki, megjelenvén a tábornok szállásán s fölmutatván a fejedelem «compulsorium mandatumát» (kihallgatási parancsát), a mellékelt «de eo utrum punctumokkal» (kérdő pontokkal) együtt. Ilyen kérdőpont, mint a feleletekből látszik, *hat* volt; ma már nem maradtak fenn, de tartalmukra a rájuk adott feleletekből bizton lehet következtetni.

A föltett kérdőpontokra egyenkint megfelelő s Görgeynek tollba mondott válaszpontokban Andrássy «Felséges Urunkhoz és az Méltóságos Confœderatióhoz letett homagiális obligatiója» (hites kötelessége, hűségesküje) alatt vallja, ekképen:

«Minekelőtte azért *az első punctum szerént az koronczai harcz dolgárúl fateálnék* (vallanék)[1]: hellyesnek ítéltem kezdenem fassiómat (vallomásomat) Pér névő (nevű) faluhoz való Haiszter táborának szállásától fogvást.

Midőn azért az koronczai harcz előtt, Győrön alól, nevezett Pér névő falunál lévő tóhoz szállott volna Haiszter: mi is ugyanazon órában, többire (többnyire, nagyobbára) Méltóságos Generális Gróff Forgács Urammal lévő lovas s gyalog hadakkal Szent-Márton

[1]) Tehát az első kérdőpont a koronczai harcz lefolyását illette.

táján lévő hegyek alá szállottunk táborostúl; az megszállás alkalmatosságával az katonaság (lovasság) ellenkezést (csatározást) tévén szüntelen az ellenséggel: azt fölöttébb ellenzette s tiltotta említett Méltóságos Generális Uram.[1]) Béestveledvén pedig, az strázsákat és bizonyos fennálló seregeket fölállítván, az többivel bagázsiánkhoz retiráltuk magunkat az szálló-helyre. Másnap pedig, midőn hajnalodni kezdett volna, maga az Mlgos Generális sátorom mellé gyövén lovon, megszóllíta: ha alszom-é? Melyre felelék, hogy nem; arra mondá: Ez nem jó hely, a hol vagyunk; hanem el köll mennünk. Én már megindítottam az gyalogságot és szekereket, — hanem Kglmed is indítsa meg keze alatt lévő hadakat!

Annyibúl pedig azon hely igen jó volt, hogy Pápa felől, Kemenyesallyárúl és Rábaköz felől hátunk mellett elég élést hozhattak nékönk, az német pedig már eléggé éhezett. A mint is mihent mi azon helyből az német háta megé nyomúltunk: az német azonnal azon helyünkre szállott; mellyel az Győr felől való útját azon németnek szabadossá tettük. Ebben az szegénség (föld népe) semmit nem tudván, az mint az éléssel gyött volna táborunkra: nem minket, hanem az ellenséget találta véle. Azon étszaka pedig megindúlván Generális Uram táborostúl, Koronczóhoz szállottunk, holott is ötöd- vagy hatodnapig subsistáltunk (maradtunk); az német pedig nem messze hozzánk Rábához, Győrön alól szállította táborát.

Az harcz előtt egy alkalmatossággal öszvegyőjtött tisztekől bennünket ő Nga és mindenképpen persvadeálta, hogy egy étszaka az német táborára rajta üssünk; de nékönk az tisztekől nem tetszett, — disvadeáltuk (le iparkodtunk őt beszélni), sőt javallottuk azt, hogy az árpási hidakon menjönk által Rábaközben és ottan nagyobb securitásban (biztosságban) lévén, míg az több (többi) hadak mellénk érkeznek, onnéd is alkalmatossan s bátorságossan tartóztathatjuk az ellenséget. Sőt két-három ízben is észrevévén

[1]) Forgách ugyanis, mint az akkori módszeres osztrák harczmódhoz szokott katona, nem kedvelte a magyar könnyű-lovasság portyázó, csípdező, az ellenséget folyvást apró csapatokkal nyugtalanító harczmodorát; attól is tarthatott továbbá, hogy a kihívó, könnyed csatározás akarata ellenére nagyobb arányokat ölthet s idő előtt csatára vezethetne.

szándékát, hogy meg akar ütköznyi: kértem és mindenmódon disvadeáltam, hogy ne hirtelenkedjék az ellenség megütközésivel, proponálván azt, hogy Felséges Urunk több segítséget ígért mellénk, Károlyi Uram is bizonyosszámú haddal Szigetközben költöznek hozzánk által, — ezek velünk megegyezvén (egyesülvén), azután az üdő és alkalmatosság az harczolást megmutatja.

Mindazonáltal ő Nga az sáron (Bakony-folyáson) csak általrendelte az lovas s gyalog seregeket és álgyúkat, hátrahagyván táborhelyen szekereket és sátorokat; az hol majd harmadnapig mind úgy voltunk. Az harcz előtt való nap pedig sokáig maga egyes-egyedül Oberszter Viarddal discurált ő Nga;[1]) és azután egynihány órák múlva azt kezdette beszíllenyi, hogy Komárom felől valami ráczság akarna némettel megegyezni,[2]) és annak eleiben (akadályozására) köll küldenyi; az minthogy azonnal az előbbkelő tiszteknek parancsolt, hogy minden seregből (századból) *válogatott fegyveressebb és paripássabb öt-hat katonát*[3]) rendeljenek, Ebeczky István Uram mellé. A minthogy — az közönséges hír szerént mintegy hét- vagy nyolczszázad magával — azon estve meg is indúlt ő Kglme. Vacsorán pedig más főtisztekkel megmarasztott ő Nga. Ezek alatt Kéry János névő Gróff is onnan felől

[1]) De Viard, lotharingiai nemes, ekkor ezredes, kevéssel utóbb már tábornok, a cs. hadsereg legvitézebb lovas-vezéreinek s a leglovagiasb cs. főtiszteknek egyike vala. Forgách, kinek azelőtt jó pajtása volt, távcsővel megismervén őt Heister előhadai között, jelt fuvatott és Viardot barátságos beszélgetésre kéreté. Összementek s egymást nyájasan üdvözölve, sokáig beszélgettek. Ez a magyarok előtt szokatlan dolog gyanút ébresztett Forgách ellen saját pártfelei között. Pedig mint Viardnak e beszélgetésről katonai becsületszavára leírt s Heisternek és a bécsi udvarnak beadott jelentéséből kitűnik: Forgách ellenkezőleg, a cs. udvar, sőt maga Leopold császár ellen igen elkeseredett nyilatkozatokat tett előtte, s kemény, állhatatos kuruczként viselé magát. (*Viard jelentése, számos példányban.* Két, egykorú példánya gyűjteményemben is.) Egyébiránt Forgách beszélgetése Viarddal nem a «*harcz előtt való nap*», hanem — mint Viard jelentéséből kiderül, — harmadnappal előbb, *június 10-én* történt, a császáriak gyirmóti tábora és Koronczó között.

[2]) Rácz- és labanczság; de ezt Forgách hadi foglyaitól, nem Viardtól tudta meg. (L. alább, Dobay vallomását.)

[3]) Ez is mutatja, mily hiányos fegyverzetű vala Forgách újoncz hada.

érkezett volt ő Ngához és vacsorán jelen volt.[1]) Midőn vacsora alatt lettünk volna, érkezik Mlgos Generális Károlyi Uram embere (Tallián Ádám), ki által jelentette, hogy már érkezik ő Kglme (Károlyi) is, *és ha kívánja ő Nga: azon étszaka az táborára érkezik.*[2]) Arra Mlgos Generális Forgács Uram kérdést tészen: *ha bégyőjjön-é, vagy nem?* Némellyek Tiszt Uraimék közűl javallották, *hogy ne győjjön,* mert az (Károlyiféle) katonaság elfáradott, étszaka béérkezik, semmitsem talál magának és lovának az táboron; hanem alkalmatossabb lesz, ha kinn hálnak *és jó hajnalban győjjenek közénkben.* Melynek is azonnal annuált (igazat adott) megírt Mlgos Generális Uram,[3]) és mondja: Lűttessük (lövessük) meg az örömét ennek az jó hírnek! Az mint is megparancsolá, hogy sütegessék ki az taraczkokat; mellyeket kisütegettetvén, azon sütegető pápai pattantyús, — a mint magam adjutantja Lukács János, Felséges Urunkhoz és az Mlgos Confœderatióhoz való letett hiti szerént, említett Kglmes Urunk ő Felsége főember-szolgája Nztes Vzlő Görgey György Uram ő Kglme jelenlítiben referálja, hogy azon pattantyús szájából hallotta volna, — fölment azon estve Forgács Uramhoz és kérdezte: ha az taraczkokat megtöltsék-e? Az melyre említett Mlgos Generális Uram mondja, hogy *nem;* és úgy *az harcznak is töltetlenül vitték.* (???)[4])

[1]) L. gr. Kéry levelét gr. Pálffy Miklóshoz, idézett közleményünkben, 455. l.

[2]) Ez merőben új dolog, és nyilván az ütközetből, mint tudjuk, elkésett Károlyi mentségére gondolta ki Andrássy. Károlyi ugyanis e vallomások idejében hatalma teljes fényében állt, míg Forgách várfogságban sínlődő, súlyosan vádolt rab vala. E kettős körűlményhez vetve az ezután nehány év múlva a leggaládabb módon árulóvá lett Andrássy István jellemét, — e vallomásának értékéhez nem kell commentár.

[3]) A szem- és fültanú s ez ügyben teljesen érdekeletlen gr. Kéry János ezt másképen tudja; az ő tudósítása szerint ugyanis Forgách a tüstént útnak indított Rátky Dániel ezredestől azt üzente Károlyinak: «*Meg ez éjjel általtakarodjék* (a Rábán), *és szálljon Koronczóhoz!*» (U. o. 455. l.). De ha szintén amúgy intézkedett volna is: akkor sem *őt* terhelné a felelősség, hanem az ezt javalló tiszteket. Egyébiránt maga Andrássy is bevallja Forgách azon rendelkezését, hogy Károlyi «*jó hajnalban*» jőjjön be a táborra; a mit Kéry más szavakkal ekként fejez ki: «holnap pediglen *igen korán* jőjjön az táborra». Mit azonban Károlyi tudvalevőleg nem cselekedett meg.

[4]) A tűzérnek ezen idétlen pletykája teljes hihetetlen. Különben, az

Másnap pedig, midőn már viradni kezdett volna, csak lármánk esik, hogy: *Lóra! lóra! mert gyün a német!* [1]) A mint is valójában, rendelt (fölfejlődött) seregekben, igen lassan nyomakodott felénk. A mi hadunk is harmadnaptúl fogvást a sáron túl hevervén, seregek szerént lóra űlt, kiállottunk és Generális Uram parancsolatja szerént az gyalogokkal és taraczkokkal az ellenség felé ügetést és vágtatvást megindúltunk. Azalatt ottan-ottan (olykor-olykor) megállított bennünket, (hogy t. i. kifújhassák magokat s erőt ne veszítsenek). Azalatt egy kevés megállás után esmég (ismét) megindúlván ügetvést-nyargalvást az ellenség felé, történék, hogy jobbszárnyára — az hol voltam — odafordúlt ő Nga; látván pedig magam, hogy az katonaság igen maradoz az völgyeken és dombok körűl, az seregek is ritkúlnak: ő Ngához rugaszkodom (nyargalok) és mondom: Miért nem köll bévárnunk Generális Károlyi Uramot? Melyre felele ő Nga: Tudja ördög, — avagy: vigye ördög, — ha nem gyön!... Azzal csak elrugaszkodott tőlem. [2])

Újobban megindítván bennünket, úgy annyira, hogy már közel vagyunk az ellenség előtt, újobban felénk (t. i. a jobbszárny felé) gyövén ő Nga, azt kérdi az katonáktúl: Megharczoljunk-é? *Legfölebb négy-öt katona szavát hallottam, a kik mintegy ímmel-ámmal mondották, hogy meg!* [3]) Azzal kardot rántott és rántatott,

ágyúkat megtölthették még reggel, — sőt felvonulás után is. Egyébiránt szó sincs róla semmi egyéb forrásban, hogy a kurucz ágyúk ne lőttek volna; ellenkezőleg a mellékletben közlött egykorú csatakép mindkét fél ágyúit teljes működésben tünteti föl.

[1]) Talán csak Andrássy ébredt föl ily későn a lármára. Mert hiszen Kéry jelentéséből tudjuk, hogy Forgách hajnalban előbb a *készülőt*, aztán a *felülőt* annak rendi szerint megfuvatta a táborban, — s maga még az érkezettnek vélt Károlyi elé lovagolt, míg a had rendelt seregekbe áll.

[2]) Ekkor már, — a fölfejlődött ellenséggel szemben — nem is várakozhatott többé Károlyira.

[3]) Ez csak alkalmi, ismételt megkérdezés volt immár; mert, mint Dobay László alábbi vallomásaiból kiderűl, a tábornok *már előbb* megkérdezé a hadakat, s ezek unszolák őt a megharczolásra, — a mint ezt maga is Forgách már közlött leveleiben állítja. Szóval, Andrássy ezen állításának is minden kifejezése elárulja a czélzatosságot, úgy igyekezvén feltűntetni a dolgot, mintha Forgách kedvök ellen, mintegy kényszerítve vitte volna csapatait csatára.

persvadeálván, hogy *az német ellen nem puskát, hanem kardot fogjanak.*[1]) És újobban megindítván bennünket, *maga más szárnya fele nyargalt,*[2]) az holott is Barna Miklós secretáriusom látta, — az mint megírt Kglmes Urunk ő Felsége főembere jelenlítiben hiti szerént referálta, — hogy akkor Generális Uram kardot rántván, az kardjának vékonyabb avagy hegyes vígit fogta és fölemelte, bíztatván harcznak hadainkat. És midőn már annyira mentünk volna, hogy az ágyúkat is hozzánk sütögette az ellenség: újobban kiáltatja, hogy megálljanak![3]) Aminthogy meg is állottunk; és tovább semmi úton-módon az katonaságot az ellenségnek meg nem indíthattuk,[4]) noha maga is ő Nga eleget bíztatta.

Így a mi hadunk is (*a jobbszárny?* mert a *közép* előretört) csak az német előtt állván, az oszló katonákat tisztekül igyekeztük seregekre hajtanyi. Azalatt az ágyúkkal szüntelen csak vesztegettek bennünket és az kirendelt német compániák közül is öt-hat dragonyos ki-kiléptetvén, czélynak-czélynak vévén az seregeket, úgy puskázott közénkben circiter (körülbelől) egy óráig. Ezalatt Generális Uram akkori magam ezerit a vicémmel (alezredesemmel) es gyalogsággal eléhozván, az seregeink elé állította *és a gyalogsággal tüzet adatott a németre;*[5]) de az taraczkjaink elől még csak az *marhákat is* ki nem fogták.[6])

Ezután csakhamar az ellensígnek a lovassa seregenként

[1]) Természetesen; ugyanis Forgách nagyon jól tudá, hogy a pontos lőfegyverekkel fölszerelt s kitűnő tűzfegyelmű cs. sorhad ellen ő, még gyarló puskákkal is hiányosan ellátott csapataival tűzharczban nem versenyezhet, hanem az ő főereje ellenök *a kardban, a lovas-rohamban áll.* Igen helyesen, ezt akará tehát érvényesíteni.

[2]) Ez lesz a Kéry által említett, 6—7000 emberrel való megkerülés.

[3]) A míg t. i. a már mondott megkerülő oszlop az ellenségnek hátába ér és azt megcsapja. Rendelkezései szerint ekkor kell vala az általános rohamnak megindúlni minden oldalról.

[4]) Ezen állítás valóságát Forgách levelei is igazolják.

[5]) Íme tehát, kisebb fegyvernemével, a gyalogsággal tüzeltetett Forgách, csak fő fegyvernemét, lovasságát utalá a kardra. Ennek hitvány, kurta karabélyai úgy sem sok kárt tehettek volna az ellenségben.

[6]) Föntebb azt írá, hogy a taraczkokkal «*ügetést és vágtatást*» indúlának az ellenség felé: lovaknak kellett tehát azokba fogva lenni, nem marháknak. Ennyire ellentmondó és megbízhatatlan tudósítása az ágyúkról.

nekünk indula, és midőn a lövést reánk s gyalogságra elkezdette volna, — csak megindula az had a német előtt; melynek is nagyobb részét az ott lévő sáros rétnek hajtá, holott is nem kis veszedelem volt; úgy, hogy a mint Győrből gyött személyeknek relatiójából értettük, *ezer s hatodfélszáz emberünk maradt mezőn.* [1]) Sőt, az mint Sándor Uraiméktúl [2]) hallottam, hogy az mely hadak étszaka Pratsofftban (készenlétben; Bereitschaft) szoktak volt az német ellen fölállanyi: azon étszaka azok is az táborra revocáltattak, (hivattak be). [3])

Magam az szaladás alkalmatosságával utólértem Mlgos Generális Eszterházy Antal Uramat; Pápáig együtt utazván, javallottam, hogy ott subsistáljunk (maradjunk) és az eloszlott hadakat oda gyűjtsük, — a mint ő Ngának is tetszett, azonnal resolválta is arra magát; jól is lett volna, *mivel a német az harczhelynél tovább nem ment.* [4]) De csakhamar maga Generális Forgács Uram ő Nga érkezvén közénkben, [5]) csak nem engedte, hogy ott maradjunk, hanem

[1]) Íme, ezen, a legközvetlenebb kútfőből merített adat (mert az elesetteket a győriek takarították el), fényesen igazolja a 457. lapon olvasható amaz állításunkat, midőn okadatolva írjuk: «És így *bőven számítunk*, ha az elesett lovasokkal együtt a kuruczok összes halottainak számát Koronczónál, *kerekszámban 2000-re becsüljük*». Jól következtettünk tehát, hogy «*bőven számítunk*»; mert ímhol, az elhullottak száma még 450-el kevesebb vala 2000-nél. — Más egykorú följegyzés szerint a győriek 1678 magyar ruhás hullát számláltak meg a csatatéren: azonban ezek között valának a kuruczok kardjaitól elesett horvátok s ráczok is, kiket szintén magyar egyenruháik miatt a miéinktől megkülönböztetni nem lehetett. Így tehát ezeket betudva, összevág Andrássy adatával. Azért a koronczai harcz mégis egyike marad a kuruczvilág véresebb ütközeteinek.

[2]) *Sándor László* ezredes, pápai kapitány, továbbá testvérei, *István* és *Ferencz* alezredesek.

[3]) Ez megint újabb gyanúsítás akar lenni Forgách hűsége ellen.

[4]) Ennek oka kettős lehetett; 1. a cs. hadsereg a heves és hosszas harcz miatt maga is ki vala merűlve, s 2. attól tartott, hogy a csatatérre későn érkezett Károlyi pihent hadaitól, ha üldözésbe vegyűl, hátba fog támadtatni. Bizonyos ez adatból továbbá, hogy az üldözés igen lanyha volt: legfölebb csak az épen nem rettegett rácz könnyű-lovasság száguldott a visszavonúló kuruczok után.

[5]) Andrássy itt önkéntelenűl bevallja, hogy Forgách *a futáskor leghátúl maradt*, hátrább mint vezértársai.

magával elvitt, vévén útját Sárvár felé,[1]) adván elindulásának okát, hogy utánnunk gyöhet az rácz: illetlen lesz, ha hajtogatnyi fog bennünket! Én azon utbúl elkíredzettem Duna felé az hadak után; de a mint közönsígessen azután *hallottam*: ő Nga Sárvárrá bémenvén, veradtig tánczolt[2]); mellyen azon egész föld népe megütközött és ő Ngától elidegenedett.

Annakutánna hallottam azt is, sőt Sümeg várát az Isten kézhez adván, az érsek (gr. Széchenyi Pál, kalocsai érsek s veszprémi püspök) atyjafiai is confirmálták, hogy midőn az armorum suspensiót (fegyverszünetet) az udvar akaratjábúl Lamberg (I. Lipót ministere) az Mlgos Érsekkel folytatták (tárgyalták) volna: akkor Sümegen lévén Lamberg, Mlgos Generális Uram is odamene az ersekhez, (június 17-én; l. ekkori levelét, 451. l.), publice az asztal felett Generális Uram kérdezte volna Lambergtől: Quomodo placet Cæsari nosta pugna? (Hogy tetszik a császárnak a mi hadakozásunk?) Lamberg felelte volna: Sua Maiestas non delectatur in effusione Christiani sanguinis. (Ő Felsége nem gyönyörködik a keresztyén vér kiontásában.) Az érsek pedig arra így felelt volna: Úgy placet, hogy *Gróff Uram* (már mint Forgách) *megígírte volna az császárnak (!!), hogy az magyart négyszer-e, vagy ötször megveréti;* már egyszer megvagyon, — de az többi hátra!...[3])

Ugyanazon campániában (hadjáratban) egy alkalmatossággal együtt lévén ő Ngával az sátorban csak ketten, a németekre zúgolódván, azt mondá, hogy: Illyen adta, teremptette németje, mint s hogy bánt velem, — holott *az én familiám az Austriai Ház fejiben már kétszer adta az magyarországi koronát!*[4]) Ezek után nem tudom mennyi üdővel a német táborrúl egy tiszt szol-

[1]) Sárvárhoz a Károlyival való egyesülés miatt ment, mint azt ezen tábornokhoz Vathról június 13-án intézett levelében megírja. (L. 447. l.).

[2]) E hallomásból merített hír ismét vád Forgách ellen és ennek czélzatos befeketítésése. Mert víg ember volt ugyan: de ilyes tőle még sem telhetett ki; vagy, ha tette: bizonyára szándékos tüntetésből tevé, hogy vígságával vereségét leplezze.

[3]) Ez is szép rágalom Forgách ellen, a jámbor öreg érsek szájába adva, — igaz, hogy csak «*volna-volná*»-val.

[4]) E szavakat Andrássy a jegyzőkönyvbe feltűnő nagy betűkkel íratta, hogy Forgáchnak még a familiáját is gyűlöletessé tegye Rákóczi előtt.

gája elszökvén, — a mint jut eszemben, nem fogott német nemzet lennyi, — examinálván egyről is, másról is, magamnak referálta, hogy midőn az harcz előtt a megírt mód szerént Pér nevő faluhoz szállott volna táborostúl Haiszter és az tisztjeivel vacsorált volna, fölöttébb nagy szomorúságban voltak; de ugyanazon vacsorája fölött hozának mintegy két újjnyi levelecskét Haiszter kezihez, mellyet megolvasván *Haiszter*, öszvecsapván kezeit, vigadnyi kezde és a mellette lévő tisztnek adta keziben, *maga pedig Generális Forgács Uram egíszségiért köszönt egy pohar bort.* (??!!) Ezen szökött német szolga pedig, midőn ezek történtek volna, akkor az urának háta mellett szolgált.» [1])

Eddig a koronczai csatára vonatkozó kérdőpontra adott vallomás. — A második kérdőpontra nézve Andrássy Forgáchnak 1705-iki erdélyi és 1706-iki rábaközi hadjáratai közben a tábornok körűl megfigyelt tapasztalatait mondotta toll alá. Ezek tárgyunkra nem tartoznak; hanem Forgách általános jellemzését illető némely tételeikre alább ki fogunk terjeszkedni. A harmadik pont az Esztergom fölmentését czélzó pozsonyi tervezett bombázásra vonatkozik; ezt is érintendjük majd kivonatosan. A negyedik és ötödik pontokban nem foglaltatik semmi lényeges; csupán a negyedik kérdőpont tartalmára vet a válasz némi világot, a mely szerint Forgách azzal is vádoltatott némely gonoszakarói részéről, mintha pozsonyi expeditiója idejében gr. Starhemberg cs. fővezérhez titokban «leveleit vagy embereit küldözte volna». De Andrássy — ki ekkor Dunántúl volt — nem tud, nem vallhat erről semmit.

Végre a hatodik és utolsó pont ismét Koronczóra vonatkozik.

«*Ad 6-tum.* Az koronczai harcz alkalmatosságával, úgy másutt is, Mlgos Gróff Generális Eszterházy Antal Uram ő Nga is jelen lévén, úgy sárvári vígasságában is, (?) ő Nga is jó tanú lehet mindenben, úgy Brigadéros Ebeczky István Uram, és akkori secretáriussa (Forgáchnak) Dobay László és komornik-inassa Koromzay, úgy Hangossy Imre akkori Generál-Adjutantja.

[1]) E nyilvánvaló képtelenségnél Andrássynak Forgách elleni elfogúltságára nézve jellemző, hogy tábornok létére nem átallá egy hitvány szökött tisztiszolga hazug fecsegését komolyan jegyzőkönyvbe dictálni.

Mindezeket, az mennyire az üdőnek elmúlása eszemben juttathatta, fateáltam és vallottam.»

Következnek az aláírások:

«Fölséges Urunk hadainak Generális-Főstrázsamestere és egyik reguláris ezerének Colonellusa:

Andrássy István m. k. P. H.

Coram me Georgio Görgey de Eadem et in Toporcz, altænominatæ Suæ Serenitatis Principalis et Ducalis Aulæ Familiari et præsenti negotio Deputato Commissario m. p. P. H.»

Kívül: Forgács Simon Úr iránt való Inquisitio.

(Eredeti, három összevarrt íven, ívrétben, sajátkezű aláírásokkal s ép, piros gyűrűpecsétekkel. Gyűjteményemben.)

II.

«Én alábbírt *(Dobay László)* kínszeríttetvén Méltóságos Vezérlő-Fejedelem Kegyelmes Urunk ő Fejedelemsége compulsorium parancsolatja mellett, Nztes Vzlő Farkas Mihály és Benyiczky Gábor Generál-Auditor Uraimék ő Kglmek által, Mlgos Generális Gróff Ghímessi Forgách Simon Uram ő Nga ellen való fassiókra (vallomásokra), az előmben terjesztetett punctumokra vagyis kérdésekre, felülemlített Kegyelmes Urunk ő Fejedelemségéhez tartozó hűségem s igaz lelkiismíretem szerint, — a mennyire azok eszemben juthatnak s constálnak (tudva vannak) előttem, — ezeket vallom és fateálom.

Ad primum. Midőn az koronczói harcz esett, az akkori dunántúli expeditió alkalmatosságával continue (állandóan) Mlgos Generális Uram mellett secretáriuskodtam; jut eszemben, hogy midőn az ő Nga commandója alatt való hadak *resolválták volna magokat az harczra, sőtt* — minekutánna négy vagy öt nap kísírgettük s csapdostuk volna az ellenséget, — *némely akkori tisztek mintegy urgeálták* (sürgették) *volna is ő Ngát:* [1]) megszállván Haiszter táborostúl Győr elein s a mieink szemerei vagy koronczói

[1]) Íme Forgách állításainak igazolása, hogy t. i. a hadak és hadi tisztek magok kívánták, sőt sürgették a megütközést!

mezőben, egy sáros tó megett, úgy, hogy circiter félmélföldnyi distantia lehetett a két tábor között; csudálkozván az Mlgos Generális: mire nézve subsistált (szállott meg) azon helyben Haiszter? midőn elfogattatott raboktúl értette volna, hogy harczhoz készűl s az esztergomi, komáromi labanczokat várja magához: igenis, commendírozott ő Nga — ha jól jut eszemben, úgy tetszik, Ebeczky István Urammal, — a mint én akkor érthettem, circiter 3000 emberből [1]) álló portát Győr felé, hogy mind azon Esztergam- s Komáromtúl jövő labanczokat s mind Haiszter táborárúl Győr felé szüntelen föl s alá járó ellenséget impediálhassa (megakadályozhassa); s voltak apró porták is a győri szőllők felé s a merre a német futrasírozott, (takarmányozni járt). De minthogy azon harcz mindjárt regvel kezdődött, bizonyossan nem tudom: azon regvel küldetett-e el Ebeczky István Uram azon portával, vagy sem? Úgy tetszik ugyan, hogy az harcz előtt való nap; az jól jut eszemben, *hogy az harczra Ebeczky Uram reá nem érkezhetett, hanem midőn már szaladtunk, a szaladásban egyezett meg* (egyesült) *velünk.* [2])

A mi a vigyázást illeti, jut eszemben, hogy azon tó előtt — mely megett a táborunk feküdött — az ellenség felé *éjt-nap három-három ezer lovast Paratsaftban vagyis készen tartott ő Nga, tábori főstrázsamestereknek az istrázsákra való vigyázás iránt parancsolt, s maga is gyakorta járta az tábor körül lévő istrázsákat;* [3]) s tudom, egyszer kinn lévén ő Ngával midőn az istrázsákot járta, ugyan az harcz előtt való nap, egy lovas hadnagy — kinek micsoda neve s hová való volt, nem reflectálhatom magamat, (nem emlékezem) — istrázsán lévén, kizaboláztatván mind maga s mind mellette az istrázsán való katonák lovait, fűre bocsájtotta és gyalog præsentált fegyvert (tisztelgett) ő Ngának: azon vígyázatlanságáért annyira

[1]) Andrássy szerint csak 7—800 emberből; és ez látszik valószínűbbnek.

[2]) Itt vagy valami tévedésnek kell lenni, vagy emlékezete hagyta cserben Dobayt. Kéry ugyanis mint fültanú idézi Forgách szavait, midőn a csatavonalak felállításakor *Ebeczkyt a balszárny vezényletére rendelé*, (456. l.) s egyéb források is említik, hogy a balszárnyat e dandárnok vezette. Vissza kellett tehát már a portáról a harcz előtt érkeznie. Azért a futás közben hozzácsatlakozhatott a vezérkarhoz; egyik a mást nem zárja ki.

[3]) Íme Andrássy idevonatkozó állításainak részletes, élénk czáfolata!

excandescált (megharagudott, Forgách), hogy pisztolyt rántván hozzája, csaknem fejiben sütötte; de attúl mégis tartózkodván, árestomban tétette. S mihelyt regvel idein hírűl hozták ő Ngának, hogy Haiszter tábora pagázsiája (málhavonata) Győr felé takarodik s a tábor penig rendelt seregekben áll, — szintén akkor parancsolván nékem az kalocsai érsek levelére adandó válasz iránt, — mindeneket félretévén, *azonnal az egész táboron felülőt fujatott*, s lóra ülvén maga ő Nga, megparancsolta: azonnal minden ezer (ezred) takarodjék által a sáron. Kik általtakarodván, az egész tábort kirendelte (csatarendbe állítá), s készen voltak, s még ott állottak, tétetett az ellenség circiter száz ágyúlövést. Ezeket jól tudhatják Mlgos Generális Gróff Eszterházy Antal s Andrássy István Uraimék ő Ngok, az kik az harczon jelen voltak.»

Eddig Dobay vallomásaiban a koronczai csatára vonatkozó pont; a többi pontok itt-ott igen érdekes adatait az Andrássyéival párhúzamosan ismertetjük. A végső kérdőpontra nézve: kiket tudna még tanúkúl megjelölni? a volt hadi titkár így felel:

«*Ad 7-mum.* Kik lehetnek tanúbizonyságok? felűl alkalmasint megneveztem (t. i. Koronczót illetőleg Eszterházy Antal, Andrássy és Ebeczky); tudhatnak fateálni ezek iránt (még) Hangossy Imre Oberst-Laidinant és Kardos István, Pataky Sámuel Generál-Adjutánt Uraimék. De cætero diversis vicibus (egyébiránt különböző alkalmakkor) sok rendbéli Tiszt Uraimék lévén ő Nga commandója alatt: ki tudhatna valamit fateálni (vallani) ezeken kívűl? nem reflectálom magamat.»

Következik a zárpont: hogy mindezeket a fejedelemhez való igaz hűsége és lelkiismerete szerint vallja, — s utána a kelet: «*Datum Kis-Libercse* (Nógrádban), *25. Martij 1707*».

(Dobay László sajátkezével írt eredeti fogalmazata gyűjteményemben.)

Mivel pedig a koronczai harcz, mint íme a tanúvallatások kérdőpontjaiból is látjuk, szoros kapcsolatba hozatott Forgách grófnak a bécsi udvari körökkel való azelőtti benső (nevezetesen josephinus) összeköttetései mellett, a sajátszerű viselkedése által, de méginkább szabadon eljáró zabolátlan nyelve, vigyázatlan beszédei miatt, politikai megbízhatósága, sőt hazafihűsége s jellemének őszintesége ellen támadt, vagy számos irígyeitől, rosszakaróitól

támasztott kételkedésekkel, gyanúkkal: szükséges a két tanúvallomásból a tábornok jellemének, hazafias érzületének megítélhetésére vonatkozó adatokat is idéznünk.

Andrássy István vallomásainak Forgách ellen irányzott élét, czélzatosságát, a közlött részekre nézve, azt hiszszük, már kísérő jegyzeteinkkel sikerült kimutatnunk. Andrássy a többi kérdőpontokra toll alá mondott feleleteiben is keresve keresni látszatik az alkalmat, hogy volt följebbvalóját politikai jellem és megbízhatóság dolgában gyanúba keverje s ellene valami kellemetlent mondhasson. Ha valami ilyes természetűt tud, — habár csak négyszem közt mondott bizalmas beszélgetéseit, avagy borozás közt, tréfásan s talán már nem is egészen józan állapotban elejtett könnyelmű szavait is, — el nem hallgatja, sőt bizonyos mohó készséggel tálalja elő. Nem lehetetlen, hogy olykor még élénkebben ki is színezi, vagy tódítja, nagyobb hatás kedvéért. (Ezt ugyan, mert hit alatti vallomásokról van szó, határozottan nem állítjuk: ámbár nagyon föltehetőnek tartjuk oly hitetlen, jellemtelen emberről, mint Andrássy István, a ki még erősebb hűségesküjét is megszegte három év múlva, Lőcsének s azzal együtt fejedelmének és addigi pártfeleinek gyalázatos elárulásakor.)

A 2-odik kérdőpontra vonatkozólag — mely pont, mint Dobay feleleteiből következtethető, Forgáchnak általános politikai elvhűségét, megbízhatóságát illette, — vallomásait Andrássy azon kezdi, hogy midőn Erdélyben szolgált Forgách alatt (1705.), egy alkalommal, a gr. Bethlenek várában Keresden, «csak ketten lévén ő Ngával a palotán, minden ok nélkül előmben áll s azt mondja ő Nga: *Bátya, — csak nem bízom én ezen mi dolgunkhoz!*»[1]) Mire aztán ő, Andrássy — állítólag — azzal bíztatta a pessimista hadvezért, hogy hát majd az Isten megsegít bennünket; lám «micsoda kevesed magával kezdette ezt (a háborút) Kegyelmes Urunk, — már is mennyire segítette Isten! — Tovább is ő Szent Felsége el nem hágy!... Melyre mondá: *Úgy, úgy; magam is csak abban bízom.*» Azután azzal vádolja Forgáchot, hogy midőn őt egy dandárral Arad felé küldötte és neki a rácz őrség Tót-Váradja

[1]) Ezt a mondást ismét feltünő nagy betűkkel íratta a jegyzőkönyvbe Andrássy.

váracskát föladá: Sólymos várát, sőt talán Jenőt, Gyulát, Aradot és Váradot is (!!) mind megvehette, vagy legalább az ostromzárolt Nagy-Váradba az élelmiszerek bevitelét meggátolhatta volna, ha a tábornok több gyalogot küld mellé. De nem küldött, sokszori sürgetése daczára; [1]) sőt Komlóssy Sándor gyalog-ezerét is elvezénylé mellőle Várad felé; melyet aztán az ezen erősségbe élést szállítani törekvő 2—3000 főnyi aradi ellenség utólérvén, «egy nagy lápnak ugratta» s egészen széjjelszóra. A Forgách által megindított segítség — egy dragonyos és egy huszárezred — kerülő-útakon, Zilah, Somlyó felé küldetvén, elkésett; a német bevitte az élést és újból megrakta a már kiéheztetett Váradot. S ezt mind Forgách hanyagsága vagy rosszakarata okozá; mert ő, Andrássy, mind ezeket a várakat meg fogta volna — a rácz őrségek titkos megnyerése által — hódítani, ha a tábornok, a mint kérte, még egypár reguláris gyalog- és lovasezredet rendel vala idejében melléje. Mind e viszonyok hosszas elbeszélésével s irányzotos kiszínezésével Forgáchot kisebbíteni, gyanúsítani, — ellenben önmagát dicsőítni föltünően igyekszik.

E terjedelmes válaszpont további részében Andrássy igen gyanúsan nyilatkozik Forgáchnak a Nagy-Szebenbe szorított és ott szorosan körűlzárolt gr. Rabutin cs. tábornagygyal folytatott érintkezéseiről, azt írván róla, hogy Harságnál levő táboráról «hol trombitása, *hol Kis Andris inassa által* küldözött Rabutinnak leveleket; *azon Andris inasnak aranyakat is adott Rabutin, a mint magától is hallottam ő Ngától*; — és, ha jól juthat eszemben, — úgy tetszik Rhédey Ádám Uramtúl hallottam, — hogy ő Kglmek (az erdélyiek) közt *nagy suspició* (gyanú) *volt: ha titkon maga is Forgács Uram szemben nem volt-é vagy magával Rabutinnal, vagy tiszteivel?* (!!!) Ő Kglme arrúl bűvebben tudhat».

Hogy az erdélyi urak közűl többen miért nehezteltek Forgách Simonra? valamint hogy Rabutinnal s más cs. vezérekkel — egyébiránt a fejedelem tudtával és engedelmével folytatott — levelezései mily természetűek s tartalmúak valának? mindjárt meghalljuk magától a legilletékesebb tanútól: az e correspondentiákat

[1]) A gyalogság ekkor *Medgyes ostromára*, — mely épen teljes erővel folyt, — kellett Forgáchnak.

szövegezett hadi titkár Dobay Lászlótól. Előbb azonban szóljunk e levelek közvetítőjéről, az Andrássy emlegette Kis András, vagyis *kis Andrisról*, a ki Rabutintól aranyokat kapott, — mert ehhez érdekes epizód fűződik.

Volt Forgách grófnak — a ki mint büszke, dúsgazdag főúr, fényes udvart tartott — egy kedves kis nemes-apródja: olyan 14—15 éves serdülő gyermek; szép arczú, szép növésű, egy szóval: igen csinos, kellemes s a mellett eszes, élénk, bátor fiú. Forgách nyalkán szabott czifra magyar ruhában: ezüsttel gazdagon sújtásozott piros kalpag-, dolmányka- és nadrágban, s apró gyöngyökkel füdzött sárga-kordován deli-csizmácskákban járatta a délczeg apródot, kit az egész tábor a «*kis Andris*», «*Andriskó*», vagy «*Bandika*» néven ismert, s tudták róla, hogy a tábornoknak különös kedvencze. Asztalnál ő töltögette a bort urának, a ki sűrűn szokott koczintgatni, s ha jó kedve kerekedik vala: sokat tréfált, enyelgett Bandikával, — kinek élczes, ügyes, talpraesett feleletein aztán jóízűeket nevettek Forgách és tisztei. Mert a harsági táboron víg élet folydogált.

Egyszer Forgáchnak — midőn hadi foglyok kicserélése ügyében írnia kellett Rabutinhoz, — az az ötlete támadt, hogy, *éppen a gyanú elkerülése végett, ezt az apródkát fogja beküldeni Szebenbe a levéllel.* Ennek, mint gyermeknek, a szemeit sem fogják talán — már csak szégyenből is — bekötni, nehogy még az ilyen apró katonácskától is félni látszassanak; a kis Andris pedig ügyes, szemes, eleven, ritka értelmes fiú létére, sok hasznos tudnivalót kilát hat s hírűl hozhat. Bandika, a ki nagyon szerette volna már Szeben városát belőlről is meglátni, nagy örömmel vállalkozott a levél bevitelére. Nem íjed ő meg Rabutintól, akármilyen mordképű is! Így is lőn. A kis apród a vele küldött trombitással a szebeni kapu előtt jelt fuvatván, elmondá németül — mert e nyelvet jól birá — a cs. őrségnek, hogy mi járatban van, fölmutatta gr. Forgách levelét a cs. fővezérhez, s részére kiállított igazolványát. Az irományok rendben lévén, a fiút bebocsátották s az inspectiós tiszt azonnal elkísérteté a főparancsnoki palotába. Bandika szerencsés órában érkezett. Rabutin du Bussy tábornagy ebéd végén, asztalánál ült még, vígan poharazva tiszteivel; s a különben zordon, rideg, mogorva és kegyetlen ember most épen vidám kedvében volt. A viruló

arczú, fényes, piros magyar öltözetű, cziffra ezüstsújtásokkal tündöklő fiú, délczeg tartással, bátran lépett a nagy ebédlő-palotába: nem jedt meg a sok német tábornok, törzs- és főtiszt láttára. Biztos léptekkel haladt az asztalfőn ülő marczona Rabutin elé, és ott illő reverentiát tévén, katonásan tisztelegve megállt; csengő hangon, jó németséggel elmondá mondókáját, megnyerő, élénk tekintetével folyvást a hatalmas úr szemeibe nézvén nagy bátran. Azután ura levelét kecses meghajlással átnyújtá.

A cs. tábornagy e katonás gyermeket nagyon kedves kis követnek találta; megtetszett neki mosolygó, üde arcza, nyalka öltözete, deli tartása, s bátor, biztos, mégis kifogástalan illemű föllépése, beszéde. E kedvező benyomás a tábornok viseletéből azonnal nyilvánúlt; mert a mint Forgách levelét elolvasá s az írandó válasz iránt titkárának utasítást adott, — míg a választ megírnák: Rabutin nyájas arczczal beszélgetni, tréfálódzni kezdett a kis kurucz katonácskával; majd, mondván, hogy az útban bizonyára megszomjazott, — ezüstserlegben bort nyújtatott neki. Bandika mély meghajlással köszöné meg a nagyhatalmú német úr kegyét, s erre a serleget — a lelkesedés hevétől kipirúlt orczákkal — ily felköszöntéssel itta ki, a mint Forgách asztalánál tanúlta:

«*Vivat Serenissimus Princeps Rákóczi!!*»

A császári tisztek reábámultak a gyermekre s összenéztek; Rabutin pedig elmosolyodott. Ha férfi merészelte volna ezeket mondani ő előtte, az ő asztalánál: jaj lett volna annak!... De egy lotharingiai lovag, mint ő, hogy tehessen bántást egy — *gyermeken*, a ki még hozzá a hadi jog által védett küldöncz is?! Nem bántá tehát csak egy megriasztó szóval sem; ellenkezőleg, — most még jobban megtetszett neki ez a vakmerő, s mégis illedelmes kis ficzkó. Tovább enyelgett, tréfált tehát vele, — mint akár csak Forgách; s az élénkeszű fiú talpraesett válaszaitól megnyeretve, tőle kitelhető nyájassággal, félig tréfásan, félig komolyan fölhívta és bíztatta Andriskót: Ne térjen vissza a táborba, — maradjon itt Szebenben, — szolgálatába fogadja; majd meglátja, milyen jó dolga lesz őnála!... De Bandika nagybátran megfelelt:

«*Nem maradok biz én, mert én magyar fiú vagyok. Mink magyarok országúl fegyvert fogtunk a német ellen: én sem szolgálok tehát németet, akármilyen jó dolgom lenne is!...*»

A zor dcsászári fővezér fölnevetett a fiú válaszára, s tiszteihez fordúlva, így szólt:

«*Hallottátok, urak? . . . Nos, hogyan bírjak én ezekkel a rebellis magyarokkal, mikor még a magyar gyermek is ilyen nagy kurucz! . . .*»

Ezzel, urához való hűségéért s szókimondó bátorságáért megdícsérvén Bandikát, két aranynyal megajándékozá és visszabocsátá a válaszszal. Bandika aztán a harsági táboron dicsekedve beszélé el Forgáchnak és vezérkarának: milyen nagy barátságba keveredett ő Rabutinnal, s büszkén mutogatta aranyait. Egyszersmind, mint afféle szemfüles lurkó, elmondá Szeben várában tett, nem megvetendő észleleteit.

Forgáchnak annyira tetszett ez a tréfa, hogy tüstént megírá azt magának a fejedelemnek. És ha ezentúl valami dolga akadt Szebenben: mindíg a kedvencz kis apródot küldé be levelével. Bandika mindannyiszor ügyesen végzé dolgát, s valahányszor ott járt, mindenkor megkapta Rabutintól a maga aranyát.

Nos, hát ezt az ártatlan, kedves történetkét iparkodott a lőcsei árúló oly gyanús színben föltüntetni vallomásaiban! Hogy pedig mit tartalmaztak Forgáchnak Rabutinhoz s más cs. tábornokokhoz küldött levelei, arról e levelek fogalmazója, Dobay hadi titkár, ekként vall:

«*Ad punctum speciale.* Miólta Urunk hűségin vagyon Mlgos Generális Uram ő Nga: az ellenség részirűl a minémű commandókkal s várbéli commendánsokkal volt dolga, úgymint Rabutinnak — még Erdélyben létekor, — váradi, aradi, szathmári etc. commendánsoknak s Pálffynak iratott s írt; — de úgy tudom, azoknak valóságos párjait (másait) *mindenkor* vagy Kegyelmes Urunknak, vagy Mlgos Bercsényi Uramnak ő Ngának megküldötte, s inkább *vagy capitulatio, vagy rabok* (hadi foglyok) *dolga iránt volt*; de, hogy *más, ezen* (hazai) *ügynek ártalmas correspondentiákat akár levél, akár más által folytatott volna, nem tudom, nem is hallottam*».

Hogy továbbá az erdélyi urak közűl miért nehezteltek némelyek Forgáchra? azt Dobay László így magyarázza meg:

«Tudom, hogy az erdélyi urakkal vissza volt ő Nga, de — a mint én csekély elmém szerint általláttam, — vagy az hadak intertentiója (élelmezése), vagy puskapor s más necessáriumok defectusa

(szükségletek hiánya), s egyéb, az ország szolgálatjához szükséges s kitelhető állapotok fogyatkozása miatt. Az hadakot is hol keményebben, hol módjával alkalmaztatta, az időhöz képpest; az excessusokat (kihágásokat) eléggé tilalmazta, és többire (többnyire) a hova orderezett (rendelt) valamely hadakat: az orderben feltétette az commendánsnak, hogy excessust ne engedjen követni, mert ha mi panasz érkezik: az ő sajátjából tétet ő Nga satisfactiót (kárpótlást). A hol valami rabot (hadi foglyot) hozott valamely katona: egy-két aranynyal megajándékozta, s azonfölül is az mely tiszt valamit próbált: kit paripával, kit fegyverrel s egyéb portékával megajándékozott; s nem tudom soha, hogy nyereségit vagy fizetését elvonta volna az katonának.»

Mint ebből látjuk, Forgách tehát nemcsak hogy nem hibásan, részrehajlóan, vagy zsugori módon: de egy jó hadvezérhez mindenkép illően, czélszerűen, sőt buzdítólag, nagylelkűleg járt el.

Ám Andrássy még más vádakat is tud fölhozni Forgách ellen; olyakat, melyek talán még élesebbek, mert *személyi természetűek*, nevezetesen a szabadságháború két vezér-egyénisége Rákóczi és Bercsényi kisebbítésére s Forgáchnak állítólag tervbe vett önálló, emezekétől független actiójára czéloznak, tehát egyenesen a fejedelemnek letett hűségeskűje megszegését fogták volna magok után vonni.

Midőn a múlt 1706-ik évi februárban a miskolczi országtanács üléseinek befejezése után együtt utaztam volna ő Ngával Eperjesre s innét Lőcse felé, — vallja Andrássy, — ő Nga «sokféle discursussai közt az sézájában, Felséges Urunkat is előhozván, *hol ambitiosusnak* (dícsvágyónak), *hol fölöttébbvaló pompatartónak mondotta, és hogy az hitiben* (róm. kath. hitvallásában) *levis* (könynyelmű, föl sem vevő) *volna ő Felsége*, nyilvánságosan kedvezvén jobban más religión lévőknek ő Felsége; és ha mi szentek képeit egyszer vagy másszor meglát: *meg szokta csufolnyi* (kritizálni): *kit hogy irták, miképpen irták* (festettek) *és ki micsodás?* [1]) Ejtett olyan szókat is, hogy ha ő Felsége nem volna is: *más is volna, az ki ezen*

[1]) Természetesen; Rákóczi ki az olasz képtárakat ismerte, világot látott s finom műérzékkel bírt, — nem hagyhatta észrevételek nélkül a rossz mázolásokat.

(országos) *dolgokat így, vagy jobban is tudná folytatni és nem cessálná,* (nem hagyná abba)». Továbbá utóbb, a tavaszszal Rábaközben «egynehány rendben, ugyan Csornán előttem és tisztek előtt — a mint eszemben juthat: Bezerédy Imre Uram, Tallián Sándor Uram, (Győri) Nagy János Uram, talán Niczky és Sándor Uraimék közűl is fogtak jelen lennyi, — *nagyon indignálódott ő Nga Fölséges Urunkra és Mlgos Locumtenens* (fejedelmi helytartó) *Generális Bercsényi Uramra,* és láttatott bánni az armorum suspensiót (fegyverszünetet), annyival inkább armistitium (hosszabb fegyvernyugvás) hírit és mintegy injuriose (békétlenkedve, megsértődve) előttünk exagerálván (fejtegetvén), *mint ha ő Ngok a fegyver* (értsd: hadakozás) *dolgát csak ímmel-ámmal folytatnák,* csak subtilizálnak, argumentizálnak, (szőrszált hasogatnak, okoskodnak); úgy, hogy inkább mondattathatnak statistáknak (államférfiak-, politikusoknak), hogysem fegyverviselőknek. Egynihány rendben (ízben) mondotta ezeket. Ezek között ejtett olyan szavakat is: *Ha szintén az Felséges Fejedelem és Bercsényi Uram megcsinálná is az békességet,* — de ha nem jó formában lészen, *ő Nga meglátja: fölbontja és tovább is folytatni fogja az hadakozást.* Ez eránt más alkalmatossággal, csak magánossan lévén ő Ngával, újobban elehozta, *hogy már beszélt is egynihány tiszttel és Györgygyel is ezek eránt;* mely néven értette György Öcsém-Uramat». (B. Andrássy György tábornokot.)

E pontban, — a mely különben Forgáchnak kemény kuruczságát csak megerősíti, — volt valami igaz. A nyughatatlan, hánykódó természetű, büszke olygarchának ugyanis zabolátlanúl eleljárt a nyelve. Azonban, hogy ilyetén beszélgetéseit Forgách inkább csak borozás közben, tréfálkozva ejté el *s nem komolyan értette:* kitetszik Dobaynak ugyane pontra nézve tett következő vallomásából:

«*Ad 5-tum.* Hallottam in privato (magánosan, nem hivatalosan) ő Ngától, hogy eleinte máskint tetszett az Méltóságos Fejedelem ő Ngának; de már most, a mint megösmerte, *soha nem hitte volna, minő ambitiosus, senkivel nem gondol, tanácsát, opinióját* (véleményét) *másoknak be nem veszi, sőtt megcsúfolja, — hanem Méltóságos Főgenerális Bercsényi Uram s a franczia Generális* (XIV. Lajos követe, Des Alleurs őrgróf, altábornagy) *merő praecep-*

torai, s Vay (Ádám, udvari marsal) *Uram is, a mit szeret, véghez viszen ő Ngánál.* Ha csak így lesz, nem várja jó végit a dolognak. Sokan cinciuskodnak ő Fejedelemsége mellett, s azért nagyobb hitelek s meritumok (érdemök) vagyon, mint az ki Örökös-Úr Magyarországban s éjjeli-nappali fáradságát s vérit is nem szánja szabadsága mellett ontani; s ő Nga is egy Úr Magyarországban s itt akárkinek sincs az országban több örökös-jószága, mint ő Ngának;[1]) szabadságáért hadakozik, *senki nem Ura,* maga privatumát (magán hasznát) nem keresi, nem interessatus (érdek-hajhászó), s így a mit hasznossabbnak lát hazája és szabadsága mellett, elköveti. — Ezeket hol s kik előtt beszéllette légyen ő Nga? nem reflectálhatom magamat: mert occasionaliter (alkalom adtán) hol együtt, hol másutt, előttem magánossan is emlegette. *Az Méltóságos Confoederatió ellen hogy szóllott volna, nem tudom*». S általában «hogy *valami dissensiót* (szakadást, pártoskodást) *és izgágát kívánt volna az confoederált hadak és státusok közt szerzeni: igaz hűségemre s lelkemismíretire vallom, észre nem vettem s nem is reflectálhatom magamat*». Tartott ugyan commandója alatt álló tisztekkel: gr. Csáky Mihálylyal, Andrássy István és Pállal, Ebeczky István, Balogh István, Bezerédy Imre, ifj. gr. Barkóczy Ferencz, Réthey György, Géczy Gábor, Török István és több más tábornokok-, dandárnokok- és ezredes-kapitányokkal conferentiákat: de mindig csak a hadi dolgokról, az ellenség ellen teendő hadműveletekről és semmi egyébről, — a minthogy kinek-kinek ordereit én expediáltam. «Az békesség tractája (1706.) ellen penig, hogy azzal biztatta volna az hadakat, hogy ő Nga azután is mezőben (táborba) száll és hadakozni fog, — ezeket vallhatom: Tudom, hogy ezen (1706 iki, rábaközi) expeditió alkalmatosságával lett armorum suspensióját és azután subsequált (következett) *armistitiumot s békesség tractáját igen ellenzette,* és sokszor csak magam, vagy más tiszt Uraimék jelenlétiben is elehozta, *hogy ezen armistitium s békesség iránt való*

[1]) Forgách itt a mágnás-renden lévőket: a grófokat és bárókat érthette: mert a két fejedelmi rangú férfiú, Rákóczi és hg. Esterházy Pál nádor sokkal több jószággal bírt, mint ő; sőt a grófok közül is Bercsényi és talán még Koháry, terjedelemre nézve több jószággal bírtak, — értékre ugyan nem.

tractával csak ravaszkodik a német, hadait az országban nyugtatja s élteti (élelmezteti) *és erejit szaporítja,*[1]) — a mint ezek iránt írt is Mlgos Főgenerális Gróff Bercsényi Miklós Úrnak ő Ngának, — s csudálkozik, hogy ezeket az Mlgos Fejedelem előre nem látja és inkább nagyobb részit hadainak Pálffy ellen oda (túl a Dunára) nem fordítja, a kit erejihez képpest Isten által semmissé lehetne tenni. S emlegette ezeket is ő Nga: Az német állhatatlan és hamishitű, — ha szintén valami békességet csinál is az magyar nemzettel: sokáig nem lesz állandó, megígír mindeneket, de azután meg nem tartja, hanem az Méltóságok (a szabadságharcz főnökei) közül hol egyet, hol másikat nyakon ragadja. S ő Ngának, ha békesség lenne is, nem volna tanácsos Austriához közel lakni: mert csak egy vagy két conversatióban (érintkezésben, beszélgetésben) lenne is némettel, eléhozódna a magyarok dolga: nem állhatná, hogy bele ne garázdálkodna a németben, s valamit találna mondani: mindjárt rebellisnek fognák s nyakon ragadnák s félre tennék.[2]) S ez ilyeneket sokszor *asztal felett is* (vagyis bor között), hol egy, hol más tisztek jelenlétiben emlegette ő Nga, s innét mondotta egynehányszor *nevetséggel*: Ha csak jó békességet nem csinálnak, meg nem tartja, *hanem pusztai katona lesz, s tanál szeginyleginyeket maga mellé,* az kikkel hol egy, hol más városra vagy penig nemesemberhez fordúl, — a mi szüksége lesz, adnak azok,[3]) s mégis ellensége leszen a németnek s infestálni (háborgatni) fogja. S jut eszemben, hogy ezeket emlegette ő Nga Mlgos Generális Gróff Eszterházy Antal, Andrássy István és Pál Uraimék ő Ngok, úgy Ebeczky István, Ocskay, Hangossy Imre s más tiszt Uraimék előtt; az kik in conversatione (beszélgetésben) lévén ő Ngával, *magok is mintegy tréfából mondották*: Jó lesz Nagyságos Uram, — csak rontsuk az illyen-amollyan lelkű németjit!«

És ezen asztal fölötti, tréfás beszélgetésekből akart a jó

[1]) Ebben a következmények tökéletesen igazat adának Forgáchnak.

[2]) Ezen meggyőződését Forgách a bécsi udvarból merítette, melyet nála jobban senki nem ismert.

[3]) Nem hiába jegyzi meg Dobay, hogy ezeket a tábornagy «*nevetséggel*» (tréfálódzva) mondá; mert a fényes várpalotákhoz szokott főúr ilyen «*pusztai katona*»-életre sohasem foghatott volna fanyarodni.

Andrássy István fegyvert kovácsolni a vizsgálati fogságban ülő ellen!

Végre, a mi a Forgáchot legsúlyosabban terhelő *esztergom-pozsonyi dolgot* illeti, arra nézve Andrássy csak ennyit tud:

«Azután, hogy Fölséges Urunk ő Ngát szép armádával és munitiókkal (ágyúkkal) Pozsony megszállására expediálta volna, azon alkalmatossággal ő Nga levelit Rábaközben vévén, parancsolta, hogy Révay (Gáspár, báró) és Orbán Czeller (Czelder) Uram (gyalog-) ezereit általküldjem (a Dunán) ő Nga mellé: *mert ollyan helyre fog szállani, hogy az német futva gyün vissza Esztergam alól.* De azután, a mint hallottam, *a pozsonyiaktúl bizonyos ezer forintokat vett föl ő Nga, s nem oda szállott, hanem valami Cziczerdorff* (Zistersdorf) *nevő város alá,* — mellyel osztán mint bánatott? elfogatott bécsi novellákból (újságokból) is olvastam».

Mennyi s miféle pénz vala az a pozsony-városiaktól nyilvános alku szerint fölvett összeg? — mert hisz a dolog nem titokban történt, — elmondja Dobay a maga vallomásában:

«*Ad 3-tum.* Azon (pozsonyi) alkalmatossággal ő Ngával nem voltam, mivel még az mely nap a német megszállotta Esztergamot: az nap bocsájtattam hazafelé, s mind idehaza voltam, s így bizonyost nem tudhatok; hanem hallottam Generál-Adjutant Kardos István Uramtúl, az ki maga küldettetett volt Mlgos Generális Uram ő Nga által Szent-Györgyben vagy Bazinban, s hozzája jöttek ki Pozsonybúl *Reszler*[1]) másokkal — kiknek neveket nem tudom, — *s úgy egyeztek meg a szőllők megszedetése iránt ötezer rhénes forintokban,*[2]) mely pénzt ki is fizették; kibűl (melybűl) az Mlgos Generális adott Gyürky Pál (vezérőrnagy) Uramnak is 500 rh. frtokat s Ocskay (dandárnok) Uramnak is annyit, s még

[1]) Reszler Farkas pozsonyi híres ügyvéd, előbb gr. Bercsényiéknek is ügyvédje; jó magyar, a ki titokban híreket küldözött ki Pozsonybúl a kurucz tábornokoknak, főként Bercsényinek.

[2]) Ez akkor szokott eljárás volt; a leszüretelhetést a körűlzárolt labancz városoknak, pl. Budának, Esztergomnak, Győrnek, Sopronynak és így Pozsonynak is, bizonyos, kölcsönösen megállapított váltságdíjért engedték meg a kuruczok. E pénz aztán, — melyről nyilt számadást vezettek, — az illető vezénylő-tábornok, tisztek és katonaság között oszlott meg, a hadi nyereség fölosztására nézve megszabott mód és arány szerint.

másoknak (főtiszteknek) is, de kinek mennyit? nem tudom; *de, hogy az iránt múlt volna el Pozsony bombardírozása, — nem hallottam.* Ezt legjobban tudhatja említett Kardos Uram és Ocskay Uram ezerebéli Stupawsky nevű főhadnagy. — Hogy Starmberghez valakit küldözött volna ő Nga: az iránt sem nem tudok, sem semmit nem hallottam».

Mi volt légyen voltaképeni oka annak, hogy Pozsony városa bombáztatását s a vár hadi csellel kézrekerítésének Riviére útmutatása szerinti megkísérléset Forgách, a fejedelem határozott parancsa, írott hadi rendelete ellenére elmúlasztotta?... Mind maig mélységes titok, s tán az is marad örökre, — hacsak az Andrássy István és Dobay László által megnevezett — és bizonyára szintén kihallgatott — többi tanúk valamelyikének vallomásai föl nem derítik valaha, ha ugyan még előkerülnének. Mert több tanúvallomást Forgách elfogatása és pöre ügyében, e most ismertetett kettőnél nem ismerünk, nem is tudjuk, hogy fönmaradt volna. Annyi bizonyos, hogy azzal az 5000 frt szüreti váltságdíjjal — melyet még, mint látjuk, tiszttársai s hadaival megosztott, — a büszke és dúsgazdag Forgách megvesztegethető nem volt, nem lehetett; a minthogy jellemző erre nézve Dobay vallomása: «*hogy ez iránt múlt volna el Pozsony bombardírozása, nem hallottam*». Tehát a tábornokot ezzel nem is gyanúsították, legföljebb az ellene elfogúlt Andrássy, s még nehányan olyanok, a kik a viszonyokat közelebbről nem ismerik vala. [1])

A mi a koronczai csatát, vagyis az ezt megelőzött hadmozdulatokat illeti: itt Andrássynak még egy vádjára kell felelnünk, arra t. i., hogy Forgách miért szállította el táborát a győr szentmártoni hegyek alól, úgymint Baráti, Nyúl tájáról, akkor, midőn Heister a péri tónál foglalt állást, mondván Andrássynak: «*Ez nem jó hely a hol vagyunk,* hanem el köll mennünk!» «*Annyibúl*

[1]) Ilyen volt az ekkor — 1706 őszszel — Selmeczbányán tartózkodó *Vizaknai Dr. Briccius György*, ki naplójában (egyébként csak közhírből) ezt jegyzé be: «Ezalatt a Dunáninnen való hadaknak præficiáltatván Forgács Simon, Pozsonyt vítatja, *de a pénz által corrumpáltatik*, és alkalmatosságot adván a németnek, Leopoldba (Lipótvár) élést visznek, Esztergomot is visszaveszik». (L. az idézett naplót, Szabó Károly és Szilágyi S. által kiadva, 104. l.)

pedig azon hely igen jó volt», — jegyzi meg Andrássy, — hogy az ellenséges tábor közlekedését Győr felé akadályozá és mert oda Pápa, a Kemenesalja s a Rábaköz felől élelmiszert kaphattunk. Forgách bizonyára meg is magyarázta Andrássynak: *miért nem tartá jónak ekkori állásukat?* De ezen okokat az utóbbi elhallgatja, csak sejteti ilyenek fönforgását eme szavaival: «*annyibúl pedig....*» Ám, ha a térképre tekintünk, Andrássy hallgatása daczára is megértjük és igazoltnak találjuk Forgách eljárását. Ha ugyanis ő Baráti táján fogad el Heister ellen csatát: kiteszi magát annak, hogy az esztergomi és komáromi labanczsággal megszaporodott győri cs. várőrség csataközben kitörvén, őt hátban támadja, és így serege két tűz közé kerűl. Vagy, ha ez be nem következik is, és a kirohanás elmarad: csatavesztés esetén, — a mi mindenkor megtörténhetik, — az ő hadtestének egy ellenséges várra kell visszavonúlnia, avagy a Dunának, Rábának szorítják. A kettő közűl bármelyik ok elegendő volt arra, hogy Forgách barátii állását elhagyja és oly helyet válaszszon, a hol tábora a Heisterétől délnek eshetik s hátterét a Bakony-hegység kiágazásai, a megkerűlhetés veszélye nélkűl, fedezik.

Forgách a koronczai csatát a fegyvernemeinek megfelelő, czélszerű rendelkezésekkel intézé, s úgy ő, valamint az újoncz hadsereg is, vitézűl állta a tüzet. Hogy az ütközet végtére még is elveszett: nem őneki, hanem Károlyi elkésésének tulajdonítható. Forgách azután még sok hasznos hadi szolgálatot tőn: Eger várát, Eperjest, Kassát, Szathmárt ő capituláltatta, német őrségeik nagyobb részét Rákóczi szolgálatába állani megnyeré; a kurucz néphadat fegyelmezett, reguláris hadviseléshez szoktatta, magasb katonai kiképzésben részesítette; majd erdélyi főhadparancsnokká neveztetvén ki: Szamos-Újvárt, Bethlent, Tót-Váradját, Halmágyot, Dévát, Vajda-Hunyadot, Medgyest, — ez utóbbit véres, kemény ostrommal, — meghódítá, s a császáriakat Szeben, Brassó, Fogaras bástyái közzé szorítván, e három körűlzárolt hely kivételével az egész tartományt Rákóczi hűségére hajtá. Sőt egy jól combinált s ügyesen végrehajtott hirtelen támadással a vöröstoronyi sánczot is hatalmába kerítvén, ezzel Szebennek egyetlen közlekedési vonalát úgy elvágta, hogy az immár teljesen és szorosan körűlzárt Rabutin hadteste kiéheztetésnek vala kitéve.

Aminthogy ezen időben Erdélyt Bécsben már elveszettnek tartották, s József császár hajlandónak nyilatkozott e tartomány trónjára bírt jogairól lemondani, csakhogy nem Rákóczi, hanem Savoyai Eugen herczeg javára. S midőn ez czélra nem vezetett: a cs. fővezér gr. Herbevillének Erdély *minden áron* kierőszakolandó megsegítése tétetett föladatává. Ennek következtében fejlett ki aztán a zsibói ütközet (1705 nov. 13.); a mely hogy elveszett: abban a vitézül harczolt Forgáchot, — ki ott a balszárnyat vezénylé és ki alól a harczban két lovat lőttek ki, — senkisem mondotta hibásnak, hanem Károlyit, a ki ismét elkésett, mint Koronczónál.

Forgách Zsibó után is bírá a fejedelem bizalmát, — egész az esztergom-pozsonyi hadi-parancs megszegéseig. Ez aztán nyakát törte. Az elkapatott, önfejű olygarcha ez alkalommal menthetetlen vétket követett el; azonban meg is lakolt érette súlyosan, keservesen: négy évi nehéz várfogsággal, s dicsőséges katonai pályájának örökre bezáródásával.

A fejedelem a pörében összegyűjtött adatokat az országtanács elé terjeszté, s ez kénytelen volt elismerni, hogy Rákóczi kegyelmesen és Forgách régi, nagy családjának jó hírneve iránti kíméletből cselekszik, ha a tábornokot hadi törvényszék elé nem állíttatja, — mert okvetetlenül főbelövetésre fogna ítéltetni. Ettől azonban a fejedelem nagylelkűsége megóvá Forgáchot, mint a kiről meg vala győződve, hogy hazafisága tiszta, s csak zabolázhatatlan, csökönyös természete miatt esett vétekbe.

A büszke főúr a hosszas várfogság szenvedései alatt megtörött. Munkácsi börtönéből, a megkegyelmeztetéseért közbenjáró unokatestvére, Bercsényi gróf által a fejedelemhez benyújtott könyörgő emlékiratában — melyet sajátkezűleg írt — töredelmesen kijelenti, hogy ámbár őt lelkiismerete «semmi rosz szándékról, annálinkább cselekedetről» nem vádolja: mindazáltal «törödelmes szívvel megvallja, *hogy az német nemzet között megszokott heves és sértő beszédivel sok rosszat okozott, a mit nem akart, és a mi jót akart, végben nem vihette; meggondolatlanúl az üdőnek mivoltához, szólván, — tehetett és okozhatott nagy scandalumot az országban.* Melyre nézve nemcsak az eddigvaló büntetését meg nem veti, — *de hálaadó szívvel veszi*, megvallván azt, hogy *az illyen botránkoztató szavak az processusát* (perét) *igen megnehezíthették volna*».

Mire a fejedelem megszánván a magába tért embert, 1710 november 16-án visszaajándékozá szabadságát; egyszersmind szabad elhatározására bízta a hazában maradni, akár pedig őt — a viszonyok eshető balra fordúltával — idegen országokba követni. És Forgách — lovagi jellemének díszére, becsületére, — hű maradván fejedelméhez, dús jószágai odahagyásával, a hontalan bujdosást választá, s tömérdek viszontagság után, számkivetésben halt meg Lengyelországban, 1730-ban.

Minden hibája: aristocrata gőgje, önfejűsége, lépten-nyomon nyilvánuló bizarrságai mellett is, tetőtől talpig hű hazafi, buzgó magyar, vitéz katona, tanúlt és gyakorlott hadvezér, nagy irodalmi és társadalmi képzettségű, geniális szellemű, jó humorú ember volt, — kinek eleven, örökvidám kedélyét még a hosszas számkivetés keservei sem birták megtörni. A költő Zrínyi Miklós lángeszű katonai munkáit kortársai közűl ő fogta föl, ő érté meg legjobban, — a minthogy ő is juttatá azokat először napvilágra, már ezzel is halhatatlan emléket állítva magának.

III.

A mi a koronczai csata mellékelt egykorú rajzát illeti: ez a Majna- Frankfurtban félévenként megjelent «*Relationes*» című évkönyv 1704-ik évi folyamából van véve, hol a donau-wörthi csata képével egy réztáblára metszve adatott ki. Mint látszik, császári hadmérnöki tiszt műve, a ki a magyarok fölállítását csak úgy találomra rajzolá, — ellenben Heisternek három harczvonalból álló zárt alakzatait a valósághoz hiven: mert ez az azonkori osztrák fölállítási módszernek s ugyancsak Heister 1704 december 26-iki nagyszombati ütközete csatarendjének tökéletesen megfelel. [1])

Thaly Kálmán.

[1]) Lásd ezt: «*A nagy-szombati harcz*». Hadtörténeti epizód a kuruczvilágból, írta Thaly Kálmán. *Kőmetszetű csata-térképpel.* Budapest, 1869. Lauffer Vilmosnál.

ESZTERGOM VÁR BEVÉTELE 1595-BEN.[1])

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

ELŐKÉSZÜLETEK, HARCZOK ESZTERGOM KÖRŰL JÚLIUS VÉGEIG.

A törökökkel 1595-ben kitört háború, Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem magatartása által, ki a portától elszakadt és Rudolf császárral kötött szövetséget, melyhez a moldvai és oláhországi vajdák is hozzájárultak, nagyobb fontosságot és terjedelmet is nyert.

[1]) Források:

A cs. és kir. hadi levéltár iratai.

Neue Zeitung und wahrhaftige Beschreibung, wie der Beglerbeg von Griechen den 4. August 1595 das christliche Heer überfallen hat und geschlagen wurde. Cs. és k. udvari könyvtár. Ephemerides expeditionis adversus Turcus An. 1595. Cs. és k. udvari könyvtár.

Khevenhiller. Annales Ferdinandei tom. IV. pag. 1390.

Hammer. Geschichte des ottomanischen Reiches. XXXXI. könyv.

Istvánffy. Liber XXIV.

Pecsevi és Hammer 224 és 225.

Kápolnai. Esztergom hadtörténelme; Ludovica Akadémia Közlönye X. évfolyam, 1883.

Beschreibung und gründlicher Bericht über von der Eroberung der Stadt Gran 1595. Bécs.

Szentkláray Jenő. A dunai hajóhadak története. Budapest.

Veteris arcis strigoniensis monumentorum, ibidem ut strigonii apud Josefum Beimel 1827 de Joanni Mathes.

Glaubwürdiger und wahrhaftiger Bericht aus Ungarn 1595.

Strigoniensis obsidionis diaria synopsis ab Arnoldo Helio, in Reusneri rerum memorabilium.

Monografia Gabelmann, Mansfeldiana militia Hungarorum. Frankfurt 1597.

Az e hadjáratban részt vett csapatok száma, — a cs. és kir. hadi levéltárban levő kimutatás szerint[1]) — beleértve Ausztria és Magyarország csapatain kívül a pápai szentszék, az olasz hatalmak, a német-római szent birodalom, valamint a többi államok által felajánlott segélyhadakat is, 85,000 főre rúgott.

A hadsereg főparancsnokául Magyarország számára ismét *Mátyás főherczeg*,[2]) ennek helyetteséül pedig *Mansfeld Károly* herczeg, kir. spanyol németalföldi főkapitány és tengernagy, neveztetett ki.

Ez utóbbi bátor, tevékeny, sokat tapasztalt vezér volt, ki már megelőzőleg, úgy szárazon mint vízen, a németalföldi hadseregben nem egy győzelmet aratott.[3])

Mansfeld már május hóban Bécsbe érkezett s olykép utasíttatott, hogy hadműveleteinek fő czélját Esztergom és Visegrád várainak elfoglalása s ez által a Duna folyam szabaddá tétele képezze.

Mint alparancsnokok többen követték Mansfeldet, és pedig: a németek közül *Schwarzenberg* Adolf báró és *Russwurmb* Hermann Kristóf; a csehektől *Trzka* és *Kinsky* bárók; az olaszoktól *Medici* János, *Gonzaga* Vincze mantuai herczeg;[4]) a németalföldiek (vallonok) közül *Haricourt* és Mansfeld unokaöcscse *Balou-Hochstätten* gróf.[5])

Mint gyülekező hely és egyszersmind a hadműveletek kiinduló pontja, Komárom vára határoztatott meg.

Itt körűlbelűl 40,000 embernek, köztük 18,000 magyar harczosnak, kerületi főkapitányaik erdődi *Pálffy Miklós*[6]) és

[1]) Cs. és kir. hadi levéltár Fasc. I. 1.

[2]) Arczképét a jövő füzetben hozzuk.

[3]) Istvánfi XXIX. 423 lap.

[4]) Gonzaga Vincze volt az utolsó mantuai herczeg a hírneves Gonzaga családból; kimultával (1627 XII/25) a mantuai herczegi ág kihalt.

[5]) Strigoniensis obsidionis diaria synopsis ab Arnoldo Helio, in Reusneri rerum memorab: 255. lap.

[6]) Pálffy már Nógrádnál, melyet márczius 10-én elfoglalt, s később Győrnél is 1594 szept. 29-én kitűntette magát. 1596 márczius 29-én merész rajtaütéssel elfoglalta Győrt, miért is Pozsony főispánjává neveztetett ki. Szül. 1552-ben, meghalt 1600 április 23-án. Cs. és kir. hadi levéltár 1594.

fogarasi *Nádasdy Ferencz*[1]) parancsnoksága alatt, kellett egyesülni.

Néhány hétbe került, míg végre a sereg — tűzér-ütegeinek beérkezése által — június 28-án harczképessé vált.

A török történetíró, Pecsevi, nagy hangon hirdeti, hogy könyveket tudna írni Esztergom ostromáról s az ott lefolyt eseményekről; az utókornak azonban mégis csak nehány lapot hagyott hátra.[2])

Esztergom város a folyam egy ágán, a hajdani vár maga egy hegyen feküdt, közvetlenül a méltóságosan hömpölygő Duna mentén.

Délnyugotra a hegy lábánál a Víziváros,[3]) még tovább délre a Szent-Királyváros (Ráczváros) terült el. A várost termékeny szőlők vették körül, melyek a magaslatokra is felhúzódtak.

A vártól 2·2 kilométerre ma egy népes mezőváros, Szt-Györgymező, fekszik.

Június 29-én indult meg az egész keresztény hadsereg; a komáromi hajóhídon két oszlopban átkelve, a Duna jobb partján, Tatán és Neszmélyen át vonult előre s *június 30-án és július 1-én* minden fennakadás nélkül Esztergom alá érkezett.

Mansfeld főhadiszállását ugyanott ütötte föl, hol a megelőző évben Miksa főherczeg táborozott, t. i. az esztergomi és nyárosi szigetek közt lévő Duna-kanyarulatnál.

A sereg megérkezésekor az ellenség a Ráczvárost, mely a Vízivárossal nem volt összeköttetésben, éjjel elhagyta és a várba vonult vissza. A Ráczvárost a sereg *július 2-án* szállotta meg.

[1]) 1555—1603-ig. Már 1592 szept. 12-én a vend-horvát határok védelmére rendelt 1000 könnyű magyar lovas ezredesévé volt kinevezve. Cs. és kir. hadi levéltár 1592.

[2]) E dolgozat már sajtó alatt volt, midőn Thury József munkatársunknak ugyancsak Esztergom bevételére vonatkozó, török forrásokon s *kiváltképen Pecsevi hátrahagyott íratain* alapuló, fölötte érdekes és becses mukáját vettük. Miután e dolgozatot megszakítani nem akarjuk, a két munka együtt való közlésére pedig terünk nem elegendő, Thury József jeles dolgozatát a jövő évfolyam első és második számában fogjuk közölni, mi érdekes összehasonlításra fog alkalmat nyújtani. Szerk.

[3]) A Víziváros mindíg a magyar primás tulajdona volt. A török veszedelem miatt az esztergomi káptalan már 1540-ben Nagyszombatra helyeztetett át.

Július 3-án a keresztény csapatok különböző helyeken sánczokat készítettek, a Ráczváros sarkán pedig, az esztergomi sziget irányában, hol egy üteg helyeztetett el, hajóhíd építését kezdték meg.

Július 4-én a vallon gyalogság a Szt-Györgyhegyen lévő favédőházat megtámadta s azt a törököktől el is foglalta. Az ott lévő sánczok a vár felé árkokkal láttattak el, a löveggátonyok elkészíttettek és a hegyre négy faltörő ágyú szállíttatott föl. Egyidejűleg a védőháztól lefelé a gyalogság befogadására szintén sánczvonal húzatott, arra az esetre, ha netán a tör kök a Szt-Györgyhegy felé támadnának.

Ugyan e nap estéjén még egy üteg felállítása — a Ráczvárostól északkeletre — megkezdetett.

Mind eme munkálatok teljes nyugalomban, az ellenség részéről való háborgatás nélkül folyhattak, úgy hogy *július 5-én* korán reggel a vár lövetése a Szt-Györgyhegyről, valamint a Ráczváros melletti ütegből megkezdhető volt.

Július 6-án, alig hogy a regg szürkült, néhányan a legvakmerőbb zsoldosok közül, kikhez magyarok is csatlakoztak, a Víziváros előtt emelt czölöpzetet lerombolni megkísérlették. De alig kezdték meg a rombolást, a törökök előrontottak s munkájukat meghiusítván, 40 embert lekaszaboltak.

Az éj folyamán újabb összeütközés történt, a mennyiben a törökök a Vízivároshoz legközelebb fekvő támadó művet rajtaütéssel elfoglalni megkísérlették, mely alkalommal török részről 100, az egyesült császári sereg részéről 50 ember maradt a harcztéren.

Mansfeld a táborban szigorú fegyelmet tartott fenn, mit az is elősegített, hogy a szolgálatmentes legénységet palánkok felállításával, sánczkosarak és rőzsekötegek készítésével stb. hasznosan tudta foglalkoztatni.

A császári hadsereg egy része július 6-án a Dunán a hajóhídon átkelt és a Párkány melletti keleti magaslatokon tábort ütött; azt megerősítvén, e seregrész parancsnoka még ugyanaz nap este egy különítményt a Garamon át (Kövesdnél) néhány kilométerre lefelé küldött, az úgynevezett halásztanyára irányítva, azon megbízással, hogy ott sánczot emeljenek, mely a Duna fölött uralkodjék.

Július 7-én e halásztanyai sánczokba 4 ágyú vonatott. Egyidejűleg e sánczczal átellenben, a jobb parton egy dombon, hol jelenleg kereszt áll, a hajózás meggátlása czéljából egy másik sáncz emeltetett s nyolcz löveggel szereltetett föl.

Az ostrom-munkálatokon kívül a keresztény sereg tevékenysége a biztosító szolgálatra, járőröknek és mértföldekre hatoló portyázó csapatoknak kiküldésére is kiterjedt.

Július 8-án a Pálffy huszárok portyázó különítményének sikerült egy török kémszemle-csapatot szétugrasztani és 50 törököt levágni.

Tudomására jutott e közben a fővezérletnek, hogy az ellenség Duna-hajórajt szerelt föl, azon czélból, hogy janicsárokat, továbbá élelmi és lőszereket szállítson Esztergomba.

A hajóraj 9 gályából állott, s kedvező szelek mellett, 60—80 evezős által hajtva, Budáról Esztergom felé vitorlázott. A hajók július 9-én délelőtt, már messziről kivehetően, egyenesen a Dunasáncz alatt levő kikötőnek tartottak. Alig jutottak azonban a sáncz lőtávolságába, oly heves ágyútűzzel fogadtattak, hogy a folyamon fölfelé hatolásuk pillanatra megakadt.

Ámde a hajóraj parancsnoka, nem törődvén a heves tüzeléssel, szándékát mégis végrehajtotta; hajó-lövegeinek védelme alatt kikötvén, 800 janicsár szállt partra s a Dunát elzáró sáncz ellen rohamra alakúlt.

Véres harcz fejlődött ki; a janicsárok valóságos dühvel támadtak a magyarok által védett sánczokra, de sikertelenül; a magyarok állásukat megtartották; több mint 600 török holttesteborította a csatateret, sok a folyamban lelte halálát. De a magyarok vesztesége is jelentékeny volt; a Bars és Nyitra megyei ne mesi fölkelők vitéz harczosaiból alig nehány ember maradt életben, kik a halottakat összegyűjtve, a sánczok közelében, hol dicsőségüket a ma is fennálló kereszt hirdeti, eltemették.

A török hajóraj ez események folytán irányát a folyamon lefelé venni s visszatérni volt kénytelen. A törökök vállalata rendkívül merész és koczkáztatott volt, és hogy hajóik mégis szerencsésen megmenekültek, az csakis a rosszúl irányzott lövéseknek tulajdonítható; különben alig volna elképzelhető, hogy egyetlen

hajójukat sem sikerült elsülyeszteni; már pedig erről egy író sem tesz említést.

A török őrség kitöréseit rendesen a Víziárosból, a Ráczváros irányában, az ott felállított ütegek ellen intézte, míg a császári sereg viszont a Víziváros ellen támadott, hogy kedvező esetben a várnak a Dunával való összeköttetését megszakítsa. De ez ismételt kísérletek után sem sikerült.

Esztergom katonai erődítése s műveinek védőképessége a vezérek előtt már az előző évekből ismeretes volt.

A város öt, egymástól teljesen elválasztott, megerősített részből állt, és pedig: A vár, a Víziváros, a Ráczváros (Szt-Királyváros), a Szt-Tamás hegyi sánczok és a Duna balpartján Párkányt körülzáró földművek.

A vár egy magas, tört vonalakban bástyákkal és körbástyákkal összekötött, lőrésekkel és párkánynyal ellátott kő- és téglafallal volt körülvéve, és jól őrzött kapukkal ellátva.

A Víziárost szintén egy bástyákkal és körbástyákkal ellátott fal övezte, de helyenkint csak földművek, kerítések, árkok és fonások által volt biztosítva.

A Ráczvárosnál falak már alig voltak láthatók; fonások, földdel telt sánczkosarak, itt-ott czölöpzetek, — minden csak félig készen — pótolták azokat.

Kémszemlek, valamint a viszonyokat jól ismerő lakosok vallomásai Mansfeldnek tudomására hozták, hogy a falak még az elmúlt évi harczok folytán igen roncsolt, gyönge állapotban vannak, s így nagy ellenállásra nem képesek, továbbá, hogy az őrség száma csak 2300 embert tesz. A várost a kereszténveken kívül csak 3500 török lakta, köztük alig 400 fegyverfogható emberrel; élelmiszerek nagy mennyiségben fölhalmozva nem voltak.

A törökök maguk is belátták, hogy a csekély számú őrség, a védelmi körlet nagy kiterjedése folytán, magát sokáig tartani nem lesz képes. A parancsnok tehát Budáról segítséget vagy erősbítést nyerni igyekezett.

Július 10-en a keresztény sereg egész nap a Víziváros keleti bástyáját és az attól északra fekvő városfalakat lövette, de nem nagy eredménynyel.

Július 11-én egy század vallon és később támogatásukra még

600 magyar egy csapattá alakíttatván, arra utasíttatott, hogy a Víziváros előtti árokban lévő czölöpzeteket, vagyis inkább födött útat rohanja meg és puhatolja ki, vajjon a város falaiba lőtt rés a városba bejutásra alkalmas e vagy sem.

A vallonok a futóárkokból gyorsan előnyomúltak, s nemsokára eltűntek a keresztény sereg által a megelőző napon összelőtt és egymásra hányt palánkok mögött. A hajdúk, kik csak egy borzasztó «Allah» kiáltást hallottak, nem bírták kivenni, hogy mi történik a palánkok mögött, s abban a hiedelemben levén, hogy a vallonok nagy veszedelemben forognak, be sem várva parancsnokuk, Thege István, utasítását, csoportokban előre nyomúltak a czölöpzetek felé. A lőréshez érve, ólomdarabokkal, vasszegekkel stb. töltött lövegtűz fogadta őket. A vitéz hajdúk tömör csoportjaiban a tüzelés nagy pusztítást vitt végbe és csak nehezen tudtak a felfordított sánczkosarak, szétforgácsolt czölöpök közt és azokon keresztül megmenekűlni. De a törökök is tetemes számú harczost vesztettek ez összecsapás alkalmával.

Július 13-án Mansfeld a különféle császári őrségeket, ütegeket stb. szemlélte meg. Szemléje alkalmával az úgynevezett *Vaskapu*-hoz, egy jó kilátást nyújtó hegyhez ért, honnan a Budára vezető útakat kitünően lehetett megfigyelni. Itt Mansfeld erős őrséget állított föl, mely ké-őbb saját biztosságára védő házat emelt. Mansfeld tiszteletére a Vaskapu *Károlyhegy*-nek, közönségesen azonban Strázsahegynek hivatott.

Július 15-én a Víziváros ellen újabb roham intéztetett; a vallonok — 4000 ember — kik a roham-oszlop élét képezték, egész az á kokig hatoltak, de azokat át nem léphették, mivel az árkokat a törökök annyira kimélyítették, hogy a hozott rözsekötegek stb. azok betöltésére elégsegesek nem voltak.

Július 16-án e roham megújíttatott, de ismét eredménytelenül. Este a fővezérletnek tudomására jutott, hogy három előkelő bég két vitorlás hajón, követve még három evezős hajó által, élelmi szerekkel, lőszerekkel stb. gazdagon ellátva, Visegrád alá érkezett, és a szállítmányt Esztergomba juttatni igyekszik.

Július 17-én reggel, talán ép azért, hogy a figyelem a Dunáról elvonassék, úgy a Víziárosból, mint a várból török csapatok nyomúltak elő, és a Ráczvárosnál lévő sánczokat megtámadták.

A török támadás oly meglepő volt, hogy kezdetben a sánczokba be is hatolhattak, és csak a czölöpzetben lévő tartalék által voltak az árokból kiűzhetők.

A Visegrádból jövő török hadihajók közűl kettő csakugyan kísérletet tett arra, hogy a város alatt kikössön, de a lövegeink lőtávolságában a vízbe eresztett s a folyamot elzáró lánczok által szándékuk meghiúsíttatott. A hajók, miután tetemes károkat szenvedtek, végre is kénytelenek voltak visszafordúlni.

A császári seregben már nehány nap óta avval a gondolattal foglalkoztak, hogy a Víziváros falait egy magasan épített, jól fölszerelt, fapánczéllal ellátott hajóval, melynek födélzete lőrésekkel ellátott mellvéddel lenne körűlvéve, talán meg lehetne közelíteni s úgy a városba behatolni.

A feladat tehát az volt, hogy e magas hajó alkalmas helyen kikössön, horgonyt vessen és a rajta elhelyezett csapatok — mint egy hídon át — a városba behatoljanak; természetes, hogy ez alatt egyidejűleg a szárazföldről is roham intéztessék.

A hajó elkészűlvén, Mansfeld *július 18-án* a Víziváros ellen újabb, nagyobb szabású rohamot rendelt el.

A roham-oszlop vezetésével több német nemes bízatott meg, ú. m.: Greiss Rudolf, Zinn Antal ezredesek és 36 kapitány, zsoldosaikkal egyetemben; részt vettek továbbá a rohamban mindama tisztek, kik 1594-ben Győr megadása miatt elítéltettek, de a császár által megkegyelmeztettek.

Ez önkéntes csapatok meghatározott távközökkel, egyenkint 200 főnyi erővel, voltak előre nyomúlandók; a gyalogezredekből összeállított 1000 főnyi csapat az általános tartalékot képezte.

A fentemlített, a legjobb hajósok és evezősök által vezetett hajóóriás egy Esztergom fölött lévő szigetről bocsáttatott a Dunára.

Az oszlopok bátran nyomúltak előre, a törökök által lövésekkel és tűzgolyókkal fogadva. A harcz hajnaltól délután három óráig tartott, de minden erőlködés hiába volt. Az oszlop hátsó része nem nyomúlt erélyesen előre, hanem az elől lévőket a legnagyobb veszedelemben magukra hagyva, gyáván meghátrált.

A hajó legénysége sem teljesítette kötelességét. A cseh és olasz hajósokat a Víziárosban folyt kétségbeesett küzdelem láttára félelem szállta meg; sem hajóhadnagyuk parancsa, sem Mans-

feld buzdító szavai őket kitartásra ösztönözni nem bírták. Teljes erővel a folyam túlsó partjára eveztek, ott kiszálltak s elmenekültek, a hajót a Duna hullámaira bízván.

Eme szerencsétlen vállalat az egyesült császári seregnek 250 emberbe[1]) került.

Az urak közül elestek: Persingen, Mörsburg, továbbá Fuchs és Wasserfass százados. Greiss Rudolf fején, Letzki karján megsebesült. Derekasan viselte magát egy a törököktől átszökött puskamíves, ki jól czélzott lövései által az ellenségnek sok kárt okozott.

A hajó legénységének gyalázatos magaviselete a táborban nagy elégedetlenséget szült.

Az est beálltával a törökök nehány csónakkal a gazdátlan hajó után eveztek, azt kirabolták, megfúrták s végre fölgyújtván, elsűlyesztették.

Nehány foglyúl ejtett török a vár viszonyaiból kikérdeztetvén, felvilágosításokat adni vonakodott. Hogy hallgatásukat és makacságukat megtörjék, egyik közűlök a többiek szeme láttára lekaszaboltatott, s társainak tudtára adatott, hogy hasonló sors vár reájuk is, ha azt a mit tudnak, híven el nem mondják.

Végre nagy nehezen azt vallották, hogy a hatalmas szultán (III. Mohamed) Haszan budai pasának, Szinán pasa helyettesének, megparancsolta, hogy Esztergomot fölmentse, — ellenkező esetben pedig kötéllel végezteti őt ki. Haszán pasa tehát haladéktalanúl igyekszik a parancsnak eleget tenni.

E hírek következtében, még a *július 18-iki* éjjelen a Szent-Tamás hegyen egy új védőmű építése kezdetett meg, s oda öt nehéz löveg szállíttatott, melyekből *július 19-én* reggel már négy ágyú teljes erővel működött a vár falai ellen.

Az éj folyamán a törökök rohamot intéztek eme még nem egészen befejezett védőmű ellen; de a roham visszaveretett.

Július 20-án Pálffy Mansfeld által utasíttatott, hogy magyar csapataival Párkányra menve, ott az 1594-ből fenmaradt erődítéseket helyre hozza, a vizeket a futóárkokba bevezesse, sánczkosarakat és fonadékokat, a közelben lévő lakosok által rőzsekötegeket készíttessen s azokat hajón a keresztény táborba szállíttassa. A kö-

[1]) Kápolnai, i. m. 992. lapon, a veszteséget 257 főre teszi.

vetkező nap Pálffy a Duna balpartjára átkelvén, a párkányi, ellenség által már megszállt földműveket, s a czölöpzeteket, melyek a várost körűlvették, heves tűz alá fogta, de a helyet véglegesen csak *július 24-én* foglalhatta el.

Burgau őrgróf jelentése Mansfeld herczeghez ez expeditio felől, így hangzik:

«Pálffy vitéz magyar és német harczosai által Kokowa[1]) tegnap (július 24-én) reggel 8 órakor az ostrom nyolczadik (?) napján megtámadtatott és felgyújtatott.

A támadás öt helyen történt, mindenütt 80 emberrel. Ezek közűl 20 ásókkal, 20 létrákkal, 20 tűz-szerszámokkal és végre 20 fával, deszkákkal, rőzsekötegekkel volt fölszerelve.»

Kokohrin (Párkány) felől ezután a Víziváros tüzes golyókkal lövetett.[2])

Midőn Pálffy észrevette, hogy a mellvédeken rések voltak lőve, tűzgolyókat szóratott a falu házaira; a törökök a tüzelést hevesen viszonozták.

A kölcsönös tüzelés nem sokáig tartott; mikor itt-ott tűzoszlopok kezdtek emelkedni, a roham végrehajtatott s a törökök az erődítések és a falu elhagyására és a Duna felé vonulására kényszeríttettek.

Az üldözés elől a törökök két a parton horgonyzó csolnakba menekűltek, ha azokkal a Vízivárosba juthatnának. Egyik csolnak szerencsésen el is érte czélját, de a másik a Párkánytól délre egy magaslaton fölállított üteg által elsűlyesztetett.

Pálffy magyar és német katonáival Párkányt hatalmába kerítvén, evvel a Duna balpartja biztosítva volt, mi Esztergom elfoglalásához hathatósan hozzájárúlt.

Mielőtt a tűz még nagy pusztítást vitt volna végbe, a magyar katonák — mint Khevenhiller «Annales»-ében írja, «*szokásuk szerint*» — rabolni és zsákmányolni kezdtek. Pálffy első pillanatban képtelen volt eme fegyelmetlenségnek elejét venni, és így 50 em-

[1]) E két nevet: Kokowa és Kokohrin, egy régi helységnévtárban sem sikerűlt föltalálnom; valószínűleg helyi elnevezések s a Párkány = Gockern elferdítéséből erednek.

[2]) Cs. és kir. hadi levéltár. Fasc. VII. 3. 1595.

ber a tűzben lelte halálát, míg 150-en tetemes égési sebekkel borítva tértek vissza.

A helység három napig égett és a víz felé eső része teljesen hamuvá vált. A mint a tűz kioltatott, Pálffy a zsákmányra éhes rablók fölött szigorú ítéletet tartott.

Párkányban tűzér-őrség maradt, nehány löveggel; az erődítményeken esett károk kijavíttattak és helyreállíttattak.

Az Esztergom bevételét czélzó harczok és erőmegfeszítések már egy hónapja tartottak, de daczára a sok véres áldozatnak, egyik fél sem tudott határozott eredményt fölmutatni. A törökök az ígért segítséget bizton várták, míg az egyesült császári sereg megerősítése nem egy hamar volt bekövetkezhető, s így Esztergom eleste még a messze távolban volt csak várható.

Míg a császáriak Esztergomot ostromzár alatt tartották, Haszán budai pasa mindent elkövetett, hogy kiterjedt pasalikját a keresztény seregtől megvédelmezze és a kedvező pillanatban Esztergom fölmentését eszközölje.

A nagy számú várak és erődök állandó, számos őrséget igényeltek, s ez tette lehetetlenné, hogy Haszán Esztergom fölmentésére a kellő erővel siessen. Haszán pasa tehát előbb a török birodalomból útban lévő erősítéseket akarta megvárni. Június és július hó folyamán meg is érkezett azoknak egy része; de az állandó háborúk által elnéptelenített török tartományok nem voltak képesek nagyobb számú csapatok küldésére. Július végén Haszán pasa még mindig csak 16,000 embert tudott Budánál összpontosítani. De Esztergom helyzete napról-napra válságosabb lett, s Haszán végre is kénytelen volt gyönge seregével a négyszeres túlerő fölött rendelkező császári sereggel Esztergom előtt harczba bocsátkozni.

A bátor és ügyes vezér, Haszán, 10,000 lovasból[1]) és 6000 gyalogosból álló, 37 löveggel ellátott jeles csapatával, melyhez azonban sok csőcselék is csatlakozott, *július 22-én és 23-án* három oszlopban indúlt meg Pilis-Csaba, Pilis-Szántó és Szt.-Kereszt felé. Itt megállt s az Esztergom felé vezető összes útak irányába erős lovas különítményeket küldött előre, a Visegrádon és Tatán lévő török őrséget hasonló cselekvésre utasítván.

[1]) Mások szerint 9500-ból.

Az ily módon különböző helyeken és nagy számban föltünő lovas különítmények feladata az volt, hogy a császári fővezért, Mansfeldet, a törökök számereje, iránya stb. felől tévedésbe ejtse s bizonytalanságban tartsa.

Ha Haszánnak sikerül a keresztény sereg számerejével egyenlő erők összevonása, úgy Mansfeld helyzete igen kritikussá válhatik vala; baloldalában a várőrség, előtte szemben a török sereg, hátúl a Dunára támaszkodva, melyen az esetleges visszavonúlás biztosítására két híd volt ugyan verve, de a hidak megvédése tetemes erőt igényelvén, serege ezzel is kisebbedik vala.

A visszavonúlás a Duna jobb partján, Szőnyön át, talán könnyebbnek mutatkozhatott; de ez is nehéz volt, mert a török fősereg által üldözve, oszlopainak éle a Tatáról, Pápáról és Győrből elősietett török őrségekkel lett volna kénytelen megütközni.

E körülmények, melyeket Mansfeld, midőn a török sereg Budáról való közeledéséről *július 22-én* értesült, mind számításba vett, arra az elhatározásra bírták őt, hogy az ellenséges sereg számereje, támadó és útiránya felől a legpontosabb hireket megszerezze, erősbitéseket vonjon magához és a tábora előtt létező s mintegy hídfőt képező sánczokat lehetőleg megerősítse.

A Strázsahegyen (Vaskapu) elhelyezett őrség megerősíttetett, az útban lévő segélycsapatok menetük lehető meggyorsítására utasittattak. Mindezekből világosan kitűnik, hogy a legközelebbi napokra úgy az ostromlók mint az ostromlottak nagy dolgokra készültek.

Ha most, az események eme forduló pontján, figyelmünket a különböző hatalmasságok által papiron ígért segélyhadakra — melyeknek egy része még útban volt — azok viszonyaira és számerejére fordítjuk, úgy a következő eredményre jutunk:

A szent atya[1]) Don Aldobrandini Ferencz alatt ígért: 1000 lovast és 1200[2]) gyalogost.

[1]) VIII. Clemens (Aldobrandini) pápa; pápává választatott 1592 jan. 30-án, megh. 1605-ben.

[2]) Kápolnai i. m. 986. l. 1200 vértes lovast és 1400 gyalogost említ.

Florenz városa	500	lovast	és	300	gyalogost
Ferrara	—	«	«	1500	«
Mantua	—	«	«	1000	«
Tyrol	—	«	«	4000	«
Bajorország	—	«	«	3000	«
Szilézia	1500	«	«	2000	«
Lauznitz	100	«	«	1000	«
Ausztria	2000	«	«	6000	«
Magyarország	500	«	«	1000	« (?)
Csehország	2000	«	«	6000	« és 600 lövészt
Felső Szászország	1200	«	«	—	gyalogost
Alsó «	600	«	«	—	«
A sváb rajnai és frank lovagság	—	«	«	4000	«
Frankország	1000	«	«	—	«
Sváborság	—	«	«	1000	«

Az ígért segélyhadak összege tehát 42,400 fő; ehhez hozzászámítandók:

a Mansfeld-féle spanyol vértesek és karabélyosok	2000	«	«	—	«
a vallonok	—	«	«	6000	«

A mi összesen 12,400 lovast és 38,000 gyalogost, vagyis együtt 50,400 főt tesz.

Mindeme csapatok közül azonban Mansfeld a jelzett időpontban csak a következőkkel rendelkezett:

A vallonok	—	lovas	6000	gyalogos
a német frankok	1000	«	—	«
Mansfeld lovasai	2000	«	—	«
Flórencz	500	«	300	«
Mantua	—	«	1000	«
Szilézia	200	«	—	«
Ausztria	300	«	—	«
Kozákok	600	«	—	«
Magyarország 6 zászlóalj hajdú (à 600 ember)			3600	«
Sváb, bajor, osztrák stb.			4500	«

Összesen tehát 4600 lovas 15,000 gyalogos, vagyis a harczolók összege: 20,000 fő.

Tehát a fölajánlott 42,000 főnyi hadakból még kereken 22,000 fő hiányzott.

Don Aldobrandini, a pápa unokaöcscse által vezetett s útban levő pápai hadak megérkezése tehát óhajtva váratott, de ezek csak augusztus hó közepe táján értek a had-színhelyre.

Visszatérve az eseményekre, ezek következőkép alakúltak:

Július 25-én különböző pontokon nagyszámú ellenséges lovasság mutatkozott, mely az előcsapatokat visszaszorítván, a védő övet áttörni igyekezett.

Haszán azt remélte, hogy Mansfeldet egyik vagy másik helyen főerejével kitörésre bírhatja, s ez esetben a Szt.-Keresztnél álló török oszlopot a várba vetheti. Kápolnai a bekövetkezett események folytán igen helyesen Haszánnak eme törekvésére következtet, miután az Esztergomba szállítandó élelmi és lőszerek nem a főúton fekvő Pilis-Csabán, hanem a hegyek közt fekvő Szt.-Kereszten át voltak oda juttatandók.

Mansfeld eleinte minden intézkedésében rendkívül óvatos volt, lovasságát a sánczok mögé vonta és a védelemre szorítkozott, bár az ellenséget nyílt csatában megtámadni és megverni volt tulajdonképeni szándéka.

Az Esztergom előtti keresztény táborban Gabelmann Miklós császári tábori titkár is jelen volt, ki Rudolf császárral közvetlen összeköttetesben állott, s kinek följegyzéseiből az esztergomi eseményekre nézve számos részletet tudunk meg:[1])

Július 28-án éjfélkor ezeket írja: «Ma az egész nap avval telt el, hogy Pálffy és annak magyarjai segítségével az esztergomi vár előtt lévő alsó sáncz[2]) annyira elkészíttetett, hogy a lövegek az éj folyamán beállíttathattak. Az ellenség a munka meghiúsítása czéljából folyton tüzelt, de eredmény nélkül. Éjfél előtt egy órával az ellenség hangos «Allah» kiállítással úgy a Szt.-Tamáshegy alatt lévő sánczokat, mint az újonnan építettet, három helyen megtámadta és erős harcz után a mieinket a két elsőből ki is űzte; de a vallanok által a törökök ismét visszavettettek. Az új sánczoknál még hevesebb küzdelem folyt, és *ha a vitéz magyar hajdúk nem*

[1]) E följegyzések «Mansfeldiana militia hungarorum» czím alatt 1597-ben jelentek meg Frankfurtban. Gabelmann maga a Mező-Keresztes melletti csatában esett el 1596-ban.

[2]) A sáncz Pálffyról neveztetett el.

lettek volna kéznél, úgy tetemes veszteséget szenvedtünk volna. A német Terzka-zsoldosok hátráltak és *a magyarokat cserben hagyták;* de ezek oly vitézül tartották magukat, hogy nem csak hogy az ellenséget a kapukig üldözték, hanem még *zászlónkat is rövid időre a vár falára kitűzték.* Miután pedig néhány török harczos a kirohanó kapucskát — mely a félkör bástyákon a víz mellett volt — elérni nem tudta, hanem a másik oldalra, a Dunához fordúlni volt kénytelen, ott a magyarok által részint a folyamba szoríttattak, részint lekaszaboltattak.

Az ellenség részén sok ember elesett; több mint 36 holttest hevert a csatatéren, míg azokat, melyek a kapukhoz közelebb feküdtek, a törökök a vár belsejébe szállították. Sebesültjeinek is háromszor annyinak kell lennie mint a mieinknek, miután a magyarok, szám szerint 1000-en, egy jó fél órán át hevesen tüzeltek reájok.

A magyarok nemcsak e sánczokat tartották meg, hanem nagy dícséretet is arattak. *A mi németjeink nem sokat értek,* a mi nagyrészt *előljáróiknak* róható föl, *kik restek és tapasztalatlanok, de még tudatlanok is,* és nem igen akarják vagy tudják állásukat jól betölteni. *Mindez az ezredesekről és kapitányokról szól, kikről mi jót sem lehet mondani.*

Nagy fájdalommal hallom, hogy milyen gyalázatos véleménye van más népeknek fölöttük, és hogy minden igazság ellenére hibájuk az egész nemzet rovására íratik.

Mansfeld herczeg Ő kegyelmessége nem nagyon elégedett; a vallonok ugyan mind a mai napig híven teljesítették kötelességüket és sok veszteséget is szenvedtek. De mivel látják, hogy soraik nem pótoltatnak, nem ok nélkül vonúlnak vissza.

A vallonok a Víziváros és Szt.-Tamáshegy előtti legközelebbi sánczokból, melyeket eddig ők őriztek, az új sánczokba vezettettek, míg helyüket az előbbiekben német zsoldosok foglalták el.

Ezeknek parancsnoka Don Johann de *Medicis* ő nagyméltóságánál (ki ma este 10 órakor Mansfeld herczegnek a királyi commissarius Ungnad és még több úr jelenlétében ez esetet tudomására hozta) jelentkezett és protestált, kijelentvén, hogy ha ő neki vagy zsoldosainak baja történnék, vagy a sánczokból kiűzetnének, ez nekik ne rovassék fel. Miután ő a sánczot (az újat tudniillik) soha sem kérte magának megvédelmezésre (o capite, o mores!) és mi-

után eddig vallonok bírták azt, tartsák meg azt továbbra is. Ő tehát nyilvánosan protestál s kéri Ő nagyméltóságát, ezt figyelembe venni.»[1])

Az előbbi följegyzést az 1595 *július 29-én* este 10 órakor keltezett követte:

«Ma nyugalom volt mindenütt, kivéve Kocom[2])-nál, a hol a magyarok a sánczkészítéssel igen szorgalmasan haladtak, mint azt Mansfeld herczeg is bizonyítja, kijelentvén, hogy *a magyarok sokkal jobb és rendesebb sánczokat építenek, mint a többiek; mérnökök nélkül látom őket dolgozni s mindent elvégezni, miért is ezek náluk fölöslegesek.* Minden egyes harczos szemmértékével megítéli, mi szükséges a födözetére. Már oly közel értek a palánkokhoz, hogy azokat kézzel elérhetik. A Dunát is egészen megközelítették már, a miből azt következtetem, hogy a bevételhez nem lesz sok ágyúra szükség. Miután különben a palánkot nem akarják meggyújtani, hanem az árkot rőzsével, szalmával stb. kitölteni, az ostrom útja, úgyszólván már elő van készítve. Pálffy Miklós az ő vajdáit és kapitányait pénzbeli ígérettel, a hajdúkat meg bor kiosztása által is kitartásra buzdította, mit azok hűséges szavakkal meg is ígértek. Largitiones et corgiaria sunt retia generosum militem capiunt.

A Thannhauser-huszárok a Csallóközből lejöttek. A Szt.-Mártonhegynél — Győr mellett — egy előkelő török élve elfogatott. Vallomása úgy hangzik, hogy az ellenség összegyűlekezett és támadni akar, hogy Moldvában 120,000 török és tatár megveretett, mi az előbb vett hírekkel meglehetősen egyezik; «quia multis pauca nisunt». Ezen kívül azt állítja, hogy Budánál 30,000 ember vonatik össze. De ez nem tetszik nekem nagyon valószínűnek, ha csak újabb török csapatok nem jöttek az országba, avagy a határok teljesen védtelenül hagyattak. Továbbá még azt is vallotta, hogy hallomás szerint, Miksa főherczeg Hatvant ostromolja, a mi könnyen hihető is; Szolnok adja meg ennek az árát, különösen

[1]) A jelentés további része mutatja, hogy Gabelmann apró-cseprő dolgokat ír le, mi a császárnak csak terhére lehetett. Így a többek közt 32 frt ára puskapor elvesztésén panaszkodik stb.

[2]) Kétségtelenül Párkány = Gockern értendő alatta.

miután a Tisza-szorosnál fekszik, és ha Hatvan elesik, Szolnokot is magával hozza.[1])

A mi a másik vallomást illeti, nem kevésbbé fontos az, hogy az ellenség Esztergom fölmentésén fáradozik; de számuk úgy látszik csekélyebb, mint azt a hódolt parasztság, egyik a másik után beszélve állítja; ezek szerint 6000 lovas (a tatárokkal együtt) és 4000 gyalogos áll Válá-nál (Vaál, Vál Fehérmegye), három mért földnyire ide. Ezek holnap (július 30-án) reggel rohamot akarnak intézni; de én ezt nem igen tartom valószínűnek, mivel úgy látom, hogy az ellenség csak a várba akar megerősítéseket hozni; mindenhonnan segélyhadakat várnak s bizonyára a Dunán is lesznek sajkák láthatók, hogy vagy szárazon vagy vízen megkísérthessék a várba jutást, s friss csapatok becsempészését egy vagy más ponton. Hogy mi fog valóban történni, az egy-két nap múlva megválik.

Egy paraszt azt mondta, hogy a török harczosok csak a karddal vannak szegődve,[2]) s ezért sokan meg is szöknek. Az ellenség a falvak lakosait sánczok építésére a várba hajtja, s sokan közülök Budáról, Sambukról (Zsámbok), Valáról (Vál), Vörösvárról és Visegrádról a mi táborunkba menekültek; naponta sokan könyörögnek, hogy őrizet alatt haza kísértessenek.

Ebből is látszik, hogy az ellenség emberekben szenved legnagyobb hiányt, ezért kergeti be mindazokat, a kiket előtalál, hogy számukat nagyobbítsa, és a sereget erősítse. Mindez csak az ellenség hátrányára és Ő csász. Felségének dicsőségére fog válni. «Cui enim joco simulat bellum serio claudem dissimulare non potest».

Ezért mondja Mansfeld herczeg ő kegyelmessége oly gyakran, hogy nem kíván egyebet, mint hogy az ellenség már egyszer összeütközzék az ő seregével nyílt csatában, bizton remélve, hogy az erődített táborból nem tudnának tetemes veszteség nélkül visszavonúlni, sőt a mi lovasaink és huszárjaink által elfogatnának.

[1]) E mondat nem egészen tiszta; úgy látszik, azt akarja kifejezni, hogy Hatvan elfoglalásával Szolnok is elesik, de ennek ellenkezőjét is lehet érteni.

[2]) Veszély esetén Mohamed kardja hordatott egyik helységből a másikba, mire mindenki köteles volt fegyvert ragadni.

Az ő kir. fensége (Mátyás főherczeg) által egy magas hegyen Buda felé fölépített új sáncz, (ez már a hetedik, és pedig: kettő a Duna két partján, egy a Szigeten, egy a Szt.-Tamás hegyen, egy a város előtt, egy Komárom előtt), melyen ezelőtt ellenséges őrség állott,[1]) is megtette hatását. Innen minden kivehető, a mi a budai vagy székesfehérvári úton közeledik. E jó figyelő pont által sok fölösleges és fárasztó felriasztástól lett a legénység megkímélve, és úgy a lovasok, mint a gyalogosok a komoly harcz esetéig sok fárasztó ide-oda lovaglástól és szaladgálástól fölmentetett. Eddig nehány hirtelen föltünő, de nemsokára távozó török lovas is riadalmat okozott a táborban.

Csak az az egy dolog aggasztó, hogy evvel a sok sánczczal a táborban lévő csapat számereje fogy, mivel azok mindegyike 1000, de sőt több emberrel is meg van szállva. De ezt némileg ellensúlyozza az, hogy a csapat naponta némi erősbítést nyer, míg az ellenség 12,000 embernél többet nem képes harczba vinni.

Mansfeld herczeg azonban bízik abban, hogy 1000 lovassal és gyaloggal is bátran szembeszáll az ellenséggel;[2]) ámde superabondans cautela non nocet.

De az idők és az órák nem egyenlők! Így megtörtént ma az, hogy a vallonok az ellenséget üldözni vonakodtak és a tegnapi futás csak azt eredményezte, hogy nehány közülök büntetésből bezáratott. Általában a vallonok a törökök harczmodorát egészen másnak találják, mint a németalföldi és franczia katonákét és polgárokét, kik oly végzetes dühvel és elszántsággal soha sem rohannak a harczba, mint a törökök. De ha jobban megismerik egymást, kétségtelen, hogy jó eredménynyel fognak harczolni. Non evantu, sed exitu responderanta.

Ma (július 29-én) Forgách Simon[3]) 700 huszárral, kiket Morvaország fizet, a táborba érkezett; hosszas menetelése alatt és a fizetés be nem tartása folytán azonban a morva hajdúk legnagyobb része megszökött.

[1]) A Strázsa vagy Vaskapu hegyen.

[2]) Nem megvetendő önbizalom. De a ki mer, az nyer!

[3]) Forgách császári tanácsos volt, és a magyar hadak főparancsnokává javaslatba hozatott. Cs. és k. hadi levéltár 1595.

Mansfeld ismételten adott nekik pénzelőleget. A napokban bejelentették neki, hogy haza mennek mind, ha zsoldjuk ki nem fizettetik. Mansfeld türelmetlenül azt válaszolta, hogy csak menjenek hát haza, nem is akarja őket többé a táborban látni, különösen, mivel oly háladatlanok oly sok nyert jó után.

Tettaui Tettauer Károly lovaghoz külön futár küldetett Érsekújvárra avval az utasítással, hogy a lovag holnap korán reggel (július 30-án) nehéz lovasaival Esztergom alá érkezzék. Ez is szemmelfogható bizonyíték, hogy az ellenség támadása minden órában várható, a minek én a dolgok jelen állásában nem igen örülök.»[1])

Alig 24 óra mulva, miután eme jelentés Rudolf császárnak elküldetett, Gabelmann ismét ezt írja:

«A tegnapi kémszemle (július 29-én) ama jó eredménynyel járt, hogy ma reggel az összes lovasság ismét a riadó helyre sietett, s az ellenséget várta, mely azonban, szokása szerint, ismét visszavonúlt.

Egy meghódolt paraszt jelentette, hogy az anatoliai pasa (Haszán) maga ment föl egy magas hegyre, honnan táborunkat megszemlélhette, de a mieink által a törökök szeme láttára visszaűzetett. De azért Esztergom fölmentését semmi esetre sem fogja abba hagyni.

Hogy jövőben hasonló vak lárma és riadó ne történjék, a jó kilátást nyújtó, és a budai úthoz közel eső magaslaton tegnap már építeni elhatározott sáncz készítése megkezdetett.[2])

Két külföldi puskamíves tegnap próbakép a Szt.-Tamás hegyről két tűzgolyót (nova inventione) dobott a városba, de melyek egyike sem fogott — sajnálatomra — tüzet. Ez által a nagy, titkos művészet varázsából sokat vesztett.

A szél, mely egész napon át keletről fújt, a török hajóhad előmenetelét a folyamon fölfelé elősegítette. Midőn a mindkét folyamparton lévő sánczok komoly voltát észrevették, visszavonúltak, a legénység legnagyobb részét kiszállították, és a hegyek közt őrségre szétszórták.

[1]) Cs. és k. hadi levéltár XIII. 4.

[2]) Ez ugyanazon a Vaskapura (Strázsahegyre) tervezett sáncz, melyről már volt szó. Gabelmann rajzot is ad a hegy és a sáncz alakjáról; a rajz érdektelen.

Erre Burgau gróf, kinek szorgalmát, éberségét, rettenthetetlenségét és bátorságát mind ez óráig nem győzöm bámúlni, azt gondolva, hogy nem soká tarthat (mert a mi sok, az sok), a törökök után ment. Messze ellovagolt, nyomukat követve, de azok elmenekültek. Burgau nem kételkedett abban, hogy éjjel ismét meg fognak jelenni, és előérzete helyes is volt. Az éj folyamán néhány gyalogos és 15 lovas lassan a Víziváros felé nyomúlt, de az őrségen volt német lovasok és kozákok által, kik mint a keselyűk a madarakra, csaptak le reájuk, szétűzettek és megöletek; a holttestek elhurczoltattak, egy fő kivételével, melyet a palánkra tűztek.

Tettauer Károly igen csekély számú lovassal, 340, megjelent.

Különben azt mondják, hogy egy hadnagy 600 lövészszel, kiket a cseh rendek állítottak és fizetnek, minden órában várható.

A komáromi magyarok Pálffyt naponta kérik, engedné meg nekik a palánk fölgyújtását, mi bizonyos okoknál fogva megtagadtatott.» Esztergomi tábor júl. 30-án 1595, esti 9 óra.[1])

Július 31-én 2000 vértes érkezett a táborba. Az ellenség nagy számban gyülekezett Esztergom körűl. A szorosok azonban elzáratván előlök, midőn ezt észrevették, máshol kerestek állást. E napon Mansfeld úgy nyilatkozott, hogy tulajdonképen az ellenség által teljesen körűl van zárva, és pedig: «előttünk van Esztergom és a Víziváros, jobbról az ellenség a csatatéren, balról a Duna, hátúlról a tatai és pápai hegyek, a Szt.-Mártonhegy és Győr. Nem marad számunkra más hátra, mint az ellenséget nyílt csatatéren megverni, ha csak nem akarunk karmai közé kerűlni.»

Gömöry Gusztáv.

[1]) Cs. és k. hadi levéltár. Fasc. XIII. 4.

KATONAI BECSÜLETBÍRÓSÁG.

1515—1516.

Kövendi Székely Miklós és Nelepeczy Ferencz, kőrösmegyei birtokosok, rossz szomszédok voltak. Keserűség szállta meg Nelepeczy Ferencz szívét, ha kis birtokáról Dobrakucha várára[1]) tekintett. Még nem oly rég az az egész vár az ő családjáé volt, a nagyatyja még ott halt meg, most pedig Székely Miklós parancsol onnét az egész vidéknek. Nagyatyjának egyetlen ballépése miatt ő kiszorúlt onnan épen abban az időben, a mikor a török rablócsapatok egymás után törtek be az országba, s jaj volt annak, a kit védtelenül találtak. El is határozta magában, hogy ezt a veszteséget, úgy a hogy bírja, ki fogja pótolni, és megmaradt birtokán építtet egy kis kastélyt. A nagyapának vára volt, az unokának jó lesz egy kis kastély is.

Hozzá is fogott tervének valósításához. Kimérték a bástyák helyét, a jobbágyok hordták a köveket. Ámde e szándékának kivitelében is megakadályozta őt Székely Miklós. Addig áskálódott ellene a királyi udvarnál, a míg csak a király és az országnagyok be nem tiltották neki a kastély építését. Hiába hivatkozott Nelepeczy Tótország (Szlavonia) nemeseinek azon szabadságára, a mely szerint, állítólag, bármely nemes királyi engedély nélkül is építtethet magának kastélyt; nem használt az semmit. Valahányszor ő megkezdette az építést, mindannyiszor jött rendelet a királyi udvarból majd a tótországi rendeknek, majd a tótországi bánoknak, hogy Nelepeczynek a bástyarakást megtiltsák, sőt még ezzel

[1]) E vár romjai Daruvártól keletre (Pozsegamegyében) ma is láthatók. Hajdan vidékével együtt Kőrösmegyéhez tartozott.

meg nem elégedve, azt, a mi már föl volt rakva. lerontsák. Ki volt ennek oka? Senki más, mint Székely Miklós, a ki sérelmesnek találta, hogy az ő vára alatt még egy kastély is legyen, még pedig más kezében.

Nem csoda, ha ennek következtében Nelepeczy úgy elkeseredett, hogy úton-útfélen panaszkodott Székely Miklós ellen. Megtörtént az is, hogy az úrhoz nem férhetvén, annak jobbágyain töltötte ki bosszúját. Sőt 1514 elején arra vetemedett, hogy Krassó városban Székely Miklós embereitől 5000 darab kősót erővel elvett.

Azon sérelmek közűl, melyeket Nelepeczy ekkép mérgében elkövetett, Székely Miklósnak egy sem esett nehezebben, mint mikor azt hallotta, hogy 1515-ben, Pál fordúlásának ünnepe táján, Nelepeczy Ferencz őt nyilvánosan, az összes tótországi rendeknek Kőrösön tartott közgyűlésén, becsületében holmi rágalmazó beszédekkel megsértette. Ő akkor nem otthon, hanem mint a király követe, I. Miksa német császár udvaránál tartózkodott, de azért, mihelyt tehette, orvoslást keresett.

Ez időtájt a király épen Pozsonyban tartózkodott, hogy megkösse azon szerződést, a melylyel ő és Miksa császár utódaiknak az örökösödést kölcsönösen biztosíták. Ide ment Székely Miklós is, itt állott elő újabb, keserűbb panaszával.

Sokkal jelesebb férfi volt Székely Miklós, hogy sem meg ne hallgatták volna. Június 1-én készen volt a királyi kanczelláriában az idéző levél, a mely egyenesen vitézlő Nelepeczy Ferencznek szólva, szigorúan meghagyja neki, hogy a király Budára való megérkezésének 32-ik napján, Budán, a király előtt, okvetlenül és személyesen megjelenjék, és sértő szavairól számot adjon. Mivel pedig akkoriban a posta és az ajánlott levelek sora nálunk még ismeretlen vala, a császmai káptalanhoz küldték le az idézést, hogy egyik megbízható embere keresse föl Nelepeczyt és neki magának adja át a királyi parancsot.

A császmai káptalan egyik ékes nevű papja, Rosi (de Rosis) Pál, június 16-án Szobotina nevű városban lelte meg a vádlottat; előmutatta neki az idéző levelet és még azonkívül élő szóval is megmagyarázta neki annak tartalmát. Nem fáradt egészen hiába, mert Nelepeczy megígérte neki, hogy a kitűzött időre ott lesz a király előtt.

A ki ismeri e század bonyolult és rémséges hosszú pereit, nem fog csodálkozni azon, hogy az első ez ügyben való tárgyalásnak, bárha maga a király személyesen vezette azt, semmi eredménye sem lőn. Nelepeczy állott szavának, megjelent a király és tanácsa előtt, de az ítélet kimondását megakadályozta azon kijelentésével, hogy tanúkat állít elő, a kik az ő Székely Miklós ellen mondott szavait majd igazolják. Miért nem tette ezt mindjárt? kérdhetnők, hisz tudta, hogy erről lesz szó? Ámde akkoriban ez úgy volt szokás. A kortársak annyira beletörődtek ilyen húzáshalasztásba, hogy most is egész nyugodtan adtak Nelepeczynek 24 napot arra, hogy tanúit fölkereshesse és Budára hozhassa.

Midőn a 24 nap letelt, a becsületét kereső fél újra ott állt a király előtt és sováran várta a királyi tanács ítéletét. Ámde ellenfele és annak tanúi nem jelentkeztek. Megbizottjára is hiába várakoztak.

Tömérdek esetet említenek okleveleink ehhez hasonlót; a ki az e korbeli törvénykezést ismeri, meg sem ütközhetik rajta; szinte várja, hogy no most következik a chablon-szerű megbirságolás és újra idézés.

De most nem így történt. A király, szokás ellenére, mindjárt ítéletet hozott.

Ezt a különös dolgot az magyarázza meg, hogy — a mint az erről szóló oklevelek e helytt végre elárulják — ez ügy nem az ország rendes bírái előtt, hanem a katonai bíróság előtt forgott.

Ez magyaráz meg egy másik jogi szokatlanságot is.

Mind Székely Miklós, mind Nelepeczy Ferencz kőrösmegyei illetőségűek voltak, a becsületsértés meg épen a tótországi rendek közgyűlésén történt, az lett volna tehát a dolog rendje, hogy Székely Nelepeczyt az ő első törvényszékük, a tótországi bán előtt, vonja kérdőre. S még sem teszi, hanem egyenesen a királyhoz fordúl.

Nem teszi pedig, mert hisz mind a ketten katonaviselt emberek voltak. Székely Miklós a királyi testőrség kapitánya (aulicorum regie Maiestatis Capitaneus), később (1505—1507) jajczai bán volt, Nelepeczy pedig 1507-ben mint tótországi al-bán fordúl elő és később a hős Beriszló Péter püspök és bán szolgálatában állott. Már pedig

sokkal hamarább czélt ér, ha a katonai bíráskodáshoz fordúl, mintha a rendes bírákhoz fordúl.

Mindezen körülményeket tekintetbe véve, érthetjük, hogy a királynak a királyi tanácsból (comissio regie Maiestatis in consilio) kelt levelében, az ügyállapot előadása után nem a szokásos birságolás és újra idézés következik, hanem a következő nevezetes határozat: «Mi tehát országunknak ezen dolog látásakor velünk jelenlevő főpapjaival, főuraival és előkelőivel szorgalmas vizsgálatot tartván, érett megfontolás után azt halároztuk, hogy, mivel az előadott ügy, köztudomás szerint, a mi katonai törvényszékünk előtt ugyanazon törvényszék szokásai szerint forgott és ugyanazon katonai törvényszékünk szokása és gyakorlata szerint, az említett Nelepeczy Ferencz köteles volt mindenféle dolog abbanhagyásával vagy személyesen, vagy meghatalmazottja által, Fölségünk színe előtt megjelenni és a mi bírói végzésünk, meg az ő önkénytes ajánlata szerint, tanúit előállítani, vagy előállíttatni, Székely Miklóst becsületében megerősítjük és régi jó hírébe visszahelyezzük bírói tekintélyünkkel, az igazságnak megfelelőleg, úgy azonban, hogy ez által Nelepeczy Ferencz elől az ő becsülete védelmének jogos útját el nem zárjuk». (Itaque nos habito superinde unacum prefatis dominis prelatis et baronibus ac proceribus regni nostri, nobiscum in examine presentis negotii existentibus, tractatu diligenti et matura deliberatione, *quia causa premissa inter partes prenotatas in Curia nostra militari more eiusdem Curie nostre verti dinoscebatur, ac secundum morem et consuetudinem eiusdem Curie nostre militaris* prelibatus Franciscus Nelepeczÿ semota qualibet occasione per se vel per suum legitimum procuratorem coram nostra Maiestate comparere testesque suos iuxta nostram iudiciariam deliberationem et suam spontaneam oblationem producere vel produci facere debuisse nobis ac eisdem dominis et regni nostri proceribus videbatur, igitur de eorum consilio prefatum Nicolaum Zekel in honore suo relinquendum et pristine bone fame eiusdem restituendum duximus, imo relinquimus et restituimus, auctoritate nostra iudiciaria et iustitia mediante, ita tamen, quod eidem Francisco Nelepeczy iustam viam defendendi sui honoris per hoc minime preclusisse intelliguamur.)

A mint ez adatból kitűnik, ez időben Magyarországon külön

katonai becsületbíróság és annak külön szokásai s gyakorlata voltak.

A per, mint ez oklevelek mutatják, a király személye előtt folyt és így a katonai becsületbíróságnak feje maga a király vala. Ámde e bíróság tárgyalásainak vezetése nem volt oly szorosan a király személyéhez kötve, hogy azt másra ne bízhatta volna.

Vagy ez, vagy II. Lajos királyunknak gyermekkora (10 éves volt) volt oka annak, hogy a következő 1516-ik évben e pörnek utójátékáról már nem a király, hanem az országbíró, gróf Szentgyörgyi és Bazini Péter, állít ki levelet. Azonban ezen levél is világosan mondja, hogy nem az országbíró nem rendes joghatóságánál fogva, hanem a király különös meghagyásából vette kezébe ezt a pört, mert ez különben «causa militaris» «katonai ügy».

Nelepeczy Ferencz, mint előrelátható volt, élt azon szabadsággal, a melyet II. Ulászló ítélő-levele nyújtott neki, és védelmezte a maga becsületét. A királyi tanács Szent-Jakab ünnepére tűzte ki az új tárgyalást. Megjelent mind a két fél Budán, de majdnem egy hónap telt bele, míg végre az ő ügyük is elbírálás alá került. Augusztus 18-án ült össze a bíróság Szentgyörgyi Péter lakásán (in hospitio nostro, mondja az oklevél), a mely több főúrból és törvényszéki esküdt nemesekből állott.

Az így megalakult bíróság először is megfogadtatta mindegyik féllel, hogy a bíróság ítéletére egészen ráhagyja magát, és akármit végez, azt megállja. Aztán pedig ítéletet hozott, még pedig magyar nyelven írottat.

Kétszeresen érdekes ez ítélet. Először, mint régi magyar nyelvemlék, másodszor mint bizonyíték arra, hogy úgynevezett fogott bíróságaink ez időben már magyarúl törvénykeztek. Épen azért egész terjedelmében közöljük:

«Athÿanak es Fynak (így) Zenthleleknek newebe. Amen. Zenth Istwan nap elewth walo hethfen Budan az mÿw zalassonkon az dologban egh felewl Zekel Mÿklos kewzewth, masfelewl Nelepeczÿ Ferencz kewzewth nemÿ thyztesseghel ellenkewdew dologban Zekel Myklos es Nelepeczÿ Ferencz hagÿak my zerzessenkre es eligÿenessÿthessewnkre, fogadanak hythekre, thyzthessegekre, hogh mÿw walamÿth ew kewzthek zerzenenk, azokath mÿnd megh allanaÿak. Azerth mÿwnekewnk az wraymmal egÿethembe,

kÿk ez dolognak meghlathatasaba es zerzeseban mÿw welewnk walanak, ez latthathÿk: Mÿerth ez Zekel Mÿklos hallomasbol es thÿthokbezedbewl, ez dolgoth bÿzonÿal nem thwdwan, montha wolna ez Nelepeczÿ Ferencznek, hogh ew az ew ipawal, Boznÿak Illÿessel, egÿethembe akartha wolna Zekel Mÿklosth meghethetthnÿ, akkoron ez Nelepeczÿ Ferencz ezt felelthe wolna, hogh walaki ezth Zekel Mÿklosnak montha wolna, ewnekÿ hamyssath tewth wolna. — Mÿerth kedÿgh ez zokath halomasbol es annakwthanna magath othalmaznÿ akarwan, montha wolna, nem theczÿk egh felnek es thÿzthessegenek hogh arthana. — Eznekwthan (így) Nelepeczÿ Ferencz wra dolgaÿth elwegezwen, jewe ideala Budara akarwan magath meg igazÿthanÿ, holott akkoron nemÿ bozwsagos bezedek Zekel Mÿklos ellen esthenek wolna, elewzer, hogh Nelepeczÿ Ferencz montha wolna, hogh Zekel Mÿklos thaglasth thethetheth wolna, annakwthan, hogh leanth ewlethewth wolna, es azwthan, hogh ew kewzthek nemÿ zerzes wolt wolna, hogh ez Zekel Mÿklos thÿztessegel ew ellene nem zolhatna. Melÿ dolgokath nÿlwan erthewnk, hogh ez zok herthelensegbewl, haragbol es bozwssagbol thewrthenthenek. Olh zokath nem erthwnk, hogh Zekel Mÿklosnak thÿztessegenek arthana. Mÿerth mÿnd ez dolognak zereybe egh fel es olÿ thÿzthesseg ellen walo zokath nem mondoth, hogh egh felnek es thyzthessegenek arthana. Mÿw azerth az wraÿmmal egÿethembe, kÿk ith welewnk egÿethembe wolthanak, ez dologban wegezthewk, mÿerth hogh ez zok hallomasbol thewrthenthenek es az mas fel annak sem engedewth, az thewb zok kedÿgh herthelensegbewl, haragbol es bozwsagbol ez Nelepeczy Ferenczthewl mondatthanak es lewtthenek, azerth ismerÿewk, hogh mÿndezek egh fel thÿztessegenek es nem arth, hanem mÿnd az keth fel ew thÿztessegebe meghmarad, azerth mÿ az felÿewl meghmondoth wraÿmmal egÿethembe akarÿok, lelthewk es mongÿok, hogh mÿnd keth fel echersmÿnd eghmasnak kezeth adwan, eghmasnak mÿndembewl meghbochÿassanak es innenthowa ÿo bekessegben eghmassal ellÿenek.»

E végzést azután nagyobb erősség okáért Szentgyörgyi Péter országbíró latin levélben foglalván és megerősítvén, három nap múlva saját pecsétje alatt kiadta. Ez pedig újra nagyon jelentős mozzanat, mert tudtommal ez az első adat, hogy a magyar nyelv

az országbíró kanczelláriájába behatolt. A jég meg volt törve, s talán nemsokára elfoglalja a magyar nyelv őt megillető helyét az ország közigazgatásában, ha a szerencsétlen mohácsi ütközet e nemes törekvést bimbajában le nem töri.

Székely tehát katonai becsületét megmentette. A következő évben nyugodtabban szállhatott sírjába. Egy esztendő sem telt belé, és más bíróság előtt állott. Annak, hogy már itt e földön ügyekezett magát tisztázni, köszönhetjük, hogy tudomást szerezhetünk egy régi, ismeretlenné vált intézményről, a régi magyar katonai bíróságról.

Az összes fönt előadottakra vonatkozó okíratok a szentmiklósi és óvári gróf Pongrácz család levéltárában, a dobrakuchai és Székely-féle levelek közt találhatók. A levéltár mostani őrének, gróf Pongrácz Ödönnek, szívességéből közli azokat

Dr. Karácsonyi János.

GYŐR VÁR 1594-TŐL 1598-IG.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

Egy rajzmelléklettel.

A mai kor gyermeke figyelem nélkűl halad el a történelmi események nevezetes színhelyei mellett, részben mivel a mostani rendkívűl gyors közlekedési viszonyok nyugodt szemléletre időt nem engednek, — részben pedig mivel az idők folytán bekövetkezett átalakulások a helyeket egykori alakjukból oly annyira kivetkőztették, hogy a szemlélő korántsem találja föl azon vonásokat, melyek ama történelmi helyeket korábban jellemezték. — Egy ily nagymúltú, s egykor az egész keresztény világra fontos helynek külsőjéből csak az imént rontott le a kor követelménye egy jellemző darabot, midőn Győr városának parti viszonyait, a Duna-folyó hosszán, az építendő szárnyvasút végett, rendezni kellett, s a Dunabástyának lebontása szükségessé vált; az egykor hírneves erősségből most már csak egy bástya, melyen a püspöki kastély emelkedik, maradt fönn.

Így változik folyton a város alakzata, s ki azt most terjedelmes külvárosaival látja, alig képzelheti, hogy e hely még nem is oly rég egy erős falgyűrű által aránylag szűk körbe szorított vár volt, s csak keresve találja meg azon nyomokat, melyek a múltra következtetni engednek.

A következő sorokban, előbb a régi Győr-vár erődítéseinek rövid vázlatát szándékozunk adni, azután pedig leírjuk történelmének két legnevezetesebb mozzanatát: a vár elvesztését 1594-ben és visszafoglalását 1598-ban.

A munkához kútforrásúl szolgáltak: Ortelius műve;[1]) Villányi Szaniszló páratlan szorgalommal írt értekezése a győri főgymnasium 1881/82. tanévi értesítőjében;[2]) — Győr-megye és város egyetemes leírása;[3]) — Hilgenberg Ágost, 19. gyalogezredbeli cs. és k. alezredes által a parancsnoksága alatt álló tisztikarnak tartott fölolvasás.[4]) Sajnos, hogy Győr sz. k. város levéltárában — két eredeti török levelen kívül, melyekről alább említés fog tétetni — az 1594-iki eseményekre és bekövetkezett török uralomra vonatkozólag, adatok föl nem találhatók.

Győr, három folyóvíz egybeömlésénél, már helyrajzi viszonyainál és fekvésénél fogva mindenkor fontos hadászati pont vala; tanúsítja ezt, hogy már a rómaiak a három folyó torkolatát képező sarokban, mesterségesen dombot emeltek és azt castrummal látták el. — A népvándorlások áradata valószínűleg elsodorta a rómaiak alkotványát; de az avarok korában újból találkozunk Győr nevével, mikor is Nagy-Károly császár útját kelet felé, a Rába-folyó és a mögötte emelkedő gyűrű-alakú földsánczok megakadályozzák.[5]) Később, a honfoglalás után, Győr belevonatván a magyar vár-rendszerbe, folyton jelentős szerepet játszott a nyugotról irányuló német támadások ellen. A tatárok, valamint a mohácsi vész után a Dunántúlt elözönlő oszmánok érintetlen hagyták Győrt, legalább ez utóbbiak a várnak nem árthattak, mert pár hóval a gyásznap után Ferdinánd elrendeli, «hogy Győrbe három ezernyi had küldessék». Szerepe azonban megváltozott, mivel most a kelet felől fenyegető veszély ellen kellett neki teljesítenie azon feladatot, melyet eddig nyugot felé végzett; csakhogy harczászilag kedvezőtlenebb viszonyok közt: mert míg ez utóbbi irányban két folyó és egy mocsáros

[1]) Ortelius 1602-ik évi nürnbergi kiadása.

[2]) Győr-vár és város helyrajza, erődítése, háztelek- és lakossági viszonyai a XVI. és XVII. században. (Két ábrával.) Irta Villányi Szaniszló, sz. Benedekrendű tag s főgymn. ny. r. tanár.

[3]) Kiadva a magyar orvosok és természetvizsgálók évi nagygyűlése alkalmára, 1874. évben, többek közreműködése mellett.

[4]) Nevezett alezredes úr szíves volt tanúlmányának kézíratát fölhasználás végett átengedni.

[5]) Győr magyar neve állítólag a *gyűrű* szóból származik.

terület szolgáltak a várnak védelmül, addig dél és délkelet felől a támadást mi sem tartóztatta föl.

A XVI. században Győr vára — mint már régebben is — három részből állott, ugyanis: a várkastélyból vagy belső püspökvárból (arx, inneres Schloss), mely a külső vártól teljesen el vala különítve; a külső várból (castrum, castellum, äusseres Schloss), ez a mai káptalandomb, melyet a várostól a Rába vize által betöltött árok és magas fal választott el; végre a városból, mely az előbbitől kelet- és délfelé terjeszkedve, a mai belváros területén, közvetlen a várfal alatt csoportosult.[1]) Voltak külső telkeken álló épületcsoportok, a mai Nádorváros területén, melyek külváros számba is vehetők; a mai Újvárosból 1519-ben is állott már néhány épület, de ez népesebbé csak a mohácsi vész, különösen Fehérvár eleste után (1543.) vált, midőn sok menekült Győr falai alatt keresett oltalmat.

Katonai szempontból azonban érdekesebb reánk nézve a vár és a város építkezési modorát vizsgálni, hogy a később leírandó eseményeket, különösen a városnak a török invasio után szükségessé vált gyökeres átalakítását könnyebben megérthessük. A fönmaradt adatok után ítélve, a város házainak legnagyobb része jelentéktelen, földszintes, majd fából, majd vesszőből fonott és sárral tapasztott volt. A legtöbb kőház a sz. István templom körül (mai megyeház) volt található; de ezen kőépületek is jobbadán kisszerűek valának.

Győrnek fő erőssége a belső- vagy püspök-vár épületében, valamint a külső várat (káptalandombot) övező falban és ennek hosszán vonuló vizes árokban állott. E körfal korábban rondellákkal bírt, de később a falak símák. Ennek folytán annak alakzata, valamint ellenálló képessége szabatosan meg nem állapítható. Különben a régi Győr-vár csekély terjedelmű vala és nem volt jó karban; erről látszik tanúskodni Lamberg várkapitány eljárása, ki a várat fölgyújtván, annak hadi szereivel együtt a török elől Bécsbe vonúlt (1529).

Az országban egyre terjedő török hatalom féktelenkedése, továbbá a dunántúli vidék több erős pontjának eleste arra indíták

[1]) Villányi Sz. id. m.

I. Ferdinánd királyt, hogy Győrnek újbóli megerősítését elrendelje, minek folytán a város árokkal és palánkkal volt körülövezendő. E munkálatokhoz 1537-ben illetve 1542-ben fogtak, de azok lassan haladtak, s utóbb öt vármegye jobbágysága volt ahoz kirendelve.

A védőmunkák lényege abban állott, hogy a mély árok mögött kettős sorban erős czölöpkarókat ástak a földbe, ezeket ágakkal körülfonták s e kettős sövény-fal közét földdel töltötték ki; a kellő magasságra emelt fal sarkain fa-bástyákat emeltek s a fonáskerítést kívülről besározták. De e munka még az 1556-ik évben is távol volt a befejezéstől, s megfoghatatlan, hogy mikép lehetett egy annyira fontos helynek — habár csak kezdetleges — erődítésével 20 éven át húzódozni!

A sokáig függőben maradt kérdés végleges eldöntését csak 1558-ban a törökkel kötött nyolcz évi béke folytán nyerte, még pedig olyképen, hogy a város *állandó erődítése* elhatároztatott.

Ennek sikeres kivitele végett a város egy kőből épített, bástyaerődök által védett körfallal volt körülövezendő, mely körül egy megfelelő szélességű és mélységű, a Duna és Rába folyók vize által betöltendő árok fut. A régi vár falai részben meghagyattak, de a fellegvár jellegét elvesztette; a régi várat körülfolyó Rábaárok lassankint betömetett és annak helyére házak épültek. A város kerítését erős, téglafalzattal burkolt gát (Wall) képezte, mely alakjára nézve egy szabálytalan ötszöget képezett, hét szöglet-erőddel. Az északi arczvonal előtt a Duna — a nyugati előtt a Rába-folyó helyettesítették a várárkot s így nagy előnyére szolgáltak a védelemnek. A gát legkeskenyebb pontján négy ölnyi széles volt; a bástyák arczvonalainak hossza 35—78 mtr., a kötő-gát (courtine) 182—266 mtr. között ingadozott. A falak magassága 7—8 mtr. közt váltakozik, csak az úgynevezett Rába-bástyánál (magyar bástyának is hívták, mivel őrsége csupa magyarokból állott) kívánták a kiküldött fölülvizsgáló biztosok, hogy annak magassaga 9·5 mtr. legyen. A bástya-erődök oldalai és torkolatai alatt bombamentes helyiségek voltak, az élelmi- és lőszerek biztos eltartására. A bástyákon belül is falat emeltek; e fal és a bástyafal közét földdel tömték ki. Az árok nem készülhetvén mindjárt a tervezett széles-

ségben, annak közepén egy három-négy ölnyi széles folyóka ásatott (cunette), melyből a víznek soha sem volt szabad kiapadnia. Az árkon kívül fekvő talaj göröngyös levén, azt egyengették és az ott nyert földet az ellenpart (contrescarpe) föltöltésére fordították. Külső védőművek ekkor még nem léteztek; azok csak a XVII. század alkotásai. Az egész erődítés az akkor egyedül divatozó olasz mintára készült, mely alaprajzát a vár a későbbi időkben is megtartotta, s a kor igényeinek megfelelően csakis az említett külső sánczokat nyerte. Kapu egyelőre csak kettő volt: az úgynevezett *bécsi kapu* a Rába folyó felé, azután a *fehérvári kapu*, mely dél és kelet felé tartotta fönn a közlekedést; de tervben volt egy harmadik, vagy *vízi kapu* (Duna-kapu) kiépítése is, mely az 1570. évben már teljesen elkészült,[1]) s a később előadandó eseményeknél fontos szerepet játszhatott. A kapuk befejezését követte az északi vonal kiépítése, vagyis a szentdombi- és Duna-bástyák, továbbá a Rábába nyúló püspökvár-bástya fölállítása, melyek falazatába rakva az 1573 illetve 1575 évszámok erről világosan tanúskodnak. Ebből következtetni lehet, hogy az erődítés ez utóbbi években végkép elkészült. Ugyanekkor Újváros nyugot felől, Révfalu és Pataház pedig körösköríl palánkkal lőn ellátva. A várerődítéshez szükségelt rengeteg tégla-anyagot a mai Győrsziget község területéről nyerték s ott égették, mint azt a fönmaradt Aginelli-féle rajzon a «Coquina laterum» felirat jelzi.

A vár fölszereléséről annyit tudunk, hogy az a mohácsi vészt követő években Haberfeldner Tamás győri szertáros (1557) lajstromos kimutatása szerint szegényes volt.[2]) Azonban az erődítések befejezése után a fölszerelés is bővült; így, midőn a törökök Győr-

[1]) E kapura később a törökök (1594—1597) egy őrtornyocskát építettek, melynek tetején állott ama legendaszerű rézkakas, melynek megszólalása a vár keresztény kézre jutását előre jelzé. Villányi i. m. 47. l.

[2]) 26 drb kisebb-nagyobb vastaraczk, vár- és tábori ágyúk (½—6 fontos golyókra), tíz részben jó, részben rossz nagyobbféle szakállas puska, (Doppelhacken) és 250 kisebb ily nemű puska (Halbhacken); puskapor ágyúk számára 287 mázsa, kézi puskákhoz 62 mázsa; ólom 113 m.; rohamfazék agyagból, égő szerrel megtöltve és fölszerelve, mely a rohanó tömeg közé vethető: 1024 drb — 1300 drb lándzsa kőrisfából, stb. — Villányi i. m. 38. l.

várába az átadás folytán bevonúltak, 59 darab kisebb-nagyobb ágyút és 300 mázsa puskaport találtak abban. Végre még mint a vár előőrsei megemlítendők az 1—2 mértföldnyi távolra félkörben fekvő Andrásvár, Tarisznyavár, Világosvár, Lesvár, Mérges és Patona erődített őrházak.

Mielőtt a tárgyalandó események fölsorolását megkezdenénk, röviden vázoljuk a katonai helyzetet, melyben Győr-város a XVI. század utolsó tizedében volt s a minőben a török támadása találta.

Már említettük, hogy Győr fekvésénél fogva hadászatilag nagy jelentőséggel bírt: a Bécs és Buda közti főközlekedési vonal közepén fekve, öt mértföldnyire M.-Óvártól, ugyanannyira Komáromtól, 10 mértföldnyire Lajta-Brucktól, oly távolságban volt, hogy az említett pontokról, melyek e hadjáratban folyton a keresztény seregek kezeiben valának, könnyen nyerhetett segedelmet; de főfontossága abban rejlett, hogy uralkodott a Rába-vonalon, melynek legalkalmasabb átkelő pontját elzárta és egy Bécs felé törekvő hadsereget nagy kerülő útra, Sopron tájéka felé, kitérni kényszerítette, miután a Győrtől dél-nyugot és nyugotra terülő, a Rába, Rábcza (Répcze) és Fertő vizeiből táplálkozó Hanság ingoványos területén a közlekedés társzekerek és ágyúk számára — akkoriban — a lehetetlenségek közé tartozott. Fontos volt Győr vára azért is, mivel védelme alatt egy a Duna jobb partján Bécs felé visszahúzódó hadsereg, partot változtatva, a Szigetközön át egy menetben a Duna balpartjára juthatott, s így az ellenség közvetlen hatása alól magát kivonva, a körülményekhez mérten új irányban működhetett, vagy támadólag is léphetett föl. Nagy jelentősége volt továbbá Győrnek ez időkben politikai és nemzetiségi szempontból is, mert az oszmánok által elfoglalt vagy fenyegetett magyar nép itt találta első biztos védelmét; itt gyülekeztek a még el nem foglalt dunántúli megyék fegyveres népei, hogy azután a működő hadseregben megfelelő helyöket elfoglalják, valamint hogy erős támpontja volt egy Buda, Esztergom vagy Fehérvár felé működő hadseregnek, mely e várban élelmi készleteit bizton lerakhatá, vagy vereség esetében abban oltalmat talált.

Épen oly kedvezők voltak a viszonyok harczászati szempontból ítélve: a város teljes rónavidéken feküdt és fölötte semmiféle

magaslat nem uralkodott; a közvetlen környezet művelés alatt álló terep lévén, a várfalakról könnyen áttekinthető volt; talán keletfelé, a Duna mentén lehettek akkoriban sűrűbb ligetek, melyek a szabad kilátást gátolták, mire vall azon körülmény is, hogy az ostromló törökök — mint majd látni fogjuk — mindig ezen irányban keltek a Dunán át. A vár északi arczvonala előtt folyó Duna, melynek közepes vízállás melletti szélessége mai nap 100—110 lépés közt váltakozik, valamint a vár nyugati oldalfalait locsoló Rába folyó — 70—80 lépésnyi mederrel — számbavehető akadályul tekinthetők; habár enyhe folyásuk és sekély vízállásuk az átúsztatást mindenütt megengedte, mely körülményt a törökök fel is használták. Állandó híd a Rábán kettő, a Rábczán — mely különben főágával akkor még a mai Sziget községén fölül Pinnyéd falu alatt vonulva, ömlött a Dunába, s csak később lőn a várfalak alá vezetve — egy volt; a várból a Dunán át hajóhíd vezetett, de nem a mostani közlekedés pontján, hanem jóval alább keletnek a várárok beömlésén alúl, mivel a Dunakapu még nem épült volt ki teljesen. A vár helyőrségének létszámáról — midőn a török megrohanás történt — biztos adatok hiányával vagyunk, s csak annyit tudunk, hogy a működő hadsereg átkelése alkalmával a Szigetközbe, Mátyás főherczeg és fővezér Hardeck grófot «*erős őrséggel*» hagyta hátra mint várparancsnokot, hogy a helyet megtartsa és az ellenség ellen megvédhesse. Némileg következtethetünk a helyőrség számerejére azon csapatok felsorolásából, melyek a vár átadása alkalmával említtetnek, valamint azon körülményből is, hogy a törökök a vár átvétele idején — valószínűleg a hely jelentőségének tudatában — hétezer főből álló őrséget rendeltek abba, s így mindent egybevetve, nem vélünk tévedni, ha Győrnek helyőrségét azidőben körülbelül 5000—6000 főre teszszük.[1]) A helyőrség vegyes ajkú volt s német parancsnok alatt állott; magyarok nagyobb számmal nem voltak közte, a kapitulácziót aláírt kapitányok neveinél egy magyaréval sem találkozunk. Élelem és lőszer dolgában a vár jól el volt látva, mert még a törököknek is jutott.

E nagyobbára külföldi kalandorok, zsold- és zsákmányért szolgálva, magasabb eszményi czélokat nem ismertek s csak

[1]) Horváth M. 7000-re teszi, de alighanem túlozva.

zsoldért küzdöttek: mi ha elmaradt vagy némileg késett, azonnal előkerült bennök a kedvetlenség, mely csakhamar ellenszegüléssé vált, s miután sem a hazaszeretet, vagy nemesebb érzés keblöket nem melengeté, hőstettekre őket erkölcsileg mi sem serkenté; csakis a nyílt csatákban, rohamokban — a hol közvetlen életökért küzdének — fejtettek ki e zsoldosok megfelelő vitézséget és erélyt; de zárt helyeken, erődítések mögött, halált megvető, szívós védelemre nem igen lelkesültek.

Az 1594-ik év elején Mátyás főherczeg lőn a király által a magyarországi hadi ügyek igazgatásával megbízva, míg Miksa főherczeg a horvát-szlavon és szomszédos vidéken vitte a fővezérletet. Mátyás főherczeg, hogy esetleg a magyarországi harcztéren előforduló eseményekhez közelebb lehessen, meg hogy ily esetben a magyar és német vezérekkel (kapitányokkal) «tanácskozhassék», január hó 16-án Győrött ütötte föl hadi szállását, s úgy látszik, innét rendezte az év folyamán tervezett hadjáratokat és vállalatokat. Február hó vége felé Pálfy Miklós azon megbízást vette a főherczegtől, hogy Nógrád várát vegye vissza, mely föladatnak a magyar vezér fényesen felelt meg; Nógrád már február 27-én meghódolt. Nógrád megvétele után a főherczeg a sereget Komáromnál táboroztatta, s miután a várt erősbítések megérkeztek, a legközelebbi működés tárgyául Esztergomot tűzte ki, hová a sereg április 24-én érkezett meg. A vár lövetése április hó 27-én vette kezdetét és június hó közepéig tartott, mikor Szinán pasa 4000-nyi előhadával Buda alá érkezett; e hírre a hadi tanács visszavonulást határozott, s a sereg — az ellenség további mozdulatait bevárandó — a Dunán átkelve, egyelőre Párkánynál foglalt állást.

Ezen intézkedés által az idő közben Esztergom felé közeledő Szinán basának szabad út nyílt arra, hogy 100,000-nyi seregével a Duna jobb partján sokkal előbb Győr alatt teremhessen, mint a főherczeg, kinek menetvonala a balparton nemcsak hosszabb, hanem annyiban is hátrányosabb vala, hogy több folyón át vezetett és a Dunán való átkelésnél időt rabló hídverésre is kényszerült. Azon felül ezen eljárás által az egész Dunántúl védelem nélkül maradván, martaléka lőn a török sereg könnyű lovasságának; egyúttal sorsukra hagyattak a nagy erővel szemben amúgy is tart-

hatlan kisebb helyek, mint Tata, Sz.-Márton, melyek őrsége a hátráló sereghez csatlakozhatott volna, ha az a jobbparton maradva útját Győrnek veszi, melynek fölmentésére később azután oly kerülő úton igyekezett. Mikép magyarázható meg a fővezérlet ezen eljárása? Hadászati szempontból hibásnak mutatkozik, mivel a rövidebb és előnyösebb működési vonalat föláldozza; az erők számarányából sem lehet eléggé megmagyarázni, mivel Szinán pasa százezernyi seregéből, melylyel Buda felől közelgett, egy jelentékeny rész, — mint nem harczoló — levonható, a keresztény sereg pedig a dunántúli megyék dandárai által 20 ezernyi fővel szaporodott s ekkép 70,000 ezer harczost számlált: oly tekintélyes had ez, melylyel a legkomolyabb vállalatokat is meg lehet kísérelni. Azonban minden jelenség oda mutat, hogy a számra szép sereg nem volt képes nagy föladatok megoldására: fegyelmetlen vala. Számos egykorú forrás szól erről, s magyarázza vele a főherczeg eljárását. Hozzájárult ehhez még, hogy a sereg a hat heti várvívás fáradalmai és veszteségei következtében nem valami kitünő állapotban volt, s döntő csata előtt nyugalomra és rendezkedésre szorúlt. Figyelembe veendő végre még, hogy a főherczeg Komáromot mint élelmi és hadi szereinek főraktárát és dunai hajóhadának gyülekező helyét tekintvén, e pontot mielőbb elérni és biztosítani kívánta, a mi az adott viszonyok természetéből folyó kívánság volt. Csak az kár, hogy az alkalom, a folyamon átkelve a Tatával vesződő török hadsereget megtámadni, elmulasztatott.

Július hó 9-én, a magyar-német sereg annak hírére, hogy az Esztergom alá érkezett török fővezér útját Tata felé folytatja, sátrait fölszedé és sietve Komárom felé haladt.

Szinán pasa a lőszer és eleség hiányában szenvedő Tatát július hó 13-án megvette s innét — miután előbb Sz.-Márton is hatalmába esett,[1]) seregét háborítlanúl vezeté Győr alá, hová július

[1]) Szt-Márton átadására vonatkozik azon két eredeti török levél, mely Győr sz. k. város levéltárában őríztetik — fájdalom az egyedüli okmányok azon időszakból — s melyek egyike — néhai Czech János városbíró fordításában — így hangzik: «A szent Mártoni vár lakosai, kik kegyelemért esedezének, ezennel a szabad elköltözésre felszabadíttatnak, oly feltétel alatt, hogy a várt szerződéskép feladják. Költ Silkide' (július) hava derekán a Hedsira 1002. évében» (azaz: 1594 Kr. u. sz. u.) Utóírás:

15-én érkezett és a vártól egy fél mérföldnyire, annak keleti és déli arczvonala előtt, a Kiskuti- és Pánzsa patakok mögött olykép foglalt állást, hogy jobb szárnya a Dunára, balszárnya a Rába folyóra támaszkodott.

A magyar-német sereg Komárom alól, a Duna balpartján haladva és azon átkelve, szinte Győr alá érkeze és a Szigetközben, Révfalu és Pataháza körül, a vár északi arczvonalával szemben szállott táborba; balszárnya a Kis-Dunára volt támasztva és egy földsánczczal (talán a mai Likócs pusztával szemközt) födve; a jobb szárny, mely kiválóan lovasságból állott, — a Rába- és Rábcza folyók közti területen, a mai Győrsziget és Újváros helyén, mely akkor alig pár házból állott és leégve romokban hevert, foglalt helyet.

Fölmerül most azon kérdés, nem-e lett volna helyesebb, ha a főherczeg a Rába mögött foglal állást, mi által nem csak épen úgy megakadályozhatta volna Győr ostromát, mint a tényleg elfoglaltban, hanem közlekedéseit, Bécscsel és a Lajtán túli vidékkel is könnyebben megvédhette volna, melyekre a török fővezér szándékai főkép irányúlni látszottak; ez állásból azon fölül az esetleg Sopron felé szándékolt megkerülés, vagy Pápa környékére intézendő portyázás is fenyegetve lett volna. Azonban a török sereg

«Kezünkbe szolgáltatták minden fegyvernéműiket és csupa öltözeteikben elhagyták a várt». A hátul látható pecsétnyomatnak (stampiglia) ez az értelme: «Sinan ben Ali. Oh! Isten te teljes vagy kegyességgel és irgalommal, de én bűnökkel, bocsáss meg nekem». — A második, magyar szövegű így szól: «Én Mehemet Passa Istennek is akarattiából tereök Császárnak vezére és Urumelly beglerbége (L. S. L. S.) fogadjwunk az mij hitwunkre tisztessegwunkre az én attiammal Szerdárral eö nsgával egietembe így hogj myde bantas nekwl Szépen el bocsatwnk mynden hozad tartozokval egieteben; Isten akarattiaból hitemnek ura es igaz vagiok es az teob passák és Jancsár aga feleől myndenek feleől felelwnk». Kívül újabb írással: ad Capta St. Martini. — Azon felül egy külön jegyzet erre vonatkozólag azt mondja: Achmed török pasa és tolmácsa Theologos Sándor, úgy Salik bey és Hafiz aga őrnagyok Döbröntei Gáborral mint provincialis Commissariussal az 1835. esztendei Július 29-én regvel e levéltárban levén, még az 1594-ik esztendei Julius derekán Mehemet pasa által, a Szentmártonyi vár átvételéről, az abban akkoriban volt katonaságnak adott s itt levő török levelet, kezében vévén, elolvasta.

túlsúlyával szemben a főherczeg — úgy látszik — nem bízott hadainak számbeli és erkölcsi erejében, mihez az is járúlt, hogy folyton várta a megígért segélyhadakat, melyek azonban egyre késtek, s így az összeütközésre, mi által döntő események következtek volna be, minden alkalmat kerűlt. Czélja tehát csakis az lehetett, hogy a vár közelében táborozván, annak vívását megnehezítse; a fölmentést csak az erősítések megérkezte után tervezvén. E szándékra nézve a Szigetközben választott táborhely annyiból volt kedvezőbb, hogy nem volt oly könnyen megtámadható mint a Rába mögötti, s nem hívta ki közvetlen támadásra a török fővezért, ki a Rába mellett táborozó keresztény sereget népeinek egész zömével okvetlen megtámadta volna, hogy a fölmentésre törekvőket a vár alól elzavarván, magának egyszersmind útat nyisson Bécs felé. Ezt pedig a keresztény fővezérlet mindenkép elkerűlni törekedett.

A törökök tettek is kísérletet ezen irányban és kisebb csapatokat a Rábán és Rábczán átúsztatván M.-Óvár felé kalandoztak, sok helységet fölperzseltek, a népséget elhajtották és tetemes kárt okoztak. Visszatérő útjokban azonban Nádasdy magyar vezér rajtok ütvén, a törököket megugrasztá és jó számot közűlök levága.

Különben a főherczeg sem nézte tétlenűl a török sereg készülődéseit a vár bekerítésére. Július hó 19-én a keresztények becsaptak a török táborba és az első meglepetés alatt azok közűl többet levágtak; de a nagy erő által visszanyomva — miután két lovaskapitány, Rossen és Herman Gy. halva maradt — hátrálni kényszerűltek. Reá következő nap, július 21-én Pálffy és Braun főkapitányok csapatai Komáromnál egyesűlvén, a török sereg utócsapatait közösen megtámadták, Szimán basa élelmezési főnökét 120 törökkel elfogták, sokat levágtak, 150 liszttel és rizszsel megrakott tevét és 30 öszvért ejtettek zsákmányúl. E fegyverteny, az ellenség fő működési vonalát fenyegetvén, úgy helyes hadászati fogalmazása valamint erélyes végrehajtása által a két nevezett vezér kitünő katonai tehetségére vall.

Július hó 21-én a vezérlő főherczeg a várat elhagyta és főhadiszállását a szigetközi táborban ütötte föl; egyúttal várparancsnokúl Hardeck Ferdinánd grófot nevezte ki és *erős őrséget* adott keze alá, hogy e helyet megvédje és megtartsa. Talán neszét vevé Szinán, hogy a főherczeg a várból eltávozott, mivel ugyan az nap

egész seregével a vár alá közeledett, a vívóárkokat megkezdeté, és nagy erővel folytatá. A törökök az ostrommunkával annyira serénykedtek, hogy ostrom-ütegeik egy része még az nap készen volt, s így július 25-én a várat lövetni kezdheték; az árkolást mindegyre folytaták. A következő nap (július 26.) 300 janicsár átkelt a Dunán és a keresztény sereg balszárnyát védő földsánczot hevesen megtámadta; a sánczokban levő 400 Schönberg-féle gyalogos magát gyáván kiszorítani engedte s nagyobb részt fogságba esett. Azonban Medici János ezredes, látván a bajt, Kolonics lovas puskásaival, a szász német lovasokkal és 500 olaszszal a helyszínére sietett és a sánczba behatolt janicsárokat, 150 társuk vesztességével abból kiverte. Még ez ütközet folyama alatt 5000 tatár és török valamivel alább szintén átkelt a Dunán és a keresztények táborára tört; ezek ellen Pálffy Miklós a saját lovas puskásaival és német lovassággal indúlt; hozzá csatlakozott maga a főherczeg, testőr lovasaival, s oly hévvel támadták meg a törököket, hogy alig 500 bírt közülök a túlpartra menekülni.

Általában e kisebb-nagyobb csatározásokban a magyar-német sereg csapatai szép vitézséggel harczolának; így például Braun komáromi parancsnok emberei a hó vége felé 70 portyázó tatárt Nádasdy főkapitány magyar harczosai, a pápai várparancsnok hozzájárultával majd 3000-nyi végvidékbeli törököt vágtak le.

Ez alatt a munkát a törökök nagy erélylyel folytatták és újabb ütegekből augusztus hó első napjaiban a várat ismét erősen ágyúzták, árkaikat pedig oly közelre hozták a várfalakhoz, hogy azokból apró fegyverrel lövöldözhettek a várba; sok golyó a falakban akadt meg, de a városban az épületek is sokat szenvedtek a nehezebb lövegek által; három főtűzért pedig halva terítének földre: mi a várban nagy riadalmat okoza. Nemcsak a helyőrség volt talpon, hanem a városbeliek közül is sokan köveket hordtak föl a várgátra, miután azon meggyőződésben volt mindenki, hogy a roham minden perczben bekövetkezhetik. Maga Hardeck is a bástyákon tartózkodott és karján lősebet kapott.

A török nagyvezír egyre háborgatá a keresztény sereget; augusztus 5-én, reggeli 5—6 óra közt, négyezer tatár Győrön alól a Dunán átúsztatott, olyképen, hogy lovaik farkába kapaszkodtak, ostoraikat jobb kezökben, meztelen kardjaikat szájokban tart-

ván; 600 török gyalogos pedig összekötözött hosszú fadarabok segélyével úszott át; partra érve, azonnal a már említett földsáncznak rohantak, azt be is vették és a benlevő ágyúkat a magyar-német sereg táborára irányozták; azután a környékbeli helységeket kezdték rabolni és égetni, míg a főherczeg, e becsapásról értesülvén, a táborban riadót veretett és nagy csapattal ellenök indúlván, oly erélylyel támadta meg a garázdálkodókat, hogy kevés menekült közülök.

Augusztus hó 8-án ismét 3000 tatár kelt át a Dunán és miután egy falut (talán a mai Bácsa) fölperzselt, a tábort akará megtámadni; midőn azonban az ellenök nyomuló lovasságot észrevevék, kardjaikat, nyílaikat és íjaikat elhányák, lovaikat a Duna felé fordíták s vágtatva menekülni törekvének; de már útközben közülök sokat levágtak, a folyóban úszók közül pedig majd 2000 lelövetett, úgy hogy a víz tele volt holttestekkel és gazdátlan paripákkal, minek folytán az üldözők úgy fegyverek mint lovakban gazdag zsákmánynyal tértek vissza táborhelyeikre.

Az ostromlók egyre bővíték és szaporíták földműveiket, a mit megakadályozandó, augusztus hó 9-én a várőrségnek egy magyarok és németekből álló csapata kirohant és a fehérvári kapú előtt emelt sánczot elfoglalva, s a janicsárokat abból kiszorítva, 200 törökharczost — köztük két béget — valamint a segélyre sietö török lovasokat is levágta; a sánczban öt ágyú beszegeztetett és négy hordó lőpor, golyók, fegyverek, négy szép zászló és több más értékes tárgy zsákmányúl ejtetett.

A törökök ostromütegeikkel közelebb jutván a falakhoz, hatásosabb tűzér-támadást bírának kifejteni; ennek daczára az ostrom alá fogottak harmadízben kirohantak a török sánez ellen, azt elfoglalták és a segélyre sietö törökök nagy részét felkonczolták, mi közben a várbeli ágyúk is tetemes kárt okozának az ellenség soraiban.

A török fővezér, czélba vett műveleteinek elősegítésére, időközben Budáról egy hajóhídat rendelt Győr alá, miről Pálffy értesülvén, Komáromba sietett s Braun várparancsnok csapataival egyesülve, a hajóhidat elfogta.

A vár megtámadt oldalát körülfogó vívóárkokon ezalatt a törökök folyvást dolgoztak és augusztus hó 12-én oly közel jutot-

tak, hogy a fölhányt földnek egy része a várárokba gurult, tehát elértek a várárokhoz; egyúttal megkísérlék az árkot galyak- és rőzse-kötegekkel kitölteni, mit azonban a várbeliek heves tüzelés által meggátlának.

A következő napokban (auguszt. 14.) a törökök ismét egy új földművet hánytak föl a fehérvári kapuval szemben és azt a gátfallal egyenlő magasra emelték; erre 100 ökör segélyével egy nehéz faltörő ágyút törekedtek fölvontatni, de igyekezetök dugába dőlt, miután az ágyú megfeneklett. Ugyanakkor két előkelő pribék (szökevény) délczeg paripákon átszökött a keresztényekhez, s azon hírt hozta, hogy a törökök a várárkot a készletben tartott rőzsekötegekkel kitölteni akarják, s következő nap rohamra készűlnek a vár falai ellen. Ennek kellő fogadására a várbeliek minden intézkedést megtettek.

Az előre jelzett roham elmaradván, az ostromlottak 2000 emberrel, Hardeck gróffal élükön, újból kirohantak (auguszt. 17.), de a vállalat nem sikerűlvén, nagy veszteséggel visszatérni kényszerűltek. Ugyan az nap éjjelén az ellenség, miután mozsár-ütegei már fölszerelve voltak, tizennyolcz bombát röpíte a városba, a nélkűl, hogy nevezetesb kár esett volna.

Szinán pasa most az egyesűlt hadak figyelmét más irányba terelni kívánván, nagyobb szabású tűntetést rendezett; e végből húszezer tatár átúsztatott a Rábczán és az osztrák határ felé majdnem Bécsig portyázott, s mindent mit útjában talált, pusztított, égetett. Nemkülönben a Ferhát pasával bejött nyolczezer török a Nádasdy által védelmezett dunántúli vidékre rontott, s különösen M.-Óvár felé kalandozott. Nádasdy ezt hírűl vevén, utánok siete, s velök megütközvén 800-at lekaszabolt, a foglyokat fölszabadítá s a rablott zsákmányt elszedé.

A török fővezér ezen eseményekből azon meggyőződésre jutott, hogy a keresztények seregét ily kisebbszerű támadások által nem képes a megszállott vár alól elriasztani, a míg pedig az be nem következik, kevés reménye lehet annak hamaros bevételéhez. Ennek folytán döntő cselekedetre határozá el magát, s mivel időközben a Duna áthidalásához szükséges anyag is megérkezett, a keresztény tábor megtámadását rendelé el. Intézkedései szerint először is augusztus hó 29-én nagyszámú török csapat kelt át

a Dunán (alkalmasint Bácsa és Vének falvak közt), részben sajkákon, részben úsztatva és a kereszténveket az ottani földsánczból kiverték; ezután azonnal hídveréshez láttak, minek befejeztével a török hadsereg nagy része azon átkelt és a keresztény tábort az éj folyamán váratlan megrohanta; habár a meglepettek magukat makacsúl védelmezték, az aránytalan túlerőnek engedni kénytelenültek, különösen mikor a törökök a szekérvárat — a mely a tábornak most már egyedüli védhető pontja volt, — elfoglalák.

Ekkor nagy fejetlenség állott be, s kiki menekült a hova lehetett. Mátyás főherczeg udvarával és a főbb tisztekkel csak nagy nehezen jutott M.-Óvárra, a gyalogság és a szekerész-legénység közül, a ki tehette, Zámolyon át Hédervár felé húzódott hátra, míg a lovasság, mely a Rába és Rábcza folyók közt táborozván, a Dunán át nem kelhete, a vereség hallatára a bécsi főúton, Öttevényen keresztül Moson és M.-Óvár felé hátrált, a hol is az első megállapodás után a szétugrasztott csapatokat rendezni kezdék. Rengeteg volt a kár, melyet a vezérlet e hanyagsága a keresztény seregre hozott; a sátorok, szekerek, élelmi szerek, ágyúk és lőszer, irodák és pénztárak telve a zsolddal, ezer szekér és 200 hajó eleséggel rakodva, azon felül tíz fölszerelt gálya, melyeken százhúsz löveg vala, mind török zsákmány lett. Kétezer levágott keresztény maradt a harcztéren, valamint jó számmal törökök is, kiket fosztogatás közben vagdaltak le.[1]) E diadal után a törökök azonnal hozzáláttak a portyázáshoz és a vidék számos falvát földúlták; szeptember hó 6-án M.-Óvártól egy mérföldnyire átkeltek a Dunán, rárontottak a Duna és Rábcza közti helységekre és a népséget mindenkép sanyargaták.

A török nagyvezír az aratott győzelem által főóhaját, a keresztény hadak Győr alóli elűzetését, teljesülve látván, hagyta azokat hátrálni, s azonnal a várnak minden oldalróli bekerítéséhez látott; a magyar-német sereg táborhelyeit Győrtől északra és nyugotra elfoglalván, ott is azonnal ostrom-ütegeket építtete s a várat onnét is löveté; mi azonban inkább csak ijesztésnek vehető, miután a közbenfolyó Duna miatt a támadásnak ez irányból nyomatéka nem lehetett. Annál erélyesebben folytatta Szinán az ostrommunkákat

[1]) Ortelius, 235. l.

a délkeleti és déli oldalon, hol a vívóárkokkal a falakhoz helylyelközzel már 100 ölnyire jutottak; a várárkon keresztül pedig — habár még rés a falban nem volt törve — töltés építtetett, mely a bástya elleni rohamoknál híd gyanánt szolgált; a bástya egyszersmind aláaknáztatott.

Ily előkészület után a törökök *szeptember hó 13. 14. és 15. napjain* a várat reggeltől estig hevesen ágyúzták és a megtámadt bástya és környéke ellen (a hol egyik-másik akna fölrobbanása némi rést nyitott) többszörös erős rohamokat intéztek; ezeket azonban a vár falain küzdő őrség — különösen a lőfegyverek használata által — mindannyiszor visszaverte. Így folyt ez még vagy tíz napig; a törökök úgy a vár lövetését, mint a rohamokat egyre folytatták és egyes aknákat vájtak a fal alá s habár erőfeszítéseiket kézzelfogható siker nem is jutalmazá, annyit mégis elérének, hogy a főseregtől elvonulása által magára hagyott és külsegélyt nem remélő várőrség elszántsága alábbszállott.

Ezek lehettek azon okok, melyek Hardeck grófot arra indíták, hogy *szeptember hó 26-án*, a helyőrség parancsnokaival tartott tanácskozás után, a helyet továbbra nem tarthatónak jelenté ki, s a vár építőmesterét (a mai hadmérnöki főnök), az urbinoi származású Berlini Miklóst, kinek az említett tanácskozásban döntő szava lehetett, Szinán pasához küldé alkudozni és három napi fegyverszünetet követelni, kijelentvén, hogy ennek letelte után hajlandó az erősséget azon föltétel alatt átadni, hogy a helyőrség lobogó zászlókkal, teljes fegyverzetben, paripáival és podgyászával a várból kivonúlhat, kíséret mellett M.-Óvárig vezettetik, míg a betegek és sebesültek hajókon lesznek biztos helyre szállítandók. A szerződés biztosítása fejében mindkét részről túszok adattak. A török nagyvezír nem tett kifogást.

E kölcsönös megállapodások alapján Hardeck *szeptember hó 29-én* reggeli 10 órakor, díszruhába öltözve, tollas kalappal, a csapatok élén a várost elhagyá; utánna a törökök azonnal bevonúltak es azt, a megállapodások szerint, minden hadi készletével, úgymint 59 darab nehéz és kisebb ágyú, 300 mázsa lőpor, 2000 akó bor, nagymennyiségű liszt és eleséggel átvették. [1])

[1]) Ortelius, 236. l.

A gróf, ki az alsó-ausztriai gyalogosok és Gatzenköfler százados legényeivel az előcsapatot képezte, az alku értelme szerint bántatlanúl haladt Óvár felé; azonban a hátulsó csapatot képező felső-ausztriai gyalogságot, a «győrvidéki zsoldosokat» és az olaszokat a kísérő törökök a Rábcza-hídnál (mai Abda falu) váratlanúl és hitszegő módon megtámadák, kifoszták s csak életöket kímélék meg. A kivonúlt várőrség az első éjet Öttevényen tölté és másnap M.-Óvárhoz érkezett, hol Hardeck gróf feketébe öltözött és a főherczegnél kihallgatást kért, de a főherczeg által el nem fogadtatott.

Az előadott eseményekre nézve megjegyzéseink a következők: A működő hadsereg állapotát és létszámát tekintve, kétségtelen, hogy a viszonyok kedvezők nem valának. Eltekintve azon már említett körülménytől, hogy a fegyelem gyönge lábon állott, a létszám-viszonyok is napról-napra kedvezőtlenebbekké alakúltak; mert egyrészt nemcsak az Esztergom alatt szenvedett veszteségek csökkenték az eredeti létszámot, hanem a magyar fölkelő csapatok azon részének elbocsátása is, melynek szolgálat ideje lejárt, vagy tűzhelyeinek megvédése végett szabadságoltatott. Győr-várnak őrsége Fessler szerint 6000 főből állott; nevezetesen: a «győrvidéki zsoldosok» mint állandó béke-őrségből; ezer olasz zsoldosból Rossi Nándor parancsnoksága alatt; továbbá Alsó- és Felső-Ausztria tartományok által kiállított gyalog zászlókból Zinn Antal, Greise Rezső, Rechberger Gaudenz, Siegesdorfer Ehrenfried és Bleichrot Jeremiás vezetése alatt; ezekhez járúlt 140 huszár, Izdenczy János parancsnoksága alatt. Ha egy-egy zászlóalj erejét 300 emberre tesszük és a rendes őrség számát kétezer ötszázra, a védő őrség összes száma az olaszokkal, de a huszárokon kívűl, ötezer embert tenne. E létszámból természetesen levonandó az ostrom és kirohanások okozta veszteség, s így könnyebben összeegyeztethető a várőrség létszáma Ortelius azon később előforduló megjegyzésével, mely szerint a vár átadása miatt indított hadi törvényszéki eljárásban 2600 gyalogos bizonyos bírsággal sújtatik, míg a többi 300 (ordinari fahnen), kikkel Hardeck a történendőket nem közölte, — minden felelősség alól fölmentetik.

Az egyesült hadak által foglalt állásra nézve nézetünket már korábban elmondtuk, s csak annyit adhatunk ahhoz, hogy az állás

még sem volt oly megközelíthetlen, miként a fővezér azt képzelé; különösen feltünő a balszárny gyöngesége, mely csak egy földsáncz által volt födözve, melyet azonban a törökök minden megrohanásnál elvettek. A lovasság állása a Rába és Rábcza közt sem bizonyúlt czélszerűnek; az utolsó és döntő török támadásnál a lovasság nem bírt onnét a szorongatott tábornak segélyére sietni.

Élelem és hadi szerek dolgában nem lehetett panasz; mutatja ezt ama gazdag zsákmány, melyhez a törökök jutottak.

A folyók mögött vett s azok által megszakitott felállításnál fogva a vizek mentén végbemenendő hadműveleteknél a rendelkezésre álló hajóraj fontos szerepre lett volna hivatva; de úgy látszik e körülményt a hadvezérlet nem eléggé méltatta; csak egyszer látjuk azt fölhasználva, de ekkor is megkésve szállitá a csapatokat a harcztérre, — midőn pedig azok e körülmény folytán részlegesen visszaverettek, nem volt kéznél a beszállásnál, mi okból sok ember a folyóba veszett.

A várőrségnek magatartását tekintve, arról csakis dícsérettel lehet megemlékezni; négy nagyobbszabású kirohanás az ellenséges vívóárkok valamint a körűlzároló sereg ellen, — az ez alkalmakban mutatott vitéz támadás és szívósság a mindenkor túlerőben levő ostromlók ellen, arra vall, mikép a csapatokat vezetők ismerték és igen helyesen alkalmazták ama szabályt, mely szerint egy erősséget mindenek előtt a vár falain kívül kell megvédelmezni, s a külső terepnek minden lépését csak harczolva átengedni. De nem csak a helyőrség tette meg ebbeli kötelességét, hanem a város lakosságáról is föl van jegyezve, hogy a várható roham alkalmával a bástyákon jó szolgálatokat végzett, lőszereket, köveket stb. hordván helyre. Kár, hogy e támadások majdnem mindig az ellenség ostromművei ellen irányúltak, tehát az ellenség erejére találnak és ennek folytán csak korlátolt sikert eredményezhetnek. Ellenben a táborban álló hadsereg részéről kellett volna több ízben, nagyobb szabású és az ellenség szárnyát (különösen annak hadászati, vagyis jobb szárnyát) átkaroló támadást intézni, összeköttetési vonalát Budával fenyegetni, stb.; mi azonban csak egyszer — de akkor is balsikerrel — lőn megkísérelve, habár épen ez oldalon a törökök megmutatták, mikép kell a Dunán átkelni és a táborozókat fölzavarni.

A biztosító szolgálat azon felületessége, mely megengedé, hogy a törökök, alig 3000 lépésnyire a tábor alatt, a Dunán átkelnek, egész nap hídveréssel foglalkoznak és a reá következő éjjel a csapatokat mégis váratlanúl meglepik, — mentségre igényt nem tarthat.

Ha a nagyvezír eljárását tekintjük, el kell ismernünk, hogy az czéltudatos, határozott és erélylyel párosúlt volt. Már elindulása Esztergom alól és gyors haladása a Duna jobb partján Győr alá, nem törődve a keresztény hadsereggel, mutatja, hogy közelebbi föladatával tisztában volt s annak kivitelénél mellékes tekintetek által magát akadályoztatni nem engedé. Igaz, hogy seregének számereje ez irányban őt azon elővigyázat alól fölmenté, melyet kevésbbé kedvező viszonyok közt a hadvezérlet figyelmen kívűl nem hagyhat. Az ostromlás foganatosítása és az a körűl tanúsított serénység, a fővezérnél erélyre, a munkálatok végrehajtásával megbízott csapatoknál ügyességre vall. Sajnálnunk kell, hogy az ostrom alatt kifejtett tűzer-támadás erejéről, illetve annak eszközeiről biztos adataink nincsenek; hogy azok különben nemcsak a czél elérésére elégségesek voltak, hanem részben hatalmasak is lehettek: a száz ökör által vontatott nagy ágyú és a nehéz bombákat vető mozsarak mutatják. A megtámadt arczvonal[1]) részbeni aláaknázásából, úgy szinte a várárok áthidalásából az ostromlók vakmerőségére, valamint a védelem lankadó erélyére kell következtetnünk.

De Szinán pasa más irányban is megmutatá, hogy föladatának magaslatán áll, midőn nem csupán a vívás alá fogott helylyel foglalkozott, hanem az egyesűlt hadsereget is visszanyomta, s e mellett a vidéket élelmezés czéljából pusztítá s portyázóit egész Bécs alá küldé. A folyókoni gyakori átúsztatás és a keresztényekre rajtaütés, az osztrák határok felé kalandozás, végre a sereg táborának megtámadása: a viszonyok helyes fölfogásáról tanúskodnak.

Hardeck grófról és bűntársairól úgy vélekedünk, hogy az ellenök követett eljárás elég szigorú volt. Hardeck Ferdinánd gróf

[1]) Győr mai lakóit érdekelni fogja, hogy a megtámadt bástya az alsó Duna-utcza azon részén volt, a hol most a postahivatal, a szemközt fekvő házak és a Bisinger-telek sarokháza áll.

és Berlini Miklós a hadi törvényszék ítélete folytán, mely őket kötél általi halálra ítélte, a mit azonban a császár fejvételre enyhített, — 1595-iki június hó 16-án reggeli 9 órakor, Bécsben, az «am Hof» nevezetű téren pallos által múltak ki.

Hogy mennyiben volt ez ítélet katonailag is indokolva, azt csak a perıratokból lehetne megállapítani. Előttünk úgy tetszik, mintha a gróf inkább csak bűnbakúl szolgált volna, mert Győr elvesztésében a működő sereg fővezérletének legalább is annyi része volt — ha nem több — mint Hardeck grófnak.

Egész Magyarország felzúdult Győr elesésén, s mivel a működő sereg fővezérletét — mely e bajt megelőzhette volna — felelősségre vonni nem lehetett, a védő parancsnokok fejének kellett porba hullani.

Kozics László.

A MAGYAR FÜGGETLENSÉGI HARCZ 1848—1849-BEN.[1])

Egy rajzmelléklettel.

ELŐZMÉNYEK.

Általános helyzet, a háború okai. Magyarországnak függetlenségre és önkormányzatra való törekvései és az ország ügyeinek rendezése iránt táplált kívánságai az 1847-ik és 1848-ik évi országgyűlésen nyiltan és törvényes alakban kifejezésre jutván, V. Ferdinánd király a nemzet kívánalmait teljesítette.

A magyarok 1848 márczius havában Bécsbe indított küldöttsége a tervezett reformokra a király beleegyezését hozta Pozsonyba; a magyar miniszterium gróf *Batthyány Lajos* elnöklete alatt megalakúlt s miután az *István* főherczeg nádor közbenjárására a király által megerősíttetett, a kormányzatot átvette; az országgyűlés Pestre költözött.

Az osztrák birodalom egységét fentartani óhajtó osztrák absolut kormány azonban arra törekedett, hogy a Magyarországnak adott önállóságot megsemmisítse. E törekvésekből előbb a horvát, szerb és oláh nemzetiségeknek Magyarország és a magyar kormány elleni lázadása származott, majd később a nemzetiségek ellen nyílt háború következett be.

Az osztrák csapatok kezdetben a magyarokkal együtt küzdöttek a lázadó nemzetiségek ellen; de később Magyarország és Ausztria között szakadás állott be s egy nagy háború keletkezett, mely a monarchia népeit hosszantartó, véres küzdelembe sodorta.

[1]) A magyar szabadságharcz emlékeinek kiállítása a figyelmet az 1848/49-iki magyar függetlenségi harczra fordítván, e czikket mint alkalmi közleményt hozzuk s egyszersmind mutatványkép a szerzőnek «*Az újabbkori hadviselés történelme*» czímű, 75 rajzmelléklettel ellátott nagyobb munkájából, mely a sajtót legközelebb hagyta el.

HADI ESEMÉNYEK AZ OSZTRÁK TÁMADÁS BEKÖVETKEZTÉIG.

A nemzetiségek közűl a szerbek voltak az elsők, kik Magyarország ellen fegyvert ragadtak. A magyar kormány megkísérlette ugyan a békés kiegyenlítést, de mivel a szerbek erre avval feleltek, hogy az ország déli vidékeit dúlni kezdték, nem maradt egyéb hátra, mint a lázadást fegyveres erővel elnyomni.

Hrabovszki altábornagy, Pétervárad parancsnoka, mintegy 6000 fővel rendelkezett s ez erővel 1848 június 12-én tüntető támadást intézett a szerbeknek a római sánczoknál és Karlóczánál levő táborai ellen, mely azonban, kellő komolyság hiányában, eredménytelen maradt. A szerbek ezután még nagyobb buzgalommal szervezkedtek, s a szerb mozgalom vezetői, Sztratimirovics, Knicsanin, Mayerhofer stb. július elején már közel 30,000 főből álló sereget, mely 100 ágyúval rendelkezett, gyűjtöttek egybe.

A magyar kormány *Bechtold* altábornagy alatt mintegy 15,000 főt, 36 löveggel, állított most a szerbek ellen, de a vezénylő tábornokok csak kelletlenűl fogtak mindenhez, s így július 10-étől augusztus közepéig csak jelentőség nélküli apróbb csatározások folytak.

Ekkor a magyar kormány határozott támadást rendelt, annál is inkább, mert a magyar haderő, az újonnan fölállított honvéd zászlóaljakkal együtt, most már majd 30,000 főre emelkedett.

Bechtold, a helyett hogy erejét egyesítve, egy ponton döntő eredményre törekedett volna, egyidejű támadást intézett *augusztus 19-én* Földvár, Turia és *Szt-Tamás* ellen; ez utóbbi helyen egy oszlop be is nyomúlt a szerbek táborába, de a fővezér által nem támogattatván, ismét kivettetett. Bechtold ezután ismét tétlenségbe merűlt, s nemsokára le is köszönt.

Nagyobb sikert aratott *szeptember 2-án* a Becskerek közelében álló s *Kiss Ernő* ezredes által vezényelt különítmény: 15 zszlj, 6 lov. század, 16 löveg, mely a szerbek *Perlasz* melletti táborát rohammal bevette, s azt a szerbek későbbi támadásai ellen is sikerrel megvédelmezte.

Horvátországban Jellacsics altábornagy báni méltóságába

szeptember 4-én újból visszahelyeztetvén, miután az absolut kormány részéről fölhatalmazást nyert, *szeptember 11-én* egy 40,000 főnyi horvát sereg élén átlépte Magyarország határát.

A magyar országgyűlés július 11-iki emlékezetes ülésén, Kossuth Lajos nagyszabású beszéde után lelkesülten szavazott ugyan meg 200,000 újonczot, s a hadi költségekre 42 millió forintot, de egyelőre még e haderő első részlete: a tervezett 40,000 fő sem volt szervezve, s így Jellacsics seregével szemben egyelőre csak mintegy 6000 fő állott, előbb Ottinger, később *gróf Teleky Ádám* tábornok parancsnoksága alatt, ki ellenállást nem gyakorolhatván, a bán serege elől Székesfehérvárra vonúlt vissza.

Jellacsics a Balaton mindkét partján előnyomúlva főoszlopával *szeptember 20-án* Veszprémig, baloldali mellékoszlopával, melyet *Hartlieb* altábornagy vezényelt, Enyingig jutott; a jobb szárnyoszlop *Roth* tábornok alatt, összeköttetését elveszítve, elmaradt. Országgyűlési végzés szerint az összes hadak főparancsnokságát *István főherczeg nádornak* kellett volna átvenni, ki el is indúlt a Jellacsicscsal szemben álló hadtesthez s a bánnal szeptember 21-én személyesen kívánt értekezni; de ez végbe sem ment, s a nádor Bécsbe távozott, szeptember 25-én pedig a nádori méltóságról leköszönt. A hadtest parancsnokságát a lemondott Teleky helyett *Moga* altábornagy vette át. A bán két oszlopa most egyesülvén, szeptember 25-én Székesfehérvárra vonúlt, hol körülbelül 28,000 emberrel érkezett meg; a magyar hadtest egész *Pákozdig* és *Sukoróig* hátrált, itt azonban, részint mivel időközben Ivánka Imre nemzetőr dandárával s más csapatokkal 16,000 főre fölszaporodott, részint pedig mivel Moga altábornagy a kormány mellett megalakúlt *honvédelmi bizottmány* küldöttei által a visszavonúlás megszüntetésére s támadásra ösztönöztetett, a csata elfogadására határozá el magát.

A pákozdi (sukorói, velenczei) csata 1848 szeptember 29-én.

A magyar hadtest a következő állást foglalta el:

Jobb szárnya *Milpökh* ezredes alatt a csalai szőllőkben, a pátkai mocsárra támaszkodva; a közép *Holtsche* tábornok alatt, a pesti úton Sukoránál, a balszárny *Répási* ezredes alatt tovább ke-

letre, balszárnyával a velenczei tóra támaszkodva. A Velencze helység előtt álló tartalékot gróf *Teleky Ádám* tábornok vezényelte.

A horvát sereg, mely a megelőző éjjel Székesfehérvár és Pákozd között táborozott, a támadást reggel 6 órakor indította meg s Jellacsics szándéka az volt, hogy a magyar hadtestet a jobb szárny és középhad visszanyomásával, a velenczei tóba szorítsa. A magyar jobb szárny ellen intézett főtámadást *Hartlieb* altábornagy vezette; e hadosztály könnyű győzelemre számított s meg volt lepetve, mikor a 60 ik gyalogezred itt első vonalban álló zászlóaljai részéről a leghevesebb ellenállásra talált. A támadás tehát fennakadt s Hartlieb csakhamar védekezésre szorúlt, mert Milpökh ezredes most maga ment támadásba át. Miután a támadás a középen, hol Jellacsics személyesen vezényelt s a horvát jobb szárnyon, a Kempen hadosztálynál, is sikertelen volt, a harcz déltájban az egész vonalon megállapodott.

Ez lett volna az alkalmas pillanat a magyar tartalék fölhasználására a jobb szárnyon; de bár ez meg nem történt, Jellacsics a harczot d. u. 2 órakor mégis beszüntette s Székesfehérvár felé visszavonúlt.

A győzelmes magyar hadtest csekély számánál fogva üldözésre nem gondolhatott, s az éjen át elfoglalt állásaiban táborozott.

A következő napon Jellacsics háromnapi fegyverszünetet ajánlott, melyet Moga, ki erősbítéseket várt, el is fogadott, s azután a Martonvásár melleti kedvező állásba vonúlt, a bán újabb támadását bevárandó.

A fegyverszünet tartama alatt mindkét félnek állásaiban kellett volna maradni.

De Jellacsics, ki még *szeptember 30-án* arról értesült, hogy közte és Roth tábornok hadosztálya közt magyar csapatok állanak, s így ez oszlop csatlakozására nem igen számíthat, a Pest ellen való hadműveletet föladva, *visszavonúlásra* határozá el magát, melyet Ausztriába szándékozott végrehajtani.

Ez a fegyverszüneti szerződés ellenére még október 1-én megkezdetett, s október 3-án, midőn Moga Martonvásárnál új ellenállásra készült, a horvát sereg már *Győrben* volt, *október 6-án*

pedig, miután Komárom várába Majthényi alezredes be nem bocsátotta, Magyar-Óvárnál osztrák területre lépett.

Még nagyobb baj érte *Roth* hadosztályát. Ez Pécsről Ozorán át Székesfehérvárra igyekezett, hogy Jellacsics seregével egyesüljön. Moga az egyesülés megakadályozásával előbb a Hunyady-csapattal Csepel-szigetén időző *Görgey Arthúr* őrnagyot, majd október 3-án *Perczel Mór* volt képviselőt s ezredest bízta meg. Bárha Perczel csak 4000 emberrel rendelkezett, de segíttetett a tolnai és baranyai fölkelők által is, kik Roth egy lőszer-szállítmányát szeptember 28-án elfogták, további előnyomulásánál pedig visszavonuló vonalát elállták.

Október 5-én elfogta Görgey a Roth hadosztály elővédét Bárándnál, mire Roth Perczeltől szabad visszavonúlást kért, midőn pedig ez megtagadtatott, az éj folyamán s a következő napon *Ozorára* vonúlt vissza. De a fölkelők fölszedték a Sió hídjait s megszállták az ozorai magaslatokat, minek folytán Roth tovább nem mehetett.

Október 7-én arczban és baloldalában Perczel, jobb oldalában Görgey csapataival, hátában a fölkelőkkel körűlfogva, Roth tábornok a magyarok előtt fegyvereit harcz nélkűl letette.

Roth és Philippovics tábornokok, 57 tiszt, 6000 ember és 12 löveg ejtetett ez alkalommal hadi fogságba.

Moga tábornok, bár Jellacsics visszavonúlásáról tudomást nyert, továbbra is martonvásári állásában maradt, s onnét csak akkor mozdúlt ki, midőn erre az ország kormányát átvevő *honvédelmi bizottmány* elnöke: *Kossuth Lajos* által ösztönöztetett. A magyar hadtest az ország határát képező Lajtha folyóig nyomúlt elő, hol ismét megállapodván, kordonszerű fölállítást vett.

A bécsi kormány Jellacsicsot útban vélvén Pest felé, még szeptember végén gróf Lamberg altábornagyot, mint teljhatalmú főparancsnokot küldte Pestre, hogy az országgyűlést feloszlassa, egyidejűleg pedig intézkedett Jellacsics seregének megerősítése iránt. De Lamberg szeptember 28-án a budapesti hajóhídon a népdüh áldozata lett, a második intézkedés pedig az október 6-iki bécsi forradalmat idézte elő, a mennyiben a bécsi nép a Magyarország ellen rendelt csapatokat visszatartotta; a rendelkező *Latour* hadügyminiszter itt hasonló sorsra jutott, mint Lamberg Pesten.

Ez események folytán Jellacsics a kevésbbé harczképes horvát fölkelőket elbocsájtva, serege javával, mintegy 17,000 fővel Bécs ellen menetelt s a birodalmi székvárost, honnét az udvar Olmützbe menekült, Auersperg altábornagygyal együtt körülzárolta. Ugyancsak Bécs felé menetelt Windischgrätz tábornagy, prágai főhadparancsnok is, a csehországi csapatokkal.

Bárha a Bécs körüli osztrák csapatok ezek szerint folyton szaporodtak, a honvédelmi bizottmány mégis úgy vélte, hogy a Moga alatt álló magyar hadtestnek kísérletet kellene tennie Bécs fölmentésére.

Moga és tisztikara azonban habozott, mert e czélból osztrák területre kell vala lépni s a harcz most már nem a zendülő horvát bán serege, hanem osztrák császári sereg ellen vívatnék.

Végre a sereg október 17-én átkelt a Lajthán, de csak hogy néhány nap múlva ismét visszatérjen. Midőn azonban október 23-án Kossuth Lajos 12,000 főnyi — igaz nagyobbára újoncz — csapattal a magyar táborba érkezett, Windischgrätz herczeg pedig, ki a magyar királyi seregben törvényes alapon küzdő csapatokat lázadóknak nevezte, a tiszteket agyonlövéssel fenyegette, a főhadiszállásra küldött követet (Ivánka Imrét) pedig letartóztatta: a támadó előnyomúlás Görgey ezredes ellenkező véleménye daczára határozatba ment.

Moga hadserege most 26,000 főből állott, közte 4000 lovas és 88 löveg. Ez egész seregben 16,000 fő volt kiképzett, 10,000 a kiképzetlen elem, ez utóbbiak közt 3000 kaszás.

A beosztás a következő volt: előved *Görgey*, jobbszárny *Bárczay*, közép *Lázár*, balszárny *Répásy*, a tartalék *Karger* ezredesek alatt.

A sereg *október 28-án* három oszlopban kelt át a Lajthán s e napon a Fischa-patakig hatolt előre. Az összeütközés Schwechatnál volt valószínű.

Windischgrätz Bécs alatt közel 70—80,000 fővel s 200 löveggel rendelkezett s így a főváros ostromának fentartása mellett is számra túlnyomó erőt állíthatott a magyar hadtest ellen, mi meg is történt.

A schwechati csata. 1848 október 30-án.

Midőn a magyar hadtest *október 30-án a Schwechat*-vonal ellen előnyomúlt, az osztrák sereget már fölállításban találta; balszárnyával Mannswörthnél a Dunára támaszkodva, a jobbszárnyval, mely nagy lovas tömegekből állott, Zwölfaxingnál; a tartalék Schwechatnál.

A küzdelem a Bárczay dandárnak Mannswörth ellen intézett támadásával indúlt meg, mely azonban — daczára *Guyon* vakmerő rohamainak — sikerre nem vezetett, mert a harczot vezető *Jellacsics* e szárnyát folyton újabb csapatokkal erősítette. A középen Görgey és Lázár álló harczot folytattak, az elkésett Répásy dandár beérkeztét megvárandó. Ez idő alatt Jellacsics nagy tűzértömeget vont össze Schwechat előtt, melynek találó lövedékei a Lázár dandárt csakhamar fölbomlasztották. A nagyobbára nemzetőrökből álló dandár futni kezdett s magával vonta Görgey csapatait is, bár Görgey e futás megakadályozására minden lehetőt elkövetett.

Ezután a magyar jobbszárny sem volt többé tartható.

Délután 2 órakor az egész magyar hadtest rendetlen futásban volt; szerencsére Jellacsics, daczára nagyszámú lovasságának, nem üldözött, s így a magyar hadtest akadálytalanúl jutott a Lajtháig.

A következő napon, október 31-én, Bécs kapitulált, Moga pedig leköszönt.

Az ezentúl *felső dunai hadseregnek* nevezett hadtest parancsnokságát *Görgey Arthur* ezredes vette át s vele Pozsonyra vonúlt, hogy azt újjászervezze s hadműveletekre képessé tegye. Az osztrák hadsereg parancsnoka szintén serege szervezésén fáradozott s egyelőre csak kiáltványokkal működött, melyekkel leginkább a magyar hadseregben szolgáló volt osztrák tisztekre kivánt hatni.

A hadműveletek deczember közepéig szüneteltek.

A felső dunai hadsereg baloldalában s azt födözendő, *Perczel* benyomúlt a Muraközbe; jobb oldalában, miután *Simunics* osztrák tábornok Gácsországból jött különítménye az ellene küldött *Guyon* közeledtére Morvaországba vonúlt, *Beniczky* és *Querlonde* vissza-

verték s az országból kiűzték ama cseh-tót lázadókat, kik *Hurbán* által vezettettek. A magyar csapatok megszállották az északi szorosokat.

A déli hadszínhelyen a helyzet október havában megváltozott az által, hogy Temesvár és Arad parancsnokai most már nyíltan a szerbek mellé állottak; az osztrák csapatok *Rukavina* altábornagy, a szerbek *Rajacsics, Sztratimirovics* és *Supplikácz* alatt összesen mintegy 40,000 főnyi sereget alkottak. Az aradi (Berger altábornagy) és temesvári (Rukavina altábornagy) osztrák helyőrségek és a szerbek főállásai ellenében két magyar hadtest állott: *Kiss Ernő* hadteste, a *Vetter* és *Damjanics* hadosztályokkal, *Nagy-Sándor* és *Máriásy* dandáraival, összesen 22,000 főt, *Bakonyi* hadteste a *Lenkey, Eszterházy* és *Szabó* hadosztályokkal 15,000 főt számlált.

Az itt lefolyt küzdelmekből kiemelendők: *Damjanics* győzelme november 7-én *Strázsánál*, az *Ördöghíd* elfoglalása november 30-án *Maderspach* által, *Alibunár* bevétele deczember 12-én, a *jankováczi* ütközet és *Tomassovácz* bevétele deczember 13-án és 14-én, mely harczokban leginkább Damjanics tűnt ki.

Aradot *Máriásy* dandára körülzárolta, sőt deczember 3-án rajtaütés által majd hatalmába kerítette, midőn a terv csapatainak időelőtti harczkiáltásai által elárúltatott. A vár különben csak Rukavina támogatásával, ki a helyet élelemmel s lőszerrel többször ellátta, volt tartható. Temesvár erős helyőrsége ellen Nagy Sándor alig tehetett valamit.

Erdélyben az oláhok lázadása, melyet különösen *Urbán* alezredes szított, október közepén szintén nagy mérveket öltött, annál inkább, mert azt *Puchner* altábornagy erdélyi főhadparancsnok is támogatta.

Baldácsy ezredes csekély erejével mitsem volt képes tenni; bár a *székelyek* önként fölkelve egy 10,000 főt meghaladó sereget szerveztek, mely parancsnokául *Sombori* ezredest választotta, mindez nem gátolhatta a borzasztó vérengzést, melyet a *Janku* és társai által vezetett oláh lázadók október 18-án, 22-én és 23-án *Zalatnán, Enyeden* s más helyeken véghez vittek.

A székely sereg *Urbán* oszlopát s a vele szövetkezett oláhokat három ütközetben október 29-én, 31-én és november 1-én *Szászrégen* környékén megverte ugyan, de november 5-én *Maros-*

vásárhelynél Puchner csapatai ellenében vereséget szenvedett s azután föloszlott. Mivel pedig Baldácsy november 13-án *Szamosújvárnál* szintén megveretett, egész Erdély Puchner kezeibe került. A magyar sereg maradványait Czetz őrnagy a Csucsa szorosnál gyűjtötte egybe.

WINDISCHGRÄTZ TÁMADÓ HADJÁRATA.

Általános helyzet. Az 1848. évi deczember hava közepéig a helyzet egészen tisztába jött s röviden a következő:

Az osztrák kormány a hatalmat teljesen kezében tartotta; felbátorítva az Olaszországban kivívott sikerek és azon körülmény által, hogy a forradalmi mozgalmak most már egész Európában részint elfojtattak, részint önmaguktól megszűntek, elérkezettnek látta az időt arra, hogy az V. Ferdinánd király által a magyaroknak adott alkotmányt visszavonva, a birodalom egységét ismét helyreállítsa s Magyarországot kivívott önállóságától fegyveres erővel megfoszsza.

Magyarország az eddigi eseményekből belátta, hogy a nemzetiségek egyidejű föllázadása nem egyszerű véletlen, hanem az absolut kormány azon czélból megindított actiója, hogy az önálló kormányzatot Magyarországon lehetetlenné tegye; mivel pedig ez a magyarok nem várt ellenállása folytán nem sikerült, Magyarország el lehetett készülve arra, hogy az absolut kormány a régi viszonyok helyreállítását erőszakkal is megkísérlendi. A nemzet kormányának és képviseletének tehát választania kellett a törvényes úton szerzett jogokról való lemondás és Magyarország önállóságának és függetlenségének fegyveres erővel való megvédelmezése közt. Magyarország az utóbbit választotta s így a küzdelem elkerűlhetlenné vált.

Erőviszonyok. A Magyarország elleni hadjáratra alkalmazható *osztrák* erők egész összege mintegy 150,000 főre tehető, melybe azonban a horvát és szerb fölkelés rendezett csapatai beleértendők.

A seregek összeállítása és deczember közepén elfoglalt helyzete a következő:

Fővezér: Windischgrätz Alfréd herczeg, tábornagy.

1. *Főssereg,* a fővezér személyes vezetése alatt, Bécs körül összpontosítva; ereje mintegy 52,000 fő, közte 6200 lovas és 112 löveg.

Tagozása:

I. hadtest, *Jellacsics* altábornagy, bán; *Kempen* hadosztály a Grammont és Neustädter, *Hartlieb* hadosztály a Karger, Kriegern és Ottinger dandárokkal.

II. hadtest, *Wrbna* altábornagy; *Csorics* hadosztálya, a Wys és Jablonovszky, *Ramberg* hadosztálya, a Colloredo és Lederer dandárokkal.

Tartalék (később III.) hadtest, *Serbelloni* altábornagy; *Schwarzenberg* hadosztály, a Schütte és Liebler, *Liechtenstein* hadosztály, a Parrot és Bellegarde dandárokkal.

2. *Tartalék hadsereg,* Bécsben; parancsnoka *Welden* táborszernagy; ereje 20,000 fő, két hadosztály, mindegyik 2 dandárral.

3. *Simunics* altábornagy hadosztálya Gödingnél; ereje 5000 fő.

4. *Frischeisen* alezredes oszlopa a jablunkaui szorosnál; ereje 1000 fő.

5. *Nugent* táborszernagy steyer hadteste a Muraközben; ereje 8000 fő.

6. *Schlick* altábornagy galicziai hadteste a Dukla szorosnál; ereje 8000 fő.

7. Az *erdélyi* hadtest Puchner altábornagy alatt, zömével Kolozsvárnál; ereje 17,000 fő.

8. A *bács-bánáti* hadsereg *Rukavina* altábornagy osztrák, *Sztratimirovics* és *Supplikácz* szerb parancsnokok alatt.

A *magyar* erők nagy része még szervezés alatt volt; a régi osztrák sereg magyar ezredeiből mintegy 16,000 fő gyalogság s mintegy 9000 lovas állott a magyar kormány rendelkezésére; a honvéd zászlóaljak szervezése ekkor már igen jól haladt, s a már fennálló 35 zászlóaljat az év végéig még további 25 követte a csatatérre.

Az egész magyar hadsereg, a használható nemzetőrséggel és fölkelő csapatokkal, deczember közepén mintegy 100,000 főre tehető, közte 10,000 lovas és 250 löveg.

Tagozása és elhelyezése ez időpontban a következő volt:

1. *Felső-dunai* hadsereg, *Görgey Arthur* tábornok parancsnoksága alatt, 8 dandárba és több különítménybe tagozva; zömével Pozsonynál állott, különítményekkel az osztrák határig; ereje 30,000 fő. Részletesen e sereg fölállítása a következő volt:

Főhadiszállás Pozsony; itt állott a *Kosztolányi, Aulich* és *Báricz* dandár; ez utóbbi a jobbparti hídfőben; a jobb oldalban kikülönítve az *Ordódy* dandár a morva Nádas-szoros mögött; balra állottak: *Görgey Kornél* dandára Köpcsénynél, *Szegedi* dandára Gáthinál, *Zichy* dandára Pándorf- és Ujfalunál, *Karger* dandára Nezsidernél. A legszélső balszárnyat *Sréter* Sopronyban álló különítménye képezte.

2. A *vágvölgyi* dandár *Beniczky* alatt 3000 fő, az északi szorosok védelmére.

3. A *felső-magyarországi* hadtest *Pulszky* Sándor alezredes alatt Kassánál; ereje 7000 fő.

4. Az *aradi* hadtest *Máriássy* József alezredes alatt. Arad körülzárolására; ereje 6000 fő.

5. A *bánsági* hadtest *Kiss Ernő* ezredes alatt; ereje 12,000 fő.

6. A *bácskai* hadtest *Eszterházy* és *Vécsey* ezredesek alatt; ereje 6000 fő.

7. Az *eszéki* hadosztály *Batthyány* és *Földváry* alezredesek alatt; ereje 4000 fő.

8. A *muraközi* hadtest *Perczel* Mór tábornok alatt; ereje 6000 fő.

9. Az *erdélyi* hadtest *Czecz* alezredes alatt; ereje 10,000 fő. Végre

10. Komárom, Pétervárad, Lipótvár és Munkács helyőrsége; 12,000 fő.

Az erők ez elosztása nem volt tervszerű, hanem a viszonyokból önként fejlődött azáltal, hogy a magyar kormány mindazon irányokban, melyekről veszély fenyegetett, megfelelő erejű seregrészeket előretolni igyekezett. Így történt, hogy lassankint minden osztrák csoporttal egy-egy magyar csoport állott szemben s a főerők is ugyanegy irányba jutottak.

Hadműveleti tervek. Windischgrätz herczeg a magyar haderők ellenálló képességében, különösen a schwechati csata után, igen

kevesett bízott; ő úgy vélte, hogy az osztrák seregek és oszlopok előnyomúlását mi sem képes föltartóztatni s erre alapította hadműveleti tervét is.

Ez abból állott, hogy az összes osztrák seregek és oszlopok, azon helyekről, melyeket ép elfoglalnak, *központiasan Pest felé nyomúljanak elő.*

Ez előnyomúlás közben, úgy remélte az osztrák fővezér, a magyar csapatok a szenvedett vereségek következtében szétbomlanak, s a mi még Pestig szoríttatik, itt könnyen meg lesz semmisíthető. Pest elfoglalásával kezeibe jut a forradalom központja is, minek folytán a további törekvés még csak az lesz, hogy a magyar haderő maradványai szétűzessenek, s új csapatok keletkezése meggátoltassék.

A *magyar* haderőnél sem azok összeségére, sem az egyes hadseregek és seregrészek számára előre megfontolt hadműveleti terv nem volt, ha csak nem a tiszta védelem, lépésről-lépésre végrehajtandó visszavonúlással.

Erre mutat a felső-dunai hadtest magatartása, melynek parancsnoka, Görgey tábornok, előbb Győrnél, azután a Vértes hegységben szándékozott ellenállást gyakorolni. Komáromot, mint hadászati támpontot, sem Görgey, sem a honvédelmi bizottmány, mely befolyását a hadműveletek vezetésére is érvényesítette, figyelembe nem vették.

A hadműveletek lefolyása. Az osztrák oszlopok előnyomúlására határidőül *december 16-dika* volt kitűzve; a főserég előnyomúlását azonban Simunics támadásának meg kellett előzni.

Ez meg is történt; *Simunics* megtámadta *december 14-én* a nádasi szorost s Ordódy dandárát visszaverte. Görgey erre *Guyont* küldte segítségére, ki Ordódyval együtt *december 16-án* Nagyszombatnál új ellenállást kísérlett meg, de siker nélkül.

Az osztrák főserég az I. és a tartalek-hadtesttel a Duna jobb-, a II. hadtesttel annak balpartján nyomúlt elő. Ez előnyomúlás *december 16-án* a *Pándorf* melletti ütközetre vezetett, melyben a Zichy-dandár a Schwarzenberg-hadosztály által visszaveretett. Karger dandára és Kmetty lovassága pedig a Hanság felé szoríttatott.

Erre az egész magyar sereg *Győrre* vonúlt vissza, hová 19-én

érkezett meg. Windischgrätz ekkor a II. hadtestet is a Duna jobb partjára vonta át.

Görgey nem szándékozott Győrnél, melyet védelemre alkalmasnak nem talált, ellenállást gyakorolni; de Kossuth kívánatára s mivel az osztrák sereg nem támadott, mégis *deczember 27-ikig* maradt ez állásban, a mikor is — az osztrák sereget fejlődésre bírván — a pesti úton *Bábolna* felé visszavonúlt. Itt az osztrák Ottinger lovas dandára megtámadta Görgey elkésett utóvédét, minek folytán heves küzdelem fejlődött ki, mely a magyar hátvédnek közel 1000 emberébe kerűlt.

Deczember 28-án este a felső-dunai hadsereg a Vértes hegységbe ért, hol *Felső-Gallánál* állást kelle foglalnia, s Perczel csatlakozásra utasított hadtestét bevárnia. Bár Görgey ez állást ép oly kevéssé találta alkalmasnak, mint a győrit, egyelőre megállapodott.

Perczel Mór ezalatt, miután Görgey seregéhez sem Pozsonynál, sem Győrnél nem csatlakozhatott, Kisbérnek tartott, *deczember 29-én* pedig Moórra ment. Miután az osztrák sereg a II. és a tartalék-hadtesttel Görgey visszavonulását követte, az I. hadtesttel pedig Kisbér, Moór és Martonvásár felé tartott, Perczelnek az osztrák I. hadtesttel össze kelle ütköznie.

A moóri csata. 1848 deczember 30-án.

Perczel tábornok Moórnál 6300 fővel rendelkezett, közte 700 lovassal és 24 löveggel. Jellacsics a Grammont elővéd dandárral reggel 5 órakor indúlt el Kisbérről; nyomban követte a dandárt a Hartlieb hadosztály és Ottinger lovas dandára.

Midőn az osztrák csapatok, a Grammont dandárnak az erdőben elhelyezett tűzvonala által födve fölfejlődtek, a támadás délelőtt 10 órakor megindúlt.

A harcz rövid ideig tartott s Perczel kénytelen volt hátrálni, mely azután, bár a veszteség csak 1500 fő volt, majd teljes föloszlásba ment át.

Görgey föl akarta ugyan venni Perczel hadtestét, de látva a föloszlást, erről lemondott, s a honvédelmi bizottmány rendeletét követve Budapest felé vonúlt, hogy a főváros védelmére ütközetet koczkáztasson.

De erre a dolog nem került. Az *1849 január 2-án* Pesten tartott hadi tanácsban elhatároztatott, hogy a főváros — honnét az országgyűlés már január 1-én Debreczenbe vonúlt — feladassék; Windischgrätz seregével csak Perczel maradjon szemben, Görgey pedig 16,000 főnyi edzett csapattal Váczon és Nyitrán át a Simunics által ostromolt Lipótvár fölmentésére indúljon.

Windischgrätz tehát Buda előtt ellenállásra nem talált, s a *fővárost 1849 január 5-én megszállotta.*

Az osztrák mellék oszlopok működése a következő volt:

Simunics a nagyszombati ütközet után nem csatlakozott az osztrák fősereg előnyomúlásához, hanem a magyar kézben lévő Lipótvárat fogta ostrom alá.

Frischeisen oszlopa benyomúlt ugyan az országba, de a fölkelés visszatérésre bírta; a morvaországi hadparancsnok most Götz tábornok alatt egy nagyobb különítményt állított össze s azt újból betörésre utalta.

Schlick hadteste, mely a Fiedler, Pergen és Deym dandárokrokból állott, a Dukla szoroson még *deczember 6-án* átkelt s Eperjes felé vonúlt előre. A vele szemben álló *Pulszky Sándor* alezredes Eperjest feladva, 7000 főnyi, nagyobbrészt nemzetőrökből s kaszás fölkelőkből álló hadtestével, a *Budamér* melletti állásba vonúlt vissza. Schlick ez állást *deczember 11-én* támadta meg, s a magyar fölállítás balszárnyát átkarolva, Pulszky hadtestét csakhamar visszavonúlásra bírta. Az üldözést *Dvorniczky* lengyel legiója tartóztatta föl. A magyar hadtest 200 főt vesztett s Miskolczra vonúlt vissza; Schlick délután 5 órakor bevonúlt Kassára s azt megszállta.

Schlick deczember 26-ig maradt Kassán s csak akkor indúlt tovább, hogy Windischgrätz főseregéhez csatlakozzék.

A magyar kormány ez idő alatt Mészáros hadügyminisztert rendelte ki Schlick visszavetésére, a hadtest létszámát egyidejűleg 15,000 főre emelvén, mely létszámban 1500 lovas és 28 löveg volt.

Schlick előnyomúlása közben deczember 28-án Szikszónál talált Mészáros hadtestére s részint jobb állás választása végett, részint mert *Kassa* mögött fölkelő csapatok jelentkeztek, Kassára visszavonúlt.

Mészáros most Kassa ellen menetelt. Itt, a várostól délre,

ment végbe *1849 január 4-én* a 2-ik csata, mely azonban az elsőnél nem volt szerencsésebb. Mészáros hadteste a lövegtüzet ki nem állva szétfutott, 600 foglyot s 16 löveget hagyva az osztrákok kezei között. A hadtest maradványai Miskolczra menekültek.

Erdélyben Puchner altábornagy, bár majd 17,000 ember fölött rendelkezett, a Nagyvárad felé tervezett előnyomúlással folyton késett, mígnem *Bem József* tábornoknak a magyar hadtesthez való megérkezésével a kezdeményezés kezeiből kiragadtatott.

Bem *deczember 16-án* érkezett a hadtest főhadiszállására, Szilágy-Somlyóra: a 12,000 főre menő, 1200 lovassal és 24 löveggel rendelkező magyar hadtest jobb szárnya *Riczkó* alatt a csucsai szorosban, közepe *Czecz* alatt Zilahnál és Zsibónál, balszárnya *Zsurmay* alatt Nagy-Bányánál állott.

Bem e három irányból központiasan Kolozsvár felé szándékozott előnyomúlni. Ugyanekkor készült Puchner is a csucsai szoros megtámadására, még pedig olykép, hogy a szorost *Wardener* tábornok arczban támadja meg, míg *Urbán* annak jobb oldalába nyomúljon. A támadást *deczember 8-án* Urbán kezdte meg, de Riczkó által visszavettetett. Ugyanígy járt Wardener *deczember 19-én* a Csucsa ellen intézett főtámadással, mire Bánffy-Hunyadra vonúlt vissza; a Zsibónál fölállított oláhok ugyane napon teljesen szétverettek.

Bem támadása most már akadálytalanúl végbemehetett, s a magyar hadtest *deczember 26-án Kolozsvárott egyesült.* A Wardenertől elvágott Urbán éjjel és kerülő útakon menekült Bethlenre, hol a Deésről visszavetett Jablonszkyval egyesült.

Bem, miután Szamosújvár és Deés megszállása által hátát biztosította, Besztercze felé indúlt s a *Bethlennél* álló Jablonszkyt és Urbánt *deczember 29-én* megverve, előbbit Beszterczén, utóbbit Naszódon át *Bukovinába szorította ki.*

Erdély északi része tehát ismét a magyarok kezében volt.

HADMŰVELETEK A KÁPOLNAI CSATÁIG.

Erőviszonyok. Az *osztrák* seregnél nagyobb változások nem állottak be, s csupán azt kell fölemlítenünk, hogy Windischgrätz

serege a Ramberg hadosztálynak Komárom előtt való visszahagyásával s más kikülönítések, valamint a veszteségek következtében felére olvadt le, s a Bécsben Welden alatt álló tartalék-seregből csak lassan pótoltatott.

A *magyar* sereg létszáma folyton növekedett s az új alakulások napról-napra hasznavehetőbbekké váltak.

Bárha egységes fővezérlet még mindig hiányzott, s ennek helyét a honvédelmi bizottmány nem épen tökéletesen pótolta, a hadsereg mégis január 1-ső napjaiban hadtestekbe szerveztetett.

Ez új hadtest-beosztás a következő volt:

1. *Klapka*, a felső Tiszánál, ugyanaz, mely Mészáros alatt Schlick ellen működött.
2. *Perczel*, a közép Tiszánál, részben a felsődunai hadseregből szervezve.
3. *Damjanics*, a szerb hadszínhelyről elvont részek.
4. *Hadik*, az ugyanott visszamaradó részek.
5. *Gál*, az Aradot körűlzárva tartó csapatok.
6. *Bem*, az erdélyi hadtest.
7. *Görgey*, a volt felsődunai hadsereg.
8. *Majthényi*, Komárom helyőrsége.

Görgey hadteste a parancsnok által Váczon négy hadosztályra: *Aulich*, *Kmety*, *Piller* és *Guyon*, továbbá *Simonyi* különítményére osztatott; ereje 15 zászlóalj, 23 lovas század és 72 löveg, összesen 16,000 fő volt.

Hadműveleti tervek. A *magyarok* részéről a január 2-án megtartott hadi tanács, mint említettük, Görgeynek Lipótvár elleni előnyomúlását, Perczel hadtestének pedig a Tisza mögé vonúlását állapította meg.

Az *osztrák* fővezér kezdetben tervtelenül állott, midőn pedig a magyar sereg két részre oszlásáról értesült, Görgey üldözését határozta el.

A hadműveletek lefolyása. Görgey hadteste *január 6-án* ért Váczra s miután hadtestét a jelzett módon újra szervezte, tovább menetelt Nyitra felé.

Január 11-én Aulich alatt álló elővéde *Verebélynél*, Guyon által vezetett utóvédje pedig *Ipolyságnál* egyszerre támadtatott meg. Előtte ugyanis Simunics csapatai voltak, melyek az ostromot

födözték, hátában pedig *Csorics* hadosztálya, melyet Windischgrätz a magyarok üldözésére küldött.

Görgey, miután küldetésének czélját — hogy t. i. Windischgrätz figyelmét a Tisza vidékéről, hol az I., II. és III. hadtestből egy új hadsereg alakítása volt folyamatban, elvonja, Simunicsot pedig Lipótvár ostromának fölhagyására bírja — *már is elérte*, a *bányavárosokba* vonúlt, hogy szükségleteit födözze, hadtestét kiegészítse s annak szervezetét megszilárdítsa. Ezt annál könnyebben tehette, mert bár minden oldalról osztrák csapatokkal volt körűlvéve, ezek kevés tevékenységet fejtettek ki.

Csorics csak *január 21-én* támadta meg újra Görgey utóvédét *Szélaknánál*, 22-én pedig *Selmecznél*. Guyon hadosztálya mindkét esetben visszavettetett ugyan, de ez nagyobb következményeket maga után nem vont. Görgey hadtestét *január 25-én* Beszterczebányánál újból összegyűjtvén, megindúlt a Szepességbe, hogy a hadügyminiszter rendeletehez képest a Schlickkel szemben álló *Klapka hadtestéhez csatlakozzék*.

Windischgrätz ez idő alatt, miután Schlick kérelmére 4000 főt ennek megerősítésére küldött, *Szolnoknál* álló elővéde pedig, az Ottinger lovas dandár, Perczel által *január 22-én* megveretett és Czeglédre visszavettetett, Csorics hadosztályát az üldözésről visszarendelte. Görgeyt tehát csak Götz dandára követte a Szepességbe.

Mielőtt még Schlick az erősítést megkapta, újból előnyomúlt, de Klapka az ellene *január 22-én* intézett támadást *Tokajnál* visszaverte, midőn pedig Schlick az erősbítések megérkeztével január 31-én második támadást intézni akart, Klapka ez elől ügyesen a Tisza mögé vonúlt.

Schlick Klapkát a Tisza mögé annál kevésbé követhette, mert híreket kapott, hogy Görgey hátában áll, Kassa födözésére pedig csak a Deym dandár maradt vissza.

Ennek Lőcsénél álló elővédébe ütközött Görgey, midőn Kassa felé tovább előnyomúlni szándékozott.

Görgey a Branyiszkó-szorosban állást foglalt Deym dandárt kikerűlhette volna ugyan, de ekkor Götznek Schlick hadtestéhez való csatlakozását segíti elő; elhatározta tehát, hogy a *Branyiszkó-szorost* megtámadja.

Február 5-én kora reggel indúlt meg *Guyon* hadosztálya ez emlékezetes támadásra s délelőtt 9 órakor hajtotta azt halált megvető bátorsággal végre. A roham sikerűlt, Deym dandára Eperjes felé visszavettetett.

A következő napon Görgey Eperjesre ment, a Tisza mellől visszasietö Schlick pedig hadtestét a *budaméri* állásban vonta össze. A mérkőzés azonban elmaradt, mert Schlick arról értesűlt, hogy Klapka újra előnyomúl s elővéde már Forrónál áll; az osztrák vezér ennélfogva két tűz közé jutni nem akarván: Tornán és Rimaszombaton át Losoncz felé vonúlt, hogy Windischgrätz seregéhez csatlakozzék.

Görgey és Klapka hadtestei ennek folytán február 10-én akadálytalanúl egyesűltek.

Hogy Schlick veszélyes helyzetéből oly könnyen kimenekűlt, annak oka egyrészt Görgey bizonytalansága, másrészt az újonnan kinevezett fővezér, *Dembinszki*, azon rendelkezése volt, hogy Klapka hadtestéből a Kazinczy és Máriássy hadosztályokat Miskolczra vonta, s így Klapka az egyetlen Dessewffy hadosztálylyal Schlicket meg nem támadhatta.

Dembinszki tett ugyan *február 14-én* kísérletet Schlick megtámadására s e végből *Putnokig* utána ment, de ez csak jelentéktelen utóvéd-harczra vezetett.

Kossuth sürgetésére Dembinszki döntő támadást tervezett az osztrák fősereg ellen.

Ennek zöme még mindig Pestnél, Jellacsics hadteste Szolnoknál állott, hova Ottinger fölvétele s a Tiszavonal födözése végett január végével előretolatott. Schlick még útban volt Losoncz felé.

Dembinszki terve az volt, hogy a szerb hadszínhelyről útban levő Damjanich és Vécsey hadtestek, mint a magyar hadsereg balszárnya, Szolnokkal szemben állást foglaljanak s Jellacsics hadteste ellen tüntető támadást intézve, Windischgrätz figyelmét ide vonják. Ezalatt Görgey és Klapka hadtestei, összesen hét hadosztály, a Tarna-vonalon összpontosíttatván, Gyöngyösön át Pest felé nyomúljanak elő.

E tervet azonban Schlick átlátta s míg maga arczot ismét keletnek fordítva, Eger felé lassan előnyomúlt, fölhívta a fővezért

is, hogy Pestről Gyöngyös felé tartson. Jellacsics hadteste Szolnoknál meghagyatott, Windischgrätz pedig 15,000 fővel megindúlt Gyöngyös felé, hova február 25-én megérkezett. Schlick ugyane napon Pétervásárnál állott.

Február 26-án elhatároztatott, hogy Windischgrätz Kápolna felé a Tarna-vonal ellen, Schlick pedig e vonal jobb oldalába, Verpelétre, meneteljen.

A magyarok részéről Dembinszki a Tarna-vonalat már 25-én megszállotta, minek folytán a következő napon a döntő ütközetnek be kelle következni.

A kápolnai csata. 1849 február 26-án és 27-én.

Dembinszki, ki még a balszárny tűntető támadásának bekövetkezésére várt, február 26-án csatára még nem számított s bárha *Görgey* és *Klapka* hadtestén kívűl még *Répássy* hadtestének (midőn Dembinszki fővezérré neveztetett ki, Perczel leköszönt s hadtestét Répássy vette át) két hadosztálya is rendelkezésére állott, mi 9 hadosztályban 38,000 főt tett ki, az első napon csak négy hadosztálylyal állott a Tarna-vonalon, és pedig:

Desseuffy hadosztálya (Klapka) Verpelétnél, egy előretolt különítménynyel Siroknál;

Pöltenberg hadosztálya (Görgey) Debrőnél;

Máriássy hadosztálya (Klapka) Kápolnánál; Szekulics hadosztálya (Répássy) Kaálnál.

Összesen tehát első vonalban 17,000 fő, majd két mérföldnyi kiterjedésben.

Második vonalban állottak:

Schulcz (azelőtt Kazinczy a Klapka-hadtestből) Egernél és Baktánál; *Aulich, Guyon* és *Kmety* hadosztályai (Görgey hadteste) Maklár, Mezőkövesd és Ábrány mellett, Répássy második hadosztálya *Hertelendy* Poroszlónál és Tisza-Füreднél. Ez erőkből azonban még a csata második napján is csak Aulich, Guyon és Schulcz csapatai vehettek a harczban részt, a másik két hadosztály (Kmety és Hertelendy) már nem.

Február 26-án Windischgrätz két oszlopban indúlt meg; a baloszlop, *Wrbna* altábornagy alatt, a *Csorics* hadosztály (*Wys* és

Colloredo ddr) és a tartalékhadtestből a *Schütte* dandár, összesen 11,000 fő Gyöngyösről az egri műúton Kápolnának, a jobb oszlop *Schwarzenberg* altábornagy alatt (*Dietrich* gy. és *Bellegarde* lovas dandár) Árokszállásról Kaálnak.

Délután 2 órakor ért Wys elővéd-dandára a Kápolnától nyugatra fekvő magaslatokra s lovasságának s tűzérségének oltalma alatt az út két oldalán fejlődött. Colloredo tőle balra tartva, csakhamar elérte az alsó-debrői erdőt, melyet Pöltenberg megszállás nélkül hagyott, s azt elfoglalta; midőn Poltenberg ennek visszavételét megkísérlette, az egész Colloredo-dandár ide vonúlt, míg a közte és Wys közt támadott hézagot tűzérség és Schütte dandára töltötte be.

A harcz ezután álló ágyútűz jellegét vette föl, mely az éj beálltáig tartott.

Schwarzenberg Szekulics előcsapatait követve, balra kitért s a Kompolt előtti erdőben foglalt állást, melyben Szekulics és Máriássy csapataival szintén álló tűzharczot folytatott. Magyar részről a huszárok intéztek néhány merész rohamot, de siker nélkül.

Schlick e napon csak az est beálltával ért Sirokra s Jdzikovszky csapatait Bakta felé visszanyomva, a Tarna-hídat s Szt. Máriát megszállva, Siroknál táborozott.

A vezérlet a csata e napján nem működött, mert Windischgrätz Gyöngyösön, Dembinszki pedig Görgeyvel Egerben volt; az utóbbiak a harcz vége felé értek a csatatérre.

Február 27-én magyar részről a *Dessewffy* hadosztály Schlick föltartóztatására, Verpelét védelmére utasíttatott; *Pöltenberg* Debrőnél Schlick es Windischgrätz egyesülését kellett hogy megakadályozza, Máriássy Kápolnánál, Szekulics Kaálnál állva hagyattak. A második vonalbeli hadosztályok közül Guyon Kápolnához, Aulich Kaálhoz rendeltetett, Kmety pedig, mint általános tartalék, Kerecsendre. Schulznak Eger födözésére (?) Baktánál és Szoláthnál kellett maradnia.

Windischgrätz Kápolnát szándékozott megtámadni, de csak akkor, ha Schlick Verpelétnél megjelent.

Ez *reggel 8 órakor* történt. A jobb szárnyon vezénylő Klapka, midőn Schlick Verpelétet 33 lövegből ágyúzni s nagy túlerővel

megtámadni kezdé, első sorban Pöltenberg hadosztályát, majd Schulcz hadosztályát is támogatásra rendelte; de Verpelét még e hadosztályok megérkezése előtt elesett s a Dessewffy hadosztály a Debrőtől északkeletre fekvő magaslatra vonúlt vissza, hol az időközben beérkezett Pöltenberggel együtt új védőállást foglalt. Schlick üldöző lovasságát Pöltenberg huszárjai s a 14. honvéd zászlóalj Verpelétre visszanyomták.

A középen Máriássy a Tarna jobb partján magát nem soká tarthatta s Kápolnára vonúlt, hol azután közte s Wys dandára közt elkeseredett helységharcz fejlődött ki; bár e harczot maga Dembinszki vezette s Kápolnát a 47. honvéd zászlóalj s egy Zanini zászlóaljjal egyszer vissza is foglalta, déltájban Kápolna mégis az osztrákok kezeibe került.

A balszárny magát könnyen tarthatta.

A harczban déli 12 órakor beállott szünet egész délután 1/2 2-ig tartott, amikor Schlick, a megérkezett Pergen és Fiedler dandárok támogatásával, a most már Görgey által vezényelt Dessewffy és Pöltenberg hadoszlályok állása ellen új támadást indított meg.

Mielőtt azonban e támadás nagyobb sikert aratott volna, Dembinszki, miután Colloredo Tótfalut és Debrőt elfoglalta, Kápolna pedig Wys kezében volt, délután 2 1/2 órakor az általános visszavonúlást elrendelte. Ez a középen és a balszárnyon könnyen ment, a jobb szárnyon azonban Görgey azt csak Schulcz közreműködése mellett s csak nehéz küzdelemmel bírta végrehajtani.

Schulcz Egerre, Görgey Kerecsenden át Maklárra, a közép és balszárny Füzes-Abonyra vonúltak vissza. A visszavonúlást Guyon s a később beérkező Kmety födözték.

A veszteség az osztrákoknál állitólag csak 352 fő, a magyaroknál 1200 fő volt.

Dembinszki, azon véleményben, hogy az osztrákok békében hagyják, Mezőkövesd és Poroszló közt laktáborba szándékozott vonúlni; midőn azonban Windischgrätz tovább is támadólag előnyomúlt, a hadtestparancsnokok önhatalmúlag a Tisza balpartjára keltek át, Dembinszki pedig a főbb parancsnokok ez irányban tett lépései következtében a főparancsnokság alól fölmentetett.

Helyébe ideiglenesen Görgey, majd később *Vetter Antal* tábornok lépett.

Windischgrätz támadása — bár jelentésében azon reményének adott kifejezést, hogy rövid idő alatt Debreczenben lesz — a Tiszánál véget ért; hadserege ismét Pest fődözésére vonúlt vissza s a Tisza-vonal megfigyelésére szorítkozott.

Damjanics és *Vécsey* — Dembinszkitől ellenparancsot nem kapván — a támadást Jellacsics ellen *márczius 5-én* végrehajtották s a *Szolnoknál* álló Karger dandárt Czegléd felé visszanyomták.

Windischgrätz erre seregét következőkép állította föl: I. hadtest Jellacsics, Kecskemét; II. Wrbna, Nagy-Kőrös; III. Schlick, Czegléd. Ez állásból szándékozott Damjanics ellen előnyomúlni; de miután az márczius 10-én ismét a Tisza balpartjára húzódott, a támadás elmaradt.

A MAGYAR TÁMADÓ HADJÁRAT.

Általános helyzet. A kápolnai csata katonai eredménye fölötte csekély volt, de annál nagyobb volt hatása a politikai helyzetre. Windischgrätz kivívott győzelmét túlbecsűlve, kérkedő győzelmi jelentést küldött Bécsbe, minek alapján a bécsi kormány a márczius 4-iki alkotmányt hirdette ki, mely Magyarországot, mint *tartományt, az osztrák császárságba bekebelezi.*

E lépéssel nemcsak a békés kiegyenlítés vált lehetetlenné, de szülő oka volt ez a szerencse fordúltával bekövetkezett *április 14-iki függetlenségi nyilatkozatnak is.*

Erőviszonyok. *Az osztrák főserég* viszonyai a hadjárat megkezdése óta annyiban változtak, a mennyiben a különítések, betegségek stb. által megfogyott seregnél a tartalék hadtest megszűnt s helyébe a Schlick hadteste lépett.

A létszámok márczius végével a következők:

I. Jellacsics, Hartlieb, Schulzig és Ottinger hadosztályok 15,000 fő.

II. Wrbna, később *Csorics;* Csorics és Schwarzenberg hadosztályok 14,000 fő.

III. Schlick; Lobkovicz és Lichtenstein hadosztályok; 12,000 fő.

Kikülönítve volt:

Simunics hadosztálya Komárom előtt s *Ramberg* hadosztálya Hevesben, összesen 5000 fő.

Alakúlóban volt még *Wohlgemuth* tartalekhadteste mintegy 10,000 fővel.

A magyar fősereg Vetter s később Görgey parancsnoksága alatt a következő részekből állott:

1. *Klapka;* Dessewffy és Máriássy (később Kazinczy) hadosztályok; Mesterházy lovas dandár; 12,000 fő.

2. *Aulich;* Szekulics és Hertelendy hadosztályok; 10,000 fő.

3. *Damjanics;* Wysoki és Nagy Sándor hadosztályok; 12 ezer fő.

7. *Görgey* (később Gáspár), Gáspár, Kmety és Pöltenberg hadosztályok; Simon hadtest-tartalékja; Beniczky s más különítmények; 19,000 fő.

Az egész erő 53,000 fő, közte 63 lovas század és 184 löveg.

Hadműveleti tervek. Míg Windischgrätz egyelőre pusztán megfigyelésre és védekezésre szorítkozott, a magyar sereg fővezére, Vetter, támadásra készült; még pedig most a jobb szárnyat képező hetedik hadtest nyerte azon megbízást, hogy előbb Tokaj-Miskolcz, majd Pest felé tűntessen, míg az első és második hadtest a harmadikkal való egyesülés végett Szolnok és Czibakháza környékére vonúlt, hogy innét Nagy-Kőrös felé támadólag előnyomúljon.

A hadműveletek lefolyása. A Görgey által vezetett hetedik hadtest Tiszafüredről *márczius 8-án* Rakamazra, majd a Tisza áthidalása után Tokajra, *márczius 16-án* pedig Miskolczra vonúlt; Beniczky által Kassát visszafoglaltatván, Rambergnek Hevesnél álló hadosztálya ellen fordúlt, ki azonban előle *Hatvanig* hátrált.

Vetter ezalatt *márczius 18-án* csakugyan átkelt Czibakházánál a Tiszán; de e hadműveletet csakhamar föladva, visszatért, a Tisza hídjánál csak Asbóth egy különítményét hagyva. Vetter most a hadsereget Tiszafüredre vezette s míg Görgey a Tarna-vonalon állást foglalt, a Tiszán átkelt s Mezőkövesden át Gyöngyös irányában nyomúlt elő.

Márczius 30-án a hadsereg főparancsnokságát, Vetter megbetegedése folytán, *Görgey Arthur* tábornok vette át.

A következő napon a hadsereg egyesülve, *Gyöngyösnél* állott.

Windischgrätz a magyarok e mozdúlatával szemben tanácstalan volt. Leginkább nyugtalanította Görgey előnyomúlása s e miatt — mivel Komárom fölmentésétől tartott — legelőször is Ramberg hadosztályát Váczra rendelte, hogy a komáromi útat elzárja; a II. hadtest Hatvanra, a III. Jászberényre, az I. Czeglédre vonúlt. Midőn pedig egy különítménye Losoncznál Beniczky által szétveretett, Ramberg hadosztályának Balassa-Gyarmatra, a II. hadtestnek Váczra, a III-iknak Gödöllőre kelle vonúlnia.

Ekkor Windischgrätz, hogy a magyarok tervei felől tisztába jöjjön, Schlick által egy erőszakos kémszemlét rendeltetett Gyöngyös felé; ez *április 2-án* a *Hatvan* melletti ütközetet eredményezte, melyben a magyar 7. hadtest Hatvant és a Zagyva-vonalat birtokába ejtette. Schlick visszavonúlt Gödöllőre s Windischgrätz most a II. hadtestet Váczról és az I. hadtestet Czeglédről szintén Gödöllőre rendelte.

Görgey a hatvani ütközet után csak a 7. hadtestet hagyta a pesti fővonalon, a másik három hadtestet Klapka alatt Árokszálláson és Jászberényen át Tápió-Bicskére irányította, az osztrák jobb oldal megkerülésére.

Április 4-én a megkerülő sereg *Tápió-Bicskénél* megtámadta Jellacsics Gödöllő felé vonúló jobb oszlopát s azt Szecső felé visszavetette; ezután pedig a 2. és 3. hadtest Szecsőn, Kókán és Dányon, az 1. hadtest Sülyön át Isaszegnek tartott, míg a 7. hadtest Hatvanból Gödöllő felé irányíttatott.

Windischgrätz a tápióbicskei ütközet után *április 5-én Gödöllő és Isaszegnél a Rákos-vonalon* foglalt állást oly módon, hogy a III. hadtest (Schlick) Gödöllőnél, az I. (Jellacsics) Isaszegnél állott. A II. hadtestet, mivel Windischgrätz — a helyzetet föl nem ismerve — még mindig úgy vélekedett, hogy a magyar sereg zöme Vácz és Komárom felé törekszik, a fővezér *Váczra rendelte vissza*.

E rendelkezések április 6-án a gödöllő-isaszegi csatára vezettek.

Az isaszegi csata. 1849 április 6-án.

Görgey április 5-én azon véleményben volt, hogy az osztrák balszárny (Schlick) Aszódnál és Bagnál áll; ehhez képest Gáspárt, a 7. hadtest parancsnokát, arra utasította, hogy a következő napon Bagot támadja meg.

A főcsoportnál a 3. hadtest (Damjanics) Szecsőről Kókán és Királyerdőn, az 1. hadtest (Klapka) Sülyről Sápon át reggel 5 órakor indúltak Isaszegre; az első hadtest egy dandárt Péczelre kellett hogy küldjön. A 2. hadtest (Aulich) mint általános tartalék Dányra irányíttatott.

A támadás alapeszméje tehát az, hogy míg a 7. hadtest az osztrák balszárnyat leköti, addig a sereg zöme — három hadtest — döntő támadást intézzen az osztrák jobb oldal ellen s ez által az egész osztrák sereget a fővárostól el-, észak felé nyomja.

Az osztrák hadtestek április 6-án még mozgásban voltak; Schlick akkor vonúlt Aszód és Bagról Gödöllőre, Jellacsics Dányról Isaszegre; mindkét hadtest délelőtt 11 órakor ért a megjelölt helyre s ép főzéshez készült, midőn hátvédeik a magyar csapatok által megtámadtattak.

Gáspár ugyanis, miután a hadtest-tartalékot hátának biztosítása végett Hatvanban hátrahagyta, a hadtest zömével, élén Kmety, utána Pöltenberg, s végűl a Kossuth őrnagy által vezetett Gáspár-hadosztály, megindúlt Gödöllő felé. Az előnyomúlás nagy óvatossággal történt; a Galga patak vonalán a hadtest megoszlott, de mivel az élre jutott Pöltenberg d. e. $12^1/_2$ órakor Bagnál Schlick utóvédére bukkant, a hadtestet Gáspár ismét összevonta s ágyúharczot kezdett. Ez alatt a hadtest fejlődött; Pöltenberg a műúton, tőle balra Kmety; mindkettő Kis-Bagtól nyugatra; Kossuth Kis-Bagnál második harczvonalban állott föl.

A Gödöllőn jelenlevő Windischgrätz Lobkovicz hadosztályát erre P.-Besnyőtől keletre, az út mindkét oldalán fejlődtette, míg Liechtenstein hadosztálya Gödöllő előtt foglalt állást.

Miután Gáspár tovább támadólag elő nem nyomúlt, a harcz itt — néhány lovassági rohamot leszámítva — álló jelleget nyert.

Ez időtájban indúlt meg a harcz Isaszegnél is.

Jellacsics hadtestének zöme ugyan már Isaszegnél állott, utóvéddandára, Rastics, azonban még a Királyerdőben volt s midőn a magyar csapatok közeledését észrevette, az erdő keleti szegélyén állást foglalt.

Damjanics Kóka felől, Klapka Süly felől körülbelől egy időben, d. u. $1^1/_2$ órakor, értek a Királyerdő keleti, illetőleg déli szegélyéhez s az osztrák utóvéddandárt nagyobb nehézség nélkűl az erdőn át Isaszeg felé visszanyomták.

Midőn azonban Klapka a Zákó dandárral a Királyerdő nyugati szegélyén fejlődött, Jellacsics a Schulzig hadosztály két dandárával támadást intézett ellene, hogy Rasticsnak a Rákoson való átkelését fedözze. E támadást a Zákó dandár nem bírta ki, visszavettetett s magával rántotta a mögötte álló Bobics-dandárt is.

Jellacsics azonban a nyert előnyt nem aknázhatta ki, mert időközben az erdőből Damjanics is kibontakozott; gyalogsága az erdő nyugoti és északi szegélyén, lovassága Nagy Sándor alatt a közte és Klapka közti szabad téren fejlődött. Damjanics ép támadni készült az isaszegi alsó malom hídja ellen, midőn Zákó dandára visszavettetett; Damjanics ekkor a tartalékban álló Kiss Pál dandárt küldé Zákó támogatására; Jellacsics ennek következtében, továbbá mivel jobb oldalában Schulcz dandára, még tovább Péczel felé pedig Dipold dandára mutatkozott, a támadással fölhagyott s az egész hadtesttel a Rákos jobb partján emelkedő magaslatokra vonúlt s itt foglalt állást. A Rákos völgyében csak Isaszeg helység és a malom maradtak megszállva.

Görgey mindez ideig nem volt a csatatéren, mert Kókán időzött s csak délután 2 órakor az ágyútűz tette figyelmessé, hogy Isaszegnél a csata már folyamatban van. Ekkor parancsot küldött Dányra a 2. hadtestnek, hogy Isaszegre vonúljon s maga a harcztérre sietett.

De Aulich már a hadsereg vezérkari főnöke által előbb Isaszegre irányíttatott s mire Görgey d. u. 4 órakor a Királyerdőhöz ért, a 2. hadtestet már ott találta.

Erre már nagy szükség is volt, mert Windischgrätz, miután Gáspár a támadással fölhagyott, csak a Lobkovicz hadosztályt

hagyta vele szemben, míg a Liechtenstein hadosztályt a Vadaskerten át Damjanics jobb oldalába vezette.

Görgey most azon föltevésben, hogy Gáspár Gödöllő ellen támad, Damjanicsot halogató harczra utalta s neki az északi erdőszél megtarthatására a 2. hadtest Mihályi dandárát rendelkezésére bocsátotta, Aulich hadtestének zömét pedig Klapka jobb szárnyán fejlődtetvén, az 1. és 2. hadtestet támadó előnyomúlásra utalta.

Míg a Liechtenstein hadosztály az erdő északi szegélyével szemben fejlődött, Windischgrätz az I. hadtest Ottinger lovas hadosztályát s a Liechtensteinhoz tartozó Kisslinger lovas dandárt a magyar lovasságból álló közép megtámadására utasította. E támadást azonban Nagy Sándor rohamai és Aulich tűzérsége visszaverte.

Aulich most Klapka csapataival együtt benyomúlt az égő Isaszeg helységbe, majd fölhatoltak a honvédek a Rákos jobb partján fekvő magaslatokra is. De Jellacsics már ekkor elrendelte a visszavonúlást Gödöllő felé s így nagy ellenállást ki nem fejthetett.

A magyar 1. és 2. hadtest elfoglalta a magaslatokat s ott ütött tábort. Liechtenstein Damjanics állása előtt egész estig állva maradt, a nélkül, hogy a rohamot megkísérlette volna.

A veszteség osztrák részen 1500, a magyarok részén körülbelől 1000 fő volt.

Windischgrätz még Aulich megérkezése előtt elhagyta a csatateret, azon meggyőződésben, hogy diadalt aratott s Gödöllőn ki is adatta a parancsot Jellacsicsnak a magyarok üldözésére (!); a dolog állása felől csak akkor nyert tudomást, midőn este 9 órakor Jellacsics hadtestével egyetemben Gödöllőre érkezett.

Az osztrák fővezér most a seregnek Pest felé való visszavonúlását rendelte el; ugyanoda hívatott Váczról a II. hadtest is, míg ennek helyét Váznál Ramberg hadosztálya foglalta el.

Midőn tehát a győzelmes magyar hadsereg április 7-én Gödöllőre ért, azt üresen találta; a visszavonúló osztrák sereget a 7. hadtest egy hadosztálya Czinkotáig követte s azután Kerepesre vonúlt.

Komárom fölmentése. Buda bevétele.

Görgey még április 7-én Gödöllőn elhatározta, hogy a legközelebbi hadműveletek Komárom fölmentésére irányúljanak.

Ezt oly módon szándékozott végrehajtani, hogy míg a 2. hadtest Kerepesnél, a 7. pedig Dunakeszinél az osztrák sereggel szemben állva marad, addig az 1. és 3. hadtest Váczon, Ipolyságon és Léván át Komáromba vonúl; Vácz bevétele után a 7. hadtest is elvonúl s csak a 2-dik marad Pest előtt.

Görgey április 10-én ért Vácz elé, hol Ramberg hadosztályát ideiglenesen Götz vezényelte. Ez csak későn vette észre, hogy nagy túlerő áll vele szemben s visszavonúlását födözendő, Vácz előtt a harczot fölvette, melyben ő maga elesett, csapatai pedig tetemes veszteségeket szenvedtek.

A menetet ezután a kijelölt irányban folytatva, Görgey Ó-Bars és Zsemlér közt április 15-én mindhárom hadtesttel a Garam-vonalhoz ért s azon hídakat veretett.

Windischgrätz Vácz elestéről csak április 15-én nyert tudomást; Aulichchal szemben eddig csupán kémszemlék rendezésére szorítkozott, de most őt visszavetni szándékozott, hogy azután a II. és III. hadtesttel Esztergomon át a Duna balpartjára vonúljon s egyesűlve a Vág vonalán időközben megalakúlt s *Wohlgemuth* altábornagy alá helyezett IV. hadtesttel, a magyar seregnek útját állja.

Mielőtt azonban e műveletek végrehajtattak volna, *Windischgrätz* a parancsnokság alól *április 14-én*, tehát ép a debreczeni függetlenségi nyilatkozat napján, letétetett s helyébe *Welden* táborszernagy neveztetett ki.

Welden április 17-én ért Esztergomba s Wohlgemuth hadtestét a magyar sereg föltartóztatására a lévai úton Nagy-Sarló felé előre tolta, a II. hadtestet pedig Esztergomba rendelte.

Wohlgemuth április 19-én ütközött össze a magyarokkal s a *nagysarlói csatában* Klapka és Damjanics hadtestei által megveretvén, április 20-án a Nyitra, 21-én pedig Sellyénél a Vág mögé vonúlt.

Ugyane napon vonúlt be a magyar hadsereg az *ostrom alól fölmentett Komáromba.*

Görgey azonnal a hajóhíd helyreállításához fogott, de mivel ez csak április 26-ára készült el, az osztrák fővezérlet időt nyert.

Ezt az *Ausztriába való visszavonúlás* előkészítésére használta föl. Budán a vár megvédelmezésére *Hentzi* tábornok dandára hagyatott vissza, az I. hadtest kiegészítés végett Székes-Fehérváron át Horvátországba küldetett, a II. és III. hadtest pedig Komáromnál egyesíttetett. Midőn tehát Görgey április 26-án serege egy részével a Duna jobb partjára átkelt, az osztrák sereget erős védőállásban találta, melyet meg nem támadhatván, a várba visszament. Welden ezután Pozsonyba vonúlt, hol Wohlgemuthtal összeköttetésbe lépett.

Míg az osztrák fővezér a sereg kiegészítésén és újjászervezésén működött, míg a bécsi diplomátia a katonai balsikerek folytán *Oroszország segítségét* szorgalmazta, Görgey — a Gáspár leköszönése után Pöltenberg parancsnoksága alá helyezett — 7-ik hadtestet Győr felé előre tolván, a sereg zömével *április 28-án Budára indúlt*, hogy a fővárost s a budai várat hatalmába ejtse. A megbetegedett Damjanics hadtestét *Knezics*, a hadügyminisztert helyettesítő Klapka hadtestét *Nagy Sándor* vette át.

Május 4-en Buda körül volt zárva; a Gellérthegy felől a jobb szárnyon a 2. Aulich, a középet képező nyugoti arczvonalon a Svábhegyig 1. Nagy Sándor, továbbá északra pedig 3. Knezich állott; végre a 7. hadtesttől Kmety hadosztálya a legszélső balszárnyat a Dunáig képezte.

Az ostrom részleteit mellőzve, megemlítjük, hogy a vár a *május 21-én* végrehajtott harmadik rohamnál, a leghősiesebb ellenállás daczára, bevétetett. A várfalakra a 28-ik és 47-ik zászlóalj honvédei léptek föl legelőször, a székesfehérvári bástyától délre ütött résen. Hentzi tábornok, 36 tiszt és 1000 főnyi legénység volt a védők vesztesége; a magyarok sebesültjeinek száma 5 tiszt és 665 fő; az elesettek száma ismeretlen.

HADI ESEMÉNYEK A DÉLI ÉS KELETI HADSZÍNHELYEN.

A déli hadszínhelyen Damjanics és Vécsey eltávozása után a 4. Hadik és 6. Gál hadtestek általában védő harczot folytattak, mignem a parancsnokságot márczius 1-én *Perczel Mór* tábornok vette át.

Ez előbb a Nugent által ostromlott Pétervárad fölmentését kísérlette meg; ennek sikertelensége után megtámadta a szerbek *Szent-Tamás* melletti fő táborát s a szerbeket *április 3-án* szétverte.

A titeli fensík megtámadása ugyan szintén nem sikerült, de bevette Perczel április 19-én Ó-Becsét.

E műveletek által az osztrák-szerb csapatok a déli hadszínhelyen védelemre voltak utalva s csak a titeli fensík maradt birtokukban.

Erdélyben Bem, miután Jablonszkit és Urbánt Bukovinába szorította, Marosvásárhelyre vonúlt, hogy Puchner főerejének támadását fölfogja.

A Küküllő völgyében *Szőkefalvánál* találkozott a két erdélyi fővezér; a *január 17-én* vívott ütközetben Bem győzött s Puchner Medgyesen át N.-Szebenre hátrált. Bem *január 21-én* megtámadta *Nagy-Szebent*, de siker nélkül; ekkor *Szelindekre* vonúlt s ez erődített állásában Puchner január 30-iki támadását visszautasította.

Miután a Bánságból segélyt várt, serege egy részét Kemény alatt Dévára küldé, maga pedig 2000 emberrel *Vizaknánál* foglalt állást; itt következett be Puchner második támadása *február 4-én*. Bár Puchner 12,000 emberrel támadt, Bem e támadást visszaverte; de midőn maga ment támadásba át, maroknyi hada szétveretett. Bem most Szász-Sebesre vonúlt, majd Szászvárosra s végre *Piskire*, hol Keménynyel újra egyesülvén s Dévától a Beke hadosztályát is magához vonván, *február 9-én* Puchner hada fölött fényes győzelmet nyert. Bem most Marosvásárhelyre ment, visszavetette Urbánt újból Bukovinába, majd visszatérve, Puchnernek, ki Szebenben egy Oláhországba bevonúlt orosz hadosztály által fölváltatván, újra előnyomúlt, újabb támadása alkalmával *Medgyesnél* márczius 2-án útját állotta.

Ezután Bem Segesvárra vonúlt vissza s Puchner előtt 3000 főt hagyva, 9000 fővel Nagy-Szebenre menetelt; megverte *márczius 11-én* Skariatine 15,000 főnyi orosz hadosztályát a *nagyszebeni csatában*, elfoglalta Nagy-Szebent s az oroszokat a Vöröstoronyszoroson át Oláhországba visszaűzte. Midőn pedig Puchner Segesvárról visszatérve, Nagy-Szebenhez közeledett, Bem, ki még 5000 székelylyel is erősbödött, az osztrák hadtestet is Oláhországba szorította ki.

Evvel Déva és Gyula-Fehérvár kivételével egész Erdély a magyarok kezében volt.

Az osztrák hadtest május havában Orsovánál akart ismét az országba betörni, de Bem 12,000 emberrel elébe ment s úgy az osztrákokat, mint Theodorovics szerb hadtestét ismét török területre nyomta vissza. Ezután Bem ismét Erdélybe ment.

AZ OSZTRÁK-OROSZ SZÖVETSÉGES HADAK TÁMADÓ HADJÁRATA.

Általános helyzet. Az 1849. év május havában a helyzet sokkal kedvezőbb volt, mint 1848 deczember havában. A magyar fegyverek diadalt arattak minden hadszínhelyen s a támadó hadseregeket az ország határán át visszaűzték. Buda magyar kézben volt ismét s az országgyűlés Pestre költözött vissza.

De ép most, a siker tetőpontján, volt a magyar függetlenségi harcz a legválságosabb helyzetben s a bukás annál rohamosabban következett be. Egyrészt az április 14-iki függetlenségi nyilatkozat okozta ezt, mert a forradalom ez által az eddigi törvényes útról letért, a vezetésben meghasonlás következett be, a kiegyezés lehetetlenné vált. Másrészt pedig okozója volt a bukásnak az orosz beavatkozás, mely már küszöbön állott.

Bármily hősiesen, bámulatos erővel és kitartással védekezett is Magyarország, *két nagyhatalom* együttes erejének ellen nem állhatott s a gyászos vég előrelátható volt.

Erőviszonyok. A szövetséges osztrák-orosz haderő, mely Magyarország leverésére az 1849-ik év junius havában mozgósíttatott, közel 400,000 főre rugott. És pedig:

Osztrák főseregy.

Fővezér: *Haynau Gyula* báró, táborszernagy.

I. *Schlick* (Wallmoden, Lobkovicz, Liechtenstein hadosztályok).

II. *Csorics* (Colloredo h. o. 4. ddr).

III. *Schwarzenberg* (Schütte, Moltke hadosztályok).

IV. *Wohlgemuth* (Benedek, Herzinger, Budits hadosztályok).

Panyutin orosz önálló hadosztálya.

Összesen 83,000 fő, közte 78 lovas század és 336 löveg.

Osztrák mellékseregek.

Jellacsics déli hadserege	44,000
Temesvár helyőrsége	9,000
Clam Gallas Erdélybe szánt hadteste Oláhországban	11,000
Springinsfeld (előbb Urbán) bukovinai oszlopa	3,000
Nobili és *Nugent* tartalék hadtestei	16,000
Kisebb helyőrségek	10,000

Az osztrák erők összege 176,000, közte 150 lovas század és 605 löveg.

Orosz hadsereg.

Fővezér: *Paskievics Erivánszky Iván*, varsói herczeg, tábornagy.

II. *Kuprianoff*	37,000
III. *Rüdiger*	34,000
IV. *Cseodajeff*	40,000
Grabbe különítménye	18,000
Sacken különítménye	10,000
V. *Lüdersz*	30,000
Grotjenhelm	11,000
Dragonyos hadtest	14,000

Az orosz erők összege 194,000 fő, *közte* 307 lovas század és 587 löveg.

A szövetségesek egész ereje 370,000 fő, közte 457 lovas század és 1192 löveg.

E rendkívüli nagyságú erők ellenében a magyarok a következő seregeket és seregrészeket állíthatták:

Magyar seregek.

A *Görgey* alatt álló *magyar főssereg* az 1. *Nagy Sándor*,

2. *Asbóth*, 3. *Knezics*, 7. *Pöltenberg*, 8. *Klapka* hadtesteiből, a *Kmety*, *Görgey Armin*, *Horváth* és *Beniczky* különítményekből állott s ereje 62,000 fő volt, közte 83 lovas század és 229 löveg.

Ezenkívül fölsorolandók:

Wisoky felső-tiszai hadserege (9. hadtest és *Kazinczy* h. o.) 16.500.

Vetter déli hadserege (4. *Tóth*, 5. *Vécsey* hadtest, Pétervárad őrsége) --- --- --- --- --- --- --- --- --- --- --- 37,000

Bem erdélyi hadserege (6. hadtest, *Inczédy* és *Stein* különítménye) --- --- --- --- --- --- --- --- --- 27,000

Guyon tartalékhadteste --- --- --- --- --- --- 9,500

A magyarok egész ereje tehát 152,000 fő, közte 148 lovas század és 450 löveg.

Hadműveleti tervek. A *szövetséges* kormányok megállapodtak, hogy az osztrák főserég a Duna mindkét partján, az orosz főserég pedig Duklán, Kassán és Miskolczon át Pest ellen meneteljen, az összeköttetést Felső-Magyarországon át Grabbe hadosztálya képezte. Haynau törekvése e hadműveleteknél az volt, hogy az oroszokat mindenütt megelőzze s a magyar hadakat lehetőleg az oroszok közreműködése nélkül megsemmisítse. Erdély külön hadművelet tárgyát képezte, mely osztrák részről Clam-Gallas, orosz részről Lüdersz és Grotjenhelm föladata volt. Jellacsicsnak szabad kéz engedtetett.

Magyar részen Görgey az osztrák főserget, Bem az Erdélybe nyomuló hadakat, az elkülönített részek megtámadása által igyekeztek leküzdeni; a többi seregrészek védő magatartásra szorítkoztak.

A hadműveletek lefolyása. Buda bevétele után a magyar hadsereg visszatért Komáromba; Pöltenberg még mindig Győrnél állott, Kmety önálló hadosztálya a Felső-Rábához küldetett.

Görgey tudva azt, hogy az osztrák főserg két hadtesttel (I. és III.) a Duna jobb, két hadtesttel pedig (II., IV. és Panyutin) annak balpartján áll, előbb a balparton álló részeket szándékozott megverni s azután észak felé szorítani. E végből az 1., 2. és 3. hadtesttel a Vágnál támadó előtöréseket intézett, melyek június 9-én a *szeredi*, június 16-án a *zsigárdi*, 20-án a *peredi* ütközetre, június 21-én pedig a *peredi* csatára vezettek.

A peredi csata. 1849 június 21-én.

Haynau, seregének jobb összpontosítása végett, a IV. hadtestet és Panyutin hadosztályát is a Duna jobb partjára szándékozott átvonni; ebbeli rendelkezéseit június 18-án kiadván, a IV. hadtest már mozgásban volt, midőn Görgey támadó előnyomulását megkezdte.

A magyar támadás oly módon hajtatott végre, hogy a tüntető 1. hadtest Szerednél, a zöm részéről a 2. Negyednél a Vágon, a 3. Puszta-Aszódnál a Kis-Dunán kelt át s az osztrákokat észak felé kezdé szorítani. Az osztrák Pott dandár vissza is vettetett és a magyarok elfoglalták *Peredet* és Királyrévet; de Wohlgemuth, miután az orosz Panyutin hadosztályt magához vonta, támadásba ment át, míg Haynau a II. hadtesttel a negyedi és aszódi átkelő pontokat igyekezett hatalmába ejteni. E törekvését Klapka a 8. hadtest részeivel meggátolta s a magyar hadsereg akadálytalanúl vonúlhatott vissza, de a csata, mely egyébként alig 600 főnyi veszteségbe került, elveszett. Görgey a sereget a Vág balpartjára vonta vissza s maga Budára ment a hadügyminiszteri teendőket átvenni.

Ez idő alatt a hadműveletek szünetelvén, Haynau a IV. hadtestet és Panyutin hadosztályát a Duna jobb partjára minden nehézség nélkül átvonhatta. Június 26-án az osztrák I. és IV. hadtest Hainburg és Győr közt, a III. Marczaltő és Csorna közt a Rába-vonalon állott.

Június 28-án indította meg Haynau a támadást a Rába-vonal ellen; az I. és IV. hadtest *Győrt* arczban megtámadva *Pöltenberg* 7. hadteste, a III. az állás baloldalának megkerülése végett Rábán Árpásnál átkelve, *Kmety* hadosztálya ellen fordúlt. Kmetty *Ihászinál* vívott rövid ütközet után a főseregtől Pápa felé elnyomatott, minek megtörténte után Schwarzenberg a Győrnél álló 7-ik magyar hadtest baloldalába jutott s az most Komárom felé visszavonúlni volt kénytelen. Görgey előre rendelte ugyan még a 2. hadtestet is, de az csak Gönyőig jutott s itt a 7. hadtestet fölvette. A két magyar hadtest a Czonczó patak vonalán rövid időre meg-

állapodott ugyan, de azután Komárom erődítményei mögé volt kénytelen vonúlni.

Haynau most Komáromnak a jobb parton való körűlzárását határozta el, hogy így a magyar sereget a Duna balpartján való kitérésre bírja, mely esetben az az előnyomúlásban levő orosz főseregbe fog ütközni.

Ezt megakadályozandó, Görgey *július 2-án* serege nagyobb részével kitört s a *komáromi első csatában* heves küzdelem fejlődött ki, mely azonban eredményre nem vezetett (Görgey megsebesülése). Az osztrák sereg most az I. hadtesttel Ácsnál, a IV-ikkel Mocsánál, az orosz Panyutin hadosztálylyal P.-Csémnél, a III. hadtesttel N.-Igmándnál foglalt állást. A Csallóközben levő II. hadtesttel az összeköttetés a Lovadnál vert hídon át helyreállíttatott.

Kossuth, Dembinszki tanácsára, már a győri csata után elhatározta, hogy az osztrákok ellen Komáromnál Klapka parancsnoksága alatt csak mintegy 20,000 főt hagy vissza, a sereg többi részét Wisoky hadtestével s a Perczel tábornok alatt alakúlásban levő más részekkel együtt egy nagy *tiszai hadsereggé* egyesíti s az oroszok ellen küldi. Görgey a vonatkozó parancsot már június 30-án megkapta, a végrehajtással azonban késett, a komáromi csata után pedig az elvonúlást egyenesen megtagadta. Kossuth erre a fővezérlettől fölmenti s Mészárost nevezi ki. Az ez ügyben lefolyt áldatlan viszály Görgeynek a parancsnokságban való megmaradásával végződött ugyan, de a forradalom e két — politikai és katonai — vezéralakja közt kitört egyenetlenség csak sietteté a bukást, mely a nemzetre várt.

Időközben a helyzet megváltozott; az oroszok előnyomúlása folytán a tiszai sereggel való egyesűlés nem volt már valószínű, minek folytán a kormány a felső-dunai seregnek a bács-bánságival való egyesítését kívánta. Görgey hajlandó volt erre, de előbb még az osztrákokat az útból el kelle verni, hogy a menet déli irányban végrehajtható legyen.

Görgey e végből július 11-én Klapka vezérlete alatt (ő maga beteg volt) új kirohanást intéztetett, mely a komáromi második csatát idézte elő.

A komáromi második csata. 1849 július 11-én.

Haynau július 8-án nyert tudomást arról, hogy az orosz sereg Miskolczról Pest felé elindúlt; nagy fontosságot tulajdonítván annak, hogy Pest osztrák és ne orosz csapatok által foglaltassék el, miután úgyis híre járt, hogy a magyar fősereg Váczon át visszavonúlni készül, Haynau az osztrák III. hadtestet július 9-én és 10-én megindította Buda felé; miután továbbá a II. hadtest még a Csallóközben volt, így a július 11-én végrehajtandó támadásnál a magyarok ellen csak az I. és IV. hadtest és a Panyutin orosz hadosztály állott.

Klapka rendelkezései szerint a Janik és Rakovszky hadosztályok (8. hadtest) Aschermann alatt, mint legszélső jobbszárny, az *ácsi erdőt* keletről támadják meg; a 7. Pöltenberg hadtest a műúton nyomúl elő s Pikéty lovas hadosztályával (32. lovas század) a *herkályi erdőt* dél felől s azután Ács helységet támadja meg; a 3. Leiningen hadtest a Nagy-Igmánd felé vezető úton a *Csémi* pusztát támadja meg; az 1. Nagy Sándor Mocsa ellen nyomúl, Eszterházy hadosztálya Ó-Szőny ellen.

Az alapgondolat tehát az, hogy míg az osztrákok jobb szárnya (I. Schlick hadtest) ellen tűntetés folyik, addig a 8., 7. és 3. hadtest s egy lovas hadosztály azok balszárnya és közepe (IV. Wohlgemuth hadtest) ellen döntő támadást intézzen s közepén a csémi pusztánál, illetőleg Herkálynál áttörje.

A magyar csapatok előhatolását sűrű köd könnyítette meg.

Délelőtt 11 órakor kezdődött a harcz, még pedig Aschermann hadtesténél, ki az osztrák előőrsöket az ácsi erdőbe visszanyomta s az Eszterházy-hadosztálynál, O-Szőnyön túl az almási úton. Ugyanekkor ért Pikéty is Herkály elé, melyet Jablonovszky dandára vedelmezett.

Déli 12 órakor a 7. hadtest a herkályi erdő ellen, a 3. Puszta-Csém ellen fölvonúlt; ez utóbbit a 3. hadtest elővéde elfoglalta már, de a Herzinger hadosztály ellenében újból elvesztette; ekkor Klapka erős ágyútűz után új rohamot intézett s Csémet d. u. $2^1/_2$ órakor visszafoglalta. Ugyanekkor elfoglalta Pöltenberg a herkályi erdőt, Aschermann az ácsi erdőt.

Ekkor indúlt meg az osztrák I. hadtest támadása az erdők ellen, melyek *háromszor* jutottak egyik kézből a másikba; a negyedik rohamnál azonban a magyarok az erdőből végleg kivettettek s a homokhalmokon való rövid megállapodás után Aschermann és Pöltenberg *d. u. 5 órakor* hátrálni kényszerültek.

Puszta-Csémnél a harcz szünetelt, mert Klapka, Pikéty és Nagy Sándor támadására várt; de Pikéty Herkály ellen nem boldogúlt, Nagy Sándor pedig a mocsai úton csak az ó-szőnyi szőllőkig ment s itt megállapodott, Bechtold lovas hadosztálya ellenében. De Haynau ekkor Puszta-Csémet a Herzinger és Panyutin hadosztályokkal s a Bechtoldtól átrendelt Simbschen lovas dandárral megtámadtatta s ismét visszavette. Miután a magyar 3. hadtest még egy utolsó kísérlete is meghiusúlt, a visszavonúlás délután 5 órakor itt is elrendeltetett.

Haynau előbb csak a Simbschen, majd a Lederer lovas dandárokat is üldözésre rendelte, de ezt Nagy Sándor lovassága meghiusította.

Este 6 órakor a harcz véget ért; a magyar sereg legnagyobb része az erődítmények mögé vonúlt.

A veszteség a szövetségeseknél 813, a magyaroknál 1500 fő volt.

A komáromi szerencsétlen kimenetelű csata után nem maradt többé más út, mint a Váczon át vezető. Klapka 20,000 fővel Komáromban maradt, Görgey 30,000 fővel július 14-én hajnalban elindúlt Vácz felé, hogy a Tisza mögé vonúljon. Az osztrák seregből az I. és IV., később csak a II. hadtest maradt Komárom előtt, a többi Budára ment.

Az *orosz főssereg* ezalatt Kassán és Miskolczon át Pest felé előnyomúlt; Wisoki ellenállást ki nem fejthetett. Paskievics most Komárom ellen szándékozott menni, hogy Görgey seregének útját állja.

Midőn tehát ez *július 15-én Váczhoz* ért, itt már orosz csapatokat talált, melyeket kiűzve, a várost elfoglalta, azután pedig visszavetette Rüdiger elővédét, a Sass hadosztályt is és Gödöllő felé ment. De itt *Rüdiger* zömére találva, Váczra visszatérni kényszerült. Miután Rüdiger a II. hadtest csatlakozására várva, nem

támadott, Görgey időt nyert s Losonczon és Rimaszombaton át húzódott el, hogy a Felső-Tiszához jusson. Az oroszok, miután Perczel a Tisza felől előnyomúlt, Görgeyt nem üldözték.

Az orosz hadtestek czéltalan ide-oda menetelése megengedte Görgeynek, hogy kisebb küzdelmek után *július 29-én* Tokajnál a Tisza mögé vonúljon; Nagy Sándor Debreczenbe, a zöm tőle balra Nyiregyházán, Nagy-Kállón és Vámos-Pércsen át Nagy-Várad felé vonúlt. Nagy Sándort az orosz IV. hadtest *Debreczennél* elérve, szétverte, mire *augusztus 4-én* az egész magyar sereg Nagy-Váradra menetelt. Itt vette Görgey a kormány rendeletét, hogy augusztus 10-ig Aradra vonúljon.

Ez idő alatt Haynau Pestnél mintegy 50,000 főt gyűjtött össze, mely erővel a kormány új székhelye, *Szeged*, elfoglalására, azután *Temesvár* fölmentésére szándékozott menni, remélve egyszersmind a csatlakozást Jellacsics déli hadseregével. Ez azonban alig vált volna lehetségessé, mert a bán dolga időközben rosszra fordúlt. Ő ugyanis, miután seregét újra szervezte, június elején Dályánál a Duna balpartjára átkelve, körülzárolta *Péterváradot*, betört a Bácskába s fölégette Újvidéket; midőn azonban *Guyon* hadtestét *Hegyesnél* megtámadta, *július 14-én* súlyos vereséget szenvedett s előbb a titeli fensíkra, majd Szalánkeménnél *a Duna jobb partjára menekült.*

Haynau három oszlopban indúlt a Tisza felé: Szolnok, Szeged és Szabadka irányában; de midőn megtudta, hogy a magyarok *Szegednél erődített tábort építettek* s ott *Dembinszki* alatt a felsőtiszai (Perczel) és déli (Vetter) seregek egyesültek, erejét egyesítette s e tábor megtámadását határozta el.

Dembinszki alatt valóban 38,000 fő volt e táborban, de a tábor oly helytelenül készült, hogy annak megvédelmezését Dembinszki, midőn Haynau *augusztus 1-én* támadásra készült, rögtön föladta s a Tisza balpartjára térve, a *szőregi* töltés mögött foglalt állást. Itt szándékozott mindaddig ellenállást gyakorolni, míg Görgey serege beérkezik.

Midőn azonban Haynau csakugyan támadásra indúlt, Dembinszky ez állást is rossznak találva, Temesvár alá szándekozott vonúlni; de már késő volt; Haynau *augusztus 5-én* délután 4 óra-

kor megtámadta az állást s a kifejlődött *szőregi csatában* a töltést elfoglalta.

Dembinszki most *Temesvár* alá vonúlt, hol *augusztus 9-én* újra megtámadtatván, ágyúharcz fejlődött ki; ez volt a magyar hadsereg *utolsó nagy csatája,* melyben, bár a végső pillanatban a parancsnokságot *Bem* vette át, Haynau maradt győztes. A magyar sereg romjai Lugosra menekültek.

Hogy Bem Erdélyből átjöhetett, annak oka az volt, hogy Erdély a magyarok részére már el volt veszve. Június közepén vonúltak be oda Lüdersz, Grotjenhelm orosz és Clam-Gallas osztrák hadtestei; Bem előbb Grotjenhelm ellen Beszterczénél és Szeretfalvánál állott, de midőn délen a segítség sürgősebb volt, Maros-Vásárhelyen át *Szepsi-Szt-Györgyre* menetelt s megverte itt *július 20-án* Clam-Gallas osztrák hadtestét; majd az Ojtozon át Moldvába tört be, de július 28-án már ismét Maros-Vásárhelyre tért vissza. Lüdersz ezalatt Clam-Gallashoz közeledni óhajtván, *Segesvárra* ment; itt támadta meg őt Bem *július 31-én* alig 6000 emberrel. A támadás nem sikerült, Bem serege szétveretett. De már két nap múlva ismét 8000 emberrel indúlt meg Bem, bevette *augusztus 5-én* Nagy-Szebent s az itt álló oroszokat a Vöröstorony-szorosban *Talmácsig* szorította. De Lüdersz ezt megtudva, gyors menetben Nagy-Szebenbe jött s már a következő napon Bem hadát hátban támadta meg. Bem utolsó serege szétveretett, Erdély elveszett.

A temesvári szerencsétlen végű csata után Görgey serege volt még egyedűl harczképes. De ennek parancsnoka már július közepe óta *személyes* érintkezésben volt az oroszokkal s midőn augusztus 11-én Kossuth és a kormány leköszönt s a hatalmat, mint *dictator*, Görgey vette át: ez a Bem hadseregével való egyesűlés eszméjét föladva, seregével, mely 30,000 főt számított 144 löveggel, *augusztus 13-án* magát *föltételek nélkül* kegyelemre megadta s fegyvereit az általa ide hívott Rüdiger hadteste előtt *Világosnál* nyílt mezőben lerakta.

Klapka Komáromban még tartotta magát, sőt Győrt is visszafoglalta, de a világosi fegyverletétel után támadó működést többé ki nem fejthetett; a várat október 2-án csak akkor adta át, midőn a helyőrségnek tisztességes, jövő sorsukat biztosító föltételeket eszközölt ki.

EREDMÉNY.

A forradalom katonai leveretésének természetes következménye volt, hogy Magyarország megszűnt önálló ország lenni; szétdaraboltatott s darabjai mint koronatartományok illesztettek az osztrák császárságba. Így maradt ez 15 évig, mígnem 1867-ben a kiegyezés létrejött, mely Magyarországot a monarchiában Ausztria egyenrangú társává tette.

ÖSSZEGEZÉS.

A magyar függetlenségi harcz legfényesebb tanúsága annak, mint képes egy hazaszeretettől áthatott, szabadságszerető, függetlenségét féltő nép még a legmostohább viszonyok közt is hatalmas erőkifejtésre; az álló hadsereg töredékeiből, melyek újonnan alakított csapatokkal kiegészíttetnek s támogattatnak, lassankint egy hadműveletekre kész hadsereg fejlődik, mely a régi Ausztria, kipróbált vezérek alatt álló, szervezett, fegyelmezett, harczedzett csapatait végre leküzdi s diadalmas csaták után az ország egész területét fölszabadítja. Kétségtelen dolog, hogy a magyar fölkelés az oroszok beavatkozasa nélkül csak nehezen lett volna elfojtható; lehet, hogy a Windischgrätznél erélyesebb Haynau talán több előnyt vív ki, de valószínű, hogy a magyar hadak az orosz invasió nélkül a harczot legalább addig kitarthatják vala, míg Magyarország javára európai beavatkozás következik be.

A hadműveletek általános hadművészeti szempontból akkor válnak érdekesebbekké, midőn Windischgrätz főserege s a többi a határon álló oszlopok támadó előnyomúlásukat megkezdik. Windischgrätz Pest elfoglalásával czélját elérni vélte, de ebben tévedett; a főváros elfoglalása a hadjáratot csak akkor fejezheti be, ha az ellenséges haderők megsemmisíttetek; már pedig a magyar sereg addig még komolyabb veszteségeket sem szenvedett, nem hogy megsemmisíttetett volna. A dolgot tehát újból kellett kezdeni, de nehezebb viszonyok közt. Görgey visszavonúlása a bányaváro-

sokon s a Szepességen át s végre egyesülése Klapkával a legszebb vállalatok közé tartozik.

Dembinszki hadműveleti terve alapjában nem lett volna rossz, de a kivitel nem felelt meg a tervnek s győzelem helyett a kápolnai vereséget eredményezte, mely a háború egyik fordúló pontját képezte. Ezentúl a magyar hadak mindenütt győzelmesek, s ha Görgey Bem tanácsát követi, ki Komárom fölmentése után az osztrák seregnek egyesült erővel Bécsig való üldözését ajánlotta, a háború tán gyorsabb véget ér.

A háború harmadik időszakában Haynau részéről az erőnek Komárom előtt való egyesítése, Görgey részéről a remekül végrehajtott visszavonúlás figyelemre méltók.

Végre kiválóan tanúlságos Erdély megvédelmezése Bem által, ki e hadszínhelyen fényes tehetséget fejtett ki, s kinek hadműveleteit mindvégig a legszebb siker koronázta.

Rónai Horváth Jenő.

TÁRCZA.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA HADTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁBÓL.

A bizottság az akadémiai szünet alatt — tagjai mindannyian távol levén — ülést nem tartott.

HADTÖRTÉNELMI APRÓSÁGOK.

Az 1848-49-iki szabadságharczi emlékek és képek kiállítása, név alatt a fővárosi vigadó termeiben egy nagyérdekű gyűjtemény látható, mely azon czélból állíttatott ki, hogy a magyar nemzet e nagy és dicső küzdelmére vonatkozó okiratok, nyomtatványok, fegyverek, képek és egyéb tárgyaknak közszemlére való kitételével a szabadságharcz emléke fölélesztessék.

Nem szándékunk e kiállításról ismertetést adni, annál kevésbbé, mivel részint a napilapok, részint a képes lapok és folyóiratok a kiállításról számos, többnyire képekkel illustrált ismertetéseket adtak, de kötelességünknek tartjuk, hogy mint a magyar hadtörténelem szolgálatában álló folyóirat, a kiállításról megemlékezzünk s egyidejűleg elismerésünket kifejezzük a buzgó gyűjtőknek, kik — bár a kiállítás tisztán magánjellegű vállalkozás — ily tömérdek anyagot összehalmozni birtak.

De ép a kiállítás e magánjellegéből s a gyűjtés eszközeinek elégtelenségéből következik, hogy a gyűjtemény — látszólagos gazdagsága daczára — szegény s nem méltó bemutatása ama nagy történelmi időszaknak, melynek emlékét fölidézni hivatva van. Sokkal több még az életben levő résztvevők száma, sokkal közelebb fekszik az időszak hozzánk, semhogy egy nagyszabású, teljes, a nagy küzdelemhez méltó *történelmi*

kiállítás rendezhető volna s a vállalkozás egyetlen eredményének azt tekintjük, hogy a függetlenségi harcz emlékeinek *még meglevő* mennyisége felől hozzávetőleges adatokat nyertünk s hogy a kiállítás kétségtelenül hozzá fog járúlni ahhoz, hogy az 1848 49-iki emlékek egy későbbi idő számára fentartassanak, megőríztessenek.

A korább említett okokból s azon körűlményből, hogy a rendezőség még az ezen gyűjtemény befogadására elégséges megfelelő terjedelmű helyiségekkel sem rendelkezett, magyarázandó meg, hogy a kiállítás rendezése egészben véve gyönge és tanúlmányozásra egyáltalán nem alkalmas.

Csoportosítás tulajdonkép csak két helyiségben van: a Kossuth-teremben és a gyász-szobában, — de ott is csak annyiban, a mennyiben a vonatkozó tárgyak egy helyiségben — de belső rendezés nélkül — összegyűjtve vannak. A többi termekben a nyomtatványok, fegyverek, képek a legtarkább vegyületben vannak összehalmozva. Politikai és katonai szereplők, nagy emberek és jelentéktelen személyek arczképei, hiteles és képzeleti képek és rajzok, látképek és katonai rajzok, egykorú és későbbi alkotások, levelek és nyomtatványok, a legkülönfélébb ereklyék, minden rendszer és áttekinthetőség nélkül, mely betetőzést nyer a néha helytelen feliratok (az egyik felirat szerint az osztrák katonák-«*marsolás*»-közben vannak), a képek minduntalan való fölcserélése, és a szolgáknak naponta más és más egyenruhába való bujtatása által, mi gyakran majdnem komikus hatást idéz elő.

Nagy kár, hogy a vállalkozók, ha már a gyűjtésben annyit és oly sikeresen fáradtak, a rendezésre is több gondot nem fordítottak, mi ha megtörténik, a kiállítás a nagy eseményhez méltóbb, a tanúlmányozásra alkalmasabb lehet vala.

A velikai vár fölszerelésének jegyzéke 1491 márczius 9. Registrum super rebus in Velika existentibus, feria quarta post dominicam oculi (márcz. 9.) conscriptis anno etc. 149 primo.

Bambarda (így!)	I	Bombarda (ágyu)	1
Tarazk	V	Taraczk	5
Strubnicza	V	Strubnicza	5
Feltharazk	III	Féltaraczk	3
Zakalos	XLI	Szakálos	41
(más irással XLV)		(más irással 45)	
Globuli ad eosdem pertinentes in bona quantitate		Az ezekhez való golyó kellő mennyiségben	
Pixides manuales	XXI	Kézi puska	21

Clipei thar	XXX
Werth	I
Cuspides	XXII
Bard	III
Selle dominarum	VI
Sella magna Ithkewze	I
Pulveres pixidum cum lagenis	V
Saletrum cum lagena	I
Sulfur cum lagenis	III
Baliste	VI
Attractoria	II
Faretra ad balistas pertinentia	I
Baliste lignee parve utilitatis	IIII
Attractorium ad easdem pertinens	I
Saggittae (így!) Balistarum in bona quantitate	
Saggitae (így!) manuales in maiori quantitate	
Gladei (lehúzva: Swaijnczar)	III
Bicelli	II
Dacus	I
Bozdogan Turcales	III
Tuba	I
Scutelle plombee	XXVIII
Medencze cupree	III
Anfore cupree mosdo	II
Anfore plombee	III
Anfora cuprea	I
Candelabra cuprea pendens	II
Mosar cuprei	III
Mosar cupreum destructum	I
Particula de cupro	I
Tapeta	III
Supellectilia	III
Linteamina	IIII
Dwhna	VI
Pulvinaria de cute	II
Alia pulvinaria	II
Feal de cute	I

Tar paizs	30
Vért	1
Nyárs	22
Bárd	3
Női nyereg	6
Ütköző, nagy nyereg	1
Puskapor, palaczkkal	5
Salétrom, palaczkkal	1
Kén, palaczkkal	3
Számszerij	6
Fölhuzó gép (csiga)	2
A számszeríjakhoz tartozó tegez	1
Fa számszerij, haszna vehetetlen	4
Az ezekhez tartozó fölhuzó	1
A számszeríjakhoz való nyilak kellő mennyiségben.	
Kézi nyilak nagy mennyiségben.	
Kard (Swaijnczar, handzsár)	3
Szekercze	2
Tőr	1
Török buzogány	3
Kürt	1
Ólom pajzsocska	28
Réz medencze	3
Réz mosdó kancsó	2
Ón kancsó	4
Réz tál	1
Függő réz gyertyatartó	2
Réz mozsár	3
Elromlott réz mozsár	1
Réz darabok	1
Szőnyeg	3
Ágy	3
Lepedő	3
Dunna	6
Bőr vánkos	2
Más vánkos	2
Bőrből való fejalj	1

--- --- --- --- --- ---	III	--- --- --- --- --- --- ---	3
Cuppe vitree de cristallo ---	VIII	Kristályüveg kupa --- ---	8
Anfore vitree de cristallo ---	VII	Kristályüveg tál --- --- ---	7
De --- --- --- --- tabule	III	--- --- --- --- való tábla	3
De cera cum caseo --- ---	I	Viasz és sajt --- --- --- ---	1
Timpane cupree --- ---	II	Réz dob --- --- --- ---	2
Timpana lignea --- --- ---	I	Fa dob --- --- --- --- ---	1
Karpith antiqui --- ---	II	Régi kárpit --- --- --- ---	2
Scrinee magne clause et sigillate	III	Zárt és lepecsételt szekrény ---	3
Ladula --- --- --- --- ---	I	Láda --- --- --- --- ---	1
Penne pannorum in ligaturis	V	Toll posztóba kötve --- ---	5
Kapa ad sellam pertinens	I	Kápa, nyereghez való ---	1
Casei --- --- --- --- ---	LIII	Sajt --- --- --- --- --- ---	53
Legyezew --- --- --- ---	II	Legyező --- --- --- ---	2
Candela magna --- ---	I	Nagy gyertya --- --- --- ---	1
Butirum cum olla --- ---	I	Fazék vaj --- --- --- ---	1
Cassis turcalis --- --- ---	I	Török sisak --- --- --- ---	1
Calcaria cuprea ad homines pertinens --- --- --- ---	IIII	Férfiaknak való réz sarkantyu	4
Thok flascarum in quo continentur flasce --- --- ---	III	Palaczk-tok, melyben üvegeket tartanak --- --- --- ---	3
Gyalw --- --- --- ---	V	Gyalu --- --- --- --- ---	5
Peccaria morway --- --- ---	II	Serleg (Morvay) --- --- ---	2
Peccarium Fenew --- ---	I	Serleg (Fenő) --- --- --- ---	1
Kopya --- --- --- --- ---	XIIII	Kopja --- --- --- --- ---	14
Flasce de Pleh --- --- ---	IIII	Pléh palaczk --- --- --- ---	4
Vaspleh particule --- ---	XX	Vaspléh-darabok --- ---	20
Larda parva --- --- ---	XXV	Kis szalonna --- --- --- ---	25
Vasa vini --- --- --- ---	XV	Bor, hordóval --- --- ---	15

Paria registri Magistri Ladislai de rebus Dominis in Velike habitis anni preteriti commisit . . . . . ut magister Ladislaus recteficet.

Az úrnak Velikában levő javairól, a fentebbi évben kiküldött László mester által készített lajstrom mása.

Országos levéltár: Diplomatikai osztály, 26051. szám.

Jegyzet. Velika, vagy *Velike*, *Veliki* helynév Horvátországban igen gyakori s annyit jelent, mint «Nagy».

A mi Velikénk, melynek tudniillik vára is volt, a régi Slavoniában Körös megyében feküdt a Száva mentén, a mai Pozsega megye délnyugoti vidékén.

1427-ben, mint a néhai vadászi Farkas Illés birtokát, Maróthi János

kapta Zsigmond királytól a körösmegyei Velike városát, az ott levő kastélylyal együtt, mely a későbbi vár alapja volt. [1])

A Maróthiak magvaszakadtával pedig *1476*-ban Egervári László dalmát, horvát és szlavon bán kapta. [2]) Ugyanő bírta még *1488*-ban is. [3]) Ekkor úgy látszik rövid időre kiesik a család birtokából, de már *1509*-ben István nevű fia visszakapja a várat Kanizsai Györgytől, a ki azt az Egervári László halálakor kezén tartá. [4])

1512-ben azonban már ismét az említett Kanizsai Györgyöt igtatják zálog czímén annak birtokába. [5])

Most bemutatott jegyzékünk *1491*-ben, tehát akkor kelt, midőn a vár minden valószínüség szerint Kanizsai György birtokában volt.

Kanizsai György e kor egyik legkiválóbb főura és lovagja volt. Eleinte Corvin János, Mátyás király fiának pártjához tartozott s Ulászlóval szemben mindenáron őt akarta magyar királylyá tenni. Miután azonban a szerencsétlen kimenetelű csonthegyi csatában Báthori István vajda őt elfogatta és Budára szállíttatván, csak azon föltétel alatt bocsátotta szabadon, ha a király hűségére fölesküszik, ezentúl mind végig Ulászló híve maradt. *1493*-ban főpohárnokmester, azután két ízben, *1498*-ban és *1509*-ben, horvátországi bán volt.

1502-ben mint belgrádi bán, Corvin János oldalán vitézül harczolt a török ellen.[6])

Az úr alatt, kit a jegyzék írója említ, ezt a Kanizsai Györgyöt kell értenünk.

A lajstrom írója, László mester, nem lehetett valami gyakorlott szakértő vagy nagyon siethetett, mert munkájában nincsen semmi rendszeresség, mint azt egyéb hadi és vár-inventáriumoknál oly méltán megbámuljuk. Össze-vissza írja fel a tárgyakat, összekeveri az élelmi szereket a fegyverekkel, bútorokkal és házi szerekkel. Igy például egy török sisak mellett mindjárt egy fazék vajat olvasunk.

Maga a vár minden valószínüség szerint csak kisebb erődített kastély lehetett, mert a fölszerelés kevés s kisebb arányokra enged következtetni.

Feltünő azonban, hogy midőn annyi lövő szerszám van, t. i. egy ágyú, 5 taraczk és 3 fél taraczk, 5 stubnicza, 41 szakálas és 21 kézi puska, — lőpor csak 5 palaczkkal említtetik. Az látszik ebből, hogy már nem teljes a vár fölszerelése, hogy a régi gazda már elvihetett onnan némely dolgokat.

[1]) *Orsz. Levtár.* N. R. A. 1521. 5. és Dipl. o. 11918.
[2]) *U. o.* Dipl. oszt. 34033. sz.
[3]) *U. o.* « « 34120. «
[4]) *U. o.* « « 32826. «
[5]) *U. o.* « « 34165. «
[6]) *Budai Ferencz* Polgári Lexicona, II. k.
Nagy Iván. M. o. cs. 6. k.

A tűzi szerszámok mellett azonban még használatban vannak az íjak és számszer-íjak, azonban csekély számuk mutatja, hogy már csak talán mint a múlt tisztes emlékei őriztetnek.

Érdekesebbek lehettek már a török sisak és a török buzogányok, a kard, szekercze, tőr, nyársak, bárd, kopják, tar paizsok és a vért.

Az iparművészet szempontjából érdekesek lehettek a kristályüveg kupák és tálak, valamint a két *legyező*.

Ez utóbbi sajátságosnak tűnik fel egy vár fölszerelése között. Azonban ez alatt olyan nagy dísz-legyezőt kell értenünk, mely rúdra tűzve egy-egy szolga által vitetett a nagyobb urak kíséretében s szokását a törököktől vettük által. Egy ilyen a Báthoriak czímerével látható a n. múzeumban is,

Közli: *Dr. Szendrei János.*

A jajczai bánok fizetése 1505—1507.

Ratio dominorum Nicolai Zekel et Georgii de Ztrasemlye, Banorum de Jaycza facta in festo sancte Trinitatis anno millesimo quingentesimo septimo.

Item. Prefatis dominis Banis Nicolao Zekel et Georgio de Ztrasemlye, Banis de Jaycza, a festo sancti Emerici ducis anni 1505 usque festum beatorum Viti et Modesti martirum anni 1507. ad unum annum integrum et septimanas triginta unum cedunt pro eorum sellario (sic) (ad annum per florenos XV millia VI centum computando)

floreni XXIIII millia VIII centum

Item. Solutio.

1505.

Item. Circa festum beati Emerici ducis anni 1505 de manibus Bude a domino Stephano de Thelegd habuerunt flor. VI millia

Item. De comitatu Simigiensi de secunda taxa floreni medii per me-

Székely Miklós és Sztrasemlyey György jajczai bán uraknak számadása szentháromság ünnepén az ezerötszáz hetedik évben. (1507. máj. 30.)

Az előbb mondott Székely Miklós és Sztrasemlyey György bán uraknak, jajczai bánoknak az 1505-ik év Szent-Imre herczeg ünnepétől az 1507-ik év Szent-Vid és Modest vértanúk ünnepéig egy egész évre és harminczegy hétre (egy évre 15 ezer 6 száz forintot számítva) az ő fizetésük fejében jár (1505 nov. 5 egész 1507 jun. 15).

24 ezer 9 száz forint.

Lerovás.

1505.

1. Az 1505-ik évben Szent-Imre herczeg ünnepe táján Thelegdy István úrtól Budán kézhez kaptak 6 ezer forintot.

2. Thelegdy úr idejében Somogy vármegyének második, félforintos

dium Johannis Sarkan habuerunt tempore domini Thelegdÿ
flor. II centum.

Item tempore Magnifici domini Benedicti de Battÿan solutio:

Item Michæl Thompa ad petitionem domini tezaurarii ordinavit Banis prefatis circa festum beati Jacobi apostoli anni 1506
flor. IIII centum.

Item. Dominus Andreas Both, Banus regni Croatie eisdem Banis de pecuniis Venetorum dedit
flor. V. centum.

Item. Circa festum beati Nicolai episcopi et confessoris Bude de manibus habuerunt flor. II centum

Item. Eisdem eodem tempore in pannis dati sunt Bude
flor. V centum

adójából Sárkány János útján kaptak
2 száz forintot.

Nagyságos Battyány Benedek úr idejében lerovás történt:

3. Thompa Mihály a kincstartó úr kérésére az említett bánoknak az 1506-ik évben Szent-Jakab apostol ünnepe táján küldött
4 száz forintot.

4. Both András úr, Horvátország bánja, ugyanazon bánoknak a velenczeiek pénzéből adott
5 száz forintot.

5. Szent-Miklós püspök és hitvalló ünnepe táján Budán kézhez kaptam 2 száz forintot

6. Ugyanakkor ugyanazoknak Budán posztóban kiadatott
5 száz forint.

1507.

Item circa dominicam Invocavit a domino Bartholomeo, Priore Aurane, iidem domini Bani habuerunt
flor. II millia.

Item. Circa festum beati Georgii martyris hic Bude de manibus habuerunt flor. V centum.

Summa facit flor. X millia III centum.

Restant solvendi flor. XIIII millia VII centum.

Ratio eorum in salibus.

Item. Eisdem dominis Banis a festo beati Emerici ducis anni 1505 usque festum beatorum Viti et Modesti martyrum anni 1507 ad

1507.

7. Invocavit vasárnap táján (febr. 21) az auranai perjeltől, Bertalan úrtól, ugyanazon bán urak kaptak
2 ezer frtot.

8. Szent-György vértanú ünnepe táján itt Budán kézhez kaptak
5 száz forintot.

Az összes teszen 10 ezer 3 száz forintot.

Fenmarad még lerovandó 18 ezer 7 száz forint.

A sóról való számadásuk.

Ugyanazon bán uraknak az 1505-ik év Szent-Imre herczeg ünnepétől az 1507-ik év Szent-Vid és Modeszt vértanúk ünnepéig egy

unum annum integrum et septimanas triginta unum cedunt pro eorundem sellario sales in valore
flor. III millia I cent. LXXVIII.
Item. De solibus habuimus in toto in valore flor I mille.
Item. Post istam prescriptam solutionem dati sunt nobis ad antiqua sellaria nostra videlicet a domino episcopo Zagrabiensi habuimus flor. II millia V centum.
Item. Ex panno londe habuimus a domino Turzo in valore
flor. II millia.
Item. Dominus Georgius de Ztrasemlye hic Bude de manibus habuit in pannis de genere londe in valore flor. V. centum.
Item. A festo divisionis Apostolorum anni 1507 usque ad hodiernum diem habuimus a domino tezaurario ad sellaria nostra in toto scilicet anni 1508 flor. II millia.
Item. Ex panno Italico ab eodem habuimus in valore
flor. III centum.

egész évre és harminczegy hétre fizetésük fejében

3 ezer 1 száz 78 forint értékű só.
Kaptunk pedig a sóból mindössze 1 ezer forint értékűt.
Továbbá ezen fentírt lerovás után adtak nekünk régi fizetésünk fejében: tudniillik 1. a zágrábi püspök úrtól kaptunk
2 ezer 5 száz forintot.
2. A londe nevű posztóból Turzó úrtól kaptunk 2 ezer frt értékűt.

3. Sztrasemlyey György úr itt Budán kézhez kapott a londe fajta posztóból 5 száz forint értékűt.

Továbbá az 1507-ik év Apostolok oszlása ünnepétől a mai napig kaptunk a kincstartó úrtól fizetésünk fejében azaz az egész 1508-ik évben
2 ezer forintot.
Továbbá olasz posztóban kaptunk ugyanőtőle
3 száz forint értékűt.

E számadás másolatában a kifizetendő adósság után más kéztől még ez is oda van írva:

Preterea a festo beatorum Viti et Modesti martyrum usque ad festum divisionis Apostolorum anni eiusdem ad unum mensem eisdem dominis Banis cedunt
flor. I mille III centum.
Et sic summa totius debiti facit
flor. XV. millia VIIII centum.

Azonkívül Szent-Vid és Modeszt naptól az apostolok oszlása ünnepéig ugyanez évben (1507) egy hónapra a bán uraknak jár
1 ezer 3 száz forint.

És így az összes adósság teszen
15 ezer 9 száz forintot.

A szentmiklósi és óvári gróf Pongrácz-család levéltárában a Székely-féle levelek közt található egykorú íratokból közli

Dr. Karácsonyi János.

Önfeláldozó utóvéd-harcz Riednél, 1805 október 30-án. 1805 október 30-án a császárhuszár-ezred parancsot kapott, hogy nehány osztály határőrvidékivel egyesülve, a visszavonúlást Ried mezővároson át födözze. A helység közvetlen közelében lévő keskeny hídnál az előnyomuló erős franczia elővéddel makacs küzdelem fejlődött ki. *Paczonay* hadnagy, bajtársa, Stankovics által támogatva, az ezred jelen lévő különféle századaiból összeszedett huszárokkal az ellenséget hosszabb időn át föltartóztatta. Több roham után, melyek alatt Paczonay két lovat vesztett, sőt meg is sebesült, estefelé egy újabb, utolsó támadásra gyűjté össze legénységét, azon reményben, hogy e rohammal legalább visszavonulását biztosíthatja. E közben azonban nyakán lövést kapott s elfogatott. De alig vette ezt *Elek István* tizedes észre, rögtön egyes egyedül a hadnagyát elhurczoló franczia vadászok után vágtatott, s a hadnagyot kivágva, szerencsésen megmentette és visszakísérte.

De ép ekkor indúlt meg az ellenség újabb támadása, melyben a francziák erőfeszítéseiket megkétszerezték, hogy végre a holtak által födött hídon áthatolhassanak; e harcz alatt Paczonay harmadik lovát is kilőtték alóla. De ő talpra ugrott, s gyalog harczolt tovább a híd közepén, az előnyomúló ellenség által körűlvéve. Ekkor azonban kardjának pengéje a nagy tolongásban a markolatnál lepattant; Paczonay most egy a földön mellette heverő pisztolyt kapott fel, s annak agyával védte magát a reá rohanó francziák kardcsapásai ellen, míg végre a nagy vérveszteségtől elgyöngűlve ájultan rogyott le az általa megölt ellenséges harczosok holttestére és evvel a francziák útja a hídon át meg volt nyitva. A Ried melletti utóvéd-harczban két altiszt és több mint száz huszár vesztette el életét.

II. József császár zsidó ezrede. II. József császár újításai közé tartozott amaz 1788-ban kibocsátott rendelet is, melynél fogva jövőben a zsidók is hadi szolgálatra alkalmaztatnak, védkötelezettségükre nézve az általános szabályoknak alávettetnek és altisztek, sőt tisztek is lehetnek. 1789 május 12-én soroztattak be az első zsidó újonczok a császári hadsereghez Prágában és beosztásukat nagyobbára a szekerészcsapatoknál nyerték. Ez év végén már 2500 zsidó katona szolgált a hadseregben, sőt József császár egy *egészen zsidókból álló ezredet* is alakított, melyhez a monarchia minden részéből, de kiváltképen Galicziából özönlöttek a zsidók.

A zsidó ezred Prágában alakúlt meg és a nagy tekintélyű prágai főrabbinus által megáldatott; a tisztes aggastyán, a kaszárnya előtt fölvonúlt, menetkész ezred előtt a következő megható beszédet tartotta:

«Testvéreim! Ti, kik mindig testvéreim voltatok és mindig azok fogtok maradni, a míg becsületesek és istenfélők vagytok! Isten és a mi legkegyelmesebb császárunk akarja, hogy katonai szolgálatra alkalmaztassatok! Nyugodjatok meg sorsotokban, menjetek panasz nélkül, engedelmeskedjetek előljáróitoknak, legyetek hűk kötelességből és türelmesek engedelmességből! De ne feledjétek el vallástokat, ne szégyeljetek annyi keresztény között zsidóknak lenni. Imádjátok Istent mindjárt fölkeléskor, mert Isten tisztelete mindenekelőtt való. A császár maga is köteles Istent imádni, és minden szolgája, a jelenlevők (itt udvariasan meghajtotta magát az ott lévő tisztek előtt) és a kik nincsenek jelen, minden nap imádják teremtőjüket. Legyetek mindig Istenhez hűk szívetekben, ne tántorodjatok el apáitok hitétől és szolgáljátok legkegyelmesebb császárunkat jó akarattal és serénységgel. Szerezzetek magatoknak és nemzetünknek hálát és dicsőséget, hogy meglássa mindenki, hogy a mi eddig elnyomott nemzetünk is szereti országának urát és fölebbvalóit és kész szükség esetén vérét is áldozni érte. Reménylem, hogy általatok, ha híven és becsületesen viselitek magatokat, mint az minden alattvalóhoz illik, még ama fél rabigát is lerázhatjuk, mely bennünket részben még most is nyom. És milyen nagy lesz dicsőségtek, és milyen szeretetet arattok majd nem csak hitsorsosaitoknál, hanem minden becsületes embernél is! És ezek után benső szívvel még áldásom akarom reátok adni. Az Úr áldjon és oltalmazzon meg benneteket!»

Hogy mi történt a zsidó ezreddel, megfelelt-e a főrabbinus óhajtásainak, hol vitézkedett, mikor és miért oszlott föl, erre ugyanazon helyen adatokat nem találtunk.

Asztali szabályok a XVII. századból. Midőn Lipót Vilmos főherczeg 1640 körül bécsi főhadiszállásán a táborban levő tisztek közül többeket asztalához vont, udvarmestere szükségesnek látta a következő fölötte érdekes és a tisztikar akkori műveltségi viszonyaira jellemző asztali szabályokat kiadni:

«Ő cs. kir. Fensége elhatározni méltóztatott, hogy a tisztek közül többeket asztalához meghív; bár a különféle alkalmakkor itt tartózkodóknál gyakran volt alkalmam tapasztalni, hogy a tisztek legnagyobb része itt, valamint egymás közt, művelt módon, férfiasan, lovagiasan és udvariasan érintkezik, mégis tekintettel ama faragatlan úrfiakra, kiknek magatartása kifogásra elég okot szolgáltat, szükségesnek tartom a következő «*mensur regulaire*»-t (asztali szabályokat) általános figyelembe ajánlani, mint következik:

1. Ő Fensége üdvözletére mindenki kifényesített fegyverzettel és

szíjjazattal, tiszta kabátban és csizmákban, és *józan állapotban* jelenjen meg.

2. Az asztalnál a székkel nem kell hintázni és a lábakat nem kell az asztal alá kinyújtani.

3. Nem kell minden falat után inni, mi által az ember hamar jóllakik; a serleget minden étel után csak félig kell kiinni s ivás előtt az embernek bajuszát és száját tisztán meg kell törűlni.

4. Nem kell kézzel a tálba nyúlni, sem a lerágott csontokat a szék mögé hátra, vagy az asztal alá dobálni.

5. Nem kell az embernek az ujjait lenyalni, a tányérba köpni, vagy orrát az abroszba kifújni vagy abba megtörűlni.

6. Az ebéd végével nem kell marha módra inni (viehisch humpiren), hogy az ember a székről leessék vagy ne legyen képes az asztaltól fölkelni s egyenesen távozni.»

Bizony furcsa lehetett az a műveltségi állapot, a mikor ilyen szabályok kihirdetésére volt szükség!

HADTÖRTÉNETI IRODALOM.

I. ISMERTETÉSEK.

Cornaro Frigyes velenczei követ jelentései Buda várának 1686-ban történt ostromáról és visszavételéről. Magyar fordítással és történeti bevezetéssel ellátta ***Bubics Zsigmond,*** kassai püspök. ***Kézirat gyanánt.*** Budapest, 1891. A kiadó sajátja.

Egy gyönyörű díszmű e kötet, mely előttünk fekszik. Díszmű pedig kettős értelemben, mert nemcsak külső kiállítása fényes, hanem tartalma is nevezetes.

Legelőször is szembetűnő, hogy a kassai püspök nem követi az eddigi okírat-gyűjtemények és oklevéltárak chablonját, melyet mi is már több alkalommal kárhoztattunk, nem ad egyszerű, száraz másolatokat az eredeti okíratokról, hanem míg egyrészt a kiadáshoz *történelmi földolgozást* csatol, másrészt közli az idegen (olasz) nyelvű okíratok *magyar fordítását* is. Nem ír tehát csupán csak a *tudósok* számára, hanem használhatóvé, élvezhetővé teszi munkáját mindenki számára, a ki a könyv tárgya iránt érdeklődik.

Hová nem fejlődött volna már eddig, s hova nem fejlődnék a jövőben a magyar hadi történetírás, ha a hadi eseményekre vonatkozó okírat-

ERDŐDI PÁLFFY MIKLÓS.

gyűjtemények eddig is hasonló módon dolgoztattak volna föl és adattak volna ki. Kifejtettük már többször, hogy a katona idejét a szorosabb értelemben vett katonai szaktudományokban való kiképezés, azután pedig a katonai szolgálat annyira igénybe veszi, hogy oklevéltan, holt nyelvek stb. tanúlására ideje nem marad; az oklevéltárak legnagyobb része tehát számára hozzáférhetetlen, mert nagyobbára csak a német és franczia nyelvet bírja tökéletesen, míg a latin, görög, olasz stb. nyelvekben kellő jártassága nincs s ezt megszereznie nem is lehet. Ez az oka, hogy a magyar hadi történetírás nem fejlődhetik, s bár nemzetünk történetének legfényesebb lapjait a hadi események töltik be, mégis a magyar történetírásnak ez az ága, a magyar hadtörténelem az, mely legkevésbbé van kifejlődve, a magyar hadi események azok, melyeket magyar nyelven tanúlmányozni alig áll módunkban.

Bár követésre találna a kassai püspök kezdeményező lépése s történetbuváraink látnák végre be, hogy ezerekre menő másolatokkal nem tesznek annyi hasznot, mintha csak százakat adnának, de kellő földolgozásban, s általánosan használható alakban, t. i. az eredeti szöveg mellett a fordítást magyar nyelven is.

Igaz, hogy a földolgozás és az okíratok fordítása nehezebb munka, mint a másolás, de kétségtelenűl nemesebb és mellette hasznosabb is.

Bubics Zsigmond könyvének egy második nevezetessége, hogy tárgya *hadtörténelmi*. Mióta Sbardellati váczi püspök 1552-ben a palásti csatában elesett, a magyar főpapok a csatatéren többé nem szerepelnek, de a harczias dolgok iránti hajlam, úgy látszik, nem halt ki belőlök s bizonyos előszeretettel foglalkoznak azokkal. Hisz az utóbbi időben is a legsikerűltebb hadtörténelmi értekezések magyar főpapoktól származnak. Óhajtjuk, hogy e hajlamukat megtartsák és a magyar hadtörténelem előnyére gyümölcsöztessék; őszintén fájlaljuk, hogy boldogúlt Ipolyi Arnold nagyváradi püspök elhúnyt, mielőtt messzeágazó terveit végrehajthatta; ő is előszeretettel foglalkozott a magyar hadtörténelemmel, s meggyőződésünk, hogy erkölcsi, valamint tudományos támogatása mellett megszületett volna ama nagy mű, mely még megírásra vár: a magyar nemzet hadtörténelme.

A jelen műből — a mennyiben a magas szerző engedélyét megnyerjük — szándékunkban áll egy részt a jövő füzetben olvasóinknak bemutatni, minélfogva a munkáról most csak általánosságban emlékezünk meg.

A mű tulajdonkép négy részből áll:

Az első a 68 nagy negyedrét oldalra terjedő *történelmi bevezetés*, melynek alczímei a következők: Buda városa 1526—1685-ig; Magyar-

ország állapotai Buda visszavétele előtt; Kik vettek részt Buda 1686-iki ostromában; Gróf Eszterházy Pál, Magyarország nádora; Buda ostroma 1686-ban; Buda visszafoglalásának kétszázados emlékünnepe.

Ezt követi a második rész: lovag Cornaro Frigyes velenczei követ jelentései a velenczei dogehoz, illetőleg Senatushoz és Grimaldi Francesco jelentései Cornarohoz, az eredeti olasz szövegben, s a harmadik rész: ugyane jelentéseknek hű magyar fordítása.

A negyedik részt a jegyzetek képezik, melyek 43 oldalt foglalnak el.

Az egészet egy betűsoros név- és tárgymutató, a képek jegyzéke és a tartalomjegyzék zárja be.

Külön kell fölemlítenünk a gyönyörű kép-mellékleteket, melyek száma 63; nagyobbára a hadjárat szereplő egyéniségeinek pompás kivitelű arczképei, továbbá ostromképek, okíratok hasonmása, stb., valamennyi Bubics Zsigmond saját gazdag gyűjteményéből.

A munka «kézirat gyanánt» van kiadva, vagyis könyvárusi forgalomba nem kerül, de megküldte azt Bubics Zsigmond ajándékképen minden nevezetesebb közintézetnek és könyvtárnak s így általánosan hozzáférhető.

Ajánljuk mindenki figyelmébe, a ki a magyar hadtörténelem iránt érdeklődik s aki jeles történelmi munkát szívesen forgat.

II. IRODALMI SZEMLE.

A) MAGYAR MUNKÁK.

Király Pál: «Ulpia Trajana A. Colonia Dacica Sarmisegethusa Metropolis»; jeles régészeti mű, mely Várhely ókori múltjának a rómaiak időszakába eső részét tárgyalja. Budapest, 1891. 8-adrét 179 lap, 23 szövegképpel; ára 1 frt 20 kr.

Petrik Géza: «Repertorium a Századok 1867—1890-ik évfolyamaihoz». Igen hasznos kézikönyv a történeti irodalommal foglalkozók részére. Ára 2 frt.

Wittinger Antal: «Kőszeg városa és környéke». E munka a kiadott két füzettel be van fejezve; e füzetek folytatják Kőszeg történetét s ezután a környék leírása következik, számos tájképpel. Ára 1 frt 60 kr.

Rambaud: «Oroszország története». A franczia akadémia által koszorúzott pályamunka. Fordította Laukó Albert. Megjelent a II. és III. kötet.

Szarvas Gábor és *Simonyi Zsigmond:* «Magyar nyelvtörténeti szótár». Megjelent a III. kötetből három füzet, melyek anyaga a «Szab» szótól a «Tartó»-ig terjed.

Baróti Lajos és *dr. Csánki Dezső* két iskolai történelmet adtak ki egyszerre; mindkettő «Magyarország története» címet visel s az egyik a középiskolák alsóbb osztályai s a polgári fiúiskolák, a másik a polgári és felsőbb leányiskolák számára készült. E kézikönyvek a szakközönség részéről általános tetszéssel fogadtattak, mely bennök az újabb tankönyv-irodalom legbecsesebb termékeit üdvözli.

Marczali Henrik: «A legújabb kor története. 1825—1880-ig». Füzetes alakban megjelenő nagyobb munka ez, melyből eddig már 11 füzet látott napvilágot; az egész mű 25 füzetre van tervezve s ára egy-egy füzetnek 30 kr.

Majláth Béla: «Gróf Széchenyi István levelei». E jeles gyűjteménynek megjelent a III. kötete is, mely Széchenyi István munkáinak VI. kötetét teszi. A kötet ára 5 frt.

Havas Sándor: «Budapest régiségei». A főváros területén talált műemlékek és történeti nevezetességű helyek leírása, II. kötet. Budapest, 1891. 4-edr. 160 lap.

Bubics Zsigmond, kassai püspök: «Cornaro Frigyes velenczei követ jelentései Buda várának 1686-ban történt ostromáról és visszavételéről». Budapest, 1891. A kiadó sajátja. E kiváló műről jelen füzetünk ismertetést közöl.

A Ludovika Akadémia tanári kara is buzgó munkásságot fejtett ki a folyó évben s rövid időközökben nem kevesebb, mint nyolcz kötet tankönyvet bocsátott az intézet rendelkezésére. E könyvek a következők:

Nemes Ede: «Európa földírata». Két kötetben, melyek ára együtt 5 forint.

Balás György: «Alsóbb földmértan». Ára 1 frt 50 kr.

Székely József: «Középkor». Folytatása, illetőleg második kötete az általunk korábban már ismertetett munkának.

Hazay Samu és *Vághó Ignácz:* «Hadsereg-szervezet». Az e szakban eddig megjelent munkák közt kétségkívül a legjelesebb. Különös érdeket kölcsönöz a műnek a hozzá függelékképen csatolt értekezés a védrendszerekről, mely a magyarok vezérek-korabeli és Mátyás király védrendszerét nagy alapossággal tárgyalja. Ára 3 frt.

Rónai Horváth Jenő: «Harczászat». Három rész és egy függelék a füsttelen lőporról, két kötetben, melyek ára együtt 3 frt 20 kr.

Rónai Horváth Jenő: «Az újabbkori hadviselés történelme». Egy

atlassal, mely 75 hadműveleti vállalatot és csatatervet tartalmaz. A munka ára, a rajzmellékleteket tartalmazó atlassal együtt, 4 frt 80 kr.

Bár e mű magyar hadtörténelmi munka, ismertetést róla — mivel szerzője e folyóirat szerkesztője — nem közlünk; e helyett a jelen füzetben bemutatjuk a könyv ötödik részének VI. fejezetét, mely a magyar függetlenségi harczot tárgyalja.

B) MAGYAR FOLYÓIRATOK HADTÖRTÉNETI VONATKOZÁSSAL BÍRÓ CZIKKEI.

(1891, I. és II. negyed.)

Századok.

Király Pál: A markoman háborúk (III—V.).

Ortvay Tivadar: Az Ajtony és Csanád nemzetségek birtokviszonyai Délmagyarországon (IV.).

Pór Antal: Tót Lőrincz, a kir. tárnokok és zászlótartók mestere. Érdekes adatokkal az Anjou-házbeli királyok korából.

Fest Aladár: Az uszkókok és velenczések Fiume történetében (VI—VII.).

Domján István: Kemény János fejedelemségének története a beszterczei országgyűlés után (VI.).

Történelmi Tár.

Szilágyi Sándor: Erdély és a harminczéves háború (II—III.). Nagyérdekű okíratok a lengyel levéltárakból. Ugyanily okíratokat közölnek *Bopp Ágost* a párisi Bibliothèque Nationale-ból és *Szabó Gyula* a drézdai kir. állami levéltárból.

Wéber Samu: Podolin története és okmányai (II—III.).

Szilágyi Sándor: Herczeg Rákóczy Zsigmond levelezése. IX. és befejező közlemény.

Koncz József: A bujdosók levelezése 1670-ben (II.).

Rakovszky István: Eszterházy Pál relatiója 1674-ben (II.).

Sasinek Ferencz: Csehországi regesták Prágában (II—III.).

Karácsonyi János: Egykorú tudósítások a pórlázadásokról (II.).

Beke Antal: Rőthy Orbán jelentései Rákóczyhoz, az 1636-iki mozgalmak idejében (II.).

Barabás Samú: Regesták Erdély történetéhez (III.).

Torma Károly: Egy érdekes végrendelet a XVIII. századból (III.).

Szádeczky Lajos: Gróf Forgách Ádám utasításai galgóczi és gácsi tisztjeinek 1644—1667-ig (III.).

Magyar Történeti Életrajzok.

E becses vállalat második füzete Marczali Henrik nagy munkájának, Mária Terézia életrajzának, első részét hozta. Miután a hadtörténelmileg érdekesebb időszakot a következő részek fogják tartalmazni, Marczali munkájáról bővebben majd e részek megjelenése után szólunk.

A Ludovika Akadémia Közlönye.

Fülek Henrik: Báró Trenck Ferencz, a pandurok ezredese. E hírneves kalandor életének és cselekményeinek vázlatos rajza (IV.).

II—r: Poroszország katonai egyezményei (IV.).

Az orosz birodalom története (IV.).

Kirchner Herman: Az oroszok átkelése a Dunán 1877-ben (IV.).

K. F.: Bonaparte Napoleon védelmi politikája (V.).

Gaudernák József: A lovasság és a jelenlegi gyalogsági puska (VI—VII.).

Beledi P. Miksa: Az utolsó erdélyi testőrségről.

E mellett számos ismertetés idegen nyelven megjelent hadtörténelmi munkákról.

C) HAZÁNKAT ÉRDEKLŐ KÜLFÖLDI HADTÖRTÉNETI IRODALOM.

A magyar testőr-gárda felállítása. Eredeti kútfők nyomán írta *Teuber* Oszkár. E czikk megjelent a Pester Lloyd ez évi márczius 24. és 25-diki számában. Érdekes adatok az első nehézségek leküzdéséről, a gárda legelső tagjairól és Mária Teréziának a testőrség iránt tanúsított rokonszenvéről.

Wagner F., Der Mährische Feldzug Friedrichs II. 1741—42. (Marburg, Dissertatio. 1891. 97 old.)

Emil Capitaine u. Ph. Hertling: Die Kriegswaffen. Eine übersichtlich geordnete Zusammenstellung der gesammten Schusswaffen, Kriegsfeuer-, Hieb- und Stichwaffen, etc. (Rathenow. 1891. Eddig 3 kötet 10—10 füzetben. 1 füzet ára 1 Mark 50 Pf.)

Gautier L., La chevalerie. (Páris, 1891. Képekkel. 25 Mark.)

Griffiths A., French Revolutionary Generals. (London 1891. 258 l. 7 Mark.)

Krebs L. et H. Moris, Campagnes dans les Alpes pendant la révolution. 1792—93. (Paris. 1891. 399 l. 5 térképpel. 15 Mark.)

Krones Ferencz, FZM. Josef Freiherr von *Siembschen, 1810—1818.* Sein kriegsgeschichtlicher Prozess und seine Rehabilitirung. (Archiv für Österr. Geschichte. 77. köt. 1891. és külön lenyomatban. Bécs, Tempsky.) E század elején, 1810-ben, Siembschen táborszernagy, a szlavoniai határőrvidék és Pétervárad parancsnoka, ki kérlelhetetlen szigorral útját vágta a szédelgő spekulánsok és szállítók üzelmeinek és azonfelül a Szerbiába szállítandó só ügyében a magyar királyi udvari kamarával is meghasonlott: ama csalárd vállalkozók és magas állású pártfogóik vádjainak következtében négy évig elhúzódott per után rangjától és nyugdíjjától megfosztatott. Az érdemekben megőszült, talpig becsületes tábornok azonban nem nyugodott meg ez igazságtalan ítéletben; két rendbeli terjedelmes védőíratot szerkesztvén, a per megújítását szorgalmazta. Elvégűl 1818-ban Ferencz király őt teljesen rehabilitálta és még a Mária Terézia-renddel járó előnyök élvezetébe is visszahelyezte a tábornokot, ki különben röviddel utóbb meghalt. A Krones által közlött per-okíratok, nemkülönben az említett két védőírat érdekes világot vetnek ama kor katonai és politikai viszonyaira.

Geschichte des k. u. k. Infanterie-Regiments Nr. 78. Josef Freiherr von Sokcsevics. (Eszék, Laubner 1891.) Ez ezred 1860-ban alakult, részt vett az 1866-diki háborúban, nevezetesen a Königgrätz melletti csatában és a bosnyák okkupációban.

Fricke Gustav: Der bairische Feldmarschall Alessandro Marchese Maffei. Ein Beitrag zur Geschichte der Türkenkriege und des spanischen Erbfolgekrieges. (Berlin, Fock. 54 l. 1 M. 50.)

Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. Herausgegeben von d. kriegsgeschichtl. Abtheilung des k. u. k. Kriegs-Archivs. (16. és 17. köt. II. Serie. 7. u. 8. Bd.) Bécs, Gerold. à 30 Mark. A két kötet tartalma: Az 1716—18-diki török háború I. 1716. Írta Matuschka L. százados. II. 1717—18. évi török hadjárat ugyanattól.

Scheibert I. und *M. Raymund:* Die mitteleuropäischen Kriege in den Jahren 1864, 1866 und 1870—71. (Berlin, Pauli. 2 köt. 18 Mark.) E munka éles kritikával kíséri a nevezett háborúk hivatalos hely (az illető vezérkar) által megírt monografiáit, melyeknek ellenmondásait felderíteni iparkodik.

Moltke: A königgrätzi csata. A hírneves hadvezér e csatáról rövid

leírást hagyott hátra, melyet a Münchner Allgem. Zeitung után több helybeli magyar és német lap is közlött. (Május 13-iki számok.)

Ez évben hat, 1741-ben alapított magyar gyalog-ezred ünnepelte meg felállításának 150-diki évfordulóját. Többi között a Nagy-Szebenben állomásozó Mecklenburg-Strelitz cz. 31. sorezred is, mely alkalommal *Lutsch Károly* főhadnagy «Gedenkblätter des Regiments» című műben összefoglalta az ezred történetének főbb mozzanatait. Az ünnepélyt május 22-én tartották meg, mely napon az azelőtt a *Benyofszky* nevét viselő ezred 1809-ben az asperni csatában Splényi ezredes vezérlete alatt a temető elfoglalásában a legnagyobb hősiességet tanusítá. Alkalmi czikket közölt Teuber a Fremdenblattban és Danzer a Lloydban (máj. 13-án és 21-én).

«Betrachtungen über die Operationen der französischen Ost-, West- und Nord-Armee im Monate Jänner 1871. E legújabban megjelent kis mű szerzője, a czímlap után ítélve, ugyanaz, a ki a «Strategische Skizze über den Feldzug 1866 in Böhmen» írta. Ezen, álnév alatt megjelent füzet írója pedig senki más, mint a kitünő hadvezér és szellemes hadi történetíró, br. *Kuhn Ferencz táborszernagy*. A füzet a francziák vereségének fő-főokát a franczia tábornokokban látja, kik a hadi történelemben, nevezetesen I. Napoleon történetében kellő jártassággal nem bírván, mint a védő taktikának föltétlen tisztelői, ki nem aknázták a német tábornokok hibáit. Bourbaki pl., ha támadásra vállalkozik, Werdert könnyen megverhette volna, ki a maga hírnevét egyedül Bourbaki passziv magatartásának köszönhette. Ép oly könnyű szerrel törhette volna keresztül Faidherbe Gœbennek nagyon is hosszú vonalban felállított hadtestét St. Quentinnál. Hasonló mulasztást követett el Chanzy, ki Frigyes Károlynak megfontolatlanúl előre nyomúló és csak laza összefüggést tanúsító seregét könnyen széjjel verhette volna. Azonban mindhárman, az egyszer kimondott jeligéhez híven, kizárólag védő harczot folytattak, noha ez a franczia nemzet egész jellemével ellenkezett és noha Páris fölmentését és a németek kiszorítását egyedül támadó harcz által lehetett volna elérni. Kuhn egyébiránt a porosz vezérkar intézkedéseit is bonczolgatja. Szóval érdekes és tanulságos füzet.

III. A MAGYAR HADTÖRTÉNETI IRODALOM REPERTORIUMA.

TIZENKEETTDIK KÖZLEMÉNY.

II. ENDRE KORA. (Folytatólag.)

II. Endre keresztes hadjárata 1217. Ide vonatkozólag legjobb: *Röhricht*, Die Kreuzzugsbewegungen vom J. 1217. (Forschg. zur deutsch. Gesch. 16. köt. 141. l.). *U. az:* Beiträge zur Gesch. der Kreuzzüge. (II. köt. 1878. Ide szól a VII. fej.) — Egyebek: *Wenzel* G., Schulz Ernő II. Endre keresztes hadjáratáról. (1850. akad. értekez.). — *Márki* Sándor, Magyarok a szent földön (Földrajzi Közlemények 1881). — Nehány hibás adatot kijavított Huber; kimutatta pl. azt, hogy Spalatóban nem erdélyi szászok, hanem német keresztesek csatlakoztak Endre seregéhez. — Az egyetlen magyar vitéz, ki a szent földön vívta ki nemességét, a Palásthyak nemzetségéhez tartozó Bors comes volt. (A Palásthyak. I. köt. Oklevéltár. 1890. és Turul 1890. 134. lap.)

Belmozgalmak, külföldi lovagok betelepítése. Schuller, Die deutschen Ritter im Burzenland (Archiv. für Kenntniss von Siebenbürgens Vorzeit u. Gegenwart. (I. 1841. 161—213. l.).

Bethlen A., Geschichtl. Darstellung des deutschen Ordens in Siebenbürgen. (Bécs, 1831.)

Ackner, Röm. Alterthümer u. deutsche Burgen in Siebenbürgen. (1856. Külön lenyomat a «Jahrbuch der k. k. Commission zur Erhaltung d. Baudenkmäler».)

Trauschenfels, Das siebenbürg. Burgensystem. (Magazin für Gesch. etc. Siebenbürgens. N. F. II. 1860. 102. l.)

Pesty Frigyes, A templariusok Magyarországon. (Akad. értek. 1861.)

Philippi: Die deutschen Ritter im Burzenland. (A brassói evangel. gymnas. 1861/62. évi programmjában.)

Veszely Károly, II. András és a német lovagok a Bárczaságban. (Magyar Sion. II. köt.)

Glász József értekezése a német lovagrendről. (A budapesti növendékpapság emlékkönyvében. 1881. évf.)

Krauss, Des deutschen Ordens älteste Marienburg 1211—1225. (= Törcsvár.) (Allgem. Zeitg. 1887. Beilage. 472. l.)

Törcsvár keletkezéséről egyéb adatok: Századok 1890. évf. 53 l. — Szá-

szok és oláhok betelepítéséről l. *Hunfalvy* P. czikkét. (Századok 1890. 361—62 lap.)

Szilágyi István, Máramaros betelepítése a német lovagrend által. 1213. (Századok 1889. VIII. füz. 21. l.)

Salles Felix, Annales de l'ordre Teutonique. (1886). V. még össze: *Szilágyi* S., Erdélyország történetét és *Teutsch* művét: Gesch. der Siebenbürger Sachsen. (I. köt. 2. kiad.). Lásd továbbá: *Pesty Frigyes*, «Eltűnt régi vármegyéit». (II. 128. és 243. l.).

Végűl említem, hogy e korban II. Frigyes német császár és olasz király hadaiban is találkozunk magyar vitézekkel, kik mint zsoldos katonák félelmetes hírnévre emelkedtek. Lásd *Mikulla* János művét: Die Söldner in den Heeren K. Friedrichs II. (Gnesen. Lange 1885.) E körűlményre egyébiránt, II. Frigyesről írt nagy munkáikban, már *Winckelmann* és *Schirrmacher* is ráutaltak,.

A külföldi irodalmat és a magyar hadtörténeti irodalom repertoriumát összeállította

Dr. Mangold Lajos.

MAGYAR HADI SZABÁLYZATOK GYŰJTEMÉNYE.

Hadi articulusok 1734-ből.

Az Fölséghes Romaj Császár, Németh, Magyar, is Cseh Országhi király, Első Leopold kegyelmes Urunk Eő Felsighe Hadi Articulusi.

Articulus 1-mus. Legh Elsőben is kivántatik mindeneknek előtte, hogy az mi Hadi nipünk, nékünk ugymint Rómaji Császárnak, is az Szentsighes Imperiumnak esküdgyenek megh, hogy nékünk is azon sz: Imperiumnak hiven fognak szolgálnyi, az Eléjekben mi általunk tétetett Generalisoknak, az Elensigh ellen is szováth fogadgyák, is Engedelmessek lesznek, ha mit parancsolnak, az mint böcsületes Embert illeti.

Articulus 2-us. Az ki Párt ütést indit, avagy alattomban fortiloskodik, ha reá bizonyittatik, minden kegyelem nélkül Iletit Veszti ell.

Articulus 3-us. Az ki Tiszt Viselőjinek Comandi állapottjában ellent áll Életit el veszti.

Articulus 4-us. Akármely Vitézlő renden levő Ember, magát az Istentelen káromkodástúl, Szitoktúl, is gonosz Cselekedetektül megh

tartóztassa, is az Győzedelmet az Elenségh ellen az Istentűl kirje, is az midőn az Isteni Szolgálathoz az Trombita szóval jelt adnak oda járulon, is aszt el se mulassa, ha valakik pedigh olljak találkoznának, az kik Istentelenül káromkodnak, szitkozódnák, is Cselekesznének, az olljanok az mint az Oberster itéli, vagy az Hadi Törvény magával hozza, testében, avagy Iletében büntetessék megh.

Articulus 5-us. Az Markotányosok, kik az Isteni szolgálat alat bort, sört avagy Égetbort árulnák, az minimü italt árultak, az veszendőben légyen, is az mellet Pénzben, avagy másképen is büntetessik megh.

Articulus 6-us. Akármellj Vitizlő renden lévő maga fegyverére jó gondot viseljen, is aszt semmiképen adosságban vagy zálogban ne adgya nagy büntetés alat.

Articulus 7-us. Senki egy más ellen bajra, avagy ollas harczra az mellj Duellumnak, avagy kihivatásnak neveztetik, ki ne menyen, akár Tiszt Viselő akár közönséghes fegyver Viselő légyen, Feje is Ilete ellvesztise alat.

Articulus 8-us. Azok, az kik illetin harczra vagyis Duellumra Secundansul, avagy segitséghűl ell mennek, is reá adgyák magokat, valóban meghbűntetessenek.

Articulus 9-us. Minden gyilkos Iletinek ellvesztísivel büntetessegh meg.

Articulus 10-us. Minden halálra való személjek, az Rómaj sz: Imperiumnak rendelise, is Itilete szerinth szententiasztassanak.

Articulus 11-us. Házosságh töris, Tisztátalan Ilet, kurvaságh, is Termiszet ellen való Bujasságh, ugyan azon emlitett Itéletnek rendi szerinth bűntettessék megh.

Articulus 12-us. Semmi Ágyossok, avagy tisztátalan szemiljek táborban avagy Qvartéljban tartassanak, kemény szabad akarat szerinth való büntetés alat.

Articulus 13-us. Az Lopások mind Táborban, mind pedigh az Qvártélokban keményen megh tiltassanak, az kisseb Lopások, az Visza adás után, az mint az Dolog hozza magával hadi Törvény szerinth Erős Arestomal, avagy Veszősztetéssel megh bűntetessék.

Articulus 14-us. Ha valaki Artelleriát, Munitiót, avagy ollan házat, az hol hadhoz tartozandó, avagy Profiant Szekeret megh lopna, az mint reájok bizonyosodik, fejek, s illetek ellvesztisivel bűntetessenek megh.

Articulus 15-us. Az mellj katona maga Pajtássát, avagy szolgha az Urat megh lopja, föll akasztassék.

Articulus 16-us. Ha valaki kisz akartva tüzet csinál avagy iget, az mi velünk edgyet irtő Országunkban tüzel igetessék megh.

Articulus 17-us. Házokat, Palánkokat, kerteket és Sövényeket, ugy gyümölcs fákat senki ell ne roncson, avagy ki ne törjen, hanem ha az törhetetlen sügségh hozza magával, kemény büntetis alat.

Articulus 18-us. Ha ki szánszándikal szántóföldeket, Réteket, avagy szőllő hegyeket rontana, szabad akarat szerinth való büntetessel keményen megh büntetessék.

Articulus 19-us. Az úton álló tolvajlás kerékkel büntetessék megh.

Articulus 20-us. Az mellj Officirok, avagy Tisztviselők is, az olljatin tollvajlásban, avagy Lopásban részessek lönnének, mint egy uton álló tolvajok és Lopók megh bűntetessenek.

Articulus 21-us. Minden nyilván való Erőszak titel, Életnek ell vesztésével büntetessék megh.

Articulus 22-us. Hasonló bűntetést szenvegyenek azok is, az kik másokat az illetin Dologra Vezetnek.

Articulus 23-us. Az ki mást megh szid, Pénzzel, és rosz szovajinak vissza Vonyással büntetessék megh.

Articulus 24-us. Az ki hitetlenül esküszik, kit úja Vágatassigh.

Articulus 25-us. Az Ördengössek tűzzel igetessenek megh.

Articulus 26-us. Az ki ellent áll abban az hova Comendirosztatik avagy az mellj Dolog néki böcsületessen, is annak rendi szerinth parancsoltatik, mint egy Párt Ütő, is Rebbellis megh büntetessék.

Articulus 27-us. Senki maga Gazdájától, valamit Erőszakkal ne vegyen, Iletinek ell vesztise alat.

Articulus 28-us. Az minimű helj, avagy Qvartélj Valakinek az Qvartéli Mestertül, avagy Furir által rendeltetik, annál maradgyon is, Elégedgyik vele, kiváló képen való bűntetés alat.

Articulus 29-us. Senki, akár ki légyen, az Tábori Sánczon avagy Várokban, és Erőségekben, másut kis be ne járjon, hanem az közönseghes bejáráson, avagy kapukon, feje s Élete ellvisztise alatt.

Articulus 30-us. Senki Táborban, Posteriumokban avagy Várokban és Erőségekben Fő Comandója, azután kapitánya avagy Hadnagya hire és Engedelme nélkül maga Companiájától, nappal avagy legh inkáb Éczaka ki maradnyi ne meriszeljen, feje Élete ell vesztise alat.

Articulus 31-us. Az melj Trombitás avagy dobos, az maga Companiájától ell marad, böcsületinek ell Vesztissé vel az Regimentül Gyalázatossan ell üzetessék.

Articulus 32-us. Az ki az Strázát ell mulattya, Vasban veréssel, Szárasz kenyérel, és Vizzell, az mint az alkalmatosságh hozza magával, erőssebben is megh büntetessik.

Articulus 33-us. Ha Valaki az Strázára részegen mégyen, Vassal

büntetessék, avagy is böcsületének ell vesztissevel az Regimentül kitaszitassék.

Articulus 34-us. Senki az Iczakái Istrázák kiáltássa után, Viaskodasával, avagy lövissel lármát ne indicson, feje is Ilete elvesztise alat.

Articulus 35-us. Az mellj Tisztviselő Mezőben, Táborban, avagy Várban is Erős Helekben, ugy Posteriumokban Strázára parancsoltatik, azon Strázát jó Vigyázás alá vegye, Életinek ell vesztise alat.

Articulus 36-us. A Schilbochtot avagy akár mely Strázát, annak rendi, s mogya szerénth meg köll becsülnyi, ha ki ellenkezőt cselekszik, erősen meg büntetessék.

Articulus 37-us. Ha Valaki az Strázára támod vagy fegyvert kap, Életit Veszti ell.

Articulus 38-us. Ha valaki az Patrolirozók ellen, fegyvert vonszon, Illetit veszti ell.

Articulus 39-us. Az ki Schilvachton, avagy Strázán, akár mezőben, avagy Táborban, várban, is Végh helekben ell aluszik, avagy hogy előbb minek előtte meg Váltatnék az Strázárul ell megyen, meg lövezdeltessék.

Articulus 40-us. Hasonlóképen büntetessék meg az az Officire, az ki az Stráza Vigyázáskor jelen nincsen.

Articulus 41-us. Az ki az Ellensigel Corespondeál, avagy közli dolgát, is ellene nem igazán akarna hadakoznyi, mint egy áruló, Iletit ell Veszti.

Articulus 42-us. Ha törtinig hogy az Ellensigh valamely Várost, avagy Eőrisséget, megh szállaná, is az Comendans valamelj alatta való Tisztitül, avagy más közenséges Vitiztől valamit az Vár föll adásárul hallana, a vagy tudna, tartozik az ollan Tisztet, avagy közenséges Vitiszt, az többi kezől ki vetnyi és Gyalázatossan kiadnyi rajta.

Articulus 43-us. Ha Valamelj Comendans az Várat, vagy valamelj Eőrisséget föll adna Illetit ell veszti, is ha az közenségesek is az föladást okoszták, közölek minden tizedik föl akasztassék, az többi pedigh, mint Selmák ell üzetessenek.

Articulus 44-us. Ha Valamel Vitiz az Elensigihez által szaladna, is annak utanna megh fogatatik, föl akasztassék.

Articulus 45-us. Az ki bizonyos ok nélkül az maga Companiajánál nem liszen, az mikor szokás szerinth Trombitával vagy Dobbal jelt adnak, Vasra veretessék.

Articulus 46-us. Minden Párt Ütő, áruló, es Ezeknek Pártjokat fogó minden kegyelem nélkül föl akasztassék.

Articulus 47-us. Ha valaki ollan szót ejtene, meljbül Párt ütés

következnék, az Dolognak mivolta szerinth Testiben, vagy Iletiben büntetessék megh.

Articulus 48-us. Az midőn egiz Seregnek, vagy Companiájának Ütközetre valahova köll mennek, is az Eő kötellesigek szerénth nem harczolnának, ha az Tisztek Vitkessek, minden becsületek, is Iletek ell vesztise légyen.

Articulus 49-us. A mi pedigh az közenségeseket illeti, ha Eők Vitkessek, minden tizedik közőlek akasztassék föll, az többik pediglen, legh Veszedelmesseb helre Comendiroztassanak.

Articulus 50-us. Az melj Zászlók, avagy hadi Seregek, Csoportok az Tábori Sánczot, avagy más rendelt heleket előbb (hanem ha három Ostromot megh állottak s mégis semmi Segitsigek nem irkezet vólna, is az Népek szemlátomást való romlása következnék), ell hadnák, hasonlóképon büntetessenek.

Articulus 51-us. Az midőn egiz seregek ell állanak, is Pártot ütnek azok hat hét alat (hogy magokat menthessék) bizonyos Salvus Conductus alat Citáltassanak, ha pedigh az alat nem jönnének, valakik közőlek azután megh fogatnak, föll akasztassanak.

Articulus 52-us. Mikor ütközet vagyon, senki Sákmánynak ne essik, ha nem ha az Ellenségh egiszben megveretett, az ki ellenkezőt cselekedet, aszt a maga Tiszti minden kirdis kivül megh ölleti.

Articulus 53-us. Minden Rabok, az Generalisságh kezihez szolgáltassanak szabad akarat szerinth való büntetés alat.

Articulus 54-us. Semminemő Tisztviselő Obrester, Obrest Leidinant, Oberst Vach Meszter, akármell officier, az maga alattavaló katonának, Pinzit, füzetisit, avagy kenyerit megh ne tartosztassa, az ellenkezőt cselekező pedigh Tisztitül megh fosztatván, becsületinek is Illetinek ell vesztisivel, kivált képen való módon megh büntetessék.

Articulus 55-us. Az mellj Kapitány az Mustrát megh csalja, ugy hogy ollan személt elő álit, az ki zászlóhoz nem eskődet avagy egy katonát egy mustra alat töbszer egyszernil elő álit, az ollan Tisztitül megh fosztatván, mint egy hitetlen, megh büntetessék.

Articulus 56-us. Ha valamely harczon, avagy Ütkezeten katonák vagy Gyalogok ell találnának maradnyi vagy megh halnyi, azoknak nevejik azonnal az Generalisságnak beküldetesenek.

Articulus 57-us. Senkinek az kapitányok kezől arra hatalma ne legyen, hogy akármelj katonát szolgálattyábul az Generalisságnak hire nélkül szabadon ell bocsásson.

Articulus 58-us. Senki akar ki légyen az fő vagy aláb való Tiszt Semminemő gonosz tévőt, az ki ezen articulusok ellen cselekednek vagy

másképen is gorombán vitkeznék, magánál tudva ravaszul és álnokul ne tarcson, se ne fogadgyon, is ell se titkoljon Tisztinek gyalázatos megh fosztása, és feje, és Élete ell vesztise alat.

Articulus 59-us. Hogy ha továb is szügséges Volna, hogy ezen articulosokhoz többek is hozzá adatassanak, avagy hogy Valameljek megh Változtassanak, tehát közönséges Trombita szóval avagy Dobbal kihirdetessenek, is annak utána mint ha ezen articulusokh irva Volnának, megh tartassanak.

Articulus 60-us. Hogy ezen articulusok mindeneknek tudtára lehessenek, az Regimenteknek és Companiáknak, anyiszor, az menyiszer kivántatnak elő olvassanak.

Obreszt Wacht Meister Esküvise.

Én N. N. Esküszöm ezek közenséges Punctumok mellet, hogy ennél az Tekintetes Regimentnél, is az Én Companiámnál, aszt az mi jovára lészen megh cselekeszem, minden kiszületekben, Strázákban, Várok megh szálásában, avagy az holott Eő felsége szolgálattya kiványa és az En Oberster, vagy Oberst Leidinant Urajimigh rendelnyi fogják, az mint böcsületes hadi Tiszt Viselőt illeti, magamot elő álitom, is ugy viselnyi fogom, hogy az Én kegyelmes Császárom is Királomnak hasznát tehetségem szerénth keressem, és elő segitem, is minden csalárdságot avagy Kárat ell távoztatnyi fogom, azon megh emlitet Oberster, is Oberst Leidinant Urajimiknak, minden respectust mutatok, is azoknak rendeliseket, is Parancsolatokat Vigben viszem, Isten engem ugy Segillen, is az Sz. Evangelium Christus Urunk által amen.

Kapitány Esküvise.

Én N. N. Esküszöm ezen közenséges Punctumok is articulusok mellet, hogy ennél az Tekintetes Regimentnél is az Én Companiámnál aszt az mi jovára liszen megh cselekeszem, magamat minden kiszületekben, Strázákban, Várok megh szálásában, is az holl Eő Felséghe kegyelmes Császár Urunk Szolgálattya kéványi fogja, is az En Obrester Uram, vagy annak hely tartója, Énnekem parancsolnyi fogják, valamint böcsületes Hadi Tiszt Viselőt illet elő álitom, is Viselnyi fogom, az mi kegyelmes Császár Urunk hasznát keresnyi, is elő segitenyi, minden roszát avagy pedig kárát ell távosztatnyi tehetségem szerénth igyekezem is az Oberster, Oberst Lejdinant, is Oberst Vacht meszter

Uraimiknak, minden illendő rendeliseket, Parancsolattyokat Engedelmessen Végben viszem, Isten Engem ugy Segiljen.

Az zászló Tartoknak Elő adatott Szügsiges Tudományi.

Kegyelmes Császár, is Királj Urunk eő felsége, és Tekintetes Hadi Tanácsa parancsolattyábul adom kigyelmeteknek Zászló Tartó Uraimigh, ezen levegő zászlókat illjen formán, is okkal, hogy kigyelmetek fogadgya is esküszik, hogy kisz lészen kigyelmetek, ezen zászlók mellet Illetit föll tennyi, ugy hogy ha az jobb kezén, az meljben az zászlót tartja kigyelmetek megh lövettetik, vagy meg sebesitetnek azon zászlót kigyelmetek bal keziben fogja vennyi, ha pedig azon is Lővös esne, azon zászlót szájában fogja vennyi, is tehetsége szerénth lengetnyi fogja, hogy ha penig az Elenségtül megh gyüzetetnének, is az zászlót megh nem tarthatná, abban magát be takarja, is aszt Iletinek utólsó piheniseigh nem fogja hadnyi.

Zászló Tartoknak Esküvise.

Esküszünk, is fogadgyuk, hogy ezek az zászlók mellett, álhatatossan megmaradunk, e mellet Emberül is böcsületessen magunkat Viselnyi fogjuk, valamigh Erőnk lészen, haláligh, is utólsó pihenisigh megh örőzük, és oltalmaznyi fogjuk: Isten benünket ugy segiljen.

Közönséges katonának Esküvise.

Mink fogadgyuk, is hitünk szerénth esküszünk mindenható Istenünkhez, hogy az mi Fölsiges Rómaj Császár, Nimeth, Magyar, is Csech Országhi király Carolus hatodik kegyelmes Urunknak, is Eő Fölsige után, minden Tiszt Viselőknek, és Officiroknak, az kik most vagy Ennek utánna Eő fölséghe kegyelmes akarattyábul lesznek, Engedelmessegh leszünk, is valamit Eő fölséghe nevivel parancsolnyi fognak, hiven Végben Viszük, sőt nevezet szerénth Oberster, Obrest Leidinant, Oberst Vacht Mejster, Kapitány Uraimiknak, is több Tisztviselőinknek is Engedelmessek és szót fogadók leszünk, azoknak böcsületeket, Tiszteleteket, és parancsolattyokat, avagy tilalmazásokat hivségessen megh tartyuk, Marserozásban, avagy Strazákban, mind Ijel, mind nappal, az Elensegh Elejiben, is Elleniben, az Ütközzetekben, is Ostromokban, Csatákban, is egyib törtinetekben, Várak megh szalásaban, is más mindennemű alkalmatosságokban akar földen, akar Vizen, Valamint az Dologh magával

fogja hoznyi, is mint a vagy az holl Fölsiges Császár Urunk Szolgálattya kévannyi fogja, derekassan, Emberül, is Engedelmessen megh cselekeszünk, a mint Vitizlő Rendhez illik, is hogy az Előnkben adatott articulusbeli Punctumokat mindenkor megtartyuk, kegyelmes Császár Urunk Eő Fölsége, és az Romaj Sz. Imperiumnak Ellenségi ellen, hanem az mint kivántatnyi fog, Emberül, Vitizül, is böcsületessen harczolnyi, is hadakoznyi fogunk, is azokkal semmi Egyessiget, avagy barátságot nem tartunk, soha Regimentünktül, Companiánktul, Seregenktül avagy Zászlónktul ell nem maradunk, hanem velek edgyütt tartsuk magunkat, mindenkor akár mezőben akar Quartéljban, is minden Hadi alkalmatosagokban is törtinetekben, az mint Eő Fölsége, is Rómaj Birodalmok Szolgálattya kiványa, elő álittyuk, is héven Engedelmessen jelen leszünk, valamint böcsületes, és jó Vitiszt illeti, illetünk, is Erőnk fogytáik, Isten minket stb.

Én N. N. Esküszem az Élő Istennek, attya, fiu Sz. Lileknek, telljes Sz. Háromságnak, a boldogságos Szüz Máriának, is minden Szenteknek, hogy ezen Dolog iránt, az mellj iránt mostan öszve gyültünk, az mint az Törvény, és közenséges igasság hozzand magával, kirekesztvén minden attyafiuságot, barátságot, gyülölséget, filelmet, ajándékot, egy szóval minden Interessatiót, ugy hozza szollok, hogy ez irant Istennek sziki ellőtt bátorságossan meg maradgyak, Isten Engem stb.

Qvártélj Mesternek Esküvise.

Minthogy az Tekintetes Regiment hivatalomhoz képest Való Dolgai s máskép is némeljkor némeljek reám Vannak bizatatva, esküszem azért az Élű Istenemre, hogy senkinek semminémü legh kissebb Szóval, legh kisebbet felőlek nem fogok szollani, titokban tartván, Fölsig és Császár Urunkat, is ezen Fölséges Regimentben igazán szolgálnom igyekezem. Ahoz Generalisomnak, Obersteremnek, Oberst Leidinantnak, Obrst Vacht Mejszternek, is azoknak heljekben subordinált Tiszt Uraimiknak telljes Respectust mutatok, rendeliseket observálom, is parancsolatoknak illendüképen obtemperalni fogok. Isten Engem stb.

Közli:

Dr. Borovszky Samu.

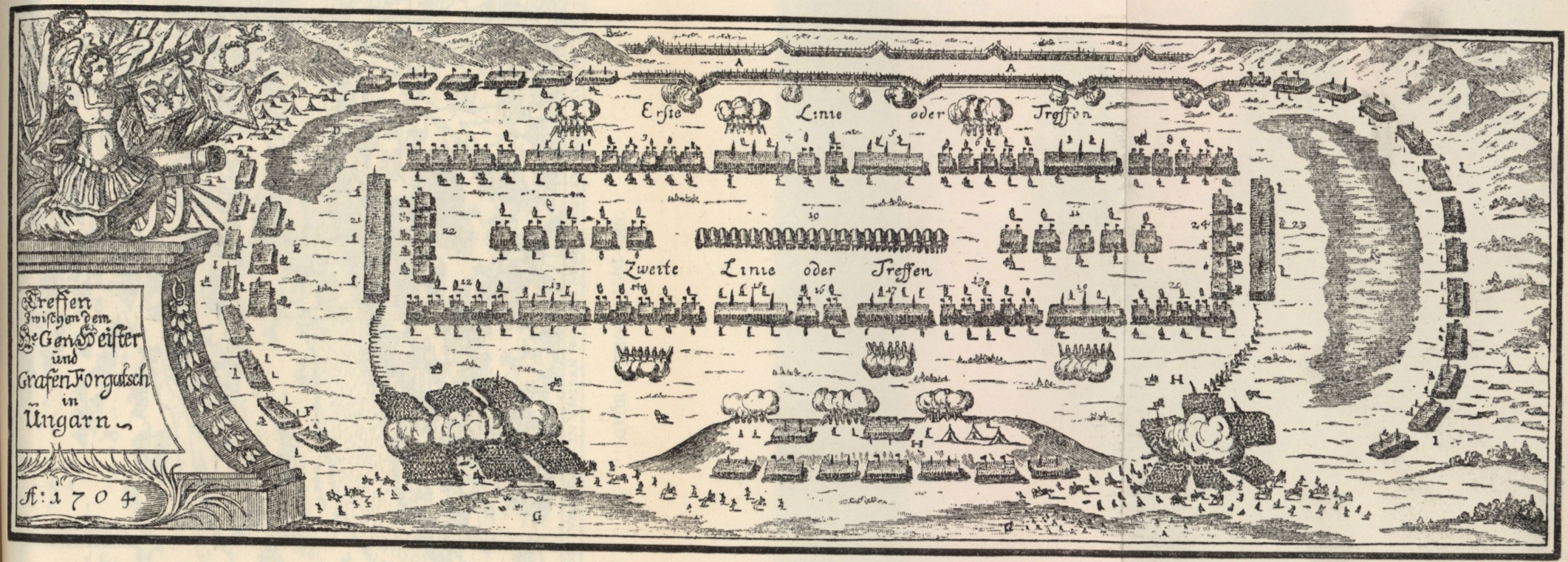

A KORONCZAI CSATA.
1704 junius 13-án.

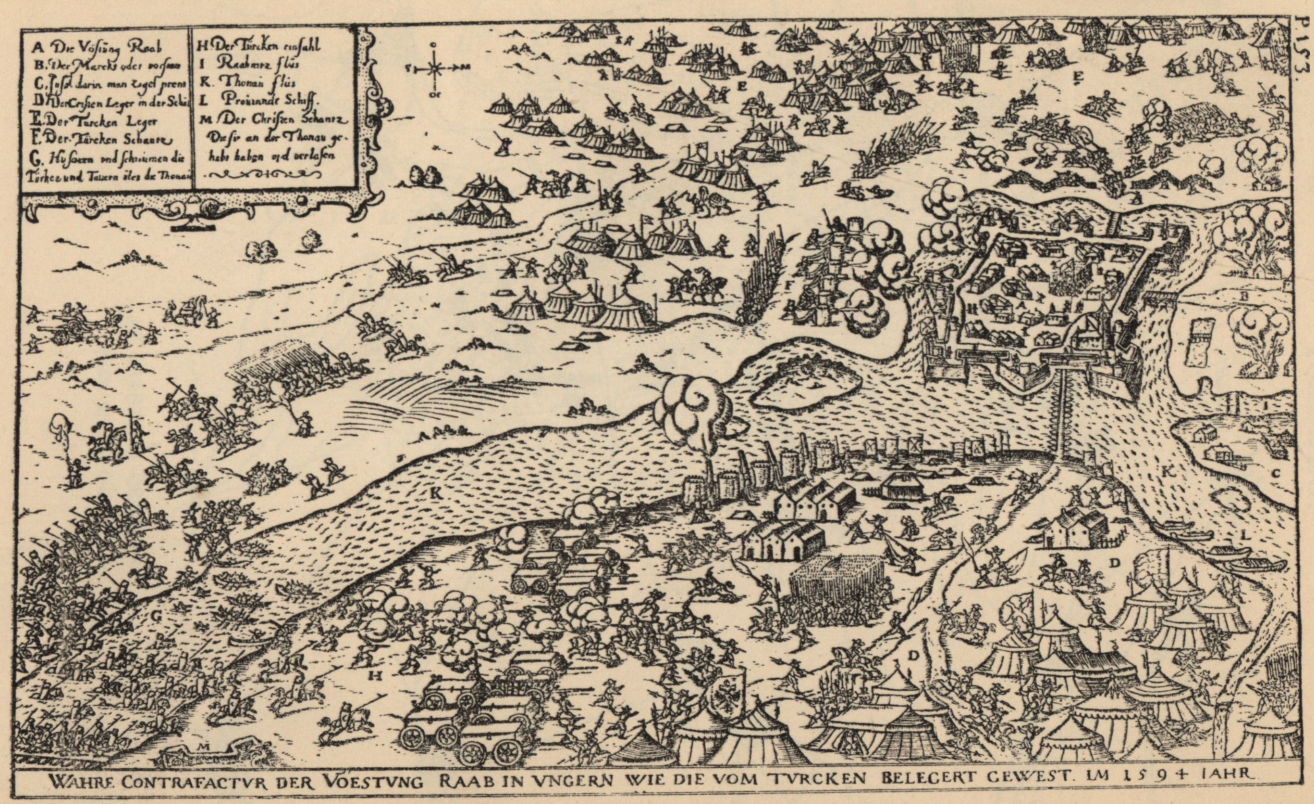

GYŐR OSTROMA 1594-BEN.

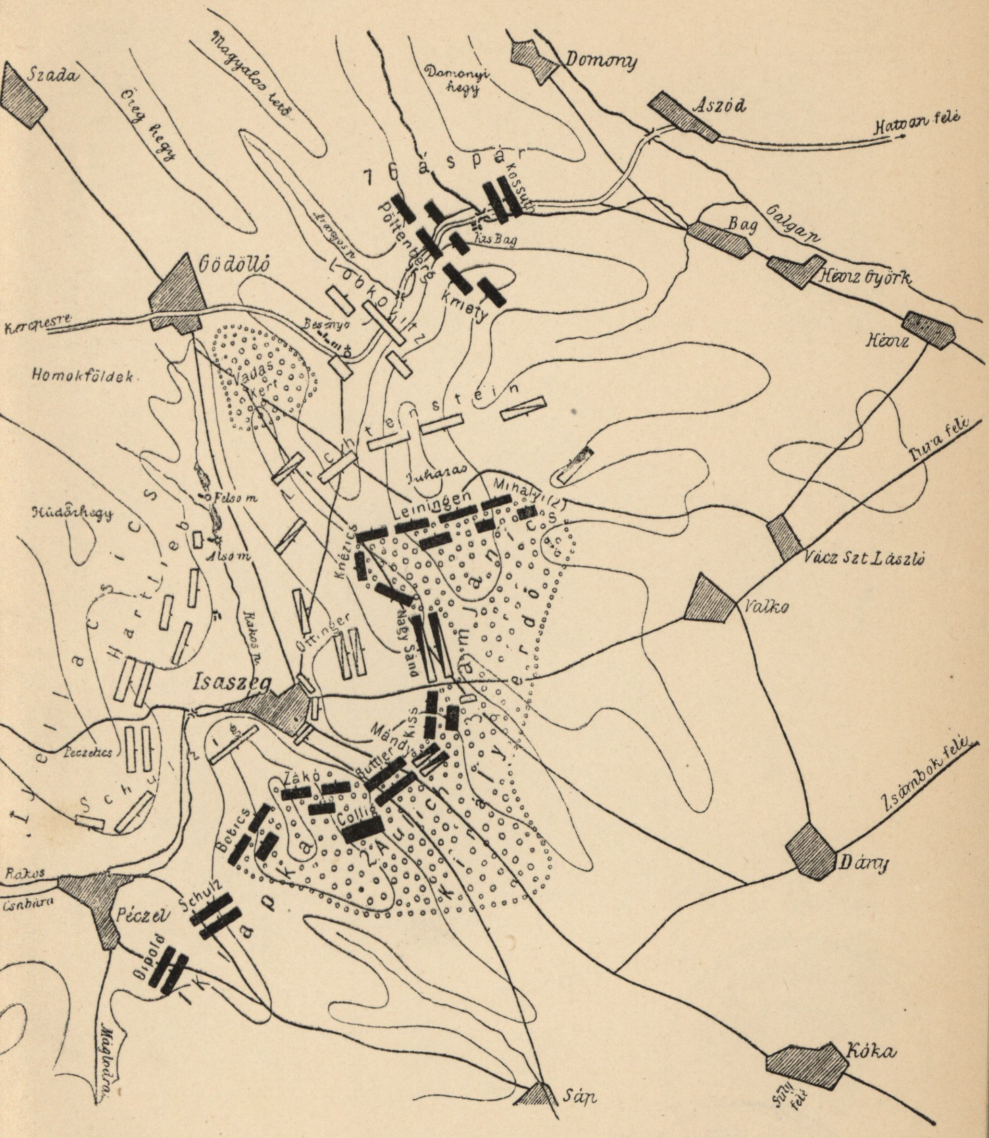

AZ ISASZEGI CSATA.
1849. április 6-án.

ERDŐDI PÁLFFY MIKLÓS.

KIK VETTEK RÉSZT BUDA 1686-iki OSTROMÁBAN?[1])

E kérdés megfejtése nem oly könnyű, minőnek az első pillanatra látszik. Az egykorú írók magok sem voltak pl. mindenkor tisztában a főbb emberek neveivel; előkelő családokból származott egyéneknek sokszor nem jegyezték föl keresztneveiket, azon hiszemben, hogy hiszen úgyis mindenki tudni fogja pl. melyik Pálffyról, vagy Eszterházyról, vagy Starhembergről van szó. Pedig most, több mint kétszáz évvel utóbb sok esetben vajmi nehéz annak konstatálása, kit akartak érteni egyik másik elnevezés alatt. A hazaiakra nézve még csak eligazodunk valahogy, de sok a nehézség a külföldiek személyiségének meghatározásában, hiszen még a Lotharingiai herczeg napló-írója is sokszor evidens hibát követ el a nevek kiírásában. Vannak, különben hírneves férfiak, kikről vajmi kevés, mondhatni semmi közelebbi adatot nem találunk a történelmi tudomány segédkönyveiben.

Mindezen nehézségek daczára iparkodtam összegyűjteni azoknak névsorát, kik ez örökké emlékezetes ostromban résztvettek, s ha talán ez nem is teljesen kimerítő, hiszem, hogy megközelíti a valóságot.

Legfontosabb kútfőink egyike Buda 1686-diki ostromára vonatkozólag a Lotharingiai herczegnek Röder által közölt naplója, mely szerint az ostromnál jelen voltak: gr. Archinto alezredes, b. d'Asti Mihály alezredes, gr. Auersperg alezredes, gr. Auersperg őrnagy, gr. Barkóczy Ferencz, gr. Batthyány Ádám, b. Beeck vezérőrnagy, ifj. Bercsényi Miklós, b. Bersi, Bertranweiller, Bischofshofen őrnagy, b. Bitner, Blanchefort marquis, Crequis herczeg fia,

[1]) Mutatvány *Bubics Zsigmond* kassai püspöknek múlt füzetünkben ismertetett «*Cornaro Frigyes jelentései*» czímű jeles művéből.

gr. Blois, Borgsdorff-Burgsdorff német aknász, gr. Caprara tábornagy, Caraffa tábornok, gr. Chinto, herczeg Commercy, hg. Croy, gr. Csáky, b. Diepenthal vezérőrnagy, Falkenstein vértes kapitány, Fontana mérnök, gr. Fontaine altábornagy, gr. Fürstenberg ezredes, b. Görtzky, gr. Gronsfeld alezredes, Gchwindt bajor tüzérezredes, gr. Herberstein Lipót alezredes, gr. Herberstein őrnagy, gr. Hofkirchen, gr. Jörger, Károly neuburgi herczeg, Kirchmayer százados, gr. Koháry (István), Kopi hadnagy, gr. Königsmark, Köth ezredes, Lajos bádeni herczeg, b. Van der Leye, gr. Lodron Girolamo alezredes, Löven János szász ezredes, Lunati marquis, gr. Magni ezredes, gr. Mansfeld, b. Mercy Peter lovastábornok, Miksa Manó bajor hg., Mogl, Neuburg-Honbösch őrnagy, Nigrelli vezérőrnagy, gr. d'Ofar, Oellner százados, gr. Oettingen ezredes, gr. Pálffy Ferencz alezredes, gr. Pálffy János lovas százados a Pálffy-ezredben, Pauman, Piani, gr. Piccolomini, hg. Piccolomini az arragóniai ágból, Pini, gr. Rabatta, Rafael ferenczes atya, más néven Tüzes Gábor, kit a külföldiek Vulcanusnak neveztek el, Róbert hg. törvénytelen fia, gr. Rodein, Ronc lovag százados, b. Rödern alezredes, Rummel bajor tábornok, gr. Saur százados, Schärffenberg, Schultz tábornok, gr. Serau, Spinola marquis ezredes, gr. Souches Károly Lajos altábornagy, gróf Starhemberg Ernő Rüdiger és Guidó, Steinbach százados, Stirum, Strasser alezredes, gr. Styrheimb, Subhoff, gr. Taffe, Tavernatt százados, b. Thüngen alezredes, gr. Truchsess alezredes, hg. Vaudemont a lotharingiai házból, hg. Vejar, hg. Veldens Károly György a rajnai pfalzi házból, Lotharingiai Károly kedvencz vezérhadsegéde, b. Vilobj, Wallis, Wirbi, gr. Würz, Zeitelhammer százados.

Történetíróink *főkép* két forrásból, t. i. a Lotharingiai herczeg naplójából és Bœthiusból sorolják föl a Buda ostrománál résztvetteket. Szalaynál a föntebbieken kívül még a következők fordulnak elő: a spanyol Almeida, Aspremont ezredes, a spanyol Astorga Ferencz, gr. Batthyány Kristóf, az angol Berwick herczeg, II. Jakab természetes fia, Chastel de Pérouse bajor ezredes, a franczia Chatellet, Eszterházy János győri alkapitány, az angol Gravart és Halifax, Hasslinger főkvártélymester, Keresztély szász-weissenfelsi herczeg, Königsegg Lipót Vilmos, a franczia Longueval, a spanyol Losana, a bolognai Marsigli, a spanyol Moreno, az angol Morho, a

spanyol Ottana, gr. Serényi Károly táborszernagy, Strattmann Tivadar Atlét Henrik (nem mint harczos), a franczia Suori, a franczia Villars marquis, utóbb herczeg, Zacco főőrmester. Szerinte a brandenburgi, bajor, szász, sváb, frank és felső-rajnai segédhadak összes száma 28,400-ra becsülhető.

Horváth Mihálynál a következők is előfordulnak: Bethlen Miklós, ki Önéletrajzában említi, hogy jelen volt Buda ostrománál, gr. Ermerstein, Gœlin alezredes, gr. Gondola Ferencz, Gonzales Antal (hibásan *Péter* helyett), Haller, gr. Hortenbach, Károlyi Sándor, a Kurlandi herczegek, gr. Mahldegen, Partus tábornok, gr. Suse, Sulejmán nagyvezér, gróf Thun (Thurn?), de la Vergne marquis tábornok, Veterani tábornok, b. Welsersheimb.

Károlyi Árpádnál a következő, a föntebbieknél elő nem forduló nevekkel találkozunk: gr. Althan, Aspremont vezérőrnagy, gr. Arco, Aviano Márk, Balassa Gábor, Barfuss vezérőrnagy, Bagni, Becher alezredes, Belling ezredes, Bismarck brandenburgi őrnagy, gr. Bielcke tábornok, Bilbis kapitány, Bornstätt alezredes, Borstel hadnagy, Bottyán János az esztergomi huszárok kapitánya, Carlovitz György alezredes, Doria Cirié olasz tiszt, Claudi, ifj. Cormaillon franczia százados, Crammer őrnagy, b. Creutz főhadsegéd, Croysill őrnagy, Czobor Mihály ezredes, Derfflinger Károly a híres Derfflinger fia, Dietrich, gr. Dohna Ditrich és Károly brandenburgi ezredesek, gr. Dünewald János, Elsnitz őrnagy, a spanyol Escalona herczeg, d'Estresse franczia lovag, előrményesi b. Fiáth János a győri gyalogosok hadnagya, báró Friese szász kapitány, báró Friesensee főhadbiztos, Fritzschler ezredes, Gonzales Péter spanyol tűzmester, kit sokat dicsértek, sokat gáncsoltak, Gournay, gróf Grygy alezredes, Hallart Fülöp és Hoffmann főhadsegéd, Haugwitz Tóbiás alezredes, Hombousch őrnagy, Heiden alezredes, Heisler tábornok, Henrik szász-merseburgi herczeg kapitány, és Henrik szász-weissenfelsi herczeg, du Héron franczia követ, ki mint szemtanú volt jelen az ostromnál, de abban nem vett részt, Károly Gusztáv baden-durlachi őrgróf, gr. Kaunitz alezredes, Konitz kapitány, b. Kottulinszky kapitány, Kuffer Henrik ezredes, Lachowitz, Lotharingiai Károly török tolmácsa, gr. Lamberg, Lotharingiai Károly főhadsegéde, Liberi aknász kapitány, kit Buonvisi bíbornok a pápa pénzén fogadott volt föl, Ligneville kapitány,

Löschbrand brandenburgi alezredes, Marschall őrnagy, Marwitz tábornok, Megrigny mérnök, Mieth Mihály tűzérezredes, More, Ottlyk, gr. Pálffy János Károly és gr. Pálffy Miklós alezredes, a későbbi nádor, Palm, Pechmann Márton Günter a bajor testőrezred parancsnokhelyettese, Petneházy Dávid, Pettau kapitány, Plötze szász alezredes, Pöckh alezredes, gr. Pötting alezredes, Rabutin II. Miksa Manó egyik főtisztje, Rheding bajor alezredes, Richards angol mérnök, Rochan alezredes, Rosne lovag, b. Röderer alezredes, gr. Salm kapitány sváb, Sándor kurlandi herczeg brandenburgi ezredes, Sartori ezredes, Savoyai Jenő herczeg, Semsey, Schlabendorff alezredes, Soulard mérnök, Schönert kapitány, Schöning János Ádám, b. Steinau bajor tábornok, Strauss ezredes, Talbot, Tarini Viktor olasz tiszt, gr. Tattenbach bajor lovaskapitány, gr. Trautmannsdorf Joáchim altábornagy, Ulrici dragonyos kapitány, Wachtenheim alezredes, Valero marquis, Vaubonne kapitány, gr. Vecchi császári ezredes II. Miksa Manó olasz mérnöke, b. Welsberg alezredes, de la Vigne mérnök, b. Wirth őrnagy, Wissemann, Wobeser kapitány, Zuniga Gáspár, Zwitterdal alezredes, Ranner és Kühn főorvosok, Wittekind tábori főpostamester.

Bœthius fölszámlálja a hadsereg egyes ezredeit is a következőkben:

I. Császári gyalogezredek:

Starhemberg Ernő	1500	ember
Leslie	1500	«
Kayserstein	1500	«
Baden	1500	«
Mannsfeld	1500	«
Marx-Starhemberg	2000	«
Serényi	1500	«
Croy	1500	«
Salm	1500	«
Lavergne	1500	«
Stadel	2000	«
Scherffenberg	1500	«
Souches	1500	«
Metternich	1500	«
Diepenthal	1500	«

Thüngen	1500	ember
Neuburg	1500	«
Wallis	1500	«
Beeck	1500	«
Nigrelli	1500	«
Thun	1500	«
Heister	1500	«
Lotharingiai Károly-Leslie 1500 ember	1500	«
Honckin-Leslie	1500	«
Fürstenberg-Leslie	1500	«
Spinola-Leslie	1500	«

Az összeget hibásan 41,900-ra teszi, 41,500 helyett.

II. Lovasezredek:

Sachsen Lauenburg vértesek	800	ember
Caprara	800	«
Dunewald	800	«
Pálffy	800	«
Caraffa	800	«
Gondola	800	«
Taaffe	800	«
Mercy	800	«
Montecuccoli	800	«
Veterani	800	«
Piccolomini	800	«
Neuburg	800	«
Götz	800	«
Hannover	800	«
Stloitz	800	«
Fürstenberg	800	«
Place	800	«
Truchsess	800	«
Összesen	14,400	ember

hibásan 15,200-ra téve.

III. Dragonyosok:

Schulz	800	ember
Styrum	800	«
Castel	800	«
Saurau	800	«
Erbeville	800	«
Savoya	800	«
Dafoin	800	«
Magnini	800	«
Összesen	6400	ember

IV. Segédhadak:

Szászok	4000	ember
Brandenburgok	8000	«
Bajorok	8000	«
Svábok	4000	«
Frankok	4000	«
Felső rajnaiak	3600	«
Összesen	31,600	ember

hibásan 30,000-re téve.

Lodron	1100	ember

Bœthius mindezeket összegezve, 94,600 embert mutat ki, mely szám a föntebbi hibák kijavítása után, tulajdonképen 95 ezerre teendő.

Egy olasz író szerint a Lotharingiai herczeg fővezérlete alatt állott 47,700, a bajor választófejedelem alatt 34,050, összesen tehát 81,750 ember, és pedig 24,550 gyalogság, 20,000 lovasság, a többi segélyhadak; szerinte a külföldi önkéntesek száma 7000 körül volt.

Ezek után nem mondunk sokat, ha azt állítjuk, hogy a Buda alatt összesereglett hadakban Európa minden keresztény nemzete képviselve volt, és azon mondás, hogy «az egész polgáriasult világ tekintete» Budára volt függesztve, ez esetben teljes mértékben megfelelt a valóságnak. Bécs fölmentése a török ostrom alól csak a véletlen műve volt, de Buda visszafoglalása joggal az első lépésnek tekintetett a törökkel való végleges leszámolás művében s a nyugati polgáriasultság biztosítása volt az ázsiai barbárságtól

Bœthius szerint az ostromló sereg mintegy 95,000 emberből állott; mások szerint 74,000, de valamennyi forrásunk megegyezik abban, hogy ez a szám nem volt együtt mindjárt az ostrom kezdetekor. Így pl. Károly Gusztáv Baden-Durlachi gróf a maga 4000 svábjával június 30-án érkezett, és a Kis- és Középső-Svábhegy jelöltetett ki neki táborhelyűl, melytől e hegy nevét is kapta; július 3-án érkeztek a brandenburgok; július 25-en 20 század huszár érkezett a táborba, s ugyane napon jött Eszterházy János is nagyszámú magyar csapatokkal; augusztus 1-én jött gr. Batthyány Ádám 2000 katonával, 2-án Barkóczy 33 század magyarsággal,

azaz vagy 4000 huszárral és gyalogossal; 11-én Petneházy 800 huszárral; Koháry István és Balassa Gábor vagy 2200 magyarral, úgy, hogy augusztus elején legalább 8000 magyar volt a táborban. Heisler, Caraffa és Schärffenberg hadai is az ostrom folyama alatt vonúltak be a táborba; augusztus 30-dikán jött Csáky László vezérlete alatt vagy másfél ezer magyar hajdú. Sőt szeptember 2-dikán, a visszavívás napján is érkeztek még csapatok, tudniillik a svédek.

Nagy számmal vettek részt az ostromban, mint említettük, idegen nemzetbeliek. Ezek mind önkéntesek gyanánt jöttek.

A Cornaro és Grimani-féle levelek szerint a föntebbieken kívül még maga a levélíró Grimani Ferencz, egy híres velenczei család sarja, ki a respublica megbízásából vett részt az ostromban, Pisani és Giovanelli olasz nemesek, San-Maurizio gróf, és Tenick — Dönig — vannak megnevezve.

Részt vettek még az ostromban a következő neves emberek: Mösch Lukács, Hohenlohe Farkas Gyula, gr. Waldeck Frigyes, gr. Thurn Zsigmond, Dessewffy István, a spanyol Rebolledo, Serveorto, Cano, Ursello, az angol Cuts, az olasz Carminato, és számtalanon mások, a neves és névtelen külföldi hősök ezrei. Lancellottonál megemlítve találjuk még Caprara Albertet, Obizzit, Parellát, Saluzit, Bordigát, Saluzzót, kiken kívül, mint ő mondja, még száz más olasz is szerepelt. Ilyen volt még páter Ruggiero, a tábori kórház főnöke.

Fölsorolván az ostromban résztvett hősöket, nem mellőzhetjük hallgatással azok neveit sem, kik mint lelki vigasztalók szolgálták az ostromló sereg érdekeit. Ilyenek voltak: Zenarolla János Pál világi pap, Kolich Lukács, Metzger Ker. János, Braun Alajos, Darasóczi Márton, Pleszl Ulrik Jézus-társaságiak, Fraichot Kázmér szent-benedekrendű, Bizozeri Simplicián barnabita, Gleisner Károly, Prentaller Bernát, Tamaskovics Ferencz, Csatáry Athanáz, Pörös Mihály, Munkácsy Miksa, Zách Antal, Pomperger Arzén ferenczesek, és bizonyára még mások is, kiknek neveit azonban nem tartotta fönn az emlékezet.

Kétséget sem szenved, hogy a főemberek e névsora bármily tekintélyes, korántsem teljes. Hiányzanak belőle főképen azon magyar urak, kik a történelem tanúsága szerint szintén részt vet-

tek Buda ezen ostromában. E jelenség magyarázatát abban keresem, hogy Buda ostromának leírásában leginkább külföldiek szerepeltek, kik részben nem ismerték a magyar főurakat, részben bizonyos elfogultságból, sőt valljuk meg az igazat, elbizakodottságból nem sokat adtak a magyarokra. E szegény ország ugyanis a másfél százados török járom alatt annyira elpusztult, elszegényedett, nemcsak vagyonban, hanem népességben is, hogy valóságban sokkal csekélyebb számú védőkkel siethetett Buda fölmentésehez, mint a hogy szeretett volna. De azért több volt ott a magyar elem, mint ezt a külföldi írók adatai szerint gondolhatnók, s az ostrom főemberei közől is többen voltak magyarok, mint a mennyit a közlött névsorok fölmutatnak.

Nem tartom fölöslegesnek röviden jellemezni a harczban álló két nemzet fejedelmét s a hadakozó felek fővezéreit, és egyetmást elmondani azok életéről, működéséről, hogy tevékenységök egész körének rövid jellemzése kitűntesse azok részvételét hazánk küzdelmeiben.

Első sorban kell említenem a két nemzet, a magyar és török fejedelmeit, kik ezen nagy jelentőségű ostromban nem is annyira mint nemzeti fejedelmek, hanem mint a keresztény és mint a hitetlen hatalom képviselői állottak egymással szemben. Személyesen egyikök sem vett részt e harczi munkában, hanem mindkettő, egy-egy jeles hadvezérét bízta meg, amaz Lotharingiai Károlyt a támadás, emez Abdurrahman basát a védelem munkájával, kit a nagyvezérnek, Sulejmannak lett volna kötelessége megsegíteni s győzelemre juttatni.

Bár tehát a két uralkodó: I. Lipót és IV. Mahomet nem voltak is ott a csatatéren, az ő nevökben, az ő zászlajok alatt folyt a küzdelem Buda birtokáért. Ismerkedjünk meg tehát röviden a két uralkodó életével, jellemével.

I. Lipót magyar király és német császár, III. Ferdinándnak, ennek első nejetől a spanyol Mária Annától 1640 június 9-dikén született második fia. Atyja az egyházi pályára szánta, midőn azonban a trónörökös IV. Ferdinánd 1654-ben meghalt, ő lett utódja és magyar király. 1655-ben cseh király lett, és 1658 június 18-án választatott meg német császárrá. Uralkodása kezdetén a belzavarok által zaklatott kedélyek kötötték le figyelmét. Kemény

János, erdélyi fejedelemmel szövetségre lépett, s e miatt magára vonta a szultán haragját, ki 1663 tavaszán a nagyvezírt Magyarországba küldötte. Ez alig találva ellentállást, több fontos erősséget megvett. A következő évben hadai főleg Zrínyi Miklós vitézsége által több előnyt vívtak ugyan ki, Montecucoli pedig 1664-ben Szent-Gotthárdnál fényes győzelmet nyert a törökökön, mire ezek öt évre békét kötöttek. Azonban a vasvári béke föltételei, minthogy több jelentékeny erődöt török kézen hagytak, Magyarországra nézve igen hátrányosak voltak és a magyar urak között komoly elégületlenséget támasztottak, melyet a német kormányférfiak a nemzeti jogok és érdekek gyakori megsértésével csak fokoztak. Zrínyi Péter vezérlete alatt összeesküvés jött létre, mely az erdélyi fejedelemmel, a portával és a franczia királylyal érintkezésbe lépett, de már 1670-ben fölfedeztetett, és a következő évben fejei, Zrínyi Peter, Nádasdy Ferencz és Frangepán Ferencz leüttettek. Lobkovitz miniszter ezután rábírta Lipótot, hogy a magyar alkotmányt teljesen fölforgassa. A király Ampringen Gáspárt, a német lovagrend nagymesterét, nevezte ki az ország kormányzójává, míg Caraffa, Kobb, Spankau, Heister és más német parancsnokok a legnagyobb kegyetlenséggel jártak el a gyanusak kinyomozásában és megbüntetésében. Ez alatt a magyar elégületlenek kisebb csapatokká egyesülve, «kurucz»-oknak nevezve magokat, igyekeztek a német hadaknak ártalmára lenni, és ezekkel versenyt pusztították a szerencsétlen országot. Komolyabban csak akkor fenyegették Lipótot, midőn 1676-ban hőslelkű ifjú Tököli Imre állott élőkre, kit a franczia király és a nagyvezír is biztosítottak támogatásukról. A háború 1677-ben indúlt meg. Tököli hívei naponkint szaporodtak, XIV. Lajos pedig 6000 franczia vitézt küldött segélyére. 1678-ban a bányavárosokon kívül tobb fontos erősséget elfoglalt. A király ekkor belátta, mily veszélyes útra terelték őt tanácsosai, és a nemzet megbékítésére ajánlatot tett Tökölinek, ki azonban azt visszautasította s az 1681-iki országgyűlésre sem jelent meg. Itt Eszterházy Pál nádorrá választatott, a király pedig megerősítette az ország jogait és szabadságait. Tököli ezalatt, midőn a porta parancsára II. Apaffy Mihály erdélyi fejedelem, jelentékeny hadat vitt segélyére, oda igyekezett, hogy az országgyűlés munkásságát megakaszsza, mi sikerűlt is neki, midőn a katholikus és protestans

rész között a vallási kérdések elkeseredett küzdelmet idéztek elő. A szultán Tökölit Magyarország fejedelmévé tette, ő pedig a szultán fönhatóságát elismerte. Ekkor 1683-ban Kara-Mustafa 300,000 emberrel Bécs alá indúlt. A várost két hónapi ostrom után Sobiesky János lengyel király szabadította föl. Károly Lotharingiai herczeg űzőbe vette a törököt, Párkánynál újra megverte, és Esztergomot, Érsekújvárt több fontos erősséggel megvett. A nagyvezír Tökölit okozván a szenvedett vereségért, őt fogságba vetette, mire párthívei a királynak meghódoltak. A következő években szerencsés sikerrel folytatták Lipót hadai az ország fölszabadítását. 1686-ban Budát, Pécset, Szegedet, 1687-ben Egert, Péterváradot, egész Szlavoniát és a Szerémséget visszafoglalták. Azután Erdélybe nyomúltak és Apaffyt a magyar király fönhatóságának elismerésére kényszerítek. A nagyvezír most arra törekedett, hogy rábírja Tökölit, hogy az országban új fölkelést idézzen elő, és bár csak kevesen csatlakoztak hozzá, Caraffa tábornok puszta gyanura számos elfogatásokat rendelt el, és törvényes ítélet nélkül végeztetett ki többeket. Midőn Lipót erről értesült, nem késett a panaszokat orvosolni. Ugyanakkor Pozsonyba országgyűlést hívott egybe. A rendek, hálájokat az ország fölszabadításáért bebizonyítandók, lemondtak királyválasztási jogukról a Habsburg-ház fiágának javára. A török háború ezután még tíz évig folyt. A királyi fegyverek győzelmei között legfényesebb az volt, melyet Savoyai Jenő 1697 szeptember 11-én Zentánál vívott. Erre létrejött a karlovitzi béke, mely szerint Lipót megtartotta minden foglalásait, csak Temesvár vidéke maradt török kézen. A szultán kötelezte magát, hogy Tökölit és társait a birodalom távoli részeibe fogja száműzni.

Azonban, bár Lipót 1690-ben, Apaffy halála után Erdélyt is birtokába vette, a béke az országban nem szilárdúlt meg. Az idegen hadak benmaradtak és sokféle zsarolásokat követtek el. Ezen és egyéb fő sérelmek a felső részeken elégületlenséget idéztek elő. Az ifjú Rákóczy Ferencz, főleg gr. Bercsényi Miklós tanácsára, alkudozást kezdett XIV. Lajossal, hogy ennek segélyével az ország szabadságát kiküzdje. De már 1701-ben fölfedeztettek e tervek, és Rákóczy több társával együtt elfogatott, azonban sikerült megmenekűlniök és Lengyelországba vonúlniok. 1703-ban visszatértek Magyarországba, s itt kitűzték a fölkelés zászlaját. Rövid időn az

ország nagy része hozzájok csatlakozott. Erdély Rákóczyt fejedelmévé választá. Lipót külháborúk által igénybe véve, békét ajánlott neki, és a köztiszteletben állott Széchenyi Pál kalocsai érseket kérte föl a közvetítésre. Azonban az alkudozások nem vezettek czélhoz. 1704-ben a háború változó szerencsével folyt. A béke létrehozása csak Lipót utódjának, I. Józsefnek sikerült. Lipót meghalt 1705 május 5-én.

Lipót termetére nézve alacsony és gyönge testalkotású férfiú volt, minek következtében gyakrabban betegeskedett is. Ő maga jólelkű ember volt, s a mi kegyetlenkedések az ő uralkodása alatt s az ő nevében elkövettettek, azokat a magyarság iránt gyűlölettel viselkedő tanácsadói okozták. Gyengéd férj és atya volt, jámbor lelkületű, és iparkodott lelkiismeretesen uralkodni. Három ízben nősült. 1666-ban elvette IV. Fülöp spanyol király leányát, ki már 1673-ban meghalt; nem sokára Claudia Felicitas, Ferdinánd Károly osztrák főherczeg leányával lépett házasságra, ki 1676-ban húnyt el. Még ugyanez évben Eleonóra Magdolna Teréziát, Fülöp Vilmos, a neuburgi Pfalz gróf leányát vette el, ki őt túlélte; ezen harmadik nejétől három fia és hét leánya született. Eleonóra 1656-ban született. Gyermekei közől kettő: I. József és III. (mint német császár VI.) Károly Magyarország királyai voltak; miután legidősebb fia, I. József 1711-ben meghalt, másodszülött fia Károly nevében átvette Spanyolország kormányzását, és 1720-ban meghalt. Lipót sokat küzdött a törökökkel 1662—64-ig s újra 1683—1699-ig; ez utóbbi időszakban sok nevezetes csatát küzdöttek és sok jelentékeny győzelmet vívtak ki hadvezérei.

Míg Lipót dicsőségére el lehet mondani, hogy bár e nagy küzdelemben személyesen nem vett is részt, érdeklődött a történtek iránt, s Bécsből tevékeny szellemével adott irányt a hadviselésnek és sokat áldozott a jó siker érdekében: addig kortársáról, IV. Mohamedről mindezt nem mondhatjuk. A hárem és a vadászati kedvtelés foglalta el ez uralkodó életének legnagyobb részét, míg alattvalói megúnván tehetetlenségét, letették a trónról.

Mohamed született 1642-ben. Atyját, Ibrahim szultánt, a janicsárok megfosztották a tróntól és megölték, s így a török szultáni szék 1648 augusztus 6-án tényleg megürült. Mohamed hat és fél éves volt ekkor, s nagyanyja Keucem-Valide szultána gyámsága

alatt elfoglalá a trónt; tanácsadója és pártfogója a lázadás vezére, a nagyvezírré előléptetett Szúfi-Mohamed volt. De a lázongók nem sokáig voltak egyetértésben, s így Szúfi-Mohamed is nemsokára megfosztatott állásától és megfojtatott. Keucem szultána ezután néhány évig önkényűleg uralkodott, de unokájának anyjában, Tarkhan szultánában vetélytársat gyanítván, és nem mervén őt nyiltan eltenni láb alól, a janicsárokat biztatta föl, hogy szítsanak ellene lázadást. A lázadás kitörvén, az ifjú szultánához hű palotaőrök lakosztályába hatoltak és megölték őt. Ez eseményt folytonos belzavarok és gyöngeségek uralma követte. A török államot, mondja egy török iró, asszonyok és eunuchok kormányozták, kik tetszésök szerint töltötték be a főhivatalokat. A törökök is egyhangúlan elismerik, hogy az ottomán udvarban soha oly romlottság és erkölcsi elfajulás nem uralkodott, mint ez időben. Majd minden hónapban más volt a nagyvezír, s az újat nehány nap múlva lecsapták és gyakran meg is ölték. E vérengző anarchia megbénitá a török birodalom erőit, s így az alig volt képes ellentállani az egy Velencze támadásainak is. Végre, Tenedos és Lesbos szigeteknek a velenczeiek által való elfoglalása, és a Hellespontusnak ugyanazok által való megszállása magukhoz térítették az intéző egyéneket. Mohamed nagyvezír átengedte helyét Köprili-Mohamed pasának, ki csak azon föltétel alatt fogadta el az ügyek vezetését 1656-ban, hogy azt ellenőrzés nélkül tehesse. Az erre következő események inkább Köprili, mint IV. Mohamed élettörténetéhez tartoznak. Az új nagyvezír helyreállította a belső békét és visszaadta a török birodalomnak támadó és harczias jellegét. Kegyetlenűl bánt a janicsárokkal, közülök négyezernél többet leöletvén. Az árulással vádolt görög patriarchát fölakasztatta. Az ottomán hajóhad, a Hellespontus két partján elhelyezett lövegek védelme alatt, 1657 július 17-én megütközött a velenczeiekkel és diadalt aratott. Tenedos és Lesbos visszavívása követte nemsokára e tengeri győzelmet. 1658-ban Köprili betört Erdélybe, elvette azt II. Rákóczy Györgytől, kit a szultán már elébb letett volt, és Rhédey Ferencz három heti uralkodása után Barcsay Ákost tette meg fejedelemmé, s az eddigi 15,000 aranyból álló adót 40,000-re emelte, és hadi költségek czímén félmillió tallért rótt a szerencsétlen országra. Alig hogy

Erdélyből visszatért, Kis-Ázsiába ment, hol furfanggal és árulással inkább, mint erőszakkal elnyomta Abasz pasa lázadását. E könnyű sikerek, e győzelmek, melyek tiszteségesebbek voltak, mint a minőket a török fegyverek Magyarországon és Oroszországban kivívtak, a nagyvezír gőgjét annyira fokozták, hogy eltette láb alól mindazon előkelő tisztviselőket, kiknek tehetségére féltékeny volt. 1662-ben, halálos ágyán, fiát Köprili-Achmed basát, mint olyat ajánlotta a szultán kegyelmébe, a ki egyedül képes helyét pótolni. Ez avval kezdte működését, hogy 1663-ban hadat indított Magyarországba. Esztergomnál győzött és hordáit Morvaország és Szilézia pusztítására küldötte. A következő évben Bécs ellen akart indúlni, de Montecuccoli és Coligny a Rába mellett elzárták előle az útat és 1664 augusztus 1-én Szent-Gotthárdnál vereséget szenvedett, minek következtében kénytelen volt — Vasvárott — békét kötni, melynek értelmében Erdely a porta fönhatósága alatt maradt. Erre azután Köprili az ottomán birodalom összes erőit Kandia felé fordította, mely 1669 szeptember 27-én megadta magát. Kandia ostroma 25 évig tartott, és százezer török vére folyt el ott. Majd mindenütt győztek most a török fegyverek; Kaminiecz, Lemberg, majd egész Galiczia és Podolia a szultán hatalma alá került. Ennyi siker nem tarthatott soká. Choczimnál Sobiesky győzedelmeskedett, visszaűzte a törököt a Dnieszteren és 1676 október 27-én békét kötött a portával, mely, bár ez reá nézve is előnyös volt, biztosítá Lengyelország függetlenségét. Ezután nehány nappal meghalt Köprili azon hírben, hogy ő volt az oszmán birodalom legjelesebb minisztere. Utódja, sógora Karafa-Mustafa lett. Nem hiányzott az alkalom, hogy az utóbbi években kötött békeszerződések által szünetelő támadó politika ismét fölébredjen. Magyarország, melyet hosszú idő óta nem csupán a törökök, hanem a szövetséges osztrák csapatok is pusztítottak, fosztogattak, föllázadt 1677-ben, s az ifjú gr. Tököli Imre, ki a fölkelők élére állott, 1681-ben segélyért folyamodott a portához, ennek fejében azt ígérvén, hogy el fogja ismerni az oszmán fönhatóságot. Ajánlata elfogadtatott. Mohamed szultán a kuruczok királya czímét adta neki, és megbízta Ibrahim budai pasát, és II. Apaffy Mihály erdélyi fejedelmet, helyezzék őt Magyarország birtokába. Az ellenségeskedések, melyek ezzel kezdődtek, huzamosak voltak, és 1683-ban Bécs megszállá-

sát idézték elő. Kara-Mustafa óriási hadsereg élén átkelt a Rábán és júliusban Bécs alá érkezett. Ez emlékezetes ostrom úgy Ausztria, mint Magyarország és a török birodalomra nézve elhatározó válsággal járt. Sobiesky János, a hős lengyel király szeptember 12-én fölszabadította Bécset, s ez esemény egyéb vereségeket is vont maga után a törökök számára, és Kara-Mustafának életébe is került. Mohamed selyem zsinórt küldött neki. A szultán, ki ily kegyetlenül fizetett a bécsi vereségért, nem volt képes helyreütni azt. Gyorsan következtek egymásután a törökök vereségei, míg végre 1686-ban az oszmán birodalom egyik védbástyája, Buda is, keresztény kezekbe jutott, s 1687 augusztus 4-én Lotharingiai Károly Mohácsnál is döntő és elhatározó győzelmet nyert. A velenczeiek pedig már 1685-ben az egész Peloponnessust elfoglalták. Ennyi szerencsétlenség a hadseregben nagy elégületlenséget idézett elő, melyet a szultán az új nagyvezír halálával akart lecsendesíteni. A katonák azonban ezzel az elégtétellel nem érték be, és magának a szultánnak letételét követelték, a mi 1687 november 8-án meg is történt. Köprili-Mustafa pasa e napon összegyűjté az ulemákat az Aja-Sophia mecsetbe, s így szólt hozzájok: Minthogy a padisah csupán a vadászattal törődik, s mialatt az ellenségek az országot mindenfelől szorongatják, eltávolította azon férfiakat, kik képesek lettek volna a bajokat eltávoztatni, kétkedtek-e még azon, hogy az ily, az uralkodással mit sem törődő padisahnak letétele törvényes? A megszólítottak hallgatással adták meg az igenlő feleletet. Erre az összegyűltek együttesen fölkeresték a szultánnak fogságban levő testvérét, Szuleimant, és e szavakkal: «Mi téged khalifává teszünk» a trónra ültették. Mohamedet lázadás ültette, lázadás űzte el a trónról. Meghalt 1692-ben. Jellemvonása inkább a gyöngeség volt, mint a kegyetlenség; emlékét leginkább az tartotta fönn, hogy fáradhatatlan vadász volt. Ő maga, személyére nézve alig is szerepel uralkodása eseményeiben, melyek dicsőségesek voltak a két Köprili, szerencsétlenek e két főember utódai alatt. Följegyzésre méltó róla az, hogy pártfogolta a művészeteket, az építészetet, zenét, sőt a Korán szigorú tilalmai ellenére a festészetet is.

A két uralkodó, mint mondottuk, csak névleg vett részt Buda ostromában. Két főembernek volt abban legtevékenyebb része, a

keresztény hadak és a várat védő sereg fővezéreinek. Az egyik Lotharingiai Károly volt, ki Buda bevételével, a másik Abdurrahman, ki annak hősi védelmével tüntette ki magát. Virtus et in inimico laudanda, és szegény Abdi, ki iránt most 200 évvel eleste után ítéletünkben elhallgattatjuk az ádáz ellen iránt érzett gyűlöletet, bizony jobb sorsra volt érdemes.

Lotharingiai Károly, családjában e néven ötödik, az 1609-ben született és 1670-ben Nancyban elhalt Ferencz Miklós hg. fia volt. Született 1643 április 3-án Bécsben, meghalt 1690 április 18-án Welsben, Linz mellett. Eleinte papnak szánták, nevelője Beauvan abbé volt; bátyja Ferdinánd 1659-ben meghalt, s így ő maradt Lotharingia koronájának egyedüli örököse. A pyrenéi béke után nagybátyja, IV. Károly azt akarta, hogy vegye el Mazarin bíbornok unokahugát, majd Montpensier kisasszonyt, majd Orleans herczegnőt, majd végre Nemours hgnőt akarták vele összeházasítani, de e tervek közől egy sem sikerült; az utolsó azért dőlt dugába, mert időközben XIV. Lajos kapta meg Lotharingiát. Károly hasztalan követelte azt vissza a királytól; elhagyta tehát az udvart, a pápához, majd Lipóthoz fordult közbenjárásért; mindezek hasztalanok lévén, visszatért Párisba, újra a királytól kérve jogait, azonban alighogy oda érkezett, tudtára adták, hogy egy óra alatt távozzék Párisból, s négy nap alatt Francziaországból. E pillanattól kezdve határozott ellensége lőn Francziaországnak, és Bécsbe ment I. Lipóthoz. Ez egy lovasezred vezényletét bízta rá, s Győrnél, valamint 1664-ben Montecucoli alatt Szent-Gotthárdnál kitüntette magát a törökökkel vitt ütközetben, a mennyiben az ő tevékenysége lényegesen hozzájárult a keresztény fegyverek győzelméhez. 1669-ben az özvegy császárné pártfogása alatt ő is a lengyel korona jelöltjei közt volt; majd ismét Magyarországon harczolt a törökök ellen, s a lovasságot 1672-ben Montecucoli főparancsnoksága alatt vezényelte. 1674-ben ismét aspirált Lengyelország koronájára, de a franczia befolyás Sobieskynek szerezte meg azt. Ez új kudarcz felbőszíté, s ismét a flandriai császári seregbe lépett, és Senef mellett 1674-ben megsebesült. 1675-ben, az atyja és nagybátyja elhalálozása folytán őt jogosan megillető Lotharingiai herczeg czímet vette föl, s ezt elismerte Francziaországon kívül minden európai hatalom.

1676-ban fővezérré neveztetvén, a lotharingiai csapatokat egyesítve a császáriakkal, elfoglalta Filippsburgot és Landaut, és követeit elküldte a nymwegeni tárgyalásokra. Az elért sikerek által lelkesítve, abban bízott, hogy erővel fogja Lotharingiát megvehetni, és zászlaira e büszke jelszót varratá: «aut nunc, aut nunquam». E reményét Créqui tábornagy ügyessége semmivé tette. Lotharingiai Károly elfoglalt nehány kastélyt Elsassban, megsarczolta Metzet és Thionvillet, fölégette Moussont; de kénytelen volt seregét, melyet az éhség és egyéb bajok megritkítottak, visszavezetni, és nem bírta meggátolni Freiburg meghódolását. Visszahívatva Bécsbe, nőül vette Eleonóra ausztriai főherczegnőt, Lengyelország özvegy királynéját, Wiesnovszky Mihály özvegyét, 1678 febr. 6-án, és Tyrol kormányzójává neveztetett. Két hónappal utóbb ismét a császári hadak élén látjuka Rajnánál, de ez a hadakozás, melyhez azon reményt fűzte, hogy visszamehet Freiburgba, jelentékeny siker nélkül maradt. A nymwegeni béke sem volt sokkal előnyösebb reá nézve; Francziaország azon választást hagyta neki, hogy vagy visszahelyeztetik Lotharingia és Bar birtokába a pyrénei béke alapján, vagy átengedi Lajosnak Nancyt Toul-ért cserébe. E föltételt oly súlyosnak tartotta, hogy nem írta alá, de beleegyezett abba, hogy elbocsátja lotharingiai katonáit és nem fog többé fegyvert Francziaország ellen.

Lotharingiai Károly, ki e közben nagy hadvezér hírnevére tett szert, hatalmasan támogatta sógorát, I. Lipótot a törökök ellen. 1683-ban folytonos támadásokkal zaklatta őket; egyesült Sobieskyvel, és dicső része volt Bécs fölszabadításában. 1684-ben Vácznál, 1686-ban Budánál, 1687 augusztus 12-én Mohácsnál (illetőleg Harsánynál) teljes győzelmet nyert. Buda 1686-iki ostromában a vezérszerep neki jutott; s ha minden az ő tervei szerint megy, a vár talán hamarább jut keresztény kézre: de Bajor Miksával, Bádeni Lajossal s egyéb főemberekkel folytatott folytonos küzdelmek huzamossá tették az ostromot, és őt sokszor nagyon elkeserítették. Különben, épen Cornaronak és Grimaninak e könyvben foglalt levelei legékesszólóbb tanúságai azon fontos és nagy föladatnak, melyet ő ez emlékezetes háborúban véghezvitt. Károly sikereinek legnagyobbja a törökök elleni háborúban Magyarország nagy részének a török járom alól való fölszabadítása és Erdély biztosítása volt.

Látva, hogy Lipót ismét háborút akar kezdeni Franciaországgal, e szándékot minden erejéből ellenezte. «E nagy ember — mondja róla Berwick tábornagy — erélylyel szállt síkra a mellett, hogy a kereszténység javát eléje kell tenni a személyes ellenségeskedéseknek, és, hogy ha megengednék, hogy összes erejét Magyarországon érvényesítse, ő majdnem jót áll érte, hogy nehány ütközet segélyével megtisztítja egész Magyarországot a törököktől. Ezt a tanácsát nem követték, de szándéka azért nem kevésbbé dícséretes.» 1689-ben a Rajnához küldetett, s itt 52 napi ostromlás után Mainzot megadásra kényszeríté; Bonnt, mely élénken védekezett, ugyan e sors érte. 1690-ben, Bécsbe indúlva, hogy Lipóttal a következő hadjárat dolgában tanácskozzék, Welsben torokgyíkot kapott, s ez harmincz óra lefolyása alatt április 18-dikán megölte.

Lotharingiai Károly kora legjelesebb fejedelmei közé tartozott; nagy mértékben bírta azon tulajdonságokat, melyek a hadvezért és politikust jellemzik; fenkölt gondolkozású, igazságos, komoly volt, keveset beszélt, dolgaiban az elhatározás, gyorsaság és körültekintés, s minden vállalatában a rend szelleme lelkesíté. Halálának hírére XIV. Lajos azt mondta, hogy ő volt ellenségei közt a legnagyobb, a legbölcsebb, a legnemeskeblűbb. Kora őt a «törökök legyőzőjének» nevezte el, és százada legjelesebb fejedelmei közé sorolta. Házassága által az új habsburgi ágnak, a Habsburg-Lotharingiai családnak ősatyja lett. Gyermekei: Lipót József Károly Domokos Agapét Jáczint, utóda Lotharingia fejedelemségében, meghalt 1729-ben, Károly József Ignácz Bódog osnabrücki püspök, trieri érsek és választó fejedelem volt, s meghalt 1715-ben; József Imre Manó Bódog Szilárd 1705-ben halt meg a lassanói csatában kapott sebben; özvegye 1697-ben költözött el az élők sorából.

Az ostrom másik főembere a törhetetlen lelkű vén Abdurrahman, vagy röviden Abdi pasa volt. Általánosan azt hiszik róla, hogy svájczi eredetű renegát volt, ez azonban nem bizonyos; Magyarországon akkor kezdett szerepelni, midőn mint boszniai szeraszkier parancsot kapott, hogy seregével a Tököli Imre védelmére rendelt Ibrahim budai pasához csatlakozzék. Ekkor az országba sietett, és Fülek alatt egyesült Ibrahimmal, s miután

Fülek vára Koháry István védelme daczára bevétetett, részt vett a füleki vár alatt tartott azon ünnepélyen, mely közben a budai pasa Tökölit a szultán nevében Magyarország urává kiáltván ki, neki az amaz által küldött fejedelmi föveget, zászlót és díszkardot átadta. Résztvett továbbá Kara-Mustafa szerencsétlen hadjáratában Bécs ellen, s miután a következő évben a mindinkább előnyomuló császári és királyi hadak győzelmei miatt félni lehete, hogy Buda az ostromot ki nem kerülheti, parancsot vőn, hogy a hazánk szívébe nyomulandó szeraszkierhez csatlakozzék azon seregével, melyet Boszniában toborzott, hova ő a bécsi vereség után visszatért volt. Hazánkba érve, a szeraszkier által Szidi Achmed temesvári basával együtt a már Váczig nyomúlt keresztény hadsereg ellen küldetett, s itt bátran küzdött mindaddig, míg Szidi elesvén és serege megfutamodván, hátrálni kényszerült. A keresztények erre a Szentendrei szigeten át a budai partra is átkelvén, a szeraszkier, ki Székesfehérvár alá hátrált, Abdira és Achmed cserkesz eredetű pasára bízta Budavár védelmét, de nehány nap múlva átlátván, hogy a két basa meg nem egyez egymással, egyedül Abdira bízta a várat. S jobb kezekbe a porta ügyét nem is lehetett volna fektetni, mint az övéibe, kinek Kandiában és Kamieczné kitüntetett bátorságát és rettenthetetlenségét, a vállaira sulyosodó 70 esztendő nem birta megtörni. A mint átvette Buda védelmét, azonnal erélyesen intézkedett, mindenről gondoskodott, a mi a vár védelmére szükséges lehetett, s ékesszólása és példája által oly lelkesedést tudott önteni az őrseregbe, hogy az a legnagyobb hősiességgel védte a várat, s több vérengző kicsapásokat tett a várból, két ostromot diadalmasan visszavert, s még a harmadik után is, midőn egy olthatatlan görögtűzzel töltött gránát, melyet Gábor barát készített, fölgyújtá a lőportárt s hatvan lépésnyi rést nyitott a falban, makacsúl visszautasítá Lotharingiai Károly követét. Abdi mit sem akart tudni a vár föladásáról, hanem seregét, mely már csüggedni kezdett, újra föllelkesíté, s a negyedik ostromot is diadalmasan visszaverte. Abdi arra számított, hogy keletről segelyt kap, s hogy ekkor elvonúl az ostromló sereg, de ebben csalatkozott, mert bár a nagyvezír Szulejmán, roppant sereggel ért is a vár közelébe, ez megveretett, és ő csak nehány embert tudott a várba belopni. A szeptember 2-iki ostrom alatt Abdi ott volt, hol legnagyobb

volt a veszély, s példája által törekedett arra bírni az őrséget, hogy habár több oldalon már betörtek a keresztények, még is bátran tovább küzdjenek. De ekkor nem tudott már hatni; az oszmanokat az elcsüggedés és a páni félelem ragadta meg, hátrálni kezdtek, s a keresztények ignorálva a törökök által kitűzött fehér zászlót, halomra mészárolták a futókat. Abdi lelkesedését és halálra kész elszántságát még csak egyedűl a janicsárok osztván, tömör bástyát képeztek körűlötte az ú. n. Zsidó-téren, s elkeseredve harczoltak mindaddig, míg egy golyó földre nem teríté a hős pasát.

Bubics Zsigmond.

AZ 1664-IK ÉVI MURA-RÁBA MELLÉKI HADJÁRAT ÉS A SZT.-GOTTHÁRDI CSATA.

MÁSODIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY.

Két rajzmelléklettel.

II.

HADMŰVELETEK ZRÍNYIVÁR ELESTÉTŐL A SZT.-GOTTHÁRDI CSATÁIG.

Zrínyivár elestével Zrínyi Miklósnak nem volt többé mit keresnie Montecuccoli táborában.

Még egy reménye volt! Ha fölmegy Bécsbe és a dolgok állását a királynak előadja, lehetetlen, hogy a király neki igazságot ne szolgáltasson. Nem kívánja a fővezérletet, melyet hogy magyarra bízni nem akarnak, az iránt most már többé kétsége nem lehetett; csak egy önálló hadtest parancsnokságát kívánja, melylyel a fősereggel azonos czélra ugyan, de önállólag működik. Kész híven támogatni halálos ellenségét, megelégszik alárendelt helyzetével, csak a magyar nemzet ügye nyerjen általa. Míg a fősereg a török haddal szembe száll, ő vitéz magyar-horvát hadtestével a nagyvezír seregének oldala és háta ellen működik; elősegíti a fősereg hadműveleteit, győzelem esetén átveszi a török megsemmisítését, vereség esetén födözi a keresztény hadak visszavonulását. Mint a megelőző hadjáratban megmutatta, megmutatja ismét, hogy egy számra csekély hadtesttel is dicsőséget lehet aratni, ha az egy lánglelkű, tevékeny és vállalkozó vezér kezeibe adatik. Nem lehetetlen, hogy Zrínyi arra is gondolt, miszerint egy merész had-

művelettel a fővezért a csata elfogadására *kényszeríti*,[1]) vagy — ha a főseregtől által cserben hagyatnék, mi a fennforgó viszonyok közt kizárva egyátalán nem volt — a csatatéren az általa annyiszor óhajtott dicső halált keresi.

De minderre a dolog nem került. Bécsbe érve, csakhamar látta, hogy az udvarnál már Montecuccoli pártja uralkodik. Zrínyivár elvesztése nem hogy megbotránkoztatta volna a királyt, de sőt, mint Montecuccoli előre meghatározott tervének egyik mozzanata, mely ezenkívül még egy eddig sok bajt okozott diplomátiai akadályt is megszüntetett, megelégedéssel fogadtatott.

Volt-e Zrínyi a királynál kihallgatáson, vagy nem, az nem bizonyos; de bizonyos, hogy Bécsből rövid napok múlva távozott, s szíve csordúltig telve levén keserűséggel, csáktornyai magányába vonúlt.

Még bécsi útja előtt találkozott Zrínyi *Badeni Lipót* őrgróffal, a főseregnek csatlakozandó birodalmi hadsereg vezérével, ki őt július 8-án *Waldeck* altábornagy kíséretében Csáktornyán fölkereste s tőle a hadjárat folytatására nézve tanácsokat kért. Zrínyi a hadműveletekre vonatkozó nézeteit kifejtette ugyan az őrgróf előtt,[2]) de azokra befolyást gyakorolni többé nem akarván, az őrgrófot Montecuccolihoz utasította. Jellemző, hogy a magyar vezérek, *Nádasdy* és *Batthiány*, kik eddig Zrínyi parancsnoksága alatt állottak, már sokkal előbb saját elhatározásukból odahagyták Zrínyit és a parancsokat kizárólag Montecuccolitól fogadták el. *Zrínyi Péter*, Miklós testvére, szintén a császári táborban maradt ugyan, de Miklós egyenes kívánságára. Ha már ő távozni kénytelen, legyen ott valaki, a ki a magyar érdekeket őszintén képviseli.

Zrínyi Miklós kardot többé nem rántott s a hadjárat további folyamában részt nem vett; diplomátiai tevékenységével is csak a szt.-gotthárdi csata, illetőleg a vasvári béke megkötése után találkozunk ismét.

[1]) Montecuccoli gróf Waldeckről állítja, hogy a törököt Szt.-Gotthárdnál a Rábán átbocsátva, őt a csata elfogadására nézve kényszerhelyzetbe hozta. Lásd később.

[2]) Zrínyi e hadműveleti tervével később még foglalkozunk.

Zrínyivár rohammal történt bevétele után a nagyvezír természetes törekvése az volt, hogy a nyert előnyt kiaknázva a Murán átkeljen és a császári sereget muraközi táborában közvetlenül megtámadja.

E műveletet heves ágyúzással vezette be, melyben mindazon lövegek résztvettek, melyek eddig az ostromnál voltak fölhasználva. De a császári csapatok minden kísérletet sikeresen utasítottak vissza s az átkelés sem a roham után közvetlenül, sem a következő napokon nem sikerült.

A magaslaton elhelyezett török ütegek hatásos tüze azonban, mely a síkon levő és nagyobbára födözetlen császári tábort nagy mértékben veszélyeztette, Montecuccolit sürgős védő rendszabályokra kényszerítette.

Ezek első sorban sülyesztett födözékek előállításából állottak, melyekben a csapatok az ágyútűz ellen oltalmat találtak, azután pedig a Mura folyóval párhuzamosan egy második védővonal készítésében.[1]) Sem Montecuccoli, sem a többi források nem mondják ugyan, de az adott viszonyok közt több mint valószínű, hogy Zrínyivár eleste után az *egész* császári sereg e második védővonal mögé vonúlt, s a Mura melletti első vonalban csak a megfigyelő őrsök és készültségek hagyattak meg.

Ezen, Légrád melletti, második védőállás jobb oldalát s a Dráva-hídat Zrínyi Péter csapatai födözték.

A törökök azon kísérletei, hogy a Murán átkeljenek, július 5-éig tartottak s ez idő alatt a tüzelés mindkét részen alig szünetelt. Ekkor azonban a Mura a már három nap óta tartó esőzés folytán annyira megdagadt, hogy a törökök a kísérletezéssel fölhagyni kényszerültek.

Július 7-én történt Zrínyivár légberöpítése, még pedig *ugyanazon két akna segítségével, melyeket az erőd alatt Montecuccoli helyeztetett el.*

A következő napokban a törökök előbb a nehéz, majd a könnyű lövegeket vitték el s végre maga a fősereg is, *július 12-én,*

[1]) E második védővonal ama kis patak mentén készült, mely a Zrínyi-szigetet dél felől határolta s Montecuccolinak az első közleményhez csatolt vázlatán J. betűvel van megjelölve.

elindúlt Kanizsára, egy erős — gyalogságból és lovasságból álló — utóvédet hagyván maga után.

Montecuccoli az ő emlékirataiban [1]) nagy megelégedéssel mondja el, hogy az erőd a törökök által mikép romboltatott szét s mivel a vár jelentéktelenségére vonatkozó eddigi érveit még elégtelennek tartja, e körülményt a török által is igazolni akarja; a mód azonban, melylyel ezt teszi, a finom műveltségű tábornagy részéről valóban ép oly meglepő, mint visszataszító.

Emlékirataiban ugyanis szóról-szóra ez áll: [2]) «A pasa, ki az erődöt a nagyvezír parancsából megszemlélte, azt jelenté, hogy az mit sem ér, s hogy megvetésének kifejezést adjon, *a közepébe csinált valamit, a mit illemből el nem mondhatok*». Nem tudjuk első pillanatban, kinek a neveletlensége nagyobb, a török pasáé-e, aki a dolgot csinálta — ha csinálta? vagy a gróf tábornagyé, ki ezt a komoly munkájában érvelésképen elmondja? Végre is, még meg kellett volna kérdezni a pasát, hogy e megvetést jelző műveletet valóban a várra értette-e?

Még *július 9-én*, tehát a törökök elvonúlása előtt, megérkezett a légrádi császári táborba *Badeni Lipót* őrgróf tábornagy, a birodalmi sereg parancsnoka, tudatván a fővezérrel, hogy lovassága nyomban követi, gyalogsága ellenben — további parancs vételéig — Radkersburgnál megállapodott.

Midőn a fővezérlet a törökök készülődéseit látta, *július 10-én* hadi tanácsot hívott egybe, melyen már Badeni Lipót őrgróf is részt vett.[3])

A hadi tanácsban maga Montecuccoli előadta, hogy Kanizsa ostroma az elégtelen erők miatt nem sikerült, hogy az ellenség bevette Zrínyivárt s a szigetet is ismételten megtámadta, de hogy most már a seregek gyülekezőben levén, valamely *főművelet*

[1]) Montecuccoli, Comentarii; lib. III. cap. 4.

[2]) Montecuccoli i. h,

[3]) Die Feldzüge Montecuccolis gegen die Türken, von 1661 bis 1664. Nach Montecuccolis Handschriften und anderen oesterreichischen Originalquellen. Feldzug von 1664. Oest. Militär-Zeitung. 1828. II. kötet, 130—131. l.

kell hogy elhatároztassék. Nevezetesen: mit kell tenni, ha az ellenség itt a Muravonal előtt állva marad? mit akkor, ha a török a Duna felé vonúl és Kis-Komáromot és más helyeket elfoglal?

A hosszadalmas tanácskozásban négy vélemény nyert kifejezést:[1]) Támadás a Murán át az ellenség jobb oldalába; támadás a Dráván át; bevárása az ellenség támadásának a szigeten és végre elvonúlás nyugot felé, hogy előbb az egyesűlés végbemenjen, a mikor azután a további eljárás az ellenség magatartásától tétetik függővé.

Mondanunk sem kell, hogy az utóbbi eljárás vált határozattá, és ezúttal valóban ez volt a leghelyesebb — bár a terv némi módosítást igényelt volna.

Ha a támadás eszméjét a hadi tanács elvetette június 26-án, amikor a viszonyok kedvezőbbek voltak, nem lett volna helyes annak fölvétele most, midőn a török Zrínyivárnak a császári sereg szemei előtt történt bevétele által erkölcsileg gyarapodott, a császári sereg pedig Zrínyi Miklósnak és népeinek távozása által megfogyott; a támadás bevárása a szigeten még kevésbbé volt ajánlatos, mert ha a török még a Murán is átkelt, ez újabb növekedése erkölcsi erejének s a császári sereg a támadást egy gyarló védő vonalon, szűk téren, háttal a Drávának kénytelen felfogni. Legjobb volt tehát a nyugot felé való elvonulás eszméje, de nem hogy a sereg magatartása *az ellenség műveleteitől* tétessék függővé, hanem mert ez által visszanyeri a sereg cselekvési szabadságát, melyet elvesztett akkor, midőn Hohenlohe félelme a sereget a Mura mögé vezette. Az elvonulás mellett szólott ezenkívűl az élelmezés kérdése, mert a sereg a Mura mögött — kivált mióta Zrínyi Miklós annak élelmezéséről többé nem gondoskodott — a szó legteljesebb értelmében inségben volt és éhezett.

Ehhez képest Montecuccoli *Neuhofnál*[2]) egy híd építését ren-

[1]) Theatrum Europäum. IX. kötet, 1183—1184. lap.

[2]) Ez a *Neuhof* manapság már a térképeken ismeretlen; a későbbiekből azonban kétségtelen, hogy azonos *Mura-Szerdahelylyel*. Az osztrák források egyike különben Neuhof helyett *Neudorf*-ot mond. L. Kriegschronik von Oesterreich-Ungarn, III. 50. lap.

delte el s a Gráczból várt élelmező készleteknek a Rába-vonal felé vitelére intézkedett.

Mivel pedig a fővezérletnek tudomására jutott, hogy a török seregnél beosztva levő tatárok a Rába felé távoztak és Körmendnél táboroznak, a magyar lovasság nagyobb része *Batthiány* alatt a Rába felé küldetett, mi egyszersmind a tervezett menet jobb oldalát is volt biztositandó.

A fősereg elvonulása akkorra határoztatott, amikor a török sereg Zrínyivár alól eltávozand.

A szövetséges hadak német gyalogsága utasitást kapott, hogy Radkersburgtól a tervezett átkelő ponthoz, Neuhofhoz vonúljon, *Coligny* franczia hada, hogy további rendeletig Fürstenfeldnél állva maradjon, végre a *Pio* ezredes alatt közeledő császári lovasság pedig arra, hogy Győrnek meneteljen.

A fővezérlet ugyanis a törökök további szándékairól teljesen tájékozatlan volt s jobb föltevés hiányában úgy vélte, hogy a nagyvezír Győr ellen fog indúlni.

Midőn azonban *július 12-én* annak híre vétetett, hogy a nagyvezír serege egyelőre *Kanizsára* fog vissza menni, Coligny parancsot kapott,[1]) hogy a fősereghez közeledjék, Pio pedig, hogy ne Győrbe menjen, hanem hogy szintén a fősereghez csatlakozzék. A német lovasság e napon bevonúlt a légrádi táborba, a gyalogság útban volt Neuhof (Mura-Szerdahely) felé.

A török hadsereg július 12-én valóban elvonúlt Kanizsára, s ez új ok volt arra, hogy Montecuccoli ismét hadi tanácsot hívjon egybe. E tanácskozás még 12-én ment végbe s ebben Montecuccoli nézeteit a következőkben adta elő: [2])

Az ellenség valószínű működésére nézve a következő eshetőségek veendők számításba:

1. A török sereg a Balaton mögé vonúl, hogy erejét újból összeszedje.

2. Győr ellen vonúl.

3. A Rába-vonalon fölfelé hatol, hogy az útat Sopron, Német-Újhely és Bécs felé megnyissa.

[1]) Die Feldzüge Montecuccolis etc. i. h. 131. lap.

[2]) Montecuccoli i. h.

4. Visszatér Kanizsáról a Murához, hogy a keresztény sereget hátban támadja meg.

E föltevések közül *valószínűséggel* nézetünk szerint egyik sem bírhatott. Az *első* azért nem, mert a nagyvezír, ki a keresztény sereg számerejéről s közeledő segélyhadairól tudomással bírt, semmiképen sem tehette föl, hogy ő a Balaton mögött nyugalmat lel; de erre szüksége sem volt, sőt az előzmények és a Léva körül tervezett támadó vállalatra való tekintettel neki harczra, döntésre, vagy legalább is az ellenség komoly foglalkoztatására kelle törekednie. A *második* föltevés nem állhat meg, mert a nagyvezír, bármily keveset adhatott is a keresztény fővezérlet erélyére, nem remélhette azt, hogy a Mura melletti nagy sereg őt nyugodtan Győrbe menni s e fontos helyet ostrom alá fogni engedje. Ez ostrom nem is lett volna reá előnyös, mert ereje erre kevés volt s mert ostrom közben a keresztény sereg által megtámadtathatik vala. A *harmadik* föltevés, hogy a nagyvezír Sopron, Német-Újhely és *Bécs* ellen menjen, serege számerejénél fogva s mivel vele szemben egyenlő, sőt nagyobb erő állott, merő képtelenség; úgy véljük, hogy e merész föltevés legfeljebb a császár ijesztgetésére vétetett föl a hadi tanácsról szóló jelentésbe,[1]) de nem hiszszük, hogy Montecuccoli erre komolyan gondolt volna.

E föltevést Montecuccoli commentatora, Turpin de Crissé is élesen elitéli, kiváltképen azért, mert e mozdulatot a császári sereg rövidebb vonalon könnyen megelőzhette.[2]) A *negyedik* végre nem volt valószínű azért, mert a nagyvezír tudhatta, hogy a keresztény sereg a legelső mozdulatnál, melyet ő a Mura felé tesz, azonnal visszafordúl s a dolog ismét csak elhúzódik.

Általánosságban pedig a föltevések mind arról tanúskodnak, hogy Montecuccoli a törököt s annak hadviselési módját nem ismerte, föltevén róla oly manövereket, melyek az ő tudós rendszerébe beillettek ugyan, de a milyenek a nagyvezír eszébe soha nem ötlöttek.

[1]) E jelentés révén került a Bécs elleni menet eszméje az osztrák hadi történetírásba, s csodáljuk hogy e képtelenség még legújabb kiadványában is szerepel. L. Kriegschronik Oester.-Ungarns, III. 50. lap.

[2]) Commentaires sur les memoires de Montecuccoli; III. kötet, 481. lap.

Ha a nagyvezir Montecuccolit ismeri, úgy legczélszerűbb művelete kétségtelenül az lett volna, ha a Murán fölfelé haladva Radkersburg ellen menetel s míg egyrészt Montecuccoli nagy seregét a Muraközből ki nem ereszti, másrészt egyesülését a segélyhadakkal — melyeket sikerrel meg is támadhat — lehetetlenné teszi.

Köprili Achmed nagyvezír azonban ily nagy szabású stratégiai manöverekre nem is gondolt, amint hogy a stratégiai tervezgetés a török vezéreknek erős oldala soha sem volt. Midőn a nagyvezír Eszékről elindúlt, első feladatául Kanizsa fölmentését tekintette. Ez megtörtént; Kanizsa fölmentetett, a keresztény sereg a Muraközbe szoríttatott, ott közel hat hétig lekötve tartatott s a védelmére szolgáló, valamint esetleges támadó hadműködésének kiindulási pontját képezhető Zrínyivár bevétetett, leromboltatott. Evvel Kanizsa sorsát a nagyvezír — ez oldalról — eléggé biztosítottnak tarthatta. További megfontolásai lehettek: 1. Szükséges-e még más intézkedés Kanizsának, mint az egész délnyugoti hadszínhely legfontosabb pontjának, bjztosítására? 2. Támaszkodva a biztosított Kanizsára, s számításba véve a Muraközben táborozó keresztény sereget, mi volna a legközelebbi czélszerű vállalat?

Az első kérdésre megadta a választ a július 12-iki török hadi tanács, azt javasolván, hogy mindenekelőtt a Kanizsa közelében levő *Kis-Komárom* foglaltassék el;[1]) ezt a még szintén a Kanizsa biztosítására szolgáló kisebb palánkok, *Zala-Egerszeg*, *Egervár* és *Kemendvár* elfoglalása követék.

A második kérdés felől a nagyvezírnek sok kétsége nem lehetett. A muraközi keresztény sereg ugyan semminemű támadó szándékot eddig el nem árúlt, de midőn a Murán való átkelés megkísértetett, szívós ellenállást gyakorolt. Ereje most, a tatárok által mindenesetre megfigyelt segélyhadakkal növekedvén, nyilvánvaló volt, hogy a nagyvezír *mindaddig, míg a keresztény sereggel nem végez, semmi nevezetesebb vállalatba nem foghat.*

A nagyvezír azonban s méginkább a környezetében levő pasák, nem igen bíznak a sikerben, s bár a Rába felé az előnyomulás folytattatik, a török táborban levő császári követtel, Reninger

[1]) Rasid naplója. Thury, az 1663—64. évi hadjárat. Hadtört. Közl. 1890. 516. lap.

Simonnal, az alkudozások újból fölvétetnek. A nagyvezír tehát próbálgatja, nem lehetne-e a háború czélját a döntő csata koczkázata nélkül is elérni, de e mellett a Rába völgyének, mint hadműveletekre s harczra czélszerűbb terepszakasznak elérésére törekszik, hogy az esetre, ha a dolog mégis harczra kerűlne, a sereg a küzdelmet kedvezőbb viszonyok közt vehesse föl.

E habozás magyarázza meg az időveszteget ést, mi Kis-Komárom bevétele s a többi kis palánkok elfoglalása által keletkezik. Ha a nagyvezír a sikerben jobban bízik, tán máskép járt volna el s nem vesztegette volna el a drága időt, mi reá azon nagy hátrányt eredményezte, hogy a keresztény seregrészek ez idő alatt egyesülhettek.

Igaz ugyan, hogy ez idő alatt a török sereg is, az ázsiai és egyptomi hadak megérkezése által megerősödött, de a számarány — legalább ami a *harczképes* állományt illeti — tán még mindig a kereszténykre nézve volt előnyösebb.

Így jut a török sereg *július 27-én* a Rába mellé *Körmendhez*, hol végre a harcz elfogadása, vagy el nem fogadása fölött dönteni kellett.

A nagyvezír — mint látni fogjuk — a harcz elfogadása mellett döntött.

A Zala-Egerszeg és Körmend felé végrehajtott mozdulat tehát nem volt *kezdete* a Győr elleni menetnek, *még kevésbbé a Bécs elleni támadó hadjáratnak*, hanem alkalomkeresés arra, hogy a török sereg a kereszténykkel minél kedvezőbb viszonyok közt megütközzék.

A keresztény seregnél a július 12-iki hadi tanács elfogadta Montecuccoli eszméit s a fővezér a hadi tanács jóváhagyása mellett következőleg rendelkezett: [1])

«Hogy az ellenség (korábban leírt módon föltételezett) terveit meghiúsíthassuk, elhatároztatott, hogy a sereg a légrádi táborból csak 14-én indúljon el; egy dragonyos, egy vértes és egy gyalog ezred pedig még tovább is a Mura vonalán állva maradjon.[2])

[1]) Montecuccoli i. h.

[2]) E rendelkezés legfőkép a 4-ik föltevés alapján történt, mert Montecuccoli, ki a háború legfőbb czélját a manövrirozásban találta, a nagyve-

A menet a Rába felé irányíttatott, hogy az egyesülés a szövetséges hadakkal és a várt tűzérséggel mielőbb végbe menjen. Ezek után szembe szállhatunk az ellenséggel, a nélkül hogy a hadművészet szabályai ellen vétenénk.

Ha az ellenség Győr vagy valamely más fontos hely ostromába fogna, azon előnyünk lenne, hogy őt e vállalat közben lepjük meg, s egész erőnkkel támadjuk meg serege egy részét.» [1])

Ezeken kívül Coligny és a külön úton menetelő franczia lovasság útasíttatott, hogy az egyesülést mielőbb végrehajtsák, Pio ezredes rendeltetése pedig — már második módosítás — olykép változtattatott meg, hogy az lovasságával, mely mintegy 1500 főt tett, mégis csak Győrnek meneteljen.[2])

Montecuccoli rendelkezéseinek azon része, mely szerint a Rába felé menetel azon czélból, hogy a várt segélyhadakkal az egyesülés mielőbb végrehajtassék, kétségkívül igen helyes; ha már a sereg hat hét óta csak azért nem tett semmit, mert a fővezér az erőt nagyobb vállalatra, a döntés előidézésére, elégtelennek tartotta, helyes dolog, ha mindenek előtt az egyesülés mielőbbi végrehajtására törekszik.

A második rész ellenben, mely szerint — a július 10-iki határozat értelmében — a sereg további eljárása az ellenség magatartásától tétetik függővé s «a hadművészet szabályai szerint való szembeszállás» alatt tehát azt kellett értenünk, hogy a sereg csak akkor verekszik, ha a török által megtámadtatik, e második rész már teljesen a methodismus apostolára vall; mintegy fél kimon-

zírnél is ugyanazon elveket kereste, s minden ellenséges vállalat közt leginkább attól tartott, hogy a nagyvezír csak cselből ment Kanizsára, hogy azután gyorsan visszatérve, a Murán át hátába kerüljön.

A Fletting ezredes parancsai alá helyezett utóvéd azon utasítást kapta, hogy ha az ellenség a Mura mellett nem támad, a főseregeet 10—12 nap mulva kövesse. Die Feldzüge Montecuccolis etc. i. h. 241. lap.

[1]) Ez ugyan elméleti tételnek helyes, de maga a föltevés — mint már említettük — gyarlóság; mert oly gyámoltalannak még sem szabad az ellenséget tartani, hogy az egy vele egyenlő, de sőt erősebb ellenséges sereg szeme láttára Győr ostromába fogjon.

[2]) Pio ezen harmadik parancsot azonban nem kapta meg s július 15-én a főseregehez bevonúlt. Die Feldzüge Montecuccolis etc. i. h. 131. l.

dani — mert nem is akarja megcselekedni — a hadművészet ama másik, még sokkal fontosabb tételét, hogy: *ha magunkat az ellenséggel való szembeszállásra elég erősnek érezzük* — s Montecuccoli az egyesülés után magát a *szembeszállásra* elég erősnek tartja — *akkor nem mi teszszük eljárásunkat az ellenségétől függővé, hanem az ellenséget fölkeressük s őt döntő harczra kényszerítve, akaratunkat reá erőszakoljuk.*

Ámde ez Zrínyi elve volt, s a tudós hadvezér előtt ily eljárás az ő hadművészeti elveivel ellentétes, káros tudatlanság vala.

A vállalkozó szellem e tökéletes hiányát az osztrák hadi történetírás is érzi, de igyekszik Montecuccolit mentegetni s az oszmanok megerősödését, *Zrínyivár elestét*, és azon körülményt hozza föl, hogy a szövetséges vezérek ellenkezéseivel szemben akaratát a hadi tanácsban nem érvényesíthette, arra pedig, hogy saját felelősségére cselekedjék, hiányzott belőle Savoyai Jenő jelleme, merészsége. [1])

E mentegetés alig ha alkalmas arra, hogy Montecuccoli dicsőségét növelje.

Végre kifogás alá esik még azon rendelkezés, hogy Pio lovassága Győrbe menjen, a három ezredből álló utóvéd pedig 10—12 napig a Mura mellett maradjon. Ez által az erők tetemes része *föltételezett*, tehát a valóságban nem létező veszélyek elhárítására a fővezérlet kezeből kivétetett.

Ez alkalomból föl kell említenünk, hogy Zrínyi Miklós, midőn a Badeni őrgróffal a további hadműveletek felől értekezett, szintén körülbelül 3—4 ezredet kívánt mellékczélokra, de nem ily puszta védekezésre, hanem támadó feladatokra.

Zrínyi, amennyire a német forrás [2]) által nagyon is lazán

[1]) Die Feldzüge Montecuccolis etc. i. h. 136. lap. Megemlítésre méltó dolog, hogy Waldeck gróf altábornagy a július 17-én hozzá intézett kérdésre kezdetben szintén azt ajánlja, hogy az ellenséges sereget fölkeresni s megtámadni volna a legjobb, de ha már: «die Anstalt nicht so gemacht wird, *dass man durch unsere Aktiones des Feindes seine dirigiren kann*, so muss man sich billich in die Zeit doch also schicken, dass man den *Hauptzweck*, der Defension der kayserl. Lande und der Christenheit erweise». Theatrum Europäum, IX. 1188. lap.

[2]) Theatrum Europäum, IX. 1182. lap.

adott értekezésből kivehető, azon esetre, ha a török Zrínyivár alól elmozdúl, ajánlotta, hogy e 3—4 ezred adassék parancsnoksága alá s ő ez erővel és saját csapataival a Dráván átkelve, a nagyvezír oldalába és hátába fog működni, míg ugyanekkor testvére, Péter, Eszéket s a török hídfőt foglalja el.

Ha Zrínyi ajánlata elfogadtatik, a nagyvezír nem kapja meg az ázsiai és egyptomi segélyhadakat, s a keresztény főserég annál könnyebben és biztosabban támadhatja meg a nagyvezírt, mert ennek hátában a vállalkozó szellemű, a török által mindenkinél jobban rettegett Zrínyi Miklós működik.

Jól tudva, hogy Montecuccoli ez ajánlatot már csak azért sem fogadja el, mert általa Zrínyi új cselekvési teret, babérok szerzésére új alkalmat lelne, azért akart Bécsben a királyhoz fordúlni.

Tudjuk, hogy Zrínyi útja eredménytelen volt; Montecuccoli bécsi párthívei ellenében nem boldogulhatott.

A császári hadsereg végre *július 14-én* elindúlt a Mura melletti táborból, s Csáktornyán át menetelve, 15-én Neuhofra ért.

A híd csak e napon készülvén el, az átkelés *július 16-án* és *17-én* hajtatott végre, s az egyesülés a *Badeni* őrgróf birodalmi hadtestével végbe ment; ép úgy a sereghez csatlakozott (még 15-én Mura-Szerdahelynél, l. a 2-ik jegyzetet a 605-ik lapon) *Pio* ezredes lovassága is.

A birodalmi hadtest *Alsó-Lendvára, Nádasdy* pedig a magyar lovassággal *Lentire* tolatott előre; Nádasdy parancsot kapott, hogy a Kerka patak vonalát megfigyelje és Egerszeg valamint Kanizsa felé portyáztasson.

Ugyancsak *július 17-én* értesült Montecuccoli *Kis-Komárom* elestéről.

E körülmény, bár magában véve jelentéktelen, igen fontossá vált Montecuccoli szemeiben az által, hogy a nagyvezír Kis-Komárom alól serege zömével Kanizsára tért vissza. Ismét eszébe jutott, hogy hátha a török mégis átkel a Murán és hátába kerül?

Csak az, ki Montecuccoli hadművészeti elveit nem ismeri, csak az csodálkozhatik ez izgatottságon, mely a fővezérnél e jelentéktelen hír hallatára mutatkozott. Ugyan mit tett volna az, ha a nagyvezír csakugyan a Murán átkel? Semmit. Ez átkelés által,

mit azonban még föltenni is bajos, a török sereg jutott volna ama kellemetlen és *hátrányos hadászati helyzetbe*, melyből a keresztény sereg a Mura balpartjára való átkelés által csak az imént szabadúlt ki. Ha — mondjuk — e képtelenség megtörténik, úgy Montecuccoli, ki Grácz és Ausztria felé biztos összeköttetésekkel bírt, egyszerűen arczot válthat a Mura felé s most ő lesz az, ki a törököt a Muraközből ki nem ereszti, vagy a Murán való második átkelése közben egyesült seregével megtámadja.[1])

Montecuccoli azonban, úgy látszik, a helyzetet máskép ítélte meg, s a hadsereg minden tábornokához *írásban kérdést intézett*, hogy mi volna most a teendő?

A tábornokok közt, kik e fölhívásra mindannyian írásban nyilatkozni, illetőleg véleményt adni valának kötelesek, voltak néhányan,[2]) kik a török sereg fölkeresését és megtámadását vélték legczélszerűbbnek; a nagy többség azonban oda nyilatkozott, hogy *míg a sereg 8—10 napra élelemmel el nem láttatik*[3]) *s míg a francziák a sereghez nem csatlakoznak, döntő csatát koczkáztatni nem szabad!*

Úgy látszik Montecuccoli szelleme hatotta át a szövetséges hadak tábornokait.

Montecuccoli ismét fölhatalmazást nyert a húzás-halasztásra.

A sereg még *július 18-án* is a Muránál maradt.

[1]) Az osztrák hadi történetírás osztozik Montecuccoli félelmében, legfőkép azért, mert a *vonat* és a *málha* még a Muraközben volt, s azt véli, hogy a török visszafordulása nagy veszélyt okozhatott volna. E nézetet semmikép nem oszthatjuk; az *idő*, míg a török Kis-Komáromtól ismét a Murához ér, míg az átkelést kierőszakolja, míg a császári utóhad ellenállása leküzdetik, több mint kétszer elég lett volna arra, hogy a málha biztosságba helyeztessék.

[2]) Köztük volt, mint már említettük, *Waldeck* gróf altábornagy.

[3]) A sereg ellátása itt, mint általában az egész hadjárat alatt — kivéve azon időt, midőn az ellátásról Zrínyi gondoskodott — a legrosszabb volt; ennek következménye vala a rendkívüli fegyelmetlenség, a fosztogatás és garázdálkodás, mi viszont a föld népét arra indította, hogy a falukból eltávozott, s az élelemszerző katonákat, ahol reájuk bukkant, agyonverte. Természetes, hogy a tömeges szökések is napirenden voltak, s ezek, valamint a rossz élelmezésből eredő betegségek, a sereg létszámát napról-napra apasztották.

Július 19-én a sereg végre megmozdúlt és azon szándékkal, hogy a török sereget a Rábánál megelőzi, *Zala-Egerszegnek* tartván, az első napon *Lentire* menetelt. Midőn azonban Montecuccolinak tudomására jutott, hogy a törökök Zala-Egerszegnél már nagy erővel állanak, s másnapra a török sereg zöme is oda érkezik, ismét kételye támadt, vajjon a menetet folytassa-e? mert ha folytatja, az összeütközés, talán a döntő csata bizonyos.

Milyen jó volt most, hogy a Radkersburgnál már megérkezett francziák, élelmezési nehézségek miatt, vonakodtak a sereg után Zala-Egerszegre menni! Milyen jó volt, hogy a tábornokok többsége a francziák nélkül verekedni nem akart!

Montecuccoli nem is habozott s indokolva eljárását a föntebbi körülményekkel, elrendelte a *visszavonúlást Alsó-Lendvára*, mely *július 20-án* végrehajtatott.

Hogy az összeütközés a törökkel kikerűltessék, Montecuccoli most a Dobronokon és Mura-Szombaton át Szt.-Gotthárdra vezető útvonalat választotta, Nádasdynak azonban megparancsolta, hogy még 20-án Csákányra meneteljen és a Körmendnél álló Batthiányival egyesűlvén, a török előhadaknak a Rábán való átkelését megakadályozni igyekezzék.

Július 22-én ért a sereg *Mura-Szombatra*,[1]) hol Montecuccoli, a francziák csatlakozását megvárandó, egy napi pihenőt szándékozott tartani.

Ámde újabb hírek újabb elhatározást tettek szükségessé.

A hírek — valószínűleg Nádasdy jelentései — ugyanis azt mondták, hogy a török mintegy 15,000 főnyi lovassággal *Körmend* elé ért, s hogy Nádasdy és Batthiány magyar lovassága csak nehezen tarthatja magát; a török fősereg ugyan még Kanizsánál áll, de előhadát,[2]) a Rábához követni készülődik.

[1]) A német forrásokban az ő sajátos elferdítési módjukkal *Maria-Schombor*.

Mura-Szombat Kottoritól 65 kilométerre van, s így rendes meneteléssel 2 nap alatt elérhető; a császári seregnek pedig erre 7 napra volt szüksége. Montecuccoli a menet lassúságát az útak rosszaságával, a szorosokkal, az élelmezés nehézségeivel stb. indokolja. Montecuccoli i. h.

[1]) A török előhad *Gurdsi Mohammed*, *Iszmail* és *Kaplan* pasák hadosztályaiból állott. Rasid naplója, i. h. 517. lap.

E hírek ismét rendkívül fölizgatják a fővezérletet, s föltűnő hogy Montecuccoli, ki tovább egy hónapnál időzött a Muraközben, s még a török seregnek Zrínyivár alól történt elvonulása után is 10 napot töltött el czél nélküli mozdulatokkal, most egyszerre a legnagyobb aggodalomba esik a Rába-vonal miatt, melyet pedig a töröknél — ki Kis-Komárom bevételével foglalkozott — sokkal előbb elérhetett volna.

«Ha a török bennünket a Rába-vonalon megelőz — mondja emlékirataiban — és a folyón átkel, minden előnyünk, melylyel fölötte bírunk, füstként elenyészik. Összeköttetésünk meg van szakítva, az ország szíve félelembe ejtve, a hadsereg megdöbbentve és a feloszlás veszélyében.»

Tovább pedig *Szt.-Gotthárdra*, mint a hadműveletek új kiinduló pontjára nézve, a következőket: «Szt.-Gotthárd oly pont, honnét födözzük Styriát és Ausztriát, megnyugtatjuk Körmöndöt és Sárvárt, a Rába előttünk van, az ellenség mozdulatait megfigyelhetjük s a mieinket azok szerint igazíthatjuk.» [1])

Hogy a keresztény sereg a török fölött *eddig* hadászatilag előnyben volt, azt tagadjuk. A török sereg cselekvési szabadságát kezdettől fogva megtartotta, s ő volt az, ki Montecuccoli seregét arra kényszerítette, hogy mozdulataihoz alkalmazkodjék.

Hogy a keresztény sereg a Rábánál kedvezőbb helyzetben van, az kétségtelen. De hát minek ment Montecuccoli a Muraközbe, mely állás saját nyilatkozata szerint rossz és veszélyes volt s hátrányai a sereg nagyobbodásával arányosan növekedtek? [2]) Hisz ha seregét a Rábánál gyülekezteti — eltekintve attól, hogy az egyesülés gyorsabban ment volna végbe — sokkal inkább hat a török fővezérletre, és sok a valószínűség abban, hogy a nagyvezír ez esetben Zrínyivár ostromával fölhagy. Vagy ha már a Muraközbe menni elodázhatlanúl szükségesnek tartotta azért, hogy a segélyhadak gyülekezésére időt nyerjen, miért nem ment ki onnét július 5-én, a mikor a német segélyhadak Radkersburgnál megérkezvén, a Muraközben való időzés szüksége megszünt? Miért nem hagyta ekkor a Mura védelmét Zrínyi Miklósra, ki erre kész-

[1]) Montecuccoli i. h.

[2]) Lásd első közleményünket; 319. lap.

ségesen vállalkozott[1]) és sietett a Rába-vonalra? Vagy július 8-án, midőn Zrínyivár lerombolásával legfőbb vágya teljesült és arról is tudomást nyert, hogy a *tatárok a Rába felé mentek?* Vagy július 12-én midőn a török Zrínyivár alól elvonúlt? S midőn július 14-én elindúlt, miért nem ment mindjárt a *biztos* és nem veszélyeztetett muraszombati vonalon Szt.-Gotthárdra s miért töltötte el a közel nyolcz napi időt haszon nélküli ide-oda meneteléssel?

Mindezt azért, mert methodikus, számító, manövrirozó hadvezér volt, ki a hadjáratot cselfogásokkal, ide-oda meneteléssel óhajtotta folytatni, mert — a mint ez a folytonos tanácskozásokból nyilvánvaló — a teendőkre nézve mindig habozott, önálló elhatározásra jutni nem bírt, a döntő csatától pedig irtózott. Szóval, mert — mint az osztrák történetíró mondja — nem bírt Savoyai Jenő szellemével és merészségével.

Nem is hadászati okok voltak azok, melyek most egyszerre gyors tevékenységre ösztönzik, hanem más. Ez a más pedig az, hogy: *mit mond majd a császár, mit mond az udvar,* ha azt hallja, hogy a török a Rába-vonalon áll s ezt a 60,000 főnyi sereg megakadályozni nem tudja?!

Összeköttetései megszakítva nincsenek, ha a török a Rábához jut, mert hisz eddig Radkersburgon át volt Gráczczal összekötve s szükségleteit onnét a Mura folyón, a kényelmes vízi úton, könnyen födözte.[2]) Az kétségtelen, hogy Feldbachon és Fürstenfelden át rövidebb és így előnyösebb összeköttetést nyerhet vala; de ez összeköttetésre Montecuccoli eddig semmi súlyt nem fektetett s több mint egy hó óta nyitva volt az út, melyen át a török *Gráczot és egész Styriát földúlhatta,* s ez által a gyűlölet lánczával Zrínyivárnál lekötött hadvezért *seregével egyetemben a legnagyobb veszélybe sodorhatta.*

[1]) Theatrum Europäum; IX., 1182. lap.

[2]) Az osztrák történetírás a Mura melletti hosszas tartózkodást még avval is akarja indokolni, hogy a Murán az utánpótlás rendezve volt, Feldbachon vagy Fürstenfelden át azonban ez *több napot* vett volna igénybe. Nézetünk szerint ez okoskodás értéktelen, mert a gondoskodásra a fővezérnek nem több nap, hanem *több hét* állott rendelkezésére. Ezt az érvet megczáfolja különben maga Montecuccoli, ki 22-én *egyszerre*, minden különös előkészület nélkül, Szent-Gotthárdra megy.

A *hadsereg*, az igaz, már is zugolódott a tétlenség és a czéltalan manöverek miatt. De hiszen a tábornokok mind egyetértettek vele!

A legfőbb azonban az «*ország szíve*», t. i. Bécs, mely félelembe eshetnék.

Ezt az eshetőséget az udvar kegyét minden egyéb fölé helyező udvaroncz tábornagynak minden áron meg kell gátolni s ez megmagyarázza a nevezetes elhatározást, mely nem kisebb dolog, mint hogy: *Montecuccoli személyesen, az összes lovasságot és könnyű tüzérséget magához véve, a Rába-vonalhoz előre siet.*

Más körülmények közt, más előzmények után, ez elhatározással szemben teljes elismerésünket nyilvánítanók; de tudva azt, hogy az elhatározást nem a hadvezéri bölcs előrelátás, hanem a kegyvesztéstőli félelem sugallta, a különben jeles művelet iránti bámulatunk erősen csökken.

A fővezérnek *Szt.-Gotthárd hadászati értékére* vonatkozó nezetei is csak részben állanak meg. Hogy onnét Styriát és Ausztriát födözi, az helyes; Styria közvetlen födöztetik, Ausztria közvetve, a mennyiben a nagyvezír, a keresztény sereget Szt.-Gotthárdnál tudva, sem Kőszeg, sem Sopron felé nem működhetik. Hogy a Rába a sereg előtt van — ha t. i. az Szt.-Gotthárdnál átkel — az szintén előnyös, mert a töröknek, hogy a keresztény sereghez férkőzzék, előbb — még pedig a keresztény fegyverek hatáskörletében — a Rábán át kell kelni. Hogy azonban mifélekép *nyugtatja meg* Montecuccoli Körmendet és Sárvárt, azt nem tudjuk, s egyátalában nem értjük miféle fontos hadászati dolog az, ha Körmend és Sárvár meg vannak *nyugtatva?* Körmendnek és Sárvárnak csak mint földrajzi pontnak volt hadászati értéke, a mennyiben előbbi a kőszegi, az utóbbi a soproni és győri hadműveleti vonalnak a Rábától kiinduló pontját képezhette; egyébként azonban mindkettő silány palánk vala, maroknyi őrséggel, mely magát — ha megtámadtatik — alig néhány óráig tarthatja. Miután pedig a kőszegi és soproni hadműveleti vonalra való hatás lehetősége már az első pontban ki van mondva, e második — úgy látszik — nem egyéb üres frázisnál, hogy az érvelés annál szebben és tudományosabban hangozzék.

Igen fontos még az érvelés utolsó pontja, mely ismét arról

tesz tanúságot, hogy Montecuccoli nem a támadás szándekával akar a Rábához menni, nem az a terve, hogy a törököt döntő küzdelemre kényszerítse, hanem csak: *megfigyelni* akarja az ellenség mozdulatait, hogy azután azokhoz *alkalmazkodjék*. Szándéka tehát ismét a legtisztább védekezés, a *manövrirozás*, a *huzavona*.

Montecuccoli tehát a Rába mellékéről vett hírek után s miután az egyesülés *Coligny* franczia hadával, júl. 22-én *Mura-Szombatnál* végbement, a hadsereg egész lovasságával *július 23-án* megindúl Mura-Szombatról Szt.-Gotthárd felé, hova két menettel, tehát már *július 24 én* megérkezett. Az egész lovas hadtest számerejét az osztrák források mintegy 9—10,000 lovasra teszik;[1]) miután pedig a Nádasdy és Batthiány alatt álló magyar lovasság ereje mintegy 4—5000 fő volt, a Rába-vonalon mintegy *14,000 lovas* és *néhány ezer* (Nádasdy hadtestéhez tartozó) *magyar hajdú*[2]) volt összpontosítva.

Hogy Mura-Szombatról mely úton ment Montecuccoli és lovassága és később az egész sereg Szt.-Gotthárdra, az hitelesen meg nem állapítható. Most három útvonal áll rendelkezésre, melyek — bár különféle eltérésekkel — akkor is meg voltak: az első Hidegkúton és Rába-Újfalun, a második a Kamenek- és az Ezüsthegyen, a harmadik Senyeházán, Hódoson és Dolinán át. Ez útvonalak közűl az első és a harmadik jobb s ezeknek az általános terepviszonyok szerint akkor is jobbaknak kellett lenniök; de mindkettő (az egyik nyugot a másik kelet felé) nagy kerülőt tesz s így vagy 10 kilométerrel hosszabb; a második, a középső, a legegyenesebb s így legrövidebb vonal, de két hegyen — melyek mindegyike közel 180 métert emelkedik — vezet át, s a három út közt akkor is a legrosszabb lehetett; ez útvonal hossza mintegy 42 kilométer.

Miután a források az út emelkedéseit és rossz voltát kivétel nélkűl hangoztatják, sok a valószínűség, hogy Montecuccoli ez

[1]) Feldzüge Montecuccolis etc. i. h. II. 250. lap.

[2]) A hajdúk száma a forrásokban adva nincs s csak az osztrák fentebb idézett mű mondja, hogy azok száma «*néhány ezer*» volt. A hajdúk ugyanis ekkor, s még a következő században is, a horvátokkal együtt a *könnyű gyalogsághoz* számíttattak s bár a háborúban fontos feladatokat teljesítettek, létszámukat pontosan följegyezni érdemesnek nem tartották.

útat, aminőségre legrosszabbat, de legrövidebbet használta, már csak azért is, mivel a gyalogságot és tűzérséget e «hegyekkel, erdőkkel és szorosokkal teljes vidéken biztosságban tudta».[1])

Ezt alapul véve, a lovasság menet-teljesítése az úttal arányos.

Július 25-én a lovas hadtest elővéde, mely *Gucsenics* horvát ezredéből és a dragonyosokból állott, egyesült Nádasdy lovasságával *Körmendnél* s e nap volt egyszersmind az első összeütközés napja. A török lovasság megkísérlette az átkelést, de Nádasdy, támogatva a lovas hadtest elővéde által, e kísérletet meghiúsította.

A főseregről e napon a *Sparr* tábornagy által vezetett császári gyalogság és tűzérség megérkezett Szt.-Gotthárdra; a 40 kilométernyi út meghaladására a fősereg ez első lépcsőjének teljes *négy napra* volt szüksége, mit Sparr azzal indokol, hogy a tűzérség és a vonat az emelkedések és a sáros útak miatt tért nyerni nem bírt.[2])

Július 26-án a nagyvezír egész seregével Körmendhez ért s táborát a palánkkal szemben ütvén föl, újabb kísérletet tétetett az átkelésre. E kísérlet ugyan-e napon már a második volt, mert az elsőt — valószínűleg a nagyvezír útját előkészítendő — a tatárok tették; ez elsőt Nádasdy, segítve hajdúi és a horvátok által, meghiúsította ugyan, de a horvátok azután egy janicsár-osztálylyal jutottak harczba, mely vereségükkel végződött. A horvátok — török forrás szerint — e harczban 120 fő veszteséget szenvedtek.[3])

A nagyvezír által elrendelt második kísérletet — melyről azonban a török forrás hallgat, s csak Montecuccoli emlékirataiban van fölemlítve — maga Montecuccoli utasította vissza, ki a lovas hadtest zömével ép ekkor érkezett Körmendhez.

Leghevesebb volt azonban a harcz *július 27-én*, a mikor is a nagyvezír nagyszabású támadást intézett a Rába-vonal ellen, az átkelést kierőszakolandó.

[1]) Montecuccoli i. h.

[2]) Az osztrák forrás még hozzá teszi, hogy a gyalogság *térdig érő sárban* gázolt; ez nyilván túlzás, mert ha az útak valóban ilyenek lettek volna, Sparr egyetlen ágyúját és egyetlen kocsiját sem lett volna képes Szt.-Gotthárdra hozni; már pedig ezek a gyalogsággal együtt megérkeztek. L. Die Feldzüge Montecuccolis etc. i. h. II. 254. lap.

[3]) Rasid naplója; Thury, i. h. 517. lap.

A török csapatok a magyar hajdúkat visszaszorítva már áthatoltak a hídon,[1]) midőn előbb a német, majd a franczia lovasság részéről hathatós támogatást nyerve, az ellenséget ismét visszaűzték.

A heves harcz, melynek részleteit a német források igen körülményesen elbeszélik, egész délután 4 óráig tartott; a törökök az átkelés sem a hídon, sem a gázlóknál nem sikerült.

Montecuccoli e sikernek igen megörült, s Bécsbe győzelmi jelentést küldött, megígérvén a császárnak, hogy mihelyt a gyalog csapatok megérkeznek, a «*körmendi győzelmes ütközetert*» Te Deumot fog énekeltetni és dísztűzet fog adatni.[2])

A *gyalog csapatok* már *július 26-án* mindannyian megérkeztek Szt.-Gotthárdra, ott — fáradalmaikat kipihenendő — táborba szállottak s egyszersmind élelmező készleteiket a fürstenfeldi raktárból kiegészítették.

Montecuccoli július 27-én elrendeli, hogy a sereg őt *Körmendre kövesse;* Sparr tábornagy azonban azt jelentvén, hogy a málha nagyobb része még a Rábán túl van s hogy a seregnek 1—2 napi pihenőre okvetlen szüksége van, a fővezér megnyugszik abban, hogy a sereg egyelőre még *Szt.-Gotthárdnál maradjon.*

Július 28-ikán a nagyvezír serege a Rábán fölfelé húzódva *Csákány* elé ért, míg lovassága Szt.-Gotthárd felé kalandozott.

Montecuccoli a török sereg mozdulatát követve szintén Csákányhoz vonúlt, míg Nádasdy és Batthiány a magyar lovassággal Körmendnél hagyattak.

A törökök átkelő kísérlete itt megújúlt, de ismét sikertelen maradt. A harcz különben itt nem öltött oly mérveket, mint Körmendnél.

Július 29-én a török sereg még tovább vonúlt a Rábán föl-

[1]) Az osztrák forrás (Die Feldzüge Montecuccolis etc. II. 251. lap) azt mondja, hogy Batthiány a körmendi hídat lehordatta; miután azonban a német források határozottan Rába-hídról beszélnek, ez máskép nem képzelhető, mint hogy a teljesen el nem rombolt hídat a törökök hevenyében helyreállították.

[2]) Montecuccoli az egész hadjárat alatt folyton élelem- és *lőszerhiányról* panaszkodik; csodálatos, hogy díszlövésekre mégis jutott elég puskapor

felé, s az est beálltával olykép szállott táborba, hogy balszárnya Szt.-Gotthárddal szemben állott.

Miután Montecuccoli e mozdulatot is követte, július 29-én este az egész szövetséges sereg ismét egyesülve s az ellenséggel szemben, csupán a Rába folyó által elválasztva, táborozott.

A szt.-gotthárdi Rába-híd le volt rombolva, a vonat és málha biztosságba helyezve. A magyar lovasság Körmendről Csákányra húzódott.

Egyesült sereggel, élelmezési nehézségektől fölmentve, hadi szerekkel ellátva, az ellenséges hadseregtől csupán a 12 lépés szélességű Rába által elválasztva, most már csak *el volt határozva Montecuccoli a döntő mérkőzésre?* Nem!

Egy kósza hír, mely azon képtelen dolgot állítja, hogy a nagyvezír Radkersburg felé Styriába akar betörni, ismét lázas izgatottságot kelt a főhadiszálláson, s Montecuccoli szemeit a tőle alig pár lépésre álló s harczra kész ellenséges seregről a távoli Mura vidékére fordítja; a fővezér, a helyett, hogy a döntő csata előkészületeivel foglalkozna s azon gondolkoznék, hogy és mikép lehetne a sikert biztosítani, a győzelmet kivívni, — e helyett mondjuk, intézkedik *Radkersburg biztosítására* s tábornokaival tanácskozik, hogy mikép kellene a *nagyvezír mozdulatát az egész sereggel követni.*

Ha már megfoghatatlan, mikép tudott a fővezér és tábornoki kara e képtelen hírrel egy pillanatig is komolyan foglalkozni, még megfoghatatlanabb az, hogy még *ez esetben* sincs a fővezér szándékában az ellenséget megtámadni, hanem ismét csak követni, kisérni akarja!

Ha a nagyvezír Szt.-Gotthárdról — a hol állott — Radkersburgra akar vala jutni, vagy ugyanazon nyomorúlt hegyi úton mehet oda, melyen a szövetséges sereg jött, vagy a tovább nyugotra vezető két úton; de minden út a hegységen vezet keresztül, *nehéz szoroson*, melyen áthatolni még akkor is nagy vállalat, ha ellenség közelben nincs. Hogy gondolhatott volna a nagyvezír e szoroson való átkelésre akkor, midőn háta mögött, nem is puska, hanem kardtávolságra egy nagy ellenséges sereg áll? Ha megteszi ez őrültséggel határos műveletet, úgy minden más ellenséggel szemben seregét a *teljes megsemmisítés* veszélyének teszi ki. Kivéve Montecuccolit, a ki mint a föntebbiekből látjuk, még ez esetben sem az

ellenséges sereg megsemmisítését forgatja elméjében, hanem ismét csak megfigyelni, követni, kísérni akarja. Valóban úgy, mintha csak megóvni, biztosítani akarná a török sereget, hogy valamikép baja ne essék.

Egyetlen egy ember van a tábornagy környezetében, *Waldeck* gróf altábornagy, ugyanaz, ki mély belátásáról s kitünő vezéri képességeiről már előbb is tanúságot tett, a ki a fővezér tervét elveti s mivel Badeni Lipót őrgróf megbetegedése folytán a birodalmi sereg ideiglenes parancsnoka, a hadi tanácsban kijelenti *«ám kísérje a fővezér, ha neki tetszik, seregével a törököt ismét a Murához, de ő a reábízott birodalmi sereggel követni nem fogja!»*

«Bizonyság e nyilatkozat arra, — így sóhajt föl az osztrák történetíró — hogy mily nehéz egy vegyes elemekből álló hadsereget vezetni!»[1])

A nagyvezír megkímélte Montecuccolit a szégyentől, hogy serege az ellenség szeme láttára szétoszoljon, s nem ment Radkersburg felé, a mi különben soha esze ágában sem volt.

A török sereg állva maradt s *július 30-ika* kölcsönösen folytatott tűzérségi harczczal telt el.

Montecuccoli mindinkább belátja, hogy a mérkőzés elől nem igen térhet ki; de támadni nem fog s ha már nem is kísérgetheti tovább a török sereget, a harczot csakis az esetben fogadja el, ha a török által megtámadtatik.

Mivel tehát ezek szerint a csata mégis bekövetkezhetik, a fővezér július 30-án *harczintézkedést* ad ki, mely oly jellemző a császári hadsereg XVII. századbeli hadművészetének megvilágítására, hogy azt szószerinti szövegben ide iktatni szükségesnek tartjuk:[2])

1. A hadsereg a csatához a mellékletben kiadott rajz szerint alakúl.[3])

[1]) Feldzüge Montecuccolis etc. i. h. II. 258. lap.

[2]) Montecuccoli i. h. Az osztrák mű csak egy a császári hadseregre szorosabban tartozó kivonatot közöl; mi az egész intézkedést adjuk.

[3]) A rajz szerint a középet a birodalmi sereg foglalja el; a jobb szárnyat — első harczvonal gyalogság, a második ennek térközein álló lovasság, a harmadikban a lovasság zöme — a császári hadsereg, a balszárnyat végre a francziák képezik; ez utóbbiakhoz van Hohenlohe német szövetséges hadteste is beosztva. Feldzüge Montecuccolis etc. i. h. 259. lap és Montecuccoli i. h.

2. A pikások négy sorral alakúlnak, előttök két sor muskétással; a többi része hat sorral alakított zászlóaljakat képez az arczvonal egész hosszában.

3. A lovas századok mellé 24—30 muskétásból álló szakaszok osztandók be, kik, ha a lövés megtétele után erélyesen megtámadtatnak, a legközelebbi gyalog zászlóaljakra vonúlnak vissza.

4. A muskétások ne egyszerre lőjenek, hanem egy vagy két sorral, hogy a tűz folytonos legyen s hogy mire az utolsó sor lő, az elsők puskái már ismét megtöltve legyenek.

5. Ugyan e szabályt kövesse a tűzérség is.

6. A térközök az arczvonalban és a harczvonalak közt szorgosan betartandók, részint az előnyomulás elősegítésére, részint zavarok e kerűlése végett.

7. A nehéz lovasság ne hagyja el a gyalogságot az ellenség üldözése czéljából, s ne csábítassa magát rohamra annak első megfutamodásával; az egész csatavonalnak együttesen kell az ellenséget visszanyomni, s ha az futásnak ered, a könnyű lovasság a térközökön át törjön elő s az ellenséget rohanja meg; ha erős ellenállásra talál, ugyanazon hézagokon át visszavonúl.

8. Míg a török sereg le nincs küzdve s míg a csatatérnek urai nem vagyunk, senki — becsület és életvesztés terhe alatt — zsákmányolni ne merészeljen.

9. A barbárok kiáltásai és ordításai által magát senki megfélemlíteni ne engedje, s ne ijedjen meg azok nagy számától, mert e tömeg nem egyéb mint értek nélkűli, rosszúl fegyverzett csőcselék.

10. A tartalék lovas századok gyorsan és zavar nélkűl támogassák azokat, melyek segítségre szorúlnak.

11. Mindenki zászlója alatt harczoljon és a málha és vonat közé becsület- és életvesztés terhe alatt ne keveredjék.

12. A főtisztek bátorítsák katonáikat s határozott beszéd által buzdítsák őket.

13. Az előnyomulás alatt helyét és beosztását mindenki szigorúan tartsa meg, míg csak az összeütközés be nem következik; vagyis a csapatok a meghatározott csatarendben mozogjanak, egyik a másik után, fejlődve vagy oszlopokban, a mint a terep szélessége megengedi.

14. Ha az útak kényelmesek, a vonat a sereg mellett menetel, ha pedig ez nem lehetséges, az oszlop végén.

Ez Montecuccoli harczintézkedése. Bővebb méltatásába ez intézkedésnek nem bocsátkozunk, mert ez hadművészeti értekezést vonna maga után, a mi pedig e munka keretén kívül esik; néhány, a dologhoz tartozó megjegyzést azonban mégis kell tennünk:

Az egész intezkedés azt a benyomást teszi, mintha nem annyira a várt és közvetlen *bekövetkezendő* harczra vonatkozó harczászati rendelkezés lenne, hanem inkább általános szabályzat, mely (a bármely harczban követendő) magatartásra vonatkozólag szabályokat ad, megszabja a harcz módját, s a csapatoknak, valamint az egyeseknek viselkedésére nézve utasításokat ir elő. A szabályzat első része általános előnyomulást tart szem előtt, a mi pedig ez esetben a fővezérnek nem is czélja, mert hisz a támadást a Rába mögötti állásában szándékozik bevárni. Hogy a rendelkezés nem épen a küszöbön álló csatára vonatkozik, mutatja különösen az utolsó pont, mely *útakon* való előnyomulásról beszél, a mi pedig itt szóba nem kerülhet. Végre figyelemre méltó dolog, hogy a vonat és málha nincs hátrább vonva, hanem a sereg körletében maradt, sőt annak a sereg *mellett* való továbbítása terveztetik.

Mindezekből az tűnik ki, hogy Montecuccoli számol ugyan a *harcz eshetőségével*, de abban *nem hisz*, sőt reméli, hogy a török még tovább vonúl s így tervét, hogy a török sereget csak *kísérje*, megvalósíthatja.

Daczára tehát annak, hogy az ellenséges seregek egymással szemben állanak, Montecuccoli a támadásra még csak nem is gondol s *még július 30-án is inkább abban bizakodik, hogy a döntő harcz koczkázata elől kitérhet.*

Július 31-én a török sereg ismet megmozdúlt, de csak egy fél mértföldre nyomúlt a Rábán fölfelé előre, s ott ismét megállapodva, a Rába jobb partját kísérő magaslatokon táborba szállott. Jobb szárnya *Szt.-Gotthárdra*, balszárnya *Alsó-Zaning* helységre támaszkodott.

A szövetséges seregek e mozdulatot követve, átkeltek a *Lafnitz* folyón, s jobb szárnyukkal *Weixelbaum* helységnél, a balparti magaslatok lábánál, a Körmend—Fehring útvonal mentén, állottak föl.

A helyzet e mozdulat által csak a törökök előnyére változott, mert a Rába, mely Szt.-Gotthárdnál a vele majd egyenlő nagyságú Lafnitz vízével egyesül, Szt.-Gotthárd alatt 20—25 lépés szélességű, míg szélessége Szt.-Gotthárd fölött alig több 12—15 lépésnél, s e mellett számos helyen átgázolható.

Ha tehát a nagyvezír szándéka támadás vala, úgy mozdulata czélszerű volt, mert ez által a Rában való átkelés megkönnyíttetett. Hogy pedig a nagyvezírnek valóban támadó szándeka volt, azt igazolja Rasid naplója,[1]) mely szerint Köprülizáde Ahmed nagyvezír már július 27-én, midőn az alkudozás a császári követtel ismét sikertelen maradt, elhatározta, hogy: «a Rába vizén minden esetre át kell menni és az ellenség táborát meg kell támadni».

A Rában fölfelé való húzódás egyetlen czélja tehát az volt, hogy a sereg számára kedvező átkelő hely kerestessék.

Föntebb láttuk, hogy Montecuccoli és környezete e mozdulatokat máskép magyarázta, s még utolsó perczben is reménykedett, hogy a nagyvezír őt meg nem támadja, hanem Styriába menetel. Csodálatos, hogy e föltevést még az újabbkori osztrák történetírás is elfogadja, bár másrészt beismeri, hogy ez a török részéről képtelen vállalkozás lett volna.[2])

Midőn a nagyvezír július 31-én Szt. Gotthárd fölött megállapodott, nemcsak a legkedvezőbb átkelő helyet érte el, de elérte a végső pontot is, a meddig a Rában fölfelé előrehatolhat. Még tovább nyugotra a Rába megszűnik elválasztó akadály lenni s a török sereg azon veszélybe jut, hogy a szövetségesek által mozdulat közben megtámadtatik.

De nemcsak a törökre nézve érkezett el a döntés időpontja, elérkezett ez időpont a szövetséges seregre is.

A szövetséges sereg belállapota fölötte aggodalomkeltő volt. A német és franczia segélyhadak megelégelték a huzavonát, mely csapataikat elcsigázta, a nélkül, hogy e mozdulatok hasznát, előnyét átlátták volna; kivált a német tábornokok óhajtották a döntést, hogy e tűrhetetlen állapot véget érjen. A hiányos és rossz élel-

[1]) Rasid naplója, i. h. 518—519. lap.

[2]) Die Feldzüge Montecuccolis etc. i. h. II. 261. lap.

mezés a betegek számát mód nélkül fölszaporította, a napirenden levő szökések apasztották a sereg letszámát.

A szövetséges sereg azon veszélyben volt, hogy ha még néhány napig tétlenül vesztegel, vagy ismét kitérő menetre kényszeríttetik, *teljesen szétbomlik*, vagy legalább is *hadműködésre képtelenné válik.*

A fővezér elhatározását tehát ismét nem a hadvezéri bölcsesség vezérli, mely fölismeri, hogy a döntő küzdelemre a kedvező időpont elérkezett, mert hiszen Montecuccoli még mindig készen állott arra, hogy tovább manövrirozzon, hanem *kényszerítette egyrészt az ellenség*, mely most már döntést készített elő s így *akaratát a császári fővezérre reá erőszakolta*, másrészt pedig kényszerítette a lesújtó tudat, hogy a harcz elől seregének állapotánál fogva ki nem térhet, mert ez a *sereg fölbomlását s egész vállalatának siralmas meghiúsulását idézi elő.*

Zrínyi Miklós hadtudományi elveit tárgyalva, egy helyen azt mondottuk,[1]) hogy Montecuccoli életének ez egyetlen győzelmes csatáját akarata ellenére fogadta el: az előadottakkal ez állításunkat — úgy véljük — bőségesen beigazoltuk.

III.

A SZENT-GOTTHÁRDI CSATA.

A csatatér.[2]) A szt.-gotthárdi csata színhelye a Rába völgye, Szt.-Gotthárdtól, illetőleg a Lafnitz folyótól nyugot felé egész Weixelbaum és Alsó-Zaning (vagy Zeming) falukig.

E tér a völgy hosszában 6000 lépés kiterjedésű. A völgyet kísérő magaslatok közül az északi, a balparti, a jelentékenyebb s ennek oldalai meredebbek, míg a jobbparti oldalok menedékeseb-

[1]) Zrínyi Miklós a költő és hadvezér hadtudományi munkái, 46. lap. Hadtörténelmi Közl. 1889. II. 5. lap.

[2]) A csatolt vázlat (8-ik melléklet) a tér- és felállítási viszonyokat általánosságban, de híven tűnteti föl; a Theatrum Europäumból vett csatakép (9. melléklet) ellenben az egész csatatérnek *megfordított* (tükör) képét adja; ez az oka, hogy e rajzon a Rába is nem a térkép keleti, hanem *nyugoti* oldala felé folyik.

bek s általában járhatóbbak. A völgyoldalak a balparton egészen, a jobbparton részben erdővel voltak borítva.

A völgy szélessége átlag 3000 lépés. Úgy a Rába, mint a mindkét oldalt beömlő patakok (ez utóbbiak azonban csak alsó folyásukban) és a Lafnitz folyó is, vizenyős, cserjékkel borított partokkal bírtak; a Rába szélessége — mint már említettük — itt csak 12—15 lépés, de partjai helyenkint meredekek. A meredek partrészek azonban könnyen leáshatók voltak. A víz mélysége száraz időjárásnál csak két láb volt, de a csata időpontjában esőzések folytán 3—4 láb lehetett.[1])

Különös fontosságot nyert a csatában a Rába azon *nagy kanyarulata*, mely délfelé (a törökök oldala felé) félkör alakban hajlik. E félkör domború hajlata előtt fekszik *Eckersdorf*, tovább keletre, ép úgy mint Eckersdorf a völgybe huzódva, *Windischdorf* helység, a félkör keleti végénél pedig, hol a Rába az északi irányból ismét kelet felé kanyarodik *Magersdorf* (vagy Mogelsdorf) helység. A harcztér nyugoti részén egymással átellenben feküsznek *Weixelbaum* a Rába bal-, és *Alsó-Zaning* (Zeming) falvak. E falvak mindegyike mintegy 30—40 házból állott. A völgyoldalokban itt-ott egyes majorok voltak láthatók. Kelet felé a harcztért a jobb parton Szt.-Gotthárd kolostor és falu, a balparton a Lafnitz folyó zárta el, mely csak a körmendi úton volt áthidalva. Szt.-Gotthárd falunak a balparton levő része nyilt volt s ezt a francziák szállták meg; a jobb parti részt, melynek központját a kastélyszerű zárda képezte, palánk vette körül. Hogy a törökök e palánkot megszállták-e vagy sem, nem bizonyos.

A völgy talpa különben sík, s a mozgást csak annyiban korlátozta, hogy a törökök mozgásterét az eckersdorfi patak, a szövetségesekét a Weixelbaumtól keletre beömlő patak kétfelé válasz-

[1]) Az osztrák forrás, valószínűleg tekintettel arra, hogy Montecuccolinak a csata után bekövetkezett tétlenségét könnyebben mentegethesse, azt állítja, hogy a víz mélysége *egy öl* volt. Ez nyilvánvaló képtelenség, mert bizonyos, hogy a török *gyalogság* a vízen több helyen tömegesen átgázolt, bizonyos, hogy ott hol a török lovasság átkelt, a víz kengyelig ért (Rasid naplója i. h.), — akkor pedig a víz átlagos mélysége egy öl nem lehetett. Lehet hogy voltak ily mély örvények is, de volt számos gázló, hol minden csapat nagyobb nehézség nélkül átkelt; egy 10—15 lépés szélességű folyónál, melynek partjai csak *helyenkint* meredekek, az egy öl mélység általában túlzás.

totta, továbbá, hogy a szövetségesek mozgásszabadsága, a csak egy (rossz) híddal ellátott Lafnitz folyó által, gátolva volt.

A visszavonulás vonala mindkét félnél kedvezőtlen irányú volt és pedig a szövetségeseknél a balszárny mögött, a Lafnitz völgyében Fürstenfeld felé, a törököknél a jobb szárny meghosszabbításában Zala-Egerszeg felé.

Számerő; felállítás. A szövetséges hadak számerejére nézve két elütő adatunk van. A régebbi osztrák forrás [1]) azt mondja, hogy a szövetséges sereg, daczára a beérkezett segélyhadaknak, nem volt több mint a Muránál s a betegségek, szökések stb. folytán 30,000 főre olvadt le. A legujabb osztrák kiadvány [2]) azonban a szövetséges hadak számerejét Szt.-Gotthardnál 60,000 főre teszi.

Hogy az előbbi a fölötte csekély létszámot csakis azért veszi, hogy Montecuccoli és a szövetséges sereg győzelmét minél inkább magasztalhassa, több mint bizonyos. Hiszen a Muránál maga a császári sereg egyedül — Hohenlohe német és Zrínyi horvát csapatai nélkül — 30,000 fővel bírt s később annyival szaporodott, a mennyi a Mura-vonalnál visszamaradt. Ehhez hozzászámítandó még a birodalmi hadsereg és a franczia haderő, melyek száma együtt — bár pontosan meg nem állapítható — *jóval nagyobb* volt, mint a császári seregé. [3])

Ha tehát még oly jelentékeny százalékot számítunk is a létszám-apadásra, mégis bizonyos, hogy Montecuccoli Szt.-Gotthardnál legalább 60,000 fővel rendelkezett s így az osztrák újabb adat igazabb.

A török hadsereg látszámát ugyanazon osztrák mű 130,000 főre s még ennél többre teszi; megjegyzi azonban, hogy a szövetséges fővezérlet maga is csak 60,000-re tette a török hadsereg harczoló állományát. Ez adat való is; a török forrásokból a hadsereg létszámát meg nem tudhatjuk; [4]) mindazon által a Zrínyivár előtti

[1]) Die Feldzüge Montecuccolis etc. i. h. III. 3. lap.

[2]) Kriegs-Chronik Oesterreich-Ungarns, III. 50. lap.

[3]) Ugyanazon osztrák forrás azt mondja, hogy a szövetséges hadseregnek a császári sereg csak egy *harmadát* tette. U. o. 4. lap.

[4]) Hammer csak általánosságokban szól a létszámról, Rasid naplója egészen hallgat.

létszám es az erősbítések egybevetéséből bizonyos, hogy a sereg 130,000 fő vagy még több ugyan nem volt, de a 100,000 főt megközelítette; mivel pedig a török seregekben az időben a nem-harczolók száma mindig 40—50% szokott lenni, a török hadsereg számereje 60,000 fővel helyesen vétetik föl.

Az ellenfelek számerejében tehát jelentékeny különbség nem volt.

A szövetséges hadak mindazonáltal előnyben voltak nagy számú s igen jó nehéz lovasságukkal, míg a törökök lovassága általában könnyű volt s helyét úgy a császári, mint a franczia lovassággal szemben alig állhatta meg. A gyalogság úgy a császáriaknál, mint a franczíáknál kitünő volt, a német birodalmi hadaknál azonban fölötte gyönge. A török gyalogság javát — mint mindíg — a janicsárok képezték.

Nevezetes dolog, hogy a harczoló felek számereje, mi pedig minden csatánál, de kiváltkép az e korbeli csatáknál oly fontos, meg nem állapítható; a török forrásokból azért nem, mert igen szűk-szavúak, a németekből azért nem, mert igen bőbeszédűek és sok haszontalan részlet mellett a fontosabbakról megfeledkeznek.

A Theatrum Europäum fölsorolja ugyan a csapattesteket, de nem közli azok létszámát s így a számerő tisztázásához csak részben járúl.

A szövetséges hadak eredeti felállítása, a mint az úgy a vázlatból, mint a rajzból kivehető, a magaslat lábánál volt. A felállításban, illetőleg csatarendben, a július 30-iki sorrend továbbra is megtartatott s így a *jobb szárnyat* a császári, a *középet* a német birodalmi, a *bal szárnyat* a franczia hadak képezték; a Hohenlohe alatt álló *külön* német hadtest[1]) a német birodalmi és a franczia sereg közt állott és a balszárnyhoz számíttatott.

[1]) Ez maradványa volt ama német hadtestnek, mely Zrínyi Miklós téli hadjáratában is részt vett; létszáma ugyan a kanizsai és muramelléki hadjárat után erősen megapadt, de később némi pótlásokat kapott; a csatában tagozását gyöngesége daczára megtartotta s 45 gyalog és 12 lovas századdal szerepel. A német forrásokban Hohenlohe hadteste «*Alliirte Reichs-Armee*»-nak neveztetik, míg a Badeni őrgróf serege «*Kreis-Reichs-Armee*» néven fordul elő.

Részletesen a csapatok a jobbszárnytól a bal felé következőképen állottak:

Császári hadsereg; parancsnoka *Montecuccoli Raimund* gróf, tábornagy, fővezér.

Kucsenits horvát ezrede, 10 század (5);[1])
Görtzky dragonyosezrede, 10 század (6);
Jaques drag. ezrede, 10 század (7);
Pio gyalog ezrede, 10 század, 2 zászlóaljban (8);
Montecuccoli lovas ezrede, 10 század (9);
La Frete két lovas százada (10);
Spick gyal. ezred, 10 század (11);
Sporck lov. ezrede, 10 század (12);
Nassau gyal. ezred, 10 század (13);
Kielmannseck gyal. ezrede, 10 század (14);
Lothringen lov. ezred, 10 század (15);
Montecuccoli testőr lov. százada (16);
Rappach lov. ezred, 10 század (17);
Tasso gyal. ezred, 10 szd két zászlóaljban (18);
Schneidau lov. ezred, 10 század (19);
Sparr gyal. ezred, 10 század (20);
La Corona 4 gyal. század (21); és
Schmied lov. ezred, 10 század (22).

A *tűzérség* egyesítve a hadsereg közepe előtt (4); a lövegek száma ismeretlen.

Összesen 74 gyalog, 63 vértes és 20 dragonyos század.

Birodalmi hadsereg; parancsnoka *Badeni Lipót* őrgróf tábornagy, helyettesképen *Waldeck Frigyes* gróf altábornagy.

Fugger sváb gyal. ezrede, 6 század (28);
Buchern bajor gyal. ezrede, 6 század (29);
Pleitner frank gyal. ezrede, 6 század (30);
Enden alsó szász gyal. ezrede, 6 század (31);
Weirich westfáli gyal. ezrede, 5 század (32);
Birckenfeld württembergi gyal. ezrede, 6 század (33);

[2]) A zárjel közé vett számok a Theatrum Europäum csataképére vonatkoznak (9. melléklet), melyen az illető csapatok ezen számjegyekkel vannak megjelölve. A csapatok megnevezésénél — ha különösen szembetünő ferdítés nem történt — e forrás írásmódját követjük.

Nicola bajor lov. ezrede, 3 század (34);
Schack alsó szász lov. ezred, 3 század (35);
Post westfáli lov. ezred, 6 század (36); és
Zobel frank lov. ezred, 6 század (37).
Összesen 35 gyalog és 18 lovas század.
Hohenlohe hadteste.

Leyen jobbszárny hada, 10 mainzi és 1 báseli; 3 trieri, 3 münsteri gyalog század, a neuburgi ezred, 7 századdal és 1 pfalz-zweibrücki gyalog század (41); *Waldeck Josias* balszárny hada, a kölni gyalog ezred 6 századdal, 1 strassburgi század, 1 svéd, 1 pomerániai század, a braunschweig-lüneburgi ezred 6 és a hessen-darmstadti ezred 5 századdal (42);

Hardenberg 3 lov. század (43);
Rauch 3 lov. század (44);
Schweinitz 3 lov. század (45); és
Ursenberg 3 lov. század (46).
Összesen 45 gyalog és 12 lovas század.
Franczia hadsereg; parancsnoka *Coligny* gróf altábornagy.
Espagne és *Granzé* gyalogezredek, 20 század (48);
Laferté gyal. ezred, 20 század (49);
Tourraine gyal. ezred, 20 század (50);
Piemont gyal. ezred, 20 század (51);
Bauvaise lovas dandára, 12 lovas század (55, 56, 57);
Fourneaux lovas dandára, 12 lov. század (58, 59, 60); és
Cassion lovas dandára, 16 lovas század (61—64).[1])
Összesen 80 gyalog és 40 lovas század.

A szövetséges hadak összes ereje tehát (harczászati tagozat szerint) 234 gyalog és 133 lovas század; a seregek közül a császári és a franczia volt a legerősebb, Hohenlohe hadteste (létszámát tekintve) a leggyöngébb.

Tűzérséggel a szövetséges hadakat is a császárnak kellett volna ellátni; az előkészületek azonban oly hiányosan tétettek meg, hogy e hadakhoz fölszerelt ütegek beoszthatók nem voltak. Így tehát *tűzérséggel csupán a császári sereg volt ellátva.*[2])

[1]) A csataképen (9. melléklet) a 64-nél magasabb számmal jelzett csapatok a már fölsoroltaknak a harczközben elfoglalt helyeit jelzik.

[2]) Die Feldzüge Montecuccolis etc. i. h. III. 4. lap.

A szövetséges hadsereg felállítása első sorban és kizárólag a *védő harczot* tartotta szem előtt; ehhez képest a Rába vonala, mint *védő vonal*, a szövetséges hadak közt a fővezérlet által olykép osztatott föl, hogy minden sereg *a Rába-vonal azon részét tartozik megoltalmazni, mely fölállítása előtt fekszik.*

Így jutott az igen nagy fontosságú *Rába-kanyarulat* megvédelmezése a harczban legkevésbbé jártas és edzett birodalmi seregnek osztályrészül; e beosztás a németek részéről a csata után számos panasz tárgyává tétetett, mivel a németek nagy veszteségeiket e beosztásnak tulajdonították s úgy vélték, hogy Montecuccoli ezt, a császári csapatokat kimélendő, szándékosan cselekedte.[1])

A felállításra vonatkozólag még különösen fölemlítendő, hogy a sereg *vonata* és *málhája* nem vitetett hátra Fürstenfeld felé, hanem közvetlen a csatavonal mögött állott.

A törökök a csata előtt a jobb parti emelkedéseken, az erdős részek közelében, táboroztak s formaszerű csatarend mellőzésével négy főcsoportban indultak a harczba; e csoportok közül három az első harczvonalat, egy annak tartalékát képezte; az erő nagyobb része azonban harczba nem jutott.

A harcz előkészületei. A puszta védekezés eszméjéhez szorosan ragaszkodó szövetséges fővezérletnél a harcz előkészületei csupán abból állottak, hogy a Rába-vonal egesz hosszában figyelő őrsökkel láttatott el, melyek az átkelésre alkalmasnak vélt pontokon futólagos védőműveket emeltek. Hohenlohe azonkívül Magersdorf falut, a francziák Szt.-Gotthárd balparti részét megszállották s védelemre berendezték.

A Rába-kanyarulat előtt álló birodalmi hadsereg azonban csupán megfigyelő őrsöket állított, s a védőművek készítése e részen elmaradt.

Ez igen nagy fontosságot nyert később, mert a törökök az átkelést ép e kanyarulatnál kezdték meg s mivel hozzá még az őrködés sem volt elég gondos, a szövetséges sereg a törökök által a szó legszorosabb értelmében meglepetett.

A nagyvezír ugyanis július 31-én, miután az első átkelő

[1]) E panaszra később még visszatérünk.

kísérlet meghiusúlt, az átkelés kierőszakolására minden előkészületet megtett.

Nevezetesen a Rába-kanyarulat központja előtt három — együtt mintegy 12—15 ágyúból álló — üteget állított föl. A kanyarulat keleti és nyugoti ágánál a jobb parton nagy kiterjedésű sánczokat hányatott föl s azokat megszállatta. Az átkelésre alkalmas helyeket fölkerestette s oda, valamint a közbeeső cserjésekbe figvelő őrsöket állíttatott.

Az est beálltával pedig a legnagyobb csendben a janicsárok néhány osztagát és más csapatokat is *Mohammed* pasa parancsnoksága alatt a Rában átküldvén, általuk a *balparton* szintén sánczokat készíttetett, melyek oltalma alatt az átkelés végrehajtandó volt.

Minderről a szövetséges fővezérlet tudomással nem bírt s így történt, hogy midőn a törökök augusztus 1-én az átkelést tömegesen megkezdték, egyrészt a már kész és megszállt sánczokban oltalmat leltek, másrészt a szövetséges hadakat és azok fővezérletét meglepték.

Montecuccoli emlékirataiban [1]) élesen nyilatkozik e dolog felől:

«Ez némelyek [2]) hibája, kik — azt gondolván, hogy úgyis szándékunkban levén a harcz — védőművek készítését fölöslegesnek tartották. A jó ember nem értette meg szándékunkat; igaz, hogy harczolni akartunk, de előnyös viszonyok közt, akkor a mikor mi azt jónak látjuk, de nem sorsunkat a véletlenre bízva; hogy az óvatosságot nem akartuk szem elől téveszteni, hogy jó rendben, nem pedig rendetlenségben és az ellenség által meglepetve akartuk a harczot kezdeni.

Pedig meglepettünk s e meglepetés zavarba ejtette embereinket s egy 7 óráig tartó, kegyetlen, véres és egyes mozzanataiban gyakran válságos harczot eredményezett.»

[1]) Montecuccoli i. h.

[2]) E «némelyek» alatt Waldeck gróf altábornagy értendő, a birodalmi sereg helyettes parancsnoka, ki már gyakran nyilvánított józan gondolkozása, nagy önállósága s általában tehetségessége folytán a fővezérrel többször ellenkezésbe jutott s Montecuccoli által gyűlölt személyiség volt.

E nyilatkozatból kitűnik, hogy Montecuccoli Waldeck grófot egyenesen avval gyanusítja, mintha az a *fővezérletet a csatára kényszeríteni akarta volna.*

Hogy valóban volt-e ez Waldeck gróf szándéka, az ki nem deríthető; bár a huzavona fölött a július 29-iki hadi tanácsban kikelt, ily szándékot akkor nem nyilvánított s ez a csata után a münsteri érsekhez és a császárhoz intézett leveleiből sem tűnik ki.[1])

Elvben ily szándék helytelen lett volna, mert az alparancsnoknak a fővezért *soha és semmi körülmények közt* kényszerhelyzetbe hozni nem szabad. A jelen esetben azonban, midőn Montecuccoli hosszas huzavonáival minden jobb gondolkozású katonát elkeserített és arra, a mikor Montecuccoli «a harczot fölvenni jónak látja» minden valószínűség szerint örök időkig várhatott volna, Waldeck egy ily elhatározását — helyeselni ugyan nem — de megérteni tudnók.

Ezek szerint Waldeck grófot jogosan terheli a vád, hogy az őrködést elmulasztotta, de nem jogosan a másik, hogy védő műveket nem készíttetett el; sőt az őrködés dolgában is a vád őt csak ép úgy terheli mint a fővezért.

Montecuccoli azt mondja, hogy harczolni akart; ha ezt akarta, az ellenséget valahol *át kellett bocsátani*, mert különben harcz nem jöhet létre; Waldeck gróf, ha a sánczok készítésére *parancsot kapott volna*, úgy azt bizonyára el nem mulasztja.[2]) De ő csak azt tudta, hogy *a fővezér a harczot el akarja fogadni*, s így nem zárhatta el védőművekkel a kanyarulatot, mert ez ismét csak *a török átkelésének ideiglenes megakadályozását* eredményezte volna, de nem azt, a mit a fővezér állítólag akart, t. i. döntő harczot. Wal-

[1]) Mindkét levél a Theatrum Europäum IX. kötetében 1218. és 1219. lap.

[2]) A többször érintett osztrák mű azt állítja, hogy Montecuccoli a kanyarulat torkolatának sánczozatokkal való elzárását *elrendelte*. Ez intézkedésnek azonban sem Montecuccoli emlékirataiban, sem a német forrásokban semmi nyoma; már pedig a dolog elég fontos volt arra, hogy megemlítessék; különösen pedig Waldeck grófról a kitünő katonáról bajos föltenni, hogy egy határozott parancsot ne teljesített volna, s Montecuccoli is alig éri be vala a gúnyos megjegyzéssel, ha egy valósággal adott parancs megszegéséről volna szó.

deck tehát a fővezér nyilvánított eszméjének felelt meg s ha sánczot von, akkor cselekszik vala a fővezérlet szándékainak ellenére.

A dolog titka azonban az, hogy Montecuccoli mást beszélt, mint gondolt. Harczot akart ugyan, de nem döntő jellegűt, mely a hadjárat sorsát befejezi, hanem csak olyan olcsóbb diadalt, mint Körmendnél. Te-Deumot enekelni, díszlövést adni és győzelmi jelentést Bécsbe küldeni ezért is lehetett volna s kevesebb fáradságba, kevesebb koczkázatba kerül vala. Ha pedig ez többször sikerűl, a török elmegy s Montecuccoli tovább manövrirozhat.

Ezt a szándékot nem értette meg Waldeck s ezért ítéli el oly erősen a fővezér.

Nem érdektelen végre a nyilatkozat, mint bizonyítvány arra nezve, hogy *a csata létrejöttét csakis e meglepésnek köszöni;* e nélkűl Montecuccoli nem verekszik s elmulik hadvezéri pályája a nélkűl, hogy valaha csatát vezetett volna.

Az őrködés dolgában Waldeck kétségtelenűl vétett; de vétett maga Montecuccoli is. A hadsereg felállítási és harczkörletében egyetlen pont sem volt oly alkalmas az átkelésre, mint azon a török felé hajló kanyarulat. Montecuccolinak föl kellett ismerni, hogy ez az átkelés legvalószínűbb helye, annál is inkább, mert már 31-én e helyen a török tényleg átkelt; neki tehát a Rába-vonal e reszere nem ép annyi, de *tízszer annyi* gondot kellett volna fordítani, mint a többi pontokra s annak őrzésére nemcsak a birodalmi sereg vezérét *külön fölhívni*, de öt *külön utasítással* kellett volna ellátni.

Ha tehát a török a szövetséges hadakat meglepte, ezért a *felelősséget* nem háríthatja egyszerűen az alvezérre, hanem abban neki ugyanoly része van.

A CSATA LEFOLYÁSA.

A bevezető harcz. A nagyvezír a folyón való átkelést július 31-ike éjjelén a megelőzőkben előadott módon előkészítvén, a szövetségesek fölött már is előnyt nyert, melyet nem késett kiaknázni.

Augusztus 1-én kora reggel megkezdődött a tűzérségi harcz,

még pedig nagyobb erővel Magersdorf ellen, nyilván azon czélból, hogy a szövetségesek figyelme ide irányíttatván, a fő-átkelő ponttól elvonassék.

Ugyanekkor egy erős lovassági osztály (néhány ezer lovas) a Rában *fölfelé* húzódott.

Mindkét rendszabály elérte czélját. A birodalmi sereg vezérlete, valamint Hohenlohe is, figyelmüket Magersdorf felé fordították, Montecuccoli pedig, ki azt vélte, hogy a Rában fölfelé huzódó ellenséges lovasság jobb oldalának megtámadását szándékolja, *Sporck* altábornagyot 1000 császári lovassal, a dragonyosok és a horvátok egy részével szintén a Rában fölfelé vonúltatta.

Ez idő alatt a török csapatok a kanyarulat déli pontjánál s más helyeken is összegyűlekeztek, hogy az átkelés mindjárt nagyobb erővel legyen megkezdhető.

Reggel 6 órakor kezdődött meg az átkelés, de egyelőre csak kisebb csoportokban, melyek egy a folyón átvetett keskeny pallót használtak. [1])

E mozdulatokat leginkább Hohenlohe altábornagy figyelte meg, ki beteges lévén, sátra előtt, mely egy major mellett az emelkedésen állott, tábori ágyon ült s nem is késett a birodalmi sereg parancsnokát — kinek körletében a mozdulatok végbementek — tett észleleteiről értesíteni.

Míg azonban a jelentések ide-oda küldöztettek, míg a seregrészek fegyverbe szólíttattak és harczra rendeztettek, órák múltak el.

A figyelő őrsök az első támogatást csak reggel 8 óra tájban nyerték, de ez is elégtelen volt s a szövetségesek őrsvonala mindenütt hátrálni kényszerült.

Sporck altábornagy a Rában fölfelé vonuló lovasság csekélyebb erejét s rendetlen menetét észrevevén, a Rában átkelt, a török lovasságot megtámadta s szétverte. Ezután a táborba visszatért.

Első mozzanat. *Reggel 9 óra* volt, midőn a törökök az átkelést tömegesen megkezdték.

[1]) Ezek — úgy látszik — csak Mohammed pasa erősbítésére küldettek, mert a tulajdonképeni átkelés (lásd: első mozzanat) csak 9 órakor vette kezdetét.

Iszmail boszniai pasa volt az első, ki nagyobb erővel átkelt, még pedig *3000 szpahival*, kiknek mindegyike *egy-egy janicsárt vett föl a lovára;* az átkelés a Rába-kanyarulat legdélibb pontjánál, az ütegektől jobbra (keletre) ment végbe;[1]) a víz valamivel a kengyelen felül ért.[2]) Ez átkelés alatt a kanyarulatnál levő ütegek hevesen tüzeltek.

Egyidejűleg az egész török hadsereg megmozdúlt és a magaslat lábainál csoportokat alkotva, csatarendbe állott.

Mihelyt a szpahik partot értek, a janicsárokat leszállították és a birodalmi sereg őrs-csoportjait megrohanván, azokat táborhelyeik felé űzték. A janicsárok egyik része *Magersdorf* falut foglalta el és rögtön annak megerősitéséhez látott, a másik részben a kanyarulatban már megkezdett sánczok folytatásába fogott, részben pedig Mohammed csapataival egyetemben a szpahikat követve, támadólag előnyomúlt.

A szövetséges hadak s kiváltképen a birodalmi hadsereg e támadásra nem volt elkészűlve. Ha már meglepő volt maga az átkelés, még meglepőbb volt a gyorsan bekövetkező támadás.

A törökök támadó lökemét Waldeck gróf a *Fugger* gyalogs. tábornok parancsnoksága alatt előreküldött sváb és bajor gyalogezredekkel kívánta fölfogni; mögötte következtek a frank és szász gyalog ezredek mint második harczvonal s végre a württembergi gyalog ezred. A lovasságot, mint általános tartalékot, maga Waldeck gróf szándékozott elővezetni.

A gyors támogatásra fölhívott fővezér a császári seregtől a *Schmidt* lovas, a *Nassau* és *Kielmanseck* gyalog ezredeket küldte a Rába kanyarulata felé.

Fugger támadása kezdetben sikeres volt; mihelyt a törökök a birodalmi ezredek előnyomulását észrevették, előbb megállapodtak, majd pedig megfordúltak és hátrálni kezdtek. Fugger tábornok ekkor a Pleitner ezredes által vezetett frank gyalog ezredet is első harczvonalba rendelte, és a futamodó törököket széles arczvonallal üldözni kezdé.

Ámde a törökök hátrálása csak csel volt, hogy a keresztények

[1]) Lásd a 9. mellékletet.

[2]) Rasid naplója i. h. 519. lap.

rendetlen üldözésre csábítassanak. Egy adott jelre az egész török harczvonal egyszerre visszafordúlt és iszonyú ordítozással, melynek zaja a lövegek gyors tüzelése által még növeltetett, a legnagyobb mértékben meglepett és képtelen zavarba ejtett német csapatokra rohant.

A birodalmi hadsereg első ezredei, miután úgy Fugger tábornok mint Pleitner ezredes lovaikról holtan lebuktak, rendetlen futásban menekűltek a harcz színhelyéről, magukkal ragadva a hátsó vonalakban álló birodalmi gyalogságot is.

Ugyanily szerencsétlen véget ért a birodalmi hadsereg jobb szárnyán előnyomuló császári csapatok támadása; a törökök hirtelen visszafordulása őket is teljes zavarba ejtette s előbb Schmied lovas ezrede, majd a Nassau és Kielmanseck gyalog ezredek is megfordúltak s a legnagyobb rendetlenségben hátrálva, a törökök által teljesen szétverettek. Nassau ezredes elesett, ezrede pedig majd teljesen megsemmisíttetett; Schmied ezredes megsebesült, vértes ezrede szétszóratott.

E válságos pillanatban vezette elő *Waldeck* gróf altábornagy a birodalmi hadsereg egész lovasságát.[1]) De ez is hiába való erőlködés volt. A vezér példáját a lovas századok egy része követte csak s így a támadás erőtlen levén, visszaveretett, a századok nagyobb része pedig már a zűrzavar és a saját gyalogság futásának megpillantásakor visszafordúlt és a csatatérről elmenekűlt.

Iszmail pasa rohama tehát fényes sikert aratott; a birodalmi hadsereg szét volt verve, a szövetséges hadak fölállítása a közepen át volt törve és a száguldó szpáhik egész a birodalmi hadak málhájáig hatoltak elő. Ha csak a kanyarulatban tényleg jelen levő török csapatok követik is a rohanó tömeget s magukat a szövetségesek belső szárnyaira vetik, a zavar fenn lett volna tartható addig, míg az átkelőfélben levő tömegek oda érnek s a harczot végérvényesen eldöntik.

De Iszmail pasa ereje a rohammal kimerült, annak folytatására csapatai nem voltak s így a harczban rövid szünet állott be, mi a szövetséges fővezérletnek ellenintézkedésekre időt engedett.

[1]) A 9-ik mellékletben a Rába-kanyarulatban e harcz van ábrázolva; a birodalmi lovas csapatok 81. számmal, Waldeck gróf 82. számmal van jelölve; jobbra a 84., 85. számok a császári csapatokat, elől a 79., 80. számok a birodalmi futó gyalogságot jelzik.

Második mozzanat. Hogy a szövetséges sereg fővezérlete a veszélyeztetett középnek oly könnyen segélyt nyújthatott, annak oka az volt, hogy a török hadak átkelő kísérleteket másutt nem tettek, s a harczra alkalmazott erőt csupán a Rába-kanyarulatnál átvitt csapatok képezték. A fővezér tehát a szárnyhadaktól erőt elvonhatott a nélkül, hogy ez által magát nagyobb veszélynek kitette volna.

Az első siker, melyet Iszmail pasa rohama aratott, úgy látszik egy pillanatra a nagyvezír figyelmét is teljesen lekötötte, miután a legközelebbi mozzanatban tőle eredő intézkedéseknek nyoma nincs.

Az átkelő ponton ugyan a török csapatok egymást követik, de ez átkelés inkább önkéntes; «a mint a moszlim harczosok az ellenség vereségét látták, harczvágytól égve csapatosan keltek át» — ugy mondja Rasid,[1]) s igen valószínű, hogy úgy is volt.

Ámde az átkelő tömegeket előbb rendezni kellett s mielőtt egy újabb roham létesülhetett volna, a szövetséges hadak segélyt nyertek.

Három gyalogezred a *La Corona*, *Sparr* és *Tasso* ezred és két lovas, a *Lothringen* és *Schneidau* ezredek rendeltettek a császári seregtől a Rába-kanyarulathoz, hogy a török további előnyomulása meggátoltassék.

Montecuccoli emlékiratai e segélyadást így adják elő:[2]) .... «azon a ponton voltunk, hogy minden elvész. Ekkor valaki kétségbeeséssel jött hozzám, rejtett karddal, s azt kiáltá, hogy a csapatok nem teljesítik kötelességüket, s visszavonhatatlanúl veszve van minden. Én azt válaszoltam neki, hogy legyen bátor, hisz még kardot sem vontunk, hogy ez eseményt előre láttuk, hogy minden jól megy s előre rendeltem három császári gyalog ezredet» stb.

Montecuccoli tulajdonságaihoz tartozott, hogy az általa gyűlölt személyeket gyűlöletes színben föltűntetni, ellenben saját személyét kérkedőleg előtérbe tolni szerette. Mert ez a «*valaki*» ismét Waldeck gróf altábornagy, ki neki valószínűleg azt jelentette, hogy a birodalmi sereg pillanatnyira harczképtelen s így a fővezéren áll,

[1]) Rasid naplója i. h. 519. lap.
[2]) Montecuccoli i. h.

hogy segélyt rendeljen. Hogy azonban Waldeck gróf *kétségbe esve* jött volna hozzá, s hogy *mindent elveszettnek tartott*, ép úgy hihetetlen, mint az, hogy Montecuccoli «*ez eseményt előre látta!*»

Kellett volna előre látnia azt, hogy a török e ponton fog átkelni, *kellett volna* előre látnia, hogy a birodalmi újoncz-sereg a törökök első heves rohamát ki nem állja, s *gondoskodnia kellett volna*, hogy annak támogatására kipróbált erők készen álljanak. De mivel mindez nem történt, s a császári ezredek a pillanatnyi veszélyhez képest, s a mint harczra elkészültek, vonattak e fontos pontra. Montecuccoli *cselekményével* bebizonyítja, hogy a mit mondott, az nem áll, s az egész nem egyéb hiú kérkedésnél, hogy saját hadvezéri fenséges nyugalmát, mely a veszélyekkel szemben közönyös, kellő világításban tűntesse föl.[1])

A harczra rendelt császári ezredek Iszmail pasa csapatait baloldalban, Hohenlohe altábornagy szintén előre vezetett csapatai jobboldalban megtámadván, a harcz megállapodott, mire a birodalmi sereg még harczban nem volt, vagy csak kevesebbet szenvedett csapatai is újból, még pedig a betegsége daczára lóra kapott *Badeni* őrgróf által, összegyűjtettek és támadólag előnyomúltak; Waldeck e támadásnál a lovasság egy részét, a bajor és frank lovasokat, ismét személyesen vezette rohamra.

E csapatoknak, nehéz küzdelem árán, melyben magát *Lothringeni Károly* herczeg, később Buda visszahódítója, magát lovas ezrede élén különösen kitűntette, végre sikerült a törököket a Rába-kanyarulatba visszanyomni.

Hohenlohe csapatai ez alkalommal visszafoglalták *Magersdorfot*, melyet a janicsárok makacsul védelmeztek, s inkább bennégtek a fölgyújtott házakban, semhogy azokat az ellenségnek átengedjék.

«Csodálatos makacsság, mely megérdemli, hogy róla meg-

[1]) Az osztrák hadi történetírás ki is aknázza Montecuccoli ez öndicsőítését, s áradozó szavakkal írja le e jelenetet. Csak az kár hogy a jelenet hőse és leírója *ugyanegy* s így hitelt nem érdemlő személyiség; ha *más* szemtanú írná, szavunk nem lehetne; de mivel maga írja le, s mivel a kérkedés rossz tulajdonságát róla már több alkalommal beigazoltuk, az egésznek semmiféle értéket nem tulajdonítunk.

emlékezzünk» — írja Montecuccoli;[1]) bizony csodálatos, annak, ki azt meg nem érti!

Ez eredmény azonban csak ideiglenes volt.

A török hadak a jobb partról most már nagyobb számban jöttek át; átkelt a janicsár aga, és Kaplan pasa is,[2]) és a visszavetett janicsárokat és szpahikat fölvéve, a támadást megújították.

A nagy erővel megindított lökem ismét megzavarta a szövetséges hadak egyensúlyát. Kitűnt, hogy a fővezér és Hohenlohe által hozott segély csak ép arra volt elégséges, hogy a törökök a Rába kanyarulatba visszanyomassanak; mihelyt azonban a törökök újabb csapatokat vetettek a harcz mérlegébe, a szövetséges sereg harczvonala ismét engedni, majd lassan de következetesen hátrálni kezdett.

Montecuccoli belátta, hogy ha a dolgot tovább folyni hagyja, az előbbi kedvezőtlen harczhelyzet, vagyis a harczvonal áttörése ismét bekövetkezik.

Harmadízben kell tehát a szárnyakról csapatokat a középre vonni; nagy szerencse, hogy a török fővezér intézkedéseivel még mindig késett, a szövetségesek szárnyait semmiképp nem nyugtalanította, s így a közép felé erősbítéseket küldeni lehetett.

A császári seregtől a *Spick* és *Fio* gyalog és a *Rappach* lovas ezredet rendelte Montecuccoli a középre. Ámde most már a császári sereg nyolcz gyalog ezredéből öt, kilencz lovas ezredéből négy, az egész erőnek tehát több mint fele a középen volt alkalmazva, s mégis biztosra volt vehető, hogy a török támadás megállítására ez erő elégtelen.

Montecuccoli ennélfogva *Coligny* franczia parancsnokhoz küldött, hogy tőle a kölcsönös megállapodásokhoz képest segélyt sürgessen.

Coligny készségesen megküldötte a kért segélyt, és pedig *La Feuillade* parancsnoksága alatt az *Espagne* és *Granzé* gyalog ezredeket és *Beauvaise* lovas dandárát; nemsokára követte e csapatokat még a *Tourraine* és a *Laferté* gyalog ezred is.[3])

[1]) Montecuccoli i. h.

[2]) Rasid naplója i. h. 519. lap.

[3]) Az osztrák források, csupán Montecuccoli emlékirataira támasz-

A Hohenlohe-hadtesttől szintén erősbítések küldettek.

Montecuccoli a megérkezett csapatokkal úgy látszik a harczot csak megállítani akarta, s ezért az ezredeket megfelelő felállításban — a francziákat Magersdorf helység mellett — egyelőre készenlétbe helyezte.

A franczia csapatok azonban, kivált Bauvaise lovas dandára, nem bírta az ellenséget ily közelről tétlenül nézni, s parancs nélkül rohamot intézett.[1]) Az elől levő török feloszlott csapatokat e roham ugyan visszavetette, de midőn a dandár a törökök tömegeibe ütközött, támadása megtörött s a dandár visszafordúlni volt kénytelen.

A roham annyit használt, hogy a francziák példájára a többi csapatok is előnyomúltak s a török hadak lassan visszanyomattak; a francziáknak a roham elég veszteségeket okozott; a sebesültek közt volt egy ezredes, továbbá Villeroi, Sery, Rochefort és Genusch urak.

A szövetséges hadak együttes erőlködései folytán a törökök a Rába-kanyarulatban azon vonalig nyomattak vissza, hol a janicsárok és Mohammed pasa sánczai voltak.

A mozdulat most mindkét részen megszűnt és a küzdelem álló tűzharczczá változott át.

A szünet egész déli 12 óráig tartott.

Harmadik mozzanat. A szünet alatt történt dolgok az egész csata legérdekesebb részét képezik.

kodva, azt állítják, hogy Coligny a segélyt megadni vonakodott s hogy összesen csak 1000 gyalogost és 600 lovast küldött. A német igen körűlményes források Coligny ez első vonakodásáról mit sem tudnak s ez nem is valószínű, sőt a segélyt *készségesen* kellett neki megadnia, különben nem küldte volna fokozatosan majd *egész* gyalogságát oda, mert nála csak a Piemont ezred maradt vissza.

Die Feldzüge Montecuccolis etc. czímű mű különben tévesen Colignynak a harmadik mozzanatba eső vonakodását helyezi ide, ott pedig elhagyja; az osztrák író általában a német forrás adatait összezavarja Montecuccoliéival, de nem egyezteti azokat, bár az egyeztetés — a németek nagy körűlményességénél fogva — nem nehéz.

[1]) Weil nun diese den Feind nicht lange so nahe vor der Nase sehen konnten, gingen sie ohne Ordre auf denselben los etc. Theatrum Europäum IX. 1202.

Montecuccoli a dolgot így adja elő:[1])

«Miután részint személyesen végrehajtott, részint mások által tétetett kémszemlékből a helyzetről és annak előnyeiről, valamint az ellenséges csapatok elosztásáról meggyőződtem, *a többi vezérekkel egyetértőleg támadásra határoztam el magamat,* annál is inkább, mert észrevettem, hogy némelyek távozni akarnak, hogy többen a csatateret már el is hagyták, míg mások málháikat csomagoltatták hasonló szándékkal; én ekkor kijelentém nekik, hogy nincs más út menekülésünkre mint a mit bátorságunk mutat s a mit karunk nyit; *hogy az ellenséget teljes erővel meg kell támadnunk, hogy őt a végső erőmegfeszítéssel is el kell üznünk, s ha czélunkat el nem is érjük, helyünket erősen meg kell állnunk,* s magunkat vagy borostyánnal vagy cyprussal kell megkoszorúznunk, vagy a diadalt vagy a sírt kell megtalálnunk, vagy győznünk kell, vagy meghalnunk!»

E jelenet még sokkal fenségesebb mint az, melyről a második mozzanatban megemlékeztünk; méltó a legnagyobb festő ecsetére; a vezértársak félelemtől eltorzított arczú, görnyedt alakjai közt, kik mögött a málhákat csomagoló szolgák sürgölődnek, kiemelkedik a fővezér magas alakja, ki tábornagyi pálczáját az ellenség felé emelve, átszelleműlt arczczal történeti nevezetességű szavakat mond, magas lélek sugallta fenséges szónoklatot tart.

Gyönyörű — de nem hű, nem igaz!

Mert e jelenet is csupán hősének képzeletében született meg, utólagosan, midőn emlékíratainak írása közben a görög és római nagy hősök emlékét fölidézte, midőn saját tetteinek, hadvezéri dicsőségének megörökítésére, saját énjének fölmagasztalására commentárjait megírta.[2])

[1]) Montecuccoli i. h.

[2]) Mondanunk sem kell, hogy az osztrák hadi történetírás, mely a csatát csupán Montecuccoli jelentései és emlékíratai alapján dolgozta föl, a szóban forgó jelenetet — bár annak leírása a szerző önmagasztalása folytán, méltán gyanút kelthetett — történetileg igaznak veszi, s *mivel igen szép*, a dolognak más források által való beigazolását nem keresi; ha pedig véletlenül reá talált — azokat agyonhallgatja. Hogyne, hisz ha e szépen rendezett színpadi jelenet kimaradna, a leírás leghatásosabb részei elvesznek vala s az érzelmekben erősen dolgozó író ezeket magába fojtani lett volna kénytelen. Die Feldzüge Montecuccolis etc. i. h. III. 8. 14.

Az egykorú történetírás e jelenetről nem tud semmit, sőt a dolgot egész máskép adja elő.

Nem hogy Montecuccoli élesztette volna vezértársainak bátorságát, buzdította volna őket kitartásra, s tüzelte volna őket az élet-halál harczra, de sőt ő volt az, *ki a harczot félbeszakítani akarta, sánczot vonni a török és a császári sereg közt s magát másnap e sáncz mögött védelmezni.*

«A tábornokok ekkor — mondják az egykorú német források[1]) — hadi tanácsba gyülekeztek össze, megfontolandó, mi a további teendő. *Montecuccoli gróf császári tábornagy úgy vélte, hogy az* ellenség ellenében magunkat egy erődített szakasz (sánczvonal) által kellene biztosítani, az éjjelen át ezen dolgozni s másnap e mögött állást venni; mert a gyalogság állapotánál fogva jogosan lehet attól tartani, hogy *ha a támadás nem sikerül, a baj sokkal nagyobb lesz.*»

Ime, mivé zsugorodik össze a fenséges jelenet, a szemtanúk előadása nyomán írt egykorú hadi jelentésben.

A hadi tanács további folyamán Hohenlohe lépett föl a fővezér e terve ellen, indokolva a támadást leginkább az által, hogy meggyőződése, miszerint ha a döntés *most* be nem következik, az éj folyamán s *a sötétség leple alatt a sereg fele megszökik.* Egyúttal ajánlja, hogy *a végrehajtandó főtámadásnál az első harczvonalba a franczia csapatok állíttassanak,* melyek eddig még aránylag legkevesebbet szenvedtek.

Ez ellen azonban Coligny szólalt föl, először mert a feladat nem őt, hanem a megegyezés szerint a birodalmi sereget illeti, másodszor pedig azért, mert serege, kivált pedig lovassága a franczia nemesség javából állván, a király lelkére kötötte, hogy e sereget koczkára ne tegye.

Végre abban történt megegyezés, hogy az első harczvonal a császári, a német és a franczia csapatokból közösen alakíttatik meg, s *a támadás nyomban végrehajtatik.*

19—21. lap. A Kriegschronik rövid, de tárgyilagosabb leírása e jelenetet *nem említi* föl s így jogosan véljük, hogy nem is hiszi.

[1]) Theatrum Europäum IX. 1203. lap és Ortelius redivivus II. 340—341. lap.

A támadás tehát nem Montecuccoli elhatározása, hanem a hadi tanácsé, s ő kénytelen volt belenyugodni, átlátva Hohenlohe nagyon is fontos okait, melyek valóságában alig kételkedhetett. Hohenlohet ajánlatánál nem a vakmerőség vezérelte, hisz a korábbiakból, legkivált pedig a kanizsai hadjáratból tudjuk, hogy ő a nagy és merész vállalkozások embere nem volt; de vezette a mélyebb belátás, a biztos tudat, hogy a szövetséges sereg sokkal messzebbre ment, semhogy most meghátráljon, vezette a seregek ismerete, jól tudva, hogy a katonák nagy része csak alkalomra vár, hogy a csatateret tömegesen odahagyja, végre pedig vezette az önfentartási ösztön, mély meggyőződéssel jelentvén ki, hogy «*ha az ellenséget jelenleg elfoglalt állásában az éjen át meghagyjuk, holnap egyikünk feje sem lesz törzsökén, hanem valamelyik török tariszNyájában*».[1])

Hogy mennyire igaza volt Hohenlohenak, azt a legközelebbi félóra nagyon is hathatósan bebizonyította.

Míg ugyanis a szövetseges fővezérek a csata kellő közepében hadi tanácsot tartottak s egymással vitatkoztak, Köprülizáde Ahmed nagyvezir nem tanácskozott, hanem cselekedett.

Mintha az eddigi hibát, hogy t. i. a középen előnyomuló csapatokat kellő támogatás nélkül, a szövetséges sereg szárnyait pedig nyugalomban hagyta, egyszerre belátta volna, egy nagyszabású, igen szép harczászati műveletbe fog, melynek azonban egy roppant nagy hibája volt: hogy *egy-két órával megkésett.*

A török fővezérnek a csoportosításból könnyen kivehető eszméje az volt, hogy *kettős átkarolás mellett, harczászati áttörést kísért meg.*

Az intézkedések, melyeket e szándék végrehajtására tett, a következők:

Négy lovas tömegből álló hadtest a Rában *fölfelé* húzódva, egész Weixelbaumig hatolt föl s e faluval szemben, tehát a császáriak jobb szárnya irányában a Rában való átkelést megkezdte. Egy ötödik oszlop a Rában még tovább ment fölfelé, nyilván azon szándékkal, hogy a Rában szintén átkelve a császáriak oldalába támadjon.

[1]) Theatrum Europäum IX. 1204. lap.

Három lovas tömeg a Rábán *lefelé* vonúlt s az átkelést a francziák balszárnyával szemben volt végrehajtandó.

A kanyarulaton belül a Rába balpartján szintén három nagy és mély lovas tömeg alakúlt, míg további hat oszlop a jobb parton az átkelésre készen állott s azt azonnal megkezdendő volt, mihelyt az előbbiek támadó előnyomúlással tért nyitnak.[1])

Mind e tömegek előnyomulása kevéssel *déli 12 óra után* kezdődött.

Montecuccoli a legnagyobb veszélyt a saját (császári) seregénél látta,[2]) s mindenek előtt ennek elhárításáról gondoskodott.

E végből *Sporck* altábornagyot a *Sporck* és *Montecuccoli* vértes ezredekkel, a *dragonyosokkal* és a *horvátokkal* Weixelbaum felé küldötte.

Sporck akkor érkezett Weixelbaumhoz, midőn a török lovas tömegek egyike a Rábán már átkelt; a derék lovasvezér két vértes ezredét gyors elhatározással a már átkelt török lovasság ellen vezette, míg a tovább fölfelé huzódó oszlop előzését a dragonyosokra és a horvátokra bízta.

Mindkét vállalat sikerült. A Sporck által hevesen megtámadt török lovasság csak csekély ellenállást fejtett ki és visszafordúlt a Rába felé, magával ragadván az átkelő félben levő másik két oszlopot is. Sporck ekkor néhány löveget állítván a partra, a törökök Alsó-Zaning felé visszahúzódtak.

A horvátok és dragonyosok szintén sikerrel gátolták meg az ötödik török oszlop átkelését.

A szövetségesek *balszárnya* ellen támadó oszlopok az átkeléshez nem is jutottak, mivel azt a franczia csapatok, a Piemont gyalogezred és a Cassion lovas dandár, heves tüzelése állandóan meggátolta.

Míg ezek a szárnyakon történtek, a *középen* végbement a döntő küzdelem.

A szövetségesek az első hírre, mely a törökök újabb támadó

[1]) Lásd a 8-ik mellékletet, mely kiváltképen a csata e harmadik és főmozzanatát ábrázolja.

[2]) Meglehet különben, hogy a közép-tömegek alakítása — a közbeeső erdő miatt — később is vétetett észre.

előkészű leteit tudtul adta, csatarendbe állottak, hogy a török támadást előnyomulásukkal megelőzzék.

Az *új csatarend* a következő volt:

Jobb szárny: a *császári* hadseregtől a Lothringen, Schmidt és La Fréte lovas, Spick gyalog, Schneidau lovas, Pio gyalog, Rappach lovas, Tasso és La Corona gyalog ezredek.

Közép: a *német birodalmi* seregtől a szász gyalog, a westfáli és bajor lovas, a württembergi gyalog, végre a frank lovas ezred; ezek mellett *Hohenlohe* lovas és gyalog csapatai.

Balszárny: a *franczia* csapatok *La Feuillade* parancsnoksága alatt: a Fourneaux lovas dandár, az Espagne, Granzé és Laferté gyalog ezredek, a Bauvaise lovas dandár, a Tourraine gyalogezred.

Az ezredek nagyobb része két harczvonalba levén tagozva, a támadólag előnyomuló első harczvonal megfelelő tartalékkal bírt.

A támadás félhold alakban, vagyis előretolt szárnyakkal és általános csataordítással ment végbe, mi a török hadak megfélemlítése végett viszonzáskép alkalmaztatott.

A rohamot *délután 3 óra* után a megszégyenült birodalmi csapatok kezdték meg, *Waldeck* gróf altábornagy vezérlete alatt, de csakhamar túlszárnyaltattak a francziák által, kik a vitéz La Feuillade által vezetve, halált megvető bátorsággal rontottak a törökökre s annak csapatait azonnal hátrálásra birták.

A három mély török lovassági tömeg nem bírt a heves rohamnak ellenállani, s jobb oldalában a francziák, bal oldalában a császári csapatok által nyomva, csakhamar a legnagyobb rendetlenségben futott vissza, mely rövid idő mulva kétségbeesett meneküléssé változott át.

A Rába megtelt a menekülő lovasok és gyalogosok ezreivel, kik egymást gátolva az átgázolásban, vagy örvényes helyekre jutva, csak csekély számban menekülhettek a túlsó partra.

A jobb parti oszlopok az általános hátrálás láttára szintén megfordúltak és a magaslatokra vonúltak vissza.

Miután pedig a szövetségesek — a Rába partjához érve — a túloldalra heves tüzelést fejtettek ki, a török tűzérség is kénytelen volt — lövegeit cserben hagyva — elmenekülni.

A lövegek közül néhány beszögeztetett, a többi pedig a Rábába vettetett.[1])

A csata ily módon délután 4 és 5 óra közt a *szövetséges hadak teljes diadalával végződött.*

Úgy Montecuccoli, mint a német források, bőségesek a törökök veszteségeinek és az ejtett zsákmánynak fölsorolásában, a nélkül azonban, hogy csak egyetlen positiv számadatot találnánk. Mind csak általános leírásokat, hozzávetőleges számadatokat adnak, melyek még később sem nyertek, hiteles forrásokból, megfelelő kiegészítést.

A *veszteségek* fölsorolása, a mi t. i. az ellenség veszteségeit illeti, a szokásos nagyítással adatik, míg a saját veszteséget minél kevesebbre tenni, fontos és szükséges dolognak tartatik.

Így a *törökök* veszteségét Montecuccoli a császárhoz intézett első jelentésében[2]) 6000-re, a később kiadott emlékiratokban[3]) azonban már 16,000-re teszi. Az osztrák források egyike[4]) 14,000, a másik (az újabb és tárgyilagosabb) 6000 főt számít,[5]) de a vízbe fúltak nélkül; a német források egyike[6]) a veszteséget 8000-re, a másik[7]) 10,000-re teszi. Végre Rasid naplója, a török forrás, az összes veszteséget 5—10,000 főnek mondja.

Miután úgy a török, mint a többi források abban megegyeznek, hogy a Rába-kanyarulatnál körűlbelől 10,000 fő kelt át, s hogy azok legnagyobb része odaveszett, s mivel Sporck az általa levágott törököket maga sem becsüli többre 300 főnél, de sőt ha a kanyarulaton kívűl elesetteket 5—600-ra teszszük is, e szám a vízen át megmenekűltekénél bizonyára kisebb, s így a törököknek a szt.-gotthardi csatában szenvedett veszteséget helyesen körűlbelűl *10,000 főben* állapíthatjuk meg.

[1]) Ezek közül néhány a következő napokban kiemeltetett és a császári tűzérséghez osztatván be, elvitetett.

[2]) A német forrásokban szószerint közölve, ép úgy több osztrák forrásban. Jelen füzetünk hoz egy ily jelentést, egy magyar levéltárból is, mely azonban nézetünk szerint csak kivonat.

[3]) Montecuccoli i. h.

[4]) Die Feldzüge stb. i. h. III. 15. l.

[5]) Kriegs-Chronik i. h. 52. l.

[6]) Theatrum Europäum IX. 1210. l.

[7]) Ortelius II. 343. l.

Nehezebb a *szövetségesek* veszteségeit megállapítani. Montecuccoli erről hallgat s csak oda veti, hogy *sokan* estek el és sebesültek meg; ép úgy nem említi a veszteséget az újabb osztrák mű; a régebbi osztrák munka 1500—2000, a német források 1800—2000 főt emlegetnek, a törökök végre néhány ezer főről beszélnek.

Mindezek összevetéséből a veszteség körülbelül *1800—2000* fő lenne, melyből azonban a legnagyobb rész a német birodalmi csapatokra esik.

A csata leírásánál észrevételeinket részben már megtettük, néhány megjegyzésünk azonban még van, s e végett a csata lefolyását még egyszer röviden átpillantjuk.

A *szövetséges* hadaknál föltűnik, hogy azok a csatát tulajdonkép minden *előkészület nélkül* fogadják el. A sereg még a julius 30-diki csatarendben áll, málháját és vonatát közvetlen felállítása mögött tarja, s általában minden jel arra mutat, hogy a fővezérlet csak a körmendi átkelő kísérlet megújulását várja, komoly, döntő jellegű harczban azonban nem hisz.

E körülmény, kapcsolatban a *hiányos biztosító intézkedésekkel* és a birodalmi seregnek e szolgálatban való felületességével, idézi elő, hogy a szövetséges sereg az ellenség által *fényes nappal meglepetik* s a fővezérlet tervszerű és öntudatos harczvezetés helyett kapkodni kénytelen.

A meglepő támadás a fölállítás közepét, tehát a birodalmi sereget éri, mely az első mozzanatban *visszavettetik* és csekély híjja, hogy ez *az egész sereg teljes vereségét* elő nem idézi.

E miatt később a birodalmi vezérek Montecuccoli ellen a regensburgi birodalmi gyűlésen vádat emeltek, azt állítván, hogy a fővezér hibája volt, a legveszélyesebb pontra oly sereget állítani, mely újonczokból, harczban ki nem próbált csapatokból áll.

Montecuccoli tudományosan védekezik, azt mondván:[1]) «ép, mert a leggyöngébb csapatok voltak, azért kellett őket a középre állítani; a csaták közönségesen a szárnyakon döntetnek el, a közép a legbiztosabb hely, mert legkönnyebben támogatható stb.» *Elméletileg* Montecuccolinak igaza van, a *gyakorlatban* csak akkor, ha

[1]) Montecuccoli i. h.

a két sereg egyenlő, a harczra befolyást nem gyakorló terepen ütközik össze; de a Szt.-Gotthardnál fönforgott viszonyokat tekintve, igaza nincs. A *Rába-kanyarulat* Szt.-Gotthardnál a törököt az átkelésnek e ponton való végrehajtására kihívta; ez volt a *legkedvezőbb pont* s így az ellenségnek e ponton való átkelése és támadása már *a csata előtt egész biztosan előrelátható volt.*

Nem volt tehát igazolt e helyre, melyen makacs küzdelem már azért is valószínű volt, mert az átkelt török csapatoknak *a fejlődésre szükséges teret kierőszakolniok kellett*, a leggyöngébb csapatokat állítani.

A harcz további lefolyásában hátrányos volt az, hogy a fővezér a megszorult birodalmi sereget mindig csak kisebb, tehát *elégtelen erőkkel támogatta.* Montecuccoli ezt azzal igazolja, hogy a szárnyaktól erőt el nem vonhatott, mert ezek megtámadását valószínűnek tartotta. Ez ismét csak ragaszkodás az elmélethez; ha a fővezér mindjárt elégséges erőt küld, a támadás a szárnyak ellen be sem következik, mert az ellenség már a második mozzanatban vereséget szenved. Elméletének helytelenségét különben igazolja a harmadik mozzanat, midőn a támadás a szárnyak ellen *ép akkor következett be*, midőn az erő túlnyomó része a *középen* harczolt, s e támadások mégis könnyen voltak visszautasíthatók.

A fővezér egyszerűen nem ismerte föl a helyzetet, hogy a *főcselekmény* színhelye csak a közép lehet, hol az ellenség tömegei állanak; itt kell a nagyobb erő és a támadó erélyes föllépés, míg a szárnyakon *védő* magatartás, az ellenség *átkelésének meggátlása* szükséges.

A XVII. században *más* fővezérrel szemben ily követelések nem volnának fölhozhatók, mert a harczászat fejletlen, az áttörés mint harczművelet ismeretlen vala; de Montecuccoli *tudós* vezér volt, ki könyveket írt a hadművészetről, tőle meg lehetett volna követelni, hogy a harczhelyzetet idejekorán fölismerje s e megismerés alapján helyesen rendelkezzék.

Midőn végre az erő helyesen a középen alkalmaztatik, a támadás teljes sikert idéz ugyan elő, ámde ez nem a hadvezéri bölcs megismerés kifolyása, hanem kifolyása a *kényszerhelyzetnek;* Montecuccoli ugyanis még ekkor is félrendszabályt, a döntés halasztására czélzó intézkedést javasol, de vezértársai *érzik*, hogy

Montecuccoli ajánlatát elfogadva minden elvész s ezért sürgetik a *döntő támadást*, melynek kezdeményezését és dicsőségét Montecuccoli utólagosan magának foglalja le.

A *török* fővezérletnél dícséretre méltó, hogy a legkedvezőbb átkelő pontot fölismeri és jól föl is használja. De ha már a nagyvezír a döntő harczra el volt határozva, nem lett volna szabad az átkeléssel csak *próbálkozni*; mihelyt az első csapatok a túlparton ellenállásra nem találva kiterjeszkedtek, az átkelést *szünetelés nélkül* kellett volna folytatni, csapatot csapat után átvinni. Ha ez történik, az első sikeres támadás fenn nem akad, s a vállalatot fényes siker koronázza, daczára annak, hogy az ellenséges erőknek *más pontokon* való lekötése elmulasztatott.

A nagyvezír később észreveszi a hibát és pótolni igyekszik — de már késő; a kedvező időpont, a kedvező alkalom elmúlt.

A török művelet a *kettős átkarolással* combinált *áttörés* igen szép lett volna ugyan ha sikerül, de ez még akkor sem tekinthető *tervszerűnek*, hanem *véletlennek*, mely a fennforgó viszonyokból önként fejlődött.

Hogy a magyarok a szentgotthárdi csatában közreműködtek volna, arról se Montecuccoli emlékíratai, se a többi források említést nem tesznek.

Hogy azonban jelen voltak, kitűnik a Theatrum Europäum csataképéből és az ahhoz adott magyarázatból; a magyar lovasság e szerint Nádasdy, Batthyány és Esterházy vezérlete alatt a döntő küzdelem alatt érkezett meg a Lafnitz folyónál s ha ott volt, bizonyára közbe is vágott, mert a magyarok még kevésbbé nézhették közelről az ellenséget harcz nélkül, mint a francziák.[1])

A szentgotthárdi csatának az előadottakkal vége volt, de nem a hadjáratnak.

Mert *a csatát üldözés nem követte*, az első csapást nem követte a második, harmadik stb.; Montecuccoli ez *első* győzelme

[1]) A csataképen (9. melléklet) a magyarok a Lafnitz mellett D. betüvel vannak jelölve. A vonatkozó magyarázat az 1206. lapon a következő: Ankommende ungarische Reutererey unter den Herren Grafen Nadasti, Budiani und Esterhasi.

egyetlen is maradt; nem volt *bevezetése* egy dicső küzdelemnek mely Magyarországot a török rabiga alól fölszabadítja, hanem csak *ideiglenes befejezése* volt egy huzavonával teljes, minden mozzanatában ingadozó hadjáratnak, melyre még további ingadozó manöverek, a szövetséges seregnek a török által ide-oda vonszolása következett, míg végre az egész hadműveletre a koronát a *vasvári béke* tette föl.

A szentgotthárdi csata után bekövetkezett hadműveletek, és a vasvári béke megkötésének körülményei katonailag nem kevésbbé érdekesek, mint a mura-rábamelléki hadjárat; tárgyalásuk azonban elkülönített és önálló búvárkodást és sokkal több teret igényel, mint amenynyivel ezuttal rendelkezünk.

Nem veszszük tehát bonczolás alá Montecuccoli védekezését az iránt, hogy miért nem aknázta ki a szentgotthárdi győzelmet, nem méltatjuk az osztrák hadi történetírás azon erőlködését, hogy a vasvári békekötést katonailag indokolja.[1])

Az elsőre csupán megemlítjük, hogy meggyőződésünk bennünket Zrínyi Miklós véleményéhez vezet; Montecuccoli, ki a szentgotthárdi győzelem dicsőségéhez valódi érdem nélkül jutott, «elbámúlt azon, hogy olyan szerencsés volt», «nem merte magát többször szerencséltetni» és «gyönyörködni akarván győzelmében, nevét többször koczkára vetni nem akarta.»[2])

A másodikra nézve pedig úgy véljük, hogy az osztrák hadi történetírás nem tesz jó szolgálatot az 1664-ik évi hadjárat fővezérének, ha azért hogy a vasvári béke megkötésének szükségét indokolja, eltagadja a szentgotthári győzelem minden értékét.

Mert mivé lesz akkor a győző dicsősége?

Rónai Horváth Jenő.

[1]) Angeli, Der Friede von Vasvár. Mittheilungen des k. k. Kriegs-Archivs, 1877, II. 7—36. lap.

[2]) Zrínyi Miklós, Quintus discursus; hadtud. művei 213. l.

ESZTERGOM VÁR BEVÉTELE 1595-BEN.

MÁSODIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY.

Egy rajzmelléklettel.

TÖRÖK FÖLMENTŐ KÍSÉRLETEK. AZ ESZTERGOMI CSATA AUG. 4-ÉN.

Mansfeld ezek után elhatározta, hogy a legközelebbi alkalommal támadólag fog föllépni.

Augusztus 2-án az ellenség az Esztergom körüli táborhelyekről megindúlt, hogy az ostrom zárvonalát a szokott módon ismét nyugtalanítsa, és a gyönge előcsapatokat visszavonúlásra kényszeritette. Dél felé a török erejének legnagyobb részét a bal szárnyról a jobb szárnyra helyezte át és a hegyet megkerűlve a Szt-Tamás hegyi állast támadta meg.

Mansfeld észrevette, hogy a völgynyílásban visszamaradt török csapatok e mozdulat folytán mindinkább födözetlenül maradnak; ehhez képest a törökök balszárnyát megtámadni, annak visszaverése után pedig a Szent-Tamás hegyi sánczok felé fordúlni és az ott küzdő török fősereg balszárnyára törni szándékozott.

900 német és 800 magyar lovas vált ki a táborból, hogy a támadó oszlop fejlődését födözze.

A keresztény lovasság megjelenésére, a török lovasok ama völgybe vonúltak vissza, mely Szt-Lélek felé vezet, s a keresztény lovasság által üldözve, minden komolyabb összeütközést kerűlve, folytonosan hátráltak.

A balszárnyon előnyomuló magyarok, a török harczmódot már ismerve, a tőlük balra fekvő hegyekbe azonnal őrjáratokat küldtek és óvatosan hatoltak előre, nehogy bal oldaluk váratlanúl megtámadtassék; hasonló elővigyázatra figyelmeztették a tőlük

jobbra túlságos hevesen előnyomuló német lovasokat is, kik azonban a magyarok óvatosságát fölöslegesnek tartották, és az őrjáratok jelentéseit be sem várván, a törökök után vágtattak és üldözőbe vettek azokat.

Erre számitott Haszán pasa, ki már nehány nappal előbb az őrhegytől keletre ütötte föl táborát.[1]) Innen, egy mellek völgyből kirohanva, a hosszú üldöztetésben kifáradt és némi rendetlenségbe jutott német lovasságra támadt, s annak legnagyobb részét a harcz közben, a még megmaradtakat pedig az üldözés alatt lekaszaboltatta.

Az ütközet tehát a keresztény seregre nézve kedvezőtlenül ütött ki, s Mansfeld bizodalma, hogy a törököket a nyílt harczmezőn legyőzi, erős csorbát szenvedett.

Khevenhiller a magyarokra tolja e hibát, midőn így ir: «A magyarok menekültek és német bajtársaikat a bajban hagyták». De a fenti helyzetben a magyarok (kik maguk sem voltak számosan) támogatólag közbe nem léphettek; ha teszik, maguk is vereséget szenvednek.

A német nemesség közül sokan részint elestek részint megsebesültek; így Brandenthein János, százados a Bamberg-ezredtől, valamint annak hadnagya is; Böcking János, a Hohenlohe ezredből; továbbá igen sokan Fahrenstein Ottó százados zászlóaljából.

Augusztus 3-án Haszán pasa a Duna melletti tábort ismét alattomosan megtámadta, mivel azt akarta a keresztény sereggel elhitetni, hogy az ő czélja és tervei a Duna-hídak elfoglalására irányitvák — a mi e sereg teljes megsemmisítésével egyenlő lehet vala.

Mansfeld eddig a török sereget sokkal erősebbnek gondolta, s úgy vélte, hogy csak az elővéd-csapatok érkeztek be idáig. Pálffy kiküldött járőrei azonban este azt a biztos hírt hozták, hogy az Őrhegytől keletre lévő táboron kívül — mely mintegy 13—14,000 embert foglal magában — Haszán pasa csak még 2—3000 emberrel rendelkezik, kik a Szt-Lélektől nyugotra, a Cserepes- és Ráró hegyek közt fekvő völgyben erődített táborban állanak.

Az Esztergom előtt álló ellenség ez aránylag csekély erejének hírére, Mansfeld döntő csatára határozá el magát, még pedig

[1]) Ma téglaégetők vannak ott. Kápolnai i. m. 996. lap.

úgy, hogy augusztus 5-én 20,000 embert az ostromvonal védelmére visszahagyva, 39,000 emberrel Haszán pasát megtámadja és nyílt csatára kényszeríti.

De Mansfeld e tervét Haszán pasa meghiúsította az által, hogy egy nappal előbb, tehát augusztus 4-én, délután ő maga támadt Mansfeld ellen.

Haszán érezhette, hogy hadtestének számerejét illetőleg Mansfeldet nem soká vezetheti már félre, és ennek folytán gyorsan elhatározta, hogy az időt fölhasználja és czeljának elérését — hogy t. i. Esztergomba erősítéseket és élelmet szállít be — egy merész vállalattal megkísérti.

E végből seregének zömével a Duna mellett lévő sánczot erélyesen megtámadta; ez által a keresztény erők nagy részét ott lekötni remélte, míg ez alatt a győri pasa, 6000 emberével az esztergomi várba szánt erősbítések keresztül törését volt elősegítendő. Haszán, tervének netáni kudarczát is számításba véve, a támadás idejét a kora délutáni órákra tette, hogy visszaverés esetén az éj beálltával üldözés nélkül vonúlhasson vissza.

A keresztény sereg a következő napra, augusztus 5-ikére, megállapított támadás előkészületeivel volt elfoglalva. A délelőtt folyamán egyes portyázó török lovasok mutatkoztak ugyan a tábor előtt, de azok szokásuk szerint csakhamar visszavonúltak, legfeljebb egy-egy legelő marhát hajtva magukkal, és senki sem gondolt arra, hogy még e nap folyamán összeütközésre kerül a dolog. Délután $^1/_2$4 órakor az előőrsök jelentették, hogy a törökök táborukból elindúltak és tetemes számerővel a Duna mellett lévő tábor ellen nyomúlnak.

Alig jutott e hír a fővezér tudomására, midőn a Sas hegytől délre húzódó völgynyílásban már az ellenséges sereg is, teljes csatarendben mutatkozott.

A görög béglerbég mellé,[1]) ki a szultán parancsára az erősbítéseket Esztergomba viendő volt, *öt pasa* és tíz bég volt vezetőül adva és pedig:

A budai pasa (Szofi Szinán),[2]) a temesvári (Mihalidslü), a szi-

[1]) Mohamed, Szinán nagyvezír fia.

[2]) Szofi Szinán; ez azonban Haszán pasa által volt helyettesítve.

geti (Terjaki Haszán), a győri (Oszman) és az anatoliai (Lola Mohamed al Hamed) pasák.

A támadó előnyomulásra négy csoport volt kijelölve:

Az *első*, a jobb szárnycsoport — 4500 lovassal — a *görög béglerbég* alatt állott és a magaslatokról a szőlőhegyek mentén húzódott le.

A *másik*, az *anatoliai pasa* vezetése alatt — 4000 lovassal — a bal szárnyat képezte és a Szt-Györgymező felé vonúlt.

A *harmadik* csoport parancsnoka a *győri pasa* volt, ki az előző évben mint bég [1]) Győrben volt. Ez csapatait három részre osztotta; egy előcsapatba 1000 lovassal; egy jobb csoportba (dondár) [2]) 3000 emberrel, az oda beosztott janicsárokon kívül, és egy utócsapatba 600 fővel. A győri pasa oda utasíttatott, hogy a betörést a keresztény tábor és a szőlőhegyek között hajtsa végre.

A *negyedik* csoportot végre a lovas tatárok képezték és a 3 gályából és nehány csajkából álló Duna-hajóhadat kísérték. Ezek képezték az egész sereg utóvédét, s e mellett az ellenséges tábor nyugtalanítására, hírek szerzésére és döntő pillanatokban tevékeny támogatásra utasíttattak.

A harmadik és negyedik csoport a császári táborból nem volt látható.

A két első török csoport az előbb említett sorrendben a hegyeken át a Szt-Tamás és Károly hegyek között meglehetős gyorsan vonúlt előre és *d. u. 4 órakor* a Ráczvárostól nem messze foglalt állást.

A különböző csoportoknál még az is kivehető volt, hogy sok száz török harczos lőporzacskókkal volt terhelve, melyeket derekukra kötöttek, hogy e módon az ostromlottaknak lőszereket szállíthassanak.

De ez, mint a következés mutatta, csak vesztükre szolgált.

A görög béglerbég az első és második csoportot, melynek erejét a keresztények 10,000 emberre becsülték, gyöngeségét elpalástolandó, egy harczvonalba fejlődtette és tartaléknak mit sem

[1]) Bég, bei = Úr, herczeg; a törököknél magasabb katonai méltóságok, sokszor kisebb tartományok helytartóinak mellék czíme, pld: Szandzsák bég.

[2]) Ez elnevezéstől származtatják a magyar nyelvészek a *dandár* szót.

hagyott; ezt annál is inkább tehetni vélte, miután feladata amúgy sem az volt, hogy tartós harczot vívjon, hanem inkább csak az, hogy a keresztény tábor figyelmét magára vonja s erejét addig lekösse, míg a győri pasa a várba az erődítéseket beviheti.

A csak nehány óráig tartó *csata lefolyása* a következő volt:[1])

A török vezér, a *görög béglerbég*, terve sikerült volna, ha *Pálffy Miklós* ideje korán észre nem veszi, hogy egy török oszlop a Vaskaput, valószínűleg azon czélból, hogy onnan *északról* a vár ellen nyomúljon, megkerüli.

Hogy ezen, az anatoliai pasa által vezetett oszlop szándékát meghiúsitsa, Pálffy magyar katonáival az egyik, és Schwarzenberg német lovasaival a másik oldalon gyorsan és észrevétlenül a vár felé hatoló győri pasa hátába támadt, s egyidejűleg Mansfeldnek jelentést téve, tőle támogatást kért.

De Mansfeld Pálffy mozdulatát még a jelentés beérkezte előtt észrevette és meg volt arról is győződve, hogy e tapasztalt és jeles vezért csakis igen fontos okok birhatták arra, hogy csapataival az általános csatarendbe be ne álljon.

E közben a lövegek dörgése a Vaskaputól északra egész tisztán hallhatóvá levén, Mansfeld ebből azt következtette, hogy Pálffy az ellenséggel összeütközött; ennek folytán Pálffynak gyorsan 800 németalföldi lovast küldött segítségül, ki ezáltal 8000 embert állíthatott a 6000 főnyi ellenséggel szembe.

A harcz rendkívül véressé fejlődött; a törökök vitézül harczoltak, de a keresztények nagyobb száma folytán, valamint a derekukra kötött lőporzacskók által mozgásukban akadályozva, eleinte visszanyomattak. Később a törökök ismét hevesen előnyomúltak ugyan, de ekkor meg a Szt-Tamás hegyi sánczokban levők tüzelése fogadta őket, míg Pálffy a sánczok mögé vont csapatait újból rendezvén, a Mansfeld által küldött vallon vadászok (carabinier-ek) által is megerősödött hadát újra rohamra vezette.

E második támadásnak a törökök már nem birtak ellentállni, soraik ingadozni kezdtek, végre az egész oszlop futásban keresett menekülést, mi közben azonban 250 török lovasnak a várba jutni mégis sikerült.[2])

[1]) Lásd a 10. mellékletet.

[2]) Hammer és Pecsevi (224. és 225. lap) adatai szerint Kara Ali bég

A többiek részint elestek, részint a Maróthi erdős hegyek közé menekültek, mi közben a Schwarzenberg-vértesek által még egy ízben megtámadtatván, közülök sokan elhullottak.

Különös látványt nyújtott, ha egy-egy lőport vivő török meglövetvén, a lőpor fölrobbant és a katona lovastól együtt szétdarabolva légbe röpült.

Ugyanakkor, mikor a Szt-Tamás és Károly hegy között működő győri pasa Pálffy által megveretett, a *Duna mellett* lévő keresztény tábornál is heves harcz fejlődött.

Amint Mansfeld a törökök mozdulatait tábora előtt észrevette, annak legszélső bal szárnyán, a Vízivárossal szemben, egész gyalogságát összevonta, míg lovasságát a tábor és Ráczváros közti térségen állította föl.

Mansfeld most nyugodtan bevárta Haszán pasa közeledését, ki háborítatlanúl nyomúlt előre, a doroghi uton átment és a Ráczváros és a szőlőkertek között levő szűk útakon — 18 ágyú dörgése mellett, melyeket egy terephullámon (a mostani peczérház közelében) helyezett el — fejlődését megkezdte.

Ekkor a keresztény táborban is megszólaltak az ágyúk és folyton tartó tűzzel válaszoltak az ellenséges lövegeknek.[1])

Negyed órai tűzharcz után, Mansfeld lovasságát előre vonta és Haszán pasa jobb szárnyának megtamadására utasította.

A görög béglerbég a császári lovasság támadását vissza akarta nyomni, de gyöngébb lovassága a nagyszámú német vertesek és németalföldi lovasok rohamát föltartóztatni nem bírván, a török

Lola Mohamed pasa rokona, a csata alatt a várból a szerdárhoz ment; e források szerint a várba 1500 török lovasnak — az «Új Újság» «Ephemerides expeditionis adversus Turcas 1595» szerint 250 lovasnak, Kápolnai szerint pedig csak 150 lovasnak sikerült bejutni. A várba jutottak között volt Lola Mohamed, az anatoliai béglerbég is.

[1]) A táborban ekkor egy sajátságos eset történt. Midőn az ellenség közeledése észrevehető volt, egy (állítólag magyar) lovasnak ama szerencsétlen gondolata támadt, hogy a sorok előtt ellovagolva így kiáltson föl: «Oh keresztények, ti mind el vagytok veszve!» Roppant ijedelem keletkezett erre az első pillanatban; de Mansfeld, ki a gyors igazságszolgáltatás embere volt, a lovast elfogatván, úgy a mint volt, egy fára felköttette, mi a rendet újra helyreállította.

csatarendnek a Szt-Tamás hegyen levő balszárnyára visszavettetett, mi által az ezen szárnyon álló anatoliai lovasok sorai is megbomlottak.

Ekkor Mansfeld általános előnyomulást rendelt el. A támadásra kijelölt és a táborban készenlétben álló gyalogság, élén a sváb csapatokkal, Haszán balszárnyára rontott és azt visszavetette, mire a harcz az egész vonalon általánossá vált.

Haszán pasa a megbomlott rendet helyreállítani és legalább tűzérségét megmenteni erősen igyekezett, de sikertelenül. A minden oldalról előtörő császári lovasság fáradozásait meghiúsította, és a segélyére sietö kisebb és nagyobb török csapatok is körülvétettek és lekaszaboltattak.

A rossz, meredek hegyi útakon nehézkesen mozgó török tűzérség szintén a keresztények hatalmába jutott.

Azok, kik a hegyek közé futottak, a meredek, benőtt útakon csak lovaik és málhájuk stb. hátrahagyásával menekülhettek meg.

A kettős küzdelem folyama alatt, nevezetesen míg Pálffy a Szt-Tamás hegyen, Mansfeld pedig a tábor előtt vitézül harczolt, *a török várőrség* úgy a várból mint a Viziárosból az ostromló csapatokra kirohanást intézett és a Ráczvárost, valamint az ettől északkeletre lévő ütegállásokat megtámadta.

A kirohanók a futóárkokig hatoltak, de az előnyomuló tartalek által ismételve visszaverettek. A törökök a támadást *ötször* kísérlették meg, de mindannyiszor sikertelenül, míg végre a beálló esthomály a harcznak véget vetett.

A hivatalos jelentés a Mansfeld parancsnoksága alatt augusztus 4-én Esztergom előtt vivott nevezetes és döntő csatáról elég hézagos és egészben igy hangzik:

«Az ostrom alatt lévő Esztergom vár fölmentésére küldött török fölmentő sereg [1]) Mansfeld herczeg és Pálffy Miklós által a Károly és Szt-Tamás hegyek között, 4000 ember, 36 nagy ágyú, 27 zászló, 3000 teve, a sátrak és málha legnagyobb része elvesztésével, megveretett.» [2])

[1]) A különböző források eltérők annak számerejét illetőleg; némelyek szerint az 12—13,000 emberből, nagyobbára lovasokból, mások szerint 15,000 emberből állt volna.

[2]) A cs. és kir. udvari könyvtárban lévő «Neue Zeitung und wahr-

A jelentés további folyamán az oszmánok vereségéről a táborban, valamint egy kikülönített seregrész (a győri pasa) és az őrség által a várból és Vízivárosból egyidejűleg intézett kirohanásról csak röviden van említés téve.[1])

E jelentés, lakonikus rövidséggel, az olvasót a veszteségekről teljesen bizonytalanságban hagyja; hézagosságát a következőkben igyekezünk kipótolni:

Nádasdy portyázó huszárjai a bokrok között rejtőző aleppoi pasát (Fayer-t) megtalálták és fogolyként Mansfeld sátorába vitték. A hozzá intézett kérdésekre Mohamedre hivatkozva azt felelte, hogy a négy seregrész fölött, melyek az ütközetben részt vettek, 5 pasa és 10 bég parancsnokolt, továbbá, hogy a törökök ez ütközetben legjobb harczosaikat vesztették el, Haszán Terjáki, a szigeti pasa pedig a varasdi történelmi nevezetességű nagy ágyút, mely a városnak Szulejmán császár által történt bevétele emlékére megőriztetett, csak a legnagyobb erőfeszítéssel, ökrös szekereken volt képes Budára vinni.[2]) A görög béglerbég húsz lovassal menekűlt ugyanoda, valamint a győri pasa is, ki tetemes számú csapattal rendelkezett, s csak nehány embert menthetett meg.

A törökök még ellenségeik iránt is, — mondja a pasa további vallomásában, — becsületesek; így az aug. 3-iki harczban elesett Racknitz-et (Räcking), a Bamberg-ezredbeli századost Brandensteint és ennek hadnagyát, valamint a többi előkelő keresztény halottat a táborba vitték és ott rendesen és tisztességgel eltemették azokat.

haftige Beschreibung der Schlacht» szerint 4000 ember esett el, 38 kisebb és nagyobb űrméretű löveg, 23 zászló, 400 teve, nem sokkal kevesebb ószvér és 5000 ló jutott zsákmányúl. A keresztények vesztesége csak 400 emberre van téve. Foglyúl a bég és sok előkelő török esett. Kápolnai (i. m. a 999. lapon) 18 ágyút és 23 zászlót említ mint zsákmányt, a keresztények veszteségét pedig 1400 halottra, kik ott el is temettettek, és 700 sebesültre teszi, kik Komáromba szállíttatak.

Khevenhiller valamint Hammer — hivatalos adatokra támaszkodva, — melyeket azonban nem sikerült megtalálnom, azt mondják, hogy Oszmán, győri pasa, ki a Strázsahegyről a vitéz Naszuh Aga elvesztésével visszaveretett, Depedelen (?) közelében 4000 törökkel együtt elesett.

[1]) Cs. és kir. hadi levéltár. Fasc. VIII. 1.

[2]) Istvánffy Lib. XXIX.

Mansfeld a győzelmes ütközet lezajlása után Ruszwurmb főszállásmestert[1]) egy magyar és német lovasokból álló különítménynyel, melyhez még 50 kocsi csatlakozott. a törökök által hátrahagyott sátrak, lőszerek, élelmi czikkek, ruhák stb., elszállítására a török táborba küldte.

A török táborba érve, Ruszwurmb még az összes sátrakat fölállítva találta. A béglerbég sátra előtt negyven keresztény harczosnak levágott feje feküdt. A törökök közül egyetlen élő lény sem maradt ott vissza; még betegek és sebesültek sem voltak találhatók, mivel azok mind Budára szállíttattak.

Ruszwurmb 600 sátrat, melyek közül néhány selyemmel bélelve és díszesen kiczifrázva volt, továbbá sok ezüst edényt, pompás szövésű szőnyegeket, készpénzt, gabonát, élelmi- és lőszereket, melyeknek összes értéke mintegy két tonna aranyat tett, hozott a keresztény táborba.

A görög béglerbég[2]) sátrát, melyet a nagyvezír, Szinán pasa, egy évvel ezelőtt Győr ostrománál használt, Günsky (Kinsky) százados találta meg. A sátor, melynek értékét több ezer koronára (aranyra) becsülték, Mansfeld vezénylő tábornoknak ajánltatott föl.

A mi a többi zsákmányt, ezüstöt, becses tárgyakat, mint a béglerbég fegyverét, buzogányát stb. illeti, Mansfeld elrendelte, hogy mindenki az ő kezeihez szolgáltassa be azt, hogy azután minden egyes harczos az őt megillető igazságos osztalékban részesülhessen.

A VÁR MEGADÁSÁRA VALÓ FÖLSZÓLLÍTÁS; AZ OSTROM FOLYTATÁSA.

A vár védői *augusztus 5-dikén* Mansfeld és Pálffy által annak föladására szólíttattak föl. De a fölmentő sereg vereségének és a

[1]) Ekkor még «Feldmarschalk» czímen.

[2]) Bégler bég = seregek ura, herczegek herczege, a ruméliai, damaskusi és anatoliai helytartók czíme volt. Rangban a nagyvezír után következtek; többnyire 3 lófarkú pasák is voltak és a tartományukhoz tartozó csapatok fölött kizárólag ők parancsnokoltak.

szenvedett károk és veszteségek daczára, az őrség megmaradt elhatározása mellett, Esztergomot továbbra is védelmezni.

A védők öt napi gondolkozási időt kaptak, mely idő alatt azonban az ostrom nem szünetelt.

Mansfeld testvérének fiát, Balon-t, szóbeli jelentés tételére Prágába a császárhoz küldte.

Balon kíséretében volt azon két előkelő török is, kik az ütközet alkalmával elfogattak. Az egyik a 60 éves Fayer, aleppoi pasa, a másik a görög béglerbég lovászmestere. A küldöttség 15 elfoglalt török zászlót és 14 pompás török lovat tett le Mansfeld nevében Rudolf császár lábai elé.

Balon bevonulása Prágába rendkívül ünnepélyes és örömtelt volt, tekintve azt, hogy a már rég és óhajtva várt jó híreket hozta a hadszínhelyről.

Augusztus 7-én a császári egyesült sereg egész nap szakadatlan tüzet tartott fönn a hét sáncz mögül a vár, a Víziváros és a rondella ellen, honnan a kapu a Dunához vezet le.

Az oszmánok a heves lövegtűz ellen a legkitartóbb vitézséggel védekeztek. A vár falai már sok helyt nagyon meg voltak rongálva, sőt romokba is lőve; a törökök már nem mutatkozhattak a mellvédeken, mert a Szt.-Tamás hegyi lövegek elsöpörték onnan őket; de a keresztényeknél is nagy volt a sebesültek száma. A mint a tüzelés némileg csökkent, a törökök hangyabolyhoz hasonlóan azonnal ellepték falaikat és azoknak kijavításán fáradoztak.

Az erdőszélen ezalatt ismételten néhány száz török lovas mutatkozott, kik, mint az újonnan megérkezendő fölmentő sereg előhírnökei, híreszteltettek ki, s a keresztény sereg nyugtalanítására néha-néha lövöldöztek.[1])

A portyázó különítmények parancsnokai naponta egyes elfogott törököket, szabadon száguldó lovakat, levágott török fejeket hoztak a táborba. A török seregnél nagyszámú idegen is tartózkodott; nagyobbára kényszerített harczosok, kik a visszavonúlás alkalmával szétugrasztva elmenekűltek, de az útakat nem ismerve, az erdőkben eltévedtek és fogságba jutottak. Sokan közű-

[1]) Hadi levéltár. Fasc. VII—4.

lök a keresztény tábor előtt önkényt jelentek meg s kegyelmet kértek, mit rendesen meg is kaptak és később sánczépítésekre és egyéb tábori munkákhoz használtattak.

Augusztus 9-én a keresztény vezérek Mansfeldnek a vár ellen roham intézését tanácsolták. De hogy a nagy emberáldozatoknak, melybe a roham okvetetlenül kerülendene, elejét vegye, Mansfeld a várőrség megadására még egy kísérletet akart tenni.

Az alkudozásra a fővezér Pálffyt küldte ki, ki az őrségnek a fővezér nevében, hitére és becsületszavára szabad elvonúlást és biztos kíséretet ígért. A tárgyalásokra a vár falain Kara-Ali bég és agája jelent meg, számos harczos kíséretében.

Pálffy igyekezett a béget meggyőzni arról, hogy miután a vár már teljesen szét van lőve és ő oly vitézül és hősiesen védelmezte azt eddig, nem szükséges most magát önként a halálnak kiszolgáltatnia.

A bég azt válaszolta, hogy «a ház (vár) nem az övé, ő nincs ott egyedül, hanem ott van még vele az anatoliai pasa, Lola Mohamed is. Az ő császárja majd küld megint hatalmas segítséget; ő becsületben őszült meg, a padisahnak hűséget esküdött, és ha az csak egy marék földet és akkora darab követ, milyet a várfalon átdobhat, bízott volna reá, akkor sem hagyná el helyét, hanem inkább ott hagyná életét. Pálffy is jól tudhatja, hogy ő (a bég) hogyan viselte magát mindenkor.»

Az agg harczos nem volt megingatva, még a sok csapás után sem, mely az ostromlottakat érte; megköszönte az őrség számára fölajánlott szabad elvonúlást, de, mint mondá, még nem hiszi elérkezettnek az időt, hogy a várat, kötelességét elfelejtve, föladja.

Ez volt utolsó szava, a tárgyalások félbe szakittattak, s Pálffy visszalovagolt a táborba.

Visszatérte után a vár és különösen a Víziváros lövetése erélyesen folytattatott; Mansfeld terve az volt, hogy a legközelebbi napok egyikén a Vízivárost rohammal beveszi és ez esetben a vár összeköttetése a Dunával megszünvén, az őrség a megadásra talán hajlandóbbá válik.

Az ostrom annál erélyesebben és gyorsabban volt folytatandó, mivel az ostromlókat újra komoly veszedelem fenyegette.

A nem elég mélyen és jól elásott holttestek az egész tábor

levegőjét annyira megmételyezték, hogy a csapatok az erőszakolt tétlenség folytán tömegesen kezdtek megbetegedni; e mellett pedig Szofi-Szinan pasának, a Magyarország számára kinevezett új helytartónak, tetemes segélyhadakkal Belgrád alá érkeztéről is hírt vettek a táborban.

A már nehány nap óta vérhasban megbetegedett Mansfeld, angol háziorvosával, Wills-el, augusztus 10-én Komáromba útazott, a levegőváltozástól remélve javulását; de se ez, se orvosa fáradozása nem segíthetett már rajta, s tevékeny élete augusztus 24-én véget ért.

Távozása után az ostromló sereg parancsnokságát ideiglenesen *Burgau* örgróf és *Pálffy Miklós* vették át, addig míg Mátyás főherczeg a táborba érkezend.

Pálffy és Burgau a *Víziváros* ellen újabb roham intézését határozták el.

Az *augusztus 12-étől 13-ára* virradó éjjelen a keresztény sereg összes ütegei a vár, a Víziváros es az onnan a várba vezető, palánkokkal védett út ellen dörögtek. A csapatok még hajnal hasadta előtt csatarendben állottak.

A rohamra a bajor, sváb és frank gyalogság volt kiszemelve, kik, mialatt a magyar hajdúk a futóárkokba nyomúltak, a Ráczváros [1]) északi részén, a Víziváros felé levő czölöpzet mögé meneteltek és ott álltak föl; a többi csapat táborhelyén várta a további parancsokat. A lovasság az ostromvonalon kívül, az ostromművek között lévő szabad tereket foglalta el.

Öt órakor reggel, mikor az imára hívó harang utolsót kondúlt, a bajorok és két zászlóalj hajdú «Jézus» kiáltás mellett a futó árkokból előtűnve, a Víziváros elleni rohamot megkezdték.

A roham három helyre, a keleti bástyára, a győri és a szigeti kapura intéztetett.

Sorshúzás útján az első roham, még pedig a keleti bástyára (rondellára) a bajor ezredre jutott; a hajdúk a két kapu bevételére voltak utasítva.

Az első roham sikertelensége után, a frank és sváb katonák,

[1]) Az előadandóknál figyelembe veendő, hogy a Ráczváros már július 2-dika óta az ostromlók kezében volt. L. 1. közlemény, 464. lap.

valamint a magyar nemesek habozás nélkül, bátran megkísérlették a második rohamot a nagy kapu ellen, s fejszéikkel a palánkokat átvágva, föltartózhatatlanúl előre nyomúltak.

A tűzérség az egész roham tartama alatt tüzes golyókat röpített a Víziárosba s azt, valamint a varba vezető útakat folytonosan lövette.

Reggel 7 órakor a győri kapu a keresztények kezében volt.

A törökök bátor ellenállást fejtettek ki s valóságos hősiességgel küzdöttek. Minden egyes házat rohammal kellett bevenni és csak kilencz órai harcz után sikerült az utolsó házat és a bástyákat elfoglalni.

Este 6 óra volt, midőn a Víziváros háborítatlanúl a császáriak birtokába jutott.

Burgau őrgróf rettenthetetlen bátorságot tanúsított. Példája mindenütt, a hol megjelent, új bátorságot és kitartást öntött katonáiba; senki sem menekülhetett elleneik közül és 600-nál több török maradt halva a harcz színhelyén. A házakban, az utczákon mindenütt holttestek feküdtek. A keresztények vesztesége 60 halott és számos sebesült volt.

Míg a harcz a házakert folyt, a német zsoldosok barbár módon garázdálkodtak. Nemcsak a fegyveres törököket, de még a nőket, gyermekeket és tehetetlen aggokat is lemészárolták, úgy hogy a következő napon a török harczosokén kívül még 250 nő, gyermek és agg holtteste is borította az utczákat.[1])

Midőn a Víziárosban lévő törökök látták, hogy ottmaradásuk lehetetlenné vált, a várba vonúltak vissza, de velük együtt oda benyomúlni a keresztény csapatoknak nem sikerült. Negyven magyar és német foglyot visszahagytak a Víziárosban s azok a császári seregekhez csatlakoztak.

A Víziváros bevétele újra fölélesztette a seregben, mely Mansfeld vaskezet többé nem érezte, a rablásvágyat, és a fegyelmetlenséget; Burgau őrgróf és Pálffy egyesült erővel sem voltak képesek a kihágásoknak elejét venni; a bajor csapatok megtagadták az engedelmességet, sőt még a megfékezésükre kiküldött magyar és frank katonáknak is ellenálltak, úgy hogy közvetlen a Vizi-

[1]) Kápolnai i. m. 1001. lap.

város bevétele után a törökök által elhagyott útakon a keresztények verekedtek egymással.

Midőn a várbeliek látták, hogy a Víziváros számukra teljesen elveszett, és a keresztény csapatok magukat ott befészkelték, a Vizivárost tüzes golyókkal árasztották el. Szándékuk, e városrész teljes fölégetése, tisztán látszott. És ez részben sikerült is nekik; az utczákon szétszórva heverő puskapor tüzet fogott, és a tűz mindinkább elharapózván, az oltást lehetetlenné tette. Egy negyed óra alatt mindenfelé tűzoszlopok emelkedtek és az épületekben roppant károkat okoztak. Sok marha és élelmi készlet is áldozatúl esett.

Nehány nap elmúlt, míg a tűz teljesen elfojtatott és míg a lövegek újra beállíttathattak.

A Víziváros bevétele azon nagy előnyt hozta, hogy evvel a várkapu és várfalak közvetlen megközelítése éretett el, és szükség esetén még a vár falának aláásása is lehetővé vált.[1])

Burgau a császárhoz intézett és a Vizivárosban aug. 13-án keltezett jelentésében különösen kiemeli, hogy a szerencsés eredmény leginkább annak volt köszönhető, miszerint az alkalmas pillanatot fölhasználva, saját ezredéből 400 és a vallonoktól 200 embert küldhetett gyorsan a Vizivárosban küzdő csapatok támogatására, a kik később a Víziváros felől a rondella irányában nyomultak elő.

Jelentésének végén örvendetes reményének ad kifejezést, hogy Esztergom legföljebb még két-három napig tarthatja magát. Burgau e szavakkal: «az ellenség a Víziváros ellen buzgón röpíti a tűzgolyókat» — végzi be a jelentést.[2])

Kara-Ali bég, Esztergom várparancsnoka tudatta, hogy a keresztény vezérekkel megbeszélés végett összejönni kívánna. Tanácskozási helyűl a Szt.-György mező lőn meghatározva. A keresztények részéről Burgau Károly őrgróf és Pálffy Miklós jelentek meg, kik természetesen azon általános véleményt osztották, hogy a törökök a vár megadását végre is elhatározták; de csalódtak ebben, mivel a 82 éves aggastyán, Kara-Ali bég, csak a várban lévő asszonyok és gyermekek Budára való szabad elvonúlását,

[1]) Annales Ferdinandei tom. IV. pag. 3191.

[2]) Cs. és k. hadi levéltár Fasc. VIII—2,

minden podgyász nélkül, kérte, cserében a várban lévő összes foglyok szabadon bocsátását ígérve.

Ez ajánlatot azonban a császári vezérek nem fogadták el, mivel így a várban lévő fogyasztó egyének száma csökkent és ellenálló képességök aránylagosan fokozódott volna; hanem a bégnek újból a vár föladását ajánlották, mely esetben az egész török őrség és az összes várbeli lakosok podgyászaikkal és fegyvereikkel egyetemben szabadon elvonúlhattak volna. De Ali bég erre nem állt rá és azt felelte, hogy 64 év óta küzd vallásáért és császárjáért, egész életében át becsületben részesült, és mint becsületes ember akar sírba szállni is.

«Ti nekünk és a lakosoknak fegyvereinkkel és holmiainkkal szabad elvonúlást ígértek; de előttünk kincsek, fegyverek, de még életünk is kevesebbet érnek, mint becsületünk.» E szavakkal vett búcsút a derék, vitéz aggastyán a keresztény vezérektől.

Fél óra leteltével a török lövegek dörgése ismét megujúlt; golyóikat a Víziárosban a vár felé fekvő erődítéseken dolgozó keresztények ellen irányították.

A törökök még ugyanez nap, valamint *aug. 15-én* is kirohanást intéztek, mi a császáriakat, kik a szűk utczában összeszorúlva az ellenséges tűznek nagyon is ki voltak téve, védőművek készítésére kényszerítette. A vívó árkok még az éj folyamán megnyittattak, az őrség számára födözetek emeltettek, hogy a törökök kirohanása megnehezíttessék, sőt lehetetlenné váljék.

Augusztus 16-án a keresztény vezérek hadi tanácsra gyűltek össze. Pálffy általános roham intézését tanácsolta, Burgau azonban Mátyás főherczeg beérkezése előtt semminemű vállalat felelősségét sem akarta magára venni.

A roham tehát elmaradt, és csak a vár folytonos lövetése tartott szakadatlanúl.

A lövegtűz *augusztus 17-én* is folytattatott; ekkor történt, hogy Esztergom derék védőjének, *Kara-Ali* bégnek, karját egy golyó elszakította. Az aggkor által meggyöngült hős nem bírta ki már e súlyos sebet, nemsokára kiszenvedett és a várban eltemettetett.[1])

[1]) Kara-Ali bég nemesszívűségét bizonyítja, hogy míg a keresztények

Mátyás főherczeg *augusztus 18-án* érkezett az Esztergom előtti táborba s azonnal megszemlélte az ellenség ellen fölállított összes védő műveket, ütegeket, futó árkokat stb.; azután a főherczeg Burgau őrgrófhoz ment, kivel morganatikus házasság útján rokonságban volt.[1])

A főherczeg sátra egy szigeten veretett föl, miután a levegő a táborban már oly bűzös és ragálytelt volt, hogy rövid tartózkodás után is betegséget okozhatott. A sziget a szárazfölddel egy hajóhíddal volt összekötve, hogy az esetre, ha valami veszedelem következnék be, a főherczeg személye biztosságban legyen.

Mátyás főherczeg a következő napra rohamot tervezett, de egy hirtelen jött felhőszakadás a futóárkokat annyira megtöltötte vízzel, hogy örök derékig vízben álltak és így a roham elmaradt.

Egy a várból a császáriak kezei közé került török Kara-Ali bég halálának hírét megerősítette; továbbá azt beszélte, hogy az elmúlt viharos éjjelen két ember ment a várból Budára, újolag segítséget kérendő, azon utasítással, hogy ha nem kapnának kedvező választ, ezt egy magas hegyen gyújtandó tűzoszlop által adják az esztergomi őrség tudtára. A következő esték egyikén a tűzoszlop csakugyan föltűnt a láthatáron.

Az esős idő, mely néhány napig tartott, a közlekedést majdnem lehetetlenné tette s így a fővezérlet egyelőre semmiféle vállalatba sem foghatott.

Augusztus 22-én a pápai és az olasz segélyhadak *Don Aldobrandini* alatt, 16,000 főnyi erővel, nagy örömriadal közt vonúltak be a táborba, és a közelfekvő falvakba helyeztettek el.

Az idő végre kiderült; *augusztus 23-án* a lövegtűz az új sánczról a vár ellen ismét működni kezdett, s a császáriak a futóárkokat egész a várfalakig tolták előre.

Augusztus 24-én Nádasdy, huszárjaival és a sváb lovasság is

minden sebesült töröknek a harcztéren fejét vették, addig ő mindig emberiesen bánt a hatalmába került hadi foglyokkal, nem engedte azokat kínozni és úgy bánt velük, mint saját embereivel. Kápolnai, i. h. 1002. lap.

[1]) Ferdinánd császár második fia, tiroli Ferdinánd, 1550-ben titokban elvette Welser Philippinát — ebből a házasságból származott András, a bibornok és Károly burgaui őrgróf, a hadvezér.

beérkeztek. Este érkezett a szomorú hír, hogy a mindenki által szeretett, tisztelt volt fővezér, Mansfeld, Komáromban meghalt.

A török őrség egy titkos úttal rendelkezett, mely a szabadba kivezetve, az összeköttetést Budával és a környékkel lehetővé tette. Ezt csak most sikerült az ostromlóknak fölfedezni és eltorlaszolni.

A táborban lévőket kellemesen érintette azon hír, hogy a moszkvai követ, Varlin, Rudolf császárnak sok egyéb ajándék mellett, 100,000 rubelt — mindegyik két és fél forint értékben — hozott segítségül a törökök ellen. Ebből némi reményt merítettek a hátralevő zsoldok kifizetése iránt, mivel pénz dolgában a táborban nem épen a legjobban állottak.

A friss csapatok tömeges beérkezése újból fölélesztette Burgau tetterejét, ki Mátyás főherczegnek ajánlotta, hogy a vár ellen, a siker esélyei mostkülönösen nagyok lévén, újabb roham intéztessék. Mátyás főherczeg készséggel beleegyezett és így *augusztus 25-ére* általános roham intézése határoztatott el.

Az *Aldobrandini* és *Sforza Pál* alatt lévő olasz csapatok az ostromvonal különböző pontjainak megszállására laktáboraikból kirendeltettek és erre nézve utasításokkal láttattak el.[1])

A főherczeg vezérkarával a legnagyobb tevékenységet fejtette ki.

Augusztus 25-én déli 11 órakor kezdődött meg a tüzelés a Szt.-Tamáshegyen és Párkány felől.

A roham német és olasz harczosokkal két helyre volt intézendő.

Don Medicis János és *Pálffy* a Víziárosból kiinduló megrohanás vezetését vállalták magukra.

Pálffy magyar és német csapataival egy már megrongált rondella mellett intézte az első támadást, de határozott és bátor ellentállásra találván, nem igen tudott előre hatolni s már-már visszavonúlni kényszeríttetett, midőn Medicis ezt észre véve se-

[1]) A parasztoknál beszállásolt olasz katonák gonosz cselekedeteik által az amúgy is sanyargatott szegény nép méltó haragját vonták magukra. Hangos panaszok hallatszottak, melyek az olasz csapatoknak gyorsan működésbe vonását eredményezték.

gítségére sietett s egyesült erővel sikerült ugyan két tornyot a törököktől elfoglalniok, de a nélkül, hogy azok tartósan kezeik közt maradhattak volna.

A harcz majd két órát tartott s a keresztények tetemes veszteséget szenvedtek; de a törökök közül is közel 400 ember esett el.

A rossz, sikamlós útak, a sűrű kődobások, melyekkel a törökök az ostromlókat elárasztá, azokat végre is visszavonúlásra kényszerítették.

A vállalatot későbbi napokra kellett halasztani; de mindamellett ettől is legalább az az eredmény volt várható, hogy a törökök belátva helyzetök tarthatatlanságát, végre is a vár föladására lesznek kényszerítve.

AZ OSTROMLÓK PORTYÁZÓ VÁLLALATA ESZTERGOMTÓL BUDA FELÉ.

Augusztus 26-án a kiküldött magyar lovas járőrök jelentést tettek, hogy a budai pasa újabb sereg gyűjtésén fáradozik, s annak részeit, nehány ezer embert, Ó-Buda és Vörösvár mellett táborba vonja.

A jelentés vétele után a főherczeg azonnal hadi tanácsot tartott, melyen Pálffy indítványa, hogy a törökök egy nagyobb szabású portyázó vállalattal meglepettessenek és szándekuk földerítessék, elfogadtatott.

Burgau őrgróf, Pálffy Miklós, Nádasdy és Schwarzenberg seregrészeiből ennek folytán egy lovas hadtest állíttatott össze, melyhez még nehány magyar mágnás is csatlakozott.

E különítmény ereje 8000, más források szerint 4000 lovast számlált, 7 könnyű, a törököktől elfoglalt löveggel; menetét augusztus 26-án esti 10 órakor volt megkezdendő.

A kiadott jellemző parancsban, tekintve hogy a czél első sorban a törökök meglepése volt, szószerint ez állt: «*Mindenki a bitófára jut, ki valami zaj által a különítmény közeledését elárulja.*»

A csapat zöme Sátorkő és Kesztölcz mellett Csévre menetett.

Az *előréd*, 200 válogatott magyar lovas *Doroghy József* parancsnoksága alatt, már egy órával előbb útnak indúlt és az or-

ságúton Vörösvár felé tartott; az elővéd avval a föladattal volt megbízva, hogy a Kopaszhegyen lesállást véve, a törököket megfigyelje, s az esetben, ha azok csendesek, arról a zömöt azonnal értesítse, míg ellenben ha a törökök netalán támadásra készülnének, azokat a különítmény támadó irányától balra megtámadják és rendetlenségbe és zavarba hozni igyekezzenek.

Ezer lovas, *Nádasdy* parancsnoksága alatt, ugyanazon időben, *esti 9 órakor*, Szt.-Léleken és Szt.-Kereszten át Pilis-Szántóra vonúlt és utasítása az volt, hogy mihelyt az előre megbeszélt tűzjelet a Kopaszhegyen észreveszi, a török tábort északról azonnal megtámadja, míg a különítmény zöme Pilis-Csaba felől fogja az ellenséget megrohanni.

A zöm éjfél után 1 órakor, midőn Csévnél pihent, Doroghytól jelentést vett, hogy a török táborban az őrök hívásán kívül minden csendes; továbbá hogy ellenséges járőrökkel sem találkozott és jelenleg a nagy Kopaszhegy [1]) Vörösvár felé huzódó erdősége szélén tartózkodik, hol továbbra is szándéka van megmaradni.

Éjfél után két órakor Nádasdy jelentette, hogy miután Pilis-Szántóra szerencsésen beérkezett, útközben egy ellenséges járőrrel találkozott, melynek lovai azonban oly fáradtak voltak, hogy egyikük sem menekülhetett el. Pilis-Csabát is megszemlélte, de ott csak nyolcz, a török tábor számára kenyérsütéssel foglalkozó törököt talált. Továbbá ama véleményét is nyilvánítá, hogy nem hiszi, hogy a törököknek sejtelme is legyen az ellenük készülő műveletről. Táboruk teljesen csendes, az egyes tábori tüzeken kívül semmi mozgás és zaj nem észlelhető.

Augusztus 27-én két órakor reggel, alig hogy a nap szürkülni kezdett, a különítmény zöme Cséven és Pilis-Csabán át Vörösvár felé megindúlt. Egy század még Csévről a Kopaszhegyre előreküldetett azon megbízással, hogy a messze távolból látható hegy tetején máglyát rakjon, s azt azon perczben, midőn Vörösvár felől három lőporrobbanás füstje fölszáll, lángba borítsa.

Reggel két óra 30 perczkor a főcsapat élével Pilis-Csaba elé érkezett és három órakor az erdőből kifejlődött, midőn Vörösvár-

[1]) Ez a Pilis-Csaba és a Pilis-Szántó közti *Kopaszhegy* s össze nem tévesztendő a N.-Kovácsitól délre esővel.

tól délre, a szentiványi földeken, a török tábor láthatóvá lett. Lassan és óvatosan, nehogy rendetlenség támadjon, a zöm két vonalba fejlődött. Magyar lovascsoportok, 1000 lépésnyi távolságra előretolva, képezték az első harczvonalat; ennek közepe mögött, második vonalban, hat lovas mélységgel, a német és olasz nehéz lovasság állott. E hadrendtől balra, 600 olasz lovas födözete alatt, kik egyuttal a tartalékot képezték, a tűzérség volt elhelyezve.

Mielőtt még az állások elfoglaltattak, a három lőporhalom felgyújtatott. Nemsokára a Kopaszhegyen is föllángolt a máglya.

Nádasdy azonnal észrevette ugyan e jeleket, de a török táborban sem maradtak azok hatás nélkül; fütyölés, lárma, kiabálás fellármázták az ellenséges csapatokat.

Pálffy a meglepetés nagy előnyét koczkáztatva látva, gyors cselekvést határozott el; Doroghynak parancsot adott, hogy válogatott csapatjával — többnyire Bars- és Komárom megyei nemesek — a török tábor ama részére rontson, mely Vörösvárra támaszkodik, hogy az ellenség figyelmét oda vonja.

A csapat zöme lassan útnak indúlt és előre nyomúlt, midőn a Doroghy-csapatok hangos «Jézus Mária» és mindjárt utána a törökök «Allah« kiáltását hallotta. A táborhoz ágyúlövésnyi távolságra érkezve, Pálffy megállította a csapatokat, a lövegeket lemozdonyoztatta s tüzeltetni kezdett.

Miután a lövegek mindegyike két lövést adott, az oszlopok a török táborhoz indúlva, oda betörtek. Ezalatt Nádasdy, Vörösvár felől jövet, szintén beérkezett és a nehézségek daczára, melyeket a fölásott föld az előnyomulásnak okozott, mégis sikerült mindjárt az első rohamnál a táborba hatolni. A meglepett törökök minden oldalra menekültek; az üldözésnek azonban katonai óvatosságból el kellett maradni. A császáriak 80 embert vesztettek; a törökök vesztesége 40 halott és 60 fogoly volt, köztük Abdulah koppáni bég.[1])

A csapatok az ellenséges táborban délig pihenőt tartottak, délután megkezdetett a visszamenet és este diadallal vonúltak be ismét a keresztény táborba.

[1]) Kápolnai a császáriak veszteségét 83 emberre, a törökökét 200-ra teszi; a mi valószínűbb is, miután az egész a törököknek meglepetése és általában egy elég jól sikerült rajtaütés volt.

A hadi foglyok vallomásaiból kitünt, hogy a budai pasa eddig csak mintegy 18—19,000 embert tudott összehozni, továbbá, hogy főerejét 8000 lovas képezte, melyeknek nagy része a vörösvári táborban állt, míg a többiek a tűzérséggel Ó-Budánál voltak.

Ezekből tehát kétségtelenné vált, hogy török fölmentő seregtől egyhamar nem kell tartani és Esztergom ostroma nyugodtan folytatható.

A mi a vár őrségét illeti, a vörösvári vereség híre alkalmasint oda is eljutott, de ha aggodalmat és levertséget okozott is, ebből külsőleg mi sem volt észrevehető. Kitartásuk a védelemben, vezérük Kara Ali bég halála, a víhiány — egy ital vízért több tallért is kellett fizetniök — és egyéb csapások daczára, lankadni nem látszott.

A török a jó katona minden kíváló tulajdonságával bír. Bátor, edzett, kevéssel beéri; hű hitéhez és császárjához és fellebbvalói parancsainak a legnehezebb viszonyok közt is zúgolódás nélkül engedelmeskedik.

A keresztény táborban ezalatt a milánóiak 2000 főből álló csapata is, *Bio Márkus* Frigyes alatt, beérkezett.

A Víziváros elfoglalása óta a lövegtűz, csak a vár csekély terűletére szorítkozván, jobban összpontosítva volt. Különösen a Bécsből nemrég hajón leérkezett faltörővel, mely Párkánynál volt fölállítva és másfél mázsás vasgolyókat 2000 lépésnyi távolságra dobott, nagy hatást értek el.

Augusztus 29-én a főherczeg Pálffy, Medicis, Aldobrandini vezérek és Ungnad hadi tanácsos kíséretében megszemlélte Párkányt, valamint magát a várat is.

A várfalakon észlelt többféle rongálások, melyeket a főherczeg mint megmászható réseket tekintett, őt egy *augusztus 30-ára* elrendelt újabb roham intézésére birták. De éjjel ismét nagy vihar kerekedett, mely az útakat annyira megpuhította és sikamlóssá tette, hogy a roham nem sikerült.

Augusztus hó utolsó éjjelén, miután már az előző napon egy (Vörösvár mellett elfogott) előkelő török azon meghagyással küldetett a főherczeg által a török őrséghez, hogy őket a Budáról várt segély lehetetlenségéről és állapotuk tarthatatlanságáról meggyőzze, a törökök a tüzelés beszüntetéseért könyörögtek, mi

teljesíttetett és a tárgyalások a megadás föltételeiről megkezdettek.

Szeptember 1-je fegyverszünet napja volt és egy lövés sem tétetett. A tanácskozásokból csak annyi került nyilvánosságra, hogy mindkét fél öt kezes állítására kötelezte magát.

Szeptember 2-án a főherczeg, Pálffy, Nádasdy és Ungnad hadi tanácsos a tárgyalások folytatására a Vízivárosba mentek, hol a törökök részéről a vezér, Lola-Mohamed és a mufti várták őket a víztoronynál.

A vár őrségének parancsnoka kijelentette, hogy az esetben, ha ágyúikkal, fegyvereikkel, asszonyaikkal, gyermekeikkel és málhájukkal egyetemben szabad elvonulást és Budára való biztos kíséretet kapnak, a várat azonnal átadják.

Mátyás főherczeg azonban e követelést kereken megtagadta és a tüzelés folytatását rendelte el. Hogy az ágyúzás hevességéről némi fogalmat nyújtsunk, megemlítjük, hogy naponta 1500—1800 lövés intéztetett a vár ellen.

A főherczeg környezete, különösen Pálffy, Ruszwurmb és Nádasdy,[1]) őt más véleményre igyekezett birni és azt tanácsolta, hogy azt a mit minden ember a hátán elvihet, engedje elvinni, de a többi holmi, ágyúk, lovak, kocsik, lőszerek és egyéb hadi fölszerelések, maradjanak a várban. A főherczeg végre az eléterjesztett pontokba, melyeket az ellenséges őrség is elfogadott, beleegyezett.

Szeptember 3-án tehát a vár átadatott és délig teljesen a keresztények birtokában volt.

A vár átadásával egyidejűleg 152 keresztény fogoly is szabadon bocsájtatott, kik az ostrom tartama alatt estek fogságba és életüket nagyrészt a meghalt fővezér, Ali bég, nagylelkűségének köszönhették.

Az ott talált élelem még néhány napra elegendő volt, a lőpor azonban már egy roham visszaverésére sem lett volna elégséges. A cziszternák tiszta vízzel voltak telve.

A várban 823 harczképes férfi, 611 sebesült, 600 asszony,

[1]) Az előbb oly nagy befolyással bírt Burgau őrgróf — egy akkori hadi hír szerint — a főherczeg kegyét, egy ellene őszintén kimondott véleménye következtében, elvesztette.

211 öt éven alóli gyermek, összesen tehát 2245 lélek volt, kik mindannyian szabadon és bántatlanúl [1]) távoztak onnan és 30 királyi hajón Budára szállíttattak.

Az ostrom alatt a törökök összesen 3500 halottat, katonákat és polgárokat, vesztettek; ezenkívül még 60 német és 92 magyar fogoly is elpusztúlt.

Az átadás alkalmával ejtett zsákmány felől részleteket nem birtunk fölfedezni.

A mit egyébiránt a törökök visszahagytak, mind egy helyre hordatott és biztosságba helyeztetett. A főherczeg szándéka az volt, hogy a zsákmányt amaz olasz, német és magyar katonák közt osztja ki, kik magukat kitűntették.

Így jutott Esztergom 52 év után ismét a császár mint magyar király kezébe és a kereszt jelvénye 10 éven át ismét fenn ragyogott tornyain.

A vár helyőrségeül a Burgau ezredbeli zsoldosok, Trzka ezredes alatt 10 zászlóaljjal rendeltettek.

Első sorban is az összelőtt és omlott falak elhordásához kellett fogni [2]) és mindenfelé a rendezésekhez és tisztogatáshoz kellett hozzá látni.

A törökök a város régiségeit, sőt még a képeket is megkímélték, míg ellenben a német zsoldosok azokat megcsonkították és a várat magát, melyet a törökök éveken át tisztán tartottak, egészen bemocskolták.[3])

A templomban ünnepélyes Te Deum tartatott, a nagy ágyúkból győzelmi lövések dörögtek, visszhangot keltve messze az országban. A Szt.-Tamáshegyen nagy lakoma rendeztetett, melyre az elökelő törökök is meghívattak.

[1]) A török várőrség és lakosság elvonúlására vonatkozó tárgyalások alkalmával kiköttetett: 1. hogy a hajókat a törökök sajátjokból béreljék; 2. hogy ezek csak Visegrádig használandók, s onnan öt nap lefolyása alatt Esztergomba visszaszállítandók; 3. hogy 40 török tisztnek túszul a keresztény táborban kell maradni. (Szentkláray a dunai hajóhadak története 190. lap.)

[2]) Négy vármegye közelfekvő falvaiból 600 paraszt rendeltetett ki e czélra.

[3]) Ephemerides etc. és hadi levéltár 758—19.

Az olvasó figyelmét bizonyára nem kerülte ki, hogy az ostrom egész tartama alatt a kerületi kapitány, Pálffy Miklós volt az, ki magyar és német harczosaival a legtöbb katonai feladatot oldotta meg és különös ügyességgel és megfelelő körültekintéssel mindenütt a legbefolyásosabban működött.

Pálffynak nagy része volt Esztergom visszavételében, miért is a törökök őt a «hitetlen kutyának» nevezték és nagyon rettegték; és mégis, a mi különben az akkori jelentésekben, sajnos, oly gyakori, ez egyéni érdem semmi elismeréssel nem találkozott; a császárhoz intézett jelentésekben minden csak úgy általánosságban van elbeszélve és a főbb szereplők szerzett érdemei kellőkép kiemelve nincsenek.

Ugyanez áll a hozott áldozatokra nézve; a saját veszteségekről legtöbbször említés sincs téve, míg az ellenségé ugyanakkor mindig nagyítva állíttatik.[1]) A jelentések lehető rövidsége az akkori nézetekben gyökerezett, de oka leginkább az általános írásbeli gyöngeség volt. Hányan küzdöttek vitézül és névtelenül estek el, elfeledve, bár azt hiszem a katona-írónak legszebb föladata, dicsőségesen elesett bajtársai emlékének fölelevenítése.

Végül még a török történetíró, Pecsevi, följegyzéseinek szenteljünk némi figyelmet, ki az *augusztus 4-étől* a törökök elvonulásáig terjedő időszakból több igen érdekes és ismeretlen adatot közöl.[2])

Pecsevi így ír:[3]) «Midőn ide (Esztergomba) beérkeztünk, ott találtuk Lola Mohamed rokonát, Kara Ali béget. A bég így szóla: Én jó útmutatókkal (vezetőkkel) foglak benneteket ellátni, kikkel ti, míg a hitetlenek zsákmányolás és dobzódással lesznek elfoglalva, kirohanni fogtok». — Kara Ali bég e részbeni tapasztalatai indították őt arra, hogy egy ilyen perczet használjon fel egy csapás kivitelére — tanácsa tehát igen jó volt — mert ha a többi, a

[1]) Ha összegezzük a jelentésekben foglalt számokat, úgy Esztergom ostroma alkalmával a törökök 9834 embert, míg a császárik csak 1334-et vesztettek. Ez talán még sem valószínű.

[2]) Pecsevi alkalmasint Mohamed anatoliai pasával együtt jutott a várba be.

[3]) Pecsevi, Esztergom elfoglalása 1595-ben. Hammernél.

várban lévő csapatok helyzetük fölött kétségbe esnek, akkor bizonyára nem fognak egyebet cselekedni, mint Esztergomot föladni és Ti reátok (t. i. Mohamedre) hárulna a vár elesésének hibája». Erre a pasa (az anatoliai) így válaszolt: «Ha mi most kivonulunk, nem fogják-e azt mondani, hogy a várat kiürítettük?» Többszörös ideoda beszélés után végre a pasa azt mondá: «és ha halálunk itt lenne meghatározva, én nem mehetek el innen». E párbeszéd után Kara Ali bég a pasát saját lakásába vezette.

Másnap (aug. 5-én) híre ment, hogy Pálffy Kara Ali béget fölhívta, Budára egy hirnököt küldeni. Kara Ali bég e végett Mohamed pasával és más előhívott bégekkel és felsőbbekkel tanácskozott.

A reá következő éjjelen (auguszt. 6-án) a hitetlenek 41 ágyút vittek állásaikra a futó árkokban és napfölkeltével a várat lőni kezdték.

Még mielőtt egy lövés visszhangja elnémult volna, már a másikat sütötték el. Így fölváltva ment ez az egész napon át, azt hitte az ember ennél a zajnál, hogy a világ tönkre megy. A lövegek közt voltak 60, 80, 100 fontosak is.

Ha minden ágyúból a nap folyamán csak 50 golyót lőttek ki, úgy már 2000-en felül megy a golyók száma, melyek a várba repültek. Igazi csuda volt a prófétától, hogy egy olyan kis erőd mint Esztergom, oly soká ellent tudott állni.

A hitetlenek kétszer fölrobbantottak egy aknát, mely az ágyúik által uralt nagy torony külső körülövező falát megremegtette, fölemelte és nehányat a bástyákon lévő, hitükért küzdőknek részint ki-, részint bedobott. A hitetlenek elfoglalták ezt a tornyot, és ott állást foglaltak. Nehány helyen, deszkákból fölállított tetők védelme alatt, melyek bőrökkel voltak bevonva, még a várfalakat is aláásták. Annyira voltunk már, hogy ha egyik közülünk (a törökök közül tudniillik) alabárdját kinyújtotta, hogy egy közelben lévő átkozott kutyát elpusztítson vagy elűzzön, az megfogta alabárdját. Éjjel-nappal tartott a csatározás, nem volt pihenés soha.

Ha az egyik oldalról egy muzulmán mászott le a falakról, a másik oldalon egy hitetlen mászott ugyanott föl. Ezen állapot folytán az ostromlottak már is nagyon megfélemlítve és segítség nélkül voltak.

A cziszternákban víz már nem volt; 3—400 embernek osztatott ki egy lótehernyi víz. Ezt a kiosztást Mohamed pasa maga vette kezébe; senki másnak nem volt szabad beleavatkoznia. Az égető júliusi melegben a szomjuhozók a cziszternák[1]) márvány széleit nyaldosták és egy csöpp vízért életüket is szívesen odaadták volna. Rémes látvány volt, szegényeket lelőtt kezekkel vagy lábakkal, gyöngén, betegen, sebesültén, zárt szemekkel, dagadt arczokkal, a léget bűzzel árasztva el, jajgatva és sírva látni. Mind szomorúsággal és bánattal voltunk eltelve. A dolgok állása már oly kétséges volt, hogy ivóvizünk már csak három napra volt.

Kenyérből csak egy kis mennyiség maradt még Kara Ali bég készletéből a pasa számára. A vár parancsnoka, egy bölcs, előrelátó ember, némi lisztet takarított meg magának. A legénység őröletlen gabonát evett, mit lábasokban megpörköltek, aztán kézi malmokon megdarálták, némi vizet öntöttek hozzá és úgy megették.

Nem hazudok óh hatalmas Isten! nyolcz szolgámmal bezárkózva, kik a gabnát megpörkölték és pépet készítettek belőle, vidám lakomát tartottunk.[2]) A nyomorúság, a folytonos szorongattatás, a közeli halál az ostromlottak kedélyére nagyon nyomasztólag hatottak. Összecsoportosúltak és kiálták: meg akarjuk magunkat adni! Elmentek a pasához és így szóltak: Mi már nem tudjuk ezt tovább kiállni, átadjuk a várat! A pasa azt felelte: én bezártam magamat, hogy itt haljak meg; míg meg nem haltam, nem adhatjátok föl Esztergom várát! «Ugorjunk le a bástyákról és mentsük meg fejeinket, a ki elesik, essen, a ki marad, maradjon!»

Másik nap delén (szept. 3-án) megszűnt a hitetlenek tüzelése a vár ellen. De a csendet, mint közelgő szélvihar, a mozlimok átadásért rimánkodó kiáltása harsogta át.

Ali, szirmiai bég, és Bojalu Huszein bég küldettek ki a tárgyaláshoz a császáriakhoz.

[1]) A vízre vonatkozó megjegyzései Pecsevinek nyilván korábbi napokra vonatkoznak, mivel az átvételnél a cziszternákban elég víz volt; a víz bizonyára az esőzések alatt gyűjtetett.

[2]) Nem igen érthető, hogyan használhatta Pecsevi e kifejezést «vidám», mivel minden a mi őt körűlvette, az előrelátható jövő, hasonló kedélyállapotot aligha volt alkalmas előidézni. A fatalista nyilatkozik benne.

Meg kell jegyeznem, hogy ezen lépés nem nyugodt tanácskozások és rendszabályok eredménye volt, hanem kényszerítve, erőszakolva történt. Ali, szirmiai bég, egy titkos ajtónál, mely mindig kövekkel volt eltorlaszolva, míg azok onnan elhordattak, arczára ökölcsapásokat kapott és erőszakkal tolatott ki. Az árok másik oldalán három nagy, hitetlen kutya várt reánk; kezeinket nyújtottuk egymásnak. Ezek után kérdést intéztek hozzánk a vár állapotát illetőleg és bennünket, (t. i. a pasa történetiróját) egyenesen Párkányra vittek.

Ezelőtt Esztergom bégjeinek egyike meghalt volt itt és ennek négy márvány oszlopon nyugvó sírhelyet építettek. Az egész kőfallal volt körülvéve. Ebbe a helybe léptünk be és leültünk a síremlék körül. A tárgyalás avval a kérdéssel kezdődött: «Miért adjátok most föl a várat? Hisz oly soká kitartottatok, miért épen most? Talán nincs már mit ennetek, innotok, nincs kenyeretek már?»

Mi hallgattunk és ismét hallgattunk; végre így feleltünk: «Mi Szinán pasa által biztatva voltunk, hogy tíz nap múlva fölmentetünk; most már több mint egy hó telt el, a nélkül, hogy segítséget kaptunk volna és ő így kijátszott bennünket. Mi átadjuk a várat, hogy a padisah az ő (Szinán) fejét vegye».

«Milyen föltételek alatt adjátok föl tehát a helyet?»

«Egy hét lefolyása után, mely idő alatt egy hirnök innen Budára s onnan ide vissza jöhet». A hitetlen kutyák megtagadták e kívánságunkat. Továbbá azt kívántuk, hogy hajóhadunk a vár fölött szabadon elvonúlhasson a folyamon, továbbá hogy elegendő számú hajó álljon rendelkezésünkre, hogy mindenki tulajdonával háborítatlanúl berakodhassék. Azt felelték erre: «A hajóhad ebben az évben a mi (a császáriak) parancsunk alatt áll és bárhol is álljon, nem fog nektek semminemű kárt is okozni. Jó, hajókat is adunk nektek és megelégszünk csak a lovakkal. Minden ember elviheti a maga málháját, de nem a halottakét is. Egy ember csak egy kardot vihet magával, nem kettőt. Azt akarjuk, hogy ti a bégeket is átadjátok nekünk.» «Már nincsen együnk sem, mind Budára mentek». «Ne kísértsétek meg őket mint asszonyokat elvinni; mert mi az asszonyi arczokat mind lefogjuk fátyolozni».

Pecsevi így ír tovább: «Midőn a pasához beléptem, hét vagy nyolcz keresztény béget, vagy azoknak fiait láttam előtte a földön

kinyújtott lábakkal, a többieket meg oldalt feküdni, miután mindíg széken szoktak űlni, és nem tudtak török módon a puszta földön űlni, és egymásra néztek».

«A pasa kitörűlte a könnyeket szeméből, midőn engem meglátott és azt kérdé tőlem: hol voltál? Kegyelmes uram, felelém én, kérjük az Istent, hogy ha az ő akarata, hogy Esztergom föladassék, az átadás szolgái által megbeszéltessék. Szemei könnyekkel teltek meg és keservesen sírt».

«A keresztény bégek, kik mint túszok jöttek a várba, mindjárt megérkezésük alkalmával egy kötéllel megmérték a cisztern ák mélységét és megnézték a raktárakban levő gabonát stb. Később kenyeret kértek. A vár parancsnoka eme hitetlenek számára néhány nagy zsemlét süttetett és azokból mutatott elő egy pár darabot. Ha sejtették volna a hitetlenek, milyen rosszúl álltunk kenyér és élelem dolgában, még inkább megkínoztak volna föltételeikkel és talán meztelenűl hagytak volna bennünket elvonúlni».

Azután tovább:

«A kapuba, hol a kis hajók kikötöttek, az átkozott Pálffy is oda jött, a nélkűl, hogy a pasának kézfogást adott volna. Csak azt mondá neki: Így megy már az egyszer a végeken.

A pasa felelé: «Mi átadjuk nektek Esztergomot, mint Isten zálogát, mit, ha az Isten is úgy akarja, nehány nap múlva ismét vissza fogunk venni». Pálffy felelé: «Mi is ugyane módon adtuk át nektek Győrt és mindazonáltal még mindíg kezeitek közt van».

Esztergom ostromának leírását lehetetlen befejeznünk a nélkül, hogy nehány katonai megjegyzést ne fűzzünk még hozzá.

Daczára a számos forrásnak, mely Esztergom ostromáról, védelméről és bevételéről megjelent, Kápolnai munkáját kivéve, hiányzik azokban a többé és kevésbbé helyes chronologiai sorrend, az új és a régi naptár össze-vissza vannak azokban cserélve.[1])

[1]) Még nekünk is némi kételyeink vannak, hogy sikerült-e valóban mindenütt az igazit megállapítani.

Esztergom ostroma még egészen a középkor harczmódját mutatja, sőt még későbbre kell visszamenünk, hol Polybius írja le a harczmódot; bár katapulták, fal- és kaputörőkről már nincs szó, egy helyen mégis a várfalak esetleges aláásására történik czélzás. Erőszak ellen erőszak, nyers erő ellen, nyers erő alkalmaztatik, a leírásokban mindenütt a levágatott, leüttetett, lemészárolt stb. kifejezések uralkodnak.

Részünkről az emberiességnek egy ténye sem jegyeztetett föl. Kara Ali bégnek a foglyokkal szemben követett eljárása messze fölülmúlja a keresztény vezérekét, kik ilyen példával nem dicsekedhetnek. Legalább sehol sem találunk olyat följegyezve. Pecsevi egy helyen így ír: «Az oszmán népjog alapeszméje úgy hangzik: «hogy a magas porta mindazoknak segélyt és oltalmat nyújt, kik hozzá folyamodnak, legyenek azok barátok vagy ellenségek, mozlimok vagy giaurok». De nyilvánvaló, hogy ez eszmét csak Kara Ali bég valósította meg, más török vezérek ellenben nem igen tisztelték; mert különben hogy illenének ez eszméhez a keresztények levágott fejei, melyek a görög béglerbég sátora előtt feküdtek?

Sehol sem találjuk még nyomait sem egészségügyi, orvosi szolgálatnak a táborban, még akkor sem, midőn a vérhas pusztított ott és számtalan derék katona esett annak áldozatául. Erre vonatkozó följegyzések, valamint az elesettek névsora is hiányzanak a levéltárakban.

Így továbbá egy betű sem szól az árkok neméről, alakjáról és méreteiről, a sánczok mineműségéről, lettek légyen azok védőházak, redoute-ok stb., a lövegek hatásáról, a lőszer készítéséről, előállításáról, annak használatáról stb.

Hogy ezekre nézve a keresztény táborban bizonyos szabályok mérvadók lehettek, mérvadóknak kellett lenniök, mutatja egy kezeinkbe jutott lőszer-jegyzék az esztergomi táborból 1594 május 5-étől július 6-áig vezetve.

Az 1595-ik évre vonatkozólag, sajnos, mit sem tudtunk fölfedezni; a történetírás iránti megfoghatatlan közöny azokat a későbbi években a kiselejtendő, papírmalomba küldendő irományok közé sorolhatta.

Az egyetlen harczászati gondolat az egész ostrom alatt Mans-

feld elméjében fogamzott meg — t. i. az ellenséggel nyilt csatatéren mérkőzni — annak kifejlődését a szűk útakból nyugodtan megvárni és azután megsemmisiteni. De a külellenségen kívül a keresztény vezéreknek még a belső bajokkal, lázadással, fosztogatással, fegyelmezetlenséggel is meg kellett küzdeniök, eltekintve a folytonos zsoldhiányból eredő kellemetlenségektől.

Annál nagyobb a vezérlő személyek, Mansfeld, Burgau és különösen Pálffy Miklós érdeme, kik mindeme nehézségek mellett a czélt, Esztergomot a törökök kezei közűl kiragadni, mégis elérni tudták.

Gömöry Gusztáv.

KATONAÁLLÍTÁS ERDÉLYBEN A MÚLT SZÁZADBAN.

Az alábbiakban nem körűlményes leírást, hanem csupán nehány egykorúlag följegyzett adatot talál az olvasó arra vonatkozólag, hogy miként támogatta Erdély Mária Teréziát az örökösödési háborúban.

Az adatok följegyzője gróf *Székely* László,[1]) kinek kéziratban levő terjedelmes önéletírása a közdolgokat csak mellékesen, azaz csak annyiban említi ugyan, a mennyiben az író életével érintkeztek; mindazáltal számos olyan adatot foglal magában, melyek eléggé alkalmasok, hogy részben a történelem némely hézagait betöltsék, részben pedig a kor képének teljesebb kiszínezéséhez hozzájáruljanak.

Székely László sohasem volt katona, s így mint polgári biztos vett részt az 1742. és 1744. évi katonaállítások munkájában. Föladatát s eljárását eléggé megismerteti ugyan velünk, de még sem oly körűlményességgel, a hogy kívánatos volna. Arra meg nem is gondol, hogy az ügyet politikai szempontból mérlegelje. Ő rá nézve az egész katonaállítás ténye életének egyik episodja. Megírja, mert megtörtént. Egyébre nincs gondja.

A mi pedig történt, azt ekképen adja elő:

«Erdélyben is 1742 Esztendőben az akkori Circumstantiák miatt Flgs Udvarunk által Insurrectio parancsoltatván, Én éppen ezen Esztendőben házasodván meg elsőben, mint Vadászatot szerető ember, — szegénj kedves Atyámfia Kun Farkas Bátyám Septemberben hozzám jött Sukra,[2]) elmentünk Vadászni Doboka felé, egy

[1]) L. «Székely László élete», *Budapesti Szemle*, LI. köt. 224—258. l. (1887.)

[2]) Zsuk falu, Kolozsmegyében.

Csonkás nevű kedves Vadászó helljemre, és midőn ebédeltünk volna, ihol érkezik első Feleségemtől, Bánffi Katától, levelem szebeni tudósításokkal, az Dietáról (ekkor még nem voltam Regalista) az Insurrectióról; szült is ez Confusiót csak nem 6 héti újj házasnak, s még tréfából mind úgy köszöntük egymásra a poharat: «egészséggel, Vitéz Barátom!»

Az Vadászat elmúlék; haza mentem Sukra, s gondolkozni kezdettem készülgetésemről; de ez alatt megfordúlt az dolog, és ekkor állitotta fel az Ország az Első Regimentet, Kálnoki lovas Regimentét, melj ma is fenn áll s ez volt első fundamentuma több illj azután következett hasonlóknak s többeknek.

Mert azután 1744. Esztendőben már özvegységemben ismét más Regimentet állitta az Ország, meljnek Oberstere léve az Iffjabb Szentkereszti András, az Itélő mester öreg Szentkereszti Andrásnak az fia, mely Regimentet az Oberster holta után (ki is oda fel holt meg[1]) a Tiszteknek egyenetlenségek miatt 1746 Esztendőben reducálának.

Azután is Gyalog Tirókat, Lovas-Katonákat, sok izben kelleték állítani az Országnak az Nemes Rendek s Urak költségin.

Ez is megváltozott osztán, és Vágusokat s Selléreket kezdettenek fogdosni, melj miatt sok lárma volt, úgy hogy az illjenek csoportonként Erdőkben lappangottanak és hogy éhel meg ne haljanak, exorbitáltanak is.

Azután álla fel Elsőben Sub titulo Limitrophianæ Militiæ az Unióra édesgetett oláhokból, az nem Jobbágyakból való Militia, meljet már Limitaneusoknak neveztenek; ezek körűl való sok szenvedés leírására sok idő kívántatott volna; szólljanak erről, ha lésznek, az jövendőbeli Annálisok. — Consequenter állott fel az székelj Militzia, hogy s mint, Jaj, fájdalom!

De mig ez lett volna, még promptitudo neve alatt egynéhány rendbe folyt az militia állítására való nógatás; mi lesz még, az Jó Isten tudja.

Elég az, hogy Gróff Kemény László Gubernátorsága alatt a Gubernium Commissáriusokat rendelt az egész országban Circulusonként; Engemet is akkor rendeltenek volt az akkori Regius

[1]) Bécsben.

Perceptor Bágjoni Sigmond Circulussában, negyednapi hideglelős voltomhoz képest, Subalternusnak egy Barra nevűt, Credentionális és Instructio mellett.

A Credentionálisnak ereje e volt, hogy a Mtgs. Gubernium parancsolattjából küldettem ki s mindenek hitelt adjanak néki.

Az Instructio pedig azt tartotta, hogy parancsolat szerint az Nemességet nógassam homágiális devotiójára és az pénz vagy Katonabéli segítségre, s mindenütt Credentionálisomat, Instructiómat felolvastassam; az parasztságot pedig inducálljam, hogy önként az Katonaságot amplectálják bizonyos Esztendőkig, azután haza bocsátattnak, és ha sebet találnak az idő alatt kapni, míg élnek, napjára egy-egy garasok jár. — Még ez is benne volt Instructiómban, hogy mindenütt az Falus Bíróhoz szálljak; de ez utolsót elmulattam, kivált az éjtzakai hálásban.

Az Én megírt Circulusomban 97 Falu volt; azt én 3 hét alatt eljártam, jóllehet nem mentem minden faluban, hanem convocáltattam őket, de többire majd mindenikben elmentem mégis.

Ez az Katonaság dolga nagy lármát csinált volt, mert az Jobbágj Oláhságnak az volt a fejiben, hogy ha egyszer Katonának menyen s haza jő, többé nem lesz Jobbágy; de lecsendesedék azután ez is.

Valahol jártam Faluban, az Oláh Ifjúság mind kiállott a Falukból az hegjekre; féltek, ha erővel fogják s viszik őket; csak vén Férfiak, asszonyok, Leányok, Gjermekek voltanak s mikor a Faluból kiindúltam, jó útat kivántanak.

Midőn olvastam a felljebb menten megírt garast napjára Életig, ha sebet kapnak, még csúfolódva aszt mondották egymásnak, *Aúz moj trebulj garas.*

Az Isten áldja meg az Nemességet, Engem bizony mindenütt szívesen láttanak; Sokat gazdálkodtanak nékem.

Igaz dolog, valahol jártam, mindenütt azt mondották, az Isten áldja meg a Mtgs. Guberniumot, hogj engemet küldöttenek oda; Én Instructiómtól ugjan nem recedáltam, de bizony nem is voltam ollj vakbuzgó, mint Sokak. Esett úgy az dolog, hogj az Szegénj Nemes Ember könjezve azt mondotta nékem, Hogj néki ennyi és ennyi Jobbágya vagyon, melyre én azt feleltem, Engem nem küldöttenek, hogy az Kgylmed Jószágát Conscribáljam, hanem

azért, hogy Kgjlmdt emlékeztessem maga hívségére, a mit igért Kgjlmd, én bé írom; ha morósuskodik az igéretben, kételenittetem az morózusok rubrikájába bé irni.

Még is Én az processusban annyit hajtottam fel, hogj a Generális szék alkalmatosságával az előtt az egész Vármegye igéreti annyira nem ment volt, mert Én 1500 M. frtra mentem.

Ekkor a Szegénj Mikes István lévén az Főispány, a kivel azelőtt is sok bajom volt, és az lakóhellje Maros-Ujvár éppen az én Járásomban esvén, eléb állott onnét; azt bizony jól is tette, mert ez az methodus a Főtiszteknek gyalázat volt.

Meghadta ugyan, hogy Udvarában acceptáljanak, de oda bé nem mentem, a Faluban az Bíróhoz szállottam, oda Tiszteit kihívattam és kérdettem, mit disponált Principálissok az ígéret iránt, kik is halasztották, hogy a Guberniumban adgja bé, melyre Én Instructiómat felolvastatván, megmondám, ha az alatt, míg purizálom az munkát, nem offerál az Főispánj, bizonyosan az morósusok rubricájában írom fel a nevit; onnét elébb mentem, s mikor Alamorra[1]) érkeztem, az levele is jött és 300 Német forintot ígért.

Nagy-Enyed is Circulusomban esvén, éppen akkor temették el az szegény Jónást igen nagy frequentiával, a kit is egy Minorita lőtetett meg s az Pap elébb álla, az ártatlan vérontás büntetlen marada.

Ezen útomban mindenütt Katona módra jártam, magam quietáltam az Falukat, s azoktól is quietáltattam magamat; magammal Társzekerem volt; bezzeg mások nem úgy bántanak; pompáskodtanak, bőven költöttenek. Vélem is úgy akart cselekedni egy Szolga Bíró; kávéval, nádmézzel, Rozsólissal akart tractálni, de én bevágám a csapot, ezt mondván: Engem munkára, nem Vendégeskedni küldöttenek ki, azért meg nem engedem.

Egy dolgot nevettem, mert Credentionálisunkban az volt, a ki magát jól viseli, a Gubernium fogja Udvarnak recommendálni és várhattja promotióját; ezt úgy elhitték az ki küldött Commissáriusok, hogy nekem is dicsekedve mondotta némelljik, melyre én azt mondottam: Akkor dicsekedjél vélle, Barátom; Én ugyan nem

[1]) Alamor falu Alsó-Fehér megyében.

hihetem, hogy annyi sok Commissárius Consoláltassék ; úgy is leve, senki sem kapa ezért semmit is.

Igaz, hogy nekem soha semmi olljas kedvem nem volt, hogy ugyan csak valamely Tisztség után való járásra adtam volna erőssen elmémet; de mégis azért hazám Fiai előtt csak volt tekintetem. Mert minekutánna Erdélyben az Continua Királlji Tábla felállott volna, kétszer Candidáltattam Actuális Tabulæ Asserssorságra a Mtgs. Királlji Táblától cum pluralitate votorum, úgy az Gubernium tól is, és ezek között egyszer fel is írtam volt, hogy ne láttassam el mellőzni éppen egésszben ; ide ez is csak providere volt.

. . . . . .

Felljebb is ugjan vagjon valami emlékezet az katona állításokról ; illjet pedig kétszer állítottunk Testvéremmel, mindenkor hatot, hetet, nyolczat ; egjszer az Kálnoki, másszor az Szentkereszti Regimentjében ; azonkivűl egj nehánjszor kész pénzűl kellett az katonát fizetni ; hát még azonkivűl az egjnehányszori promptitudo. Mindezek bizony megvontanak engemet, mint a kinek egj Grajtzár fizetése sem volt eddig is.»

A saját könyvtárában levő eredetiből közli :

KIRÁLY PÁL.

GYŐR VÁR 1594-TŐL 1598-IG.

MÁSODIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY.

A gyászos epizód után, mely által az ország egyik főerőssége, «a római birodalom kulcsa» az ellen kezére kerűlt, lássuk mi történt e helylyel, melynek elvesztével a legszebb remények dugába dőltek s hazánk sorsa mindegyre mostohábbá vált.

Mátyás főherczeg a Szigetközben szenvedett kudarcz után, tehát még a vár eleste előtt, Lajta-Bruckig ment vissza, «csekély néppel», mivel az erősbítések egyre késtek; így például a Raitenau-ezred, valamint a cseh hadak (32 zászlóalj gyalogság és 7 zászlóalj lovasság, körűlbelől 20,000 ember) ez időtájt még Wels körűl tanyáztak és csak október hó közepe felé érkeztek a Morva folyóhoz Dévény körűl. A főherczeg időközben, még nem értesűlvén a történtekről, a Burgaui őrgrófot ezredével vízen Győr alá küldé, valószínűleg azon szándékkal, hogy az ezredet a várőrség szaporítása végett a várba vesse. Burgau azonban a vár sorsáról értesűlvén, útját félbeszakítá és egyelőre tétlenül vesztegelt.

A nagyvezír Győrt megszállván, abba várnagyúl Ali pasát, a sorrentoi renegátot rendelé, 4000 janicsárt, 2000 lovast és 1000 spahit adván keze alá őrségűl; azután a templomokat földdel kitömeté és rájok ágyúkat állíttata és minden szükséges intézkedést a további védelemre megtett. Így rendbe hozván e ponton az ügyeket, Komárom alá vonúlt, hogy azt könnyű szerrel és az elnyert diadal hatása alatt bevegye; de a derék várparancsnok és csapatai vitez magatartása által minden igyekezete meghiúsúlt és október hó 24-én, 800 ember veszteségével ismét Győrbe tért vissza, honnét népei a zord évszak közeledtével téli szállásokra, Buda környékére húzódtak.

Így végződött az 1594-ik évi hadjárat.

A török fősereg Győr alól eltakarodván, a vár magára hagyatott, erős őrségére bízatván sorsa; Ali pasa várparancsnok feladata különben az által igen megkönnyebbedett, hogy az erős várral nemcsak elégséges élelmi- és lőszer-készletet vett át, hanem Tata és Esztergom eleste folytán könnyen közlekedhetett Budával. A török uralomról okmányolt adatokkal nem bírunk; valószínű azonban, hogy Győrnek és vidékének helyzete azonos volt a hódoltságban levő más területekével; hogy különben ezen uralom nem egyedül a városra és határára szorítkozott, más adatok mellett az is bizonyítja, hogy a törökök a közeli szőlőhegységben is tettek foglalásokat, a hová azután a keleti országokból származó finomabb gyümölcsfajokat behozván, alapját vették a máig is virágzó gyümölcs-tenyésztésnek. *Csanak* falu neve alighanem ez időből ered, valamint a Rábcza-hídnál épült *Abda* falué, melyek alkalmasint egyes török főtisztek birtokát képezék. A város épületein és a vár erődjein nagyobbszabású átalakításokat nem végeztek, kivéve az ostrom folytán beállott rombolások helyreállításait, mire őket az egyszerű katonai eszélyesség is késztete. Nagyban véve, a törökök meglehetős nyugodtan viselék magukat, s habár néha-néha portyáztak is a videken, messzebbre nem igen távoztak a vár alól, megelégedvén, ha alkalmilag egy-egy marhacsordát hajthattak abba.

Ily kiküldetésben lehetett ama 400 főből álló csapatjok is, melyet 1595-iki január hó közepe táján a M.-Óvárból kiindúlt keresztény portyázók utólértek, s közülök 200-at levágván, 14-et fogva magukkal vittek.

1595 május havában a várbeli őrség már fogytán lehetett élelmi szereivel, mert élelmezésért Budára fordúlt; a szállítmány el is küldetett, de Nádasdy azt hírűl vevén, egy csapat gyalogsággal Komáromból Győrnek ment és a városon alól lesbe állt. A várból az elelmi szállítmány átvételére kiindúlt csapatokat azután Nádasdy, midőn azok már visszatérőben voltak, megtámadta, nagyobb részét levágta és 25 megrakott társzekérrel tért Komáromba vissza.

Miután a lázongó vallonok Esztergom és Buda környékét kipusztították, nagy élelemhiány mutatkozott a dunántúli megyék-

ben, senki sem mervén gabonáját vásárra vinni; ennek folytán szeptember hóban a győri várőrség kenyérben nagy szükséget szenvedett; a lóhúsnak fontja 11 asperre (két fillér) emelkedett, s a várparancsnok eleségért ismét a budai pasához volt kénytelen fordúlni. Jött is Budáról tevéken egy 700 mérőre rugó gabonaszállítmány, minek azonban a keresztények neszét vevén, alkalmas helyen az útat elállták és a szállítmányt zsákmányúl ejtették.[1])

Az egyesült magyar-német hadak ez alatt Esztergom körűl táboroztak s a Dunát áthidalták; a török vezérlet ezen hidat olyképen kívánta szétrombolni, hogy a győri várőrségnek meghagyta, miszerint egy erős hajót kővel és földdel megtömve a folyón lefelé úsztasson, és általa a hidat megbontsa; ez (október hó 3-án) meg is történt s így a két part közti közlekedés megszakadván, a törökök egész Esztergom külvárosai alá kalandoztak.

A magyar-német csapatok szinten szorgalmasan portyáztak és a törökben mindenkép kárt tenni törekedtek; Komáromból es Esztergomból e kirándulások nagyobbára vizen történtek; így Pálffy Miklós esztergomi parancsnok 1596 márczius havában két fegyveres sajkát küldött Győr alá kémszemlére, s ezek oly közel jutottak a vár alá, hogy nem csak kisebb ágyúval — de kézi lőfegyverrel is belőhettek; — de a törökök közönyét nem bírá megzavarni e vakmerő kihívás és a falak mögűl egyikök sem mozdúlván, a portyázók — egy nehezebb csónakot magukhoz véve — visszatértek.

A hadviselés módja most, leginkább portyázásban állott; a keresztények részéről Pálffy és Nádasdy főkapitányok Buda felé, a győri törökök ellenben Bruck és Magyar-Óvár tájáig kalandoztak.

Bárha e kirándulások folytán némi eleség jutott is a győri várba, annak őrsége mégis élelem hiányával küzdhetett, mivel egyre Budára fordúlt annak pótlása végett; a Budáról küldött eleség-szállítmányok egy része ugyan bejutott Győrbe, más része azonban nem, vagy legalább a szállítmány-kíséretek fogattak el.

Az 1596-ik évi nyár folyamában vészfellegek húzódtak a győri török várőrség fölött össze: ugyanis Schwarzenberg Adolf gróf, a magyarországi hadviseléssel megbízott Miksa főherczeg

[1]) Ortelius 287. k. k. l.

helyettese, illetve a dunamenti vidéken működő sereg alvezére, június hó közepén, midőn a külső segélyhadak is lassankint az országba érkezének, Bécsből M.-Óvárra, onnét pedig 20,000-nyi gyalogsággal és 1500 lóval, továbbá kellő számú tűzérséggel és hadiszerekkel Győr felé indúlt és annak közelében, a Szigetközben járatott tábort.

E mozdúlat által, melyből a vár körűlzárolása és ostrom alá fogása volt magyarázható, Ali pasa komolyan fenyegetve látta magát, mi okból sűrűn küldé hirnökeit a pápai, tatai, veszprémi és tihanyi várnagyokhoz, az esetleges maguktartására vonatkozó utasításokkal, valamint azon megnyugtatással: hogy a szultán nem késend derék seregével e tájakon megjelenni s a török őrségeket fenyegető veszélyt mihamarább elhárítni. Ez el is múlt az által, hogy a keresztény fővezérlet Vácz bevételét vette tervbe, a hová azután Schwarzenberg is elindúlt. A törökök erről értesűlvén, azonnal kirontottak a Szigetközre, fosztogattak és élelmet haráczoltak össze és öt szomszédos falú elhamvasztása után a várba visszatértek.

Most ismét aránylagos csend következett be Győr tájékán, de parancsnokának az élelmezés egyre sok gondot okozott; csak így érthetjük, hogy midőn november hó utolsó napján a m.-óvári parancsnok, Hager Vida egy osztályával, Győr felé portyázott, néhány török családot fogott el, kiktől a várban uralgó drágaságról valamint arról is értesűlt, hogy jelenleg abban 2000-nél több őrség nincs, de egyre várják, hogy az Adony melletti táborból 2000 tatár és 1500 rendes lovas fog a győri és pápai őrségek erősbítésére megérkezni. Hogy a várbeliek nem csak élelem dolgában hanem pénzben is szűken voltak és nagy drágaság uralkodott a várban, kitűnik az 1596 deczember hó 5-én, budai útjában elfogott győrvári hadi pénztáros lefoglalt könyveiből és lajstromaiból, melyek szerint a várőrségnek 500,000 tallérnyi hátralékos zsold követelése volt, s hogy a vár élelmiszerekben nagy hiányt szenvedett.

De a budai pasának végre is sikerűlt a keresztények éberségét kijátszani és a Koppány körűl tanyázó tatárok kíséretében 300 mindennemű élelmi czikkel megrakott szekeret a várba juttatván, ez által a vár ismét némileg ellátást nyert.

1597 tavaszán mindkét részről gyakori portyázások történtek

a dunántúli vidéken, melyet azonban később nagyobb vállalatok is követtek.

Nevezetesen a Miksa főherczeg alatt álló császári sereg előbb *Tata*, majd *Pápa* bevételét határozta el, melyek sikere végre a Győr elleni ostromra vezetett.

Ali pasa, a győri parancsnok, a legnagyobb aggodalommal nézte a keresztény seregnek Győr körűli mozdulatait, s azon meggyőződésben volt, hogy a keresztény seregek gyülekezése csak előkészület a Győr elleni támadásra. Ezen okból tehát, de az élelemszerzés gondjai által is zaklatva, csapatai a legnagyobb fokú tevékenységet fejtették ki s míg egyrészt az ellenség mozdulatai és vállalatai felől folytonos híreket szereztek, másrészt élelmi szereket harácsolván, a helyőrség élelmezését könnyítették meg.

Az ez alkalmakkor néha szenvedett kudarczok Ali pasát el nem csüggesztették s vállalkozó kedve, támadásainak merészsége — mely a császári seregek egy-egy részének rajtaütés útján való megtámadásában nyilvánúlt — bámulatra meltó.

Megkönnyebbűlt ugyan a török parancsnok mindannyiszor, midőn tudomására esett, hogy a keresztény hadak a sokkal jelentéktelenebb szomszédos várak bevételén fáradoznak, de végre ez is csak előkészület lehetett s Ali pasa, míg egyrészt a szükséges védő intézkedéseket megtette, másrészt a nagyvezírnél a vár ellátását és helyőrségének megerősítését sürgősen szorgalmazta.

Augusztus 20-án végre elesett Pápa is és a főherczeg ezen kedvező eredmény után ismét visszatért óvár-mosonyi állásába, kissé alább a folyó mentén választván most táborhelyét, hogy onnét a törökök átkelését a Dunán — mire e tájon több alkalmas pont kínálkozott — könnyebben szemmel tarthassa.

Nem igen érthető a fővezérlet ingadozása műveleteiben, különösen Győrrel szemben, melynek megvétele mindenesetre fontosabb hadászati érdek volt, mint például a harmadrendű Pápáé; valamint nehezen érthető az ide-oda vonulás Győr mellett, ha már a fővezér annak visszafoglalására gondolt.

A főherczeg elméjében Győr elfoglalásának eszméje végre is — támogatva a Pápa előtt fogságba esett törökök vallomásai által — megérlelődött; igaz ugyan, hogy a hely fölötte erős volt és őrsége az ellenállásra elhatározott népből állott, de a főherczeg

a folytonos élelemhiányban és a védők számában beállott csökkenésben oly körülményeket látott, melyek erélyes támadó vállalatnak kedveznek.

E végből *1597 szeptember hó 7-én* a m.-óvári tábort odahagyva, a sereggel a Rábczáig hatolt, másnap pedig Győrvár alá érkezett és a Rába jobb partján, a fehérvári kapú előtt a várhoz oly közel üté föl táborát, hogy az a falakról nehéz ágyúval elérhető volt. A török tűzérség azonban nema maradt, s csak a vár előtt czirkáló járőrökre, kik a török őrszemekhez föltünően közeledtek, lövöldöztek a falakról; később a várbeliek kirontottak, de csak jelentéktelen harcz fejlődött ki.

Másnap, *szeptember 9-én*, a főherczeg a várat körűlzárolta és seregét a várostól fél mérföldnyire azon állásokba vezette, melyeket három évvel előbb Szinán pasa foglalt el; főhadiszállását azonban még közelebb, a vár falai alatt üttette föl.

A körűlzárolás után a keresztény sereg azonnal hozzálátott a vívóárkok és ütegek készítéséhez, mely alkalommal nagy hasznára váltak Szinán pasának egykori — sok helyen még be sem temetett — árkai, melyek a várárokig terjedtek. Ily módon a vár nyugatról kelet felé terjedő félkörben lőn megszállva s minden közlekedés ez irányokban megszakítva. E munka folyamában sok magyar harczos érkezett az ostromlók táborába; de várták ezeken kívül még Zrínyi grófot a megyék dandáraival és az ausztriai csapatokat is.

Az ostromlók működéseivel szemben a várbeli törökök sem maradtak tétlenül s a vár belsejében sokat dolgoztak és javítottak, kivált a gyöngébb pontokon; a támadás legfontosabb pontjánál, a fehérvári kapu mellett rengeteg földhalmot hordattak össze (valószínűleg a lakosság által?), mely a bástya magasságát meghaladta s melyre láthatólag valami nehéz löveget akartak elhelyezni; naponkint ki-kirohantak az ostromlókra: a kit érhettek közűlök, lekaszabolták s másképp is nagy kárt okoztak nekik, valamint hogy általában föltünően kihívó módon viselkedének, miből azt lehete következtetni, hogy gyors és biztos fölmentés reményével éltek.

Miután az ostromzárlat foganatosítva volt és a várvíváshoz szükséges földmunkák egyre haladtak, a császári vezérlet figyelme arra irányúlt, hogy a vár külsegélyhez, de még inkább élelemhez —

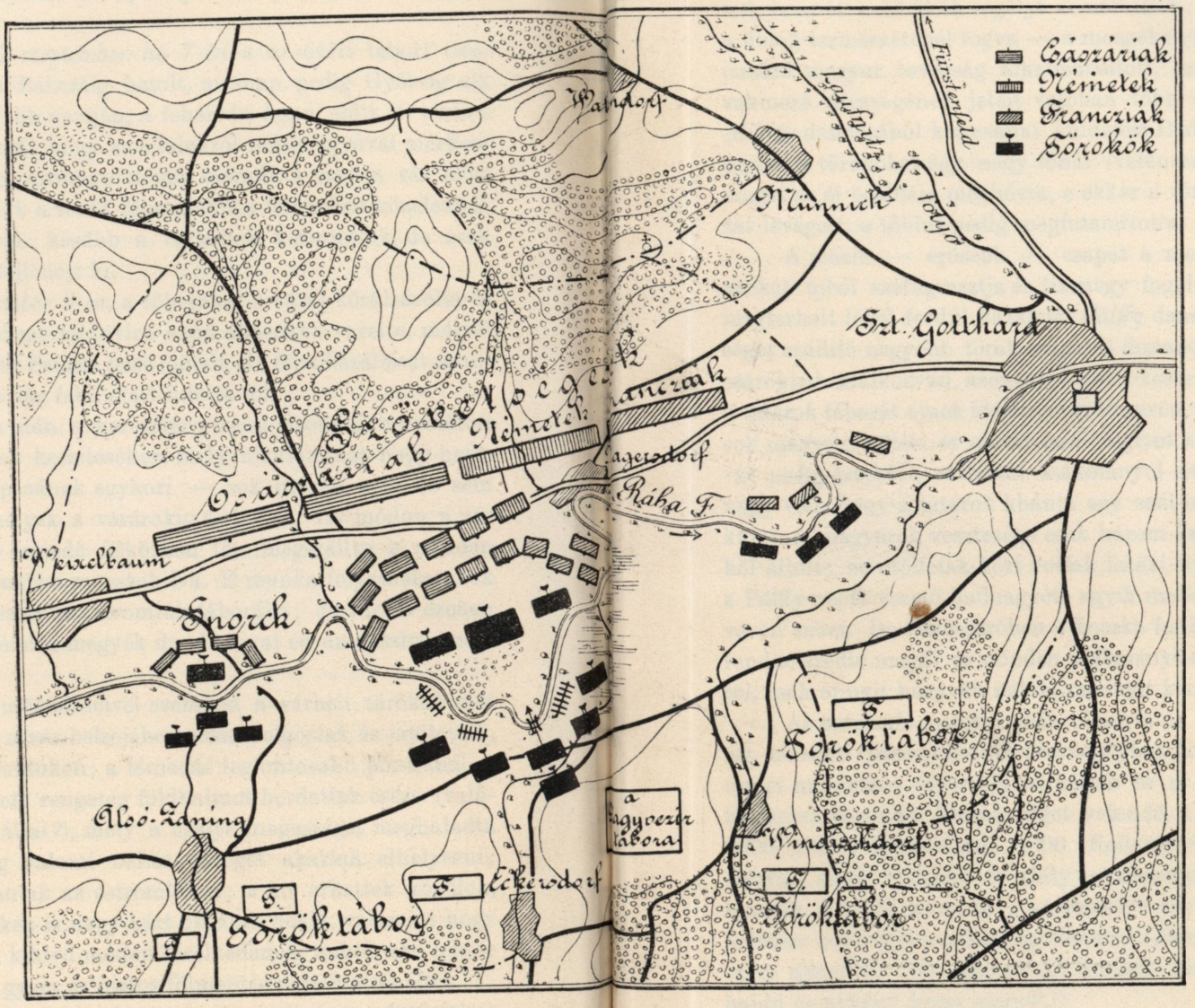

A SZT.-GOTTHÁRDI CSATA 1664. AUGUSZTUS 1-ÉN.

melynek a vár egyre hiányával volt — ne juthasson. E végből a sereg egy része messzebb terjedő portyázásokra, oly vidékre küldetett, honnét a törökök segélyt remélhettek; e kiküldetésekhez — a dolog természeténél fogva — a mozgékony és a vidéket jobban ismerő magyar lovasság alkalmaztatott, mely gyorsaságának és vakmerő vitézségének jeleit valóban több ízben adá. Így *Pálffy Miklós* dandárából két csapat küldetett Buda felé czirkálni; ezek egyike a törököket egy nagy tónál (velenczei tó?) megpillantván, magát az éj beálltáig meghúzta, s ekkor a törökre ütvén, vagy százat levágott, a többit pedig megfutamította.

A másik — erősebb — csapat a menekvő törökbe botlik, azokat újból szétugrasztja és tizenegy fogolylyal, valamint 26 jól megterhelt lóval fordúl hazafelé. *Pálffy* dandárának zöme egy eleséget szállító nagyobb török csapatot támadott meg; előbb a janicsárokkal találkozván, azokat a Dunán keresztűl űzte, azután pedig a tatárok táborát éjnek idején megrohanván, 200 tatárt lekaszabolt, sok magyar, vallon és német hadi foglyot kiszabadíta és 1000 lovat podgyászostúl, sátrastúl zsákmányúl ejtett; a meglepetés oly nagy volt, hogy a tatárok khánja egy szál ingben alig bírt menekűlni. A magyarok vesztesége csak három halottból és 60 sebesültből állott; ez utóbbiak közt voltak Izsáki György és Thuri János, a Pálffy nepét vezető hadnagyok, egyik mellén, a másik állkapcsán vevén sebet. De visszatérőben a koczka fordúlt; az ellenség ismét rendbe szedte magát és minden zsákmányt elszedett a magyaroktól, csak annyit hagyván nálok, mennyit kiki paripáján elbírt.

Az ostromló sereget más oldalról is nyugtalanítás érte: a szt.-mártoni (pannonhalmi) várkastélyban tanyázó törökök ugyanis onnét naponkint Győr alá czirkáltak és az árkolással foglalkozókat egyre zavarták. Ennek véget vetendő, a főherczeg *Bernstaint* 3000 német lándzsással, 1000 Kollonics-lovassal és 400 huszárral, kiket Nádasdy és Gály is kísértek, e hely elfoglalására rendelé. A török azonban a várkastélyt már a keresztények közeledésére odahagyá s titkon egy hátulsó ajtón az erdő felé Csesznek várra menekűlt. Szt.-Mártonban őrségűl 150 német gyalogos, 50 hajdú és nehány lovas maradt.[1])

[1]) Ortelius: 369. l. l.

Hogy az élelem szállítása minden oldalról lehetetlenné váljék, a vezérlet a Szigetközbe vezető hajóhídnak elégetését határozá el, mely művelettel a magyar hajdúk bízatván meg, azt *szeptember 16-án* legjobb sikerrel végrehajták.

Az ostromló sereg munkái mind a mellett még sem haladhattak oly gyorsan vagy erélyesen mint azt egy komolyan szándékba vett várvívásnál elvárni lehetett volna, minek a helyőrség gyakori kirohanása csak részben volt oka, s így inkább azt kell vélnünk, hogy a fővezérlet figyelmét a fölmentésre érkező török sereg közelgése, valamint a várba szállítandó élelem elfogása mód fölött leköté, s így kevesebb gond lőn a tulajdonképeni ostromlásra fordítva. Hogy a főherczeg egyre tartott a Buda felől várható török had meglepetéseitől, mutatják a már említett intézkedések, melyek szerint kisebb-nagyobb osztályok távolabbi czirkálásokra rendeltettek, mutatja továbbá azon körülmény is, hogy midőn *szeptember 19-én* annak híre érkezett, hogy nehány száz társzekér és 1500 főből álló török kísérő csapat a vár élelmezése czéljából ahoz közel érkezett, a főherczeg személyesen, Burgau őrgróf tábornagy kíséretében, indúlt kémszemlére, hogy a Győrbe vezető útakat megvizsgálja, és a legfontosabbat a Bernstain ezreddel, melyhez még négy darab tábori ágyú adatott, elállja. Mihelyt a törökök megsejdíték, hogy az említett ezred a tábort odahagyta, azonnal kirontottak az ostromlók közé, mi heves, eldöntetlen harczot eredményezett.

Most egy új esemény gyöngíté a megszálló sereg számát és osztá meg a főherczeg figyelmét; a főhadiszállásra biztos hír érkezett, hogy a török 15,000 emberrel Váczot bevenni szándékozik. Erre ismét a győri táborból veszik — úgy látszik más csapatok hiányában — az ennek megakadályozására szükséges hadosztályt, *Pálffy Miklós* vezérlete alatt, ki azonban, mikor Vácz alá érkezne, a törököknek már hült helyét találá. A várbeli törökök e csapatok elvonulását észrevéve, újabb kirohanást tervezének és annak előkészítéséül *szeptember hó 20-án* egész napon át hevesen ágyúzták az ostromlókat, különösen Bernstain táborát a bécsi kapu előtt. Másnap azután (szeptember 21-én) megtörtént a kirohanás, de jelentékenyebb eredmény nélkül. A kirohanás szeptember 25-én ismételtetett.

A vár fölmentéséről szárnyaló hírek mindegyre sűrűbben érkezének a táborba s a vezérlő főherczegnek elég gondot szereztek; így szeptember 26-án kémek hírűl hozták, hogy a nagyvezír maga 40,000 emberrel Buda alól Győr felé indúlt s még más török csapatok is útban vannak a vár fölszabadítására. Daczára e fenyegető veszélynek a körűlzáró sereg nemcsak hogy kedvét nem veszti vállalatához, hanem fokozott erővel lát utána, hogy a körűlzárolás föntartassék és a földmunkák mindinkább előre haladjanak; főkép a *bécsi kapu* előtt, — hol Bernstain tábora a várhoz oly közel volt fölütve, hogy annak ágyúitól sokat szenvede — folyt lázas tevékenységgel a sánczolás, mivel a táborszernagy e pont ellen egy meglepetést tervezett; az ostromlók figyelme általában a kapukra irányúlt; különösen a *fehérvári kapura*, honnét folytonos kirohanások intéztettek és melyen át az élelem-szállítmányok a várba juthatának. Még szeptember hó 25-én nehány magyar gyalogos vakmerő elszántsággal vállalkozott az ezen kapu előtti hídnak elégetésére, de a tűz nem fogott s a vállalat nem sikerűlt. Erre az ostromlók e kapuval szemközt egy erős földsánczot (Katze) emeltek, s bele négy ágyút és megfelelő őrséget helyeztek. Ugyan az nap érkezett a táborba 60,000 darab zsák, valamint vízen számos tutaj, melyek szálfáiból több erődített őrház volt építendő, míg időközben az ostromlók nagy mennyiségű rőzse-köteget készítének az árok kitöltésére; mindezen jelenségek oda mutattak, hogy a fővezérlet most komolyan el van tökélve az ostromzárlatot föntartani s mindent elkövetni, hogy Győr még ez évben kézre kerűljön.

Szeptember hó 27-én az ostromlók újból megkisérlették a bécsi kapu előtti hidat elégetni, a mi sikerűlt is; ellenben a fehérvári kapu előttinek meggyújtása közben a várbeliek kirohantak, s így a vállalat ismét meghiúsúlt.

Lássuk már most, mikép viselkedik a török várparancsnok a megszálló sereg műveleteivel és intézkedéseivel szemben, hogy a rábízott fontos helyet megóvja. A már hét héten át húzódó ostromzár alatt sem komolyabb tűzér-támadást, sem aknamunkákat nem tapasztalván, melyek folytán réstöréstől tarthatott volna, csakis egy eshetőség lebegett szemei előtt, s ez valamelyik kapu ellen intézendő rajtaütés volt; erre nézve Tatának eleste intő példáúl szolgált, s az ostromlók erőlködései a legutóbbi napokban

szintén erre figyelmeztették. E föltevésből indúlva ki, a kevésbbé veszélyeztetett *bécsi kapunál* erős őrséget állított s annak támogatására egy tábori ágyút rendelt; — a *fehérvári kaput* földdel betömette s csak egy keskeny nyílás a kirohanásra maradt fönn; — a *Duna-kapunál* egy külön tágas őrházat építtetett, melyben 80 főnyi őrség állott készen; továbbá minden intézkedést megtett a mi makacs védelemhez szükségeltetik; mivel pedig eleségben egyre érezhetőbb hiány mutatkozott, e bajon úgy kívánt Ali pasa segíteni, hogy a várban található keresztény foglyok lemészárlását — húsz előkelőbbnek kivételével — parancsolta meg.[1]) Ily intézkedések mellett a török parancsnok némileg nyugodtan várhatá az eseményeket, valamint az ostromlók vállalkozásait.

Bernstain — ki úgy látszik a várvívás műszaki részét vezette — kedvencz eszméjétől sarkalva — csakugyan valami vállalatot tervezett a bécsi kapu ellen és szeptember 30-án kétszáz vallonnal vonúlt ki kémszemlére, hogy a várkapu környékét személyesen vehesse szemügyre, mert szándékát a következő éjszakán kívánta végrehajtani. A bátor férfiú egész a várárokig (itt a Rábafolyó) nyomúlt előre, de vakmerőségét életével fizette meg, mivel egy ágyúgolyó fejét és fél vállát hordta el. Halálával a tervezett vállalat (impresa) is elmaradt.[2])

Említettük már, hogy a keresztény táborba szeptember 26-ika óta egyre sűrűbben szállongtak a hírek egy fölmentésre igyekező török hadsereg közeledtéről, valamint azt is, hogy mindennek daczára a vezérlő főherczeg a legkomolyabb szándékát tanúsítá az ostromzárt föntartani és az erősséget mindenáron bevenni; annál kevésbbé érthető a réműlet, mit annak híre okozott, hogy egy 80,000

[1]) Ortelius: 371. l. így adja elő; de ennek emlékezete sem a győri lakosság közt nem maradt fönn, a mi megtörtént volna, ha a mészárlás végrehajtatik, sem hazai forrásaink e kegyetlenséget nem említik föl; így e hír valószínűleg csak a császári táborban gyakori rémhírek egyike.

[2]) Horváth M. (III. 357. l.) Tata bevételét (petárda által) Pálffyval egyetemben, *Prestyenszky* parancsnoknak tulajdonítja; de Ortelius ez alkalommal és később is mindig *Bernstainnak* nevezi; azonban halála után tetemei Leutomischlbe szállíttatnak, s így valószínű, hogy a cseh nemesi rendhez tartozott; nem lehetetlen tehát, hogy a németek a nehéz kiejtésű cseh nevet Bernstainskira idomították át.

főnyi török hadsereg Tatához egy mérföldnyire már megérkezett és Győrt fölmenteni, újra élelmezni, esetleg csatát is elfogadni szándékozik. Igaz ugyan, hogy a főherczeg ez alkalommal csak vagy 20,000 harczossal rendelkezett, mivel az ausztriai tartományok és a dunántúli vidék fölkelő népei ez óráig Bruck környékén henyéltek s a hadakozásra kevés kedvet mutattak; de az ellenséges táborban is a harczolók létszáma alig haladta meg a 40,000-et, melylyel szemben az erődített táborban levők komolyabb ellenállásra is jogosítva érezhették magokat. — Még kevésbbé megfogható — az eddig foganatosított, hosszadalmas erődítési munkálatok és a komoly vívásra czélzó előkészületek után — azon elhamarkodás, melylyel a keresztény s reg táborhelyeit *október hó 2-án* odahagyja, a Nagy-Dunán átkel és a Csallóközben táborba száll, miután a győri tábort — mindennel, a mi a futásban elhordható nem volt — fölgyújtá. Alig vették észre a várbeliek e menekvést, midőn szárazon és vízen a várból kirontottak, az elmaradozókat levagdalták, az elhagyott tábort megszállták s az otthagyott ágyúkat a keresztények által épített hídra és annak őrségére oly hatással irányzák, hogy az utóbbi alig bírt elmenekűlni.

A keresztény hadsereg Komárom alá vonúlt, hová a főherczeg kíséretével és vezérkarával október hó 5-én érkezett meg, miután a kiküldetéséből visszatérő *Pálffy* hadosztályával egy nappal előbb (október 4-én) szinte a sereghez csatlakozott. Pálffy az elhamarkodott hátrálás fölötti bosszúságát épen nem titkolta, mivel szerinte az ellenség ereje e menekülésre okot korántsem szolgáltathatott. — Talán e szemrehányásnak is volt némi befolyása a főherczeg abbeli elhatározására, hogy a hadsereget október hó 9-én elindítá; híre jött ugyanis, hogy a török hadsereg e hó 8-án Tata alá érkezett és Győr felől megnyugtatva levén, Tata ostromához látott. Ez erősséget vitéz várnagya, *Vajda Kristóf* (egykori török áttért), maroknyi néppel, több akna fölrobbanása daczára és 22 roham visszaverése mellett, a közelben veszteglő egyesült sereg szemeláttára, négy napi makacs védelem után, s mivel az igért mentés nem érkezett, éjszakának idején titkon odahagyni kényszerült. A szándékolt támogatás állítólag azért maradt el, mert a hídverést az időjárás három napon át késlelteté.

Tata eleste után a török sereg nem folytatta többé útját

Győr felé, hanem Vácz városára ment, míg a főherczeg az egyesült hadsereget a Dunán újból átvezette, Verőczénél erődített tábort készíttetett, melyből a törökök támadását győzelmesen visszautasítván, a zord idő beálltával sereget részben téli szállásokra küldte, részben föloszlatta.

Mi készteté a főherczeget Győr ostromának oly hirtelen abbahagyására? Ez oly kérdés, mely talányszerű természetenel fogva mai nap, a valószínűség csak némi látszatával is, nehezen oldható meg. A fölmentésre küldött törökök érkeztéről terjedő hirek már szeptember hó vége felé szájról-szájra jártak a táborban, valamint a segélyre sietők túlzott létszámáról is, de mindennek daczára a főherczeg nem tágít, az ostromzárt nemcsak nem akarja beszüntetni, sőt épen e napokban látjuk bizonyos komolyabb vállalatok megkísérlését, melyekből a vár bevételére czelzó törekvés kivehető; hogy szeptember hó végső napjaiban a keresztény hadvezérlet egy esetleges, siettetett elvonúlást számításai közé föl sem vett, mutatja az is, hogy még október hó 1-én három — sánczkosarakkal és rőzse-kötegekkel terhelt — nehéz hajót vártak a táborban, melyeket azonban a várbeli törökök a hajósoktól elszedtek. Igaz ugyan, hogy az őszi hideg, esős időbe belehúzódó ostromlás alatt az egészségi állapot is sokat szenvedhetett, de ez a hirtelen elhatározást még nem indokolja.

Legvalószínűbb oknak tartjuk Bernstain táborszernagy halálát, ki a főhadiszálláson a vállalkozó szellemet képviselte, s halála után nem volt senki a főherczeg környezetében, kire a vállalat folytatását a siker reményével bízhatá.

Így Győr várának sorsa ismét bizonytalan időre s a keresztenységre nézve károsan dőlt el; különben el volt már az döntve akkor, mikor a hadvezérlet az amúgy is megkésett hadjáratot avval kezdi meg, hogy a hadászatilag mi értékkel sem bíró s különben is jelentéktelen Pápát fogja ostrom alá, erre időt, fáradalmakat és emberéletet pazarol. A csekély siker után, mit Pápa bevétele képezett, a kereszténység, tizenkét napi időveszteség mellett, ismét megteszi a vár mellett vezető útat kiindúlási pontjához, hogy ott tizenhat napi veszteglés után végre Győr vár elfoglalásához készűljön, a mi végre — harmincz napi késéssel — foganatba vétetik; de a jó alkalom a meglepésre ekkor már elmúlt.

Ha pedig áll az, mit az egykorú Illésházy mond: «hogy Győr mind fekvése, mind mesterség által annyira meg volt erősítve, hogy rövid időn egész Németország sem vehette volna meg»; akkor kár volt annyi erőt oly hosszú időre Győr alatt lekötni és a hadsereget más, üdvösebb működéstől elvonni.

Az *1598-ik év* zord időjárással és nagy havazásokkal köszöntött be, olyannyira, hogy a január hó elejére hirdetett gyűlését az osztrák rendeknek el kelle napolni, mi a jövő hadjáratra vonatkozó előterjesztések késleltetését is magával hozta. — A győri viszonyokról ez új év kezdetén keveset tudunk; föltehetjük azonban, hogy Ali pasa a keresztény sereg elvonúlta után magát élelemmel kellően ellátta s a mostoha időben is szövetségest látva, nyugalommal nézett a jövő elé. Talán növelte a biztosság ez érzetét azon hír is, hogy a budai pasához három csausz érkezett, kik a török császárnak ama szándékát jelenték be, hogy a kedvező évszak beálltával személyesen 300,000-nyi hadat vezet Magyarországba.

E hír azonban a keresztény hadsereg vezéreit is fölébreszté s az élénk vágynak, a múlt év kudarczait Győr körül helyreütni, *Schwarzenberg Adolf* gróf tábornagyban jelentékeny szószólója akadt; de hozzájárúltak ez elhatározáshoz *Pálffy Miklós* nógatásai egy ily vállalatra, ki — mint láttuk — nagyon bosszankodott az elhamarkodott visszavonúláson, s egyre Győr bevételét sürgette.

A nagy vállalathoz szükségesek — hágcsók, hídrészek, petárdák, mozsarak, stb. — előkészítését Schwarzenberg Bécsben nagy óvatossággal végezteté, s e készletet azután Sprinzenstein márczius hó 20-án hajókra rakatta s Komáromba usztatta. Időközben egy híd veréséhez szükséges anyag Komárom alatt készletben állott, es 26-án az áthidaláshoz a parancs kiadatott.

Már az előző napokban Schwarzenberg egész csendben magához vonta *Pálffy* dandárát Esztergomból, valamint don *Lopez* népeit Komárom körűli téli szállásakiról, olyképen, hogy a még titokban tartott vállalathoz tíz század franczia-vallon, három század magyar és négy század német gyalogság, továbbá tizenegy század franczia-vallon, spanyol és német lovasság, végre 1000 huszár állott rendelkezésre, mindössze 5150 ember.

Megemlítendő, hogy Schwarzenberg már jóelőre biztos tudo-

mást szerzett magának mindazon viszonyokról, melyek vállalatára befolyással lehetnének, s különösen a kapuk és ajtók, hídak, árkok és útak állapotáról szerzett magának kellő adatokat, melyekre azután terveit alapítá.

A híd *márczius hó 27-én* délelőtt készen állott; a csapatok délután 1 órakor átkeltek a Dunán, két petárdát, néhány létrát és hídrészeket szekereken hordva magokkal. Czirkáló lovasok már négy órával előbb Győr felé küldettek, nehogy a törökök hírt vegyenek a csapatok közeledtéről; s mivel Tata szinte török kézen volt, ez irányban járőrök által kellett a menetet biztosítani. Napnyugtára a Czonczó-patakhoz ért a kis sereg, és azon valószinűleg Ácsnál átkelvén, folytatta útját a Bakony-folyásig, mely Gönyőnél a Dunába szakad; itt tölté az éjszakát. E menetet a nagymennyiségű, de most már olvadni kezdő hó igen megnehezíté, s a népeket igen kifárasztá; a csapatok mégis az első napon majd három, a másodikon pedig több mint két mérföldet tettek. E tábor helyét Bana környékén kell keresnünk, miután tudjuk, hogy a csapat útját másnap Győr felé egy mérföldre folytatta, azután — eddigi irányától eltérve — jobbra húzódott és «Német» tájékán, ott, hol a Szigetköz kezdődik, ismét megállapodott, az éjszakát bevárandó. E második táborhely vagy a mai Vének faluval szemközt, a kis Duna jobb partján keresendő, hol a hullámos és bokrokkal benőtt terep igen jó alkalmat szolgáltatott a meghúzódásra, vagy kissé délnek, a szentiványi határban, hol egy dűlő mai napig is «Némethegy» nevet visel. — Itt a fővezér csapatait jól elfödve elhelyezvén, azok parancsnokait magához hivatá, és szándékát, valamint az annak kivitelére vonatkozó utasításokat most közlé velök, egyúttal meghagyván nekik a legnagyobb pontosságot és óvatosságot.

Miután előző kémszemlék alapján tudva volt, hogy a fehérvári kapu előtti hídat a vár-árok ellenpartján (contre escarpe) csak egy farács-ajtóval szokták a törökök elzárni, s hogy a felvonó hídat is gyakran úgy hagyják, különösen ha élelmi szállítmányt vártak Buda felől, — a mint az most is várandóban vala — a terv ezen kedvező körülményeken alapúlt, s az intézkedések a következőkben álltak:

Mihelyt a sereg a vár közelébe érkezik, a kapu bedöntéséhez és a netaláni áthídaláshoz szükséges eszközök a legnagyobb csönd-

ben lerakatnak és a rögtöni használatra elkészíttetnek; azután öt huszár, ki a török nyelvben jártas, előre lovagol, hogy az őrséget, azon ürügy alatt, mintha a várt eleség-vonat a falak előtt állana, a híd lebocsátására bírja; ha ez nem történne meg, Vobecourt százados a kisebb petárdával nyissa meg a rács-kaput és a míg a készletben tartott anyaggal a gyors áthídalás elkészül, Cawiasch (Cuias) hadmérnök a nagyobbik petárdát hordó szekeret előre tolatja, míg vele a kapuhoz ér, azután onnét leemelvén, ahhoz erősítteti s meggyújtatja; ha a nagy petárda fölrobbant, a kapuboltozatot Vobecourt százados fegyvereseivel azonnal elfoglalja.

Ennek támogatására Obernbruck alezredes két század franczia és két század vallon gyalogsággal következik és a jobb kézre eső utczákat szállja meg, azután ismét négy század franczia és vallon zsoldos következik, kiknek föladatuk lesz a kaputól balra eső utczákat elfoglalni és a bécsi kapuig nyomúlni. Ezek után a magyar hajdúk jönnek *Örsi Péter* esztergomi hadnagy vezetése alatt és a vár-gátat jobbra-balra a kaputól, különösen a magyar és szentdombi bástyákat fogják kézrekeríteni és megvédeni, mig don Lopez százada utánok nyomúlhat, hogy munkájokban támogathassa őket. A hajdúk és Lopez után Strassoldo úr lovas-százada fog benyomúlni és a kaputól balra alkalmas helyen állást foglalni és abban a főparancsnok további rendeletéig megmaradni. — Végre maga Schwarzenberg a hátralevő franczia, vallon es német gyalogsággal és Hoin lovas-századával fog érkezni és a főtérig fog haladni, hogy csapatait, a hol a szükség kívánná, azonnal megsegítse. — Az utolsó csapat de Verling lovas-százada lesz, ki is a vár-gát és házak közt egész a Duna-kapuig nyomúl, hogy az ellenség gyülekezését megakadályozza.

Pálffy 1000 huszárból és két század német lovasból álló dandára a kapun kívül marad és a falak körül czirkáltatja járőreit, hogy a vár környékét szemmel tartsa. A társzekerek és podgyász, a lovasság védelme alatt szinte kívül marad és a főparancsnok rendeletéig helyét el nem hagyhatja.

A fővezér meghagyta a parancsnokoknak, hogy népeiket kötelességök teljesítésére és vitéz magatartásra serkentsék; fegyelem dolgában szigorú parancs adatott ki, különösen a rablás vagy zsákmánylás ellen; ki a sorokból kilép, vagy egy lakásba hatol,

azonnal fölkonczolandó; ellenben megigéri a fővezér a harczosoknak, hogy ha a vár «Isten gondviselése és az ő vitézségök által» elfoglaltatik, az összes zsákmány egyenlő arányban fog köztük kiosztatni.

Ezek valának a főparancsnok intézkedései, melyek által azon «dicső hadi vállalat előkészíttetik, mely harczaink történetében a legkitünőbb jelenetek közé számítható, s annál méltóbb a magasztalásra, mivel csekély erővel nagy eredményt tudott előmutatni». A parancsnokok úgy vélekedének, hogy legsikeresebb lesz a várőrséget éjfél utáni egy és három óra közt meglepni; e szerint rendezék be azután indúlásukat napnyugta múltával a Vének körűli táborhelyről és délnek nagy kerűlőt téve, nehogy a várbeliek által észrevétessenek, árkon-bokron kellett haladniok; a menet öt órányi időbe telhetett. Nagy aggodalmat szerzett a főparancsnoknak, hogy az éjjel holdvilágos és szélcsendes volt, mely körűlmény könnyen meghiusíthatta volna a vállalatot: a vonúló had morajját, a fegyverek csillogását a falakon álló őrszemek észrevehették volna. Ekkor — mintegy az isteni gondviselés rendeletére [1]) — erős északi szél támadt és a Dunából emelkedő ködöt, de meg a felhőket is a hold tányérja elé hordta és annak világosságát elhomályosítá, miáltal az észrevétlen közeledés fölötte megkönnyítve lőn; ez eseményt a keresztények bátorító előjelnek tekintették.

A vár közelébe érvén a csapatok — melyek azon rendben haladtak, melyben a várba valának nyomúlandók — nagy csendben kissé megállapodának, a még szükséges előkészűletek megtörténtek, mire Schwarzenberg Pálffy Miklóst néhány huszárjával maga mellé vevén, a hadosztály élére lovagolt és nagy vállalatát Isten nevében megkezdendő, a csapatokat megindítá.

És valóban, az ég jóvoltából, minden kedvezően folyt le; a beállott sötétség segélyével az elől lovagló öt huszár a fehérvári kapu előtti farácsig jutott; ekkor a kapu fölötti török rájok kiáltott s kilétöket tudakolá, mire ők, el levén már készűlve, azt felelék, hogy a Budáról várt élelem megérkezett a falak alá, s hogy még ez éjjel a várba kívánnak avval jutni, nehogy valami váratlan baj

[1]) «Aus sonderbarer schickung Gottes» stb. Ortelius: 389. l.

érje a szállítmányt, mi végett sürgették a híd lebocsátását, hogy azon a szekerekkel azonnal bevonúlhassanak a várba; s hogy a törököket még nagyobb biztosságba ringassák, előadták, hogy híreket hoznak Budáról, Áron agától (a szultán főszállásmesterének fia) Győrött tartózkodó menyasszonyának. E beszélgetés közben a petárdás szekér és kezelői is elérkeztek a rács-ajtóhoz, mely egyszerű rázásra kinyílt; azonnal tovább nyomúlva az árkon át vezető hídon, úgy találták, hogy a vonó-híd is le van eresztve, mivel a törökök már napok óta várták a budai szállítmányt. Most a lehető legnagyobb óvatossággal a kapuhoz közeledtek, a petárdát gyorsan annak jobb szárnyához erősíték s a kanóczot meggyújták. E művelet alatt azonban a kapuőrség már gyanakodni kezdett, hármat a petárdával foglalkozók közül lelőtt és lármát csapott; — de már későn: A petárda tüzet fogott, fölrobbant, s a kapu felét belökte. Vobecourt embereivel azonnal ott termett s a másik szárnyát is benyomván, a kapu alá nyomúlt, annak őrségét lekaszabolá s a nyomában járó Obernburggal a városba hatolt. Követték őket a hadosztály csapatai a már ismert rendben s kiki ipárkodott az előre kijelölt helyet elfoglalni.

A tanyáin és szállásain mély álomban nyugvó török várőrség a zajra fölriadt, fegyvert ragadt s a szabadba sietett; de rendezett védelemről már szó nem lehetett. Eleinte egyenkint, sokan egy szál ingben, harczoltak életökért; majd nagyobb csapatok verődtek össze és bősz elszántsággal rohantak a támadókra, s különösen a főtéren és a környező utczákban dúlt az ádáz harcz és mészárlás, mely majd öt óra hosszán tartott. Időközben a magyar gyalogság a legközelebbi bástyákat foglalta el, a lovasság is benyomúlt és növelte a zavart, mi a törökök sorakozását és rendszeres ellentállást meghiúsította; most a belső várból (várkastélyból) Ali, a várparancsnok tört elő válogatott embereivel s hősies elszántságában csodát művelt, mint Kinizsi Pál, két kézzel harczolt, mind a két kezében forgatva az aczélt, — de minden erőlködése kárba veszett, s végre halálos sebekkel borítva rogyott le; fejét később a győztesek a magyar bástyára tűzték ki a diadaluk jeléül.[1]) — Már

[1]) Lehet, hogy ez alkalommal, már hajnalra járván az idő, a városban egy kakas megszólalt; erre Alinak odakiálták, hogy végórája ütött,

órákon át dúlt a harcz, s ha az ellenállás egy ponton lankadni látszott, egy másik utczában vagy térségen a harcz tüze újra föllobbant. Mindenki, ki valaha egy utczai harczban részt vett, tudni fogja, hogy az a legjobb csapatot is kemény próbára teszi: a csapat kisiklik vezetői kezeiből, a fegyelem kötelékei megbomlanak, az egységes és vezényszó után való működés megszűnik, s kiki magára hagyatva, oda fordúl, hová őt jó- vagy balsorsa viszi; képzeljük ehhez a helyiséggeli ismeretlenség és a sötétség által fokozott zavart, s némileg meg fogjuk érteni a nehéz föladatot, melyet a keresztény hadaknak megoldaniok kellett; — elképzelhetjük, hogy a támadókra nézve többször igen válságos perczek álltak elő, mert a törökök a fenti körülményekből hasznot húzva, egyre nagyobb tömegekben folytatták a küzdelmet, miközben háromszor nyomták vissza a támadókat. Egyszer a janicsárok egy zárt csapatja már a fehérvári kapuig hatolt és a harcz a keresztényekre végzetessé kezde válni; de Schwarzenberg, kinek már semmiféle tartalék sem állott rendelkezésére, kiizent Pálffyhoz, hogy a huszárságát lóról leszállítván, azokkal nyomúljon a városba. Pálffy személyesen vezette be huszárjait, a janicsárokat megtámadta s visszaszorította. E rohammal a várőrség sorsa el volt döntve s minden kilátás győzelemre vagy menekülésre elenyészett; minden török csak a puszta létért küzdött, ösztönszerűleg; az életben maradottak az éjszaknyugoti és éjszakkeleti bástyák felé szoríttattak: különösen ez utóbbi ponton, az úgynevezett szentdombi bástyán 300 török védelmezé magát kétségbeesetten; de a huszárok, vallonok és németek megrohanták őket és oly mészárlást vittek végbe, hogy a vér a bástyáról patakzott.[1]) Itt történt, hogy nehány janicsár, a hasztalan küzdelem kimenetelén kétségbeesve, tüzet vetett a lőportárba, minek folytán a bástya légberöpűlt, romjai alá temetve a vitéz védőket és 300 keresztény harczost is.[2]) A várkastélyban még Omár aga tartotta magát makacs elszántsággal és a hozzá intézett

mivel a hagyományos, a vár vesztét hirdető rézkakas kukorékolt. A kérdéses rézkakas most a győri főgymnasium múzeumában őríztetik.

[1]) Most e hely «Vérhalom» nevet visel.

[2]) Állítólag egy török lovas itt oly szerencsésen röpült a légbe, hogy hogy a közeli Dunába esett, honnét azután lovastól kimenekűlt.

fölhívásra sem akarta magát megadni; de midőn megvilágosodott s a keresztények a közeli bástyáról néhány ágyút szögeztek feléje, reményt vesztve meghódolt.

A győzelem teljes volt, «mire márczius 29-ike megvirradt, a város és belső vár (várkastély) a győzők kezében volt»; 188 különféle nagyságú ágyú és mozsárágyú, két darab kerekeken szállítható, vascsövű orgona,[1]) nagymennyiségű golyó, bomba, lőpor, salétrom és fegyverzet, 700 nemesvérű paripa, továbbá arany- és ezüstpénz, ékszerek, drága prémek váltak zsákmánynyá; — végre bőség mutatkozott liszt-, rizs- és mézben, valamint szárított húsban és török süteményekben. Több mint 1500 török hullája hevert az utczákon, 400 keresztény rab nyerte vissza a szabadságot; de a támadók közül is 600 veszté életét, legtöbbje a szentdombi bástya fölrobbanása alkalmával.

Az egész vállalat kitünően volt előkészítve s nagy óvatossággal, kitartással és vitézséggel végrehajtva. Föltünőnek látszik, hogy a győri törökök mitsem tudtak egy ily nagyobb csapat közeledtéről, mely péntek déli óráitól szombat estig Komárom és Győr között ide-oda mozgott; de ennek oka abban keresendő, hogy a törökök által megszállva tartott és más városok közt semmiféle közlekedés nem létezett, s még a környező vidék is néptelen volt.

Így került Győr — mely három év és hét hónapig volt török kézen — újból vissza a kereszténység hatalmába, melynek «kulcsa és előfala» volt. Nagy volt az öröm nemcsak Magyarországon, de az osztrák tartományokban, sőt egész Európában, különösen Rómában és Velenczében, hol mindenütt hálaadó isteni tiszteletekkel ülték meg a nagyjelentőségű diadalt. Így történt ez Prágában is, a császár székhelyén, hová Schwarzenberg futárt menesztett. Az uralkodó Schwarzenberget Győr vár parancsnokává és kormányzójává nevezte ki s czímerébe török fejet marczangoló hollót (Raabe) adott emlékül, egyúttal megengedte, hogy az összes zsákmány a győztesek közt egyenlően osztassék ki. Pálffy Miklósnak az ausztriai rendek arany serleget ajánlottak föl hála jeléül, mit szivesen vett, minden más jutalmat visszautasít-

[1]) Oly lövő szerszám, mely a mai mitrailleuse eszméjét látszik csírájában képviselni.

ván: «mert» — úgymond — «a mit tettem, avval hazámnak adósa voltam, tehát jutalomra való igény nélkül tettem».[1])

A város bevétele után Schwarzenberg a megrongált fehérvári kaput és hídat helyreállíttatá és ugyanott erős falat húzatott, s minden irányban a vár belső és külső biztosságáról gondoskodott; különös gondot fordítván az őrszolgálatra, melyet legmegbízhatóbb embereivel végeztete, de azért maga is éjjelenkint utánlátott, hogy az őrszemek kötelességöket teljesítsék.

Néhány nap múlva Miksa főherczeg is a városba érkezett, kétszer körüljárta a falakat, azután sajkára ülve s a várárkon körülhajózva, megszemlélte a korábbi vívásból fönmaradt lőrések és aknák nyomait.

A törököket Győrnek eleste mód fölött leveré, mivel legkevésbbé várták e csapást; hogy a nyár folyamán csakugyan a szultán látogatását várták Győrött, kitűnt abból, hogy annak bevétele után a keresztények néhány lakházat, keleti módra, szőnyegekkel és drága szövetekkel díszítve találtak, melyek a nagy vendég fogadására voltak előkészítve. A budai pasa haragjában a győri szerencsétlenséget hírűl hozó futárt fölakasztatá, továbbá három napi szigorú böjtöt rendelt el.

Végűl emlékezzünk meg ama «*névtelen hősökről*» (mert már akkor is voltak és lenni fognak mindig, míg az emberek harczokat vívnak), kik önfeláldozásukkal Győr vár visszafoglalását lehetővé tették, mivel ez esetben is — mint a hadtörténelem számos tényeinél — tapasztalhatjuk, hogy a lángész legszebb fogalmazványai a kivitelnél szerény tényezőkre szorúlnak, kik ha a döntő pillanatban nem kellően végzik szerepöket: az egész meghiúsúl. Emlékezzünk meg hálásan az elől lovagló öt huszárról, Vobecourtról és embereiről, kik, mint a halál kiszemelt áldozatai, közeledtek a várhoz és hősies önfeláldozással vitték véghez a cselekedetet, mely által Győr fölszabadúlt, hogy török kézre soha többé ne kerűljön.

KOZICS LÁSZLÓ.

[1]) Patuzzi: Geschichte Österreichs, II. 39. l.

TÁRCZA.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA HADTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁBÓL.

A Magyar Tudományos Akadémia hadtudományi bizottsága évzáró ülését *Hollán Ernő* altábornagy elnöklete alatt deczember hó 14-ikén tartotta.

Az ülésen *Rónai Horváth Jenő* százados előadó előterjesztette a bizottság munkálkodásáról és az akadémiai dotatio fölhasználásáról szóló jelentéseket, valamint a bizottság 1892. évre szóló költségvetését.

A jövő évre a bizottság folytatja a Hadtörténelmi Közleményeket, mely eddig oly szép sikert ért el, kiír újból hadtörténelmi pályakérdést, kiadja Szécsi Mór munkáját az 1866. évi háborúról, s tovább működik a Hadtörténelmi Múzeum létesítésén, hogy az a millenium ünnepére valósággal létrejőjjön.

Végre lépéseket tesz arra nézve, hogy ugyancsak a millenium megünneplésére vagy a «honfoglalás katonai története», vagy «a magyar nemzet ezeréves hadi krónikája» megírassék.

Mindez ügyekről a jövő füzetben közlendő jegyzőkönyv részletesebb adatokat fog tartalmazni.

A hadtörténelmi pályázatot azonban már most is, és pedig a következőkben közöljük:

A hadtudományi bizottság pályázata egy hadtörténelmi esemény történeti vagy katonai leírására:

Pályázat.

1. Kívántatik *a magyar hadtörténelem valamely nevezetesebb eseményének önálló leírása.*

A dolgozat tárgya választható a mohácsi vész előtti vagy utáni időszakból (1815-ig), de az utóbbi esetben föltétel, hogy a cselekmény magyar csapatok által, vagy magyar földön hajtatott végre.

A földolgozás lehet vagy *történelmi*, amikor is szükséges, hogy ez levéltári kutatásokon, lehetőleg eredeti kútfőkön alapuljon, vagy az eseményre valamely irányban új világot vessen, illetőleg azt reconstruálja, — vagy lehet *katonai*, mely már ismert és nyomtatott kútforrásokra támaszkodik ugyan, de a tárgyat a katonai szaktudomány szabályai szerint kritikailag dolgozza föl. A dolgozat 4—5 nyomtatott ívnél többre nem terjedhet.

2. A munka jutalma *300 frank aranyban*, mely az aránylag legjobb, de irodalmi színvonalon álló pályaműnek adatik ki; a munka ezenfelül — a folyóiratban való közzététele után — a szokásos tiszteletdíjban is részesül.

3. A pályaművek idegen kézzel, tisztán és olvashatóan írva, lapszámozva s egy a szerző nevét, állását és lakóhelyét rejtő, jeligével ellátott pecsétes levélke kiséretében, a bizottság előadója: *Rónai Horváth Jenő* honvéd százados címére (Pozsony, Apácza pálya 13. szám) *1892. május hó 15-éig* küldendők be.

4. Álnév alatt pályázóknak a jutalom nem adatik ki.

5. A jutalomban nem részesült, de megdícsért vagy közlésre alkalmasnak osztályozott pályaművek a folyóiratban a rendelkezésre álló tér arányában szintén közöltetnek, míg a többiek jeligés levélkéi bizottságilag elégettetnek, a kéziratok pedig a hadtudományi bizottság levéltárába tétetnek.

6. A jutalomra a hadtudományi bizottság tagjait kivéve, bárki pályázhat.

7. A pályázat eredménye 1892 julius 1-én fog közzététetni.

HADTÖRTÉNELMI APRÓSÁGOK.

Gróf Esterházy Antal török fogsága, 1698. A Márványtenger mellett, a hazánk történelmében bús emlékkel hangzó Rodostó kies város dombos terűletén, nem messze a tengerparttól, házak között, emelkedésen áll a görögök *Panajia Reumatocratissa* nevű temploma. Egyszerű, igénytelen épület, mely mégis a *szent szűznek, a források királynőjének* büszke nevét viseli. Három történelmi nevezetességű magyar főúr hamvai nyugosznak talapjában, szép, nagy fejérmárvány

Geometrischer Gründt vnd Abriß der gegent deß Closters S. Gotthardten an der Raab in Nider Hungarn, Allwo der Christl: Armeen vnd Türckisches Heer vnterm Comando deß Grß Veziers, sambt dem Memorabilen Treffen zwischen beiden theilen vor gangen, vnd die Christen die Türckische Furie auff gehalten haben, so geschehen den 1. Augusti Anno. 1664.
A SZT.-GOTTHÁRDI CSATA
1664. AUGUSZTUS 1-ÉN.
Raab Flu.
Closter St Gotthart
Raab Fluvius
Scala von 1000 gemeine schritt

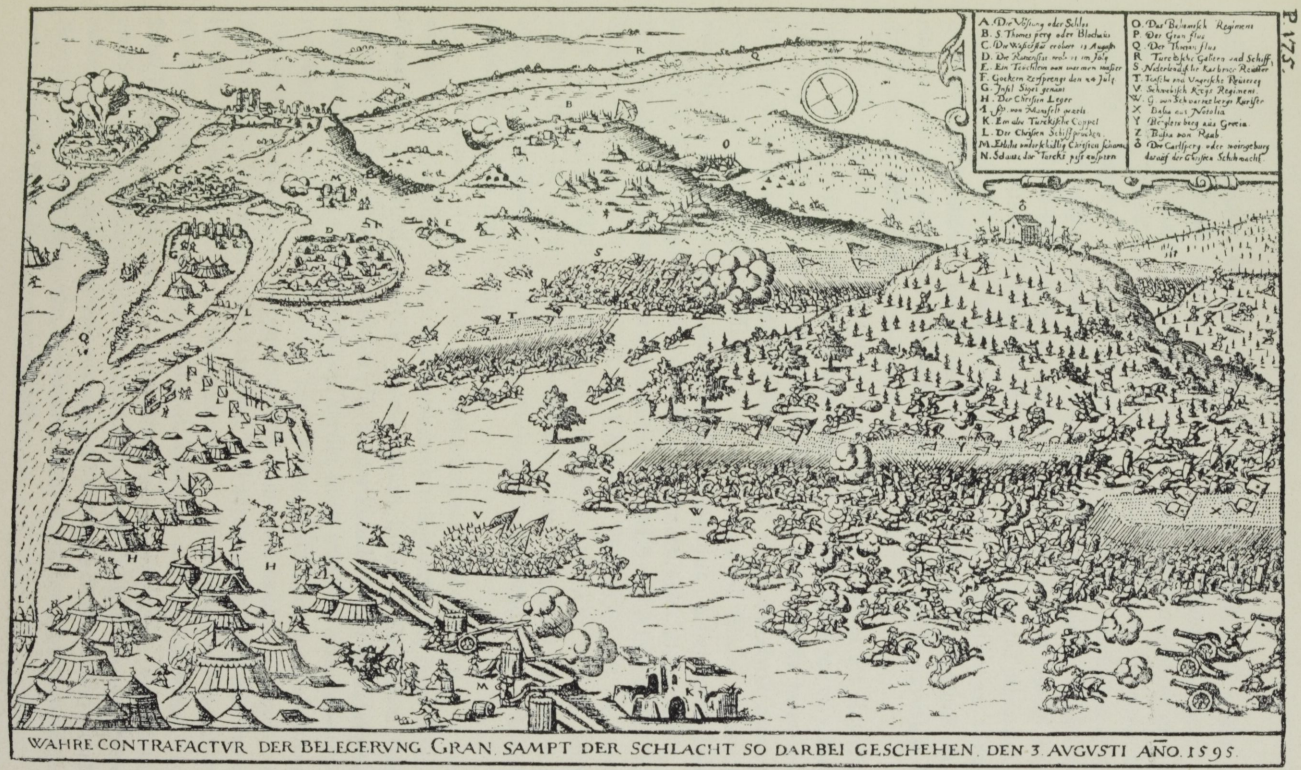

ESZTERGOM OSTROMA 1595-BEN, ÉS AZ ESZTERGOMI CSATA 1595. AUGUSZTUS HÓ 4-ÉN.

kőlapfedte sírokban. Közűlök a templom keleti hosszfalának a déli keresztfallal érintkező sarkánál levő sírkő felírata elmondja, hogy itt *Galánthai Gróf Esterházy Antalnak*, gr. Esterházy Ferencz és gr. Thököly Katalin fiának, (tehát gr. Esterházy Miklós nádor unokájának, herczeg Esterházy Pál nádor és Thököly Imre fejedelem unokaöcscsének), Komárom vármegye főispánjának, Pápa vára főkapitányának, II. Rákóczi Ferencz erdélyi fejedelem és a magyarországi szövetkezett rendek hadai tábornagya s dunántúli vezénylő-tábornokának stb. hamvai pihennek; a ki is fejedelmi urát a bujdosásba önként követvén, Rodostón az 1722-ik év augusztus 10-ikén a keleti pestisnek áldozatúl esett, életének 46-ik esztendejében. A sírkövet állíttatta hálás kegyelete jeléűl egyetlen fia, gr. Esterházy Bálint, franczia huszár-ezredes.

Ez a sírkő a véghatárköve a vitéz férfiú sokat hányatott életpályájának; de van a török birodalomban még egy másik kőfelirat is, a mely, bár más időkből, szintén az ő nevét hirdeti. Ha a sztambuli híres *Héttorony*, a Jedikulé, - - e hajdani előkelő állami és hadifoglyok szomorú börtönének — omladozó épűleteit s az egyes tornyok falaiba a bennök raboskodott foglyoktúl vésetett feliratokat vizsgáljuk: a bejárattól balra, a második torony egyik símára csiszolt sarokkövén ezen, már rongált, de még kibötűzhető felirat ötlik szemünkbe: COMES ANTONIUS ESTERHASY CAPITANEUS CAPTUS IN CAMPO THÖMÖSVÁR A. 1698. DIE 19. SEPT. ELIBERATUS OCCASIONE INITAE PACIS ANNO 1699. DIE 13. APR. (Gróf Esterházy Antal kapitány, elfogatott a tömösvári mezőben 1698. évi sept. 19-kén, kiszabadíttatott a békekötés alkalmából 1699. április 13-ikán.)

Esterházy Antal tehát a Héttoronyban raboskodott, — nem valami sokáig. Előkelő főúri származásának tulajdonítható, hogy a török fővárosba s a Jediculébe vivék; szerencséjére, innét a Karlóczán 1699. január 26-ikán létrejött békeszerződés hamar kiszabadítá. Fogságba pedig a feliratban jelzett napon olyképen került, hogy midőn a császári seregek megtudván, hogy a törökök télire nagy élelmi szállítmányt szándékoznak Temesvárra bevinni: ezt meggátolandók, kimentek lesekre s amazoknak útját elállák. De viszont meg a várban levő török és Thököly-féle kurucz lovasok is kitörvén övéiknek támogatására, — ily módon a császáriak két tűz közé jutottak; sokakat levagdaltak közűlök, a magát hősiesen védő fiatal Esterházy Antal pedig — mint látni fogjuk: öt sebbel — elfogatott, s csakis annak köszönheté életben maradását, hogy Thökölynek egy jószívű ezeres-kapitánya (a később Rákóczi alatt 1705 vége felé Erdélyben elesett) *Szappanos Mihály* temesvári szállására viteté s gondos ápolásban részelteté a grófot, fejedelme nővérének fiát.

Esterházy Antalnak ifjúkorából több levele maradt fenn a gróf Csáky-család szepes-mindszenti levéltárában, gr. Csáky György tábornok utódainál; ennek neje ugyanis br. Ebergényi László híres huszárgenerális leánya vala, Esterházy Antal pedig Ebergényinek fiatalkori víg czimborája. Antal úr 1676-ban születvén, 1698-ban még csak 22-ik évében járt: de mint a nádor unokaöcscse, mint dúsgazdag és vitéz magyar mágnás, már ekkor huszárszázadosi ranggal bírt gr. Kollonics Ádám tábornok ezredében, melynek Ebergényi volt az ezredese; 1698 febr. 13-ikán Sopronybúl vidáman ír ennek, ki sopronymegyei falusi jószágán pihen vala téli szálláson, hogy majd meglátogatja nem sokára: «Szivem vígasztaló, személyem személyed által vídámító, kedves, és engem gyönyörködtető sógorkám, Laczkócskám, — szolgálatomat igaz szívvel Kglmednek!» Ilyen czifrán kezdi; azután elmondja, hogy gr. Esterházy Mihály úrnál, «több cavallérokkal együtt múlatozván, jóemlékezettel voltunk felőled, ittam is egészségedért nem egy, sem két pohár bort, — édes kedves sógorkám». Sietni fogok látogatásodra; «vasárnapra, ha nem előbb is, udvarlok Kglmednek. Innend szándékoztam Andrássy Pálhoz (1703. gyalog ezredes; utóbb kurucz tbk.) mennem s onnan Esterházy Dániel úrhoz (ekkor kir. ezredes, utóbb kurucz altbgy.), úgy történhetik, hogy vele együtt compareálhatok. Melyhez alkalmaztatván magadat, egyebet se cselekedjél, hanem jó szívvel láss, — kiben kétségem sincsen,» stb. Mindvégig ily bizalmas, víg, tréfás levél. — 1698. martius 19-ikén pedig, épen a táborba indúlás előtt, bátyja Esterházy Dániel peresznyei kastélyából arról tudósítja Ebergényit a fiatal Antal gróf, hogy őt gr. Kollonics tbk. és ezredtulajdonos *őrnagygyá lépteté elő*, a mihez persze, a k. k. Hof-Kriegsrath megerősítése kellett még. «Méltóságos Generális Uram méltóztatván *az Oberst-Wachmaisterséget nékem conferálni*, erre nézve sietek. Adio, adio, — kedves sógorkám, isten hozzád!... Jó pajtásod leszek majd e jövő campániában».

Hanem ez a campánia (táborozás) nagyon szerencsétlen véget ért szegény fiatal Esterházy Antalra, a ki aztán balsorsát *maga írja le*, sajgó sebekkel gyötrődve, temesvári kórágyában, ezredesének, Ebergényinek. És ez a levél az, melyet, mint a régi magyar vitézség emlékjelét közölni akarunk:

«*Tömösvár, 1698. 1-ma Octobris*» a kelet, «*Gróff Eszterházÿ Antal m. k.*» az aláírás. A szövegnek csak a lényeges részeit adjuk, címzést stb. mellőzve:

«Az Kglmed levelét nagy vígasztalással vettem, tapasztalván abban is hozzám való szép affectióját. — Én eddig is kívántam vala levelemmel megudvarolnom: de *az súlyos sebeim miatt* az szót is alig tehettem. *Egy*

lövés vagyon az jobb vékonyomon, — azon által is mene a lövés. Másik lövés van az jobb karomon: abban még benne vagyon az golóbics. (Mégis sajátkezűleg írá alá a jelen levelet.) *Egy hegyes-tőrrel* (dragon) *való szúrás az hasamon, — az fejemen két helyett pallossal való vágás vagyon.* Istennek légyen hála, — mindazokból is *reméllem rövidnap alatt kigyógyúlásomat,*[1]) noha mostanában az kötözésnek alkalmatosságával *nem kevés kínokat köll szenvednem.* — Az bagázsiámat küldje haza Eszterházy Gáspár uram. Az pohárnokomat és Szarka inasomat (nemes apród) recommendálom addig Kglmednek, maga mellett tartatván addig, míglen Isten szabadúlásomat adja». Több magán dologrúl emlékezik meg és intézkedik, azután így végzi: «Más egyéb ajándékkal nem kedveskedhetem Kglmednek, hanem *Szappanyos Mihály kapitány uram jóakaratjából, — az kinek is házánál itten vagyok,* — egy pipával, pipaszárral együtt, mellyet Mélt. Generális Pálffy János Uram kezébe küldettem, — kérem, vegye jó néven.»

Íme ez a levél, a leghitelesebb forrásból eredve, a legjobban világosítja meg Esterházy Antal sebbe esésének s elfogatásának történetét és mint ilyen, nem érdektelen adalék hadtörténetünkhöz. Legközelebbi levelét Ebergényihez már csak török rabságából kiszabadúlása és hazájába visszatérte után, 1700. nov. 11-ikén írja, saját várából, Pápáról tudatván, hogy «Győrből én ma szerencsésen ideérkeztem. Mivel azért Kglmed parancsolatja szerint mostanság meg nem indúlhatok az regimenthez,[2]) *míglen rendben nem hoztam dolgaimat:*» két heti szabadságidőt kér erre, melynek elteltével minden bizonynyal sietve bevonúl az ezredhez. — Esterházy 1703-ban kir. ezredessé lőn maga is. és lovas ezredet kapott; de a következő évben a dunántúli nemességgel együtt Rákóczi Ferencz fejedelem hívségére állván, ennek tábornokává neveztetett ki.

Thaly Kálmán.

Montecuccoli Rajmond gróf tábornagy jelentése a császárhoz a szentgotthárdi győzelemről.[3]) Paria Literarum ad Suam Majestatem Suæ excellentiæ generalis, locumtenentis Comitis a Mont de Cucoli ex castris ad Gothardum positis hora octava vespertina prima Augusti 1664.

[1]) Így lőn; erős természete mind e súlyos sebeket legyőzvén, kigyógyúlt, és vitték őt Konstantinápolyba a Jediculéba.

[2]) A mai *9-ik számú*, most gr. Nádasdy, akkor gr. Czobor, gr. Pálffy, gr. Kollonics, br. Ebergényi huszárezred.

[3]) Montecuccoli jelentései, melyeket a szentgotthárdi csata alkalmából a császárhoz intézett, a német és osztrák forrásokban szó szerint és

Hisce vestræ Majestati Sacræ in celeritate humilime Significare debui hostem tota vi unam quantitatem Armadæ imperii invasisse, fluvium Rabam vi transivisse: eoque ultra decem millibus suorum tam pedestrium quam equestrium superato, totus denique ipsius exercitus ad aliquem locum, ubi fluvius ultra decem passus latitudinis non habebat, sicuti etiam aliis locis cum universo equitatu nos invasit adéo ut tota armada in pugnam se converterit, qui conflictus ab hora nona matutinu usque ad quætam pomevidianum duravit, ex utraque parte plurimi magni officiales et gregavii cæsi et sauciati et interabos ex nostra parte Comes a Nassau, et capitaneus, quem vestra Maiestas mihi subdidit Comes Scilicet a Trautmanndorff. Item Generalis Artigleriæ præfectus Armadæ Imperii, multique gallorum et aliorum militum unitorum periere.

Pugna valde erat dura, fortuna mox ex parte hostium, mox ex nostra se monstrante, tandem Deo sint laudes, campum obtinuimus, hostemque ultra sex millium optimorum Janiczarorum et Albenensium interfecimus, hostemque transfluvium denuo fugavimus, tormentoque ibidem relinquere cœgimus, quæ postea a nostratibus fluvium transeuntibus inclavata et partim fluvio pretereunti demersa sunt. Cum etiam ipsorum equitatus, qui per mediam horam in superiori et inferiori parte transibant. sunt cœli, multaque hostium capita asportata, de quibus omnibus Vestram Maiestatem quam primum pluribus particularitatibus quam humillime certibrem reddam, hac vice me refero ad relationem exhibitoris harum Colonelli Machevro ? oretenus faciendum vestræque Maiestatis clementiæ ac gratiæ me comendans maneo.

(Egyszerű másolatban a Teleki-levéltárban 763. sz.)

Gróf Montecucoli generális levele ő Felségéhez a szentgothárdi táborból 1664. aug. 1. esti 8 órakor. Másolatban.

Levelem által jelentenem kell legalázatosabban Felségednek, hogy az ellenség egész erővel megtámadta a birodalom hadseregének egy részét, a Rába folyón erővel átjött s előbb több mint tízezerből álló gyalogsága és lovassága, végre egész serege egy helyen, hol a víz nem volt szélesebb tíz lépésnél, valamint más helyeken is összes lovasságával oly mértékben támadott meg minket, hogy az egész hadsereg harczba vegyült. Az ütközet reggeli kilencz órától délutáni négy óráig tartott. Mindkét részről igen sok főtiszt és közember vágatott le és sebesíttetett meg; részünkről

több helyen megvannak; az itt közölt jelentés csak az olasz eredetiből készített *kivonat*, melyet mindazonáltal közölni azért tartottuk érdemesnek, mert *magyar* levéltárból származik. *Szerk.*

a többek között a Nassaui gróf és azon százados kit Felséged alám rendelt, tudniillik Trautmannsdorff gróf, továbbá a birodalmi hadsereg tűzérségének főparancsnoka és a francziák s más egyesült katonák közűl is sokan vesztek el.

Az ütközet igen kemény volt, a szerencse majd az ellenség részén, majd a mi részünkön mutatkozott. Végre — dicsőség istennek — a csatamezőt megtartottuk, az ellenség közűl janicsárok, albánok stb. hatezernél többet megöltünk, az ellenséget a folyamon ismét átűztük és ágyúik elhagyására kényszerítettük s azokat a miéink a vízen átmenvén, beszegezték s részint a folyóba sülyesztették. Sőt még azon lovas csapatok is levágattak, melyek időközben feljebb vagy alább a folyón átkeltek; a sok ellenség eltakaríttatott. Mindezekről Felségedet minél előbb több részletességgel fogom tudósítani, ez alkalommal levelem kézbesítőjének Machevro (?) ezredesnek szóval teendő elbeszélése mellett teszem jelentésemet, Felséged kegyelmességébe magamat ajálva maradok.

Koncz József.

Az álmosdi ütközet 1604 október 15-én.[1]) Básta György grófnak az Esztergom és Komárom körűl összegyűjtött császári hadsereg fővezérévé történt kinevezése folytán, 1604 szeptember 16-án a felsőmagyarországi parancsnokság — Kassával mint székhelylyel — gróf Belgioso József tábornokra ruháztatott át; feladata — mint ismeretes — az volt, hogy a protestans ellenzéket, mindenek fölött pedig annak vezérét, Bocskay Istvánt megtörje.

E czélból hadat gyűjtött, s *szeptember 8-án* vallon harczosaival, továbbá Kotkovitz Melchior 300 főnyi válogatott szileziai lovasságával, László Péter 300 huszárjával és még egyéb vegyes 1000 lovasnyi néppel a *rakamazi*, Tokaj melletti, táborba vonúlt.

Innen kezdte meg Belgioso a Bocskay-birtokok bevonását és megszállását csapatai által.

A táborból azt hiresztelték, hogy «Bocskay gazemberré lett, miután Nagyvárad körűl fekvő birtokait, várait a törököknek átadni van szándéka és e czélból egyik hívét már oda el is küldötte».

Belgioso ez ürügy alatt, s fölbátorítva néhány e hóban lefolyt szerencsés harcz eredménye által, elhatározta, hogy Bocskayt fölkeresi és megfenyíti.

E czélból seregével, melyhez még Lippay Balás, Ábrahám Ferencz,

[1]) Egykorú, a cs. és kir. hadi levéltár kézirat-gyűjteményében levő levelek után.

Vannutÿ Mihály és Zïna Mátyás nemesek, kik szintén Felső-Magyarországban és a Tisza mentén voltak birtokosok, trabantokkal, hajdúkkal és pandurokkal csatlakoztak, Nagyvárad, és azután Diószeg felé nyomúlt.

Nagyváradra beérkezve, még Pecz János ezredes muskétásai is, hat zászlóval,[1]) kik a város körletében szállásoltattak be, továbbá még néhány szilézíai lovas, kiket azonban Schreckenhaus János betegség folytán nem vezethetett, és Dampierre gróf szabad hajdúi csatlakoztak.

Néhány nap lefolyása után, október 15-én az egész hadtest lövegekkel és lőszerekkel ellátva, Diószegnél volt összegyűjtve.

Bocskay 3000, mások szerint 9000 emberrel Álmosdot tartotta megszállva.

Két óra reggel volt, midőn észrevétetett, hogy Dampierre szabad hajdúi, kik a Bocskayéval már szemben álltak, azoktól barátságosan fogadtattak.

Alig hasadt a hajnal, és alig kezdődött volt meg a harcz, midőn a szilézíai lovasok megtámadtattak és körűlvétettek. Háromszor sikerűlt keresztűlvágni magukat, mialatt a német muskétások jól táplált tűzzel támogatták őket.

Heves, makacs küzdelem folyt mindenfelé, Pecz helyettese, egy alezredes, szekérvárban védte magát hősiesen, míg végre egy hajdú által saját pallosával átszúratott.

Végre a tűzérség és a muskétások lőszere kifogyott és az újonczok, kik közűl sokan elestek, elhagyták lövegeiket és a közel erdőben kerestek menedéket. Ide menekűlt még mintegy 200 ember.

Az ütközet további folyamán Bocskay hívei tudtul adták, hogy készek tárgyalásokba bocsátkozni és a császáriakat bántódás nélkűl elvonúlni engedni, ha azok fegyvereiket leteszik. Erre azonban a császáriak nem levén hajlandók, a harcz tovább folyt. Ekkor történt ama hallatlan eset, hogy a hajdúk lőporszaruikat kiürítve, az így szétszórt lőport meggyűjtötták és evvel a császári harczosok közt roppant károkat okoztak.

A császáriak vesztesége oly nagy volt, hogy a szilézíai lovasokból csak 40, a hat zászlóalj muskétásból alig 30 és a kassai lövészekből csak két ember menekűlt meg. A szilézíai lovasság és Pecz ezrede összes kapitányai és tisztjei is mind oda vesztek.

A harcz végre mégis egyezséggel végződött, a mennyiben a császáriak Bocskaytól szabad elvonúlást nyertek.

[1]) És pedig Berkely, Böttinger, Marco, Antonio Rosso és Zachariás zászlói. Az osztályok már aug. végére ide rendeltettek, miután a vár ostromától tartottak.

Az egykorú jelentések és iratok, melyek ez ütközet felől szólnak, mind elítélik Belgiosot: «E vállalatot oly csekély számú és megbízhatlan csapattal, mint a szabad hajdúk, kikről köztudomású vala, hogy a rossz fizetés miatt mindíg lázongtak, megindítani nem volt eszélyes, és ezért a felelősséget a császári vezér soha sem háríthatja el magáról, valamint azért sem, hogy annyi becsületes, derék, tekintélyes katonát szolgáltatott ki így a halálnak».

László Péter ezredes megsebesült. Pecz ezredes, ki a szabad elvonulás megadása után kocsin hazafelé utazott, a hajdúk által megtámadtatott, védelem közben megsebesült, fogságba esett s Debreczenbe vitetvén, ott orvosi kezelés alá adatott.

Lippai Balás ezredes is elfogatott, de Bocskay által kegyelmesen fogadtatván, hozzá átpártolt.

A hajdúk a császáriaktól nagy zsákmányt vettek. Az elfoglalt zászlók Mahomed Szerdárnak Budára küldettek, míg ellenben a hátrahagyott lövegek Bocskay intézkedése folytán nem szállíttattak el, hanem egyelőre a csatatéren őríztettek.

Bocskay azt állítja, a mi talán túlzás is, hogy 6000 embert vágott le ez alkalommal.

Belgioso, ki csak egy év előtt lépett idegen szolgálatból a császári sereghez át, ezen első cselekedete által nem bizonyúlt hadvezérnek, a mint későbbi működésének egész folyama alatt sem, minek folytán a császáriak 1606-ban szívesen és örömmel látták őt ismét spanyol szolgálatba visszalépni. *G. G.*

Katonai beszéd az 1809-ik évi nemesi fölkelés időszakából. Méltóságos Báró Pászthory Menyhárd Ur Mária Theresia Vitéz Lovas Rendjének keresztesse, 's a' fellkellt Magyar Nemes Lovasságnak Ezredes Kapitánnya eö Nagysága, következendő kinyilatkoztatással vészí által a' T. N. Somogy Vármegye Vitézzeit midön azokat a' most folyó esztendöbeli Majus holnapnak 6-dik napján T. N. Nemzetes, és Vitézlö Zala Lövöi Csapodi Gábor elsö All-Ispány Ur egy arra készitett fontos Beszéd után Koposváron kormánnya alá eresztené.

Tekéntetes Vice-Ispány Ur! Nemes Vitéz Társaim!!

Hazánknak mostani Veszedelmébenn, nints kedvesebb, nints szentségesebb dolog előttem. mint ezen Kötelességem, mellyet e' szempillantástól-fogva kezdek, és mellytől engem' tsak a' Halál szakaszthat-el.

Régi Vitéz Vérből származott Nemeseket, kiknek szíveikbenn lángol a' Haza' szeretete, megyénk' iffjúságának virágát vezérlem a' Ditsőségnek mezejére.

A' közakarat választott éngem' arra. A' közreménység sokat vár tőllem; annak könnyen megfelelek, illy jeles vitéz Társaimnak erejével.

Atyai szívvel fogadlak, 's veszlek-által benneteket szerelmes Barátim! fáradhatatlan gonddal fogok munkálódni, a' ti betsületetekre, és Boldogságtokra,

Fő-gondom léssz a' ti megtartástok. Legkevesebb véretek sem fog folyni, szükségtelenül, Tulajdon minden véremet kész vagyok kiontani, — tinéktek tsak eggy tsepp-véretek' megváltására.

Hanem! a' hol külömbenn nem lehet, vissza-tekéntünk Hazánkra, és minden kíméllés nélkűl, azoknak közzéjekbe rohanunk, kik annak eltörlésére törekednek.

Valamint pedig azokhoz atyai szeretettel viseltettni fogok, kik kötelességeiket híven tellyesítik; úgy viszont üldözni fogom azokat, kik arról megfelejtkeznének, hogy ők nemesek, és vitézek.

Engedelmeskednetek kell most énnekem, és ezen Tiszt-Uraknak, kiket itten néktek elő-mutatok; kiket magatok közzűl választottatok, és kik mindnyájan jeles, tanúltt férjfiak lévén, méltók a' ti bizodalmatokra. A' szoross engedelmesség lelke a' hadi szolgálatnak. Boldogtalan lészen az, ki ezt legkissebbe-is megsértené!

De! ezt nem várhatni Hazánk' nemes védelmezőitől, és így! tellyes megelégedéssel kérem neveitekbenn, ezen nemes Megyénk' érdemes Vice-Ispánnyát, hogy jelenttse-meg a' többi Tekéntetes Karoknak, és Rendeknek: hogy mind azokat tellyesíteni fogjuk, mellyeket *a' Haza, a' Magyar Constitutió*, és önnön magok tőllünk meg várnak.

Őket a' Törvény az itthonn maradásra parantsolta. Itthon-is kell nékiek most még maradniok, az Ország' kormányozására; de ők is mindnyájan eljönnek fegyvereikkel a' mi segedelmünkre, ha elegendők nem lennénk a' dühös, telhetetlen ragadozó Ellenségnek megrontására; a' ki most bennünket az elmenetelre kénszérít.

Nékiek ajánlyuk tehát mindenünket, a' mellyektől megválnunk kelletik; nékiek ajánlyuk Hazánk' belső Bátorságát; mi a' külsőre vígyázunk.

Az ő, és a' mi nagy nevünknek régi ditsőségét alább szállani soha nem engedgyük. Ezen Zászlót, mellyet általvettem, semmi gyalázat nem fogja mocskosítani. Azt! vagy ditsőségesen vissza-hozzuk szabad Hazánkba; vagy azzal együtt, eltemettetünk!

A Brenta-sziget megvédelmezése Fontanivánál 1796 november 6-án. Midőn Alvinczi 1796 november elején Mantuát föl-

mentendő Vicenza irányában előnyomúlt, Bonaparte először a Brenta vonalán támadta meg.

Az osztrák fővezér már november 4-én ért a Brenta folyóhoz, de az Etsch-völgyi oszlop működésének eredményét bevárni akarván, egyelőre megállapodott. A Cittadella-vicenzai főútvonalon, a Brenta-hídat födözendő, *Liptay* tábornok dandára állott, még pedig egy szigeten, melyet a Brenta régi ága képez, s melyen át hajóhíd vezetett.

A Liptay-dandár két Splényi-ezredbeli magyar zászlóaljból, két határőr-zászlóaljból, az Erdődy és Wurmser huszárok egy-egy századából állott.

Az előőrsöket, melyek *Carmignanonál* és *Ospitalenál* a Splényi-zászlóaljak által láttattak el, Masséna hadosztálya már *november 5-én* megtámadta, de a támadás nem sikerült; a francziák azonban nem nyugodtak s erősbítést nyerve, d. u. négy órakor újabb támadást intéztek. A magyar zászlóaljak szintén támogatást reméltek, de egyelőre csak a két huszárszázad érkezett be, melyek a második támadás alkalmával a francziák mindkét oldala ellen rohamot intézvén, az ellenséget másodszor is visszaverni segítették; a hat órakor este intézett harmadik rohamnál azonban a francziák oly nagy túlerőt fejtettek ki, hogy a derék Splényi-zászlóaljak a szigetre visszavonúlni kényszerűltek. Veszteségük 28 ember és 21 ló volt.

November 6-án reggel Provera altábornagy a Brenta régi ágáról a hajóhídat fölszedette.

Midőn tehát a francziák általános támadása bekövetkezett, a túlparton meghagyott s mintegy két századból álló előőrsök magukra voltak hagyva. Közel egy óráig tartották ott magukat a vitéz Splényiek, midőn végre társaik kérelmére Liptay megengedte, hogy még két század — a Brenta-ágon átgázolva — segítségükre menjen; ámde e támogatás későn érkezett, s a két század a túlerő által visszanyomott előőrsökkel egyetemben a Brentán másodszor is átgázolva a szigetre visszatérni volt kénytelen.

Most az egész Liptay-dandár a szigeten volt együtt, s bár a francziák tüzétől nagy veszteségeket szenvedett, állását a Brenta-ág mögött szívósan védte s az ellenséget át nem bocsátotta.

A tétlen veszteglés a heves tűzben alig lévén kiállható, Liptay most a másik Splényi-zászlóaljat küldte a Brentán át; több mint 40 ember esett el csak az átgázolás alatt, de a Splényiek nem tágítottak s szerencsésen átjutva, az ellenséget szuronyrohamukkal nemcsak visszaverték, de sőt még egy ágyújokat is elvették.

Ámde ekkor a francziák túlerőt fejtettek ki; a gyalogságot nagy

számú lovasság is támogatta s így a zászlóalj — melynek lőszere az átgázolás alatt részben megromlott — ismét a szigetre szoríttatott vissza.

De a Brenta-ágon az ellenség nem juthatott át; reggel hét órától esti hat óráig tíz rohamot intézett Masséna a sziget ellen, de mindannyi visszaveretett.

Ez egész idő alatt a Liptay-dandár majd egyedül harczolt, mert némi támogatást csak a harcz utolsó óráiban nyert. Liptay, bár lovát alóla kilőtték s maga is megsebesült, a Provera által ajánlott fölváltást nem fogadta el, hanem mindvégig hősiesen kitartott.

Kiváltképen kitüntek a Splényi-zászlóaljak, melyek e harczban egy törzstisztet, nyolcz főtisztet és 657 főnyi legénységet vesztettek.

A Liptay-dandár egész vesztesége 21 tisztből és 1167 fő legénységből állott.

Öltözetre vonatkozó parancsok a XVIII. századból. Az öltözet a császári hadseregnél a múlt század vége felé, kivált Lacy tábornagy fölügyelősége idejében, kiváló gond tárgya volt és az 1768—70-ben fönnállott gyakorló táborok szemléi alkalmával tapasztalt hiányok rendeletekben és parancsokban fölsoroltatván, megláthatjuk azokból, hogy a «divat» már akkor is mily nagy szerepet játszott.

E rendeletekből néhányat a következőkben ismertetünk:

«A tisztek kalapjai az ezredek nagyobb részénél nagy fáradsággal és oly csodálatos módon vannak alakítva, s oly művésziesen fölgyűrve, hogy csupán a nemezről, melyből készítve vannak, ismerhető föl, hogy tulajdonkép kalapok lennének.

Úgy látszik, hogy a törzstiszt urak nagy aggodalommal szorgoskodnak azon, hogy valami mesterségeset találjanak ki. A kalapnak mégis csak kalapnak kell lenni. Alakja követeli, hogy karimája magasabb legyen, mint a fejrész, s a kalapot akkor szokás jó formájú kalapnak nevezni, ha karimájának eleje csak egy kissé van hátrább vonva, mint oldalai. A mi nagyságát illeti, ne legyen az se túl nagy, se túl kicsiny. A középút követése minden dologban a legokosabb.»

E rendeletet az ezredparancsnok a következőkkel egészíti ki:

«A drága díszkalapok kímélése végett a tiszt uraknak megengedtetik, hogy szolgálaton kívül egyszerű sima kalapokat hordozhassanak.

Az oldalhajak egy fürtben, a czopfok természetes (?) hosszúságban és vastagságban viselendők.

A tiszt urak szolgálatban és azon kívül fekete, lószőrből készült és keskeny fehér szegélylyel ellátott nyakravalókat tartoznak hordani; ha

valakinek torokbaj miatt selyem vagy más kendőcskét kellene viselni, ez az őrnagy úrnak mindig bejelentendő.

A tiszt urak sem szolgálatban, sem szolgálaton kívűl nem viselhetnek mást, mint az egyenruhát; az úgynevezett por- vagy felső kabátok azonban továbbra is hordhatók, még pedig vagy az egyenruha fölött vagy egyenruha nélkül is, s alatta tetszés szerint piros vagy fehér mellény viselhető. Az egyenruha kímélése végett a tiszt uraknak azt is megengedem, hogy a táborozás idején kívűl s oly helyeken, *hol a találkozás tábornokokkal nem valószínű*, minden ezredbeli szolgálatot e szürke kabátokban végezhessenek.

Minden díszelgésnél fehér posztónadrág, más szolgálatokban fehér bőrnadrág öltendő fel. A táborozás után, egész április végéig, fekete alsó nadrágok is viselhetők.

Ha a tiszt uraknak bizonyos kivonúlásoknál csizmák viselése megengedtetik, ezeknek fényeseknek kell lenni; e mellett szükséges, hogy a lábikrát eltakarják, tehát a szár majd egészen a térdig érjen, s három újjnyi — hátúl ki nem vágott — karimával bírjon.»

Egy későbbi rendelet ezeket mondja:

«Tapasztaltatott, hogy a legénység hajdísze nem egyforma s némely ezredeknél mesterkélt; itt nem a külön izlés vagy hajművészet mérvadó, hanem a szabály, mely szerint a haj egyszerűen (!) és természetesen (!!) egy vagy két egymás alá illesztett fürtben álljon.

Az öltözködésre nézve a fődolgok egyike, s erre nézni kell, hogy az öv az ing szegése fölött legyen.

Az altisztek pálczái a baloldalon lógjanak s a kabát necsak három gombbal, de egészen begombolva legyen.

Észleltetett, hogy a katonák feleségei férjeik köpenyét viszik s ebben gyermekeiket begöngyölve hordozzák. Miután ez a köpenyek kímélésének elvével homlokegyenest ellenkezik, az említett rendetlenség azonnal megszüntetendő.

Vannak ezredek, melyeknél a legénység bajuszát leborotválja és többé meg nem növeszti; ez megszüntetendő; a kinek kora szerint bajusza van, az hagyja meg.»

Erre az ezredparancsnok a következő kiegészítő parancsot adja:

«A bajuszok természetesen meghagyandók; de az orr alatt és a felső ajkon annyi leborotválandó, hogy a legény az evésben és tubákolásban (!) gátolva ne legyen. A kiknek bajusza gyönge növésű, azokat a századparancsnokok télen át többször borotváltassák; de április elejétől kezdve a bajusz meghagyandó és a századparancsnok engedélye nélkül való

borotválkozás általában és bármely időben a legszigorúbb büntetés terhe alatt tilos.»

HADTÖRTÉNETI IRODALOM.

I. ISMERTETÉSEK.

Mária Terézia. Írta *Marczali Henrik.* A Magyar Történeti Életrajzok folyamán közrebocsátja a Magyar Történelmi Társulat.

A Magyar Történelmi Társulat nagyszabású vállalata lelkes buzgósággal működik egyrészt azon, hogy történelmünk kimagasló alakjait kitünően megírt és nagy külső díszszel kiadott életrajzokban megörökítse, másrészt pedig, hogy a magyar történelem iránt a fogékonyságot, az érdeklődést minél szélesebb körben terjessze. Már most is egész könyvtárt képez e gyűjtemény, mely évről-évre szebbnél szebb munkákkal gyarapodik.

Mária Terézia, a nagy királynő életrajza, a legutolsó munka, mely a nemrég megjelent 4-ik füzettel befejezést nyert. Az életrajzot Marczali Henrik, e korszak kiváló ismerője nagy gonddal, sőt mondhatjuk, szeretettel, írta meg, s ez az oka, hogy munkája nemcsak érdekes és tanúlságos, de élvezetes olvasmányt is nyújt.

Az életrajz 10 fejezetre osztva tárgyalja Mária Terézia gyermekkorát és nevelését, házasságát, trónralépését és az örökösödés ügyét, az örökösödési háborút, a magyarországi ügyeket, az insurrectiót, a kormányrendszert, s azután Mária Terézia családi életét, udvarát s végűl a munkát Mária Teréziának, mint uralkodónak, jellemzésével zárja le.

Marczali e fejezetekben kiváló gonddal dolgozta ki mindazt, a mi a politikára, a kormányrendszerre vonatkozik, érdekesen ecsetelî a királynő családi és magánviszonyait, s fölötte vonzó a kép, melyet a királynőről, mint uralkodóról, nyújt.

Ellenben szembetünő mostohán bánik el a hadi eseményekkel és a hadügygyel egyáltalában. A hadi események közül csupán a bajor örökösödési és az első sziléziai háború vannak egész futólagosan s csak annyiban érintve, a mennyiben a magyar insurrectio alkalmazása tekintetében azokat fölemlíteni okvetlen szükséges volt. Mária Teréziának II. Frigyessel való óriási küzdelme azonban jóformán még csak megemlítve sincs.

Mária Teréziának a hadügyekre gyakorolt nagy befolyása szintén csak az utolsó fejezet néhány sorában van röviden méltatva, míg a hadügy átalakulásának és fejlődésének története, melyre pedig a királynő szintén nagy befolyással volt, teljesen hiányzik.

Mária Terézia uralkodása a hadtörténelemnek általában s különösen a hadművészet történelmének egyik legkiválóbb, legfontosabb korszaka; ennek méltatása, még pedig beható méltatása, a korra nézve, melyben a királynő élt és uralkodott, mellőzhetetlen, s a ki Mária Terézia életrajzát megírja, annak erre kiváló súlyt kell fektetni, mert különben műve a nagy, a világtörténelemre átalakító hatással bíró időszakról teljes és hű képet nem nyújthat.

Az egyetlen fejezet, mely hadtörténelmi szempontból némileg érdekes, az insurrectiót tárgyaló VI. fejezet; ennél fölhasznál a szerző néhány katonai forrásmunkát is, egyébiránt azonban a katonai kútfőket nem ismeri s bizonyára ebben, valamint a hadügyekben való járatlanságban keresendő az ok, hogy az életrajz hadügyi tekintetben oly hézagos maradt.

E hiánytól eltekintve, az életrajz érdemes és becses munka, mely a korábbi jeles munkák közt a szép gyűjteményben méltán foglal helyet.

A felső-magyarországi városok életéről a XV—XVII. században. Írta *dr. Demko Kálmán.*

Demko Kálmán ez érdekes könyve még a múlt év folyamán jelent meg, de ismertetését eddig hozni nem volt módunkban; most e mulasztást pótoljuk.

A könyv művelődés-történeti jellegű s Trefort eszméje nyomán arra törekszik, miszerint bemutassa, hogy «a régi városi polgárság mikép élt, élvezett, szenvedett, szeretett és gondolkozott».

E föladatot Demko szép sikerrel oldotta meg s midőn a városok életét régi hiteles okíratok, törvények és egyéb források alapján leírja, mintegy elvonúlni látjuk magunk előtt a felső-magyarországi, nagyobbára német eredetű, s így germán hagyományok után indult városi polgárság történetét; a nemzetiségi és rangviszonyok befolyását, a városi intézményeket, az erkölcsi életet, az erényeket, melyek díszítették, a bűnöket, melyeket elkövettek és a büntetéseket, melyeket — néha középkori szigorú törvények vagy szokások alapján — elszenvedtek; látjuk a családi életet, a háztartást, a nyilvános élet, a mulatságok és ünnepélyek lefolyását stb.

Különös érdekkel bír reánk nézve a VII. fejezet, mely a városok hadi fontosságáról, az ágyúöntésről, a fegyverzetről, a lövészegyesületekről, a városi zsoldosokról és a polgári őrségek szervezetéről szól. A városok régente nagy önállósággal bírván, hadi ügyekben hozott elhatározásaik néha nagy horderejűek voltak s nem ritkán országos ügyek elintézésére, hadjáratok lefolyására fontos volt a magatartás, a mit követtek, az erő, melylyel ellentálltak, vagy az eseményekre egyébként befolytak.

Demko előadása a könyvben mindvégig érdekes és vonzó.

A Máriássy-zászlóalj 1848—49-ben. Írta *Hegyessi Márton.*

Egy kicsike füzetet kaptunk a napokban, mely a föntebbi czímet viseli; 25 16-odrét oldal az egész és mégis fontos; fontos pedig azért, mert egy mulasztást pótol.

A cs. és kir. ezredek eddig megjelent történeteiben az 1848—49-iki események egyszerűen elhallgattattak akkor, ha az illető ezred, vagy annak valamely része a függetlenségi harczban a magyarok oldalán vett részt. Ez korábban többféle okokból mindenesetre tapintatos és könnyen érthető volt, de most már ideje volna, hogy e hézagok kitöltessenek.

A József főherczeg nevét viselő 37. gyalogezred 150 éves jubileuma alkalmából szintén ezredtörténetet adott ki, a szokásos hézaggal. Hegyessy e hézagot tölti ki, előadván, hiteles adatok alapján, a gyönyörű szerepet, melyet ez ezred 3-ik zászlóalja a függetlenségi harcz alatt játszott.

II. A MAGYAR HADTÖRTÉNETI IRODALOM REPERTORIUMA.

TIZENHARMADIK KÖZLEMÉNY.

IV. BÉLA. 1235—1270.

Segédművek: Szalay II. 34. Horváth II. 12. Sayous I. 170. Fessler I. 306. Kerékgyártó I. 146. Krones II. 93. Huber I. 444. s. k. l. Meynert 51—52. l. Szegedi I. Vita Belæ IV. regis Hungariæ.

Tatárjárás. a) *Kútfők. Rogerius,* Carmen miserabile super destructione regni Hungariæ temporibus Belæ IV. per Tataros facta. Legjobb kiad. Mátyás Flóriánnál, a «Fontes domestici Hist. Hungariæ»

IV. kötetében. Magyarra fordította Szabó Károly («A magy. történ. forrásai» II. köt.) és újabban Abday Asztrik (a kőszegi gymnasium értesítőjében, 1886). Rogerius személyiségére és művének hitelességére vonatkozólag l. az ismeretes irodalmat (Flegler-Szinnyei, Marczali, stb.); itt csak arra utalok, hogy mind Teutsch, mind Mátyás Florián megingatták ama nézetet, hogy Rogerius nagyváradi kanonok lett volna. — Másod sorban *Spalatói Tamás* említendő, ki a horvát-dalmát eseményekről közöl önálló híreket (Schwandtner III.).

Újabban néhány ismeretlen kútfő került napfényre. Ezek: «Ein Fragment über die Tataren». Közlé *Wattenbach* az Archiv für österr. Geschichte 42. kötetében (1870. 519. l.). Hasonlót ugyancsak *Wattenbach* a Forschungen zur deutschen Geschichte 12. kötetében adott ki (645. old.).

Egy, valamelyik német zárdából Párisba került kodexben *Pertz* egy egykorú rövid leírást talált, mely az erdélyi eseményekre vet világot és a Sajó melletti csata napját (Rogerius-szal ellentétben) april 11-ére helyezi. E jelentést (levél?) a Monum. Germaniæ 24-ik kötetének 65. lapján kiadta *Wattenbach*, mint az Annales Frisacenses pótlékát. *Marczali* e rövid jelentést a Századokban (1880. 443. l.) magyar fordításban közölte, hasonlóan *Mika* Sándor följegyzése nyomán *Szilágyi Sándor* (Századok 1882. 431. l.), az előbbitől némileg eltérően. Ugyanezen jelentés egyébiránt megelőzőleg már az erdélyi Korrespondenz-Blatt 1878. évi kötetében is látott napvilágot, *Gooss* észrevételeivel együtt.

Egy «Planctus destructionis regni Hungariæ per Tartaros» című költemény Boroszlóból került elő; ezt *Marczali* közölte a Történelmi Tárban (1878, 369. l.), Lehet, hogy egy magyar szerzetes műve.

Ulanowski Boleslav, Über einige kleinere Quellen zur Gesch. d. ersten Tataren-Einfalls in Böhmen, Polen, Ungarn. (A krakkói akad. értekezései között. 17. kötet. — Jobb kiadás: Archiv f. österr. Gesch. 42. köt.) Közlé *Wattenbach*.

b) *Általános irodalom a mongolokról.* A perzsa nyelven írt főmű, Wassaf ol Hafret tollából, nincsen ugyan lefordítva, de azért Hammer-Purgstall felhasználhatta azt. Plan Carpin, Rubriquis, Marco Polo jelentései. — *Schott*, Aelteste Gesch. d. Mongolen. (1846.) *D'Ohsson*, Hist. des mongols etc. 5 köt. 1834. s. k.). *Wolf*, Gesch. d. Mongolen oder Tataren (1872.). *Howorth*, History of the Mongols. (Több köt.) *Raschid eddin*, nagy történeti művének ama részét, mely Dsingisz khánra vonatkozik, kiadta és lefordította orosz nyelvre

Berezin (a szt.-pétervári archæolg. társulat 1888. évi XV. kötetében).

A mongolokról szóló teljes külföldi irodalmat l. *Jähns*-nél, Gesch. der Kriegswissenschaft, cz. művében, a 698—699. és 705. lapon. L. továbbá *Pohler* bibliogr. művét (99 l.).

Értekezések és czikkek. a) *Magyarországról. Szalay L.:* A tatárjárás (Vasárnapi Könyvtár. Franklin).

Ugyanaz: Adalékok az 1241—42-iki tatárjárás történetéhez (Pesti Napló, 1856. 196. sz.).

Rosty: Tatárjárás IV. Béla idején (1856).

Sámi Lajos: A tatárjárás Magyarországon. Egykorú arab, mongol és chinai források szerint (Vasárnapi Ujság, 1876. 42. és 43. sz.).

Kápolnai J. jelentése a muhi csatahelyről; a Századokban, 1878, 85. l.

Székely S.: A mongol invazió 1241-ben (a Ludovika Akad. Közl. 1884. évfolyamában, 64. l.).

Thúry József: Tatár tradicziók Magyarországról (Budap. Hirlap, 1887. 215. sz.).

Jankó János: A magyarországi tatárjárás leírása khinai évkönyvekben (Századok, 1890. 44. l.).

Bálint Gábor: A magyarországi tatárjárás emlékei a mongolok között (Székely Nemzet, 1890, decz. 24-iki szám. Kivonatot közölt a Nemzet decz. 28-iki számában).

Hradszky József: A mongolok betörése Magyarországba (Kárpát-egyesület II. évkönyvében).

Fabó András: Forgács Tamás, IV. Béla megmentője a Sajónál. (Kézirat. A m. n. Muzeumban. 4° 680. sz. a.)

V. ö. *Kápolnai István*: Esztergom hadi története (Ludov. Akad. Közl. X. 1883. 887. l.).

Salamon F.: Budapest története. II. köt. 126. l. (Tatárjárás előtt és után.) Továbbá:

Márki S.: Arad középkori hadi történelme. III. fej. A tatárjárás. IV. fejezet. Aradmegye várai 1242—1526. Mindkét értekezés e folyóiratban jelent meg. 1890. 320. és 479. lapján.

Takács Sándor: Komárom IV. Béla alatt (1885).

Ide szólnak továbbá a *kúnokról* idézett művek, első sorban *Gyárfás István* nagy műve (II. köt. 5. fej.).

Apróbb magyar czikkek: Szinnyei Repertoriumában. I. 35. és II. 19.

Erdélyre vonatkozólag: *Schuller J. K.:* Die Mongolen in Siebenbürgen (Archiv f. Kenntniss d. Vorgesch. Siebenbürgens. I. 1841. 24. lap.).

Nagy-Szeben és Radna város sorsát illetőleg új adatot tartalmaz a Mon.

Germ. 24. köt. 65. l. található jelentés. V. ö. Korr.-Blatt d. Ver. f. siebg. Landeskunde, 1882. évf. 55. és 81. lapjait (Wattenbach pótlékát).

Kramer: Gesch. d. Deutschen in Nord-Siebenbürgen (a beszterczei gymn. értesítőjében. 1871. Radna).

A magyar hadtörténelmi irodalom repertoriumát összeállította

Dr. Mangold Lajos.

MAGYAR HADI SZABÁLYZATOK GYŰJTEMÉNYE.

Apafy Mihály szebeni edictuma 1686-ból.

Minthogy mindenekben, kiváltképpen a szállott várakban s helyekben is megkivántatik a jó egyesség; militaris disciplina nélkül soha sem meg nem maradhat, sem semmi dolog jól végbe nem mehet: annakokáért kivántatik, hogy minden rendek, ez alól megirt edictumokat megtartsák.

1. Valaki illetlenül szitkozódik, toties quoties fogná continuálni: megpálczáztassék; ha pediglen káromkodó szókat, ugymint ördögadta, teremtette és hasonlókat, meghaljon érette.

2. Valaki egymásnak becsűlletit meg nem adná, az dolognak mivoltjához képest büntetödjék.

3. Valaki egymást fegyverrel, űtéssel, veréssel, fenyegetné, megpálczáztassék keményen, ha haragból vért ontana, fegyvert vonna más ellen, vágna vagy lőne, meghaljon érette, ha kinek kitől bántódása vagyon, előttejárójának eligazitásától várjon.

4. Valaki paráznaságban találtatik, szabados személy megpellengéreztessék, nős ember megöletik, az ki penig erőszakot tészen, akárki legyen, megöletik érette.

5. Valaki lopásban találtatnék három forinton felyűl, felakasztassék; azon alól, ha lop, keményen megpálczáztatván, az ellopott marhát is megfizesse, ha elő nem adhatja; az ki penig kenyeres társát lopná meg, meghaljon érette, hasonlóképpen az, ki gazdáját s gazdája szállóját meglopná, meghaljon érette.

6. Az, ki szállásosztó jele, hire nélkűl, erővel foglalna szállást, avagy gazdája derék kárával helyt foglalna, veréssel vagy tömlöczözéssel bűntetődjék, derekas erőszaktételért meghaljon; az ki gazdáját ingyen való gazdálkodásra erőltetné, vagy más ember szállását erővel elfoglalná, hasonlóképpen meghaljon.

7. Valaki utczán vagy piaczon, csak egy pénz érő marhát is el vonna, vagy lopna, megpálczáztatván, az elvont marhának az árát is megfizesse; az ki penig uton járókat, akárminemű élés, fahozó embereket fosztana, juhokat vagy egyéb marhákat, Pásztorok elől elvonná erővel és akármiképpen az élésnek szabados behozását impediálná, meghaljon érette.

8. Valaki engedelem nélkűl zsákmányolna, falukra kimenne, akarmi élésnek és a szegénységnek javainak elvételére, meghaljon érette.

9. Ha valaki szolgája elszöknék, az kinél találtatik, törvény nélkűl tartozzék Urának keziben adni, ha pedig utczákon vagy egyéb helyeken találtatnának afféle elszökött szolgák, avagy bizonyos gazda nélkűl lézengő emberek szabadosan, megfogattassanak.

10. A melly szolga, avagy egyéb Rendek is, Fő Generális ur vagy Polgár Mester és Király Biró uramék hirek nélkűl ki akarna menni, megfogattatván eleikbe vitessenek és érdemök szerint bűntettessenek, az kik penig a kapun beakarnának jőni, ugyan ő kegyelmességök elé vitessenek megvizsgáltatásra.

11. Minden ember szolgáját, cselédjét, illendeő fenyitékben tartsa, mert ha excessust tevén Urától érdeme szerint meg nem büntetődik, Urok bűntetődik szolgájoknak cselekedetökhöz képest. Valamely tiszt alatta valóit illendőképpen meg nem zabolázná és illendő fenyitékben nem tartaná, hasonlóképpen bűntettetik.

12. Valakik előtte járóik ellen engedetlenkednek, azok ellen támadnak, szóval vagy cselekedettel, minden kedvezés nélkűl meghaljon érette.

13. Valakinek, hol helyet mutatnak, vagy élet vagy halál, helyét megtartsa; az ki meg nem tartaná, akármi okokból, meghal érette.

14. Semmi szóra avagy egyéb jelre a fokokról bástyákról szót ki ne adjon, fejevesztése alatt; sőt valaki Ellenség közibe irna, izenne közönséges tetszéssen kivűl, vagy akárminemű jelt adna, az Ellenséggel titkon vagy nyilván egyetértene, meghaljon érette.

15. Senki éjszaka lámpás vagy szövétnek nélkül ne járjon, mert ha ugy találtatik akár ki is, akar városi Rendtől, akar Præsidiariusoktól, megfogattatván és fogságba tétetvén reggel előttejárója kezébe adatik és érdeme szerint bűntettetik. Ha azzal mentené magát, előttejárójától küldetett, vigyék annak eleibe igazságadására, a kik megfogják.

16. Az Fokokon, Bástyákon senki hivatallya kivűl ne járjon Élete veszedelme alatt.

17. Az kinek hol rendelt helye vagyon, éjjel nappal szorgalmatosan

vigyázzon, mert ha gondviseletlensége miatt oly fogyatkozás esik, meghal érette.

18. Az strázsamesterek minden éjszakán szorgalmatosan megjárják a strázsákat, melyre derekasabb gondviselése Székely László Uram eő kegyelmének lévén, az több strázsamesterek ő kegyelmétől hallgassanak, ha ki közűlök hivataljába el nem járna, kedvezés nélkűl megbűntesse eő kegyelme, minthogy az egész városnak veszedelmét vagy megmaradását illetné azok hivatallyok. Az Czirkálok is, kik jól nem vígyáznának, avagy oda nem mennének az hova kűldettenek, meghaljanak érette.

19. Hadnagyok és egyéb tisztviselők is szorgalmatos vigyázásban legyenek, ki ki nekik rendeltetett hellyökön.

20. Az mely kapuk nyitva lesznek, soha Porkoláb vagy hadnagy nélkűl ne legyenek, életök és tisztek vesztések alatt.

21. Ha valami fogyatkozást látnak az szűkségnek idején, az Generalisok az városi civilis jurisdictionk præjudiciuma nélkűl quoad militaria et defensionem Civitatis, ugymint fokokra és bástyákra rendeltetett vitézlő rendeknek, szabadon parancsollyanak, hasonlóképpen az városi tisztviselők is, ha mi ollyan szűkséget látnak, parancsolhassanak a Præsidiariusoknak; az kik ez két fél között szófogadatlanok találtatnának, érdemök szerint való bűntetéssel, kiki competens bírája által megbűntetődjék, mint az város veszedelmében és megmaradásában jár az hittel való kötelesség is, nem mást kivánván e kivűl.

22. Senki az mi vagy Polgár Mester és Király Biró uramék hirűnk nélkűl se titkon se nyilván gyűlekezetet ne tegyen, sőt az ki ellenkezőben kimegyen is, senki hir és engedelem nélkűl se hitre, se másképpen az Ellenséggel ne beszéljen, Élete veszedelme alatt.

23. Ha fejedelmi méltóságunk, Életűnk vagy igaz hiveink ellen, vagy ez Szeben várossának és annak lakosinak ártalmokra veszedelmekre valót, hallana, látna, vagy értene akárki is, azt semmiképpen eltitkolni ne merészelje, hanem azt igazán és hiven minekűnk megjelentse, itt levő Tanács uraknak vagy botja alatt levők Polgármester és Királybiró uraimnak. Az ki hireket hallana is Tisztviselőjének tartozzék megjelenteni minden haladék nélkűl. Ha ki peniglen ez város és az közönséges jónak ártalmára való hireket költene, meghaljon.

24. Ha az Ellenségtől vagy másoktól is akárkitől Levelek, jegyzések hozatnának, senki addig élete vesztése alatt megnézni ne merészelje, míg nekünk vagy Tanács ur hiveinknek vagy Polgármester uramnak kezébe nem adja.

25. Minden rendbeli Tisztviselők és az egész nemesség minden reggel öt órakor, hasonlóképpen délután is két órakor Palotánkra tar-

toznak feljönni és innét várni ordinantiát. Az mely nemes uraimon peniglen bizonyos hivatal nem rendeltetett, gyakrabban itt a Palotán fen legyenek és magunk személyűnkre vigyázzanak.

26. Minden háznál elegendő viz legyen kádakban és egyéb edényekben és az tűzre szorgalmatosan vigyáztasson kiki házánál. Ha valahol Tűz támadna az ellenségnek az városhoz közel avvagy alatta létekor, senki állását el ne hagyja, hanem arra rendeltetett emberek viseljenek gondot a Tűz oltásra; ha ki gyuladás alatt kapdosna vagy házat verne, meghaljon érette.

27. Éjszaka se nappal senki se lövöldözzön, ha nappal szűkség kivűl lövöldöz, megpálczáztassék, az éjszakaiért meghaljon.

28. Az kapunak zárlása, nyitása, világos időben legyen és minekelőtte az öreg kaput megnyitnák, az kis kapun egy Tizedalja kész fegyverrel, feltekert puskákkal kimenjen, megnézze a kapuk tájját, ugy eresztessék le a derék kapu; megnyitván az kaput, az leshelyeket, kerteket és hostátokat megjárják.

29. Valaki ok nélkűl való lármát csinálna, meghaljon érette. Az ki zendűlésnek vagy az Ellenségnek jelenlétében idején elő nem állana jó fegyverrel, készűlettel, vagy rendelt helyre nem sietne, az szerént meghaljon.

30. Ez mostani állapotot néző minden dolgok az zászló alatt szokott processus szerént revideáltatván, Birák az Nemesség vitézlő és városi rendek közűl elegyest legyenek azoknak az Inctusoknak (= perbevont, alperes) casusaiban, kik Polgármester, Király és Székbiráinak botjok alatt nincsenek. És noha most minden dolgok az zászló alatt szokott processus szerént revideáltatnak, mindazáltal salvo jure et usu et consvetudine ritu ac Procssu saxonico permanente. De maradnak fenn ez edictumok csak ez mostani egy casusban. Secus non facturi. Datum in civitate nostra Cibiniensi. Die 8. Julii, anno 1686. *Apaffi.*

Öt példányban, borított pecséttel ellátva mindenik, a Teleki-levéltárban, Maros-Vásárhelytt, Missilisek 761. sz. a.

Közli:

Koncz József.